

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ

Εθνογένεση και επέκταση των πρώιμων Σλάβων στον ευρωπαϊκό χώρο (5ος-7ος αι.)

Επισκόπηση της έρευνας

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 09

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH | NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Αναπαράσταση της πρώιμης σλαβικής εγκατάστασης του Dessau-Mosigkau στην ανατολική Γερμανία. (*Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch*, επιμ. J. Herrmann, Akademie Verlag: Berlin 1970, εκ. 51, 127).

Εθνογένεση και επέκταση των πρώιμων Σλάβων στον ευρωπαϊκό χώρο (5ος-7ος αι.).
Επισκόπηση της έρευνας

**Εθνογένεση και επέκταση των πρώιμων Σλάβων
στον ευρωπαϊκό χώρο (5ος-7ος αι.).
Επισκόπηση της έρευνας**

Συγγραφέας

Γιώργος Καρδαράς

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Σχεδιασμός εξωφύλλου και σελιδοποίηση

Χρίστος Σιμάτος, Μαριάννα Πόγκα

www.psdesign.gr

ISBN: 978-960-7905-82-6

© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Τομέας Βυζαντινών Ερευνών

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Τηλ. (+30) 2107273554, Τηλεομ. (+30) 2107273629, iic@icg.gr

Βιβλιοπωλείο Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών

<https://history-bookstore.icg.gr>

Η Πράξη με τίτλο: «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» (MIS 5002357) εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΣΠΑ 2014-2020), με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΔΑΡΑΣ

Εθνογένεση και επέκταση
των πρώιμων Σλάβων
στον ευρωπαϊκό χώρο (5ος-7ος αι.)

Επισκόπηση της έρευνας

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 09

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH | NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	19
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ	29
[A1] ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	31
A1.1. Ο ύστερος Ζαρουμπίντσι	31
A1.2. Ο πολιτισμός Κιέβου	32
A1.3. Ο πολιτισμός Τσέρνιαχοβ	35
[A2] Η ΣΛΑΒΙΚΗ ΕΘΝΟΓΕΝΕΣΗ	43
A2.1. Οι θεωρίες για την καταγωγή των Σλάβων	43
A2.2. Ο χώρος της σλαβικής εθνογένεσης	51
A2.3. Τα γλωσσολογικά δεδομένα	59
A2.4. Τα κύρια χαρακτηριστικά των πρώιμων Σλάβων	61
A2.5. Οι πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί	66
A2.6. Έξωθεν επιδράσεις στους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς	75
A2.7. Φάσεις και δίοδοι της σλαβικής μετανάστευσης	79
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ	85
[B1] ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	87
B1.1. Πολωνία και Βοημία	87
B1.2. Μέσος Δούναβης	91
B1.3. Γερμανία και ανατολικές Άλπεις	95
[B2] ΠΟΛΩΝΙΑ	97
B2.1. Το ζήτημα των αυτοχθόνων Σλάβων στην Πολωνία	97
B2.2. Οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών και το περίγραμμα των ευρημάτων	98
B2.3. Ο σλαβικός εποικισμός στη νότια και ανατολική Πολωνία	101
B2.4. Ο σλαβικός εποικισμός στη δυτική και βόρεια Πολωνία	105
[B3] ΣΛΟΒΑΚΙΑ	111
B3.1. Ο σλαβικός εποικισμός και τα γερμανικά κατάλοιπα	111
B3.2. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα	113

[B4] ΤΣΕΧΙΑ	117
B4.1. Ο σλαβικός εποικισμός και οι σημαντικότερες θέσεις	117
B4.2. Η κεραμική τύπου Πράγας στην Τσεχία	121
B4.3. Επαφές με τους γερμανικούς λαούς, το αβαρικό χαγανάτο και το Βυζάντιο	122
B4.4. Η ηγεμονία του Σάμο (623–658)	126
[B5] ΟΥΓΓΑΡΙΑ	131
B5.1. Οι σχέσεις των Σλάβων με τους Αβάρους	131
B5.2. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στην Ουγγαρία	135
[B6] ΓΕΡΜΑΝΙΑ	141
B6.1. Το περίγραμμα της σλαβικής εγκατάστασης	141
B6.2. Σλαβικά ευρήματα στη νότια ζώνη της ανατολικής Γερμανίας	145
B6.3. Σλαβικά ευρήματα στη βόρεια ζώνη της ανατολικής Γερμανίας	147
B6.4. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στην υπόλοιπη Γερμανία	152
[B7] ΑΥΣΤΡΙΑ ΚΑΙ ΣΛΟΒΕΝΙΑ	153
B7.1. Η <i>Sclaborum provincia</i>	153
B7.2. Η <i>marca Vinedorum</i>	155
B7.3. Η συμβίωση των Σλάβων εποίκων με τους αυτόχθονες	159
B7.4. Πρώιμα σλαβικά ευρήματα στην Αυστρία και τη Σλοβενία	161

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

[Γ1] ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	167
Γ1.1. Δάκες, Ιλλυριοί και Θράκες	167
Γ1.2. Οι βαρβαρικές εγκαταστάσεις βόρεια του Κάτω Δούναβη (3ος–5ος αι.)	170
Γ1.3. Γότθοι και Ούννοι νότια του Κάτω Δούναβη (376–537)	173
Γ1.4. Έρουλοι, Γεπίδες και Λογγοβάρδοι στη Βαλκανική τον 6ο αιώνα	177
Γ1.5. Το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού	179
Γ1.6. Διοικητικά και οικονομικά μέτρα κατά τον 6ο αιώνα	181
Γ1.7. Νέα πρότυπα εγκατάστασης και μετακινήσεις πληθυσμών	184
[Γ2] ΡΟΥΜΑΝΙΑ	189
Γ2.1. Η ιστοριογραφική προσέγγιση της σλαβικής εγκατάστασης	189
Γ2.2. Οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών. Άντες και Σκλαβηνοί	190
Γ2.3. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στην εκτός Καρπαθίων Ρουμανία	194
Γ2.4. Ο πολιτισμός <i>Iroteshti–Cândești–Ciurel</i>	196
Γ2.5. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στην εντός Καρπαθίων Ρουμανία	200
[Γ3] ΚΡΟΑΤΙΑ	205
Γ3.1. Οι σλαβικές επιθέσεις και τα αρχαιολογικά ευρήματα	205
Γ3.2. Το ζήτημα της κροατικής μετανάστευσης	211

Γ3.3. Τα «παλαιοκρατικά» κοιμητήρια	215
[Γ4] ΒΟΣΝΙΑ–ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	219
Γ4.1. Ο σλαβικός εποικισμός της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης	219
Γ4.2. Ο σλαβικός εποικισμός της Βόρειας Μακεδονίας	222
[Γ5] ΣΕΡΒΙΑ	227
Γ5.1. Οι σλαβικές επιθέσεις και το περίγραμμα των ευρημάτων	227
Γ5.2. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στη Βοϊβοντίνια	230
Γ5.3. Ο <i>limes</i> του Κάτω Δούναβη	233
Γ5.4. Η κεντρική και νότια Σερβία.	234
Γ5.5. Φάσεις και ζητήματα της σλαβικής εγκατάστασης	235
[Γ6] ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	241
Γ6.1. Οι σλαβικές εισβολές	241
Γ6.2. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη βόρεια Βουλγαρία.	246
Γ6.3. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη νότια Βουλγαρία	248
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	253
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	259
Πηγές	259
Δευτερεύουσα βιβλιογραφία	262
Πίνακας γεωγραφικών όρων αποδιδόμενων στα Ελληνικά.	306

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον μου για την ιστορία και τον πολιτισμό των πρώιμων Σλάβων, καθώς και ευρύτερα των «βαρβαρικών λαών», προέκυψε από τις αρχές της φοίτησής μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Αργότερα, η ένταξή μου στο δυναμικό του ΙΙΕ/ΕΙΕ προσέφερε τη δυνατότητα να αναπτύξω τη συγκεκριμένη θεματική και να δημοσιεύσω αρκετές μελέτες, οι οποίες έχουν πλέον τη θέση τους στην εγχώρια και διεθνή βιβλιογραφία. Η παρούσα μελέτη αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το επιστέγασμα των μέχρι σήμερα προσπαθειών μου να εντυφήσω στο αχανές πεδίο της έρευνας των πρώιμων Σλάβων, καθώς περιλαμβάνει ζητήματα τα οποία είτε έχω πραγματευθεί στο παρελθόν είτε προέκυψαν στο πλαίσιο των πιο πρόσφατων ερευνών μου. Μέσα από αυτήν την ενασχόληση γεννήθηκε η αρκετά φιλόδοξη ιδέα μίας συνολικής και διεπιστημονικής παρουσίασης της εθνογένεσης και επέκτασης των πρώιμων Σλάβων, της οποίας αρχικό πρακτικό σκοπό αποτέλεσε η κάλυψη του σχετικού κενού στην ελληνική βιβλιογραφία. Επιπλέον, μεταξύ ποικίλων άλλων κινήτρων, δύο υπήρξαν καθοριστικά για την ανάληψη του εγχειρήματος. Το πρώτο σχετίζεται με το ονομαζόμενο από πολλούς μελετητές «φαινόμενο των πρώιμων Σλάβων», το οποίο αναφέρεται στην γρήγορη εξάπλωση και τη μόνιμη εγκατάστασή τους στο ήμισυ του ευρωπαϊκού χώρου. Το δεύτερο πηγάζει από την έμφυτη «περιέργεια» του ερευνητή και αφορά στην ιστορική εξέλιξη χωρών, οι οποίες κατά τη μεταπολεμική περίοδο βρέθηκαν μακριά από τα δρώμενα του δυτικού κόσμου, γεγονός που απηχούσε ο υποτιμητικός προσδιορισμός τους ως «χώρες του παραπετάσματος». Η ελλειπής γνώση του ιστορικού παρελθόντος αυτών των χωρών, εξαιτίας και των ιδιαίτερων συνθηκών υπό τις οποίες τελούσαν, συνέτεινε στη διαμόρφωση και παγίωση αρκετών στερεοτύπων για αυτές στον δυτικό κόσμο.

Τα πολυάριθμα επιμέρους ζητήματα του ερευνητικού αντικειμένου μας παρουσιάζονται διεξοδικότερα στην Εισαγωγή. Εδώ θα ήθελα να ευχαριστήσω πρόσωπα και φορείς που συνέβαλαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην υλοποίηση του εγχειρήματος. Οι ευχαριστίες μου απευθύνονται καταρχήν στον πρώην Διευθυντή του ΙΙΕ/ΕΙΕ, Ομότιμο Καθηγητή Ταξίαρχη Κόλια, για την αποδοχή του συγκεκριμένου θέματος ως μελέτης σε ηλεκτρονική μορφή (e-book) στο πλαίσιο της Πράξης *Αναβαθμίζ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές*, καθώς και τη σημερινή Διευθύντρια του Ινστιτούτου, Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, για τη στήριξη του νεοσύστατου Προγράμματος *Το Βυζάντιο και ο Βαλκανικός-Ευρασιατικός κόσμος*, στην εκδοτική δραστηριότητα του οποίου εντάσσεται η παρούσα μελέτη. Ευχαριστώ επίσης τον Ομότιμο Διευθυντή Ερευνών του ΙΙΕ/ΕΙΕ Ηλία Αναγνωστάκη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του στην αρχική μορφή του κειμένου και τον Ζήση Μελισάκη, Κύριο Ερευνητή του ΙΙΕ/ΕΙΕ, για τη συνεργασία έως την παράδοση του τελικού κειμένου. Πολλές ευχαριστίες οφείλω σε μία σειρά συναδέλφων στο εξωτερικό, οι οποίοι, κατά περίπτωση, βοήθησαν στη συλλογή του απαραίτητου υλικού, διευκόλυναν με τις γνώσεις τους την κατανόηση ορισμένων προβλημάτων ή συναίνεσαν, μαζί με ορισμένους εκδοτικούς οίκους, στη δημοσίευση των υποστηρικτικών του κειμένου εικόνων. Αναφέρω τους Igor Gavrituchin, Nikolaj Lopatin, Florin Curta, Hrvoje Gračanin, Luka Bekić, Marcin Wołoszyn, Maciej Salamon, Sylwia Jędrzejewska, Anna B. Kowalska, Matthias Hardt, Christian Zscheschang, Perica Špehar, Andrej Pleterski, Christoph Gutjahr, Zbyněk Holub, Marketa Tymonová, Ondřej Chvojka, Roberts Spirgis, Evgenia Komatarova και Rumiana Koleva. Θα πρέπει επίσης να ευχαριστήσω μία σειρά συναδέλφων από το Ινστιτούτο Ιστορικών

Ερευνών, καθώς και άλλων εκτός αυτού, οι οποίοι βοήθησαν τον γράφοντα στην προσπάθειά του· αναφέρω τους Τηλέμαχο Λουγγή, Σοφία Ζουμπάκη, Άννα Λαμπροπούλου, Μαρία Λεοντσίνη, Όλγα Καραγιώργου, Πάνο Σοφούλη, Ελένη Στεργιοπούλου και Ιωάννα Τζίφα. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τον Χρίστο Σιμάτο για την επεξεργασία του βιβλίου και τη Μαριάννα Πόγκα για τον σχεδιασμό του εξωφύλλου. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους φορείς που στήριξαν με ερευνητικές υποτροφίες τη δουλειά μου για τους πρώιμους Σλάβους, συγκεκριμένα, στη Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD), την Υπηρεσία των Κρατικών Υποτροφιών της Λετονίας, το Μουσείο Πολωνικής Ιστορίας, το Ρωσικό Ινστιτούτο Προκεχωρημένων Σπουδών (RIAS) και το Πανεπιστήμιο της Ορανα στην Τσεχία. Τέλος, οφείλω ευχαριστίες σε πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός μου, συγγενικού και φιλικού, τα οποία με την διαρκή στήριξή τους με βοηθούν να ανταπεξέρχομαι στις απαιτήσεις, καθώς και σε τυχόν αντιξοότητες, της εργασίας μου.

Γιώργος Καρδαράς
Κύριος Ερευνητής ΙΙΕ/ΕΙΕ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνα σχετικά με τους πρώιμους Σλάβους, αν και αρχικά, την εποχή του J. Šafařík (1795–1861), περιοριζόταν κυρίως στο πεδίο της Γλωσσολογίας και των γραπτών πηγών, σταδιακά αποτέλεσε αντικείμενο περισσότερων επιστημών. Αρχής γενομένης από το έργο των V. Khvoika (1850–1914) και L. Niederle (1865–1944) κατά τον πρώιμο 20ο αιώνα, η Αρχαιολογία απέκτησε τον πρώτο λόγο και το ενδιαφέρον των μελετητών στράφηκε στην Ανατολική Ευρώπη για την αναζήτηση των απαρχών της ιστορίας και του πολιτισμού των Σλάβων. Η έρευνα, ωστόσο, ξεπέρασε γρήγορα την απλουστευτική θεώρηση του Niederle για τους Σλάβους ως «παιδιά της φύσης» και τους αντιμετώπισε όπως τους υπόλοιπους «βαρβάρους» κατά τη μετανάστευση των λαών. Έκτοτε, η επιστημονική παραγωγή που αφορά στην εθνογένεση και επέκταση των πρώιμων Σλάβων υπήρξε αρκετά πλούσια τόσο εντός όσο και εκτός του σλαβικού κόσμου, θέτοντας διαρκώς νέα ερωτήματα και αποδομώντας ποικίλα στερεότυπα. Μία ουσιώδης διαφορά που θα πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι στις σλαβικές χώρες η έρευνα για τους πρώιμους Σλάβους συγκαταλέγεται στη μελέτη της «Αρχαιότητας» και όχι σε εκείνη της «ύστερης Αρχαιότητας» ή των «πρώιμων Μέσων Χρόνων», συνεπώς διαφοροποιείται από τις αρχές περιοδολόγησης που υιοθετεί ο δυτικός κόσμος.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει συγκεντρωτικά τα ερευνητικά πορίσματα για το υπό εξέταση θέμα και να συμβάλλει στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, παρέχοντας ένα εύχρηστο εργαλείο έρευνας για την εθνογένεση και την επέκταση των πρώιμων Σλάβων. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλει στην ανάπτυξη των εγχώριων Σλαβικών Σπουδών, καθώς βοηθά τον μελετητή των πρώιμων Σλάβων να εμβαθύνει στην έρευνά του, παρέχοντας ένα αξιόπιστο «state of the art» για το εξεταζόμενο θέμα. Η πρωτοτυπία της μελέτης έγκειται περισσότερο στη μορφή της και στον συνολικό τρόπο παρουσίασης της σλαβικής εθνογένεσης και επέκτασης, έχοντας ως βοηθητικά κεφάλαια τα σχετικά με το πολιτισμικό υπόβαθρο. Επίσης, στην αρχή των κεφαλαίων για τις επιμέρους χώρες υπάρχουν πληροφορίες ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος που αφορούν στη μεταπολεμική περίοδο με σκοπό την καλύτερη κατανόηση των κατευθύνσεων της έρευνας για τους πρώιμους Σλάβους, ανάλογα με τις επικρατούσες τότε πολιτικές συνθήκες. Στο πλαίσιο της μελέτης εκτίθενται συγκεντρωτικά και υπό «κοινή στέγη» ορισμένες απόψεις που διατυπώθηκαν παλαιότερα από τον συγγραφέα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι απόψεις μας για την έννοια του ονόματος «Αβαροσλάβοι» ή για τη χρήση του ονόματος *Venethi* από τον Ιορδάνη, καθώς και η διάρκεια της συνθήκης του Βυζαντίου με τους Άντες το 545/46, σε συνάρτηση με την παράμετρο του σκυθικού *limes*. Ακόμη, ο συγγραφέας με σχετική μονογραφία έχει αναδείξει ευρύτερα την ιστορία και τον πολιτισμό των Αντών, οι οποίοι, εξαιτίας της σύντομης εμφάνισής τους στις γραπτές πηγές, έχουν αγνοηθεί σημαντικά σε σύγκριση με τους *Σκλαβηνούς*. Από την άλλη πλευρά, δόθηκε η ευκαιρία για τη διατύπωση μιας νέας διαφορετικής άποψης σχετικά τη σημασία του ονόματος *Venethi* στον Φρεδεγάριο, καθώς και για τον σλαβικό πληθυσμό του Zalavár στην Ουγγαρία και τις συνθήκες που δικαιολογούν τόσο την πρόσκαιρη φυγή, όσο και τη μετέπειτα παρουσία του στην περιοχή αυτή. Σημαντικότερο όλων ίσως είναι ότι εδώ επιχειρείται η συνολική καταγραφή των διόδων, μέσω των οποίων πραγματοποιήθηκε η διείσδυση των Σλάβων στις περιοχές που αυτοί εγκαταστάθηκαν, αντίστοιχη της οποίας δεν συναντήσαμε στην πλούσια βιβλιογραφία που λάβαμε υπόψη για τη συγγραφή

του κειμένου. Στο πλαίσιο της πραγμάτευσης των διαδικασιών εθνογένεσης και επέκτασης, παρουσιάζονται συνολικά και οι πολιτισμικές επαφές των πρώιμων Σλάβων με τον ευρύτερο περίγυρό τους, όπως με το Βυζάντιο, τους νομαδικούς και γερμανικούς λαούς, τους Βάλτους κ.ά. Αντίθετα, η συγκεκριμένη στόχευση του έργου αφήνει εκτός διεξοδικής πραγμάτευσης ζητήματα πολιτικής, κοινωνικής, στρατιωτικής κ.ά. οργάνωσης των πρώιμων Σλάβων.

Η ιστορία των πρώιμων Σλάβων περιλαμβάνει δύο περιόδους, από τις οποίες εξετάζεται εδώ μόνο η πρώτη (5ος-7ος αι.), όπως δηλώνεται από τον τίτλο της μελέτης. Σε αυτήν εμπίπτει η σλαβική εθνογένεση στην Ανατολική Ευρώπη, όχι όμως και εκείνη των σύγχρονων σλαβικών λαών, οι οποίοι αναδύθηκαν στον χώρο που κάλυψε η επέκταση των πρώιμων Σλάβων. Η δεύτερη περίοδος (8ος-9ος αι.) είναι η λεγόμενη «φυλετική», στη διάρκεια της οποίας αναπτύσσονται οι πρώτες ηγεμονίες με κέντρο μία οχυρή θέση, ταυτόχρονα με τη γενικότερη εξάπλωση των οχυρών, τα οποία αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα «αστικοποίησης». Εξαιρέση στα χρονικά όρια της θεματικής υπάρχει στην περίπτωση των Κροατών και των Σέρβων για να καταγραφεί όχι η διαδικασία της εθνογένεσής τους αλλά τα προβλήματα που παρουσιάζει η άκριτη συχνά χρονολόγηση της καθόδου τους στη Βαλκανική στον 7ο αιώνα. Η μελέτη επίσης δεν καλύπτει το ζήτημα της παρουσίας των Σλάβων στον ελληνικό χώρο, το οποίο, κατά την εκτίμησή μας, χρήζει συνολικότερης πραγμάτευσης και επανεξέτασης μέσω ιδιαίτερου πονήματος. Επιπλέον, η παρουσία των Σλάβων στο νότιο τμήμα του ελληνικού χώρου αποτελεί αντικείμενο έρευνας άλλου προγράμματος του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών. Ακόμη, στο κεφάλαιο για τη Βόρεια Μακεδονία, όπως και σε αυτό που αφορά στο πολιτισμικό υπόβαθρο των Βαλκανίων, παραμένει εκτός πραγμάτευσης το μακεδονικό ζήτημα¹. Για ορισμένες άλλες περιοχές, όπως η Αλβανία, τα ελάχιστα ευρήματα, αν και παρατίθενται, δεν αποτελούν ιδιαίτερο κεφάλαιο, ενώ τα σλαβικά τοπωνύμια που καταγράφονται σε αυτή τη χώρα οφείλονται πιθανότατα σε μεταγενέστερες ανακατατάξεις². Για πιο απομονωμένες περιοχές, όπως το Κόσοβο και το Μαυροβούνιο, ενημερωθήκαμε ότι δεν υπάρχει δημοσιευμένο υλικό για την πρώιμη φάση της σλαβικής εγκατάστασης.

Η δομή του έργου στηρίζεται σε τρεις άξονες. Ο πρώτος αφορά στο πολιτισμικό υπόβαθρο του χώρου τόσο της σλαβικής εθνογένεσης στην Ανατολική Ευρώπη, όσο και της εγκατάστασης των Σλάβων στην Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Διευκρινίζεται ότι σε όλες τις περιπτώσεις ο τίτλος των σχετικών κεφαλαίων καλύπτει τον γεωγραφικό χώρο που σχετίζεται με τους πρώιμους Σλάβους. Σε αυτά τα κεφάλαια δίνεται το αναγκαίο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, προκειμένου να γίνουν κατανοητές τόσο οι διεργασίες που οδήγησαν στη σλαβική εθνογένεση, όσο και οι πολιτικές, κοινωνικές, δημογραφικές, οικονομικές και άλλες συνθήκες που επικρατούσαν τις παραμονές της σλαβικής εγκατάστασης. Η λογική του πρώτου άξονα είναι να καταδείξει το υπόβαθρο, επάνω στο οποίο παρατηρείται στη συνέχεια ένα σύνολο μεταβολών μόνιμου –στις περισσότερες περιπτώσεις– χαρακτήρα. Η παρουσίαση του θέματος στα τρία σχετικά κεφάλαια είναι συνοπτική και ορίζεται με βάση ευρύτερες γεωγραφικές ζώνες.

Δεύτερο άξονα της έρευνάς μας συνιστά το θέμα της σλαβικής εθνογένεσης. Αναφορικά με αυτό, είναι γνωστό ότι τα ζητήματα που αφορούν έννοιες όπως *έθνος* και *εθνογένεση* έχουν απασχολήσει πολλούς μελετητές τόσο στο παρελθόν όσο και στις μέρες μας και η σχετική με αυτά βιβλιογραφία είναι ογκώδης. Ως εκ τούτου, η απαρίθμηση και αξιολόγηση όλων των ερμηνευτικών

1. Βλ. Λεβενιώτης, Μεσαιωνική Μακεδονία, 81-131 για τη διεξοδική παρουσίαση του ζητήματος.

2. Βλ. Popović, Slaves et autochtones, 210-243. Giesel, Sprachbeziehungen, 112-131.

προτύπων (*μοντέλων*) που έχουν αναπτυχθεί και προταθεί θα απαιτούσε μία μακροσκελέστατη παρέκβαση, η οποία θα υπερέβαινε τα όρια της Εισαγωγής μας. Οφείλουμε, ωστόσο, στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε ορισμένες βασικές αρχές που ακολουθήσαμε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, οι οποίες τίθενται περαιτέρω στην κρίση του αναγνώστη. Συγκεκριμένα, κάνοντας λόγο για την εθνογένεση των πρώιμων Σλάβων, προσεγγίζουμε ένα φαινόμενο, το οποίο εντάσσεται στην ύστερη Αρχαιότητα και ως εκ τούτου δεν μπορεί να εξεταστεί μέσα από τις διόπτρες των «εθνογενετικών φαινομένων» του 19ου αιώνα, τα οποία αφορούν στη δημιουργία εθνικών κρατών μετά την εξασθένιση πολυεθνικών αυτοκρατοριών.

Στις πηγές της περιόδου, στην οποία εντάσσεται το θέμα μας, γίνεται λόγος για *έθνη* (*gentes, nationes*), τα οποία θεωρούνταν βαρβαρικά και απειλή ταυτόχρονα για τα σύνορα του ύστερου ρωμαϊκού και πρώιμου βυζαντινού κόσμου. Τα ιστοριογραφικά-εθνογραφικά στερεότυπα της κλασικής Αρχαιότητας, τα οποία επιβιώνουν κατά τους μεταγενέστερους χρόνους στην περιγραφή αυτών των λαών, συχνά δυσχεραίνουν τη διάκριση της πραγματικής ταυτότητάς τους. Ειδικότερα, όσον αφορά στους πρώιμους Σλάβους, το ζήτημα εμφανίζεται πιο σύνθετο, καθώς αυτοί δεν είχαν εξ αρχής κεντρική εξουσία με επικεφαλής έναν βασιλιά ή χαγάνο, όπως οι γερμανικοί και οι νομαδικοί λαοί αντίστοιχα, ούτε μία «άρχουσα τάξη» γύρω από αυτούς, η οποία, σύμφωνα με τη σχολή της Βιέννης, λειτουργούσε ως φορέας ταυτότητας και παραδόσεων. Η εθνογένεση των πρώιμων Σλάβων συνιστά μία διαδικασία διαμόρφωσης φυλετικών ομάδων και όχι συγκρότησης πολιτικών οντοτήτων (βασιλείων), όπως συμβαίνει από τον 9ο αιώνα και εξής με την εθνογένεση των επιμέρους σλαβικών λαών και την απαρχή της μεσαιωνικής τους ιστορίας.

Έχοντας υπόψη αρκετές θέσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη διαδικασία και τις παραμέτρους μίας εθνογένεσης, απορρίπτονται εδώ δύο ακραίες προσεγγίσεις, αυτή της βιολογικής συνέχειας ενός έθνους και εκείνη της αποδόμησής του. Στο επίκεντρο της προσέγγισής μας βρίσκεται ο πολιτισμός ως κύριο χαρακτηριστικό ενός έθνους και η διαδικασία της εθνογένεσης (που καταλήγει σε ένα «συντελεσμένο έθνος») προσεγγίζεται κυρίως σε πολιτισμική βάση. Σε γενικές γραμμές, υιοθετείται η οπτική του Καθηγητή Ν. Σβορώνου, ο οποίος ορίζει το «συντελεσμένο έθνος» ως «μια διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων, με συνείδηση ότι αποτελεί ένα ενιαίο και αλληλέγγυο σύνολο με δική του πολιτισμική φυσιογνωμία και ψυχοσύνθεση, με κοινά υλικά και πνευματικά συμφέροντα και με σταθερά εκφρασμένη τη βούληση ή τάση πολιτισμικής ή πολιτικής αυτονομίας, που μπορεί να φθάσει ως την απαίτηση κρατικής ανεξαρτησίας ενός έθνους». Επίσης, μετά την εγκατάστασή τους σε μεγάλο τμήμα της Ευρώπης, όπως σημειώνουμε στη μελέτη και στα συμπεράσματά της, οι πρώιμοι Σλάβοι αφομοιώνουν νέα στοιχεία και αναδιαμορφώνουν τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, προσιδιάζει και σε αυτούς ότι «ένα σαφές και διακριτό εθνοτικό σώμα αφομοιώνει εξελισσόμενο διάφορα πολιτισμικά και πολιτικά στοιχεία»³. Κατά την εξέταση του αρχαιολογικού υλικού, υπάρχουν στο κείμενο αναφορές σε πολιτισμούς ή πολιτισμικές ομάδες, τύπους ευρημάτων κ.ά. Αναφορικά με τη σημασία και τις συνθήκες εμφάνισής τους έχουν επίσης προβληθεί ποικίλες προσεγγίσεις και ερμηνείες. Σε ό,τι αφορά στο παρόν έργο, αν και αναγνωρίζεται η διακύβευση της αυτόματης ταύτισης ενός

3. Παλούκης, Το «ελληνικό έθνος» του Νίκου Σβορώνου, 103-124. Βλ. επίσης, Curta, *Slavs*, 6-35, 349-350. Heather, *Ethnicity*, 17-49, όπου και η συζήτηση γύρω από τις θέσεις διαφόρων «σχολών» για τις έννοιες *έθνος* και *εθνογένεση*.

πολιτισμού με μία εθνοτική ομάδα⁴, αφού ένας πολιτισμός συνδιαμορφώνεται, οι συμβατικές ταυτίσεις προβάλλονται πολλές φορές «εξ ανάγκης» ώστε το κείμενο να είναι ευανάγνωστο και το περιεχόμενο πιο εύληπτο. Επισημαίνουμε όμως εδώ ότι οι «αυτόματες» ταυτίσεις των *Σκλαβηνών* με τον πολιτισμό Πράγας και των *Αντών* με τον πολιτισμό Πένκοβκα στη βιβλιογραφία, όπως και του πολιτισμού Κολότσιν με τους *Venethi*, είναι κατά την άποψή μας απλουστευτικές και συχνά προβληματικές. Για τον λόγο αυτό, ακολουθώντας την προσέγγιση της πολιτισμικής ιστορίας, κάνουμε συχνά λόγο στο κείμενο για τους «φορείς» ενός πρώιμου σλαβικού πολιτισμού (π.χ. Πράγας ή Πένκοβκα), στους οποίους εντάσσονται τόσο σλαβικά όσο και, σε μικρότερο βαθμό, άλλα εθνολογικά στοιχεία. Σύμφωνα με την οπτική μας, ο «αρχαιολογικός πολιτισμός» έχει μεγαλύτερο εύρος από την «εθνοτική ομάδα», είναι στοιχείο πιο απτό και ευδιάκριτο, ενώ ταυτόχρονα η πολιτισμική ταυτότητα δύναται να εκφράζει διάφορες εθνοτικές ή γλωσσικές ομάδες. Μικρότερα πολιτισμικά σύνολα χαρακτηρίζονται ως «τύποι» ή «ομάδες» και σχετίζονται με τοπικές ιδιαιτερότητες.

Εστιάζοντας σε ορισμένα σημεία της μελέτης, διευκρινίζουμε τα εξής: το όνομα *Πρωτοσλάβοι* χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους προγόνους των πρώιμων Σλάβων. Στις γραπτές πηγές, η αναζήτηση των *Πρωτοσλάβων* επικεντρώνεται κυρίως στις αναφορές για τους *Venethi*, ή και για άλλους προγενέστερους λαούς, στα αρχαιολογικά ευρήματα, κατά την άποψή μας, στους πολιτισμούς του ύστερου Ζαρουμπίντσι και Κιέβου, ενώ σε γλωσσικό επίπεδο στους ομιλούντες την *πρωτοσλαβική*. Μεγάλο πρόβλημα όμως για το ζήτημα της σλαβικής εθνογένεσης αποτελεί το ότι δεν υπάρχουν σλαβικά γλωσσικά κατάλοιπα πριν τα μέσα του 9ου αιώνα. Ακόμη, δίνονται σε εισαγωγικά ορισμένα στοιχεία που σχετίζονται με συμβατικά αποδιδόμενες ονομασίες στην έρευνα, όπως οι «σλαβικές τοξωτές περόνες» ή τα «σλαβικά τηγάνια» και παρατίθενται οι απόψεις για την προέλευσή τους. Σε διάφορα σημεία της μελέτης αναφέρεται ότι οι σλαβικές ημιυπόγειες κατοικίες είναι «κατά προσέγγιση» τετράγωνου σχήματος, καθώς, σύμφωνα με τις παραδιδόμενες μετρήσεις, έχουν απόκλιση λίγων εκατοστών από το τυπικό τετράγωνο σχήμα, γεγονός το οποίο μπορεί να οφείλεται σε ποικίλα φυσικά αίτια ή σε εσφαλμένους υπολογισμούς. Σε άλλα σημεία, η λεγόμενη «μετανάστευση των λαών», η οποία διήρκεσε από το 375 έως το 568, αναφέρεται απλούστερα με τον όρο *Μετανάστευση*.

Τον τρίτο άξονα της έρευνας συνιστά η εγκατάσταση των Σλάβων σε ένα εκτενές τμήμα του ευρωπαϊκού χώρου, η οποία παρουσιάζεται λεπτομερέστερα και είναι αυστηρότερα προσδιορισμένη συγκριτικά με τα κεφάλαια που σχετίζονται με το πολιτισμικό υπόβαθρο. Για τη συγγραφή των σχετικών κεφαλαίων ελήφθησαν υπόψη τα πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα, ενώ δεν συμπεριλήφθηκαν στη βιβλιογραφία αρκετές παλαιότερες μελέτες για τους πρώιμους Σλάβους, οι οποίες, αν και αξιόλογες, είναι πλέον ξεπερασμένες. Η διάρθρωση της μελέτης σε κεφάλαια που ορίζονται με βάση τα σύγχρονα κράτη θεωρήθηκε καταλληλότερη εξαιτίας της δυνατότητας που παρέχει για καλύτερη διαχείριση του τεράστιου υλικού, το οποίο έπρεπε να προσαρμοσθεί στη δομή της μελέτης και να δίνει έμφαση σε επιμέρους περιοχές και βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, παρόμοιος τρόπος παρουσίασης διακρίνεται σε μελέτη του V. Sedon για τον σλαβικό κόσμο, η οποία

4. Πρόκειται για την οπτική του Γερμανού αρχαιολόγου Gustaf Kossinna, η οποία δέχθηκε αρκετή κριτική και αντικρούστηκε από νέες προσεγγίσεις με βάση τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τις κοινωνικές συνθήκες κ.ά. Βλ. σχετικά, Curta, Kossina, 201-218.

καλύπτει και τη μεσαιωνική περίοδο⁵, όπως και στον τόμο 2015/τεύχος 5 του περιοδικού *Stratum plus*, ο οποίος αποτέλεσε τη βάση των ερευνητικών δεδομένων για το θέμα μας. Αναφορικά με την επέκταση των πρώιμων Σλάβων στο εσωτερικό των σύγχρονων σλαβικών χωρών, καταγράφονται οι διάφορες φάσεις της κυρίως μέσω της ενδεικτικής παράθεσης των αρχαιολογικών ευρημάτων, προκειμένου να δοθεί σαφής εικόνα από περιοχή σε περιοχή καθώς και για την πυκνότητα των εγκαταστάσεων. Σημειώνουμε εδώ ότι η σλαβική επέκταση δεν ήταν ούτε ταυτόχρονη ούτε ομοιόμορφη για κάθε χώρα, αντίθετα πραγματοποιήθηκε από διαφορετικά πληθυσμιακά κύματα που είχαν τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ένας επιπλέον λόγος που κατέστησε αναγκαία τη διάρθρωση της μελέτης ανά σύγχρονο κράτος αποτέλεσε η επιδίωξή μας να αποτυπωθούν τα δεδομένα της έρευνας – τόσο τα ερευνητικά προβλήματα, όσο και οι προσεγγίσεις των μελετητών – στις νέες συνθήκες που επικράτησαν μετά το 1989 (διάλυση Σοβιετικής Ένωσης, Γιουγκοσλαβίας, Τσεχοσλοβακίας κ.ά.). Στο σύνολο των χωρών του πρώην Συμφώνου της Βαρσοβίας πολλά ερευνητικά ζητήματα εξετάστηκαν εκ νέου από διαφορετική οπτική γωνία και ανεξάρτητα από τις παλαιότερες «κατευθυντήριες γραμμές», δίχως ωστόσο να παραγνωρίζεται συχνά το γεγονός ότι και στις συνθήκες που επέβαλαν οι τελευταίες, εξέχοντες μελετητές άνοιξαν νέους δρόμους στην έρευνα και έθεσαν σειρά ζητημάτων τα οποία εξακολουθούν να παραμένουν επίκαιρα. Ένα από τα σημαντικότερα, το οποίο θίγεται επίσης στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, είναι εκείνο της συμβίωσης των Σλάβων εποίκων με τους αυτόχθονες σε κάθε επιμέρους χώρα και ο βαθμός των επιδράσεων που δέχθηκαν οι πρώτοι από τους δεύτερους. Όσον αφορά στην Κεντρική Ευρώπη, το ζήτημα σχετίζεται κυρίως με την επιβίωση των γερμανικών στοιχείων μετά τη μετανάστευση των λαών ενώ, όσον αφορά στα Βαλκάνια, με την επιβίωση του βυζαντινού πληθυσμού, ο οποίος παρέμεινε στις εστίες του μετά την εγκατάσταση των Σλάβων. Σημαντικό για την Κεντρική Ευρώπη είναι και το ζήτημα της συμβίωσης των Σλάβων με τους Αβάρους.

Ένα από τα κυριότερα προβλήματα της σύγχρονης έρευνας σχετικά με την επέκταση των πρώιμων Σλάβων αφορά στη χρονολόγησή της. Μέρος μελετητών (M. Dulinicz, F. Biermann κ.ά), αμφισβήτησε την «παραδοσιακή» χρονολόγηση για τις περιοχές της δυτικής Βαλτικής (τις οποίες καλύπτει ο πολιτισμός Sukow–Dziedzice) και υποστήριξε ότι οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν εκεί σε μεταγενέστερο χρόνο. Αντίστοιχη αμφισβήτηση παρατηρείται σε μικρότερο βαθμό και για άλλες περιοχές. Οι μελετητές αυτοί δεν αποδέχονται τη χρονολόγηση των εγκαταστάσεων και των λοιπών ευρημάτων που αποδίδονται στους Σλάβους από τον 6ο έως τον ύστερο 7ο/πρώιμο 8ο αιώνα με βάση κυρίως τη μέθοδο της δένδροχρονολόγησης, της παλυνολογίας/γυρεολογίας ή του άνθρακα 14 (¹⁴C). Κατά συνέπεια, προβάλεται η άποψη ότι για διάστημα περίπου δύο αιώνων υπήρχε πληθυσμιακό κενό εξαιτίας της εξάλειψης των αυτοχθόνων γερμανικών στοιχείων έως τα μέσα του 6ου αιώνα και ταυτόχρονα απορρίπτεται κάθε ενδεχόμενο συμβίωσης ή επαφών μεταξύ των Σλάβων και των γερμανικών πληθυσμών πριν τον 8ο αιώνα. Για τη στήριξη των θέσεών τους, οι υποστηρικτές της δένδροχρονολόγησης απορρίπτουν και την αξιοπιστία των πληροφοριών στο *Χρονικό του Φρεδεγάριου* για τους Σόρβιους τον 7ο αιώνα⁶. Για τη μέθοδο της

5. Sedov, *Slaviane*.

6. Dulinicz, *Archäologische Studie*. Biermann, *Möglichkeiten*, 11-21. Του ιδίου, *North–East German Region*, 113-118. Διαφοροποιημένη εμφανίζεται η θέση του S. Brather (*Oder und Neisse*, 527-528, 535, 537), ο οποίος, αν και εκφράζει επιφυλάξεις για τη σλαβική μετανάστευση μεταξύ Έλβα και Όντερ κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, δεν αποδέχεται ότι υπήρχε

δενδροχρονολόγησης έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις, τις οποίες συμμεριζόμαστε στην εξέταση του θέματός μας⁷. Από τη δική μας οπτική, αν και μη αρχαιολογική, παρατηρούμε ότι οι υποστηρικτές της δενδροχρονολόγησης υποπίπτουν σε αντιφάσεις, κυρίως όταν εντοπίζουν δείγματα, τα οποία, ακόμη και με τις δικές τους μεθόδους, έχουν πρωιμότερη χρονολόγηση από τον 8ο αιώνα, ή επισημαίνουν ασυμφωνία μεταξύ του ¹⁴C και της δενδροχρονολόγησης, με αποτέλεσμα την –επιλεκτική– απόρριψη της πρώτης μεθόδου. Σε άλλες περιπτώσεις, αδυνατούν να αμφισβητήσουν κοινά αποδεκτές χρονολογήσεις μεταλλικών ευρημάτων στον ύστερο 6ο και στον 7ο αιώνα, όπως πόρπες, περόνες ή όπλα, και υποβαθμίζουν τη σημασία αυτών των αντικειμένων ως επαρκών τεκμηρίων χρονολόγησης. Επίσης, η παραπάνω μαρτυρία του Φρεδεγάριου δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αγνοηθεί.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένες ακόμη επισημάνσεις για το κείμενο. Τα ονόματα συγγραφέων ή τα τοπωνύμια καταγράφονται στη γλώσσα του τόπου τους και, εάν απαντούν σε κυριλλικό αλφάβητο, μεταγράφονται με βάση το σύστημα του Κογκρέσου. Για τα σχετικά με την πρώην Γιουγκοσλαβία ακολουθείται η λατινική απόδοση της σερβοκροατικής γλώσσας. Ορισμένα ονόματα πολιτισμών, πόλεων ή ποταμών αποδίδονται στα ελληνικά (παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας στο τέλος της μελέτης), ενώ τα υπόλοιπα παραμένουν στις αντίστοιχες τοπικές γλώσσες. Ειδικότερα, για ορισμένους πολιτισμούς/τύπους χρησιμοποιούμε τα ονόματα με τα οποία έγιναν ευρύτερα γνωστοί στην έρευνα, αν και σήμερα αρκετοί μελετητές προτιμούν την απόδοσή τους στην τοπική γλώσσα. Ακόμη, αναφορικά με τη χρήση των όρων «ανατολική Γερμανία» και «Ανατολική Γερμανία», θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι στην πρώτη περίπτωση δηλώνεται ο γεωγραφικός χώρος, ενώ στη δεύτερη η παλαιότερη κρατική οντότητα. Κατατοπιστικοί, πιστεύουμε, χάρτες και εικόνες ευρημάτων διευκολύνουν την παρακολούθηση του θέματος, καθιστώντας το κείμενο πιο οικείο στον αναγνώστη. Επαναλαμβάνοντας το τυπικό, ότι οποιαδήποτε λάθη ή παραλείψεις βαρύνουν τον συγγραφέα, προσβλέπουμε στην μεγαλύτερη δυνατή αποδοχή της μελέτης, η οποία θα αποτελέσει κίνητρο για οποιαδήποτε μελλοντική προσπάθεια εμβάθυνσης και αναθεώρησής της.

κενός χώρος εκείνη την περίοδο στο σύνολο της Κεντρικής Ευρώπης. Messal – Rogalski, Initial Investigations, 80, 83, οι οποίοι ωστόσο θεωρούν πιθανή σε κάποιες περιπτώσεις τη συμβίωση Γερμανών και Σλάβων. Βλ. επίσης, Müller – Wehner, Wagrien, 219-222. Leube, Ziemie, 368-369. Jöns – Müller-Wille, Current research, 197-198, 203-204, 218.

7. Herrmann – Heußner, Dendrochronologie, 255-290. Jöns, Reichumszentren, 236-237. Schoknecht, Mecklenburg-Vorpommern, 514. Barford, Frontiers, 29. Porzeziński, Pomorze Zachodnie, 124. Pleterski, Besiedlung Sloweniens, 209-210. Σημειώνουμε ότι με τη χρήση των ίδιων μεθόδων, οι υποστηρικτές της «παραδοσιακής» άποψης διακρίνουν, με ορισμένες εξαιρέσεις, μόνο μικρή διακοπή στη συνέχεια των εγκαταστάσεων μεταξύ της μετανάστευσης των λαών και του σλαβικού εποικισμού. Βλ. Brachmann, DDR, 44. Schoknecht, *Pollenanalytische Untersuchungen*.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A) ΣΕΙΡΕΣ ΠΗΓΩΝ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΣΕΙΡΕΣ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- AAASH: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest 1951–)
AAC: *Acta Archaeologica Carpathica* (Kraków 1958/59–)
AAL: *Acta Archaeologica Lundensia* (Lund 1957–)
ACUSD: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (Debrecen 1965–)
AFSB: *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* (Dresden 1950–)
AMM: *Acta Militaria Mediaevalia* (Kraków – Sanok 2005–)
AMS/CEU: *Annual of Medieval Studies at the Central European University*
ArchPol: *Archaeologia Polona* (Wrocław 1958–).
BAR International Series: *British Archaeological Reports International Series* (Oxford 1974–)
BBA: *Berliner Byzantinistische Arbeiten* (Berlin 1956–)
BHS: *Berliner Historische Studien* (Berlin 1980–)
BF: *Byzantinische Forschungen* (Amsterdam 1966–)
BMGS: *Byzantine and Modern Greek Studies* (Cambridge 1975–)
BS: *Balkan Studies* (Thessaloniki 1960–)
BSl: *Byzantinoslavica* (Prague 1929–)
BUFM: *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* (Langenweißbach 1991–)
ByzSym: *Βυζαντινά Σύμμεικτα* (Αθήνα 2008–) (1966–2005, *Σύμμεικτα*)
CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (Series Washingtoniensis, Washington D.C. 1967–). (Series Berolinensis, Berlin – New York 1967–). (Series Vindobonensis, Vienna 1975–). (Series Italica, Rome 1975–). (Series Bruxellensis, Brussels 1975–).
CIC: *Corpus Iuris Civilis*
CSCO: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* (Paris 1903–)
CSHB: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn 1828–1897)
DÖAW: *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* (Wien)
EAZ: *Ethnographisch–Archäologische Zeitschrift* (Berlin 1960–)
EB: *Études Balkaniques* (Sofia 1964–)
ECE: *East Central Europe* (Budapest 1975–)
ECEEMA: *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* (Leiden – Boston 2007–)
EJA: *European Journal of Archaeology* (Cambridge 1998–)
EME: *Early Medieval Europe* (Harlow 1992–)
FAB: *Folia Archaeologica Balkanica* (Skopje 2006–)
Godišnjak ANUBH: *Godišnjak Akademija Nauka i Umjetnosti, Bosne i Hercegovine*
GZMBH (A): *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Arheologija* (Sarajevo 1946–)
HAD: *Hrvatsko Arheološko Društvo* (Zagreb 1975–)
HUS: *Harvard Ukrainian Studies* (Harvard 1977–)
INMV: *Izvestiia na Narodniia Muzei Varna* (Bάρνα 1965–)
JAOS: *Journal of the American Oriental Society* (Ann Arbor 1849–)
JbGOst: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Wrocław – Wiesbaden 1936–)
JRGZ: *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums* (Mainz 1953–)
JSAS: *Journal of the Serbian Archaeological Society* (Beograd 1984–)
LCL: *The Loeb Classical Library*
MAA: *Macedoniae Acta Archaeologica* (Prilep 1975–)

- MAA: Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest 1995-)
- MGH: Monumenta Germaniae Historica
- MGH, AA V/1: MGH, Auctores Antiquissimi τόμ. V/1, έκδ. Th. Mommsen, Berlin 1882
- MGH, AA VI/2: MGH, AA, τόμ. VI/2, έκδ. R. Peiper, Berlin 1883
- MGH, AA XI: MGH, AA τόμ. XI, έκδ. Th. Mommsen [Chronica Minora II], Berlin 1894
- MGH, AA XII: MGH, AA, τόμ. XII, έκδ. Th. Mommsen, Berlin 1894
- MGH, Epp. II: MGH, Epistolae τόμ. II (Libri VIII–XIV), έκδ. L.M. Hartmann, Berlin 1899
- MGH, SS Rer. Germ. VI: MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, τόμ. VI, έκδ. G.H. Pertz, Hannover 1895
- MGH, SRLI: MGH, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX, έκδ. L. Bethmann – G. Weitz, Hannover 1878
- MGH, SRM I/1: MGH, Scriptores Rerum Merovingicarum τόμ. I/1, έκδ. B. Krusch – W. Levison, Hannover 1951
- MGH, SRM II: MGH, SRM τόμ. II, έκδ. B. Krusch, Hannover 1888
- MGH, SS I: MGH, Scriptores τόμ. I, έκδ. G.H. Pertz, Hannover 1826
- MHR: *Macedonian Historical Review* (Skopje 2010-)
- MIÖG: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien u.a. 1880-)
- Miscellanea Bulgarica II: P. Schreiner, *Studia Byzantino-Bulgarica*, επιμ. V. Gjuzelev [Miscellanea Bulgarica II, Wien 1986
- Monographien des RGZM: Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz 1975-)
- PIAZ: *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu* (Zagreb 1983-)
- REB: *Revue des Études Byzantines* (Paris 1944-)
- RES: *Revue des Études Slaves* (Paris 1921-)
- RESEE: *Revue des Études Sud-Est Europeennes* (București 1963-)
- RFFZd: *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru* (Zadar 1966-)
- SF: *Südost-Forschungen* (Leipzig 1936-)
- SLA: *Slavia Antiqua* (Poznań 1948-)
- SlovArch: *Slovenská Archeológia* (Bratislava 1952-)
- SSCIAM: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* (Spoleto 1954-)
- SPFFBU: *Sbornik Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity* (Brno 1954-)
- SSBP: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* (Αγία Πετρούπολη 2007-)
- TM: *Travaux et Mémoires* (Paris 1965-)
- VAHD: *Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku* (Split 1878-)
- VV: *Vizantiiskii Vremmenik* (Αγία Πετρούπολη 1894–1927). Ν.Σ. (Μόσχα 1947-)
- VMUFP: *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* (Potsdam 1962-)
- VAH: *Varia Archaeologica Hungarica* (Budapest 1986-)
- WdS: *Die Welt der Slawen* (Wiesbaden 1956-)
- ZfA: *Zeitschrift für Archäologie* (Berlin 1967-)
- ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* (Beograd 1952-)

Β) ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

Βυζάντιο και Σλάβοι: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζάντιο και Σλάβοι – Ελλάδα και Βαλκάνια* (6ος–20ός αι.), Θεσσαλονίκη 2001.

Ημεθόριος του Δούναβη: Σ. Πατούρα-Σπανού, *Ημεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των σλάβων* (4ος–7ος αι.), επιμ. Γ.Θ. Καρδαράς [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 6], Αθήνα 2008.

Σκοτεινοί Αιώνες: Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου, επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001.

Acta XIII: Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae (Split – Porec 25 Settembre – Ottobre 1994), επιμ. N. Cambi – E. Marin, VAHD, Suppl. 87–89 (τόμ. I–III), Città del Vaticano – Split 1998.

Archäologische Studien: Archäologische Studien zum frühen Mittelalter, επιμ. G. Fusek, Nitra 2017.

Antiquitas istro-pontica: Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu, επιμ. M.V. Angelescu et al., Cluj – Napoca 2010.

Archeológia barbarov: Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov, Sídľiskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek. Zborník referátov z V. protohistorickej konferencie, Nitra, 21. – 25. Septembra 2009, επιμ. J. Beljak – G. Březinová – V. Varsik, Nitra 2010.

Archeologia Górny Śląsk: Archeologia Górny Śląsk, επιμ. E. Tomczak, Katowice 2013.

Archeologia o początkach Słowian: Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 Listopada 2001, επιμ. P. Kaczanowski – M. Parczewski, Kraków 2005.

Archeologia środkowego narodrza I: Archeologia środkowego narodrza, τόμ. I, επιμ. A. Kołodziejski, Zielona Góra 1998.

Autostrada w Przeszość: Autostrada w Przeszość. Katalog Wystawy/Motorway to the Past. Exhibition Catalogue, επιμ. S. Czopek et al., Rzeszów 2011.

Avars: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009, επιμ. L. Doncheva-Petkova – Cs. Balogh – A. Turk, Sofia 2014.

Barbarian Identity: On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages, επιμ. A. Gillett [Studies in the Early Middle Ages 4], Turnhout 2002.

Byzantine Coins: Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century, επιμ. M. Wołoszyn, Kraków 2009.

Byzanz im 7. Jahrhundert: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, επιμ. F. Winkelmann – H. Köpstein [BBA 48], Berlin 1978.

“Castellum, civitas, urbs”: “Castellum, civitas, urbs”. Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa, επιμ. O. Heinrich-Tamáská et al., Rahden 2015.

City in Late Antiquity: The City in Late Antiquity, επιμ. J. Rich, London 1992.

Civitas Divino-Humana: Civitas Divino-Humana in honorem annorum LX Georgii Bakalov, επιμ. C. Stepanov – V. Vackova, Σόφια 2004.

Croatia in the Early Middle Ages: Croatia in the Early Middle Ages. A Cultural Survey, επιμ. I. Supićić, Zagreb 1999.

Dani Stjepana Gunjače: Dani Stjepana Gunjače 18. – 21. listopada 2011. Sažeci predavanja, επιμ. T. Šeparović, Split 2011.

Darina Bialeková: Zborník na počest` Dariny Bialekovej, επιμ. G. Fusek, Nitra 2004.

Die Bayern und ihre Nachbarn I: Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich, τόμ. I, επιμ. H. Wolfram – A. Schwarcz [DÖAW, phil. - hist. Klasse179], Wien 1985.

Die Langobarden: Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung, επιμ. M. Hegewisch, Bonn 2008.

Early-Medieval Migration: ACE Conference Brussels: The very beginning of Europe? Early-Medieval Migration and Colonisation, επιμ. R. Annaert, Brussels 2012.

Early Slavic Settlement: The Early Slavic Settlement in Central Europe in the light of new dating evidence, επιμ. M. Dulinicz – S. Moździoch [Interdisciplinary Medieval Studies 3], Wrocław 2013.

East and West: East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion, επιμ. W. Liebeschuetz, Leiden – Boston 2015.

Einführung: Einführung in die slavischen Sprachen, επιμ. P. Rehder, Darmstadt 2003.

Entangled Identities: Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe, επιμ. J. López Quiroga – M. Kazanski – V. Ivanišević, Oxford 2017.

Erinnerungskultur in Südosteuropa: Erinnerungskultur in Südosteuropa. Bericht über die Konferenzen der Kommission für interdisziplinäre Südosteuropa-Forschung im Januar 2004, Februar 2005 und März 2006 in Göttingen, επιμ. R. Lauer [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Neue Folge 12], Göttingen 2011.

Essays to Omeljan Pritsak: Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, επιμ. I. Shevchenko – F. E. Sysyn (with the assistance of U.M. Pasicznyk), HUS 3/4 (1979–1980).

Etnogeneza Hrvata: Etnogeneza Hrvata, επιμ. N. Budak, Zagreb 1995.

Expansion: Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin, 06.–10. Oktober 2014, επιμ. F. Biermann – Th. Kersting – A. Klammt [BUFM 81/1], Langenweissbach 2016.

Festschrift Nikolaus Grass I: Festschrift für Nikolaus Grass zum 60. Geburtstag dargebracht von Fachgenossen, Freunden und Schülern, τόμ. I, επιμ. C. Carlen – F. Steinegger, Innsbruck 1974.

Festschrift Johannes Koder: Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag, επιμ. K. Belke et al., Wien 2007.

Festschrift Achim Leube: “..... Trans Albim Fluvium“. Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag [Studia honoraria 10], επιμ. M. Meyer, Rahden/Westfalen 2001.

Festschrift Herbert Ludat: Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag, επιμ. K.D. Grothusen – K. Zernack, Berlin 1980.

Festschrift F. Vittinghoff: Studien zur Antiken Sozialgeschichte. Festschrift F. Vittinghoff, επιμ. W. Eck – H. Galsterer – H. Wolff, Köln – Wien 1980.

Foreigners: Foreigners in the Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility, επιμ. D. Quast [Monographien des RGZM 78], Mainz 2009.

Franks, Northmen and Slavs: Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe, επιμ. I.H. Garipzanov – P.J. Geary – P. Urbańczyk, Turnhout 2008.

Frontières Romains: Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romains, Mamaia 6-13 Septembre 1972, επιμ. D. M. Pippidi, Boucharest 1974.

Frühmittelalterliche Keramik: Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen, επιμ. M. Guštin, Ljubljana 2002.

Frühmittelalterliche Machtzentren: Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabfunden und ihre Auswertung (Symposion Mikulčice, 5.–9. September 1999), επιμ. Č. Staňa – L. Poláček, Brno 1996.

Gepiden: Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, Budapest, 14.–15. Dezember 2015, επιμ. T. Vida et al., Budapest 2019.

Germania: Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus, II: Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Nord- und Mitteleuropas im Jahre 1986 und 1987, επιμ. G. Neuman – H. Seemann, Göttingen 1992.

Grundlagen der slowenischen Kultur: Die Grundlagen der slowenischen Kultur. Bericht über die Konferenz der Kommission für interdisziplinäre Südosteuropa-Forschung im September 2002 in Göttingen, επιμ. F. Bernik – R. Lauer, Berlin – New York 2010.

Interaktionen: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nove Vozokany 3.–7. Oktober 1983, επιμ. P. Salkovský, Nitra 1984.

Investigations: Investigations archéologiques en Tchecoslovaquie: état actuel des recherches et leur organisation (VIIème Congrès international des Sciences préhistoriques et protohistoriques, Prague, 1966), επιμ. J. Filip, Praha 1966.

Keszthely–Fenékpuszta: Keszthely–Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia [Castellum Pannonicum Pelsonense 2], επιμ. O. Heinrich-Tamáška, Budapest – Leipzig – Keszthely 2011.

Kolloquium Mikulčice I: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.–27. Mai 1993, επιμ. Č. Staňa, Brno 1994.

Kolloquium Mikulčice II: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Kolloquium Mikulčice, 24.–26. Mai 1994, επιμ. L. Poláček, Brno 1995.

Kulturwandel in Mitteleuropa: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, επιμ. J. Bemann – M. Schmauder [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11], Bonn 2008.

Langobarden: Die Langobarden. Herrschaft und Identität, επιμ. W. Pohl – P. Erhart [DÖAW, phil.-hist. Klasse 329], Wien 2005.

Language Contacts: Language Contacts in Prehistory. Studies in Stratigraphy [Current Issues in Linguistic Theory 239], επιμ. H. Andersen, Amsterdam – Philadelphia 2003.

Leipzig I: Geschichte der Stadt Leipzig. Von den Anfängen bis zur Reformation, τόμ. I, επιμ. E. Bünz, Leipzig 2015.

Macedonian People: History of the Macedonian People, επιμ. T. Chepreganov, Skopje 2008.

Macht des Goldes: Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum,

Tengelic, 16.-19. 11. 2011, επιμ. O. Heinrich-Tamáska – N. Krohn – S. Ristow [Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 2], Winstadt 2013.

Maria Dzielska: Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues. Studies in Honour of Professor Maria Dzielska, επιμ. K. Twardowska et al., Kraków 2014.

Materialien: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums “der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet” (Kraków – Karniowice, 3.-7. Dezember 1990), επιμ. K. Godłowski – R. Madyda-Legutko, Kraków 1992.

Medieval Ports: Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. Proceedings International Symposium Thessalonike, 4-6 December 2013, επιμ. F. Karagianni, Thessalonike 2013.

Mischtoponyme: Mehrsprachige Sprachlandschaften. Das Problem der slavisch-deutschen Mischtoponyme. Akten der Kieler Tagung 16.-18. Oktober 2014, επιμ. K. Marterior – N. Nübler [Onomastica Lipsiensia. Leipziger Untersuchungen zur Namenforschung 11], Leipzig 2016.

Myth-Making: Myth-Making and Myth-Breaking in History and the Humanities. Proceedings of the Conference held at the University of Bucharest, 6-8 October 2011, επιμ. Cl.-F. Dobre – I. Epurescu-Pascovici – C.-E. Ghiță, Bucharest 2012.

Nationes 2: Althessen im Frankenreich. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter, επιμ. W. Schlesinger (*Nationes 2*), Sigmaringen 1975.

Nationes 5: Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum, επιμ. H. Beumann – W. Schröder (*Nationes 5*), Sigmaringen 1985.

Neglected Barbarians: Neglected Barbarians, επιμ. F. Curta [Studies in the Early Middle Ages 32], Turnhout 2010.

Noblesse romaine: La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle, επιμ. F. Vallet – M. Kazanski, Paris 1995.

Oborniki: Archeologia powiatu obornickiego. Oborniki – Rogoźno – Ryczywół, επιμ. T. Skorupka, Poznań 2005.

Od Bachórze: Od Bachórze do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu archeologicznym, historycznym i językoznawczym. Studia źródłoznawcze dedykowane Profesorowi Michałowi Parczewskiemu w 70. rocznicę urodzin, επιμ. M. Wojenka – M. Wołoszyn, Kraków – Rzeszów 2016.

Origins: Origins of Central Europe, επιμ. P. Urbańczyk, Warszawa 1997.

Pamiatniki Kievskei Kultury: Pamiatniki Kievskei Kultury v lesostepnoi zone Rossii (III – natsalo V b. n.e.), επιμ. I.O. Gavrituchin – N.B. Lopatin – A.M. Oblomskii [Rannoslavianskii Mir 10], Μόσχα 2007.

Peregrinatio Gothica III: Peregrinatio Gothica III. Kongress Fredrikstad, επιμ. E. Straume – E. Skar, Oslo 1992.

Pontic-Danubian Realm: The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration, επιμ. V. Ivanišević – M. Kazanski, Paris – Beograd 2012.

Post-Roman Towns II: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, τόμ. II, *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, επιμ. J. Henning, Berlin – New York 2007.

- Problemy: Problemy Sovetskoj Arkheologii*, επιμ. V.V. Kropotkin, Μόσχα 1978.
- Processes of Byzantinisation: Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology*, επιμ. V. Bikić [Byzantine Heritage and Serbian Art I], Beograd 2016.
- Rannesrednevekove drevnosti: Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V–VII vv.)*, επιμ. I.O. Gavritukhin – N.V. Lopatin – A.M. Oblomskii [Rannelslavianskii Mir 17], Μόσχα 2016.
- Rapports: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 Septembre 1975*, τόμ. I–II, επιμ. B. Chropovský, Bratislava 1979–1980.
- Referate: Vor 1000 Jahren. Die Schweinfurter Fehde und die Landschaft am Obermain 1003. Referate des wissenschaftlichen Kolloquiums am 4. und 5. Juli 2003 in der Bibliothek Otto Schäfer in Schweinfurt*, επιμ. E. Schneider – B. Schneidmüller [Schweinfurter Museumsschriften 118], Schweinfurt 2004.
- Reinecke Festschrift: Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*, επιμ. G. Behrens, Mainz 1950.
- Roman Limes: Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, επιμ. P. Petrović, Beograd 1996.
- Rome: Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence (U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas)*, τόμ. I–II, επιμ. M. Salamon et al., Kraków e.a. 2012.
- Sachsensymposium Lund: Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001*, επιμ. B. Herdh – L. Larsson [Uppekrastudier 6, AAL 39], Lund 2002.
- Samuel's State: Samuel's State and Byzantium: History, Legend, Tradition, Heritage. Proceedings of the International Symposium "Days of Justinian I," Skopje, 17–18 October, 2014*, επιμ. M.B. Panov, Skopje 2015.
- Sciences Préhistoriques IV: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1–7 Septembre 1991*, τόμ. IV, επιμ. J. Pavúk, Bratislava 1993.
- Seventh century: Constructing the seventh century*, επιμ. C. Zuckerman (TM 17), Paris 2013.
- Sîntana de Mureș–Černjachov: Die Sîntana de Mureș–Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, επιμ. G. Gomolka-Fuchs, Bonn 1999.
- Slawen an der Elbe: Slawen an der Elbe*, επιμ. K.-H. Willroth – J. Schneeweiß [Göttinger Forschungen zur Ur- und Frühgeschichte 1], Göttingen 2011.
- Slezsko I: Slezsko v dějinách Českého státu* τόμ. I (*Od pravěku do roku 1490*), επιμ. Z. Jiráska, Opava 2012.
- Slovani: Slovani, naša dediščina/Our Heritage: The Slavs*, επιμ. J. Lux – B. Štular – K. Zanier [Vestnik 27], Ljubljana 2018.
- Slovenija: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze /Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, τόμ. I–II, επιμ. R. Bratož, Ljubljana 2000.

Sozialstrukturen: Władza a struktury społeczne w średniowieczu na wschód Łaby/Herrschaft und Sozialstrukturen im Mittelalter östlich der Elbe/Power and social structure in the Middle Ages East of the Elbe, επιμ. A. Paroń et al., Wrocław – Göttingen 2008.

Stan i potrzeby badań: Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, επιμ. S. Możdzioch – W. Chudziak, Poznań – Wrocław – Warszawa 1992.

Stepi vostochnoi Evropy: Stepī vostochnoi Evropy v srednie veka. Sbornik pamiati Svetlany Aleksandrovny Pletněvoi, επιμ. I.L. Kyzlasov, Μόσχα 2016.

Studia Romana: Studia Romana et Mediævalia Europænsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata, επιμ. D. Aparaschivei – G. Bilavschi, Bucureşti – Brăila 2018.

Studien zur Völkerwanderungszeit: Studien zur Völkerwanderungszeit im östlichen Mitteleuropa, επιμ. G. Mildemberger, Marburg 1980.

Südwest-Ungarn: Awaren und Slawen in Südwest-Ungarn. Sonderausstellung Gäubodenmuseum Straubing in Zusammenarbeit mit dem Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und den Museen des Komitats Zala, 15. April bis 4 September 1994, επιμ. B. M. Szóke, Straubing 1994.

Sulzbach–Rosenberg: Sulzbach und das Land zwischen Naab und Vils im frühen Mittelalter. Tagung vom 13.-14. Juni 2002 in Sulzbach–Rosenberg, επιμ. A. Götz, Stadt Sulzbach–Rosenberg 2003.

Svod I: Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh, επιμ. L.A. Gindin et al., τόμ. I, Μόσχα 1991.

Študijné Zvesti 16: Symposium über die Besiedlung des Karpatenbeckens im VII.–VIII. Jahrhundert, Nitra–Malé Vozokany 28. August – 1. September 1966, επιμ. A. Točík (Študijné Zvesti 16), Nitra 1968.

The Other Europe: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, επιμ. F. Curta [ECEEMA 2], Leiden – Boston 2008.

The Past Societies: The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages, τόμ. V: 500-1000 AD., επιμ. M. Trzeciecki, Warszawa 2016.

Trésors monétaires byzantins: Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713), επιμ. C. Morisson – V. Popović – V. Ivanišević [Réalités Byzantines 13], Paris 2006.

Trudy VI: Trudy VI Mezhdunarodnogo Kongressa Slavianskoi Arkheologii, Novgorod. 26–31 Avgysta 1996/Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology, Novgorod. 26–31 August 1996, τόμ. I-V, επιμ. V. V. Sedov, Μόσχα 1997–1999.

Turbulent Epoch I: The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period, τόμ. I, επιμ. B. Niezabitowska-Wiśniewska et al., Lublin 2008.

Ursprüngen: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters, επιμ. W. Pohl [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8], Wien 2004.

Victor Spinei: The Steppe Lands and the World beyond them: Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday, επιμ. F. Curta – B.-P. Maleon, Iași 2013.

Vid Venediv do Rusi: Vid Venediv do Rusi. Zbirnik naukovikh prats' na poshanu doktora istorichnikh nauk, profesora Denisa Nikodimovicha Kozaka z nagodi iogo 70-littia, επιμ. G.I. Ivakin, Κίεβο 2014.

Villes et peuplement: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982), Rome 1984.

Vivere Militare Est: Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier, τόμ. Ι, επιμ. S. Golubović – N. Mrđić, Belgrade 2018.

Wędrówki rzeczy: Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu, επιμ. S. Moździoch (*Spotkania Bytomskie 5*), Wrocław 2004.

Welt der Slawen: Welt der Slawen. Geschichte – Gesellschaft – Kultur, επιμ. J. Herrmann, Leipzig 1985.

Wielkopolska: Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie, επιμ. H. Machajewski, Poznań 2008.

World of the Slavs: The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), επιμ. S. Rudić, Belgrade 2013.

Zentrum und Peripherie: Zentrum und Peripherie – gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte: Materialien des 13. internationalen Symposiums «Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum», Zwettl, 4.–8. Dezember 2000 επιμ. H. Friesinger – A. Stuppner [Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57], Wien 2004.

Zwischen Byzanz und der Steppe: Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag/Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of his 70th Birthday, επιμ. á. Bollók – G. Csiky – T. Vida (with assistance from A. Mihaczi-Palfi and Zs. Masek), Budapest 2016.

Zwischen Ostsee und Donau: Frühzeit zwischen Ostsee und Donau. Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert, επιμ. L. Kuchenbuch – W. Schich [BHS 6], Berlin 1982.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

A1.1. Ο ύστερος Ζαρουμπίντσι

Για την εξέταση του πολιτισμικού υπόβαθρου των πρώιμων Σλάβων στην Ανατολική Ευρώπη το ενδιαφέρον στρέφεται κυρίως στα αρχαιολογικά ευρήματα του Μέσου και Άνω Δνείπερου κατά την περίοδο από τον 1ο έως τον 5ο αιώνα. Αυτά, με τομή τα τέλη του 2ου αιώνα, διακρίνονται σε δύο διαδοχικούς πολιτισμούς, τον ύστερο Ζαρουμπίντσι και τον Κιέβου, οι οποίοι, αν και έχουν τα δικά τους διακριτά χαρακτηριστικά, θεωρούνται η βάση της μετέπειτα ανάπτυξης των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών (Πράγας, Πένκοβκα και Κολότσιν)⁸. Ο γεωγραφικός τους χώρος, με κέντρο τον Μέσο Δνείπερο, περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους ποταμούς Ντέσνα, Sozh, Seim, Psel, Vorskla, Teteriv, Irpin, Stugna, Oskol, καθώς και τον βόρειο Ντόνετς, καλύπτοντας τη ζώνη δάσους και δάσους-στέπας στην Ουκρανία και σε γειτονικές περιοχές της Ρωσίας και της Λευκορωσίας. Το κύριο μέρος των εγκαταστάσεων του ύστερου Ζαρουμπίντσι εντοπίζεται μεταξύ του Δνείπερου και του Δον⁹.

Ο πολιτισμός Ζαρουμπίντσι (τοπωνύμιο κοντά στο Κανίν, στην περιοχή του Cherkasy της Ουκρανίας) εμφανίστηκε τον 2ο π.Χ. αιώνα στον χώρο της δυτικής Ουκρανίας και της νότιας Λευκορωσίας (Μέσος Δνείπερος, Πριπέτ, δυτικός Μπουγκ). Κατά την αρχική διαμόρφωσή του δέχθηκε έντονες επιδράσεις από τον πολιτισμό Jastorf, κλάδο του μεγάλου κελτικού πολιτισμού La Tène¹⁰. Τον 1ο αιώνα, η κρίση του La Tène επέφερε την εξάλειψη του Jastorf και μεταβολές σε άλλους πολιτισμούς (Oksywie και Πρζέβορσκ). Στα μέσα του 1ου αιώνα, οι φορείς του Ζαρουμπίντσι εγκατέλειψαν την περιοχή του Πριπέτ στην Πολεσία και μετακινήθηκαν τόσο προς τα νοτιοδυτικά (Ποδολία και δυτική Βολυνία), όσο και ανατολικά, προς τους ποταμούς Ντέσνα, Psel και Ντόνετς (πρώτη φάση μετανάστευσης). Οι μετακινήσεις του πληθυσμού του Ζαρουμπίντσι οδήγησαν στον σχηματισμό αρκετών νέων πολιτισμικών ομάδων. Μία από αυτές είναι η «ομάδα Zubrets» στον Άνω Δνεϊστόρο, στην οποία συνυπάρχουν στοιχεία του Πρζέβορσκ, του ύστερου Ζαρουμπίντσι και του δακικού Lipica. Κατά το β' ήμισυ του 2ου αιώνα, οι φορείς του Ζαρουμπίντσι που είχαν μετακινηθεί προς τα νοτιοδυτικά, εκδιώχθηκαν εκ νέου και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Δνείπερου, γεγονός που έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη του πολιτισμού Κιέβου. Οι δύο φάσεις μετακινήσεων των πληθυσμών του Ζαρουμπίντσι συσχετίζονται τόσο με κοινωνικούς και κλιματικούς λόγους, όσο και με την πίεση που δέχθηκαν από την εισβολή των Γότθων

8. Barford – Kobyliński – Krasnodębski, Podlasie, 134-135. Goehrke, *Frühzeit*, 77-79 (με αμφισβήτηση της άμεσης σύνδεσης των δύο πολιτισμών). Baran, Venedy, 158-159. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 13, 16, 72, 74. Schorkowitz, Revision, 574-575, 596. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 122, 128-129, 131-133. Του ιδίου, *Kievskaiia kultura*, 202. Parczewski, Podstawy, 77-78. Βλ. επίσης, Szmoniewski, *The Antes*, 59.

9. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 121. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 20.

10. Barford – Kobyliński – Krasnodębski, Podlasie, 134. Goehrke, *Frühzeit*, 76. Pachkova, Dzherela, 23-44.

(βλ. παρακάτω)¹¹. Στον ύστερο Ζαρουμπίντσι, ο οποίος διαμορφώθηκε από ποικίλα πολιτισμικά στοιχεία, διακρίνονται τέσσερις διαφορετικοί τύποι που τείνουν να ομογενοποιηθούν προς το τέλος του πολιτισμού.

Ο «τύπος Lyutezh», που είναι ο παλαιότερος, εμφανίζεται ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, στα όρια των ζωνών δάσους και δάσους-στέπας. Στα ταφικά έθιμα παρατηρούνται καύσεις και στην κεραμική σφαιρικά αγγεία με λειασμένη επιφάνεια ή με ραβδώσεις, δίσκοι και κωνικά πώματα. Οι εγκαταστάσεις βρίσκονται κοντά στο υγρό στοιχείο και αποτελούνται από μικρές ημιυπόγειες κατοικίες ορθογώνιου σχήματος με μέσο μήκος περίπου τέσσερα μέτρα, οι οποίες θερμαίνονταν από μία ανοικτή εστία, ευρισκόμενη είτε σε γωνία, είτε κοντά σε έναν από τους τοίχους. Η κατασκευή των τοιχωμάτων με κορμούς δέντρων ήταν συχνότερη από εκείνη με πλέγμα κλαδιών. Δίπλα στις κατοικίες εντοπίστηκαν αρκετοί οικιακοί λάκκοι με διάμετρο από 60 εκ. έως 150 εκ.. Ο «τύπος Rocher» στον Άνω Ντέσνα και τους κοντινούς παραποτάμους του παρουσιάζει όμοια κεραμική με τον Lyutezh, με χαρακτηριστικότερα τα σφαιρικά αγγεία που φέρουν λειασμένη επιφάνεια και ψηλό λαιμό. Συνήθεις επίσης είναι και οι γαβάθες. Στον «τύπο Rocher» υπάρχουν μικρές ημιυπόγειες κατοικίες (κυρίως ορθογώνιες με κεντρικό υποστύλωμα και δίχως στοιχεία θέρμανσης), αλλά και ισόγειες, μήκους 18 και πλάτους 2,5 έως 4,5 μέτρων. Οι τελευταίες χωρίζονταν σε τρία τμήματα και έφεραν εστία στο μεσαίο, το οποίο αποτελούσε τον χώρο διαβίωσης. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Rocher προκύπτουν από τη σύνθεση παραδόσεων των εποίκων από τον Μέσο Δνείπερο με εκείνες των τοπικών βαλτικών φύλων του ύστερου Juchhono. Ακόμη, είναι πιθανό ότι οι γαβάθες με διακόσμηση σε σχήμα Z, καθώς και το θέμα του μαιάνδρου ή της σβάστιγκας σχετίζονται με την εγκατάσταση μίας μικρής πληθυσμιακής ομάδας του Πρζέβορσκ.

Ο «τύπος Kartamyshevo II – Ternovka II» απαντά στη ζώνη δάσους-στέπας, ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, στον άνω ρου των ποταμών Seim, Psel, Vorskla και Ντόνετς, και σχετίζεται επίσης με εποίκους από τον Μέσο Δνείπερο. Τα αγγεία είναι στρογγυλά ή σε σχήμα τουλίπας και φέρουν ραβδώσεις, ενώ εκείνα με λειασμένη επιφάνεια απαντούν σε μικρό ποσοστό. Οι ημιυπόγειες κατοικίες είναι ορθογώνιες με τοίχωμα από κορμούς δέντρων και ανοικτή εστία ενώ λίγες κατοικίες είναι ισόγειες. Κοντά στις κατοικίες υπάρχουν αποθηκευτικοί λάκκοι και εξωτερικοί φούρνοι. Ο «τύπος Grini», είναι ο νεότερος του ύστερου Ζαρουμπίντσι (περ. 150-200) και σχετίζεται με τη δεύτερη φάση μετανάστευσης. Οι περιορισμένες θέσεις του εμφανίζονται στην περιοχή του Κάτω Ντέσνα, του Μέσου Δνείπερου και στη ζώνη δάσους-στέπας ανατολικά του τελευταίου, έως τον Άνω Ντόνετς. Κύρια χαρακτηριστικά του Grini είναι τα αγγεία με ευρύ λαιμό (σπάνια στους υπόλοιπους τύπους) και οι ορθογώνιες ημιυπόγειες κατοικίες¹².

A1.2. Ο πολιτισμός Κιέβου

Ο πολιτισμός Κιέβου, τα όρια του οποίου συνέπιπταν σε μεγάλο βαθμό με τον ύστερο Ζαρουμπίντσι, χρονολογείται από τα τέλη του 2ου/αρχές του 3ου αιώνα έως το α' τέταρτο/μέσα του

11. Goehrke, *Frühzeit*, 74, 76-78. Kazanski, *Relations*, 7-8, ο οποίος θεωρεί ως φορείς του ύστερου Ζαρουμπίντσι στη δυτική Ουκρανία και τη δυτική Λευκορωσία τους Venethi. Του ιδίου., *Les Slaves*, 11-13. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 123-124, 126. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 21, 24, 37 (παρόμοια ταύτιση).

12. Kazanski, *Les Slaves*, 13-17. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 124-126, 139-164 (εικ. 1-26).

5ου αιώνα και διακρίνεται σε τρεις περιόδους (περ. 200–250, 250–350, 350–425/50). Ως περίοδος ακμής θεωρείται η δεύτερη, κατά την οποία πληθυσμοί από τον Άνω Δνείπερο επεκτάθηκαν στην περιοχή του Ντέσνα και ταυτόχρονα αναπτύχθηκαν επαφές με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ στα νότια. Κέντρο του πολιτισμού Κιέβου ήταν η περιοχή του Μέσου και Άνω Δνείπερου μαζί με τον Ντέσνα, όπου παρατηρούνται αντίστοιχα τρεις τοπικές εκδοχές του, ενώ μία τέταρτη κάλυπτε το ανατολικό του τμήμα στη ζώνη δάσους–στέπας, μεταξύ Δνείπερου και Ντόνετς («ομάδα Boromlia»). Νεότερα ευρήματα επίσης μαρτυρούν εποικισμό έως την περιοχή της Samara στον Βόλγα. Τα νοτιοδυτικά όρια του πολιτισμού εντοπίζονται στη νότια Λευκορωσία (έλη του Πριπέτ). Στον πολιτισμό Κιέβου διακρίνονται μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις (οικισμοί) κοντά σε λίμνες ή ποταμούς, ημιυπόγειες κατοικίες, χειροποίητη κεραμική και λιγοστά μεταλλικά (κυρίως περόνες) ή γυάλινα (π.χ. χάντρες) αντικείμενα. Οι οικισμοί απέχουν ένα έως δύο χιλιόμετρα μεταξύ τους και σχηματίζουν ομάδες, έως και 10 οικισμών η κάθε μία. Τα εισηγμένα ρωμαϊκά ευρήματα, με σημαντικότερο από αυτά τους αμφορείς, είναι περιορισμένα. Παρόμοια χαρακτηριστικά παρουσιάζουν στην περιφέρεια του πολιτισμού διάφορες άλλες πρωτοσλαβικές ομάδες–κλάδοι του Κιέβου, όπως η «ομάδα Demianin–Cherepyn» στον Άνω Δνείπερο, ο πολιτισμός Tushemlia–Bantserovshchina στη Λευκορωσία κ.ά.¹³. Ακόμη, μία τοπική εκδοχή του Κιέβου στον δυτικό Ντβίνα (βορειοδυτική Ρωσία) με διάρκεια από τα μέσα του 3ου έως τα τέλη του 5ου αιώνα είναι ο λεγόμενος «πολιτισμικός κύκλος του Zaozerye–Uzmen», στον οποίο διακρίνονται ομοιότητες με τις κύριες ζώνες του Κιέβου ως προς την ταφική πρακτική (καύσεις σε κυκλικούς λάκκους μαζί με όστρακα κεραμικής, στην πλειονότητά τους δίχως τεφροδόχους), την κεραμική και τις ημιυπόγειες κατοικίες (κατασκευασμένες από κορμούς δέντρων και με εστία ή λίθινο φούρνο ως στοιχείο θέρμανσης)¹⁴.

Τα ταφικά έθιμα στον πολιτισμό Κιέβου εμφανίζουν ομοιότητες τόσο με τα ελάχιστα σωζόμενα του ύστερου Ζαρουμπίντσι στην περιοχή του Δνείπερου, όσο και με τα πρώιμα σλαβικά. Στον Κιέβου είναι τυπικά τα κοιμητήρια σε επίπεδο έδαφος με κυκλικούς, συνήθως, λάκκους καύσεων δίχως τεφροδόχους (στη Λευκορωσία εντοπίστηκαν και ορισμένοι επιμήκεις). Αρκετές ωστόσο είναι και οι τεφροδόχοι, ιδιαίτερα στον Άνω Psel. Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρούνται ως κτερίσματα σπασμένα αγγεία, τα οποία σχετίζονταν προφανώς με κάποιο τελετουργικό. Δίπλα στις καύσεις υπάρχουν συχνά κενοί λάκκοι, ενώ άλλοι περιείχαν μόνο οστά ζώων¹⁵. Ο συνηθέστερος τύπος κατοικίας είναι η τετράγωνη ημιυπόγεια με μήκος από 3,3 έως 5 μέτρα, κατασκευασμένη από κορμούς δέντρων ή πλέγμα κλαδιών και άργιλο. Ιδιαίτερα στην περιοχή του Ντέσνα διακρίνεται η πρώτη περίπτωση με κεντρικό υποστύλωμα και ανοικτή εστία δίπλα σε αυτό. Τέτοιες κατοικίες, αλλά με εστία σε μία γωνία, απαντούν και στον Μέσο Δνείπερο. Υπάρχουν ακόμη επιμήκεις ημιυπόγειες κατοικίες από κορμούς δέντρων η πλέγμα, κυρίως ανατολικά του Δνείπερου, όπως και ισόγειες κατοικίες. Οι φούρνοι, πήλινοι ή λίθινοι, είναι σπανιότεροι και απαντούν στην

13. Kazanski, Relations, 8, 11 (ταύτιση του Κιέβου με τους Venethi). Του ιδίου, *Les Slaves*, 21. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 153. Terpilovskii, Nekotorye problemy, 420-430. Του ιδίου, *Dnieper Region*, 123, 126, 128, 134, 199-201 (εικ. 61-63). Του ιδίου, *Kievskaiia kultura*, 202-205 (ταύτιση του Κιέβου με τους Venethi). Μία άλλη πολιτισμική ομάδα, η «Sedelki – Kashirka», με στοιχεία του Κιέβου, του Τσέρνιαχοβ κ.ά. παρατηρείται και στην απομακρυσμένη περιοχή του Άνω Δον. Βλ. Liubichev, Groupa Sedelki – Kashirka, 103-112. Terpilovskii, *Kievskaiia kultura*, 206-207.

14. Lopatin – Furasev, *Severnye rubezhi*, 244-246.

15. Kazanski, *Les Slaves*, 22, 24. Barford, *Early Slavs*, 41. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 127. Tomashevich, *Ob osobennostiakh*, 343-348.

τελευταία φάση του πολιτισμού. Το βάθος των κατοικιών, οι οποίες διέθεταν αποθηκευτικούς λάκκους, κυμαίνεται από 50 έως 120 εκ.¹⁶.

Τα πρώιμα ευρήματα χειροποίητης κεραμικής «τύπου Κιέβου» στον χώρο του Ντέσνα, του Δνείπερου και ανατολικά του τελευταίου έχουν σε μεγάλο βαθμό ομοιότητες με τον ύστερο Ζαρουμπίντσι, από τον οποίο διατηρούνται στοιχεία όπως ο ψηλός λαιμός, το διακοσμημένο με εμπιέσεις χείλος, η κτενωτή διακόσμηση, οι γαβάθες με λειασμένη επιφάνεια που φέρουν ενίοτε εγχάρκτη διακόσμηση (τρίγωνα, τεθλασμένες γραμμές ή σβάστιγκες) κ.ά. Στις περιοχές αυτές διακρίνονται, μεταξύ άλλων, αγγεία σε σχήμα τουλίπας, ενώ στην περιοχή του Chernihiv (Roishche κ.α.) αμφικωνικά αγγεία, τα οποία, μαζί με τα χειροποίητα σφαιρικά μικρού ύψους, είναι τυπικά της ύστερης φάσης του Κιέβου. Η απαρχή των επαφών με τον Τσέρνιαχοβ, εκτός από τη ροή εισηγμένων αντικειμένων, σηματοδοτεί και τη σταδιακή εξάλειψη της λειασμένης κεραμικής του Ζαρουμπίντσι¹⁷.

Σύμφωνα με την άποψη των περισσότερων μελετητών, λαμβάνοντας υπόψη αφενός τη χειροποίητη κεραμική του Κιέβου στον χώρο του Τσέρνιαχοβ και αφετέρου τα κατάλοιπα του τελευταίου (τη γκρίζα κεραμική, τις περόνες και τα κτένια από οστό) στον χώρο του Κιέβου, οι δύο πολιτισμοί είχαν περιορισμένες επαφές ακόμη και στη μεθοριακή τους ζώνη (στις κοιλάδες των ποταμών Stugna και Irpin, νότια του σημερινού Κιέβου)¹⁸. Αμφιλεγόμενο ωστόσο, είναι το ποιος από τους δύο πολιτισμούς ήταν εκείνος που άσκησε επίδραση στον άλλο αναφορικά με τις τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες που φέρουν φούρνο ή εστία σε μία γωνία. Οι κατοικίες αυτές εμφανίζονται στον Άνω Δνείστερο και τον Άνω Προύθο κατά τον 3ο και 4ο αιώνα, περιοχή στην οποία, αν και ανήκε στον Τσέρνιαχοβ, είχαν διεισδύσει φορείς του Κιέβου. Σε κάθε περίπτωση, αυτός ο τύπος κατοικίας συνδέεται μετέπειτα με τους πρώιμους Σλάβους¹⁹. Υποστηρίζεται επίσης ότι μέχρι τις παραμονές της μετανάστευσης των λαών και την εποχή του Ερμανάριχου (περ. 375) οι πληθυσμοί του Κιέβου και του Τσέρνιαχοβ είχαν μάλλον ειρηνικές σχέσεις²⁰.

Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης υπάρχει η άποψη του R. Terpilovskii ότι ο πολιτισμός Κιέβου επηρεάστηκε έντονα από τον Τσέρνιαχοβ με σημαντικότερες ζώνες επαφών μεταξύ τους τις υδάτινες αρτηρίες του Δνείπερου και του Δον καθώς και τη μεθοριακή ζώνη που σχηματίζουν οι ποταμοί Stugna και Irpin. Ο μελετητής επικαλείται έναν περιορισμένο αριθμό μικρο-περιοχών με μικτά ευρήματα, καθώς και τις εκατέρωθεν μετακινήσεις πληθυσμών. Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζει η επισήμανση σχετικά με τα κοινά χαρακτηριστικά ευρημάτων του Κιέβου και του Τσέρνιαχοβ σε ορισμένες θέσεις του τελευταίου μεταξύ του Άνω Προύθου, του Άνω Δνείστερου και του Μπουγκ (π.χ. Ripniv II), τα οποία αποδίδονται στο τοπικό υπόστρωμα των δύο πολιτισμών (στοιχεία του ύστερου Ζαρουμπίντσι αλλά και του Πρζέβορσκ)²¹. Στον Άνω Δνείστερο επίσης, ο

16. Kazanski, *Les Slaves*, 21-22. Barford, *Early Slavs*, 41. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 127.

17. Kazanski, *Les Slaves*, 24. Barford, *Early Slavs*, 41. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 127-128. Του ιδίου, *Kievskaiia kultura*, 204. Για τον πολιτισμό Κιέβου, βλ. επίσης τον τόμο *Pamiatniki Kievskoi Kultury*.

18. Kazanski, *Relations*, 7-15. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154-155 και εικ. 145 (αρ. 16, 20-21). Καρδαράς, *Άντες*, 109-110. Περιορισμένες επιδράσεις του Τσέρνιαχοβ (περόνες και χάντρες) επισημαίνονται και στον «πολιτισμικό κύκλο του Zaozerye-Uzmen». Βλ. Lopatin – Furasev, *Severnye rubezhi*, 246.

19. Goehrke, *Frühzeit*, 73, 78. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 69. Barford, *Early Slavs*, 42. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 192. Buko, *Early Medieval Poland*, 64 (επίδραση του Τσέρνιαχοβ στους πρώιμους Σλάβους). Καρδαράς, *Άντες*, 110.

20. Kazanski, *Les Slaves*, 27-28. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 24. Terpilovskii, *Kievskaiia kultura*, 204-205.

21. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 129, 134-135. Του ιδίου, *Kievskaiia kultura*, 204-206. Βλ. επίσης, Baran, *Venedy*, 159 για το τοπικό πολιτισμικό υπόστρωμα.

Μ. Kazanski διακρίνει πολιτισμικά στοιχεία των πρώιμων Σλάβων (καύσεις, ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο σε μία γωνία, καθώς και λεπτή χειροποίητη κεραμική με ωοειδή αγγεία), και χρησιμοποιεί για αυτά τον προσδιορισμό «ομάδα του Άνω Δνείστερου» (από τον 3ο έως τις αρχές του 5ου αιώνα), η οποία στη συνέχεια αφομοιώθηκε από τους φορείς του πολιτισμού Πράγας. Παρεμφερή ευρήματα, που προσιδιάζουν στον πολιτισμό Κιέβου, διακρίνει ο μελετητής και στην παραδουνάβια νότια Μολδαβία («ομάδα Etulia», σύγχρονη εκείνης του Άνω Δνείστερου)²².

Όσον αφορά στην κεντρική θέση του Terpilovskii για τις έντονες επαφές και τα κοινά στοιχεία του Τσέρνιαχοβ και του Κιέβου, π.χ. ο τύπος της ημιυπόγειας κατοικίας με φούρνο και ορισμένοι τύποι περονών, ή ακόμη και η χρήση νέων αγροτικών εργαλείων από τους πληθυσμούς του Κιέβου, σημειώνουμε ότι αυτά, όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει, κάνουν την εμφάνισή τους κυρίως στην ύστερη φάση των δύο πολιτισμών, μετά τα μέσα του 4ου αιώνα, όταν η απαρχή της μετανάστευσης των λαών επέφερε μεγάλες αναστατώσεις στην Ανατολική Ευρώπη. Κατά την περίοδο αυτή, η φθίνουσα πορεία του Τσέρνιαχοβ, ως αποτέλεσμα της υποταγής των Γότθων από τους Ούννους, επέφερε τόσο τη φυγή των πληθυσμών του προς διάφορες κατευθύνσεις, όσο και την επέκταση των φορέων του Κιέβου σε περιοχές που εγκατέλειψαν οι Γότθοι²³.

A1.3. Ο πολιτισμός Τσέρνιαχοβ

Για αρκετούς μελετητές στο παρελθόν, το σημαντικότερο υπόβαθρο για τη διαμόρφωση των πρώιμων σλαβικών πολιτισμών αποτέλεσε ο πολιτισμός Τσέρνιαχοβ. Κατά γενική παραδοχή σήμερα, πιο κοντά στην πραγματικότητα δείχνει η άποψη ότι ο Τσέρνιαχοβ αντανάκλα τον υλικό πολιτισμό μίας συνομοσπονδίας γερμανικών, ιρανόφωνων νομαδικών και άλλων λαών με ποικίλες έξωθεν επιδράσεις, στην οποία κυρίαρχο ρόλο είχαν οι Γότθοι (βλ. παρακάτω). Σημειώνουμε επίσης ότι στην τέως Σοβιετική Ένωση επιχειρήθηκε η ταύτιση του Τσέρνιαχοβ με τους Σλάβους, ιδιαίτερα με τους Άντες, υπό το πρίσμα πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η άποψη αυτή υποχώρησε σημαντικά στις μετασοβιετικές δημοκρατίες και έχει σήμερα ελάχιστους υποστηρικτές²⁴. Οι απαρχές του Τσέρνιαχοβ στην Ανατολική Ευρώπη χρονολογούνται στα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα και σχετίζονται με τη μετακίνηση από τα δυτικά των Γότθων, φορέων του πολιτισμού Βίλμπαρκ²⁵, καθώς και των Γεπιδών, προς μία νέα πατρίδα, την οποία ο Ιορδάνης ονομάζει *Oium*²⁶. Η μετακίνηση

22. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 156, ο οποίος συσχετίζει τους φορείς των ευρημάτων της «ομάδας Etulia», με τους Venedi στην *Tabula Peutingeriana* (βλ. εν. Α2.2).

23. Για τις ανακατατάξεις αυτές, βλ. εν. Α2.2.

24. Βλ. σχετικά, Shchukin, *Literatur*, 25-41. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 126-127. Matsinskii, *Erwänung*, 66-67. Goehrke, *Frühzeit*, 14, 16, 70. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 14, 19-20, 69. Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 212. Curta, *Slavic Archaeologies*, 369-370. Barford, *Early Slavs*, 40. Szmoniewski, *The Antes*, 57. Καρδαράς, *Άντες*, 24-25, 120-122. Βλ. επίσης, εν. Α2.1.

25. Βλ. εν. Β1.1.

26. Jordanes, *Getica*, IV, 27, 60: *qui aptissimas sedes loca quae dum quereret congrua, pervenit ad Scythiae terras, quae lingua eorum Oium vocabantur: ubi delectatus magna ubertate regionum et exercitus mediaetate transposita pons dicitur, unde amnem traiecerat, inreparabiliter corruisse, nec ulterius iam cuidam licuit ire aut redire. Nam is locus, ut fertur, tremulis paludibus voragine circumiecta concluditur, quem utraque confusione natura reddidit impervium. Verumtamen hodieque illic et voces armentorum audiri et indicia hominum depraehendi commeantium attestationem, quamvis a longe audientium, credere licet...* XVII, 96, 82-83. Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 221. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 13, 18-19, 26, σύμφωνα με τους οποίους τα ευρήματα του ύστερου Βίλμπαρκ και του Τσέρνιαχοβ στη Βολυνία σχετίζονται πιθανόν με τους Γεπίδες. Επίσης, οι λόγιοι της γοτθικής μετακίνησης συσχετί-

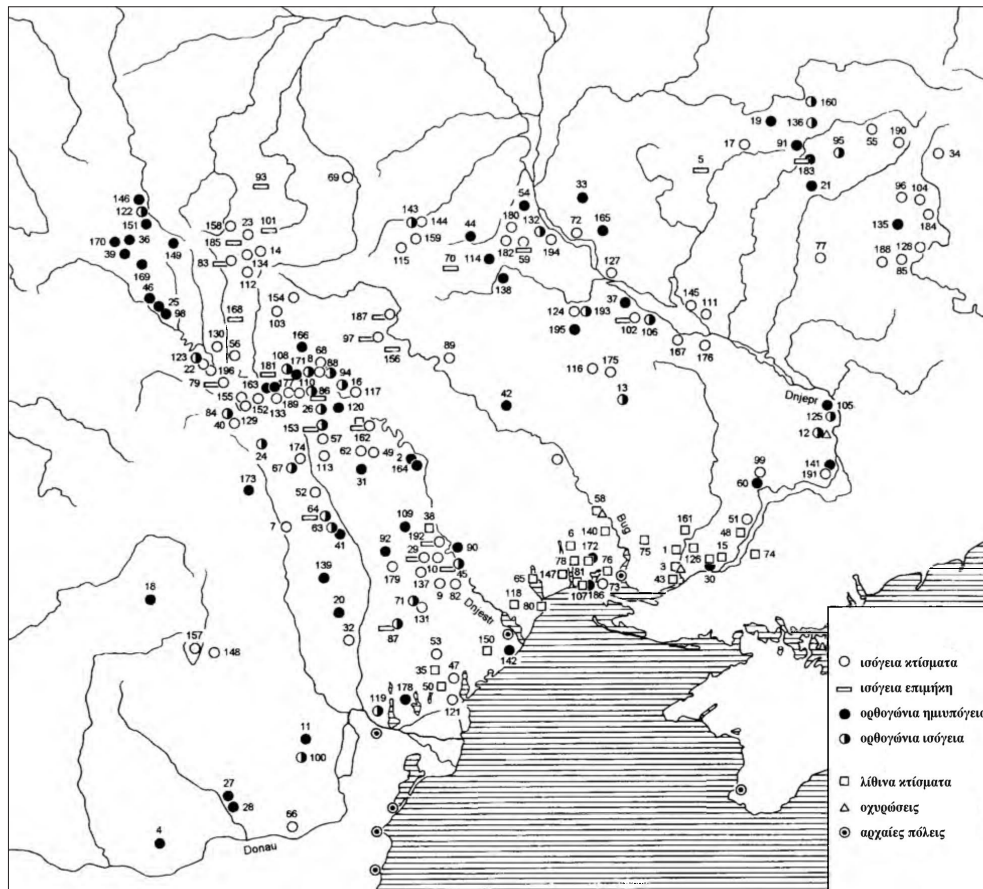
αυτή διακρίνεται σε δύο φάσεις, η πρώτη μεταξύ 150 και 220 και η δεύτερη από το 220 έως το 260²⁷. Κατά την πρώτη φάση, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του Βίλμπαρκ επεκτάθηκαν από την κείμενη ανατολικά του Μέσου Βιστούλα Πολωνία προς την Ουκρανία (Βολυνία, Γαλικία και Ποδολία, φθάνοντας μέχρι την ανατολική όχθη του Δνείπερου), ενώ νοτιότερα διείσδυσαν στη βόρεια Μολδαβία. Όπως διαφαίνεται από ευρήματα σε αυτές τις περιοχές, τους Γότθους ακολούθησαν και φορείς του πολιτισμού Πρζέβορσκ²⁸.

Η δεύτερη φάση της επέκτασης των φορέων του Βίλμπαρκ εντοπίζεται ανατολικά του Δνείπερου και στα νότια έως τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας και τον Κάτω Δούναβη. Μετά τα μέσα του 3ου αιώνα, οι Γότθοι διείσδυσαν στον ρουμανικό χώρο και στη νοτιοδυτική Κριμαία μαζί με συμμάχους τους Κάρπους. Στην πλήρη επέκτασή του, ο Τσέρνιαχοβ εκτεινόταν από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας έως τα περίχωρα του Κιέβου και από την Τρανσυλβανία έως τον Ντόνετς. Για τα ευρήματά του στη Ρουμανία²⁹ χρησιμοποιείται συνήθως το όνομα *Sîntana de Mureș*, για αυτό και ο πολιτισμός εΐθισται να αναγράφεται ως *Cherniakhov – Sîntana de Mureș*. Τυπικά χαρακτηριστικά του αποτελούν η τροχήλατη γκρίζα κεραμική, η διττή ταφική πρακτική (καύσεις και ενταφιασμοί) και τα ισόγεια επιμήκη κτίσματα³⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως μετέπειτα ο πολιτισμός Πένκοβκα, οι εγκαταστάσεις του Τσέρνιαχοβ στην Ουκρανία εντοπίζονται κυρίως στη λεγόμενη «ζώνη του φαιού εδάφους» (chernozem) που καλύπτει τη ζώνη δάσους-στέπας και θεωρείται εξαιρετική για την καλλιέργεια της γης³¹. Βάση για τη διαμόρφωση του Τσέρνιαχοβ μπορεί να θεωρηθεί ο πολιτισμός Βίλμπαρκ, καθώς υπάρχουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ των δύο πολιτισμών, όπως π.χ. η διττή ταφική πρακτική, η απουσία όπλων στις ανδρικές ταφές και τα στοιχεία της γυναικείας ενδυμασίας, είναι όμως παρακινδυνευμένη η άποψη ο Τσέρνιαχοβ να χαρακτηρίζεται «γοθτικός πολιτισμός», όπως κατά κανόνα εκλαμβάνεται ο Βίλμπαρκ³². Μεταξύ 250/60 και 300/20 παρατηρείται η ένταξη στον Τσέρνιαχοβ ποικίλων τοπικών πολιτισμικών στοιχείων, τα οποία τον συνδιαμόρφωσαν, όπως π.χ. εκείνα των νομάδων Σαρματών και Αλανών μεταξύ του Κάτω Δνείπερου και του Κάτω Προύθου, κοντά στη Μαύρη Θάλασσα. Ανάμεσά τους ζούσαν και οι λεγόμενοι «ύστεροι Σκύθες», ένας πληθυσμός με ελληνικά και σαρματικά στοιχεία. Στη Βολυνία ωστόσο, υπάρχουν μικτά στοιχεία του Τσέρνιαχοβ με τον Βίλμπαρκ για την ίδια περίοδο³³.

ζονται και με τους μαρκομανικούς πολέμους των ετών 166–180, καθώς σε αυτή την περίοδο τα στοιχεία του Βίλμπαρκ απαντούν και στον Μέσο Δούναβη (ό.π., 35). Βλ. επίσης, Strzelczyk, *Frühgeschichte*, 17-29. Bierbrauer, *Goten*, 20-25.

27. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 22, 25. Σύμφωνα με τον H. Wolfram (*Germanen*, 79), ο λαός που μετανάστευσε ήταν οι Gutones, οι οποίοι έγιναν «Γότθοι» στη νέα τους πατρίδα. Βλ. εν. Β1.1.
28. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 220-221. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 21, 27, 35.
29. Βλ. εν. Γ1.2.
30. Häusler, *Römische Reich*, 226. Goehrke, *Frühzeit*, 69. Magomedov, *Siedlungen*, 69. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 211, 213. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 22-23, 27, 35, 37-38, 134-135.
31. Magomedov, *Siedlungen*, 69. Για τις συγκεκριμένες εδαφολογικές συνθήκες, βλ. Lydolph, *Geography*, 93-94. Καρδάρης, *Άντες*, 127.
32. Goehrke, *Frühzeit*, 71-73 (μίξη Βίλμπαρκ με Πρζέβορσκ, ρωμαϊκά και βαλτικά στοιχεία). Wolfram, *Germanen*, 79. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 212, 216, 220-221, 225-228 (γοθτικός πολιτισμός). Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 22, 37, 44-49, 144-145, όπου οι επισημάνσεις για τον πιο σύνθετο χαρακτήρα του Τσέρνιαχοβ με τις επιδράσεις του κελτικού και ρωμαϊκού κόσμου, του Πρζέβορσκ, των βαλτικών στοιχείων κ.ά.
33. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 221-222, 228. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 19-20, 23-24, 37. Για τις επαφές Γότθων και Σαρματών στην Κριμαία, βλ. Lohe, *Skalistoje*, 33-58.

Κατά την ουννική εισβολή του 375, η οποία επέφερε ραγδαία μείωση των θέσεων του Τσέρνιαχοβ, διακρίνονται οι εγκαταστάσεις των Οστρογόθων και των Βησιγόθων (κοινών φορέων του πολιτισμού) σε έξι και τέσσερις ζώνες αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, οι οστρογοθικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται: α) στην περιοχή του Άνω Psel, β) ανατολικά του Δνείπερου, κοντά στις εκβολές του Vorskla, γ) στη δυτική όχθη του Μέσου Δνείπερου, γύρω από το Κίεβο, δ) στη δυτική όχθη του Κάτω Δνείπερου, ε) στη ζώνη μεταξύ του Ros' και του νότιου Μπουγκ, και στ') στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου. Από την άλλη πλευρά, οι βησιγοθικές ζώνες (όπου και ο Sîntana de Mureș) εντοπίζονται: α) στην κεντρική και βόρεια Μολδαβία, β) στη ρουμανική Μολδαβία, κυρίως μεταξύ του Προύθου και του Σέρετου, γ) στη Μουντενία, ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Buzău, και δ) στην κοιλάδα του Mureș/Maros στην Τρανσυλβανία³⁴.

Εικ. 1. Χάρτης που απεικονίζει τις θέσεις του πολιτισμού *Cherniakhov-Sintana de Mureș*. Οι πρώτες πέντε ενδείξεις αφορούν σε τύπους κτισμάτων. (B. Magomedov, Siedlungen der Černjachov-Sîntana - Kultur, στο: *Die Sintana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, επιμ. G. Gomolka-Fuchs, Römisch-Germanische Kommission (RGK) Frankfurt A.M. - Eurasien-Abteilung, Berlin, des Deutschen Archäologischen Instituts/Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte II, R. Habelt: Bonn 1999, 70).

34. Shchukin - Kazanski - Sharov, *Mer noire*, 137. Καρδαράς, *Άντες*, 109.

Στον χώρο του Τσέρνιαχοβ, όπου παρατηρείται ομοιόμορφη κατανομή εγκαταστάσεων και πληθυσμού, απαντούν ανοικτές αγροτικές εγκαταστάσεις κοντά σε ποταμούς και σε έδαφος κατάλληλο για καλλιέργεια. Εκτός από τις αγροτικές δραστηριότητες, υπήρχε η κτηνοτροφία και η βιοτεχνία (εργαστήρια για την κατεργασία μετάλλων ή οστών, η αγγειοπλαστική κ.ά.). Κατά κανόνα, μία μεγάλη εγκατάσταση εκτεινόταν σε μήκος έως δύο χιλιομέτρων και σε πλάτος 100 έως 200 μέτρων. Σε κάποιες περιπτώσεις οι κατοικίες βρίσκονταν διατεταγμένες σε μία ή δύο σειρές, με απόσταση περίπου 10 μέτρα μεταξύ τους. Πυκνότερη διάταξη των κατοικιών παρατηρείται στις μεγαλύτερες εγκαταστάσεις του Μέσου Δνεϊστερου. Ακόμη, οι μικρές εγκαταστάσεις του Τσέρνιαχοβ, συνήθως μέχρι 10 συνολικά, συναποτελούσαν μία ομάδα εγκαταστάσεων³⁵. Στα νοτιοανατολικά όρια του Τσέρνιαχοβ υπάρχουν επίσης τρεις οχυρές θέσεις, οι οποίες, πέραν του ότι εξασφάλιζαν τον έλεγχο των υδάτινων αρτηριών, αποτελούσαν και ανάχωμα στις επιθέσεις των νομάδων της στέπας: η Bashmachka, η Alexandrivka (κοντά σε ρωμαϊκό οχυρό του 2ου αιώνα) και το Gorodok³⁶. Αναφορικά με τις κατοικίες του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ, αυτές διακρίνονται σε:

α) ημιυπόγειες κατοικίες. Σε σύνολο περίπου 200 εγκαταστάσεων, οι ημιυπόγειες κατοικίες, με βάθος από 40 εκ. έως ένα μέτρο, απαντούν σε 80 από αυτές και στο 30% των περιπτώσεων αποτελούν τον μοναδικό τύπο κατοικίας στην ευρύτερη περιοχή του Άνω Δνεϊστερου. Οι περισσότερες ημιυπόγειες κατοικίες ήταν ορθογώνιες, με εμβαδόν από 8 έως 17 τ.μ., και έφεραν τοιχώματα από πλέγμα κλαδιών και άργιλο (σπανιότερα από κορμούς δέντρων με υποστυλώματα). Περιστασιακά απαντούν ίχνη από υποστυλώματα στο μέσον των μικρών πλευρών για τη στήριξη της στέγης. Στοιχείο θέρμανσης αποτελούσαν οι ανοικτές εστίες από λίθους ή πηλό. Μέσα στις κατοικίες εντοπίστηκαν αποθηκευτικοί λάκκοι, ενώ άλλοι μεγαλύτεροι για προμήθειες υπήρχαν εκτός των κατοικιών. Στην τελευταία φάση του Τσέρνιαχοβ (360/70-400/10) εμφανίζονται επίσης τετράγωνες ημιυπόγειες με ένα νέο στοιχείο θέρμανσης, τον λίθινο φούρνο. Ο τελευταίος απαντά στις εγκαταστάσεις της ανατολικής όχθης του Άνω και Μέσου Δνεϊστερου, καθώς και του Άνω Σέρετου, και κατά τον 5ο αιώνα συνδέεται με τον πολιτισμό Πράγας. Στο νότιο τμήμα του Τσέρνιαχοβ, στη στέπα, ιδιαιτερότητα αποτελούν οι κυκλικές ημιυπόγειες κατοικίες με μικρό βάθος (σε σχήμα νομαδικής γιούρτας), οι οποίες είχαν περιμετρικά υποστυλώματα και εστία στο κέντρο. Ένα άλλο μικρό ποσοστό κατοικιών, κατά κανόνα ωοειδείς και πιο σπάνια τετράγωνες, με εμβαδόν από 17 έως 29 τ.μ., εκτιμάται ότι ήταν «υπόγειες», καθώς το βάθος τους έφθανε στα δύο μέτρα και η σαμαρωτή στέγη τους ακουμπούσε στο έδαφος.

β) ισόγειες κατοικίες. Διασώζονται περιορισμένα στοιχεία από αυτές, παρότι αποτελούσαν τον μοναδικό τύπο κατοικίας στο ήμισυ των εγκαταστάσεων. Για τις συγκεκριμένες κατασκευές έχει διατυπωθεί η άποψη ότι χρησιμοποιούνταν κατά τους θερινούς μήνες. Οι περισσότερες ήταν ορθογώνιες ή τετράγωνες και μονόχωρες, με εμβαδόν από 10 έως 50 τ.μ. και έφεραν εστία. Ωστόσο, σε πάνω από 20 εγκαταστάσεις απαντούν επιμήκη κτίσματα με εμβαδόν από 60 έως 160 τ.μ., τα οποία ήταν χωρισμένα σε δύο (ή σπανιότερα τρία) τμήματα. Το ανατολικό τμήμα, που διέθετε εστία, χρησίμευε ως κατοικία, ενώ το δυτικό ήταν σταύλος. Τα κτίσματα αυτά έφεραν στα τοιχώματα ή στο εσωτερικό τους υποστυλώματα για τη στέγη. Τα τοιχώματα ήταν κατασκευασμένα από πλέγμα κλαδιών και άργιλο αναμεμιγμένο με άχυρο, ενώ η στέγη από άργιλο και καλάμια.

35. Magomedov, Siedlungen, 69-70. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 40-41, 137-138.

36. Magomedov, Siedlungen, 69, 73-74. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 39-40, 137, όπου και η αποδοχή της άποψης για την επίδραση των «ύστερων Σκυθών» στην ανάπτυξη οχυρωμένων εγκαταστάσεων.

Ο συγκεκριμένος τύπος κατοικίας, ιδιαίτερα η επιμήκης εκδοχή της, επιχωριάζει κυρίως στον βορειοδυτικό χώρο του Τσέρνιαχοβ (Βολυνία και Ποδολία), καθώς και στη Μολδαβία. Τέλος, διαδομένος στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας (όπου δεν υπάρχουν επιμήκη κτίσματα) ήταν ένας τρίτος τύπος, τα λίθινα κτίσματα, από τα οποία διασώζονται ελάχιστα δείγματα³⁷. Οι κατοικίες του Τσέρνιαχοβ σχετίζονται με τις παραδόσεις του βορειοευρωπαϊκού και του γερμανικού χώρου, όπου κυριαρχούν οι μεγάλες ισόγειες κατασκευές, ενώ οι ορθογώνιες ημιυπόγειες αποτελούν βοηθητικούς χώρους. Κυρίως όμως, αντανακλούν τις παραδόσεις των πολιτισμών Βίλμπαρκ και Πιρζέβορσκ, στους οποίους παρατηρείται ο συνδυασμός των ισόγειων κατοικιών (συνήθως με εσωτερικό διαχωρισμό στον δεύτερο) με τις ορθογώνιες ημιυπόγειες (ενίοτε και ωσειδείς στον πρώτο). Η εικόνα αυτή μεταβάλλεται μετά τη φυγή των Γότθων από την Ανατολική Ευρώπη κατά τον ύστερο 4ο αιώνα, καθώς οι Πρωτοσλάβοι-φορείς του πολιτισμού Κιέβου, που κατέλαβαν τα εδάφη τους, δεν ακολούθησαν τις γοθτικές παραδόσεις, αλλά χρησιμοποίησαν τις τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες³⁸.

Στον Τσέρνιαχοβ (όπως και στον Sîntana de Mureș) κυριαρχούν τα κοιμητήρια με διττή ταφική πρακτική, ενώ σε μικρότερο ποσοστό ακολουθείται μία από τις δύο πρακτικές. Τα κοιμητήρια βρίσκονταν σε απόσταση έως 500 μέτρα από την εγκατάσταση. Στις καύσεις διακρίνονται τρεις κύριες περιπτώσεις: τεφροδόχοι, απόθεση τέφρας σε λάκκους και λάκκοι καλυμμένοι με κεραμικά όστρακα. Η καύση γινόταν σε χώρο εκτός του κοιμητηρίου και στη συνέχεια η τέφρα μεταφερόταν σε αυτό. Οι ενταφιασμοί, που αυξάνονται τον 4ο αιώνα, έχουν κυρίως κατεύθυνση Β-Ν και λιγότερο Δ-Α (βλ. παρακάτω). Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται πήλινα ή γυάλινα αγγεία (αμφορείς, γαβάθες ή κύπελλα), τελετουργικά αγγεία, αντικείμενα διακόσμησης, κτένια, λιγυστά όπλα (κατ' εξαίρεση σε ταφές επιφανών προσώπων, με τις ασπίδες να φέρουν παραστάσεις αποτροπαϊκού χαρακτήρα) καθώς και οστά ζώων ή πτηνών. Σε γενικές γραμμές, τα ταφικά έθιμα, τα οποία δεν παρέχουν σαφή εικόνα για την κοινωνική διαστρωμάτωση, έχουν ομοιότητες με τον πολιτισμό Βίλμπαρκ, υπάρχουν όμως και τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως για παράδειγμα λαξευτές σπηλαιώδεις ταφές στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, οι οποίες σχετίζονται με νομαδικές παραδόσεις («ύστεροι Σκύθες» και Σαρμάτες). Αντίθετα, άλλα νομαδικά έθιμα, όπως οι ταφές σε τύμβους, δεν διατηρούνται στον Τσέρνιαχοβ. Αναφορικά με την κατεύθυνση των ενταφιασμών από δυτικά προς ανατολικά (Δ-Α, λαμβάνοντας υπόψη τη θέση της κεφαλής), αυτοί χρονολογούνται μετά το έτος 350 και έχουν συσχετισθεί από τους περισσότερους μελετητές με τη διάδοση του Χριστιανισμού στην περιοχή (κατά μία άλλη άποψη οφείλονται σε επίδραση των «ύστερων Σκυθών»). Οι συγκεκριμένες ταφές, που εντοπίζονται ιδιαίτερα στη Μαύρη Θάλασσα και στον Μέσο Δνείπερο, συνήθως δεν φέρουν κτερίσματα. Τα ευρήματα χριστιανικού χαρακτήρα στον Τσέρνιαχοβ δεν είναι συχνά και περιορίζονται σε κάποιες σταυρόσχημες διακοσμήσεις³⁹.

Στη λεγόμενη «γκρίζα κεραμική» του Τσέρνιαχοβ (χειροποίητη και τροχήλατη, τραχιά ή με λειασμένη επιφάνεια) διακρίνονται τόσο κελτικές επιδράσεις από τον Μέσο Δούναβη (οι κλίβανοι επίσης είναι παρόμοιοι), όσο και στοιχεία του πολιτισμού Βίλμπαρκ. Η τροχήλατη κεραμική απαντά κυρίως στο κέντρο του πολιτισμού, ενώ η χειροποίητη στις περιφέρειές του. Συνήθεις

37. Magomedov, Siedlungen, 70-74. Popa, Steinbauten, 101-114. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 40-41, 137-138.

38. Magomedov, Siedlungen, 74-75. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 41.

39. Petrauskas, Rekonstruktion, 1-10. Levinschi, Gräberfelder, 23-24, 26, 29. Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 214-216, 223-225. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 24, 41-43, 50, 138-141.

τύποι είναι τα ωσειδή ή σφαιρικά αγγεία μικρού ύψους, οι γαβάθες, συχνά με διακόσμηση, και οι κανάτες. Αρκετά είναι τα εισηγμένα ρωμαϊκά αγγεία (βλ. παρακάτω), ενώ μικρότερος αριθμός αγγείων παρουσιάζει αναλογίες με τη θρακική κεραμική ή με εκείνη άλλων περιοχών⁴⁰. Επιπλέον, στις εγκαταστάσεις και τα κοιμητήρια συχνά είναι τα γυάλινα αγγεία (κυρίως κύπελλα και γαβάθες) τόσο τοπικής προέλευσης, όσο και επαρχιακής ρωμαϊκής, τα οποία έχουν πιο λεπτό τοίχωμα. Η πλειονότητα των γυάλινων αγγείων χρονολογείται στο β' ήμισυ του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα⁴¹.

Στη μεταλλοτεχνία, και ειδικότερα στη διακόσμηση, τυπικό δείγμα του πολιτισμού αποτελεί το ζεύγος περονών, το οποίο κοσμούσε το γυναικείο ένδυμα στους ώμους ή στο στήθος, ενώ η ανδρική ενδυμασία έφερε μία περόνη στο στήθος. Μεταξύ των τριών κύριων τύπων περόνης, στους δύο πρώτους συγκαταλέγονται αυτοί σε σχήμα T με σπειροειδή κεφαλή, ενώ ο τρίτος τύπος, διαδεδομένος στην τελευταία φάση του πολιτισμού, περιλαμβάνει μικρού μεγέθους τοξωτές περόνες που φέρουν ημικυκλική κεφαλή με εξάρματα και σκέλος σε σχήμα ρόμβου. Κατά την ουννική περίοδο, μετά το 375, οι περόνες αποκτούν μεγαλύτερο μέγεθος, φαινόμενο γενικότερο στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Σε αυτή τη φάση του πολιτισμού παρατηρούνται και ευρήματα όπλων. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται επίσης πολυάριθμες χάλκινες πόρπες, εκ των οποίων εκείνες με ωσειδή ή τοξοειδή κρίκο χρονολογούνται στην πρώιμη φάση της Μετανάστευσης (D1, 360/70–400/10). Στον Τσέρνιαχοβ η χρήση των πολύτιμων μετάλλων στη διακόσμηση είναι περιορισμένη και συνηθέστερο υλικό όλων είναι ο χαλκός με προσμίξεις⁴². Εκτός από τα παραπάνω, ανάμεσα στα κοσμήματα διακρίνονται ενώτια, περιλαίμια–φυλαχτά, κατασκευασμένα π.χ. από κοχύλια, δόντια κάπρου ή από οστέινα τραπεζιόσχημα εξαρτήματα που φέρουν διακόσμηση με κύκλο–τελεία (το λεγόμενο «φυλαχτό του Θωρ»), σιδερένια (ενίοτε χρυσά) κρεμαστά κοσμήματα και ποικίλων ειδών χάντρες. Επίσης, μεταξύ των αντικειμένων καθημερινής χρήσης διακρίνονται σφόνδυλοι και κτένια από κέρασ ελάφου τα οποία στις ταφές τοποθετούνταν κοντά στο κρανίο (στην ύστερη φάση έφεραν κωδονόσχημη λαβή και τρεις πλευρές με δόντια)⁴³. Τα αγροτικά εργαλεία του Τσέρνιαχοβ παρουσιάζουν αναλογίες με αυτά που εντοπίζονται στον κελτικό και τον ρωμαϊκό κόσμο⁴⁴.

Στον χώρο του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ απαντούν αρκετά εισηγμένα ρωμαϊκά αντικείμενα, όπως όπλα, τροχήλατη κεραμική (αμφορείς ή ενσφράγιστα αγγεία), γυάλινες χάντρες κ.ά., ενώ ελάχιστα είναι τα ρωμαϊκά πολυτελή αντικείμενα, όπως χάλκινα ή αργυρά πιάτα, και χρυσά εξαρτήματα ενδυμασίας⁴⁵. Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα χιλιάδες χάλκινα και αργυρά ρωμαϊκά ή πρώιμα βυζαντινά νομίσματα του 4ου αιώνα –ιδιαίτερα εκείνα του Κωνσταντίου (337–361)–, πολλά από τα οποία εντοπίστηκαν σε θησαυρούς. Τα χρυσά νομίσματα είναι ελάχιστα, ενώ στο

40. Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 225. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 23, 43-47, 135, 404-412 (εικ. 119-127).

41. Häusler, *Römische Reich*, 233-236. Levinschi, *Gräberfelder*, 28. Gomolka-Fuchs, Gläser, 129-142. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 46-47, 142, όπου και τα λιγοστά ευρήματα από ξύλο.

42. Levinschi, *Gräberfelder*, 26-28 (και εικ. 4). Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 216. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 47-48, 132, 142-143, 318 (εικ. 33.1-8, περόνες και 9-14 πόρπες).

43. Levinschi, *Gräberfelder*, 26, 28. Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 218-219, 225-227. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 45-48, 143-144, 318 (εικ. 33.15-25).

44. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 45.

45. Häusler, *Römische Reich*, 227-229. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 50, 133, 141-142.

ανατολικό τμήμα του Τσέρνιαχοβ εντοπίστηκαν αργυρά νομίσματα του 2ου αιώνα, τα οποία δεν βρίσκονταν πλέον σε κυκλοφορία και πιθανόν είχαν δοθεί υπό μορφή δώρων⁴⁶. Σχετικά με τις επαφές του Τσέρνιαχοβ με τη Ρώμη έχουν διατυπωθεί από τους μελετητές διαφορετικές απόψεις. Σύμφωνα με μία από αυτές, ο Τσέρνιαχοβ ήταν ένας «επαρχιακός ρωμαϊκός πολιτισμός», του οποίου οι φορείς ήταν εξαρτημένοι πολιτικά και οικονομικά από τη Ρώμη, γεγονός που εξηγεί τον πλούτο και το υψηλό του επίπεδο. Οι ίδιοι μελετητές εκτιμούν ότι και ο εκχριστιανισμός των Γότθων τον 4ο αιώνα αποτελεί ένδειξη εκρωμαϊσμού⁴⁷. Αντίθετα, πιο ψυχραιμη και αντικειμενική, κατά την άποψή μας, είναι η θέση ότι οι επαφές με τη Ρώμη, αν και ήταν σημαντικές για τη διαμόρφωση της κοινωνικής ιεραρχίας και την εξέλιξη των τοπικών εργαστηρίων, δεν μετέβαλαν τη συνολικότερη φυσιογνωμία του Τσέρνιαχοβ, γεγονός που θα οδηγούσε στην πολιτισμική αφομοίωση των φορέων του από τη Ρώμη⁴⁸.

Το τέλος του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ τοποθετείται περί το 400/10, ενώ τα τελευταία ίχνη του επιβιώνουν έως τα μέσα του 5ου αιώνα. Ως αίτια της εξάλειψής του, εκτός από την ουννική εισβολή του 375, επισημαίνονται η επέκταση των φορέων του πολιτισμού Κιέβου, η επιστροφή μέρους των Ούννων στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας μετά τη μάχη του Nedao το 454, η διακοπή των επαφών με τη Ρώμη, καθώς και η δημογραφική παράμετρος⁴⁹. Αναφορικά με τα ύστερα δείγματα του Τσέρνιαχοβ, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται θησαυροί και ηγεμονικές ταφές ως συνέπεια της μετακίνησης πληθυσμών προς ασφαλέστερες περιοχές, αυτά επιχωριάζουν κυρίως στις βόρειες παρυφές του πολιτισμού, στη ζώνη δάσους-στέπας ανατολικά του Δνείπερου. Συνολικά ωστόσο, ο χώρος που καταλάμβανε ο Τσέρνιαχοβ, όπως και εκείνος του Sîntana de Mureș, εμφανίζει, υπό την επίδραση των Ούννων, ορισμένα νέα χαρακτηριστικά που αφορούν τόσο στα κοσμήματα, όσο και στην υιοθέτηση ορισμένων εθίμων (π.χ. η παραμόρφωση του κρανίου)⁵⁰.

Για μία συνοπτική εικόνα του Τσέρνιαχοβ και του Sîntana de Mureș, μπορούμε να ακολουθήσουμε το περίγραμμα των M. Shchukin και M. Kazanski, στο οποίο διακρίνεται το κέντρο και τρεις μεθοριακές περιοχές. Το κέντρο περιελάμβανε τον Μέσο Δνείπερο, την Ποδολία, τη Γαλικία, τη Βουκοβίνα, τη Μολδαβία (ανεξάρτητη και ρουμανική), τη Μουντενία και την Τρανσυλβανία. Στις εγκαταστάσεις και τα κοιμητήρια απαντούν κατά κανόνα τα τυπικά στοιχεία του πολιτισμού μαζί με ρωμαϊκά. Ο υλικός πολιτισμός του κέντρου παραπέμπει στον πολιτισμό Βίλμπαρκ (διττή ταφική πρακτική, γυναικεία ενδυμασία με τις δύο περόνες και μεγάλα ισόγεια κτίσματα), αλλά και στον Πρζέβορσκ, ενώ σε μικρότερο βαθμό διακρίνονται πολιτισμικά στοιχεία που είναι προγενέστερα της γοθτικής μετανάστευσης, όπως τα «σκυθοσαρματικά» και τα «γετοδακικά» στα δυτικά ή οι φορείς του ύστερου Ζαρουμπίντσι (σύμφωνα με τους συγγραφείς οι Venethi) στα

46. Häusler, Römische Reich, 228. Ciobanu, Découvertes monétaires, 115-128. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 49-50.

47. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 50-51, 144 (ρωμαϊκές επιδράσεις στην κεραμική, την αρχιτεκτονική και τα ταφικά έθιμα). Poulter, Goths on the lower Danube, 31, 37.

48. Häusler, Römische Reich, 229-237. Goehrke, *Frühzeit*, 14, 69-70.

49. Kazanski, Relations, 15. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 129-131, 155. Terpilovskii, *Dnieper Region* 135. Αμφίβολη, κατά την άποψή μας, είναι η μεγάλη σημασία που δίνεται από τον M. Kazanski (Radaigaise, 395-396) στην εξάλειψη του Τσέρνιαχοβ εξαιτίας της φυγής του πολέμαρχου Ραδαγίσου από το χώρο ανατολικά του Δνείστερου προς τη Δύση περί το 405/06.

50. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 145-152.

βόρεια. Από την άλλη πλευρά, στις τρεις μεθοριακές περιοχές, στα νότια και τα βορειοδυτικά του Τσέρνιαχοβ, διακρίνονται οι εξής πολιτισμικές ομάδες:

α) Η «ομάδα του Άνω Δνείστερου», η οποία τοποθετείται μεταξύ του Άνω Δνείστερου και του δυτικού Μπουγκ και δημιουργήθηκε με βάση την «ομάδα Zubrets». Σε αυτήν κυριαρχούν η χειροποίητη κεραμική, που παραπέμπει στη μεταγενέστερη πρώιμη σλαβική και οι ημιυπόγειες κατοικίες· β) Η «ομάδα της Βολυνίας», στα βόρεια της προηγούμενης, η οποία παρουσιάζει, όσον αφορά στη χειροποίητη κεραμική, έντονες επιδράσεις από τον πολιτισμό Βίλμπαρκ, ενώ, όσον αφορά στις κατοικίες και στα ταφικά έθιμα, αποτελεί μάλλον μεταβατικό στάδιο από τον Βίλμπαρκ στον Τσέρνιαχοβ· γ) Η «ομάδα της στέπας», η οποία καταλαμβάνει την παράκτια ζώνη της Μαύρης Θάλασσας μεταξύ Δούναβη και Δνείπερου και την ενδοχώρα της στέπας βορειότερα. Εκτός από τις τρεις οχυρωμένες εγκαταστάσεις που εντοπίζονται στην περιοχή, ιδιαιτερότητές της αποτελούν το υψηλό ποσοστό της τοπικής χειροποίητης και της εισηγμένης ρωμαϊκής κεραμικής, τα ταφικά έθιμα «σκυθοσαρματικού τύπου» και τα λίθινα κτίσματα. Μεταξύ της ομάδας αυτής και του κέντρου παρεμβαλόταν μία ακατοίκητη ζώνη⁵¹.

---

51. Στο ίδιο, 38-39, 137.

Η ΣΛΑΒΙΚΗ ΕΘΝΟΓΕΝΕΣΗ

A2.1. Οι θεωρίες για την καταγωγή των Σλάβων

Σχετικά με την αναζήτηση του χώρου της αρχικής κοιτίδας και εθνογένεσης των Σλάβων διακρίνουμε αρχικά την προσπάθεια ορισμένων μελετητών να δημιουργήσουν μία υπόθεση συνέχειας από την εποχή του Ηροδότου, στηριζόμενοι στις μαρτυρίες του τελευταίου για τους νομάδες Νευρούς και Βουδίνους⁵². Οι λαοί αυτοί θεωρήθηκαν Πρωτοσλάβοι και φορείς ονομάτων με σλαβικό έτυμο. Σύμφωνα με τον γλωσσολόγο Z. Gořab, «οι Νευροί, που ζούσαν κατά τον 6ο και 5ο π.Χ. αιώνα, αποτελούν το παλαιότερο αυτοπροσδιοριστικό σλαβικό εθνωύμιο». Ο Gořab υποστήριξε επίσης ότι η θέση των Νευρών, τους οποίους τοποθετεί στην ανατολική Βολυνία, μεταξύ του Μέσου Δνειπέρου και του Μπουγκ, και εν μέρει των Βουδίνων, «του ανατολικότερου τμήματος των Πρωτοσλάβων», ταυτίζεται με εκείνη των Σταυάνων του Πτολεμαίου και μετέπειτα των Αντών⁵³. Ανατρέχοντας σε άλλες μαρτυρίες του Ηροδότου, μελετητές της τέως Σοβιετικής Ένωσης συνέδεσαν τους πρώιμους ανατολικούς Σλάβους με τους Σκύθες Σκόλοτες, καθώς και με προϊστορικούς πολιτισμούς (π.χ. τον Tripolye/Tripillia), συνέχεια των οποίων –υποτίθεται ότι– αποτελούν ο Ζαρουμπίντσι και ο Τσέρνιαχοβ⁵⁴. Πέραν των μελετητών που αναζήτησαν την καταγωγή των Σλάβων στον Ηρόδοτο, άλλοι ανέτρεξαν στη *Γεωγραφική ύφήγηση* του Πτολεμαίου και θεώρησαν προγόνους των Σλάβων τους Σταυάνους και τους Σουοβηνούς, οι οποίοι κατατάσσονται στους μικρούς λαούς της *ευρωπαϊκής Σαρματίας* (βλ. παρακάτω)⁵⁵. Ιστορικοί όπως ο Šafařík και ο Niederle διέκριναν στους Σταυάνους μία παραφθορά υποθετικών ονομάτων που δεν μαρτυρούνται σε πηγές (*Σταθιάνοι* ή *Στλαθάνοι* ή *Σθλαθάνοι*), προκειμένου να αποδώσουν την ιστορική συνέχεια από τους Σταυάνους στους *Σκλαβηνούς* με κοινό χώρο εγκατάστασης την εμπορική αρτηρία του Μέσου Δνειπέρου. Η τελευταία συνέδεε τους Βάλτους στον βορρά με ιρανικούς λαούς στις στέπες βόρεια

-
52. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IV, 105, 306: *Νευροί δὲ νόμοισι μὲν χρέωνται Σκυθικοῖσι, ... ἐς ὃ πιεζόμενοι οἴκησαν μετὰ Βουδίνων τὴν ἑνωτῶν ἐκλιπόντες. Κινδυνεύουσι δὲ οἱ ἄνθρωποι οὗτοι γόητες εἶναι. λέγονται γὰρ ὑπὸ Σκυθῶν καὶ Ἑλλήνων τῶν ἐν τῇ Σκυθικῇ κατοικημένων ὡς ἔτεος ἑκάστου ἅπαξ τῶν Νευρῶν ἑκάστος λύκος γίνεται ἡμέρας ὀλίγας καὶ αὐτίς ὀπίσω ἐς τὸ αὐτὸ κατίσταται. ἐμὲ μὲν νυν ταῦτα λέγοντες οὐ πείθουσι, λέγουσι δὲ οὐδὲν ἦσσαν, καὶ ὄμνυσι δὲ λέγοντες* IV, 108: 308: *Βουδῖνοι δε, ἔθνος ἐὸν μέγα καὶ πολλὸν γλαυκὸν τε πᾶν ἰσχυρῶς ἐστί καὶ πυρρὸν ...* IV, 109, 308: *Οἱ μὲν γὰρ Βουδῖνοι ἐόντες αὐτόχθονες νομάδες τέ εἰσὶ καὶ φθειροτραγέουσι μόννοι τῶν ταύτη, ...* Gořab, *Origins*, 281-282. Panzer, *Quellen*, 10-11. Ο Πτολεμαῖος επίσης (*Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*, I, 3, 5. 24, 304) αναφέρει τους *Βωδίνους* στην περιοχή του ποταμοῦ Δον: *Καὶ παρὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Τανάιδος ποταμοῦ ... καὶ πάλιν μετὰ Πευκίνων καὶ Βαστερνῶν Καρπιανοί, ὑπὲρ οὗς Γηουνοί, εἶτα Βωδῖνοι*. Για τη συσχέτιση των χαρακτηριστικών των Βουδίνων με εκείνα των πρώιμων Σλάβων που αναφέρει ο Προκόπιος (*Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 27, 358: *... ἀλλ' ὑπέρυθροί εἰσιν ἅπαντες*), βλ. Panzer, *ὀ.π.*, 14.
53. Kmietowicz, *Ancient Slavs*, 22-23, σύμφωνα με τον οποίο οι Νευροί ήταν τμήμα των Venethi και αφομοιώθηκαν από τους Σλάβους. Gořab, *Origins*, 281, 283-287, 292. Βλ. επίσης, Panzer, *Quellen*, 13-14.
54. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IV, 6, 204. Schorkowitz, *Revision*, 571-575. Ως αὐτόχθων, με αναγωγή στην εποχή του σιδήρου, θεωρήθηκε και ο «πολιτισμός Ζιτομίρ» (ευρύτερα γνωστός ως Πράγας). Βλ. Curta, *Slavic Archaeologies*, 369.
55. Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*, I, 3, 5. 21, 304: *Τῶν δὲ εἰρημένων εἰσὶν ἀνατολικώτεροι ὑπὸ μὲν τοὺς Οὐενέδας πάλιν Γαλίνδαι καὶ Σουδῖνοι (Σουδῖναι) καὶ Σταυάνοι μέχρι τῶν Αλαύνων, ...* II, 6, 14. 9, 660: *Κατανέμονται δὲ ταύτης τῆς Σκυθίας τὴν μὲν πρὸς ἄρκτους πᾶσαν ἐγγὺς τῆς ἀγνώστου γῆς οἱ κοινῶς καλούμενοι Ἄλανοὶ Σκύθαι καὶ οἱ Σουοθηνοὶ (Σουθηνοί)...* Goehrke, *Frühzeit*, 61.

της Μαύρης Θάλασσας. Τις απόψεις αυτές ακολούθησαν ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές όπως ο Η. Łowmiański και ο Μ. Kazanski⁵⁶.

Υπέρμαχος του συσχετισμού των Πρωτοσλάβων με τις παραπάνω μαρτυρίες του Ηροδότου και του Πτολεμαίου, ο Gołab εξέλαβε τους Σταυάνους και τους Σουοβηνούς (μεταξύ του Βόλγα και των Ουραλίων) ως δύο πρωτοσλαβικά (και με σλαβικό έτυμο) φύλα. Θεωρώντας ότι τα εθωνύμια *Σταυάνοι* και *Slovani* είναι ταυτόσημα, ο Gołab διατύπωσε το συμπέρασμα ότι ο χώρος εγκατάστασης των Σταυάνων (παλαιότερα των Νευρών), αποτελεί και την κοιτίδα των Πρωτοσλάβων από τον 6ο π.Χ. έως τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Από αυτή τη θέση, οι Πρωτοσλάβοι επεκτάθηκαν δυτικά προς τον Βιστούλα και τη Βαλτική, όπου κατά τον ύστερο 1ο μ.Χ. αιώνα εμφανίζονται με το όνομα *Venethi/Venedi*⁵⁷. Ο Πολωνός ιστορικός Η. Łowmianski συνέδεσε τις μαρτυρίες για τους *Venethi* και τους Σταυάνους με το επιχείρημα ότι αυτές αφορούσαν στον ίδιο λαό (τους Πρωτοσλάβους) και απέδωσε τις δύο εκδοχές του ονόματός τους στο γεγονός ότι ο Πτολεμαίος άντλησε τις πληροφορίες του από δύο διαφορετικές πηγές. Σύμφωνα με τον Łowmianski, οι πληροφορίες για τους *Venethi* έφθασαν στον μεσογειακό χώρο μέσω του δρόμου του ηλέκτρο (από την Ιταλία έως τη Βαλτική), ενώ εκείνες για τους Σταυάνους μέσω των Αλανών και της πόλης του Βοσπόρου. Λαμβάνοντας υπόψη τον χώρο εγκατάστασης, προσδιόρισε ως προγόνους των Ανατολικών Σλάβων τους Σταυάνους και των Δυτικών τους *Venethi*⁵⁸.

Εξετάζοντας τις παραπάνω απόψεις, εκτιμούμε ότι η σύνδεση των Σλάβων του 6ου μ.Χ. αιώνα με τους λαούς του 5ου π.Χ. αιώνα, στους οποίους αναφέρεται ο Ηρόδοτος, ή με εκείνους περί το 150 μ.Χ., που μνημονεύει ο Πτολεμαίος, θα πρέπει να απορριφθεί, διότι αφενός η ιστορική τους εξέλιξη είναι σχεδόν άγνωστη για μία χιλιετία στις γραπτές πηγές και αφετέρου δεν είναι ξεκάθαρο το συνολικό φάσμα των εθνολογικών ανακατατάξεων στην Ανατολική Ευρώπη σε τόσο μεγάλο βάθος χρόνου⁵⁹. Το ίδιο άποψη είναι και η άποψη περί της πολιτισμικής συνέχειας στον Μέσο Δνειπέρο και την Πολεσία μεταξύ της τρίτης και της πρώτης χιλιετίας π.Χ. προκειμένου να «τεκμηριωθεί» ότι οι συγκεκριμένες περιοχές, που είχαν επαφές με άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, αποτελούσαν τον χώρο της σλαβικής εθνογένεσης κατά τους προϊστορικούς χρόνους⁶⁰. Αναφορικά με την άποψη του Gołab περί επέκτασης, μία ουσιαστική αδυναμία της είναι ότι από τον 1ο μ.Χ. έως τα μέσα του 4ου μ.Χ. αιώνα στον ενδιάμεσο χώρο της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης οι μετακινήσεις λαών ακολουθούν αντίστροφη πορεία από τα δυτικά προς τα ανατολικά⁶¹. Σημειώνουμε επίσης ότι, κυρίως μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, επιχειρείται η αποδόμηση ιστοριογραφικών σχημάτων που συνδέουν τους Ανατολικούς Σλάβους με προϊστορικούς πολιτισμούς, από τους οποίους απουσιάζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων και οι φορείς τους δεν είναι ευδιάκριτοι⁶².

56. Βλ. Łowmiański, *Początki Polski* I, 175-177. Kazanski, *Les Slaves*, 32-33. Goehrke, *Frühzeit*, 61-62. Szmoniewski, *Polish Perspective*, 31-32.

57. Gołab, *Origins*, 290-295, 298-301, ο οποίος συνδέει με αυτή τη μετακίνηση την επέκταση των σλαβικών υδρωνυμίων από τα ανατολικά προς τα δυτικά μέσω του Μπουγκ και του Βιστούλα (ό.π., 266-267, 272-280). Για τα υδρωνύμια αναφορικά με τη σλαβική επέκταση, βλ. Godłowski, *Slawensitze*, 260-262. Goehrke, *Frühzeit*, 63, 66. Panzer, *Quellen*, 21.

58. Łowmiański, *Początki Polski* I, 177-178. Kazanski, *Les Slaves*, 11 (παρόμοια άποψη). Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 62, 66.

59. Schenker, *Slavic Philology*, 2, με επισημάνσεις για την ετυμολόγηση των αρχαίων φύλων. Goehrke, *Frühzeit*, 64.

60. Maksimov, *Etnogenez Slovanian*, 69-83. Καρδαράς, *Άντες*, 41.

61. Βλ. τα σχετικά με τους πολιτισμούς Βίλμπαρκ, Ζαρουμπίντσι και Τσέρνιαχοβ.

62. Schorkowitz, *Revision*, 569-573, 595. Goehrke, *Frühzeit*, 14, 55-57, 70. Baran, *Venedy*, 156. Curta, *Kossina*, 201-218.

Οι αμφιλεγόμενες και αντιφατικές μεταξύ τους μαρτυρίες στα *Getica* του Ιορδάνη (περ. 551) για τους Venethi, λαό γνωστό από συγγραφείς του 1ου και 2ου αιώνα μ.Χ., προκάλεσαν έντονη συζήτηση γύρω από την πιθανή επιβίωση αυτού του λαού έως τον 6ο αιώνα και την ταύτισή του με τους προγόνους των πρώιμων Σλάβων (*Σκλαβητών* και *Αντών*). Οι τρεις αρχαίοι συγγραφείς που αναφέρουν τους Venethi είναι ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος, ο Τάκιτος και ο Πτολεμαίος, οι οποίοι, όπως και ο Ιορδάνης, τους τοποθετούν στην ευρύτερη περιοχή του ποταμού Βιστούλα⁶³. Όπως αναφέρει ο Πλίνιος στο έργο του *Φυσική Ιστορία* (77 μ.Χ.), οι Venethi ζούσαν στην *Ogygia*, όνομα που πιθανόν αφορά στον παράκτιο χώρο μεταξύ Όντερ και Βιστούλα (Πομερανία)⁶⁴. Περί το 98 μ.Χ. ο Ρωμαίος ιστορικός Τάκιτος, ο οποίος αδυνατούσε να κατατάξει τους Πευκίνους, τους Venethi και τους Φίννους είτε στους Γερμανούς είτε στους Σαρμάτες, αναφέρει ότι «οι Venethi έχουν ασπαστεί πολλές συνήθειες των Σαρματών. Είναι ληστές και λυμαίνονται όλους τους λόφους και τα δάση που παρεμβάλλονται μεταξύ των Πευκίνων και των Φίννων»⁶⁵. Αναφορικά με τη γεωγραφική θέση των Venethi στον Τάκιτο, ορισμένες υποθέσεις κλίνουν προς τον χώρο του Βιστούλα και της ανατολικής Βαλτικής⁶⁶ και άλλες ανατολικότερα από αυτό το όριο, στην περιοχή μεταξύ της ζώνης δάσους-στέπας της Ουκρανίας και της λίμνης Ladoga⁶⁷. Η πληροφορία του Τάκιτου έχει αμφισβητηθεί με το επιχείρημα ότι κατά την εποχή, στην οποία αναφέρεται, οι Venethi είχαν ήδη εξαπλωθεί στην κεντρική Πολωνία και η επικράτειά τους έφθανε στα ανατολικά έως τον Μέσο Δνείπερο⁶⁸. Παλαιότεροι ιστορικοί, όπως ο Dobronsky και ο Niederle, υποστήριξαν ότι ο Ιορδάνης άντλησε πληροφορίες κυρίως από τον Τάκιτο, διότι οι Venethi του τελευταίου είτε επιβίωναν κατά τον 6ο αιώνα στον ίδιο χώρο, είτε ταυτίζονταν εθνολογικά με τους Σλάβους⁶⁹.

Σύμφωνα με τη *Γεωγραφική ύφήγηση* του Πτολεμαίου, η οποία περιγράφει και την *ευρωπαϊκή Σαρματία* (περιοχή μεταξύ του Βιστούλα και του Δον)⁷⁰, οι *Ούενέδαι* καταλάμβαναν την περιοχή του *Ούενεδικού κόλπου*, ενώ ένα γειτονικό φύλο, οι Γύθωνες, ζούσε στον ποταμό Βιστούλα⁷¹.

-
63. Gołab, *Origins*, 269-270. Curta, Jordanes, 332. Του ιδίου, *Slavs*, 39-40. Barford, *Early Slavs*, 35-36. Ο Βιστούλας αναφέρεται στις πηγές και ως όριο της *Σαρματίας* (Ανατολικής Ευρώπης) ή δυτικό όριο της *Σκυθίας*. Βλ. Καρδαράς, *Αντες*, 34.
64. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, IV, 96-97: 75: *nec minor est opinione Ogygia. quidam haec habitari ad Vistlam usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hirris tradunt, sinum Cylipenum vocari, et in ostio insulam Latrim, mox alterum sinum Lagnum conterminum Cimbris*. Gołab, *Origins*, 288. Goehrke, *Frühzeit*, 63-64. Panzer, *Quellen*, 15-16.
65. Tacitus, *Germania*, XLVI, 1-2, 210-212: *Hic Suebiae finis. Peucinatorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito, quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone cultu, sede ac domiciliis ut Germani agunt. sordes omnium ac torpor procerum; conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum foedantur. Venethi multum ex moribus traxerunt; nam quidquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur latrociniis pererrant. hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia et domos figunt et scuta gestant et pedum usu et pernitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus*. Gołab, *Origins*, 288. Goehrke, *Frühzeit*, 63. Panzer, *Quellen*, 17-18.
66. Panzer, *Quellen*, 18. Schenker, *Slavic Philology*, 9.
67. Matsinskii, Erwähnung, 55-56.
68. Gołab, *Origins*, 288-290.
69. Βλ. Curta, Jordanes, 322-323.
70. Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ύφήγησης*, I, 3, 5. 1-5, 298: *Σαρματίας τῆς ἐν Εὐρώπῃ θέσις*. [Εὐρώπης πίναξ η']. *Ἡ ἐν Εὐρώπῃ Σαρματία περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῶ τε Σαρματικῶ Ὠκεανῶ κατὰ τὸν Οὐενεδικὸν κόλπον... τὸ δὲ κατὰ τὸν μεσημβρινὸν πέρας τῆς Σαρματίας τὸν διὰ τῶν πηγῶν τοῦ Τανάιδος ποταμοῦ ἐπέχει μοίρας ξδ´ ξγ´ και ξδ´ νη´ ἀπὸ δὲ δυμῶν τῶ τε Οὐίστουλα ποταμῶ... Gołab, *Origins*, 290. Curta, Jordanes, 333.*
71. Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ύφήγησης*, I, 3, 5. 19: 302: *Κατέχει δὲ τὴν Σαρματίαν ἔθνη μέγιστα· οἳ τε Οὐενέδαι παρ' ὄλον τὸν Οὐενεδικὸν κόλπον, καὶ ὑπὲρ τὴν Δακίαν Πευκινὸί τε καὶ Βαστέρναι, ... I, 3, 5. 20, 304: Ἐλάττονα δὲ ἔθνη νέμεται τὴν Σαρματίαν· παρὰ μὲν τὸν Οὐίστουλαν ποταμὸν ὑπὸ τοὺς Οὐενέδας Γύθωνες, εἴτα Φίννοι, εἴτα Σούλωνες, ... Gołab,*

Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει και τα *Ούνεδικά ὄρη*⁷². Με βάση αυτές τις μαρτυρίες, η θέση των Venethi προσδιορίζεται είτε μεταξύ των Καρπαθίων και της Βαλτικής, κατά μήκος του Βιστούλα⁷³, είτε στην περιοχή της Ανατολικής Πρωσίας και της Ανατολικής Βαλτικής⁷⁴. Ως προς την τελευταία εκδοχή, η ταύτιση των Venethi με τους Πρωτοσλάβους αμφισβητείται επίσης από γλωσσολογικής πλευράς, καθώς στην πρωτοσλαβική γλώσσα δεν απαντούν όροι σχετικοί με τη θάλασσα, την αλιεία, το ήλεκτρο κ.ά.⁷⁵.

Άλλη μία μνεία των Venethi γίνεται στην *Tabula Peutingeriana* (μέσα του 4ου/αρχές του 5ου αιώνα), η οποία στηρίζεται σε δεδομένα της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου. Η *Tabula* αναφέρει δύο λαούς (ή δύο κλάδους του ίδιου λαού), τους *Venadi Sarmatae* και τους *Venedi*⁷⁶. Η επικράτεια των πρώτων τοποθετείται στη Τρανσυλβανία⁷⁷ ή στον πολωνικό χώρο⁷⁸, ενώ των δεύτερων μεταξύ του Κάτω Δούναβη και του Δνεϊστερου (Βεσσαραβία)⁷⁹ ή στην περιοχή του Δέλτα του Δούναβη, κοντά στο Νοβιόδουνον και τη Salsonia⁸⁰. Σύμφωνα με τον C. Goehrke, το όνομα *Venadi Sarmatae* σχετίζεται είτε με υποταγή των Venethi στους ιρανικής καταγωγής Σαρμάτες, είτε με εγκατάστασή τους στα βορειοδυτικά της *Σαρματίας* (της Ανατολικής Ευρώπης)⁸¹. Από την άλλη πλευρά, με τους *Venedi* της *Tabula Peutingeriana* ταυτίστηκαν οι Άντες⁸² και οι φορείς της «ομάδας Etulia»⁸³.

Αναφορικά με την εθνοτική ταυτότητα των Venethi, αρκετοί ερευνητές, ακολουθώντας την ιστοριογραφική παράδοση των P. Šafařík, V. Surowiecki, L. Niederle κ.ά.⁸⁴, διακρίνουν σε αυτό το εθνωνύμιο είτε σλαβικούς πληθυσμούς είτε τους προγόνους των πρώιμων Σλάβων (τους Πρωτοσλάβους)⁸⁵ ή ακόμη μία ένωση που περιελάμβανε τους Σλάβους, τους Βάλτους και τους

Origins, 270 (ο κόλπος του Γκντανσκ ή της ανατολικής Πρωσίας). Goehrke, *Frühzeit*, 61 (ο κόλπος της ανατολικής Πρωσίας). Panzer, *Quellen*, 19.

72. Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ύψηγησις*, I, 3, 5, 15, 302: *Καὶ ἐτέροις δὲ ὄρεσι διέζωσται ἡ Σαρματία, ... καὶ ὁ Καρπάτης ὄρος ὡς εἴρηται, μὲν καὶ τὰ Οὐνεδικὰ ὄρη μὲν νεῖ καὶ τὰ Ρίπαια,...* Gołab, *Origins*, 270, ο οποίος ταυτίζει τα *Ούνεδικά ὄρη* με τα Καρπάθια.
73. Gołab, *Origins*, 270, 291, ο οποίος θεωρεί αντίφατικό το γεγονός ότι οι Ουνεέδοι αναφέρονται ως «μεγάλος λαός» ενώ η εγκατάστασή τους περιορίζεται στη ζώνη της ανατολικής Βαλτικής και υποστηρίζει επίσης ότι οι πληροφορίες του Πτολεμαίου συμφωνούν με εκείνες του Ιορδάνη στα *Getica* 34 και 35.
74. Goehrke, *Frühzeit*, 61, 65-66, ο οποίος θεωρεί πιθανό ότι ο «μεγάλος λαός» σε αυτές τις περιοχές ήταν οι Βάλτοι.
75. Schenker, *Slavic Philology*, 4.
76. *Tabula Peutingeriana*, VII b, στ. 616-617. Gołab, *Origins*, 295-296. Goehrke, *Frühzeit*, 60. Curta, Jordanes, 335. Schramm, Venedi, 169, 177. Kazanski, *Les Slaves*, 37. Βλ. επίσης, Καρδαράς, *Άντες*, 36.
77. Dvornik, *Civilization*, 29, ο οποίος τους θεωρεί υποτελείς των Ιάζικων Σαρματών έως το 334.
78. Gołab, *Origins*, 296. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 148.
79. Dvornik, *Civilization*, 29. Schramm, Venedi, 177-178. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 148. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 153, όπου και η υπόθεση για μετατροπή του ονόματος *Venethi* σε *Άντες* μετά την επιβολή της ουννικής κυριαρχίας στους Οστρογότθους και τους υποτελείς τους.
80. Curta, Jordanes, 335.
81. Goehrke, *Frühzeit*, 60-61.
82. Schramm, Venedi, 169 (επέκταση των Αντών έως τον Δον). Schorkowitz, *Revision*, 576.
83. Βλ. παραπάνω, εν. Α1.2..
84. Βλ. Doroshenko, *Autochthonism concept*, 277-278.
85. Matsinskii, *Erwähnung*, 57, 67 (το όνομα *Venethi* δηλωτικό όλων των Σλάβων στον Ιορδάνη). Kmietowicz, *Ancient Slavs*, 15-18. Gołab, *Origins*, 270, 287-290, 296, 301 (σλαβικό όνομα που σήμαινε «νικητές» και αφορούσε στους Δυτικούς Πρωτοσλάβους). Kazanski, *Relations*, 8. Του ιδίου, *Les Slaves*, 9-10. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 148. Βλ. επίσης, Schenker, *Slavic*

Γερμανούς⁸⁶. Υποστηρίζεται επίσης ότι οι Venethi ήταν είτε ένας μικτός πληθυσμός (Σλάβοι με βαλτικά φύλα, Κέλτες ή Ιλλυριούς), είτε ένας μη σλαβικός λαός που ζούσε μεταξύ των Γερμανών και των Σλάβων και αφομοιώθηκε από τους τελευταίους τον 6ο αιώνα. Το όνομα *Venethi* ερμηνεύθηκε επίσης ως δηλωτικό κοινωνικού στρώματος (η άρχουσα τάξη των Πρωτοσλάβων) το οποίο χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τους Γερμανούς ως εθωνύμιο⁸⁷. Καθώς η άποψη ότι η χρήση του ονόματος *Venethi* από τους Γερμανούς για τους ανατολικούς γείτονές τους στην περιοχή του Βιστούλα και της Βαλτικής είναι γενικά αποδεκτή, εικάζεται ότι μέσω των Γερμανών οι Venethi έγιναν γνωστοί στον ρωμαϊκό κόσμο, όπου οι γνώσεις για την Ανατολική Ευρώπη, ιδιαίτερα για την περιοχή μεταξύ των ουκρανικών στεπών και της Βαλτικής, ήταν περιορισμένες⁸⁸.

Εικ. 2. Χάρτης που απεικονίζει τη Magna Germania κατά τον πρώιμο 2ο μ.Χ. αιώνα, σύμφωνα με την περιγραφή του Τάκιτου. Στα ανατολικά της όρια διακρίνονται οι Venethi/ Ουενέδοι. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ancient_Germania_-_New_York,_Harper_and_Brothers_1849.jpg By Alexander G. Findlay [Public domain], via Wikimedia Commons).

Επιστρέφοντας στον Ιορδάνη, στο κεφ. 34 των *Getica* οι Άντες, όπως και οι Σκλαβηνοί, εμφανίζονται αρχικά ως διάδοχοι των *Venethi*: «Ανάμεσα σε αυτούς τους ποταμούς βρίσκεται η Δακία, την οποία περιβάλλουν σαν στεφάνι οι ψηλές Άλπεις [τα Καρπάθια]. Κοντά στην αριστερή κορυφογραμμή, στην περιοχή που τείνει προς τα βόρεια, ξεκινώντας από τις πηγές του Βιστούλα,

Philology, 4-5. Panzer, *Quellen*, 14-16. Για τις επιφυλάξεις ή την απόρριψη της ταύτισης των Venethi με τους Πρωτοσλάβους, βλ. Matsinskii, *ό.π.*, 56. Goehrke, *Frühzeit*, 62-63, 66, 68. Schorkowitz, *Revision*, 575. Panzer, *ό.π.*, 17-18.

86. Panzer, *Quellen*, 24.

87. Βλ. Gołab, *Origins*, 268, 272, 301. Schenker, *Slavic Philology*, 3-4, 9. Goehrke, *Frühzeit*, 12, 66.

88. Matsinskii, *Erwähnung*, 54-57. Kmietowicz, *Ancient Slavs*, 26. Werner, *Herkunft*, 589. Gołab, *Origins*, 271-272. Schenker, *Slavic Philology*, 3. Goehrke, *Frühzeit*, 12-13, 64-68. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 148. Schorkowitz, *Revision*, 575-576. Szmoniewski, *The Antes*, 54.

κατοικεί ο πολυάριθμος λαός των Venethi, ο οποίος καταλαμβάνει μεγάλη έκταση. Τα ονόματά τους έχουν περάσει τώρα σε διάφορα φύλα και περιοχές, που ονομάζονται κυρίως Σκλαβηνοί και Άντες». Διαφοροποιημένη ωστόσο εμφανίζεται η πληροφορία του κεφ. 119: «Μετά τη σφαγή των Ερούλων, ο Ερμανάριχος επιτέθηκε στους Venethi. Αυτός ο λαός, αν και απειροπόλεμος, ήταν πολυάριθμος και προσπάθησε να αντισταθεί. Όμως ένας μεγάλος αριθμός δειλών δεν ωφελεί, ιδιαίτερα όταν ο Θεός επιτρέπει σε ένα οπλισμένο πλήθος να τους επιτεθεί. Αυτοί οι λαοί, όπως ανέφερα στην αρχή της αφήγησης, στον κατάλογο των εθνών, αν και έχουν κοινή καταγωγή, φέρουν τώρα τρία ονόματα, Venethi, Άντες και Σκλαβηνοί. Αν και τώρα πολεμούν λυσσαλέα οπουδήποτε, ως τιμωρία για τις αμαρτίες μας, εκείνη την εποχή βρίσκονταν όλοι τους υπό τις εντολές του Ερμανάριχου»⁸⁹.

Οι παραπάνω μαρτυρίες είναι στην πραγματικότητα αντιφατικές. Αναφερόμενος στην εποχή του, ο Ιορδάνης σημειώνει στο κεφ. 34 ότι το όνομα των Venethi είχε ήδη περάσει σε άλλα φύλα (Σκλαβηνοί και Άντες) ενώ στο κεφ. 119 ότι αυτός ο λαός χωρίζεται σε τρεις κλάδους που έχουν αφενός διακριτά ονόματα (Venethi, Άντες και Σκλαβηνοί) και αφετέρου κοινή καταγωγή. Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται ότι τα ονόματα *Σκλαβηνοί* και *Άντες* χρησιμοποιούνταν κατά τον 6ο αιώνα αντί εκείνου των Venethi, ενώ στη δεύτερη με το όνομα *Venethi* (που εδώ υφίστανται ακόμη) προσδιορίζεται μία ομάδα λαών, στην οποία περιλαμβάνονται οι Venethi, οι Άντες και οι Σκλαβηνοί⁹⁰. Ως υποτιθέμενοι Πρωτοσλάβοι, οι Venethi του Ιορδάνη προσδιορίζονται γεωγραφικά σε περιοχές όπως η δυτική Δευκορωσία⁹¹ ή στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης μεταξύ των ποταμών Νιέμαν και Ντέσνα⁹². Στο πεδίο της Αρχαιολογίας, οι Venethi συνδέθηκαν με ποικίλους πολιτισμούς που έχουν θεωρηθεί πρωτοσλαβικοί (Ζαρουμπίντσι, Κιέβου, Πρζέβορσκ και Τσέρνιαχοβ). Το γεγονός ωστόσο ότι οι πολιτισμοί αυτοί δεν αφορούν μόνο σε έναν λαό ή γειρε ζητήματα για την εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα των Venethi⁹³. Αναφορικά με τους πρώιμους

89. Jordanes, *Getica*, V, 34, 62-63: *intrusus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita, iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilonem vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit. quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur.* XXIII, 119, 88-89: *post Herulorum cede item Hermanaricus in Venethos arma commovit, qui, quamvis armis despecti, sed numerositate pollentes, primum resistere conabantur. sed nihil valet multitudo inbellium, praesertim ubi et deus permittit et multitudo armata advenerit. nam hi, ut in initio expositionis vel catalogo gentium dicere coepimus, ab una stirpe exorti, tria nunc nomina ediderunt, id est Venethi, Antes, Sclaveni. qui quamvis nunc, ita facientibus peccatis nostris, ubique deseviunt, tamen tunc omnes Hermanarici imperiis servierunt.* Sedov, Anty, 164. Strumins'kyj, *Eastern Slavs*, 786. Werner, *Herkunft*, 578, 590, ο οποίος δεν αποδίδει ιστορική αξία στο κεφ. 34. Goehrke, *Frühzeit*, 7-8. Schramm, *Venedi*, 169. Curta, *Jordanes*, 324-325, 330-331. Του ίδιου, *Slavs*, 43. Barford, *Early Slavs* 35-36. Panzer, *Quellen*, 22-24. Szmoniewski, *The Antes*, 63.

90. Βλ. Strumins'kyj, *Eastern Slavs*, 786. Werner, *Herkunft*, 578. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 129. Goehrke, *Frühzeit*, 7-8, 59. Curta, *Jordanes*, 330.

91. Kazanski, *Relations*, 7, ο οποίος θεωρεί τους Venethi σλαβοβαλτικό πληθυσμό.

92. Matsinskii, *Erwähnung*, 65, 67.

93. Βλ. σχετικά, Matsinskii, *Erwähnung*, 66-67. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 129. Goehrke, *Frühzeit*, 14. Kazanski, *Relations*, 7-8, 11. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 148, 152-153. Curta, *Jordanes*, 323-324. Schorkowitz, *Revision*, 575, 595.

Σλάβους, οι Venethi ταυτίζονται είτε με τους Άντες⁹⁴ είτε με τους φορείς του πολιτισμού Κολότσιν⁹⁵ ή ακόμη και με τους φορείς του Sukow–Dziedzice (βλ. εν. Β2.4)⁹⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις μαρτυρίες για τους Venethi, το σύνολο του γεωγραφικού χώρου που έχει συσχετισθεί με αυτούς σε διαφορετικές χρονικές περιόδους ορίζεται σε γενικές γραμμές από τον Βιστούλα, την ανατολική Βαλτική και τον Μέσο Δνείπερο⁹⁷. Παρότι ο συγκεκριμένος χώρος θεωρήθηκε αρχικά από τον L. Niederle ως ενιαίος για την εθνογένεση των Σλάβων, στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο μέρος του σχετίζεται με την επέκταση και όχι με την εμφάνιση του πολιτισμού Πράγας⁹⁸. Η αποδοχή της άποψης του Niederle προσκρούει στο γεγονός ότι αυτή η πολύ μεγάλη έκταση παρουσιάζει επιμέρους διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να αποτελεί στο σύνολό της την κοιτίδα των Σλάβων. Σύμφωνα με τις επισημάνσεις του M. Braichevs'kii, η πιθανή εγκατάσταση των Venethi κατά τον 2ο αιώνα μεταξύ Βαλτικής, Άνω Βιστούλα και Άνω Δνείπερου συμπίπτει πολιτισμικά με τον Ζαρουμπίντσι στο ανατολικό της τμήμα και με τον Πρζέβορσκ στο δυτικό⁹⁹. Επίσης, στον Μέσο και Κάτω Βιστούλα κυριαρχούσε εκείνη την εποχή ο Βίλμπαρκ. Από την άλλη πλευρά, έχει υποστηριχθεί ότι η μαρτυρία του Ιορδάνη για τους Venethi αφορά στις συνθήκες του 4ου και όχι σε εκείνες του 6ου αιώνα¹⁰⁰. Κατά την άποψή μας τέλος, είναι άτοπη τόσο η οπτική της «ρομαντικής» ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία οι Venethi ήταν «ο μεγαλύτερος ευρωπαϊκός λαός στην ιστορία, εγκατεστημένος μεταξύ του Βιστούλα και του Βόλγα»¹⁰¹, όσο και η εκτίμηση σύγχρονων μελετητών ότι επρόκειτο για έναν λαό που εξαπλώθηκε στο σύνολο σχεδόν του ευρωπαϊκού χώρου¹⁰².

Μία λογική υπόθεση για τη σκοπιμότητα της χρήσης του εθωνυμίου *Venethi* τον 6ο αιώνα διακρίνουμε στην προσέγγιση του F. Curta. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του, το εθνογραφικό υλικό του Ιορδάνη προέρχεται από τον Τάκιτο, ενώ για τον γεωγραφικό προσδιορισμό των λαών ο Ιορδάνης χρησιμοποίησε δύο χάρτες, έναν της εποχής του Πτολεμαίου και την *Tabula Peutingeriana*, η οποία εμφανίζει τους Venedi εγκατεστημένους στον Κάτω Δούναβη. Ο Ιορδάνης, εκλαμβάνοντας ως στατική τη θέση των αρχαίων λαών στον χώρο και τον χρόνο, προσάρμοσε τις μαρτυρίες των προγενέστερων συγγραφέων σε ζητήματα της εποχής του, όπως οι σλαβικές επιθέσεις στις βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου. Ακόμη, ακολουθώντας την ιστοριογραφική παράδοση (καθώς εμφανίζει τους Venethi να υφίστανται ακόμη στα μέσα του 6ου αιώνα),

94. Curta, *Jordanes*, 332, σύμφωνα με τον οποίο οι Άντες αποτελούσαν το ανατολικότερο τμήμα των Venethi, μεταξύ Δνείστερου και Δνείπερου, στο ανατολικό όριο της *Σκυθίας*. Για την ταύτιση των Αντών με τους Venethi, βλ. επίσης Goehrke, *Frühzeit*, 59. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 135.

95. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 134-135, ο οποίος εικάζει ότι το όνομα των Venethi διατήρησαν οι απομονωμένοι φορείς του πολιτισμού Κολότσιν. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 153 (σύνδεση των Venethi με τον Κολότσιν και τον Πένκοβκα).

96. Baran, *Venedy*, 156.

97. Godłowski, *Slawensitze*, 268-272. Goehrke, *Frühzeit*, 66.

98. Βλ. Goehrke, *Frühzeit*, 55. Doroshenko, *Autochthonism concept*, 277-278.

99. Matsinskii, *Erwähnung*, 52. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 129. Αντίστοιχες επιφυλάξεις εκφράζονται και για τη γλωσσική ενότητα αυτού του χώρου. Βλ. Popowska-Taborska, *Contemporary Linguistic*, 93-94. Barford, *Frontiers*, 23-24, 31. Szmoniewski, *Polish Perspective*, 36.

100. Werner, *Herkunft*, 585. Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 136.

101. Βλ. Curta, *Jordanes*, 321.

102. Kmietowicz, *Ancient Slavs*, 17, ο οποίος αποδίδει το όνομα της Βενετίας στους Venethi.

δημιούργησε για τις ανάγκες του ακροατηρίου του έναν κοινό τόπο γύρω από τους πρώιμους Σλάβους (Σκλαβηνούς και Άντες), συνδέοντάς τους με τον λαό που συγκρούστηκε με τους Γότθους τον 4ο αιώνα (βλ. παρακάτω). Με άλλα λόγια, ο Ιορδάνης, προκειμένου να προσδιορίσει την καταγωγή και την αρχική κοιτίδα των Σλάβων, χρησιμοποίησε χαρτογραφικό υλικό και πληροφορίες, τα οποία δεν ανταποκρίνονταν στα δεδομένα της εποχής του, εφόσον οι Venethi είχαν ήδη εκλείψει¹⁰³. Αντίστοιχα προβλήματα έχουν επισημανθεί από άλλους μελετητές. Σύμφωνα με τον B. Panzer, «δεν είναι σαφές εάν το όνομα *Venethi* είναι ένας γενικός εθνογραφικός όρος ή δηλωτικό είτε ενός γεωγραφικού χώρου, είτε μίας πολιτικής/κρατικής υπόστασης. Δεν διαφαίνεται επίσης εάν αυτά τα φύλα [των Venethi] είχαν κοινή καταγωγή ή γλώσσα και δίνεται η εντύπωση πως πρόκειται για ένα όνομα τόσο γενικό όπως η *Σκυθία* και η *Σαρματία*»¹⁰⁴. Από την άλλη πλευρά, ο R. Werner υποστήριξε ότι η «επινόηση» των Venethi οφείλεται στο γεγονός ότι τον 6ο αιώνα οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να διακρίνουν γλωσσικά ή πολιτισμικά τους Αλανούς από τους Σλάβους και για τον λόγο αυτό ο Ιορδάνης αναζήτησε στους Venethi, που ζούσαν στη *Σαρματία*, τους προγόνους των Σκλαβηνών και των Αντών¹⁰⁵. Κατά την άποψή μας, φαίνεται ότι ο Ιορδάνης, εξαιτίας της γοθτικής του καταγωγής, προτίμησε να στηριχθεί στις μαρτυρίες του επίσης Γότθου Κασσιόδωρου παρά στην «επίσημη» βυζαντινή ιστοριογραφία, εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Προκόπιος. Η επιλογή αυτή ενδεχομένως οφείλεται στον «ευσεβή πόθο» του Ιορδάνη να θεμελιώσει ιστοριογραφικά κάποιον κοινό τόπο μέσω της χρήσης του εθνωυμίου *Venethi* και της ταύτισής του με τους Σλάβους. Το σχήμα αυτό θα ήταν αντίστοιχο με την ήδη καθιερωμένη χρήση στους συγγραφείς της ύστερης Αρχαιότητας –αργότερα και του Μεσαίωνα– του εθνωυμίου *Σκύθες* για τους νομαδικούς λαούς (ή τους Γότθους) και θα αντικαθιστούσε εκείνα της «επίσημης» ιστοριογραφίας, όπως *Γέτες*¹⁰⁶ ή ακόμη και εκείνο των *Σκλαβηνών*.

Οι μαρτυρίες του Ιορδάνη αποτελούν προφανή ιστοριογραφικό τόπο και η συγκριτική τους εξέταση με εκείνες προγενέστερων συγγραφέων δεν τεκμηριώνει τη θέση ότι οι Venethi υπήρξαν οι πρόγονοι των Σκλαβηνών και των Αντών. Το μεγάλο ιστοριογραφικό χάσμα, το οποίο υπάρχει στις πηγές μετά τον 2ο αιώνα αναφορικά με τους Venethi, αποτελεί ένα αντικειμενικό πρόβλημα για την αναζήτηση των Πρωτοσλάβων, ιδιαίτερα όταν δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τις ανακατατάξεις που επέφερε η μεγάλη μετανάστευση των λαών κατά τον 4ο και 5ο αιώνα στις περιοχές ανατολικά του Βιστούλα και βόρεια των ουκρανικών στεπών. Επίσης, δεν υπάρχει κάποιος υλικός πολιτισμός, ο οποίος να αποδίδεται με βεβαιότητα στους Venethi. Ο χώρος διαμόρφωσης των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών (βλ. εν. Α2.2), σε συνάρτηση με τον γεωγραφικό προσδιορισμό των Venethi πιθανότατα στην περιοχή του Κάτω Βιστούλα και της Ανατολικής Βαλτικής, δεν επιτρέπουν τη διατύπωση βάσιμων υποθέσεων τόσο για την επιβίωση Venethi έως τον 4ο αιώνα (ή και νωρίτερα) όσο και για τη θεώρησή τους ως Πρωτοσλάβων. Αν και οι μαρτυρίες για τους Venethi θεωρήθηκαν τεκμήριο από ένα μέρος ερευνητών κυρίως στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αναφορικά με το ζήτημα της σλαβικής εθνογένεσης, αυτό που επιβεβαιώνεται είναι ότι ο μελετητής των πρώιμων Σλάβων πατά σε στέρεο έδαφος από

103. Curta, *Jordanes*, 331, 334-336. Του ιδίου, *Slavs*, 347-348. Καρδαράς, Venethi, 9-28.

104. Panzer, *Quellen*, 23.

105. Werner, *Herkunft*, 589-590.

106. Για τη χρήση του συγκεκριμένου ονόματος, βλ. Curta, *Slavs*, 98. Για την άποψη περί της καταγωγής των Σλάβων από τους Γέτες και τους Δάκες, βλ. Curta, *Jordanes*, 322.

τις αρχές του βου αιώνα και εξής χάρη στις πληροφορίες που παρέχουν πρωτίστως ο Προκόπιος και δευτερευόντως ο Ιορδάνης για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες. Με αφετηρία τη μαρτυρία των *Getica*, το όνομα *Venethi* αποτέλεσε ιστοριογραφικό κοινό τόπο, καθώς από τα μέσα του 7ου αιώνα και εξής, με απαρχή τον *Βίο του Αγίου Κολουμπάνου* (περ. 639–643) και το *Χρονικό του Φρεδεγάριου* (περ. 660), παρατηρείται σε δυτικές πηγές, μαζί με τα ονόματα *Sclavi* και *Sclaveni*, η χρήση ονομάτων όπως *Winedi*, *Veneti* κ.ά. για τους ευρισκόμενους ανατολικά των Φράγκων Σλάβους¹⁰⁷. Επίσης, προβλήθηκε η άποψη ότι οι *Venethi* ήταν γνωστοί κατά τους Μέσους Χρόνους και στους Άραβες συγγραφείς, όπως στον al-Masudi, ο οποίος χρησιμοποίησε για αυτούς το όνομα *Walina*, ενώ για τους Σλάβους το όνομα *Sakaliba* (όπως συμβαίνει στο σύνολο των αραβικών πηγών)¹⁰⁸.

Σε αντίθεση με τον Ιορδάνη, ο Προκόπιος δεν ανάγει την απώτατη καταγωγή των Σλάβων στους *Venethi*, αλλά περιορίζεται να αναφέρει ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες παλαιότερα ονομάζονταν *Σπόροι*¹⁰⁹. Ορισμένοι μελετητές επιχείρησαν ποικίλες και αρκετά αμφίβολες ταυτίσεις αυτού του ονόματος με διάφορα εθνωνύμια, όπως με εκείνο των Σέρβων ή των *Srali*, οι οποίοι αναφέρονται στη *Φυσική Ιστορία* του Πλίνιου και στα *Getica* του Ιορδάνη¹¹⁰, ενώ άλλοι το θεώρησαν λέξη της πρωτοσλαβικής γλώσσας, η οποία σημαίνει «μεγάλος αριθμός» ή «μεγάλο πλήθος»¹¹¹. Δεδομένης της ανεπαρκούς γνώσης του Ιορδάνη και του Προκοπίου για τις απαρχές των Σλάβων¹¹², στο σχετικό απόσπασμα του τελευταίου, όπου εκφράζεται και η προσωπική του εκτίμηση, φαίνεται ότι πρόκειται για προσωνύμιο το οποίο προέκυψε εξαιτίας του τρόπου διαβίωσης των πρώιμων Σλάβων.

A2.2. Ο χώρος της σλαβικής εθνογένεσης

Η έλλειψη επαρκών μαρτυριών στις πηγές¹¹³, σε συνδυασμό με την ταχύτατη εξάπλωση των Σλάβων, αποτελούν ένα σημαντικό πρόβλημα για τον προσδιορισμό της αρχικής τους κοιτίδας. Το γεγονός αυτό ενίσχυσε κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες τις εθνοκεντρικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις σε διάφορες χώρες εκτός της Ανατολικής Ευρώπης με σκοπό την ανάδειξη κάθε μίας από αυτές ως κοιτίδας των Σλάβων (βλ. σχετικά κεφάλαια). Οι θέσεις αυτές, καθώς και εκείνη που διατυπώθηκε από τον F. Curta με στόχο να αποδομήσει το εθνολογικό και πολιτισμικό υπόβαθρο των πρώιμων Σλάβων, δεν υιοθετούνται από την παρούσα μελέτη. Ο Ρουμάνος μελετητής πρεσβεύει την άποψη ότι τα ονόματα *Σκλαβηνοί* και *Άντες* αποτέλεσαν επινόηση των βυζαντινών συγγραφέων από τη στιγμή που οι πρώιμοι Σλάβοι εμφανίσθηκαν βόρεια του Κάτω

107. Curta, *Jordanes*, 321, 336-337. Barford, *Early Slavs*, 28-29. Steinacher, *Gleichsetzung*, 329-330.

108. Mishin, *Sakaliba*, 67. Καρδαράς, *Άντες*, 38.

109. Προκόπιος, *Ἐπιτομή τῶν πολέμων*, VII, 14. 29-30, 358: *Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουον, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκορημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι. διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι.* Goehrke, *Frühzeit*, 8. Curta, *Jordanes*, 326-327. Καρδαράς, *Άντες*, 59, υποσ. 166.

110. Βλ. Bačić, *Ethnonym*, 37. Ivanov – Gindin – Tsymburskii, *Prokopii Kesariiskii*, 228, υποσ. 94.

111. Łowmiański, *Początki Polski II*, 54-57. Barford, *Early Slavs*, 36.

112. Werner, *Herkunft*, 578-579.

113. Βλ. Barford, *Frontiers*, 24.

Δούναβη, χώρος όπου θεωρεί ότι διαμόρφωσαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την εθνοτική τους ταυτότητα¹¹⁴.

Η υπόθεση σχετικά με τους αυτόχθονες Σλάβους στην Ανατολική Ευρώπη προβλήθηκε αρχικά από τον J. Šafařík. Συστηματικότερα σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε ο Ουκρανός αρχαιολόγος V. Κηνοϊκα, ο οποίος στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στον υλικό πολιτισμό. Ο Κηνοϊκα συνέδεσε με τους Σλάβους ένα μεγάλο φάσμα καταλοίπων διαφορετικών πολιτισμών, από τον Tripolye (περ. 4800–3000 π.Χ.) έως τον Ζαρουμπίντσι και τον Τσέρνιαχοβ, και δημιούργησε ένα αμφιλεγόμενο σχήμα συνέχειας από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη Αρχαιότητα. Σύγχρονος του Κηνοϊκα, ο L. Niederle, αν και απέφυγε αυτό το σχήμα, προσδιόρισε την Ανατολική Ευρώπη και τμήμα της Κεντρικής ως χώρο της σλαβικής εθνογένεσης, λαμβάνοντας υπόψη τα δείγματα του πολιτισμού Πράγας. Οι απόψεις του Κηνοϊκα υιοθετήθηκαν και από τη σοβιετική ιστοριογραφία στα τέλη της δεκαετίας του 1930, όταν αναθερμάνθηκε το ενδιαφέρον για την προϊστορία των Σλάβων¹¹⁵.

Παραβλέποντας αυτές τις θεωρίες, η επιστημονική έρευνα, στηριζόμενη κυρίως στο αρχαιολογικό και γλωσσολογικό υλικό, αναζήτησε τον χώρο της σλαβικής εθνογένεσης στην Ανατολική Ευρώπη, εξετάζοντας τις πολιτισμικές επιδράσεις και συγχρόνως τις ανακατατάξεις που προκάλεσε η μετανάστευση των λαών. Επίσης, προσεγγίζοντας κριτικά τις πηγές, οδηγήθηκε στην αναθεώρηση παλαιότερων απόψεων γύρω από τους πρώιμους Σλάβους, όπως π.χ. εκείνης περί της άμεσης σχέσης τους με τους Venethi. Κρίνοντας ως εγγύτερα στην πραγματικότητα τα επιχειρήματα που συνηγορούν στη μετανάστευση των Σλάβων από την Ανατολική Ευρώπη προς τα δυτικά¹¹⁶ και λαμβάνοντας υπόψη τις γραπτές πηγές, τα γλωσσολογικά δεδομένα και κυρίως τα αρχαιολογικά τεκμήρια, μπορούμε να παραθέσουμε τις δύο επικρατέστερες περιοχές για την εθνογένεση των Σλάβων (*Σκλαβηνών*). Διευκρινίζουμε επίσης ότι οι υποθέσεις αυτές αφορούν στην διαμόρφωση του πολιτισμού Πράγας, καθώς για τον Πένκοβκα είναι ξεκάθαρος ο χώρος διαμόρφωσής του μεταξύ των ποταμών Δνεϊστερου και Δνείπερου στη ζώνη δάσους–στέπας της Ουκρανίας.

α) Η Πολεσία (ΒΔ Ουκρανία και νότια Λευκορωσία), η οποία βρίσκεται στη ζώνη δάσους και τμήμα της καλύπτεται από τα έλη του Πριπέτ. Ένα από τα κύρια τεκμήρια αυτής της υπόθεσης είναι ο εντοπισμός στο Κόρτσακ (τοπωνύμιο κοντά στο Ζιτομίρ της Ουκρανίας) αδιακόσμησης χειροποίητης

114. Βλ. διεξοδικά, Curta, *Slavs* και πρόσφατα, *Slavs in the Making*. Τη μελέτη αυτή δεν ήταν δυνατόν να εξετάσουμε διεξοδικά, καθώς δημοσιεύθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με τη δική μας. Σε γενικές γραμμές, ο Ρουμάνος μελετητής αμφισβητεί την απόδοση στους Σλάβους και τον πολιτισμό Πράγας όλου του σχετικού υλικού στην Ανατολική και την Κεντρική Ευρώπη που παραδοσιακά συσχετίζεται με την εθνογένεση και επέκταση των πρώιμων Σλάβων.

115. Goehrke, *Frühzeit*, 55. Curta, *Slavic Archaeologies*, 368-369. Doroshenko, *Autochthonism concept*, 278-281.

116. Για την εξ ανατολών προέλευση των Σλάβων γίνεται αναφορά στην *Κοσμογραφία της Ραβέννας*, έργο του 7ου/8ου αιώνα, όπου αναφέρεται «η πατρίδα των Σκυθών, από την οποία κατάγονται οι Σκλαβηνοί». I, 12, 11: *Sexta ut hora noctis Scitharum est patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia. sed et Itites et Chimabes ex illis egressi sunt. cuius post terga oceanum non invenimus navigari*. Parczewski, *Podstawy*, 77-78. Szmoniewski, *The Antes*, 63, υποσ. 50. Του ιδίου, *Polish Perspective*, 116. Καρδαράς, *Αντες*, 53. Από την άλλη πλευρά, έχει δικαιολογημένα επισημανθεί ότι ο Προκόπιος εκλαμβάνει τους Σλάβους ως τμήμα των νομαδικών μεταναστεύσεων από τα ανατολικά προς τα δυτικά και τους αντιπαραβάλλει με τους νομαδικούς λαούς. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14, 24, 358: ... *ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χώρον* VII, 14, 28, 358: *δαίταν δὲ σκληρὰν τε καὶ ἀπημελημένην, ὡσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ῥύπου ἤπερ ἐκείνοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι, πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὡς ἦκιστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος*. Βλ. σχετικά, Werner, *Herkunft*, 575, 580. Ivanov – Gindin – Tsymburskii, *Prokopii Kesariskii*, 227, υποσ. 91-93. Curta, *Slavs*, 332. Pohl, *Beziehungen*, 346. Καρδαράς, *Αντες*, 60. Του ιδίου, *Ethnographic Account*, 245.

κεραμεικής και ημιυπόγειων κατοικιών που χρονολογούνται στον ύστερο 4ο/πρώιμο 5ο αιώνα¹¹⁷. Άλλα ευρήματα υπέρ της εκδοχής της Πολεσίας είναι εκείνα στο Ostroń, στον ποταμό Styr (περιοχή του Pinsk), όπου ήλθε στο φως εγκατάσταση με τρεις μικρού βάθους ημιυπόγειες κατοικίες, κατά προσέγγιση τετράγωνου σχήματος (π.χ. 3,6x3,4 μ.), με εστία σε μία γωνία, πρώιμη κεραμεική τύπου Πράγας καθώς και διάφορα αντικείμενα (αμφικωνικοί σφόνδυλοι, γυάλινες χάντρες, μία σιδερένια αιχμή βέλους κ.ά.). Η εγκατάσταση του Ostroń χρονολογείται κατά τη μετάβαση από τον 4ο στον 5ο (ή στον πρώιμο 5ο) αιώνα¹¹⁸.

Στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Λευκορωσίας, στις κοιλάδες του Μπουγκ και του Πριπέτ, έχουν εντοπισθεί περίπου 50 αντίστοιχες ανοικτές εγκαταστάσεις (εξάριση αποτελούν τρεις οχυρωμένες θέσεις σε λόφους) με ημιυπόγειες κατοικίες, κεραμεική και καύσεις τύπου Πράγας. Οι ημιυπόγειες ήταν μονόχωρες και συνήθως κατά προσέγγιση τετράγωνα και έφεραν ως στοιχείο θέρμανσης εστία ή φούρνο από πλινθοδομή. Αν και τα μεταλλικά ευρήματα (πόρπες, περόνες, όπλα), γυαλί (π.χ. χάντρες) ή λίθο είναι περιορισμένα, στην εγκατάσταση του Sniadín εντοπίστηκαν πέντε μεταλλουργικοί κλίβανοι. Οι πρωιμότερες θέσεις του πολιτισμού Πράγας στη Λευκορωσία χρονολογούνται στον ύστερο 4ο και στον 5ο αιώνα (Ostroń, Sniadín II και Petrikon I-II), ενώ τα ίχνη του φθάνουν στη χώρα αυτή έως τον 7ο αιώνα¹¹⁹. Συμπερασματικά, στην περίπτωση της Πολεσίας ο χώρος διαμόρφωσης του πολιτισμού Πράγας βρίσκεται εντός των ορίων του παλαιότερου πολιτισμού Κιέβου.

β) Ο χώρος μεταξύ του Άνω Δνεϊστερου και του Άνω Προύθου στα ανατολικά Καρπάθια (με επιμέρους διαφοροποιήσεις), στη ζώνη δάσους-στέπας, όπου ζούσαν μικτοί πληθυσμοί κατά τον ύστερο Τσέρνιαχοβ¹²⁰. Στις πρωιμότερες εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου ανήκει η Bakota, στην κατοικία αρ. 65 της οποίας εντοπίστηκε χειροποίητη κεραμεική τύπου Πράγας και τροχήλατη του Τσέρνιαχοβ μαζί με μία περόνη μεγάλου μεγέθους του τελευταίου. Παρόμοια μικτή κεραμεική προέρχεται και από άλλες εγκαταστάσεις. Γενικότερα, κατά τον 5ο αιώνα στα ευρήματα αυτού του χώρου διακρίνονται τυπικά στοιχεία του πολιτισμού Πράγας, ενώ συγχρόνως παρατηρούνται μικρές επιδράσεις από τον Τσέρνιαχοβ (περόνες και γκριζα κεραμεική) καθώς και από τον Κάτω Δούναβη (π.χ. η περόνη βυζαντινού-δουναβικού τύπου από το Kodyn I στον Προύθο, περ. 430-470)¹²¹. Όπως σημειώθηκε επίσης για τον ίδιο χώρο, κατά τον ύστερο 4ο αιώνα

117. Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 15-55, η οποία μετονόμασε τον «τύπο Πράγας» του Borkovsky (βλ. παρακάτω) σε «τύπο Πράγας-Κόρτσακ». Egoreichenko, *Istoricheskaia situatsia*, 482-484. Gavritukhin, *Khronologia*, 42, 49-50. Profantová, *Cultural discontinuity*, 255. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 131 (κοιλάδα του Πριπέτ). Bekić, *Rani srednji vijek*, 13. Βλ. επίσης, Barford, *Early Slavs*, 15, 40. Το τοπωνύμιο του Ζιτομίρ ή του Κόρτσακ προσδιορίζει συχνά, λόγω της αρχαιότητας των ευρημάτων, τον ευρύτερα γνωστό ως «πολιτισμό Πράγας». Βλ. Curta, *Slavic Archaeologies*, 369.

118. Egoreichenko, *Pocelenie*, 61-73. Βλ. επίσης, Terpilovskii, *Kievskaiia kultura*, 210-211. Kazanski, *Les Slaves*, 31-32. Barford, *Early Slavs*, 40. Shchukin - Kazanski - Sharov, *Mer noire*, 153, 155, σύμφωνα με τους οποίους τα συγκεκριμένα πρώιμα δείγματα του πολιτισμού Πράγας ανάγονται στον 4ο αιώνα, όπως και ορισμένα των άλλων εγκαταστάσεων στην ευρύτερη περιοχή. Για τις πολυάριθμες απόψεις γύρω από τον χώρο της σλαβικής εθνογένεσης, βλ. Szmoniewski, *Polish Perspective*, 23, 32. Σημειώνουμε ωστόσο ότι οι απόψεις αυτές συσχετίζονται με τον χώρο προσδιορισμού των Venethi, ή πρωτοσλαβικών πολιτισμών και όχι, όπως εδώ, με μία ειδικότερη προσέγγιση ως προς τους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς.

119. Vergei, *Prazhkaia kultura*, 487-502.

120. Godłowski, *Slawensitze*, 278-281 (η Βολυνία, η Ποδολία και η βόρεια Βουκοβίνα). Του ιδίου, *Mitteleuropa*, 416-447. Teodor, *Origines et voies*, 72, 74. Parczewski, *Anfänge*, 125. Baran, *Venedy*, 161 (η περιοχή μεταξύ Κάτω Δνεϊστερου και Δούναβη). Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 78. Barford, *Early Slavs*, 41-42. Buko, *Early Medieval Poland*, 57-59.

121. Kazanski, *Les Slaves*, 46-50. Shchukin - Kazanski - Sharov, *Mer noire*, 155. Για τις περόνες «βυζαντινού-δουναβικού τύπου», βλ. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 54-55. Καρδαράς, *Αντζες*, 141.

παρατηρείται διείσδυση φορέων του πολιτισμού Κιέβου, όταν εκεί διαβίωναν ακόμη οι πληθυσμοί του Τσέρνιαχοβ¹²², διαδικασία, η οποία προφανώς επιταχύνθηκε στον πρώιμο 5ο αιώνα. Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση, η διαμόρφωση του πολιτισμού Πράγας προσδιορίζεται σε έδαφος που ανήκε στον Τσέρνιαχοβ και εποικίσθηκε σταδιακά από φορείς του Κιέβου.

Όπως γίνεται σαφές, τα δεδομένα των δύο κύριων υποθέσεων είναι αρκετά ισχυρά, συνεπώς δεν είναι εύκολο να προκρίνει κανείς αβίαστα μία από τις δύο σχετικά με τον χώρο διαμόρφωσης του πολιτισμού Πράγας και κατ' επέκταση την εθνογένεση των πρώιμων Σλάβων (εδώ συμβατικά οι *Σκλαβηνοί* οι οποίοι ταυτίζονται με τον συγκεκριμένο πολιτισμό). Κατά την άποψή μας, πιθανότερη είναι η πρώτη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία στα μέσα του 5ου αιώνα πραγματοποιήθηκε μία γρήγορη και πυκνή μετακίνηση των φορέων του Πράγας από την Πολεσία προς τη ζώνη δάσους-στέπας με αποτέλεσμα τον εποικισμό των περιοχών μεταξύ του Άνω Δνεϊστερου και του Άνω Προύθου καθώς και του Μέσου Δνείπερου. Με βάση αυτό το σχήμα, φαίνεται ότι, μετά το τέλος των πολιτισμών Κιέβου και Τσέρνιαχοβ, δύο από τους τρεις πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς διαμορφώθηκαν στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης (Πράγας και Κολότσιν) ενώ ο Πένκοβκα αναπτύχθηκε στη ζώνη δάσους-στέπας¹²³.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να γίνει αναφορά στη λεγόμενη «θεωρία του Δούναβη», η οποία στηρίζεται σε μία μαρτυρία-εθνογενετικό μύθο που διασώζεται στο *Χρονικό του Νέστορα* (περ. 1113-1118): «για πολύ καιρό οι Σλάβοι ήταν εγκατεστημένοι δίπλα στον Δούναβη, εκεί που τώρα κατοικούν οι Ούγγροι και οι Βούλγαροι»¹²⁴. Ιδιαίτερα στη σημερινή Σερβία, εξακολουθεί να υποστηρίζεται η παρουσία των Σλάβων στην Παννονία ήδη από τον 5ο αιώνα με επιχείρημα ορισμένες λέξεις, στις οποίες αποδίδεται σλαβικό έτυμο, π.χ. την αναφορά του Πρίσκου στη λέξη *μέδο* που παραπέμπει στο *μέλι* (σλαβ. *med*, *miód* κ.ά.) ή τη λέξη *strava* που αναφέρει ο Ιορδάνης για τα ταφικά έθιμα των Ούννων. Η αναφορά επίσης του Πρίσκου για μονόζυγα στο βασίλειο του Αττίλα συσχετίζεται εξίσου με σλαβικό πληθυσμό¹²⁵. Αν και είναι πιθανό ότι κατά τη μετανάστευσή τους προς τα δυτικά οι Ούννοι, εκτός από γερμανικούς πληθυσμούς, συμπαρέσυραν και φορείς του πολιτισμού Κιέβου¹²⁶, διακριτή παρουσία πρώιμων Σλάβων στην Παννονία πριν το 560/70 δεν τεκμαίρεται από κάποια ευρήματα, ενώ μετά τη διάλυση του ουννικού βασιλείου το 454 δεν καταγράφονται *Σλάβοι* (ή *Venethi*) ανάμεσα στους πολυάριθμους λαούς που διαμόρφωσαν δικές τους ηγεμονίες. Κατά συνέπεια, η υπόθεση της σλαβικής μετανάστευσης στην περιοχή αυτή σε τόσο πρώιμη εποχή δεν έχει ερείσματα.

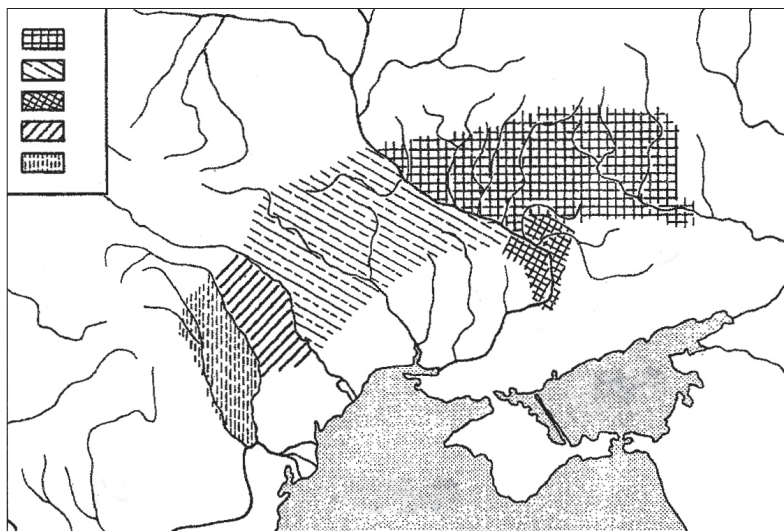
122. Βλ. εν. Α1.2.

123. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 153, 155-156, με την επισήμανση ότι η προέλευση του πολιτισμού Πράγας δεν είναι ξεκάθαρη. Η υπόθεση της μετακίνησης πληθυσμών του Κιέβου από τον Άνω και Μέσο Δνείπερο προς τα νότια, μετά την κατάλυση της γοθικής ηγεμονίας, για τη διαμόρφωση του Πράγας και του Πένκοβκα είναι αποδεκτή και από άλλους μελετητές. Βλ. Teodor, *Origines et voies*, 80-81. Barford, *Early Slavs*, 55.

124. *Russian Primary Chronicle*, 52-53(5). Goehrke, *Frühzeit*, 75. Barford, *Early Slavs*, 28, 36-37. Curta, *Slavic Archaeologies*, 368. Kazanski, *Les Slaves*, 6. Szmoniewski, *Polish Perspective*, 24.

125. Ivantchik, *Priscus de Panion*, 379-385. Trifunović, Haselja, 45. Kostić, *Sloveni* (?), 69-93 (βλ. επίσης, εν. Γ5.2). Η υπόθεση αυτή (ή και η εθνογένεση των Σλάβων στην Παννονία) υποστηρίχθηκε και από γλωσσολογική άποψη από τον O.N. Trubachev (*Jazykoznanie*, 17-30) και τον J. Bačić, *Ethnonym*, 33-41. Βλ. επίσης, Birnbaum, *Common Slavic*, 137.

126. Barford, *Early Slavs*, 43.

Εικ. 3. Χάρτης που απεικονίζει τις πέντε κύριες ζώνες του Πένκοβκα κατά την μέγιστη γεωγραφική εξάπλωση του πολιτισμού. (Ο. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura. Kul'turno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*, Voronezhskii Universitet: Voronezh 1998, εικ. 1, 78).

Σε ό,τι αφορά στην εθνογένεση των Αντών, ο χώρος της εγκατάστασής τους, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ιορδάνη και του Προκοπίου, τοποθετείται στη ζώνη δάσους-στέπας, μεταξύ Δνεϊστερου και Δνείπερου, καθώς και βόρεια των Ουτιγουρών, όρια που συμπίπτουν με τον κύριο όγκο των ευρημάτων του πολιτισμού Πένκοβκα¹²⁷. Για την προσέγγιση του ζητήματος της αντικής εθνογένεσης θα πρέπει να αναζητηθούν οι πληθυσμιακές ομάδες και οι πολιτισμικές ταυτότητες στον παραπάνω χώρο μετά τη μεγάλη ουννική εισβολή το 375. Κατ' αρχήν, όπως και στην περίπτωση του πολιτισμού Πράγας, φαίνεται ότι υπήρξε μετακίνηση φορέων του πολιτισμού Κιέβου από τη δασική ζώνη του Μέσου Δνείπερου προς τα νότια πιθανόν μεταξύ του 400 και του 450, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε χώρο που εγκατέλειψαν οι φορείς του Τσέρνιαχοβ εξαιτίας αυτής της εισβολής. Με τον τρόπο αυτό –άποψη που έχει ευρεία απήχηση στην έρευνα– επήλθε ριζική εθνολογική μεταβολή στη ζώνη δάσους-στέπας, με αποτέλεσμα στα τέλη του 5ου αιώνα να κυριαρχεί εκεί ο σλαβικός πληθυσμός. Η περιοχή αυτή αποτέλεσε τον χώρο της εθνογένεσης των Αντών και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του Πένκοβκα αντικατέστησαν τα προγενέστερα του Τσέρνιαχοβ. Στη διαδικασία της αντικής εθνογένεσης βρίσκονται στο επίκεντρο τα εθνολογικά και πολιτισμικά στοιχεία τα οποία συνάντησαν στη ζώνη δάσους-στέπας οι πληθυσμοί του πολιτισμού Κιέβου και, κατ' επέκταση, εάν ο Πένκοβκα προέκυψε από τη μίξη των στοιχείων του Κιέβου, των νομάδων της στέπας και του Τσέρνιαχοβ ή μόνο των δύο πρώτων¹²⁸. Όπως παρατηρούμε στη μελέτη μας, υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις για τον βαθμό της επίδρασης του Τσέρνιαχοβ, αλλά και των νομαδικών λαών, τόσο στον πολιτισμό Κιέβου όσο και στους τρεις

127. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 208, 214. Καρδαράς, *Αντες*, 126.

128. Godłowski, *Slawensitze*, 275-281 (οι φορείς του Κιέβου μαζί με πληθυσμούς του Τσέρνιαχοβ, αλλά και νομαδικούς, δημιούργησαν τον πολιτισμό Πένκοβκα). Kazanski, *Relations*, 14-15 (οι «Venethi-Αντες»). Shchukin – Kazanski – Sharov, 153, 155-156. Terpilovskii, *Kievskaiia kultura*, 208, 210 (οι φορείς του Κιέβου και του Τσέρνιαχοβ). Βλ. επίσης, Sedov, *Etnogenez Slavian*, 143-144. Baran, *Venedy*, 159-160. Szmoniewski, *The Antes*, 69. Καρδαράς, *Αντες*, 118-120.

πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς. Αδιαμφισβήτητο είναι μάλλον ότι στις αρχές του 5ου αιώνα τα πληθυσμιακά κατάλοιπα του Τσέρνιαχοβ, ιδιαίτερα οι Γότθοι, ήταν περιορισμένα στη ζώνη δάσους-στέπας και ελάχιστα μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα (περίοδος D3)¹²⁹.

Αναφορικά με τη συμμετοχή των νομαδικών λαών, υπάρχει μακρά ιστοριογραφική παράδοση γύρω από την ιρανική (αλανική/σαρματική) καταγωγή των Αντών, όπως και για την ετυμολογία του ονόματός τους, οι οποίοι σταδιακά εκσλαβίσθηκαν και τον 6ο αιώνα παρουσιάζονται από τον Προκόπιο και τον Μαυρίκιο ως όμοιοι με τους Σκλαβηνούς¹³⁰. Ανεξάρτητα από την ισχύ αυτής της θεωρίας, το νομαδικό εθνολογικό υπόστρωμα στη ζώνη δάσους-στέπας, όπως και νοτιότερα στη στέπα, κατά τη μετάβαση από τον 4ο στον 5ο αιώνα ήταν σαφώς ισχυρότερο του γερμανικού. Σημειώσαμε παραπάνω ότι νωρίτερα, κατά τη διαμόρφωση του Τσέρνιαχοβ, σαρματικοί και αλανικοί πληθυσμοί ήταν ήδη εγκατεστημένοι στην περιοχή όταν έφθασαν οι Γότθοι και υποθέτουμε ότι μετά τη φυγή των τελευταίων μεγάλο μέρος των νομάδων αυτοχθόνων παρέμεινε στις εστίες του. Κατά την άποψή μας, τα εθνολογικά στοιχεία, από τα οποία προήλθε ο πολιτισμός Πένκοβκα, ήταν οι φορείς του Κιέβου (Πρωτοσλάβοι) και οι αυτόχθονες νομαδικοί πληθυσμοί, ενώ τα γερμανικά στοιχεία του Τσέρνιαχοβ δεν αποτελούν συστατικό στοιχείο της αντικής εθνογένεσης και περιορίζονται στο επίπεδο ορισμένων πολιτισμικών επιδράσεων. Σημαντική παράμετρο επίσης αποτελεί το γεγονός ότι ο χώρος που καταλάμβανε ο Τσέρνιαχοβ βρέθηκε από το 375 μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα υπό ουννική κυριαρχία. Επίσης, ο Ιορδάνης αναφέρει ότι μέρος των Ούννων μετακινήθηκε προς την περιοχή του Δνείπερου περί το 455/56, μετά τη μάχη στον ποταμό Nedaο, με αποτέλεσμα την ενίσχυση του νομαδικού υποστρώματος¹³¹. Κατά την εκτίμησή μας, ο σλαβικός χαρακτήρας των Αντών προέκυψε εξαιτίας της αφομοίωσης των νομαδικών στοιχείων από τους φορείς του Κιέβου σε μία διαδικασία που ομοιάζει με τη μεταγενέστερη βουλγαρική εθνογένεση (αφομοίωση των νομάδων Πρωτοβουλγάρων από τους Σλάβους).

Σχετικά με τον χώρο εγκατάστασης των πρώιμων Σλάβων, οι μαρτυρίες που διαθέτουμε προέρχονται από τον Ιορδάνη και τον Προκόπιο. Οι δύο συγγραφείς, αν και διακρίνουν τους Σκλαβηνούς από τους Άντες, θεωρούν και τους δύο κλάδους του ίδιου λαού. Ο Ιορδάνης επίσης, εξαιτίας της πιθανής καταγωγής του από το Νοβιόδουνον, θεωρείται αυτόπτης μάρτυρας των εξελίξεων στον Κάτω Δούναβη¹³². Η διάκριση των δύο λαών καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες, παρότι συγγενείς εθνολογικά, είχαν διαμορφώσει μία ιδιαίτερη

129. Αναφορικά με τα αρχαιολογικά ευρήματα, εκείνα της ύστερης Αρχαιότητας κατατάσσονται στην περίοδο D και τις επιμέρους φάσεις της, D1 (360/70-400/10), D2 (400/10-430/40) και D3 (430/40-460/70). Βλ. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 117, 147.

130. Βλ. Werner, *Herkunft*, 584-590. Goehrke, *Frühzeit*, 12. Schramm, *Venedi*, 172-176. Szmoniewski, *The Antes*, 54-56, 61-62, 64. Καρδαράς, *Άντες*, 20-22, 29, 55. Υπέρ του γερμανικού/οστρογοθτικού έτυμου στα σωζόμενα αντικα ανθρωπωνύμια τάσσεται ο Strumins'kyj, *Eastern Slavs*, 788-795. Βλ. επίσης, Καρδαράς, ό.π., για άλλες υποθέσεις. Łukaszewicz, *De Slavinis*, 130. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 123. Prikhodniuk, *Vizantiia*, 134. Σύμφωνα με τους Shchukin – Kazanski – Sharov, (*Mer noire*, 152-153), το όνομα *Άντες* αντικατέστησε εκείνο των *Venethi* μετά την υποταγή και τον όρκο πίστης που έδωσαν οι τελευταίοι στους Ούννους.

131. Jordanes, *Getica*, LII, 268-269, 127 (269): *quos tamen ille quamvis cum paucis exceptit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluenta praetermeant, quam lingua sua Hunni Var appellant*. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 153.

132. Sedon, *Anty*, 164. Schramm, *Venedi*, 172. Darden, *Sclaveni*, 143. Αναφορικά με την έκταση της σλαβικής εγκατάστασης, υποστηρίζεται ότι οι μαρτυρίες του Ιορδάνη ανταποκρίνονται στα δεδομένα της περιόδου 490-520 για τη *Σκυθία*, καθώς αντλεί από γοθτικές πηγές, ενώ του Προκοπίου αντανακλούν την πραγματικότητα των μέσων του 6ου αιώνα. Βλ. Kazanski, Land, 38-40. Καρδαράς, *Άντες*, 61-62.

ταυτότητα¹³³. Με κύρια σημεία αναφοράς μεγάλους ευρωπαϊκούς ποταμούς, ο Ιορδάνης οριοθετεί τον χώρο εγκατάστασης των Σκλαβηνών μεταξύ του Βιστούλα, του Δνεϊστερου και του Κάτω Δούναβη (όπου βρίσκεται το Νοβιόδουνον και ο αιγιματικός *lacus Mursianus*), και των Αντών μεταξύ του Δνεϊστερου και του Δνεϊπερου. Για τους πρώτους αναφέρει επίσης ότι ζούσαν σε δάση και έλη¹³⁴. Συμπληρωματικές πληροφορίες εντοπίζονται στον Προκόπιο, ο οποίος στο *Υπὲρ τῶν πολέμων* (περ. 551/52) παραθέτει εθνογραφικές διηγήσεις σχετικά με τα ήθη και τα έθιμα των Σκλαβηνών και των Αντών (όπως και το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου στις αρχές του 7ου αιώνα) και επαναλαμβάνει συνήθειες κοινούς τόπους¹³⁵. Επιπλέον, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του Προκοπίου για «μεγάλο αριθμό φύλων», φαίνεται ότι υπό το όνομα Άντες συνυπήρχαν σλαβικές φυλετικές ενώσεις¹³⁶.

Σε άλλο σημείο του έργου του, ο βυζαντινός ιστορικός αναφέρει αφενός ότι οι Άντες ζούσαν βόρεια των Ουτιγούρων (οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι κοντά στην Αζοφική) και αφετέρου ότι οι Άντες και οι Σκλαβηνοί ζούσαν «στη βόρεια όχθη του Δούναβη»¹³⁷. Επίσης, αν και δεν αναφέρει συγκεκριμένο όριο, ο Προκόπιος επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Ιορδάνη σχετικά με τη γειτνίαση

133. Živković, *Forging Unity*, 34.

134. Jordanes, *Getica*, V, 35, 63: *Slaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur: hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt*. Werner, *Herkunft*, 578. Schramm, *Venedi*, 169-170. Parczewski, *Anfänge*, 141. Baran, *Venedy*, 156. Curta, *Jordanes*, 324-326. Barford, *Early Slavs*, 35, 50. Darden, *Slaveni*, 143, 152-153. Szmoniewski, *The Antes*, 63. Kazanski, *Land*, 35. Κατά τη γνώμη μας είναι λανθασμένη η θέση των Werner (ό.π., 578), Schramm (ό.π., 170) και Curta (ό.π., 326) ότι οι Άντες ήταν οι «γενναιότεροι ανάμεσα στους Venethi», καθώς στο κείμενο γίνεται αναφορά στους λαούς περίξ της Μαύρης Θάλασσας. Σε αυτή τη μαρτυρία του Ιορδάνη, η οποία απαντά και στον Προκόπιο (*Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 22, 5: 395: ... *Άνται δὲ τῆσφετέρᾳ ἀρετῆ...*), ο P. Shuvalov (*Antskaia sila*, 141-144), διακρίνει μία γοτθική προφορική παράδοση για την γενναιότητα των Αντών (σε αντίθεση με τους πολυάριθμους αλλά απόλεμους Venethi), χρήσιμη για την Κωνσταντινούπολη κατά τη σύναψη της συνθήκης με τους Άντες το 545/46. Για τον *lacus Mursianus*, βλ. Zeman, *Tschechoslowakei*, 159-160 (η Mursa κοντά στο Osijek). Madgearu, *Lacus Mursianus*, 87-89. Dulnicz, *Ildigis*, 243. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 645 (η συμβολή του Δούναβη με τον Δραύο και τον Σάβα). Bekić, *Rani srednji vijek*, 14 (η συμβολή του Σέρρετου με τον Δούναβη).

135. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14, 22, 357: *τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοί τε καὶ Άνται, ... ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὡς εἶπεῖν ἅπαντα ἑκατέροις ἐστὶ τε καὶ νενομίσται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις*. Παρότι η γενικότερη αξιοπιστία του Προκοπίου ως ιστορικού δεν αμφισβητείται, το συγκεκριμένο απόσπασμα εμφανίζει πλήθος κοινών τόπων και πληροφοριών, οι οποίες σχετίζονται με την ευρύτερη φιλολογική-εθνογραφική παράδοση για τους βόρειους βαρβάρους. Ορισμένα από τα αναφερόμενα στοιχεία αφορούν στην πραγματικότητα νομαδικούς ή γερμανικούς λαούς, ενώ ο ίδιος ο Προκόπιος σε άλλα σημεία του έργου του παραθέτει συμπληρωματικές πληροφορίες, π.χ. για την πολεμική τέχνη των Σλάβων, οι οποίες απουσιάζουν από την εθνογραφική του διήγηση. Για αυτούς τους λόγους, αν και ο Προκόπιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της παρουσίας των Σλάβων στον βυζαντινό στρατό, η εθνογραφική του διήγηση μάλλον δεν προσφέρει αυθεντική εικόνα για τους Σλάβους στα μέσα του 6ου αιώνα, καθώς προσάρμοσε τη σχετική με αυτούς περιγραφή στα παραδοσιακά εθνογραφικά πρότυπα για τους βόρειους βαρβάρους. Η αξιοπιστία του Προκοπίου αμφισβητείται τόσο από μελετητές που θεωρούν ότι δεν υπάρχει ὁμοιο πολιτισμικό επίπεδο μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών, όσο –με ἔμμεσο τρόπο– και από εκείνους που θεωρούν τους Άντες ιρανικό και όχι σλαβικό λαό. Βλ. Καρδαράς, *Άντες*, 49-50, 59-60. Του ιδίου, *Ethnographic Account*, 239-257.

136. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 4, 9, 501: *καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἴδρυνται*. Litavrin, *O dvukh Khilbudiakh*, 27-28. Prikhodniuk, *Vizantiia*, 136. Motsia, *Anty za Dunaem*, 38. Καρδαράς, *Άντες*, 54-55.

137. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 4, 8-9, 501: *αὕτη δὲ ἡ Λίμνη [Μαιῶτις] ἐς τὴν ἄκτῆν Πόντου τοῦ Εὐξείνου τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται. ἄνθρωποι δὲ, οἱ ταύτην ᾤκηται, Κιμμέριοι μὲν τὸ παλαιὸν ὀνομάζοντο, τανῶν δὲ Οὐτίγουροι καλοῦνται. καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἴδρυνται* VII, 14, 30, 358: *διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι. τὸ γὰρ πλείστον τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστροῦ ὄχθης αὐτοὶ νέμονται*. V, 27, 2, 130: *καὶ αὐτῶν οἱ πλείστοι Οὐννοὶ τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Άνται, οἱ ὑπὲρ ποταμῶν Ἰστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνης ὄχθης ἴδρυνται*. Sedov, *Anty*, 164. Prikhodniuk, *Vizantiia*, 136. Baran, *Venedy*, 156. Curta, *Slavs*, 39. Motsia, *Anty za Dunaem*, 40. Szmoniewski, *The Antes*, 64-65. Kazanski, *Land*, 37-38.

των δύο λαών¹³⁸. Αν και οι δύο πρώιμοι βυζαντινοί ιστορικοί εμφανίζουν τους Σκλαβηνούς και τους Άντες ως όμοιους, η προσεκτικότερη πραγμάτευση της ιστορίας και του πολιτισμού τους αναδεικνύει και επιμέρους ιδιαιτερότητες, οι οποίες συνοψίζονται στην εθνοτική τους καταγωγή, την πολιτική και κοινωνική τους οργάνωση καθώς και τον υλικό πολιτισμό. Εκτός των όσων αναφέρθηκαν για τη διαδικασία των επιμέρους εθνογενέσεων, ο Προκόπιος και ο Ιορδάνης παραδίδουν αποκλίνουσες πληροφορίες. Όσον αφορά στην απώτερη καταγωγή των Σκλαβηνών και των Αντών, ο Προκόπιος κάνει λόγο για τους Σπόρους και ο Ιορδάνης για τους Venethi· ο Προκόπιος εμφανίζει ως νομαδικό τον τρόπο ζωής των δύο λαών, ενώ ο Ιορδάνης αναφέρει διαβίωση των Σκλαβηνών σε δάση και έλη· επίσης, ο Προκόπιος αναφέρει τη δημοκρατία ως πολιτικό σύστημα των δύο λαών ενώ ο Ιορδάνης καταγράφει βασιλιά και ανώτατους άρχοντες στους Άντες κατά τον 4ο αιώνα¹³⁹.

Σε συνάρτηση με όσα προαναφέρθηκαν για το ζήτημα των Venethi, οι πρώτες (και αμφιλεγόμενες) μαρτυρίες για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες εντοπίζονται ξανά στα *Getica* του Ιορδάνη και αφορούν στο τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα. Περί το 370 ο βασιλιάς των Οστρογόθων Ερμανάριχος επιτέθηκε σε γειτονικούς λαούς και, εκτός από τους Venethi, υπέταξε τους Σκλαβηνούς και τους Άντες¹⁴⁰. Λίγο αργότερα, περί το 375, οι Άντες δέχθηκαν επίθεση από τον Οστρογόθο βασιλιά Βινιθάριο και υποτάχθηκαν σε αυτόν. Ο Βινιθάριος μάλιστα εξόντωσε τον βασιλιά των Αντών Βοζ μαζί με τους γιους του και άλλους εβδομήντα ανώτατους αξιωματούχους (*primates*)¹⁴¹. Η πληροφορία αυτή εκλαμβάνεται ως διασκευή μαρτυρίας του Αμμιανού Μαρκελλίνου για μία σύγκρουση των Οστρογόθων με τους Αλανούς ή ακόμη και ως γοτθική προφορική παράδοση¹⁴². Με βάση τις μαρτυρίες των *Getica*, προβλήθηκε η θέση ότι οι Άντες σχημάτισαν «το πρώτο σλαβικό κράτος στην ιστορία» ή ήταν «ο πρώτος ιστορικά βεβαιωμένος λαός των Ανατολικών Σλάβων» και ο Βοζ «το πρώτο γνωστό πρόσωπο στην ιστορία των Σλάβων». Ωστόσο, μετά την ουννική εισβολή και την έναρξη της μετανάστευσης των λαών, οι Σκλαβηνοί και οι Άντες δεν μνημονεύονται στις πηγές για περίπου δύο αιώνες, προφανώς διότι σε αυτή τη φάση δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη ισχύ και σημαίνοντα ρόλο στις εξελίξεις¹⁴³. Συμπερασματικά, τα δεδομένα από τις μαρτυρίες του Ιορδάνη και του Προκοπίου για τον 6ο αιώνα δεν βοηθούν στον ακριβή

138. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40, 5: 476: Ἄνται, οἱ Σκλαβηνῶν ἄγχιστα ᾤκηνται, ...

139. Curta, Jordanes, 326-327. Καρδαράς, *Άντες*, 61. Βλ. επίσης διεξοδικότερα, Kardaras, *Slavens and Antes, 377-393*.

140. Jordanes, *Getica*, XXIII, 119, 89: *qui quamvis nunc, ita facientibus peccatis nostris, ubique deseviunt, tamen tunc omnes Hermanarici imperii servierunt*. Werner, *Herkunft, 577-578*. Kazanski, *Relations*, 8-9. Schramm, *Venedi*, 169. Curta, Jordanes, 325. Strumins'kyj, *Eastern Slavs, 787*. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 152-153. Η αξιοπιστία της πληροφορίας για την υποταγή των Venethi στον Ερμανάριχο αμφισβητείται από μέρος ερευνητών, οι οποίοι τη συσχετίζουν με γοτθική ή γεπιδική προφορική παράδοση. Βλ. Matsinskii, *Erwänung*, 56-57. Goehrke, *Frühzeit*, 67.

141. Jordanes, *Getica*, XLVIII, 247, 121: *qui avi Vultulfi virtute imitatus, quamvis Hermanarici felicitate inferior, tamen aegre ferens Hunnorum imperio subiacere, paululum se subtrahens ab illis suaque dum nititur ostendere virtute, in Antorum fines movit procinctum, eosque dum adgreditur prima congressione superatus, deinde fortiter egit regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut dediticii metum cadavera pendentium geminarent*. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 127. Schramm, *Venedi*, 169. Kazanski, *Relations*, 13-14. Curta, Jordanes, 325. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 134-135. Parczewski, *Podstawy*, 78 (χώρος σύγκρουσης η βόρεια Ουκρανία). Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 152. Szmoniewski, *The Antes*, 63. Motsia, *Anty za Dunaem*, 39.

142. Ammianus, *Res gestae*, XXXI, 3, 3, 250: *cuius post obitum rex Vithimiris creatus restitit aliquantis per Halanis, Hunis aliis fretus, quos mercede sociaverat partibus suis. verum post multas, quas pertulit clades, animam effudit in proelio, vi superatus armorum*. Βλ. σχετικά, Curta, Jordanes, 331-332.

143. Βλ. Καρδαράς, *Άντες*, 57-58.

προσδιορισμό του χώρου εθνογένεσης των Σκλαβηνών και της διαμόρφωσης του πολιτισμού Πράγας, καθώς σχετίζονται με την αρχική φάση της εξάπλωσης των πρώιμων Σλάβων. Επίσης, από αρχαιολογικής πλευράς έχουν διατυπωθεί ενστάσεις για την ακρίβεια των αφηγηματικών πηγών. Σύμφωνα με τον O. Prikhodniuk, ο Ιορδάνης και ο Προκόπιος αδυνατούν να προσδιορίσουν με ακρίβεια τόσο την επικράτεια των Σκλαβηνών, καθώς τα ευρήματα τύπου Πράγας απαντούν σε μεγαλύτερη έκταση, όσο και τα βόρεια σύνορα της αντικής εγκατάστασης στον Μέσο Δνειπέρο, περιοχή όπου εντοπίζονται και στοιχεία των πολιτισμών Πράγας και Κολότσιν δυτικά και ανατολικά του ποταμού αντίστοιχα¹⁴⁴.

A2.3. Τα γλωσσολογικά δεδομένα

Από γλωσσολογικής πλευράς, το εθνωνύμιο *Σλάβοι* εμφανίζεται αρχικά στις ιστορικές πηγές τον 6ο αιώνα και σε διάφορες μορφές (*Σκλάβοι*, *Σκλαβήνοι*, *Σκλαβηνοί* κ.ά.), οι οποίες διευρύνθηκαν με την πάροδο του χρόνου, προκειμένου να δηλωθεί ένας νέος λαός που εμφανίστηκε βόρεια του Κάτω Δούναβη μετά το έτος 500. Για το όνομα των Σκλαβηνών επικρατεί η άποψη ότι επρόκειτο για αυτοπροσδιορισμό (*Slonani* – αυτοί που ομιλούν, με πιθανότερη ετυμολογία από τη λέξη *slouo* = λόγος) και απέδιδαν την αντίθετη ιδιότητα στους γείτονές τους Γερμανούς με το όνομα *Nemcy*. Αντίστοιχα ονόματα απαντούν και στις δυτικές πηγές από τον 7ο αιώνα (*Scravi*, *Scraveni*, *Winedi/Wenedi*)¹⁴⁵. Για το όνομα *Άντες* εικάζεται ότι οι Βυζαντινοί δήλωναν με αυτό είτε τον χώρο εγκατάστασης Σλάβων και ιρανόφωνων λαών, είτε τα φύλα των Ανατολικών Σλάβων που ζούσαν στην κοιλάδα του Δνειπέρου ή μία πολυεθνική πολιτική οντότητα¹⁴⁶.

Η φωνητική διαφοροποίηση της γλώσσας των πρώιμων Σλάβων (γνωστή ευρύτερα ως Κοινή Σλαβική), μίας «άξεστης βαρβαρικής γλώσσας», σύμφωνα με τον Προκόπιο¹⁴⁷, επήλθε μετά το έτος 500 και είναι συνυφασμένη με την ταχεία εξάπλωσή τους. Δυσεπίλυτα παραμένουν ωστόσο μεταξύ των γλωσσολόγων ζητήματα σχετικά με τις απαρχές της *πρωτοσλαβικής* γλώσσας, την περιοδολόγησή της και τη διάκρισή της από την Κοινή Σλαβική¹⁴⁸. Σημαντικό πρόβλημα επίσης, και μέρος της συζήτησης για την εθνογένεση των Σλάβων, παραμένει ο προσδιορισμός του χώρου όπου δημιουργήθηκε η *πρωτοσλαβική* γλώσσα. Το ενδιαφέρον στρέφεται εξαρχής στην Ανατολική Ευρώπη και στην παραδοσιακά προβαλλόμενη άποψη σχετικά με τη στενή συγγένεια της *πρωτοσλαβικής* με τη βαλτική γλώσσα, αν και αυτές αργότερα ακολούθησαν διαφορετικούς

144. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 77. Motsia, Anty za Dunaem, 37-38. Καρδαράς, *Άντες*, 126.

145. Barford, *Early Slavs*, 28-29. Brather, *Archäologie*, 51-52. Buko, *Early Medieval Poland*, 59. Για τα ονόματα των Σλάβων στις βυζαντινές πηγές, βλ. Koder, *Anmerkungen*, 333-346. Για τη συσχέτιση του εθνωνυμίου *Σλάβος* με το ουσιαστικό *σκλάβος* (λατ. *servus*), βλ. Köpstein, *Bedeutungswandel*, 67-88. Łukaszewicz, *De Sclavinis*, 129-135. Havlíková, *Mutual relations*, 23-24.

146. Για τις συγκεκριμένες απόψεις, βλ. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 126, 129. Prikhodniuk, *Vizantiia*, 134, 136, 140-141. Goehrke, *Frühzeit*, 12. Szmoniewski, *The Antes*, 61, 82. Καρδαράς, *Άντες*, 54-55.

147. Προκόπιος, *Ἰστορικὴ ἱστορία τῶν πολέμων*, VII, 14. 26, 358: ἔστι δὲ καὶ μία ἑκατέρους φωνὴ ἀτεχνῶς θάρβαρος.

148. Για τις απόψεις γύρω από την Κοινή Σλαβική, βλ. Popowska-Taborska, *Contemporary Linguistic*, 91 (η Κοινή Σλαβική έως το έτος 500). Birnbaum, *Common Slavic*, 132, σύμφωνα με τον οποίο η Κοινή Σλαβική διαρκεί περίπου δύο χιλιετίδες, από το 1.000 π.Χ. έως το 1.000 μ.Χ., με πρώτη φάση της την «πρωτο-σλαβική» ή «βαλτο-σλαβική» γλώσσα, όπως την ονομάζει. Hock, *Das Urslavische*, 18-27, με επισημάνσεις για τη σχετική ορολογία. Bekić, *Rani srednji vijek*, 19. Ευρύτερα, ένα μέρος των μελετητών ταυτίζει την πρωτοσλαβική γλώσσα με την Κοινή Σλαβική ενώ ένα άλλο μέρος τις διακρίνει.

δρόμους¹⁴⁹. Κατά τη διαμόρφωσή τους επίσης, τόσο η *πρωτοσλαβική* όσο και η μεταγενέστερη *Κοινή*, δέχθηκαν αρκετές επιδράσεις και γλωσσικά δάνεια από τον περίγυρό τους, όπως από την παλαιoturκική, την ιρανική, την κελτική τη γερμανική/γοτθική, τη λατινική και την ελληνική γλώσσα¹⁵⁰.

Κύριο ζήτημα για τους μελετητές παραμένει το γιατί η Σλαβική και η Βαλτική γλώσσα, παρά την κοινή τους πορεία για αιώνες, κατέληξαν να είναι αρκετά διαφορετικές, με περιορισμένες λέξεις που έχουν κοινό έτυμο (το λεγόμενο «βαλτοσλαβικό ζήτημα»). Το γεγονός αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι δεν υπήρξε ποτέ μία ενιαία *πρωτο-βαλτοσλαβική* γλώσσα, την οποία ομιλούσε κάποια προϊστορική κοινότητα, αλλά χρήση ορισμένων κοινών διαλέκτων. Κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα οι βαλτοσλαβικές διάλεκτοι είχαν διαδοθεί σε μία μεγάλη έκταση από τον Κάτω Βιστούλα έως τον Όκα και από τη Βαλτική Θάλασσα έως τη βόρεια Ουκρανία. Αντίθετα, οι υποστηρικτές της ενιαίας *πρωτο-βαλτοσλαβικής* θεωρούν ότι από τους προϊστορικούς χρόνους έως περίπου το 300 μ.Χ. δεν υπάρχουν ξεκάθαρες φωνολογικές μεταβολές στη Σλαβική ή τη Βαλτική και κατά συνέπεια η μεταξύ τους διάκριση δεν είναι εφικτή. Μετά το 300, οι δύο γλώσσες διαμορφώνονται σε διαφορετικές μεταξύ τους περιοχές, ενώ η σλαβική επέκταση προς τα δυτικά και τα βόρεια υπερκάλυψε τις βαλτικές διαλέκτους στην Πολωνία, τη Λευκορωσία και τη βόρεια Ρωσία (διάδοση πρωτοσλαβικής γλώσσας)¹⁵¹.

Με άξονα τη διάσπαση της βαλτοσλαβικής, μία μέθοδος εντοπισμού της κοιτίδας των Σλάβων είναι αρχικά η διάκριση και απομόνωση του χώρου στον οποίο ήταν εγκατεστημένα, κατόπιν σημαντικής υποχώρησης, τα βαλτικά στοιχεία στις αρχές του 4ου αιώνα, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνονται υπόψη και τα δεδομένα των φιλολογικών πηγών ή των αρχαιολογικών ευρημάτων. Η πρώτη κύρια υπόθεση είναι ότι τον 5ο αιώνα, εποχή όπου υπάρχει ακόμη γλωσσική ενότητα με τη χρήση της Κοινής Σλαβικής, οι Σλάβοι ζούσαν σε έναν χώρο με πυρήνα τη Βολυνία. Στα βόρεια συνόρευαν με βαλτικά φύλα, με όριο τα έλη του Πριπέτ, στα νότια με μη σλαβικούς πληθυσμούς (ιρανικά φύλα, Γότθους και Ούννους), στα δυτικά έφθαναν έως τα Καρπάθια και τον Άνω Βιστούλα και στα ανατολικά έως τον Μέσο Δνείπερο. Ως φορείς των επιμέρους διαλέκτων προσδιορίζονται οι Venethi για το δυτικοσλαβικό γλωσσικό ιδίωμα, οι Σκλαβηνοί για το νότιο και οι Άντες για το ανατολικό¹⁵². Η δεύτερη κύρια υπόθεση αφορά στην περιοχή των ελών του Πριπέτ και κάποιες παρακείμενες περιοχές, σχηματικά από το Pinsk έως το Κίεβο στον Μέσο Δνείπερο¹⁵³.

Εκτός από τα παραπάνω, διατυπώνεται η άποψη ότι είναι άστοχη η αναζήτηση ενός συγκεκριμένου και ενιαίου χώρου γένεσης της πρωτοσλαβικής γλώσσας εντός της προγενέστερης βαλτοσλαβικής –η λεγόμενη «ζώνη των αρχαϊκών σλαβικών υδρωνυμίων», στους ποταμούς Άνω Δνείστερο, Δνείπερο και Πριπέτ, – με το επιχείρημα ότι η ομιλούμενη σλαβική γλώσσα διαμορφώθηκε

149. Doroshenko, Autochthonism concept, 278-279. Από τις αρχές του 19ου αιώνα επίσης αναπτύσσεται η ιδέα της φυλετικής συγγένειας μεταξύ Σλάβων και Λιθουανών. Βλ. *Russian Primary Chronicle*, 35-36.

150. Andersen, Indo-European Migrations 47-48. Birnbaum, Common Slavic, 139. Hock, Das Urslavische, 27.

151. Andersen, Indo-European Migrations, 49-76. Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 87-94. Birnbaum, Common Slavic, 133-134 (με αποδοχή της «βαλτο-σλαβικής πρωτογλώσσας»). Hock, Das Urslavische, 17-18, 27. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 134. Bekić, *Rani srednji vijek*, 13. Το έτος 300 θεωρείται ορόσημο και για άλλες υποθέσεις, όπως ο διαχωρισμός των Αντών (λίγο μετά και των Σκλαβηνών) από τον γλωσσικό και αρχαιολογικό κλάδο των Venethi. Βλ. Curta, *Jordanes*, 323-324.

152. Hock, Das Urslavische, 29-31.

153. Birnbaum, Common Slavic, 138-139. Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 87-94. Szmoniewski, Polish Perspective, 23-24.

κατά τόπους, μέσω των επαφών και των κοινωνικών διαδικασιών που αναπτύχθηκαν στο νέο περιβάλλον εγκατάστασης¹⁵⁴. Ακόμη, σε συνάρτηση με λιγότερο αποδεκτές θεωρίες περί της σλαβικής εθνογένεσης, υποστηρίχθηκε ότι οι «Βαλτοσλάβοι», κατ'επέκταση και η γλώσσα τους, διαμορφώθηκαν στις στέπες του Άνω Δον πριν τη μετανάστευσή τους προς τα δυτικά και έως τον ποταμό Όντερ¹⁵⁵. Αυτό που με βεβαιότητα γνωρίζουμε είναι ότι από την Κοινή Σλαβική προέκυψαν μέσω φωνητικών διαφοροποιήσεων τρεις επιμέρους γλωσσικές ομάδες, πιο συγκεκριμένα, η ανατολικοσλαβική, η οποία περιλαμβάνει τη ρωσική, την ουκρανική και τη λευκορωσική γλώσσα, η δυτικοσλαβική, με την τσεχική, τη σλοβακική, την πολωνική και τη σοραβική γλώσσα, και τέλος η νοτιοσλαβική, στην οποία συμπεριλαμβάνονται η σερβική, η κροατική, η σλοβενική και η «σλαβομακεδονική» γλώσσα¹⁵⁶.

A2.4. Τα κύρια χαρακτηριστικά των πρώιμων Σλάβων

Στη σχετική με τους πρώιμους Σλάβους ιστοριογραφία το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στους Σκλαβηνούς, ενώ για τους Άντες είναι πιο περιορισμένο. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι οι Άντες χάθηκαν γρήγορα από τις γραπτές πηγές, με αποτέλεσμα η ιστορία των πρώιμων Σλάβων να είναι συνυφασμένη με τους Σκλαβηνούς. Ακόμη, αν και στις πηγές οι δύο λαοί εμφανίζονται όμοιοι και με κοινή (σλαβική) καταγωγή, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα των ιστοριογραφικών αντιπαραθέσεων γύρω από τους Άντες επικεντρώνεται, όπως σημειώθηκε, στον εθνικό τους χαρακτήρα. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Γερμανός φιλόλογος J.-K. Zeuss εξέλαβε τους Σκλαβηνούς ως Δυτικούς Σλάβους και τους Άντες ως μίξη Νότιων και Ανατολικών Σλάβων, μία διάκριση, η οποία, με διάφορες παραλλαγές, απέκτησε γενική ισχύ στη συνέχεια. Άλλοι μελετητές επίσης ενέταξαν σε αυτό το σχήμα και τους Venethi ως Δυτικούς Σλάβους και ταύτισαν τους Σκλαβηνούς με τους Νότιους και τους Άντες με τους Ανατολικούς Σλάβους¹⁵⁷. Παρά τις επιμέρους ιδιαιτερότητες που επισημαίνονται παρακάτω, οι τρεις πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί (Πράγας, Πένκοβκα και Κολότσιν), η διαμόρφωση των οποίων ολοκληρώθηκε στο β' ήμισυ του 5ου αιώνα στη ζώνη δάσους-στέπας και στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης, δεν παρουσιάζουν μεταξύ τους σημαντικές διαφοροποιήσεις και δίνουν την εικόνα μίας κοινωνίας αγροτικού χαρακτήρα δίχως διακριτή κοινωνική διαστρωμάτωση. Τα κύρια κοινά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στα ευρήματα της πρώιμης περιόδου (του 5ου και του 6ου, αιώνα), είναι οι

154. Barford, *Frontiers*, 22-25, 30-32, ο οποίος εκτείνει τη ζώνη των αρχαϊκών υδρωνυμίων από τον Μέσο Όντερ έως τον Άνω Ντόνετς. Σύμφωνα με τον μελετητή, ουσιαστικά ζητήματα που έχουν οδηγήσει σε αδιέξοδο τη συζήτηση σχετικά με την καταγωγή και εθνογένεση των Σλάβων είναι η απλοϊκή εξίσωση της «πρωτοσλαβικής γλώσσας» με ένα «σλαβικό λαό» και η αναχρονιστική αρχαιολογική προσέγγιση με γνώμονα το κείμενο (text-driven Archaeology). Σύμφωνα όμως με προγενέστερη τοποθέτησή του (*Early Slavs*, 45), τα γλωσσολογικά δεδομένα δείχνουν ότι «οι σλαβικές γλώσσες και η σλαβική ταυτότητα διαμορφώθηκαν σε έναν περιορισμένο χώρο από τον οποίο επεκτάθηκαν σε μία πολύ μεγάλη έκταση της Ευρώπης». Szmoniewski, *Polish Perspective*, 35-36.

155. Gołab, *Origins*. Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 87 εξ.. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 275.

156. Popowska-Taborska, *Contemporary Linguistic*, 92. Birnbaum, *Common Slavic*, 140-141 (...«the linguistic evolution of Slavic after 500 AD signals the beginning crystallization of individual Slavic languages and language groups»). Hock, *Das Urslavische*, 31. Για την άποψη περί της διάδοσης της Κοινής Σλαβικής ως ευρύτερα αποδεκτής γλώσσας, ακόμη και εντός του αβαρικού χαγανάτου, βλ. Curta, *Slavic lingua franca*, 125-148.

157. Βλ. Goehrke, *Frühzeit*, 11-12. Szmoniewski, *The Antes*, 53-54. Καρδαράς, *Άντες*, 19, 32-33.

μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις, οι ημιυπόγειες κατοικίες, η χειροποίητη κεραμική και η καύση ως ταφική πρακτική¹⁵⁸. Ειδικότερα:

Α) οι μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις: πρόκειται για οικισμούς κοντά στο υγρό στοιχείο και σε χώρο κατάλληλο για την καλλιέργεια της γης. Συνήθως εντοπίζονται κοντά στις όχθες ποταμών ή στις εκβολές ενός μικρού ποταμού προς κάποιον μεγαλύτερο ή προς τη θάλασσα, θέσεις που παρείχαν τόσο φυσική προστασία και διόδους επικοινωνίας όσο και δυνατότητες οικονομικής δραστηριότητας, π.χ. αλιεία. Το μικρό υψόμετρο που συχνά βρίσκονταν οι οικισμοί τους προστάτευε από πλημμύρες. Μαρτυρίες για τους πρώιμους σλαβικούς οικισμούς ανιχνεύονται στον Προκόπιο και το *Στρατηγικόν του Μαυρικούου*. Ο Προκόπιος αναφέρεται στον διάσπαρτο χαρακτήρα των σλαβικών εγκαταστάσεων και επισημαίνει ότι οι Σλάβοι άλλαζαν συχνά τόπο κατοικίας. Επίσης, στο *Στρατηγικόν* γίνεται λόγος για το ιδιαίτερο περιβάλλον των οικισμών, οι οποίοι είχαν φυσική προστασία –ανεπτυγμένοι σε δύσβατο χώρο, εντός δάσους ή δίπλα στο υγρό στοιχείο– και πολλαπλές εξόδους. Περιγράφοντας επίσης τον τρόπο που ο βυζαντινός στρατός πρέπει να επιτίθεται στους Σλάβους, το *Στρατηγικόν* αναφέρεται και σε ομάδες εγκαταστάσεων, στις οποίες οι οικισμοί ήταν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο. Από τα σχετικά αποσπάσματα του *Στρατηγικού* προκύπτει ότι το μέγεθος των οικισμών δεν ήταν ομοιόμορφο –καθώς μεταξύ αυτών υπήρχαν και *μεγάλα χωρία*– και ότι, αναφορικά με την έκταση και τον πληθυσμό μίας σλαβικής ομάδας *χωρίων*, τα δεδομένα των αποστάσεων, της επιμελητείας και των τακτικών κινήσεων που προτείνονται για την επίθεση εναντίον τους δείχνουν ότι επρόκειτο για μικρής κλίμακας επιχειρήσεις του βυζαντινού στρατού που θα ολοκληρώνονταν εντός της ίδιας ημέρας. Από τα ευρήματα γνωρίζουμε ότι υπήρχαν εγκαταστάσεις διαφορετικού μεγέθους, αποτελούμενες κατά περίπτωση από μεμονωμένες έως και εκατοντάδες κατοικίες. Επίσης, συχνή ήταν η σύσταση ομάδας οικισμών με ποικίλη απόσταση μεταξύ τους. Οι σλαβικοί οικισμοί κατά κανόνα δεν είχαν συγκεκριμένη δομή, ενώ κατ’ εξαίρεση απαντούν ορισμένοι με κυκλική, ημικυκλική ή άλλη διάταξη¹⁵⁹.

Β) οι ημιυπόγειες κατοικίες: για τις λιτήρ μορφολόγησης κατοικίες των πρώιμων Σλάβων διαθέτουμε μαρτυρίες από τον Προκόπιο, σύμφωνα με τον οποίο οι Σλάβοι «διαμένουν σε ταπεινές κατοικίες, οι οποίες βρίσκονται σε απόσταση η μία από την άλλη»¹⁶⁰. Επίσης, με τους λάκκους

158. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 169. Barford, *Early Slavs*, 39, 63. Profantová, *Cultural discontinuity*, 255-256. Parczewski, *Podstawy*, 77. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 647. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 131. Jelínková, *Formirovanie*, 125. Για τις πιθανές ρωμαϊκές επιδράσεις στους πρώιμους Σλάβους (οι οποίες σχετίζονται με στοιχεία των πολιτισμών Πρτζέβορσκ και Τσέρνιαχοβ), βλ. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 144-148. Baran, *Venedy*, 160-161.

159. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VI, 14, 24, 358: ... ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χώρον. 29-30: 358: Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουν, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκηνημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι. διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι. Μαυρικός, *Στρατηγικόν*, XI, 4, 372, 23-24: Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα καὶ πολυσχιδεῖς τὰς διεξόδους τῶν οἰκήσεων ποιούμενα* 382, 165-172: Τῶν γὰρ χωρίων τῶν Σκλάβων καὶ Ἀντῶν κατὰ τοὺς ποταμοὺς ἐφεξῆς διακειμένων καὶ συνημμένων ἀλλήλοις, ὥστε μὴδὲ διάλειμμα εἶναι μεταξὺ αὐτῶν ἄξιον λόγου ὕλης τε ἢ παλουδίων ἢ καλαμῶνων ἐγγιζόντων αὐτοῖς, ὡς ἐπίπαν συμβαίνει ἐν ταῖς κατ’ αὐτῶν γινομέναις ἐφοδοῖς, ἀμα τοῦ τῶ πρώτῳ αὐτῶν χωρίῳ ἐπιστῆναι κάκεισε ἐνασχολεῖσθαι τὸν πάντα στρατόν, τὰ λοιπὰ ὡς ρειτνεύοντα καὶ ἐγγὺς τὰς ὕλας ἔχοντα, αἰσθανόμενα τῆς τοιαύτης κινήσεως, ἐκ τοῦ πλησίον μὲν εὐκόλως φυγαδεύουσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῖς. 384, 202-203: Καλὸν δὲ ἐστὶν ἐν τοῖς πρώτοις χωρίοις μὴ πολλὰ θάναδα ἀφορίζεσθαι, κἂν εἰ μεγάλα συμβαίνει τὰ χωρία εἶναι. XII B, 20, 3-5, 458. Sedov, *Anty*, 166. Baran, *Venedy*, 156. Prikhodniuk, *Stepoune naselennia*, 54. Curta, *Slavs*, 323-324. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 160-162, 220-221, 264-265. Živković, *Forging Unity*, 33. Kuna – Profantová, *Prague Type Culture Houses*, 416. Καρδαράς, *Αντες*, 69. Bekić, *Rani srednji vijek*, 68-69.

160. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VI, 14, 24, 358: οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύθαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ’ ἀλλήλων, ... Curta, *Slavs*, 38, 255. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 160-161, σύμφωνα με τον οποίο η μαρτυρία αυτή αφορά σε προσωρινού χαρακτήρα κατοικίες στη διάρκεια επιδρομών ή εκστρατειών.

για αποθηκευτική χρήση, που έχουν εντοπισθεί εντός ή εκτός των σλαβικών κατοικιών, μπορεί να συσχετισθεί και η πληροφορία του Μαυρικού ότι «κρύβουν τα αγαθά και εμφανίζουν μόνο τα απολύτως απαραίτητα»¹⁶¹. Οι ημιυπόγειες κατοικίες θεωρούνται ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του πρώιμου σλαβικού πολιτισμού στις περιοχές που αυτός διαμορφώθηκε και στη συνέχεια επεκτάθηκε. Όπως σημειώθηκε, τα παλαιότερα δείγματα προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη, ειδικότερα, από την περιοχή των πολιτισμών Ζαρουμπίντσι και Κιέβου, ενώ οι κατοικίες αυτού του είδους ήταν επίσης γνωστές και στους γερμανογενείς πολιτισμούς Τσέρνιαχοβ και Πρζέβορσκ¹⁶². Στην Κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια οι σλαβικές ημιυπόγειες κατοικίες χρησιμοποιούνται από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη επιβιώνουν έως τον 12ο αιώνα¹⁶³.

Οι πρώιμες σλαβικές κατοικίες χωρίζονται σε τρεις ομάδες (υπόγειες, ημιυπόγειες και ισόγειες). Ανάλογη διάκριση υπάρχει και για τις βοηθητικές κατασκευές που προορίζονταν για άλλες χρήσεις (π.χ. παραγωγή ή αποθήκευση), όπως εργαστήρια, αποθήκες, βουστάσια κ.ά.¹⁶⁴. Η εικόνα των διαφόρων τύπων κατοικιών και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (το σχήμα, το μέγεθος, η ύπαρξη φούρνου ή εστίας κ.ά.), όπως θα δούμε στην εξέταση των επιμέρους χωρών, δεν είναι ομοιόμορφα σε όλο το εύρος της σλαβικής εγκατάστασης, γεγονός που απηχεί την επίδραση των κατά τόπους παραδόσεων. Αναφορικά με το βάθος των κατοικιών, αυτό ποικίλει εξαιτίας των κλιματολογικών, εδαφολογικών κ.ά. συνθηκών, με αποτέλεσμα να είναι συνήθως μεγαλύτερο του ενός μέτρου στην Ανατολική Ευρώπη και κάτω από αυτό στην Κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Όσον αφορά στις υπόγειες και ημιυπόγειες κατοικίες, κριτήριο για την μεταξύ τους διαφοροποίηση αποτελεί η σχέση των τοιχωμάτων τους προς την επιφάνεια του εδάφους, ακριβέστερα εάν αυτά βρίσκονταν εξολοκλήρου (στην υπόγεια) ή εν μέρει (στην ημιυπόγεια) κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Κατά κανόνα, υπόγειες (περ. το 15% του συνόλου) θεωρούνται οι κατοικίες που είχαν βάθος ενάμισυ έως δύο μέτρα. Επίσης, στις υπόγειες το μόνο τμήμα που βρισκόταν επάνω από την επιφάνεια ήταν η δίρριχτη (σαμαρωτή) στέγη, οι δύο πλευρές της οποίας ακουμπούσαν και στηρίζονταν στο έδαφος. Η στέγη είχε κλίση 45° και ύψος γύρω στο ενάμισυ μέτρο (συνολικό ύψος της κατοικίας περί τα τρία μέτρα)¹⁶⁵.

Οι ημιυπόγειες αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα των κατοικιών στις πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις. Το τυπικότερο δείγμα τους είναι η μονόχωρη τετράγωνη (ή κατά προσέγγιση) ημιυπόγεια, η οποία αντιστοιχεί στο 80% των ημιυπόγειων κατοικιών. Εκτός από αυτόν τον τύπο, απαντούν επίσης κατοικίες ακανόνιστου ή ωοειδούς σχήματος –ιδιαίτερα στον χώρο του πολιτισμού Sukow–Dziedzice–, ορθογώνιες, κυκλικές κ.ά. Στις σλαβικές ημιυπόγειες κατοικίες υπάρχουν στοιχεία θέρμανσης, όπως ανοικτή εστία ή φούρνος από λιθοδομή (περ. στο 60% των περιπτώσεων) ή πλινθοδομή, συνήθως σε γωνία της βόρειας πλευράς (απέναντι από την είσοδο), τα οποία χρησίμευαν και για την προετοιμασία του φαγητού. Ορισμένα ανοίγματα ή μία

161. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4, 372, 24-27: διὰ τὰς ὡς εἰκὸς συμβαινούσας αὐτῶ περιστάσεις, τὰ ἀναγκαῖα τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐν ἀποκρύφῳ χωννύουσιν, οὐδὲν περιττὸν ἐν φανερῶ κεκτῆμένα. Panzer, *Quellen*, 28.

162. Dulinitz, 192. Kuna – Profantová, Prague Type Culture Houses, 416.

163. Donat, *Bemerkungen*, 116-117, 122.

164. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 163. Šalkovský, Frühmittelalterliche Grubenhäuser, 277.

165. Donat, *Bemerkungen*, 114, 117-118. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 162. Šalkovský, Frühmittelalterliche Grubenhäuser, 273-275. Kuna – Profantová, Prague Type Culture Houses, 415-416.

μικρή καμινάδα εξασφάλιζαν την έξοδο του καπνού. Απαντούν επίσης εστίες ή φούρνοι εκτός της οικίας για χρήση κατά τους θερινούς μήνες ή για παραγωγικούς σκοπούς. Τα τοιχώματα των ημιυπόγειων κατοικιών ήταν κατασκευασμένα από κορμούς δέντρων ή από πλέγμα κλαδιών. Οι ημιυπόγειες έχουν συνήθως εμβαδόν 9 με 12 τ.μ. και βάθος από μισό έως ένα μέτρο, κάθετα (μερικές φορές ελαφρώς λοξά) τοιχώματα και επίπεδο (σπανιότερα κοίλο) δάπεδο, το οποίο έφερε συχνά επίστρωση από πηλό. Η είσοδος βρισκόταν κατά κανόνα στη νότια πλευρά. Συνυπολογίζοντας τα τρία διαφορετικά τμηματά της, του υπόγειου, του ισόγειου και της στέγης, το ύψος μίας ημιυπόγειας κατοικίας ανερχόταν περίπου στα τρία μέτρα. Σε αντίθεση με τις υπόγειες κατοικίες, μεγάλος αριθμός των ημιυπόγειων φέρει υποστυλώματα για τη στήριξη της στέγης και των τοιχωμάτων στο κέντρο, στις γωνίες ή στα πλευρικά τοιχώματα (μεμονωμένα ή συνδυαστικά). Ένα άλλο χαρακτηριστικό που παρατηρείται σε ορισμένες ημιυπόγειες κατοικίες είναι οι μικροί αποθηκευτικοί λάκκοι στο εσωτερικό τους για τρόφιμα και νερό (σπανιότερα και για την απόθεση της τέφρας από τα στοιχεία θέρμανσης) ή, σε υψηλότερο ποσοστό, οι μεγαλύτεροι λάκκοι (αποθηκευτικοί ή απορριμμάτων) δίπλα στην κατοικία. Ακόμη, οι πάσσαλοι γύρω από τα στοιχεία θέρμανσης σχετίζονται μάλλον με μία μέθοδο αποξήρανσης των τροφίμων¹⁶⁶.

Όσον αφορά στις ισόγειες κατοικίες ή βοηθητικές κατασκευές, τα ίχνη τους διασώζονται σε μικρότερο βαθμό, καθώς δεν είναι υπόσκαφες. Σημαντικά για τη διάκρισή τους είναι τα λίθινα θεμέλιά τους, τα οποία συχνά σχετίζονταν με προγενέστερα κτίσματα, ή τα κατάλοιπα από κορμούς δέντρων. Οι πρώιμες ισόγειες σλαβικές κατοικίες, οι οποίες συνήθως δεν έφεραν υποστυλώματα, διέθεταν επίσης στοιχεία θέρμανσης, όπως και τα εργαστήρια¹⁶⁷. Σε αντίθεση με τις ημιυπόγειες κατοικίες, οι οποίες κατά κανόνα είχαν προσωρινό χαρακτήρα και ανταποκρίνονταν στις συνθήκες της μετανάστευσης, οι ισόγειες κατοικίες, αν και έφεραν αρκετά στοιχεία των ημιυπόγειων, αντανάκλυσαν τη νέα εποχή της μόνιμης εγκατάστασης και εξέλιξης στον σλαβικό κόσμο¹⁶⁸.

Γ) η χειροποίητη κεραμική: η πρώιμη σλαβική κεραμική είναι συνήθως χειροποίητη και αδιακόσμητη, με ελάχιστες εξαιρέσεις κατά τον 6ο αιώνα. Τα αγγεία έχουν τραχιά επιφάνεια και είναι κατασκευασμένα από πηλό με οργανικές προσμίξεις (άμμος, χαλίκι ή πυρίμαχος άργιλος). Στα συνηθέστερα ευρήματα συγκαταλέγονται χύτρες, μεγάλα δοχεία, γαβάθες και «σλαβικά τηγάνια». Από τον 7ο αιώνα, σε συνάρτηση με τις ποικίλες επιρροές από άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, παρατηρούνται τεχνολογικές μεταβολές με την εισαγωγή του αργού τροχού, ο οποίος χρησιμοποιείται αρχικά για την κατασκευή του άνω μέρους των χειροποίητων αγγείων. Σταδιακά, και έως τα τέλη του 7ου/αρχές του 8ου αιώνα, η συνήθως καλύτερης ποιότητας τροχήλατη κεραμική, κατασκευασμένη σε αργό ή γρήγορο τροχό, επικρατεί της χειροποίητης¹⁶⁹. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά στην κεραμική των πρώιμων σλαβικών πολιτισμών, καθώς και οι τύποι κεραμικής που παρατηρούνται ανά χώρα, θα εξετασθούν διεξοδικά στη συνέχεια.

166. Barford, *Early Slavs*, 39, σύμφωνα με τον οποίο οι τετράγωνες ημιυπόγειες χάνονται τον 8ο ή 9ο αιώνα. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 161-163, 203, 283. Šalkovský, *Frühmittelalterliche Grubenhäuser*, 274-279. Kuna - Profantová, *Prague Type Culture Houses*, 420-424, όπου και η διάκριση έξι διαφορετικών τύπων ημιυπόγειων κατοικιών ανάλογα με τον αριθμό των υποστυλωμάτων. Για τις ημιυπόγειες κατοικίες στον δυτικοσλαβικό χώρο, βλ. επίσης Cygan, *Półziemianki*. Για τους λάκκους απορριμμάτων εντός ή εκτός των κατοικιών, βλ. διεξοδικότερα, Bekić, *Rani srednji vijek*, 75-76.

167. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 162-163, 219.

168. Βλ. Dulinitz, *Archäologische Studie*, 219.

169. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 170. Barford, *Early Slavs*, 67. Bekić, *Rani srednji vijek*, 124, 155. Για τα κύρια χαρακτηριστικά της σλαβικής κεραμικής, χειροποίητης και τροχήλατης από τον 6ο έως τον 8ο αιώνα, βλ. επίσης, Bekić, ό.π., 82-85.

Δ) οι καύσεις: κύρια ταφική πρακτική των πρώιμων Σλάβων ήταν η καύση, με την τέφρα να τοποθετείται σε λάκκους συνήθως εντός πήλινης τεφροδόχου. Στην περίπτωση του Πένκοβκα π.χ. οι λάκκοι είναι ωσειδείς ή στρογγυλοί με διάμετρο 30 έως 60 και βάθος 40 έως 70 εκ. Ως κτερίσματα, εκτός από κεραμεική, εντοπίζονται κοσμήματα, μαχαίρια κ.ά. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μεμονωμένες ταφές και τα κοιμητήρια, τα οποία βρίσκονταν σε επίπεδο έδαφος και δεν ήταν ορατά και διακριτά στον χώρο, είχαν απόσταση από μισό έως ένα χιλιόμετρο από την εγκατάσταση¹⁷⁰. Στους πολιτισμούς Πένκοβκα και Κολότσιν εντοπίστηκαν πήλινοι δίσκοι, οι οποίοι χρησίμευαν ως πώματα στις τεφροδόχους¹⁷¹. Για τα ταφικά έθιμα των πρώιμων Σλάβων υπάρχουν δύο μαρτυρίες στις βυζαντινές πηγές. Στην πρώτη περίπτωση, το *Στρατηγικόν του Μαυρικίου* αναφέρει τη συνήθεια πολλών γυναικών να αυτοκτονούν μετά τον θάνατο του συζύγου τους, ενώ στη δεύτερη ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης αναφέρει το έθιμο της οιοποσίας μετά την ταφή¹⁷².

Άλλο ένα ταφικό έθιμο των πρώιμων Σλάβων είναι η απόθεση τεφροδόχων σε τύμβους, κατά κανόνα σε δάση, έθιμο που απαντά τόσο στους Ανατολικούς όσο και στους Δυτικούς Σλάβους, αν και με ορισμένες ιδιαιτερότητες μεταξύ τους. Η πρακτική αυτή χρονολογείται στα μέσα ή στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα, αν και υπάρχουν δείγματά της στην Πολωνία (ανατολική Μαζοβία) ήδη από τον ύστερο 6ο αιώνα. Οι τύμβοι, με κυκλικό, ωσειδείς ή ορθογώνιο σχήμα, ποικίλες διαστάσεις και ύψος από 120 έως 190 εκ., εμφανίζονται μεμονωμένοι ή κατά ομάδες, και σε κάποιες περιπτώσεις περιβάλλονται εξωτερικά με λίθους. Ο τρόπος ταφής σε αυτούς δεν ήταν ομοιόμορφος καθώς υπήρχαν ορισμένες καύσεις κάτω από τους τύμβους, άλλες εντός τους και, συνηθέστερα, επάνω σε αυτούς. Ακόμη, ένα ποσοστό καύσεων δεν βρισκόταν σε τεφροδόχους. Οι τύμβοι, που ερμηνεύονται συνήθως ως «οικία του θανόντος» ή «μικρογραφία ενός ιερού», είχαν στο εσωτερικό τους λίθινα τοιχώματα ή μία ορθογώνια ξύλινη κατασκευή με δοκούς, η οποία στήριζε τον τύμβο. Επίσης, σε μία κατηγορία τύμβων, που εντοπίζονται κυρίως στην Ανατολική Ευρώπη, παρατηρείται εσωτερικός διαχωρισμός σε δύο θαλάμους¹⁷³.

Για τη χρήση των τύμβων από τους πρώιμους Σλάβους έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις. Σύμφωνα με μία αμφιλεγόμενη υπόθεση, το έθιμο αυτό εισήχθη αρχικά στην περιοχή της Βοημίας, ταυτόχρονα με τον αργό τροχό στην κεραμεική, μέσω του πληθυσμιακού κύματος που μετανάστευσε εκεί από τον Μέσο Δούναβη¹⁷⁴. Σύμφωνα με άλλη άποψη, η προέλευση των τύμβων σχετίζεται με τους Σλάβους που διαβιούσαν στην ορεινή βορειοανατολική περιφέρεια του αβαρικού χαγανάτου και πιθανόν ήταν φύλακες των διαβάσεων της εισόδου στην Τρανσυλβανία. Στις τοπικές σλαβικές εγκαταστάσεις υπάρχει μία ομάδα τύμβων με καύσεις «τύπου Nuşfalău–Someşeni» που χρονολογούνται στα μέσα ή στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα. Ωστόσο, παρά το γεγονός

170. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 28-30. 151-153. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 210. Καρδαράς, *Αντες*, 130.

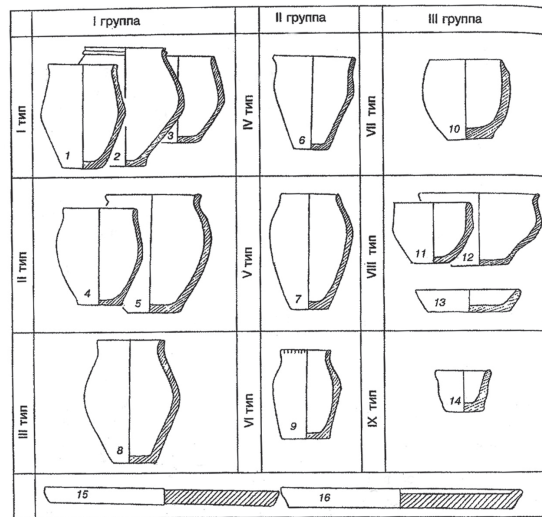
171. Curta, *Clay Pans*, 134.

172. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4. 18-22: 372: *Σωφρονοῦσι δὲ καὶ τὰ θήγεια αὐτῶν ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν ἀνθρώπου, ὥστε πολλὰς αὐτῶν τὴν τῶν ἰδίων ἀνδρῶν τελευτὴν ἴδιον ἠγεῖσθαι θάνατον καὶ ἀποπνίγειν ἑαυτὰς ἔκουσίως οὐχ ἠγνουμένας ζῶντων ἐν χηρείᾳ διαγωγῆν.* Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, VI, 9. 12, 238: *ὁ μὲν οὖν βάρβαρος κάτοικος ὦν τῆμέθῃ διεφθαρτοῦν γὰρ αὐτῷ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐπιτάφιός ἐορτῆ ἐπὶ ἀδελφῷ κατοικομένῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς.* Panzer, *Quellen*, 28. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 266.

173. Zeman, *Tszechoslowakei*, 180, 184-185. Bialeková, *Expansion*, 44. Parczewski, *Anfänge*, 115-117. Barford, *Early Slavs*, 81, 202-204. Brather, *Archäologie*, 258-260 (8ος-10ος αι., με ταυτόχρονη αμφισβήτηση της απόθεσης καύσεων επί των τύμβων στους Ανατολικούς Σλάβους). Buko, *Early Medieval Poland*, 99-100. Poleski, *Matopolska*, 214.

174. Βλ. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 639-640. Της ίδιας, "Cultural Change", 226-227.

ότι σε αυτούς εντοπίστηκαν αβαρικά ευρήματα, οι τύμβοι απουσιάζουν στο αβαρικό χαγανάτο, συνεπώς δεν μπορούν να θεωρηθούν αβαρική επίδραση στους Σλάβους¹⁷⁵. Ένας ακόμη τύπος ταφής είναι ο λεγόμενος Alt-Käbelich, τα κοιμητήρια του οποίου εντοπίζονται στο Μεκλεμβούργο, την Πομερανία και ανατολικότερα έως τον Βιστούλα (π.χ. στη Μικρά Πολωνία). Στον Alt-Käbelich απαντούν μεγάλοι τετράγωνοι, ωσειδείς ή στρογγυλοί λάκκοι σε επίπεδο έδαφος με βάθος περίπου 40 εκ. δίχως τεφροδόχους. Επάνω από αυτούς υπήρχαν μικρές ξύλινες κατασκευές με καύσεις ή, σπανιότερα, με ενταφιασμούς, που έφεραν κτερίσματα. Και για αυτόν τον τύπο ταφής δίνεται η ερμηνεία της «οικίας του θανόντος». Ο «τύπος Alt-Käbelich» χρονολογείται από τους περισσότερους μελετητές στον 8ο αιώνα και η εμφάνισή του στους βορειοδυτικούς Σλάβους αποδίδεται συνηθέστερα σε σκανδιναβικές επιδράσεις¹⁷⁶.

Εικ. 4. Πίνακας με τύπους πρώιμης σλαβικής κεραμεικής. Διακρίνονται του Πένκοβκα (I-III), του Κολότσιν (IV), του Πράγας (V), του Ipotesti-Cindești-Ciurel (VI) καθώς και «σλαβικά τηγάνια» (αρ. 15-16). (Ο. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura. Kul'turno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*, Voronezhskii Universitet: Voronezh 1998, εκ. 21, 92).

A2.5. Οι πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί

Οι τρεις πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί αναδύθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα περί το 425/50 και διήρκεσαν έως το β' ήμισυ του 7ου αιώνα ή, σε ορισμένες περιοχές, ακόμη και έως τον πρώιμο 8ο αιώνα¹⁷⁷. Με βάση τη διάκριση των πηγών σε Σκλαβηνούς και Άντες, αρκετοί μελετητές συνέδεσαν τα ευρήματα του πολιτισμού Πράγας με τους πρώτους και του πολιτισμού Πένκοβκα με τους

175. Barford, *Early Slavs*, 81. Stanciu, Gepiden, 429.

176. Barford, *Early Slavs*, 202. Buko, *Early Medieval Poland*, 100-101. Brather, *Archäologie*, 259. Poleski, *Małopolska*, 214. Μεταγενέστερες του 8ου αιώνα χρονολογήσεις προτείνονται από τους υποστηρικτές της δένδροχρονολόγησης. Βλ. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 272-273.

177. Shchukin-Kazanski-Sharov, *Mernoire*, 153. Ruttkay, North Carpathian Basin, 290. Terpilovskii, *Kievskaiia kultura*, 211.

δεύτερους¹⁷⁸. Η επέκταση των φορέων του πολιτισμού Πράγας πραγματοποιήθηκε προς την Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, του Πένκοβκα προς τα ανατολικά εντός της Ουκρανίας, αλλά και προς τον βαλκανικό χώρο, ενώ του Κολότσιν μόνο προς τα βόρεια, δίχως να υπερβεί τα όρια της τέως Σοβιετικής Ένωσης¹⁷⁹. Μετέπειτα, στην περιοχή δυτικά του Δνειπερου, ο Πράγας και ο Πένκοβκα αντικαταστάθηκαν από τον σλαβικό πολιτισμό Luka–Raikonetska (ύστερος 7ος/8ος–9ος αι.), αλλά και τον «τύπο Hlincea I», ο οποίος θεωρείται η τοπική εκδοχή του Luka–Raikonetska στη Μολδαβία. Ανατολικά του Δνειπερου, εμφανίζεται από τον 7ο έως το α΄ ήμισυ του 8ου αιώνα ο πολιτισμός Volyntsevo, ο οποίος πιθανόν σχετίζεται και με τη μετακίνηση νομαδικών πληθυσμών από τον Μέσο Βόλγα και τα δυτικά Ουράλια, και ακολούθως ο πολιτισμός Romny–Borshevo¹⁸⁰.

Ως «πολιτισμός Πράγας» –όνομα που εισάγεται το 1940 από τον Τσέχο αρχαιολόγο I. Borkovskiy και έκτοτε απαντά στην έρευνα με ποικίλες ονομασίες (Κόρτσακ, Κόρτσακ–Πράγας, Κόρτσακ–Ζιτομίρ κ.ά.)– ορίζεται ένας ομοιογενής, αν και με αρκετούς επιμέρους τύπους, πολιτισμός, ο οποίος διαρκεί από το 425/50 έως περίπου το 670 και αποδίδεται στους πρώιμους Σλάβους. Ο Πράγας επεκτάθηκε σταδιακά και επικράτησε στην περιοχή της ανατολικής Κεντρικής Ευρώπης (έως τον Έλβα, τις ανατολικές Άλπεις και τη Βαλτική) ενώ στον βαλκανικό χώρο συνυπήρξε με άλλους πολιτισμούς¹⁸¹. Για τις απαρχές του πολιτισμού Πράγας, εκτός από την πλέον διαδεδομένη άποψη ότι προήλθε από τον πολιτισμό Κιέβου¹⁸², έχουν διατυπωθεί αρκετές ακόμη υποθέσεις όπως ότι προήλθε συνδυαστικά από τον Κιέβου και τον Τσέρνιαχοβ¹⁸³, τον ύστερο Ζαρουμπίντσι και τον Τσέρνιαχοβ¹⁸⁴, τον Πρζέβορσκ και τον Τσέρνιαχοβ¹⁸⁵ ή αποκλειστικά από τον Τσέρνιαχοβ¹⁸⁶. Ως προς τη χρονολόγηση του πολιτισμού Πράγας, μπορούμε να αποδεχθούμε σε γενικές γραμμές για την Ανατολική Ευρώπη το σχήμα του I. Gavritukhin, το οποίο περιλαμβάνει την προδρομική «Περίοδο 0» (από τα μέσα του 4ου έως τα μέσα του 5ου αιώνα), ακολούθως την Περίοδο I (από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα), την Περίοδο II (β΄ ήμισυ του 6ου και αρχές του 7ου αιώνα) και την Περίοδο III (ο 7ος αιώνας)¹⁸⁷. Αντίθετα, για την Κεντρική Ευρώπη, όπου ο πολιτισμός Πράγας εμφανίσθηκε αργότερα, θεωρούμε λογικοφανές το σχήμα που προτείνει ο G. Fusek, σύμφωνα με το οποίο διακρίνεται η Περίοδος I (κατά τον 6ο

178. Ενδεικτικά, Baratte, *Témoignages archéologiques*, 170-171. Goehrke, *Frühzeit*, 11-12. Baran, Venedy, 156. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 13-14, 76-77. Kazanski, *Les Slaves*, 83-84. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 552. Terpilovskii, *Kievskaja kultura*, 208. Poleski, *Matópolska*, 213.

179. Goehrke, *Frühzeit*, 17-18. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 135.

180. Βλ. Barford, *Early Slavs*, 76, 96-98. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 129. Καρδαράς, *Άντες*, 125.

181. Bialeková, *Expansion*, 43. Goehrke, *Frühzeit*, 14. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 147. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 551-552. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 646. Ruttikay, *North Carpathian Basin*, 290. Kuna – Profantová, *Prague Type Culture Houses*, 415. Για τις θέσεις του I. Borkovský (ο οποίος αναζήτησε την προέλευση του Πράγας στον κελτικό La Tène) και τα διάφορα ονόματα για τον πολιτισμό Πράγας, βλ. Zeman, *Tschechoslowakei*, 172. Curta, *Slavic Archaeologies*, 368-369.

182. Βλ. εν. Α1.2.

183. Profantová, *Cultural discontinuity*, 255.

184. Baran, Venedy, 158-160. Βλ. επίσης, Terpilovskii, *Kievskaja kultura*, 210.

185. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 140-153. Βλ. επίσης, Terpilovskii, *Dnieper Region*, 122.

186. Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 12-55.

187. Gavritukhin, *Khronologia*, 39-52. Του ιδίου, *Kompleksy prazhkoj kultury*, 403-461. Του ιδίου, *Archaeological Heritage*, 63. Στην «Περίοδο 0» τοποθετεί ο Gavritukhin, (*Khronologia*, 42) τα ευρήματα του Κόρτσακ και του Ostrov. Για την προτεινόμενη εδώ χρονολόγηση διατυπώνουμε επιφυλάξεις καθώς η «Περίοδος 0», δεν προσδιορίζει διαμορφωμένο πολιτισμό.

αιώνα), η Περίοδος II (το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα) και η Περίοδος III (β΄ ήμισυ του 7ου αιώνα). Κατά την άποψή μας ωστόσο, ο προτεινόμενος διαχωρισμός της Περιόδου I σε δύο φάσεις (με τομή τα μέσα του 6ου αιώνα) ισχύει πλήρως μόνο για την Πολωνία –όπου η «αρχαϊκή», σύμφωνα με τον M. Parczewski, περίοδος καλύπτει το α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα–, ενώ στη Σλοβακία, η σλαβική εγκατάσταση, τουλάχιστον πριν το 530/35, είναι αμφιλεγόμενη και συνεπώς η Ia φάση είτε δεν υπάρχει, είτε είναι αρκετά βραχύβια. Για την Τσεχία, απαρχή της σλαβικής εγκατάστασης και της εμφάνισης του πολιτισμού Πράγας θεωρείται η φάση Ib (β΄ ήμισυ του 6ου και αρχές του 7ου αιώνα), η οποία αναφέρεται εκεί ως Περίοδος I¹⁸⁸.

Όπως στον πολιτισμό Κιέβου, αλλά και στους υπόλοιπους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς, ο Πράγας εμφανίζει κατά κανόνα μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις κοντά στο υγρό στοιχείο, οι οποίοι με τη σειρά τους σχηματίζουν ομάδες οικισμών. Οι κατοικίες έχουν εμβαδόν έως 20 τ.μ. και φέρουν φούρνο σε μία γωνία¹⁸⁹. Οι φούρνοι από λιθοδομή αποτελούν ιδιαιτερότητα του πολιτισμού Πράγας, καθώς απουσιάζουν από τα πρώιμα ευρήματα του Κολότσιν και του Πένκοβκα¹⁹⁰. Στον χώρο του Πράγας στη Λευκορωσία και τη Βολυνία καταγράφονται και ορισμένες οχυρωμένες θέσεις σε λόφους, οι οποίες λειτουργούσαν ως καταφύγια. Οι θέσεις αυτές δεν εμφανίζουν μόνιμη εγκατάσταση και χρονολογούνται κατά τη μετάβαση από τον 6ο στον 7ο αιώνα¹⁹¹. Σε ό,τι αφορά στους φούρνους για παραγωγικούς σκοπούς, οι οποίοι συνήθως βρίσκονταν εντός των οικιών ή άλλων κατασκευών, στον χώρο του πολιτισμού Πράγας εντοπίζονται και ορισμένοι υπαίθριοι, συχνότερα στην Ανατολική Ευρώπη και τη Ρουμανία και λιγότερο στην Κεντρική Ευρώπη. Ορισμένοι μάλιστα από τους υπαίθριους φούρνους, ανεξαρτήτως τύπου, βρίσκονταν έξω από τα όρια του κατοικημένου χώρου (Davideni στη ρουμανική Μολδαβία, Igołomia στη Μικρά Πολωνία, Zaļū στη βορειοδυτική Ρουμανία, Suchohrad στη δυτική Σλοβακία)¹⁹². Στα κοιμητήρια του πολιτισμού διακρίνονται λάκκοι με ή χωρίς τεφροδόχους, το ύψος των οποίων κυμαίνεται από 20 έως 40 εκ.¹⁹³.

Η κεραμική περιλαμβάνει κατά κανόνα μεσαίου μεγέθους γαβάθες, χύτρες και δοχεία για οικιακή χρήση, τα οποία κατά την αρχική τους φάση, τον 5ο και 6ο αιώνα, είναι –με ελάχιστες εξαιρέσεις– χειροποίητα και αδιακόσμητα. Τα αγγεία αυτά (με ύψος από 15 έως 33 εκ.) έχουν λεπτά τοιχώματα (από 5 έως 14 χιλ., συνηθέστερα 8 με 9), κοντό λαιμό, μικρούς ώμους, κάθετο ή έξω νεύον χείλος, στενό το κάτω τμήμα και ευρύ με διάμετρο από 12 έως 24 εκ. το άνω τρίτο του σώματος. Ένα χαρακτηριστικό των μικρών και πρωιμότερων αγγείων είναι το πιο παχύ, συγκριτικά με το σώμα, τοίχωμα της βάσης. Ο πηλός των πρώιμων αγγείων τύπου Πράγας είναι μέτριας ποιότητας και περιέχει ανόργανες ή οργανικές προσμίξεις¹⁹⁴. Ανάλογα με τις φάσεις της, η κεραμική του πολιτισμού Πράγας διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: α) χειροποίητη και αδιακόσμητη,

188. Βλ. παρακάτω, εν. Β2-4.

189. Kazanski, *Les Slaves*, 86-87.

190. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 131.

191. Kazanski, *Les Slaves*, 87. Vergei, *Prazhkaia kultura*, 501.

192. Fusek – Zábójnik, *Suchohrad*, 166-167.

193. Bialeková, *Expansion*, 43. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 149. Brather, *Archäologie*, 256.

194. Zeman, *Tschechoslowakei*, 168. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 150. Kazanski, *Les Slaves*, 89. Barford, *Early Slavs*, 38. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 155. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 71. Gavrituchin, *Archaeological Heritage*, 63. Profantová, *Cultural discontinuity*, 255. Fusek – Zábójnik, *Suchohrad*, 161-163. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 211. Fusek, *Analyse der Formen*, 19-20.

β) χειροποίητη αδιακόσμητη και διακοσμημένη τροχήλατη, γ) διακοσμημένη τροχήλατη. Ωστόσο, πέρα από αυτό το γενικό σχήμα, υπάρχουν και οι περιπτώσεις των χειροποίητων αγγείων που φέρουν διακόσμηση, όπως και ορισμένων πρώιμων τροχήλατων που είναι αδιακόσμητα¹⁹⁵. Η διακόσμηση γινόταν είτε με τα δάχτυλα (εμπιέστη), ή με μικρά κομμάτια ξύλου (εγχάρακτη) επάνω στον υγρό πηλό, πριν την όπτηση. Συνήθης επίσης και η κτενωτή (με τη χρήση κτένας) και σπανιότερα η ενσφράγιση. Τα διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνουν κυρίως ευθείες, κάθετες ή κυμματιστές γραμμές (παρατηρείται και συνδυασμός τους), το σύμβολο V, τους κύκλους, τις στιγμές κ.ά.¹⁹⁶.

Ένα ιδιαίτερο εύρημα του πολιτισμού Πράγας, και όχι μόνο, είναι τα λεγόμενα «σλαβικά τηγάνια», κυκλικά και χαμηλά πήλινα σκεύη για το ψήσιμο του ψωμιού, με διάμετρο συνήθως 20–30 εκ., τα οποία εντοπίζονται σχεδόν σε όλη την έκταση των σλαβικών εγκαταστάσεων (περιστασιακά και στις ταφές). Στην Ανατολική Ευρώπη απαντούν αρχικά στον πολιτισμό Κιέβου, ενώ μετά την επέκταση των Σλάβων, τα πρωιμότερα δείγματα χρονολογούνται στον 6ο αιώνα και επιχωριάζουν στον Κάτω Δούναβη. Κατά τον 7ο αιώνα η πλειονότητά τους εντοπίζεται στην Τσεχία και τη Σλοβακία. Τα σκεύη αυτά, που έχουν τοπικές ιδιαιτερότητες, είναι συνήθως αδιακόσμητα, ορισμένα ωστόσο φέρουν εμπιέσεις στο χείλος καθώς και το διακοσμητικό θέμα του σταυρού στο εσωτερικό τους. Σύμφωνα με τη διεξοδική προσέγγισή τους από τον F. Curta, τα «σλαβικά τηγάνια» σχετίζονταν αφενός με την αλλαγή διατροφικών συνηθειών (στροφή προς τα δημητριακά) και αφετέρου με τελετουργικές πρακτικές της κοινότητας. Ο μελετητής υποστηρίζει επίσης ότι τα ευρήματα του 7ου αιώνα δεν αποτελούν συνέχεια των προγενέστερων αντικειμένων του πολιτισμού Κιέβου, ούτε τυπολογικά, ούτε ως προς τη χρήση τους, αλλά συνέχεια των ρωμαϊκών παραδόσεων, καθώς αντίστοιχα ευρήματα έχουν εντοπιστεί στην Ισπανία, τη βορειοδυτική Αφρική κ.α. και χρονολογούνται μεταξύ 570 και 650¹⁹⁷. Οι Σλάβοι χρησιμοποιούσαν και ένα άλλο πήλινο ορθογώνιο σκεύος, σε σχήμα μικρής σκάφης, για να αποξηραίνουν ή να ψήνουν και να διατηρούν τους κόκκους των δημητριακών¹⁹⁸. Συχνό εύρημα στις πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις και, λιγότερο, στις πιθανότατα γυναικείες ταφές, αποτελούν οι πήλινοι σφόνδυλοι, οι οποίοι χρησίμευαν στα αδράχτια για την επεξεργασία του νήματος. Οι σφόνδυλοι είχαν ποικίλα σχήματα (κωνικοί, αμφικωνικοί κ.ά.) και περιστασιακά έφεραν εγχάρακτη διακόσμηση¹⁹⁹.

Ο Πένκοβκα οφείλει το όνομά του στον ομώνυμο οικισμό που βρίσκεται στην κοιλάδα του Tiasmin (παραπόταμος του Δνείπερου), νότια του Cherkasy, όπου για πρώτη φορά εντοπίστηκαν εγκαταστάσεις του πολιτισμού τη δεκαετία του 1950. Οι θέσεις των ευρημάτων του Πένκοβκα συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με τις μαρτυρίες του Ιορδάνη για την εγκατάσταση των Αντών και εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στη ζώνη δάσους–στέπας της Ουκρανίας, ιδιαίτερα κοντά σε ποταμούς, με κέντρο την περιοχή μεταξύ Δνείστερου και Δνείπερου. Ορισμένα ευρήματα απαντούν και στη ζώνη της στέπας, μεταξύ του Zaporizhia και του Dnipropetrovsk, ενώ στα ανατολικά

195. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 153-154.

196. Bekić, *Rani srednji vijek*, 108.

197. Curta, *Slavs*, 295-302, 309. Του ιδίου, *Clay Pans*, 132-143. Stanciu, *Gepiden*, 428 (μαγική-θηρσκευτική χρήση). Bekić, *Rani srednji vijek*, 107. Špehar, *Centralni Balkan*, 152. Βλ. επίσης, Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 35, 71. Profantová, *Cultural discontinuity*, 255.

198. Bekić, *Rani srednji vijek*, 107.

199. Στο ίδιο, 126.

εκτείνονται έως τους ποταμούς Ντόνετς και Όριλ και στα δυτικά έως τον Προύθο και τον Κάτω Δούναβη. Κατά τη μέγιστη εξάπλωση του πολιτισμού διακρίνονται γενικά πέντε επιμέρους ζώνες, με ιδιομορφίες κατά περίπτωση: α) ανατολικά του Δνείπερου, β) μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου, γ) στην περιοχή του Nadporizhia και του Κάτω Όριλ, δ) μεταξύ Προύθου και Δνείστερου, ε) μεταξύ Προύθου, Σέρετου και Κάτω Δούναβη²⁰⁰. Για την προέλευσή του πολιτισμού Πένκοβκα, εκτός από όσα σημειώθηκαν παραπάνω (εν. Α2.2), υπάρχουν άλλες απόψεις που τη συσχετίζουν με τον πολιτισμό Κιέβου²⁰¹, τον Τσέρνιαχοβ²⁰² ή με τους νομαδικούς λαούς²⁰³.

Λαμβάνοντας υπόψη τις επικρατέστερες απόψεις για τη χρονολόγηση του πολιτισμού Πένκοβκα, φαίνεται ότι αυτός εκτείνεται από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα (λιγοστά ευρήματα παρατηρούνται και κατά τον πρώιμο 8ο αιώνα). Προτείνονται επίσης ποικίλες χρονολογήσεις για τις επιμέρους περιόδους του, με βάση κυρίως τα χαρακτηριστικά των ημιυπόγειων κατοικιών και της κεραμικής. Σύμφωνα με τον συστηματικότερο ίσως μελετητή του πολιτισμού, τον Ουκρανό αρχαιολόγο Ο. Prikhodniuk, τα πρώτα δείγματα κεραμικής του Πένκοβκα απαντούν σε ευρήματα των μέσων του 4ου αιώνα ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, πιο συγκεκριμένα στο Roishche (περιοχή του Chernihiv, στον ποταμό Ντέσνα) και στο Bohorodychne (στον βόρειο Ντόνετς). Για τον Prikhodniuk, ο «τύπος Roishche-Bohorodychne», που δεν απαντά δυτικά του Δνείπερου, είναι μεταβατικός (από τον πολιτισμό Κιέβου στον πρώιμο Πένκοβκα) και αντιπροσωπεύει την πρώτη από τις τρεις περιόδους στην εξέλιξη του Πένκοβκα (από τα μέσα του 4ου έως τις αρχές του 5ου αιώνα). Ο Prikhodniuk χρονολογεί τη δεύτερη περίοδο του πολιτισμού από τις αρχές έως τα τέλη του 5ου αιώνα και τη μακροβιότερη τρίτη από τις αρχές του 6ου έως τα τέλη του 7ου αιώνα. Αντίθετα, ο Μ. Kazanski εντοπίζει τις παλαιότερες θέσεις του πολιτισμού Πένκοβκα στην περιοχή του νότιου Μπουγκ, και χρονολογεί τις απαρχές του, όπως και του πολιτισμού Κολότσιν, περί το 435/70²⁰⁴. Στον Πένκοβκα επίσης υπάρχουν και κάποιες οχυρωμένες εγκαταστάσεις, όπως το Budishche και το Selište στη Μολδαβία με το δεύτερο να αποτελεί πιθανόν ένα τοπικό κέντρο εξουσίας για τους Δυτικούς Άντες²⁰⁵.

-
200. Για τις απόψεις ως προς τα όρια της αντικής εγκατάστασης και τις επιμέρους ζώνες, βλ. Καρδαράς, *Άντες*, 50-51, 124-125.
201. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 19. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 130.
202. Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 85-112, ιδ. 105-112. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 142, 148 (μαζί με ιρανικά στοιχεία της στέπας). Βλ. επίσης, Szmoniewski, *The Antes*, 59-60. Καρδαράς, *Άντες*, 25-26.
203. Artamonov, *Nekotorye voprosy*, 245-254. Του ιδίου, *Pervye stranitsy*, 271-290. Werner, *Herkunft*, 586 (συμβίωση Αλανών και Σλάβων). Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 13-19. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 125. Corman, *Migrațiile*, 174 (φορείς του Πένκοβκα οι Αλανοί). Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 16. Baran, *Venedy*, 154. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 13-19, 72-73. Szmoniewski, *The Antes*, 58, 69, 82. Καρδαράς, *Άντες*, 25-26.
204. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 11-13, 40, 45-46, 60, 73. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 153-155. Για την χρονολόγηση του Prikhodniuk διατυπώνουμε επιφυλάξεις, καθώς αναμινύει σε αυτή μεταβατικούς τύπους (έμμεσα «καταργώντας» στοιχεία του πολιτισμού Κιέβου). Ως ορθότερη για τις απαρχές του Πένκοβκα κρίνουμε τη χρονολόγηση που αφορά στον διαμορφωμένο πολιτισμό (στα μέσα ή στο β' ήμισυ του 5ου αιώνα), ενώ το συνολικό φάσμα του Πένκοβκα είναι πιθανότατα παρόμοιο με εκείνο του Πράγας στην Ανατολική Ευρώπη. Βλ. σχετικά, Goehrke, *Frühzeit*, 16 (από τον ύστερο 5ο αιώνα). Angelova – Koleva, *Bulgarien 483* (η πρώιμη περίοδος του Πένκοβκα στον ύστερο 5ο και στον 6ο αιώνα). Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 214 (από τα μέσα του 5ου αιώνα). Βλ. επίσης, Terpilovskii, *Dnieper Region*, 122, 130, 135, ο οποίος απορρίπτει την πρώιμη χρονολόγηση του Prikhodniuk για τον Πένκοβκα (στην εποχή του πολιτισμού Κιέβου) και ονομάζει τα προδρομικά ευρήματα του Πένκοβκα στον Δνείπερο ως τύπους «Khlopkon» και «Roische».
205. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 22-24. Του ιδίου, *Stepove naseleñnia*, 54-55. Curta, *Slavs*, 298-299. Szmoniewski, *The Antes*, 74, ο οποίος αμφισβητεί τη στρατιωτική λειτουργία του παλαιού σκυθικού οχυρού Selište κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα.

Οι ανοικτές εγκαταστάσεις του Πένκοβκα με μέγιστο όριο περίπου 30 κατοικίες, βρίσκονται κοντά στο υγρό στοιχείο και σε χώρο κατάλληλο για την καλλιέργεια της γης. Χαρακτηριστικό τους είναι οι ομάδες από πέντε έως επτά εγκαταστάσεις, οι οποίες απέχουν τρία έως πέντε χιλιόμετρα μεταξύ τους. Η χρονική διάρκεια αυτών των εγκαταστάσεων, που είχαν εμβαδόν συνήθως ενάμισυ με δύο εκτάρια (15 με 20 στρέμματα), ήταν σύντομη²⁰⁶. Η μεγαλύτερη εγκατάσταση του Πένκοβκα εντοπίστηκε στη θέση Lug I και περιλαμβάνει 32 ημιυπόγειες κατοικίες²⁰⁷. Στην κεραμική του Πένκοβκα, οι τρεις κυριότεροι τύποι, η απαρχή των οποίων ανάγεται στους πολιτισμούς Ζαρουμπίντσι και Κιέβου, είναι οι ακόλουθοι:

α) Τα αμφικωνικά αγγεία, που χρησίμευαν για την προετοιμασία του φαγητού και απαντούν σε όλες τις εγκαταστάσεις του πολιτισμού, ιδιαίτερα στην ανατολική όχθη του Δνείπερου και λιγότερο μεταξύ Δνείστερου και Δνείπερου. Τα αγγεία αυτά έχουν ύψος 18–32 εκ., διάμετρο 12–23 εκ. στο διευρυμένο μέσον του σώματος και διάμετρο του χείλους σχεδόν ίση με της βάσης. Ως παραλλαγή τους εμφανίζονται λιγότερο συμμετρικά αγγεία με ύψος 16–30 και διάμετρο στο σώμα 14–24 εκ., ενώ η διάμετρος του χείλους είναι μεγαλύτερη από εκείνη της βάσης.

β) Τα κοντά και σφαιρικά αγγεία για την προετοιμασία του φαγητού (με ύψος 18–26 εκ.), με αρκετά ευρύ το μεσαίο τμήμα του σώματος (διάμετρος 14–23 εκ.), στενότερη βάση και κάθετο ή έξω νεύον χείλος. Ο τύπος αυτός απαντά κυρίως στην περιοχή του Nadporizhia και του Κάτω Όριλ και υπερτερεί σαφώς των αμφικωνικών αγγείων κατά την τρίτη περίοδο του Πένκοβκα.

γ) Τα συμμετρικά αγγεία με ύψος 20–30 εκ. και σφαιρικό το μεσαίο τμήμα σώματος, με διάμετρο 14–22 εκ. Τα αγγεία αυτού του τύπου έχουν έξω νεύον χείλος, η διάμετρος του οποίου είναι λίγο μεγαλύτερη ή ίση με εκείνη της βάσης. Επίσης, αγγεία τύπου Πράγας και Κολότσιν εντοπίζονται και στις θέσεις του Πένκοβκα, δυτικά και ανατολικά του Δνείπερου αντίστοιχα²⁰⁸.

Συγκριτικά με τον Πράγας και τον Κολότσιν, ο Πένκοβκα εμφανίζει πιο ανεπτυγμένη μεταλλοτεχνία, η οποία σχετίζεται με νομαδικές επιδράσεις (βλ. παρακάτω). Στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα διασώζονται πολυάριθμα στοιχεία για την κατασκευή σιδηρένιων αντικειμένων (κλίβανοι εργαστηρίων, χωνευτήρια και κουτάλες, τα οποία είχαν κατασκευαστεί από πυρίμαχο άργιλο με πρόσμιξη άμμου), καθώς και πολυάριθμα σιδηρένια αντικείμενα για αγροτικές εργασίες ή καθημερινή χρήση. Το σπουδαιότερο κέντρο μεταλλουργίας βρισκόταν στο Gaiutoron στον ποταμό Μπουγκ, όπου εντοπίστηκαν 25 κλίβανοι, καθώς και λάκκοι για το μετάλλευμα²⁰⁹. Τα μεταλλικά ευρήματα του Πένκοβκα περιλαμβάνουν και μεγάλο αριθμό κοσμημάτων ή διακοσμητικών στοιχείων. Μεταξύ άλλων απαντούν περόνες και σπειροειδή κρεμαστά αντικείμενα, κατασκευασμένα από λεπτό χάλκινο σύρμα ή τραπεζιόσχημα από λεπτό χάλκινο έλασμα,

206. Sedov, Anty, 166. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 21-22. Του ιδίου, *Stepove naseleennia*, 53-54. Curta, *Slavs*, 323-324, ο οποίος θεωρεί πιθανό ότι το χωρίον αποτελούσε ένα σύνολο εγκαταστάσεων. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 208. Καρδαράς, *Αντες*, 128.

207. Curta, North-western Region, 167-168.

208. Βλ. κυρίως, Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 33-35, 42-43, 61-68, 75. Του ιδίου, *Stepove naseleennia*, 57-58. Βλ. επίσης, Sedov, Anty, 169. Barford, *Early Slavs*, 63. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 130. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 155. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 482-483. Szmoniewski, *The Antes*, 73. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 210-211. Καρδαράς, *Αντες*, 136-137.

209. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 28, 35-38. Curta, North-western Region, 168-169. Szmoniewski, *The Antes*, 70. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 211-212. Για την εξέλιξη της σιδηρουργίας και της μεταλλοτεχνίας στους πρώτους Σλάβους, βλ. Mihok – Holý – Čilinská, *Archaeometallurgy*, 232-237. Souchopová, *Počátky západoslovanského hutníství*, 101-103. Kurnatowska – Mamzer, *Ergebnisse und Erfahrungen*, 535-539.

βραχιόλια με πεπλατυσμένη απόληξη, ενίοτε διακοσμημένα με εγχαράξεις, ή με απόληξη σε σχήμα κεφαλής φιδιού, δαχτυλίδια, πόρπες και επενδύσεις ζώνης. Σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης, στον χώρο του Πένκοβκα, και ιδιαίτερα στον Μέσο Δνείπερο, εντοπίστηκαν επίσης πολλά διακοσμητικά στοιχεία της ζώνης από χρωματιστά και ευγενή μέταλλα²¹⁰. Τα ευρήματα του Τσέρνιαχοβ στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα, τα οποία χρονολογούνται στον 4ο και τον 5ο αιώνα, είναι σχετικά περιορισμένα και αφορούν κυρίως στη γκριζα τροχήλατη κεραμική, τα κτένια από οστό και τις γερμανικού τύπου τοξωτές περόνες με μικρό σκέλος, χαρακτηριστικές για τις φάσεις D1 και D2, οι οποίες παρουσιάζουν αναλογίες με ευρήματα από την Κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική²¹¹.

Εκτός των μεμονωμένων ευρημάτων, ήλθαν επίσης στο φως αρκετοί θησαυροί, με γνωστότερους εκείνους του «τύπου Μαρτίνοβκα»²¹². Σημαντικά ευρήματα προέρχονται και από το οχυρό του Παστίρσκ (στην περιοχή του Cherkasy), το οποίο χρονολογείται στην ύστερη περίοδο του Πένκοβκα και αποτελούσε ταυτόχρονα ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα παραγωγής αγγείων και κοσμημάτων στην Ανατολική Ευρώπη. Εντός του οχυρού υπήρχαν περί τις 50 ημιυπόγειες κατοικίες, άλλες με εστία και άλλες με φούρνο από λιθοδομή ή πλινθοδομή. Το Παστίρσκ παρέχει στοιχεία για έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα, καθώς περιελάμβανε σιδηρουργείο με υψικάμινους, ενώ στα ευρήματα συγκαταλέγονται και πολλά εργαλεία για την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων. Εκτός από σημαντικό κέντρο παραγωγής, το Παστίρσκ θεωρείται επίσης κέντρο εξουσίας²¹³.

Ο πολιτισμός Κολότσιν (όνομα οικισμού στον Δνείπερο, τα πρώτα ευρήματα του οποίου δημοσιεύθηκαν το 1963), χρονολογείται μεταξύ 425/50 και 650/75. Η προέλευσή του ανάγεται στον πολιτισμό Κιέβου, ιδιαίτερα τον «τύπο Ντέσνα» του τελευταίου, λαμβάνοντας υπόψη τις κατοικίες και την κεραμική. Η ομοιότητα των ευρημάτων, με εξαίρεση τη διακόσμηση της κεραμικής, μεταξύ του ύστερου Κιέβου και του πρώιμου Κολότσιν εμφανίζεται κυρίως στην περιοχή των ποταμών Ντέσνα, Seim και Psel. Με επίκεντρο την περιοχή του Άνω Δνείπερου και του Ντέσνα, ο Κολότσιν κάλυπτε τη δασική ζώνη του Άνω Δνείπερου καθώς και τις κοιλάδες των ποταμών Seim, Sozh, Sula, Psel και του Κάτω Berezina. Στα νότια, όπου συναντούσε τον Πένκοβκα, καταλάμβανε το βόρειο τμήμα της ζώνης δάσους-στέπας ανατολικά του Δνείπερου έως την Πολτάβα (περιοχή στην οποία κατήλθαν πληθυσμοί από τον Ντέσνα μετά το τέλος του Τσέρνιαχοβ), καθώς και την κοιλάδα του βόρειου Ντόνετς. Οι φορείς του είχαν επίσης διεισδύσει στα βορειοανατολικά έως τους ποταμούς Voronezh και Tsna. Σύμφωνα με τον M. Kazanski, στις εγκαταστάσεις Khodosinka (νοτιοδυτικά του Κιέβου), Hrygorivka (περιοχή του Kaniv, δυτικά του Δνείπερου), καθώς και σε άλλες θέσεις ανατολικά του Δνείπερου, ήλθαν στο φως ευρήματα μίας μεταβατικής φάσης ανάμεσα στους πολιτισμούς Κιέβου και Κολότσιν. Το τέλος του Κολότσιν, ο οποίος δεν αποτέλεσε τη βάση κάποιου μετέπειτα πολιτισμού, συμπίπτει με εκείνο των θησαυρών «τύπου Μαρτίνοβκα» και αποδίδεται σε μεταβολές που προκάλεσε η μετακίνηση σλαβικών ομάδων από

210. Sedov, Anty, 170. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 15-16, 30, 38-39, 59 (εικ. 63-76). Του ιδίου, *Stepove naseleennia*, 48, 58. Barford, *Early Slavs*, 63. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 210.

211. Kazanski, *Relations*, 15. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 24, 34-35, 45. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154-155, 430 (εικ. 145, αρ. 16, 20-21).

212. Βλ. Καρδαράς, *Αντες*, 147-154.

213. Szmoniewski, *Stronghold*, 103-106. Του ιδίου, *The Antes*, 74-76. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 35, 39, 75. Καρδαράς, *Αντες*, 134-136.

τα δυτικά του Δνείπερου²¹⁴. Ως προς τη συσχέτιση του πολιτισμού με αναφορές των γραπτών πηγών, ορισμένοι μελετητές θεωρούν πιθανή την ταύτιση του Κολότσιν με τους Venethi²¹⁵. Για τον εθνικό προσδιορισμό του Κολότσιν υπάρχουν τρεις διαφορετικές απόψεις: α) σλαβικός πολιτισμός, β) βαλτικός πολιτισμός και γ) μικτός σλαβοβαλτικός πολιτισμός²¹⁶.

Οι ανοικτές εγκαταστάσεις του Κολότσιν, οι οποίες διακρίνονται σε μικρού (κάτω από 7.000 τ.μ.) και μεγάλου μεγέθους (από 7.000 έως 20.000 τ.μ.), εντοπίζονται κατά κανόνα σε ομάδες των πέντε έως οκτώ εγκαταστάσεων και περιλαμβάνουν κατοικίες, διάφορους λάκκους, εστίες εκτός των κατοικιών και άλλες κατασκευές. Οι μονόχωρες κατοικίες είναι τετράγωνες ή ορθογώνιες ημιυπόγειες με βάθος έως 70 εκ. (συνήθως 30 με 50), επίπεδο δάπεδο και συνήθως ανοικτή εστία. Τα τοιχώματα κατασκευάζονταν είτε από κορμούς δέντρων, είτε από πλέγμα κλαδιών και συχνά υπάρχουν υποστυλώματα στο κέντρο των κατοικιών για τη στήριξη της στέγης²¹⁷. Στον Κολότσιν είναι γνωστά εννέα οχυρά σε λόφους, κατασκευασμένα από αναχώματα και τάφρους, τα οποία δεν φέρουν ίχνη εγκατάστασης και χρησίμευαν ως καταφύγια. Γνωστά είναι επίσης τρία λατρευτικά κέντρα (Zolotomino, Slutchevsk, Nikodimono)²¹⁸. Στο έδαφος του πολιτισμού Κολότσιν έχουν εντοπισθεί 12 θησαυροί, εκ των οποίων οι οκτώ είναι «τύπου Μαρτίνοβκα»²¹⁹.

Στον πολιτισμό Κολότσιν διακρίνονται τόσο τα τυπικά πρώιμα σλαβικά κοιμητήρια σε επίπεδο έδαφος και, σε μικρότερο βαθμό, οι τύμβοι. Στην πρώτη περίπτωση η αποτέφρωση γινόταν εκτός του κοιμητηρίου και ακολουθούσε η απόθεση της καύσης σε μικρούς στρογγυλούς ή ωοειδείς λάκκους (ποσοστό 83%). Οι τεφροδόχοι απαντούν μόλις στο 10% των καύσεων, ενώ στο υπόλοιπο 7% η τέφρα ήταν κατανεμημένη τόσο εντός όσο και εκτός της τεφροδόχου²²⁰. Στους τύμβους, τα αποτεφρωμένα οστά βρίσκονται πιο συχνά διάσπαρτα, ενώ μερικές φορές σχηματίζουν συστάδες, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των κεραμικών ευρημάτων. Ορισμένες φορές διακρίνονται εντός των τύμβων καύσεις χωρίς τεφροδόχους ή, κατ' εξαίρεση, άλλα ταφικά έθιμα. Κάτω από τους τύμβους εντοπίζονται σε τρεις περιπτώσεις ίχνη καμένων ξύλινων κατασκευών. Στα κοιμητήρια του Κολότσιν απαντούν όστρακα αγγείων, δοχεία, κοσμήματα κ.ά.²²¹.

214. Goehrke, *Frühzeit*, 16-17. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 21, 74. Του ιδίου, *Stepove naselennia*, 49. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 130-131, 135. Του ιδίου, *Kievskaja kultura, 207-208*, 211 (όπου και οι απόψεις για τη χρονολόγηση του Κολότσιν στον 4ο αιώνα). Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 15-17, 54-68 (και πιν. 1-2, εικ. 1), 112-113.

215. Terpilovskii, *Kievskaja kultura*, 208.

216. Βλ. Goehrke, *Frühzeit*, 16-17. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 10-15, 112. Εντονότερα βαλτικά χαρακτηριστικά εμφανίζει ένας συγγενικός του Κολότσιν πολιτισμός, ο Tushemlia-Bantserovshchina, στον Άνω Δνείπερο, τον Memel και τον Ντβίνα. Βλ. Teodor, *Origines et voies*, 74-76. Kazanski, *Les Slaves*, 33-35, 125-129 (βαλτοσλαβικός). Parczewski, *Podstawy*, 77. Βλ. επίσης, Goehrke, *Frühzeit*, 17, 75, 77. Sedov, *Osnobnye voprosy*, 431-437 για την άποψη περί βαλτικού χαρακτήρα του Tushemlia-Bantserovshchina.

217. Goehrke, *Frühzeit*, 17. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 18-20, 69-72 (εικ. 2-5), 112.

218. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 21-23, 73-74 (εικ. 6-7), 112.

219. Στο ίδιο, 23-25, 75-80 (εικ. 8-13), 112.

220. Goehrke, *Frühzeit*, 17. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 25-30, 81 (εικ. 14), 112.

221. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 30-34, 82 (εικ. 15), 112-113. Σύμφωνα με τον μελετητή, ο πολιτισμός των μακρών τύμβων του Smolensk επεκτάθηκε περί τα μέσα του 8ου αιώνα στον Άνω Δνείπερο και σε γειτονικές περιοχές που ανήκαν στον Κολότσιν.

Τα κεραμικά ευρήματα στις θέσεις του Κολότσιν διακρίνονται σε τραχιά χειροποίητα οικιακά και εισηγμένα τροχήλατα αγγεία. Τα πρώτα σχετίζονται κυρίως με την παρασκευή του φαγητού και κατά κανόνα είναι αδιακόσμητα. Περιστασιακά φέρουν εγκοπές στο χείλος καθώς και εγχαράξεις ή στιγμές κάτω από το χείλος ή στο σώμα. Τυπικά στον πολιτισμό του Κολότσιν είναι τα αγγεία σε σχήμα τουλίπας με ελαφρώς έξω νεύον χείλος, τα οποία έχουν ύψος 16–20 και διάμετρο 12–15 εκ. Άλλοι τύποι είναι τα αμφικωνικά, τα σφαιρικά και τα αγγεία σε σχήμα κώνου. Τα αγγεία με λειασμένη επιφάνεια αποτελούν εξαίρεση. Ακόμη, όστρακα της τροχήλατης κεραμικής του Τσέρνιαχοβ (δοχεία και γαβάθες) είναι γνωστά κατά τις απαρχές του πολιτισμού, ενώ μετέπειτα τα στοιχεία του Τσέρνιαχοβ στην κεραμική και τη διακόσμηση, όπως και τα επαρχιακά ρωμαϊκά, εκλείπουν²²².

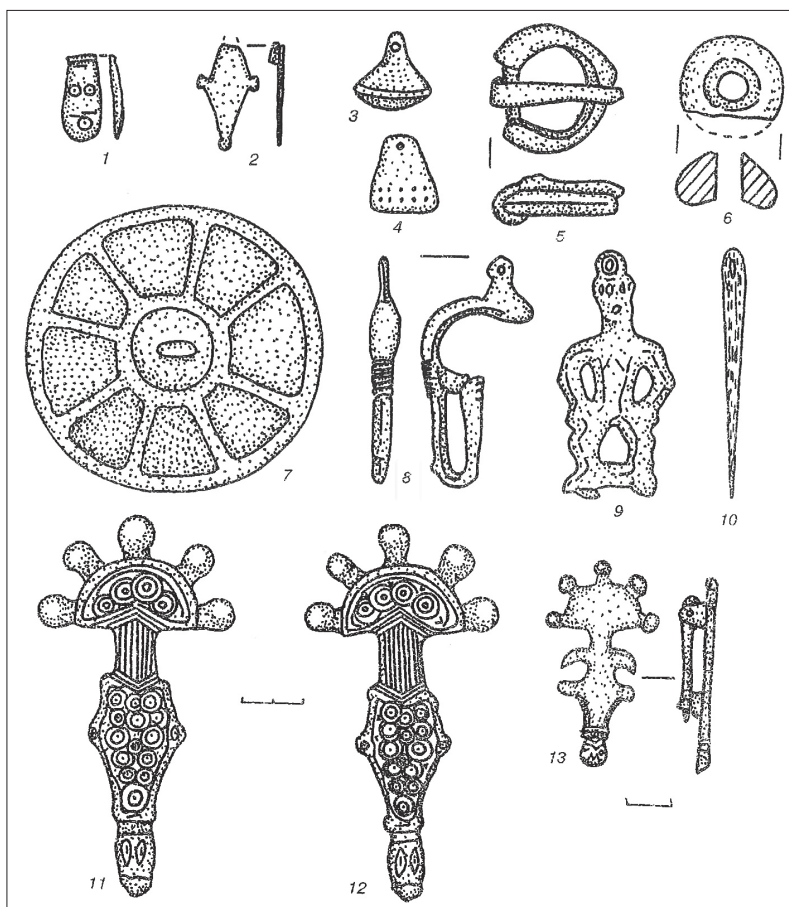
Πολυάριθμα ευρήματα στις εγκαταστάσεις του πολιτισμού αφορούν σε γεωργικά εργαλεία (π.χ. δρεπάνια, μυλόπετρες, ψαλίδια), αντικείμενα αλιείας, όπως αγκίστρια, διάφορα άλλα εργαλεία (π.χ. σουβλιά, τσεκούρια, πήλινοι αμφικωνικοί σφόνδυλοι, σκεπάρνια), καθώς και αντικείμενα καθημερινής χρήσης (μαχαίρια, λαβίδες κ.ά.).²²³ Στον πολιτισμό Κολότσιν είναι επίσης αξιόλογα τα ευρήματα όπλων, τα οποία εμφανίζουν νομαδικές επιδράσεις και εντοπίζονται κυρίως σε οχυρές θέσεις (Nikodimono και Demidovka). Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνονται αιχμές από ακόντια και βέλη, ξίφη, μαχαίρια, ένα τσεκούρι καθώς και τμήματα αλυσιδωτής και ελασμάτινης θωράκισης, αλλά και αντικείμενα ιπποσκευής (χαλινάρια, σέλες και σπιρούνια)²²⁴. Επιπλέον, από τον πολιτισμό Κολότσιν διασώζονται κοσμήματα, όπως ενώτια, περόνες, δαχτυλίδια, βραχιόλια, περιλαίμια και κρεμαστά εξαρτήματα, καθώς και πόρπες, χάντρες από γυαλί ή ήλεκτρο κ.ά. Ορισμένες διακοσμήσεις ζώνης φέρουν μορφή ανθρώπινου προσώπιδου (όπως αυτές που προέρχονται από τον θησαυρό της Μαρτίνοβκα), ενώ κάποιες άλλες σχήμα σταυρού. Στις περόνες διακρίνονται εκείνες με πέντε εξάρματα και ανθρωπόμορφες απολήξεις καθώς και οι ζωόμορφες περόνες. Στην ύστερη φάση του πολιτισμού η γυναικεία ενδυμασία στο νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα του Κολότσιν ήταν παρόμοια με εκείνη που εμφανίζεται στην πρώτη ομάδα των θησαυρών «τύπου Μαρτίνοβκα»²²⁵.

222. Goehrke, *Frühzeit*, 17. Terpilovskii, *Dnieper Region*, 130. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 34-36, 83-89 (εικ. 16-22), 113. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 34.

223. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 36-41, 90-93 (εικ. 23-26), 113.

224. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 41-44, 94-98 (εικ. 27-31, όπλα), 99-100 (εικ. 32-33, ιπποσκευή), 113. Βλ. επίσης, Καρδαράς, *Άντες*, 72-73 για ευρήματα πρώιμων σλαβικών όπλων κ.ά.

225. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Oblomskii, *Kolochinskaia kul'tura*, 44-54, 101-111 (εικ. 34-44), 113.

Εικ. 5. Πρώιμα σλαβικά διακοσμητικά στοιχεία, ανάμεσά τους και διάφοροι τύποι περο-
νών. Τα αντικείμενα είναι κατασκευασμένα από χαλκό (1-4, 6-7, 9-13), οστό (5) και ύαλο
(8). (Ο. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura. Kul'turno-khronologicheskii aspekt
issledovaniia*, Voronezhskii Universitet: Voronezh 1998, εκ. 76, 144).

A2.6. Έξωθεν επιδράσεις στους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς

Τόσο κατά τη διαμόρφωση των κύριων χαρακτηριστικών τους όσο και κατά την διάδοσή τους μέσω της επέκτασης των Σλάβων, οι πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί δέχθηκαν ποικίλες επιδράσεις από διάφορα πολιτισμικά περιβάλλοντα, ιδιαίτερα από τον χώρο της στέπας και το Βυζάντιο. Οι νομαδικές επιδράσεις παρατηρούνται κατά κύριο λόγο στον πολιτισμό Πένκοβκα, ο οποίος γειτνίαζε στα νότια με τους νομαδικούς λαούς και με όρια που σχηματικά διατρέχουν τη γραμμή Kotovsk – Kirovohrad – Kremenchuk – Poltava και Kharkiv²²⁶. Οι επιδράσεις αυτές εντοπίζονται σε ποικίλα επίπεδα, όπως:

A) Στην κεραμική, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα χειροποίητα αμφικωνικά και στρογγυλά αγγεία του Nadporizhia (πρόκειται για την περιοχή του Κάτω Δνείπερου και των Καταρρακτών), όπως και του Κάτω Όριλ. Τα αγγεία αυτά, που φέρουν εγχαράξεις στο σώμα και αυλακώσεις

226. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 21.

στο χείλος, παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό οργανικών αλλά και ανόργανων προσμίξεων. Σε νομαδική προέλευση αποδίδονται ακόμη και ορισμένα ευρήματα τροχήλατης κεραμεικής²²⁷.

Β) Στην κατασκευή των κατοικιών. Επίσης στις περιοχές του Nadporizhja και του Κάτω Όριλ, παρατηρείται κατά την τρίτη περίοδο του Πένκοβκα ένας ιδιαίτερος τύπος κατοικίας (ημιυπόγειο που μοιάζει με νομαδική γιούρτα), ο οποίος οφείλεται προφανώς στις επιδράσεις της γειτονικής στέπας ή, σύμφωνα με τον V. Sedon, στην αφομοίωση βουλγαρικών και αλανικών πληθυσμών από τους Άντες. Αυτές οι ημιυπόγειες κατοικίες είχαν είτε ωοειδές, είτε στρογγυλό σχήμα, βάθος από 40 έως περίπου 150 εκ. και στην περίμετρό τους υπήρχαν λάκκοι για τη στήριξη της κατασκευής. Οι νομαδικές επιδράσεις διακρίνονται και σε ποικίλα άλλα κτίσματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι κατοικίες σε ορθογώνιο σχήμα (ημιυπόγειες ή ισόγειες με λίθινα θεμέλια), αλλά και στη δημιουργία περίφραξης σε κάποιες από τις τυπικές τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες του Πένκοβκα²²⁸.

Γ) Στη μεταλλοτεχνία. Η μεταλλοτεχνία των πρώιμων Σλάβων ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη στον πολιτισμό Πένκοβκα, κυρίως εξαιτίας των αμεσότερων επαφών με τους νομάδες της στέπας. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον μας στα κοσμήματα από το οχυρό του Παστίρσκ, καθώς και στους θησαυρούς «τύπου Μαρτίνοβκα» (οι οποίοι απαντούν και στον πολιτισμό Κολότσιν), παρότι αυτά τα ευρήματα προσδιορίζονται από ορισμένους μελετητές ως «νομαδικά», στην πραγματικότητα φέρουν ποικίλες πολιτισμικές επιδράσεις²²⁹. Εμφανείς επίσης είναι οι νομαδικές επιδράσεις στα ευρήματα όπλων του Πένκοβκα αλλά και του Κολότσιν (τριπτέρυγες αιχμές βελών και σιδερένιος φυλακτήρας στα ξίφη)²³⁰. Τέλος, με νομαδικές επιδράσεις συσχετίζεται το γεγονός ότι στον Πένκοβκα, εκτός από τις τυπικές καύσεις, εντοπίστηκαν και ορισμένοι ενταφιασμοί, πρακτική που δεν απαντά στον Πράγας ή τον Κολότσιν²³¹.

Αναφορικά με τις βυζαντινές επιδράσεις, κατά την εμφάνισή τους, οι πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί δεν παρουσιάζουν στοιχεία επαφών με τον ύστερο ρωμαϊκό κόσμο²³². Από τον ύστερο 6ο αιώνα ωστόσο, παρατηρούνται σημαντικές βυζαντινές επιδράσεις στους πρώιμους Σλάβους, αρχικά στην περιοχή του Κάτω Δούναβη, οι οποίες αφορούν στην κεραμική και, ειδικότερα, στη χρήση του τροχού και τη διακόσμηση των αγγείων. Σε άλλες περιπτώσεις, η εμφάνιση διακόσμησης στην κεραμική των Σλάβων, π.χ. στη Σλοβενία και τη βόρεια Κροατία αποδίδεται κυρίως σε επιδράσεις του αυτόχθονος εκρωμαϊσμένου πληθυσμού, μεταξύ άλλων, η διακόσμηση με κυμματιστές γραμμές ή ο συνδυασμός τους με ευθείες γραμμές και οι εμπιέσεις στη βάση του αγγείου με τη χρήση του τροχού²³³. Αντίθετα, η διακόσμηση με στιγμές αποδίδεται σε γερμανικές

227. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 66-68. Szmoniewski, *The Antes*, 73.

228. Sedon, *Anty*, 166, 168. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 18, 25-27, 63, 65-68. Šalkovský, *Frühmittelalterliche Grubenhäuser*, 279. Curta, *North-western Region*, 167. Szmoniewski, *The Antes*, 72. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 209.

229. Βλ. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 125. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 39, 66-68, 75. Του ιδίου, *Stepove naselennia*, 48. Szmoniewski, *Stronghold*, 104-105. Του ιδίου, *The Antes*, 75-76. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 208.

230. Βλ. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154-155.

231. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 18, 30, 33, 66-68. Curta, *North-western Region*, 163. Szmoniewski, *The Antes*, 74. Καρδαράς, *Άντες*, 118. Βλ. επίσης, Kazanski, *L'armament slave*, 210 για τη συσχέτιση της διττής ταφικής πρακτικής στον Πένκοβκα με επιγαμίες.

232. Kazanski, *Les Slaves*, 38.

233. Βλ. παραπάνω, υποσ. 169. Bekić, *Rani srednji vijek*, 123-124, 155.

επιδράσεις²³⁴. Επίσης, πιθανές είναι οι βυζαντινές επιδράσεις και στη μεταλλοτεχνία, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στις χάλκινες «σλαβικές τοξωτές περόνες», για τη μελέτη των οποίων θεμελιώδες παραμένει το έργο του J. Werner²³⁵. Αν και μεγάλο μέρος των μελετητών εξακολουθεί να υιοθετεί την τυπολογική του κατάταξη, δεν συμβαίνει το ίδιο με την άποψη του Werner ότι οι περόνες αυτές, οι οποίες χρονολογούνται στον ύστερο 6ο και τον 7ο αιώνα, είναι σλαβικές²³⁶. Οι συγκεκριμένες περόνες διακρίνονται από τον Werner σε δύο κύριες κατηγορίες, εκείνες με απόληξη σε σχήμα ανθρώπινου προσώπου (ομάδα I, τύποι A–L) και εκείνες με απόληξη σε σχήμα προσώπου ζώου (ομάδα II, τύποι A–E). Από το σύνολο αυτών, ένα μέρος κατατάσσεται στον «τύπο Δνείπερου», ο οποίος περιλαμβάνει, σύμφωνα με τον Werner, ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες περόνες που δεν φέρουν κεφαλή με εξάρματα (βλ. παρακάτω). Η διάδοση των «σλαβικών τοξωτών περονών», αν και δεν είναι ομοιόμορφη, παρατηρείται σε ολόκληρο τον χώρο της σλαβικής επέκτασης και εικάζεται ότι υπήρχε μεγάλος αριθμός εργαστηρίων για την παραγωγή τους²³⁷. Οι χυτές ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες περόνες εντοπίστηκαν κυρίως στον Μέσο Δνείπερο (ορισμένες και στην Κριμαία) και τα δείγματά τους απαντούν συνήθως στους θησαυρούς της Μαρτίνοβκα, της Κοζιίνκα, του Trubchevsk κ.ά.²³⁸.

Στην πλειονότητά τους, οι «σλαβικές τοξωτές περόνες» φέρουν ημικυκλική κεφαλή συνήθως με πέντε κομβιόσχημα εξάρματα, στέλεχος σε σχήμα τραπεζίου ή ρόμβου και απόληξη σε σχήμα προσώπου (ανθρώπου ή ζώου). Εξαιτίας του σχήματος της κεφαλής, αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία ως «δακτυλόσχημες» ή «ακτινωτές». Στη διακόσμηση μέρους αυτών απαντούν και πτηνά που παραπέμπουν σε γοθικά πρότυπα. Στην Ανατολική Ευρώπη ορισμένοι μελετητές, όπως και ο M. Kazanski, περιλαμβάνουν στον «τύπο Δνείπερου», εκτός από τις ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες περόνες, μεγάλο φάσμα των «δακτυλόσχημων» (ευρύτερα τη δεύτερη ομάδα του Werner)²³⁹. Σύμφωνα επίσης με τον O. Prikhodniuk, ο «τύπος Δνείπερου» αποτελεί μετεξέλιξη των μικρών περονών «τύπου Δούναβη» που έφεραν εξίσου ημικυκλική κεφαλή με πέντε κομβιόσχημα εξάρματα²⁴⁰. Οι απόψεις αυτές δεν έχουν ευρεία απήχηση στους μελετητές εκτός της Ανατολικής Ευρώπης, σύμφωνα με τους οποίους ο «τύπος Δνείπερου» περιορίζεται στις ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες περόνες (κυρίως από την πρώτη ομάδα του Werner) και δεν

234. Bekić, *Rani srednji vijek*, 123.

235. Werner, J., *Slawische Bügelfibeln*, 150-172. Του ιδίου, *Neues zur Frage*, 114-120. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 172-173. Μετέπειτα, άλλοι ερευνητές επιχείρησαν να δώσουν δική τους τυπολογική κατάταξη. Βλ. Vagalinski, *Strahlenfibeln*, 261-305.

236. Βλ. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 173-175. Vranešević – Špehar, *Visual Culture*, 36-37.

237. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 173. Radičević, *Voprosy*, 303. Špehar, *Centralni Balkan*, 164.

238. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 39, 56, 134-135 (εικ. 64.1, 5, 65.2, 5-6), 141 (εικ. 73.4-6). Kazanski, *L'armament slave*, 205-207. Szmoniewski, *Anthropomorphic Brooches*, 301-312. Του ιδίου, *Two Worlds*, 271-276. Skiba, *Fibuly*, 133-142, ο οποίος θεωρεί ότι σε ορισμένες ζωόμορφες περόνες απεικονίζονται κεφαλές γρυπών ή αετών και επισημαίνει τις νομαδικές επιδράσεις στην παραγωγή τους.

239. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 56-57, 134-136 (εικ. 63.1-2, 64.6, 65.1, 3, 66.11), 144 (εικ. 76.11-12). Gavritukhin – Oblomskii, *Gaponovskii klad*, 36-38, 175, 228-229 (εικ. 49-50). Kazanski, *Middle Dnieper*, 789, 792, 831, 840-848. Βλ. επίσης, Καρδαράς, *Άντες*, 140-141.

240. Βλ. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 39, 55-57 (εικ. 68.3, 73.3, 76.13), όπου και η συζήτηση σχετικά με την εισαγωγή από τον βυζαντινό δούναβικό χώρο της χυτής τεχνικής στις περόνες του Πένκοβκα στα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου αιώνα (πρώιμη χυτή περόνη της Surskaia Zabora). Kazanski, *Middle Dnieper*, 779, 789-792, 816, 837. Καρδαράς, *Άντες*, 141.

περιλαμβάνει «δακτυλόσχημες»²⁴¹. Στην έρευνα έχει υποστηριχθεί η βυζαντινή²⁴², η γερμανική/γοτθική²⁴³ ή η νομαδική²⁴⁴ προέλευση του συνόλου ή ενός μέρους των παραπάνω ευρημάτων. Σύμφωνα με μία άλλη προσέγγιση, οι περόνες αυτές, όπως γενικότερα τα ευρήματα «τύπου Μαρτίνοβκα», δεν έχουν συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα, αλλά λειτουργούσαν ως σύμβολα κοινωνικής θέσης ή μίας διαδεδομένης κατά τον 6ο και 7ο αιώνα «διεθνούς μόδας», η οποία συμπίπτει περίπου με την πρώιμη αβαρική περίοδο (568–660)²⁴⁵. Εκτός από τις περόνες, τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα θέματα (π.χ. ζεύγος αντωπών ζωόμορφων κεφαλών) εμφανίζονται ταυτόχρονα και στις πόρπες του πολιτισμού Πένκοβκα καθώς και σε επενδύσεις ζώνης του 6ου ή 7ου αιώνα που φέρουν διάτρητη διακόσμηση, τεχνική που θεωρείται επίδραση από τον Κάτω Δούναβη²⁴⁶. Πιο διακριτές είναι οι βυζαντινές επιδράσεις στα χάλκινα ενώτια «τύπου Παστίρσκ», όπως τα χυτά διάτρητα σε σχήμα άστρου (Semenki, Gaivoron) ή τα έκτυπα σφαιροειδή (Zadonetsko)²⁴⁷.

Σε μία άλλη κατηγορία εντάσσονται οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών, οι οποίες επιβεβαιώνονται και από τον Προκόπιο²⁴⁸.

Α) Πένκοβκα και Κολότσι: στα βόρεια του χώρου του Πένκοβκα (στα όρια των ζωνών δάσους και δάσους-στέπας) υπάρχουν μεθοριακές περιοχές με στοιχεία του Κολότσι στην ανατολική και του Πράγας στη δυτική όχθη του Δνείπερου. Κύριο σημείο επαφής του Πένκοβκα με τον Κολότσι, όπου απαντούν ευρήματα και των δύο πολιτισμών, είναι ο Κάτω Ντέσνα²⁴⁹. Στον χώρο του Πένκοβκα, τα αγγεία σε σχήμα τουλίπας εντοπίζονται κυρίως ανατολικά του Δνείπερου και σποραδικά στον Μέσο Δνείπερο και τον νότιο Μπουγκ²⁵⁰.

Β) Πράγας και Πένκοβκα: μεταξύ των ποταμών Δνείστερου και Δνείπερου δεν υπάρχει ξεκάθαρο όριο ανάμεσα στους πολιτισμούς Πράγας και Πένκοβκα. Ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς

-
241. Werner, J., *Slawische Bügelfibeln*, 158-169 (και πίν. 34-35), ο οποίος θεωρεί τον «τύπο Δνείπερου» κλάδο της πρώτης ομάδας στην κατάταξή του. Cormann, *L'origine*, 171-172. Szmoniewski, *Two worlds*, 271-276. Skiba, *Fibuly*, 133-142. Για ορισμένες περόνες «τύπου Δνείπερου» από πολύτιμα μέταλλα, βλ. Komar, *Dneprovskie plastinchatye fibuly*, 137-149. Το ζήτημα εμφανίζεται αρκετά σύνθετο καθώς υπάρχει συχνά σύγχυση ανάμεσα στην προέλευση περονών από τον Δνείπερο και σε έναν «τύπο Δνείπερου». Σημειώνουμε επίσης την παρατήρηση του B. Szmoniewski (ό.π., 272), «brooches of the Dnieper class have never been studied comprehensively».
242. Βλ. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 174. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 57. Kazanski, *Middle Dnieper*, 832, 848.
243. Fiedler, *Studien I*, 91-105. Gavritukhin – Oblomskii, *Gaponovskii klad*, 36-38, 175. Kazanski, *Les Slaves*, 94. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93. Ivanišević – Bugarski *Western Banat*, 56. Για τη σύγκριση με οστρογοτθικές περονών, βλ. Špehar, *Lederata and Aquae*, 48.
244. Špehar, *Centralni Balkan*, 164 (γερμανική ή νομαδική-σαρματική/κουτριγουρική-προέλευση). Του ιδίου, *Remarks to Christianisation*, 75-76.
245. Curta, 'Slavic' Bow Fibulae, 101-146. Του ιδίου, *Slavs*, 247-275. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 633-635. Της ίδιας, *Cultural discontinuity*, 256. Jelínková, *Formirovanie*, 127. Για μία συνολική επισκόπηση των ζητημάτων ως προς τις «σλαβικές τοξωτές περόνες», βλ. Curta, *Twenty Years*, 235-342 (με 531 συνολικά δείγματα).
246. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 39, 58, 134 (εικ. 64.3), 136-139 (εικ. 66.1, 67.1, 68.1, 69, 70.2), 141 (εικ. 72), 143-144 (εικ. 75.8, 76.9). Szmoniewski, *Two worlds*, 266-271.
247. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 39, 57, 134 (εικ. 63.8), 139 (εικ. 70.4-6, 10).
248. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14, 356: *ἐπεκρηκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίνυντο ἀδεῶς οἱ θάρβαροι οὔτοι*. Καρδαράς, *Αντες*, 144.
249. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 154. Szmoniewski, *The Antes*, 70. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 21, 65, 74. Του ιδίου, *Stepove naseleñnia*, 49. Motsia, *Anty za Dunaem*, 37-38. Oblomskii, *O drevnostiakh*, 54, σύμφωνα με τον οποίο οι πολιτισμοί Κολότσι και Πένκοβκα έχουν όρια στα ανατολικά κατά μήκος της γραμμής Ντέσνα – Άνω Σεϊμ και βόρειου Ντόνετς – Οσκολ.
250. Sedov, *Anty*, 169. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 34, 61-62, 68.

διακρίνονται στοιχεία αλληλεπιδράσεων που αφορούν κυρίως στην κεραμική και τα στοιχεία θέρμανσης. Σχετικά με την κεραμική, τα αγγεία τύπου Πράγας απαντούν κατά την πρώτη περίοδο του Πένκοβκα στον νότιο Μπουγκ και τον Κάτω Δνείστερο, ενώ κατά τη δεύτερη και τρίτη περίοδο είναι διαδεδομένα μεταξύ Δνείπερου και Προύθου. Από την άλλη πλευρά, η χειροποίητη κεραμική του Πένκοβκα στον χώρο του Πράγας παρατηρείται στον Μέσο Δνείστερο²⁵¹. Κατά την πρώτη περίοδο του Πένκοβκα επίσης, οι μισές από τις κατοικίες στην ανατολική όχθη του Δνείπερου δεν διέθεταν στοιχεία θέρμανσης, ενώ οι υπόλοιπες είχαν εστία ανοικτού τύπου, διαμορφωμένη από πήλινα ή λίθινα στοιχεία. Στη συνέχεια ωστόσο, υπό την επίδραση του πολιτισμού Πράγας (η οποία πιθανόν υπήρξε αποτέλεσμα της μετακίνησης πληθυσμών από τον Άνω Δνείπερο), οι εστίες αντικαταστάθηκαν σταδιακά με φούρνους από λιθοδομή σε όλη την έκταση του Πένκοβκα²⁵².

A2.7. Φάσεις και δίοδοι της σλαβικής μετανάστευσης

Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν το περίγραμμα της σλαβικής εθνογένεσης και του πολιτισμού των πρώιμων Σλάβων, ο οποίος διαδόθηκε στο ήμισυ σχεδόν της ευρωπαϊκής ηπείρου. Κυρίαρχη πλέον είναι στην έρευνα η άποψη ότι η σλαβική μετανάστευση πραγματοποιήθηκε σε διαδοχικά κύματα και όχι μέσω ενός ενιαίου κύματος, το οποίο κάλυψε ταυτόχρονα όλο τον σχετικό χώρο²⁵³. Η μετανάστευση των Σλάβων από την αρχική τους πατρίδα δεν προκλήθηκε από εξωτερικούς παράγοντες και η επέκτασή τους διευκολύνθηκε από τη φυγή των γερμανικών λαών. Ωστόσο, σημαντικό ρόλο για την εγκατάστασή τους τόσο στην Κεντρική Ευρώπη όσο και τα Βαλκάνια είχε η ίδρυση του αβαρικού χαγανάτου το 568 και, ειδικά για τη δεύτερη περίπτωση, η πτώση του βυζαντινού *limes* στον Κάτω Δούναβη στις αρχές του 7ου αιώνα²⁵⁴. Το γενικό σχήμα της σλαβικής μετανάστευσης μπορεί να διακριθεί σε τρεις φάσεις, συγκεκριμένα, δύο φάσεις μετακίνησης και μία μικτή φάση μετακίνησης και σταθεροποίησης. Στο σχήμα αυτό επισημαίνονται εδώ οι περιπτώσεις μαζικής εγκατάστασης, καθώς οι σποραδικές μετακινήσεις μικρών πληθυσμιακών ομάδων δίνουν αρκετά πιο σύνθετη εικόνα. Στην πρώτη φάση (περ. 500–550), εποικίζονται οι εκτός Καρπαθίων ρουμανικές περιοχές έως τον Κάτω Δούναβη, μαζί με την ανατολική και τη νότια Πολωνία. Κατά τη δεύτερη φάση (περ. 550–600), εποικίζονται η δυτική και η βόρεια Πολωνία, οι κοιλάδες ποταμών στα βόρεια Καρπάθια, η Τρανσυλβανία, η Ουγγαρία, η Σλοβακία, η Τσεχία, οι ανατολικές Άλπεις (περιοχές της Αυστρίας και η Σλοβενία), η ανατολική Βαυαρία και το νότιο τμήμα του ανατολικογερμανικού χώρου. Αναφορικά με την τρίτη φάση, η οποία χρονολογείται στον πρώιμο 7ο αιώνα, παρατηρείται ο εποικισμός των Βαλκανίων νότια του Κάτω Δούναβη, της βόρειας Ιστρίας και του βόρειου τμήματος του ανατολικογερμανικού χώρου. Μετά το 630 περίπου, αν και ο συνολικός σχεδόν χώρος της σλαβικής εγκατάστασης δέχεται νέα κύματα εποίκων,

251. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 14, 21, 34, 43, 61, 63-65, 68. Του ιδίου, *Stepove naselennia*, 49. Abasina et al., *Davni Slov'iani*, 211.

252. Sedov, Anty, 166. Godłowski, Slawensitze, 270-271. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 25, 42, 61, 63, 68. Barford, *Early Slavs*, 63. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 155. Szmoniewski, *The Antes*, 71-72.

253. Schoknecht, *Mecklenburg-Vorpommern*, 514. Barford, *Early Slavs*, 46, 56, 73. Ruttkey, *North Carpathian Basin*, 290. Βλ. επίσης, Fusek – Zábajník, *Ausklang 556*, όπου αμφισβητείται η έλευση δεύτερου κύματος εποίκων στην πρώην Τσεχοσλοβακία.

254. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 556. Ruttkey, *North Carpathian Basin*, 290.

παρατηρείται σταθεροποίηση της νέας πραγματικότητας και ποικίλες μεταβολές, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στην ανάπτυξη σχέσεων με γειτονικά πολιτισμικά περιβάλλοντα²⁵⁵.

Κατά την επέκταση των πρώιμων Σλάβων διακρίνεται η διάδοση των κύριων πολιτισμικών στοιχείων προς τέσσερις κύριες κατευθύνσεις: α) τον Κάτω Δούναβη. Η μετακίνηση πραγματοποιήθηκε πιθανόν από τη δυτική Ουκρανία και τη Μολδαβία· β) κατά μήκος του βόρειου τμήματος των δυτικών Καρπαθίων, μέσω της νότιας Πολωνίας· γ) κατά μήκος του νότιου τμήματος των δυτικών Καρπαθίων (δυτική Σλοβακία και Μοραβία) προς τη Βοημία, τον Μέσο Δούναβη και τον Έλβα· δ) προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά στην Ουκρανία²⁵⁶. Η σλαβική μετανάστευση κατέστη εφικτή μέσω πολυάριθμων διόδων, τις οποίες παραθέτουμε εδώ σε αδρές γραμμές.

Στον ευρύτερο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης, ένα πολύ σημαντικό πέρασμα ήταν εκείνο της Μοραβικής Πύλης στη βορειοανατολική Τσεχία. Μέσω αυτού εποικίσθηκε η Μοραβία από ένα κύμα που κατήλθε από τη Μικρά Πολωνία. Το ίδιο σημείο αποτελούσε μετέπειτα και δίοδο των Σλάβων από τα νότια προς τα βόρεια όπου μετέφεραν και αντιστοιχες πολιτισμικές επιδράσεις²⁵⁷. Από το ίδιο κύμα εποικίσθηκε λίγο αργότερα η κεντρική και η βορειοδυτική Βοημία²⁵⁸. Αντίθετα, στη νότια Βοημία οι φορείς του πολιτισμού Πράγας διεισδυσαν από τα νοτιοανατολικά, προερχόμενοι από τον Μέσο Δούναβη²⁵⁹. Επίσης, για την περιοχή της Μοραβίας επισημαίνεται η διείσδυση πληθυσμών από τα νοτιοανατολικά καθώς και η σημασία ορισμένων διόδων, όπως αυτών που βρίσκονται, α) κατά μήκος των ποταμών Μοράβα και Dija, β) στη συμβολή των ποταμών Svratka και Svitava και γ) στον ρου του Svitava, στα υψίπεδα μεταξύ Μοραβίας και Βοημίας. Ορεινά περάσματα υπήρχαν και ανατολικά του Svitava στις θέσεις Jevíčko και Křínice u Boskovic²⁶⁰. Για τις διόδους της σλαβικής μετανάστευσης στη Σλοβακία υπάρχουν τρεις εκδοχές: α) από τα ΒΔ μέσω της Μοραβίας, β) από τα βόρεια (ΝΑ Πολωνία) μέσω περασμάτων των Καρπαθίων, κατά μήκος των ποταμών Váh και Nitra ή μέσω του λεκανοπεδίου της Turčianska και γ) ο νότιος δρόμος κατά μήκος του Δούναβη²⁶¹. Για τον εποικισμό του νότιου τμήματος της ανατολικής Γερμανίας έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η μετακίνηση των Σλάβων πραγματοποιήθηκε είτε μέσω της Πολωνίας²⁶² είτε μέσω της Βοημίας, κατά μήκος του τσεχικού και ακολούθως του γερμανικού Έλβα, όπως και

255. Godłowski, *Mitteleuropa*, 416–447, όπου και η φάση της «εσωτερικής επέκτασης» από τα τέλη του 4ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα μεταξύ των ελών του Πριπέτ και των Καρπαθίων, η οποία σχετίζεται με τη σλαβική εθνογένεση. Barford, *Early Slavs*, 55–56, 67. Βλ. επίσης, Braichevs'kii, Ants'ka problema, 131–132. Brather, *Oder und Neisse*, 45. Stanciu, Gepiden, 427. Ruttkey, *North Carpathian Basin*, 290 (απαρχή της επέκτασης στα μέσα του 5ου αιώνα).

256. Teodor, *East Carpathian Area*, 26. Του ιδίου, *Origines et voies*, 83. Braichevs'kii, Ants'ka problema, 131. Birnbaum, *Balkanhalbinsel*, 19. Barford, *Early Slavs*, 47–48, 52–55. Buko, *Early Medieval Poland*, 62. Stanciu, Gepiden, 429. Ruttkey, *North Carpathian Basin*, 290.

257. Brather, *Oder und Neisse*, 45. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 649.

258. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 621, 639, με την επισήμανση της άφιξης ενός μεταγενέστερου δεύτερου κύματος από τα νοτιοανατολικά.

259. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 620–621, 639. Της ίδιας, "Cultural Change", 226–227. Profantová – Bureš, *Datenerfassung*, 169, 171, 190.

260. Jelínková, *Formirovanie*, 119, 125.

261. Βλ. Zeman, *Tschechoslowakei*, 177. Čilinská, *Development*, 237, 245–246, σύμφωνα με την οποία μέσω του Δούναβη εισήλθε στη νοτιοδυτική Σλοβακία τον 7ο αιώνα ένα δεύτερο κύμα εποίκων που ήταν φορείς του «Πένκοβκα-Μαρτίνοβκα», ενώ οι φορείς του Πράγας είχαν ήδη εισέλθει από τα βόρεια. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 649. Fusek – Zbojník, *Ausklang*, 553. Ruttkey, *North Carpathian Basin*, 290–291. Βλ. επίσης, Curta, *Slavic Archaeologies*, 370–371. Brather, *Oder und Neisse*, 45.

262. Dušek, *Thüringen*, 8.

του Ζάαλε. Ως ένα από τα περάσματα καταγράφεται το Kulm–Nollendorf κοντά στο Eger. Στη συνέχεια, η κοιλάδα του Έλβα ήταν δίοδος μετανάστευσης προς την παράκτια Γερμανία, όπου οι πρωιμότερες εγκαταστάσεις είναι λίγο μεταγενέστερες από εκείνες του νότου²⁶³. Στην Ουγγαρία τέλος, φαίνεται ότι οι πρώτοι έποικοι διείσδυσαν από τη Μοραβία και τη Σλοβακία και σχεδόν ταυτόχρονα ένα δεύτερο κύμα ακολούθησε μαζί με τους Αβάρους το 568²⁶⁴.

Όσον αφορά στα Βαλκάνια, η μετακίνηση των Σλάβων από τη δυτική Ουκρανία προς τις ρουμανικές περιοχές πραγματοποιήθηκε πιθανόν κατά μήκος του Προύθου, του Σέρετου και μέσω στενών πεδιάδων που βρίσκονταν στους πρόποδες των ανατολικών Καρπαθίων²⁶⁵. Από τα βόρεια Καρπάθια τα σλαβικά φύλα κατήλθαν στην Τρανσυλβανία μέσω των ποταμών Τισσού, Someș, Crasna και Zalău²⁶⁶. Για τη Βαλκανική νότια του Κάτω Δούναβη, όπου κυριαρχούν οι οροσειρές, σημαντική παράμετρος υπήρξε το οδικό δίκτυο που είχε αναπτυχθεί κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και διατηρήθηκε στους πρώιμους βυζαντινούς. Οι σπουδαιότεροι δρόμοι που αξιοποιήσαν οι εισβολείς κατά τις επιθέσεις τους από τα βόρεια προς τα νότια ακολουθούσαν τον ρου των μεγάλων ποταμών (Δούναβη, Σάβα, Δραύου, Δρίνου, Μοράβα, Αξιού κ.ά.). Πολλές σλαβικές εγκαταστάσεις παρατηρούνται αργότερα κατά μήκος των ρωμαϊκών δρόμων σε πόλεις ή οχυρά σημεία²⁶⁷. Οι σλαβικές επιθέσεις, οι οποίες διενεργήθηκαν με ορμητήριο τη Ρουμανία και με στόχο την εγκατάσταση νότια του Κάτω Δούναβη, είχαν ως πιθανότερη δίοδο την περιοχή δυτικά του Δοροστόλου, καθώς η Μικρά Σκυθία ήταν μάλλον καλύτερα οχυρωμένη συγκριτικά με τις λοιπές επαρχίες του Δούναβη²⁶⁸. Το Δορόστολον ή η Καρσός στη Μικρά Σκυθία αποτελούσαν τις πιθανές διόδους για την επίθεση των Σλάβων του Αρδάγαστου το 585²⁶⁹. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, σημεία–περάσματα στον Δούναβη, στα οποία «ενέδρευαν οι Σκλαβηνοί», ήταν τα Άδινα και το φρούριον Ουλμιτών στη Μικρά Σκυθία²⁷⁰.

Για τη διέλευση μέσω της Σερβίας οι εισβολείς ακολουθούσαν τους δρόμους κατά μήκος του Μοράβα και του Τιμοκ²⁷¹. Η συμβολή του δεύτερου με τον Δούναβη θεωρείται ότι υπήρξε η δίοδος για τη σλαβική εισβολή του 550/51²⁷². Ως ενδεικτική για την πορεία των εισβολών εκλαμβάνεται

263. Brachmann, DDR, 46-47, 56-57, σύμφωνα με τον οποίο (ό.π., 48, υποσ. 4), από το 450 έως το 550 η Κεντρική Ευρώπη δοκιμάστηκε από ξηρασία, γεγονός που προκάλεσε μετακινήσεις και εγκατάσταση κοντά στο υγρό στοιχείο. Brather, *Oder und Neisse*, 45.

264. Βλ. εν. Β5.2.

265. Comşa, *Betrachtungen*, 69. Teodor, *East Carpathian Area*, 26. Του ιδίου, *Origines et voies*, 70, 81, 83, σύμφωνα με τον οποίο τη συγκεκριμένη διαδρομή ακολούθησαν οι φορείς του πολιτισμού Πένκοβκα. Godłowski, *Slawensitze*, 272-273. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 131. Goehrke, *Frühzeit*, 17-18. Barford, *Early Slavs*, 47-48, 52-55. Brather, *Oder und Neisse*, 45. Buko, *Early Medieval Poland*, 62.

266. Teodor, *Origines et voies*, 83 (φορείς του πολιτισμού Πράγας). Stanciu, *Gepiden*, 429. Holub, *Jazykové doklady*, 286. Η Τρανσυλβανία γεωγραφικά και ιστορικά ανήκει στην Κεντρική Ευρώπη, ωστόσο, καθώς στη μελέτη ακολουθείται η παρουσίαση με βάση τις σύγχρονες χώρες, στην προκειμένη περίπτωση τη Ρουμανία, η περιοχή εντάσσεται εδώ στο περίγραμμα της τελευταίας.

267. Barford, *Early Slavs*, 62. Špehar, *Lederata and Aquae*, 52. Jarić, *Barbarian Incursions*, 56-57. Živković, *Urban Landscape*, 33.

268. Diaconu, *Pénétration*, 167. Καρδαράς, *Αντες*, 93-94.

269. Madgearu, *Scythia*, 42-43, 48. Του ιδίου, *Downfall*, 318.

270. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, IV, 7. 8 και 13, 132. Curta, *Slavs*, 88. Madgearu, *Bridgeheads*, 299-301. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 482, 485.

271. Petrović, *Terrestrial Communications*, 277.

272. Vasić, *Mésie Première*, 43.

επίσης η πυκνότητα των ιουστινιάνειων οχυρώσεων σε ορισμένα κομβικά σημεία του οδικού δικτύου, όπως στη συμβολή των ποταμών Μοράβα και Τιμοκ (περιοχή της Ναϊσσού/Νίς) αλλά και βορειότερα, στη συμβολή των ποταμών Ρορεčka και Τιμοκ²⁷³. Δυτικότερα, η διέλευση των Σλάβων προς την Κροατία, την Ιστρία και τις ανατολικές Άλπεις πραγματοποιήθηκε κατά μήκος του Δραύου, του Μιρ και του Σάβα με τους παραποτάμους του, ενώ για τη διείσδυση στο Φρίουλι χρησιμοποιήθηκε το ορεινό πέρασμα «Πύλη της Postojna»²⁷⁴. Σύμφωνα με άλλη άποψη, οι έποικοι της Σλοβενίας και της βόρειας Κροατίας κατήλθαν από τη Μοραβική Πύλη και τη Σλοβακία²⁷⁵. Ειδικότερα για την Κροατία, έχει διατυπωθεί η υπόθεση «διπλής» μετανάστευσης, η οποία πραγματοποιήθηκε τόσο από τα βόρεια, όσο και από τα ανατολικά²⁷⁶. Στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη οι Σλάβοι διείσδυσαν μάλλον από τα βόρεια, όπως προκύπτει από την εγκατάστασή τους σε παλαιότερες ρωμαϊκές θέσεις ή οχυρά, κυρίως κατά μήκος του Δρίνου και του Νερέτβα. Στην πορεία τους επίσης το 550/51 από τη Ναϊσσό προς τη Δαλματία εικάζεται ότι διήλθαν από τα βουνά της ανατολικής Βοσνίας²⁷⁷. Παρότι οι Σλάβοι διέθεταν πλοιάρια, η διείσδυση τους στη Βαλκανική Χερσόνησο πιθανότατα δεν πραγματοποιήθηκε με πλωτά μέσα, καθώς οι ποταμοί της, με εξαίρεση τον Δούναβη, τον Σάβα και τον Κάτω Νερέτβα (εν μέρει επίσης τον Μοράβα και τον Αξιό), δεν ήταν πλωτοί²⁷⁸.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες της σλαβικής μετανάστευσης από περιοχή σε περιοχή αποτελούν αντικείμενο συζήτησης μεταξύ των μελετητών και ορισμένες απόψεις έχουν οδηγήσει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σε στερεότυπες θέσεις· από αυτές αναφέρουμε επιγραμματικά τις ακόλουθες: α) η υπόθεση του κενού χώρου: σύμφωνα με αυτή, οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν σε έρημες περιοχές, τις οποίες είχαν ήδη εγκαταλείψει οι γερμανικοί λαοί. Για τη συγκεκριμένη άποψη είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν ποικίλες αφετηρίες, είτε επιστημονικές, όπως η μέθοδος της δενδροχρονολόγησης, είτε πολιτικές, για παράδειγμα η σκοπιμότητα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να «αποκαθαρθεί» η ιστορία των πρώιμων Σλάβων από οποιονδήποτε συσχετισμό με τους Γερμανούς²⁷⁹.

β) η ειρηνική εγκατάσταση των Σλάβων εποίκων-καλλιεργητών στις νέες τους πατρίδες και, κατ'επέκταση, η ομαλή αφομοίωση των αυτοχθόνων: ως επιχειρήματα υπέρ αυτής της άποψης προβλήθηκαν η απουσία τεκμηρίων σύγκρουσης μεταξύ αυτοχθόνων και εποίκων σε συνδυασμό με τον περιορισμένο αριθμό όπλων μεταξύ των αρχαιολογικών ευρημάτων²⁸⁰. Παρότι σε κάποιες περιπτώσεις η θέση αυτή πιθανόν απηχούσε την ιστορική αλήθεια, στην επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε τόσο από τους υποστηρικτές, όσο και από τους πολέμιους της της διαφαίνονται

273. Bulić, *Fortifications*, 223. Petrović, *Terrestrial Communications*, 276-277. Βλ. επίσης εν. Γ1.5.

274. Darovec, *Breve storia*, 47. Petrović, *Terrestrial Communications*, 278.

275. Fabijanić, *Podvršje*, 259.

276. Bekić, *Keramika*, 34-35.

277. Čremošnik, *Nalazi*, 93-94. Bulić, *Fortifications*, 155-156.

278. Jarić, *Barbarian Incursions*, 50, υποσ. 13, 57. Radičević, *Voprosy*, 303. Kardaras, *Avars*, 147.

279. Bλ. Zeman, *Tszechoslowakei*, 173-174. Popowska-Taborska, *Contemporary Linguistic*, 93. Barford, *Frontiers*, 28-29. Dzino, *Identity Transformations*, 74.

280. Čremošnik, *Jazbine*, 304. Της ιδίας, *Nalazi*, 98. Brachmann, *DDR*, 48. Dušek, *Thüringen*, 10. Herrmann – Struve, *Nordwest Slawen*, 268.

επίσης πολιτικές σκοπιμότητες²⁸¹. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι οι Σλάβοι ήταν κατεξοχήν καλλιεργητές –όπως συνάγεται και από αναφορές στο *Στρατηγικόν του Μαυρικίου*–, ως εκ τούτου η επέκτασή τους δεν είχε στρατιωτικό χαρακτήρα αλλά οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην αναζήτηση καλλιεργήσιμων εκτάσεων²⁸².

Εικ. 6. Χάρτης που απεικονίζει τη διάδοση των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών και την πιθανή σύνδεσή τους με συγκεκριμένους λαούς. (L. Galuška, *Slované doteky předků. O životě na Moravě 6. – 10. století*, Moravské zemské museum: Brno 2004, 9).

281. Βλ. Curta, *Slavic Archaeologies*, 374. Živković, *Urban Landscape*, 23. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 261. Βλ. επίσης ενδεικτικά, εν. Β6.1.

282. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4, 17-18, 372: "Υπεσιν δὲ αὐτοῖς πλῆθος ἀλόγων παντοίων καὶ γεννημάτων ἐν θημωνίαις ἀποκείμενον, καὶ μάλιστα κέγγρου καὶ ἐλύμου. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*, 17-44. Barford, *Slavs*, 55, 153-156. Živković, *Forging Unity*, 33.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

B1.1. Πολωνία και Βοημία

Πριν την επικράτηση του σλαβικού υλικού πολιτισμού στον πολωνικό χώρο –κατά την άποψή μας ως αποτέλεσμα μετανάστευσης από τα ανατολικά– κυριαρχούσαν εκεί δύο πολιτισμοί που αποδίδονται σε γερμανικούς λαούς. Στην κεντρική και νότια Πολωνία επικράτησε για 600 περίπου χρόνια ο πολιτισμός Πρζέβορσκ, ενώ στα βόρεια και βορειοανατολικά της χώρας ζούσαν για μεγάλο διάστημα οι φορείς του πολιτισμού Βίλμπαρκ. Ο Πρζέβορσκ, ο οποίος διαδέχθηκε τον πολιτισμό Πομερανίας, εμφανίσθηκε περί τις αρχές του 2ου π.Χ. αιώνα στο κεντρικό και νότιο τμήμα της περιοχής μεταξύ του Όντερ και του Βιστούλα (Μεγάλη Πολωνία, Σιλεσία, Κουγιάβια, δυτική Μαζοβία). Μεταξύ άλλων γειτονικών πολιτισμών, ο Πρζέβορσκ δέχθηκε επιρροές από τον κελτικό La Tène αλλά και τον Jastorf στην ανατολική Γερμανία. Κύριο χαρακτηριστικό του Πρζέβορσκ είναι τα προερχόμενα από τοπική παραγωγή σιδερένια αντικείμενα (όπλα, σκευή, διακοσμητικά αντικείμενα), τα οποία εντοπίζονται στα κοιμητήρια μαζί με κεραμεική και τμήματα ενδυμασίας. Ως ταφική πρακτική καταγράφονται οι καύσεις σε λάκκους, κατ' εξαίρεση σε τεφροδόχους, ενώ οι ενταφιασμοί απαντούν μόνο στην κεντρική Σιλεσία και την Κουγιάβια²⁸³.

Από τις αρχές του 2ου μ.Χ. αιώνα σημειώνεται αύξηση του πληθυσμού και του αριθμού των εγκαταστάσεων στον χώρο του Πρζέβορσκ. Κατά τον 3ο αιώνα, ο πολιτισμός επεκτάθηκε σταδιακά προς την ανατολική Γερμανία, τη Σλοβακία, το λεκανοπέδιο των Καρπαθίων, τη Μολδαβία και τη δυτική Ουκρανία. Ταυτόχρονα, οι φορείς του ανέπτυξαν επαφές με τον ρωμαϊκό κόσμο, όπως προκύπτει από τα πολυάριθμα εισηγμένα ρωμαϊκά αντικείμενα στο έδαφός του (ξίφη, νομίσματα και κεραμεική, η λεγόμενη *terra sigillata*), αλλά και από τις ρωμαϊκές επιδράσεις στην τοπική κεραμεική και τη μεταλλοτεχνία. Μεταξύ 250 και 300 παρατηρούνται ορισμένες μεταβολές, καθώς στα κοιμητήρια εκλείπουν οι τεφροδόχοι και αυξάνονται οι ενταφιασμοί, ιδιαίτερα για τα επιφανή πρόσωπα. Στην κεραμεική επίσης παρατηρείται αύξηση των τροχήλατων και μείωση των χειροποίητων αγγείων, τα οποία ωστόσο εξακολουθούν να υπερτερούν αριθμητικά. Εντός του πολωνικού χώρου, οι εγκαταστάσεις του Πρζέβορσκ γίνονται πυκνότερες στη Σιλεσία και τη Μικρά Πολωνία, όπου η άνθηση του πολιτισμού φθάνει στο απόγειό της²⁸⁴. Η απότομη διακοπή του πολιτισμού Πρζέβορσκ, η οποία διαπιστώνεται από τη σημαντική μείωση των εγκαταστάσεων και των ευρημάτων, επήλθε περί το 400 πιθανότατα ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης των λαών. Τελευταία προπύργια της ύστερης φάσης του πολιτισμού αποτελούν οι περιοχές της Μικράς Πολωνίας και της Σιλεσίας μέχρι το 450 περίπου. Επιπλέον, στη Μικρά Πολωνία, αλλά και βορειότερα, στην περιφέρεια του Świątokrzyżskie, εντοπίστηκαν ορισμένες «ηγεμονικές ταφές» (Przemęczany και Jakuszowice αντίστοιχα), οι οποίες δείχνουν επαφές με τους Ούννους στα μέσα του 5ου αιώνα και στο πλαίσιο μάλλον κάποιας εξάρτησης της περιοχής από τους τελευταίους.

283. Godłowski, Przeworsk Kultur, 9-15, 48-55. Του ιδίου, Germanische Wanderungen, 55-57.

284. Godłowski, Przeworsk Kultur, 21-22, 28-44, 52. Του ιδίου, Germanische Wanderungen, 66.

Για το β' ήμισυ του 5ου αιώνα, κατάλοιπα του Πρζέβορσκ θεωρούνται κάποια μεμονωμένα ευρήματα στο Kalisz (Μεγάλη Πολωνία) και στο Płock (Μαζοβία). Επίσης, τα νομισματικά ευρήματα του ανατολικού και δυτικού ρωμαϊκού κράτους διακόπτονται στα μέσα του 5ου αιώνα²⁸⁵.

Όπως προκύπτει από τη μαρτυρία του Τάκιτου στη *Germania* (περ. 98 μ.Χ.), φαίνεται ότι στον χώρο ανάπτυξης του πολιτισμού Πρζέβορσκ στην Πολωνία αρχικά ήταν εγκατεστημένη η φυλετική ένωση των Λουγίων²⁸⁶, ενώ μεταγενέστερα, μεταξύ 150 και 230, η σημαντική διάδοση του Πρζέβορσκ στα βορειοανατολικά Καρπάθια και τον Άνω Τισσό οφείλεται στην εξάπλωση των Βανδάλων. Λαμβάνοντας υπόψη τη μακρά διάρκεια του Πρζέβορσκ, καθώς και την ομοιογένεια των ευρημάτων του, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτός σχετίζεται με μία συνομοσπονδία γερμανικών κατά κανόνα λαών, τον έλεγχο της οποίας απέκτησαν οι Βάνδαλοι στα μέσα του 2ου αιώνα. Σε αυτή την υπόθεση της συνομοσπονδίας ωστόσο, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί η μονοσήμαντη ταύτιση του πολιτισμού με τους Λούγιους αρχικά και τους Βάνδαλους μετέπειτα²⁸⁷. Επίσης, η διακοπή των ευρημάτων του Πρζέβορσκ στα βορειοδυτικά του όρια (περιοχή του ποταμού Όντερ) κατά το β' ήμισυ του 3ου αιώνα έχει συσχετισθεί με τη μετακίνηση των Βουργουνδών προς την περιοχή του Ρήνου και του Μάιν²⁸⁸.

Στην παράκτια ζώνη της πολωνικής Πομερανίας, ανάμεσα στις εκβολές του Βιστούλα και του Όντερ, πριν την εμφάνιση του Βίλμπαρκ, υπήρχε ο πολιτισμός Oksywie (περ. 150 π.Χ. έως τις αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα), στον οποίο παρατηρούνται καύσεις με συνήθως σπασμένα όπλα²⁸⁹. Παραβλέποντας τον εθνογενετικό μύθο που παραθέτει ο Ιορδάνης, ο οποίος πιθανότατα απηχεί σχετική προφορική παράδοση (βλ. παρακάτω), ο πολιτισμός Βίλμπαρκ εμφανίσθηκε στις αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα και αρχικά επεκτάθηκε νοτιοδυτικά, προς την περιοχή του ποταμού Warta. Περί το 60 με 70 εποικίσθηκαν οι λιμνώδεις περιοχές της Cashubia στην ανατολική Πομερανία και της Kraina (περιοχή των λιμνών της Μαζουρίας) και μία δεκαετία αργότερα το βόρειο τμήμα της Μεγάλης Πολωνίας που έως τότε ανήκε στον Πρζέβορσκ. Στην επικράτεια του τελευταίου παρέμεινε η Κουγιάβια. Μετά την εδραίωσή του, ο Βίλμπαρκ συνόρευε στα νότια με τον Πρζέβορσκ και στα βορειοανατολικά με βαλτικούς πολιτισμούς. Αυτοί οι πολιτισμικοί χώροι διαχωρίζονταν από ακατοίκητες περιοχές, οι οποίες σχημάτιζαν προστατευτικές ζώνες. Στα κοιμητήρια του Βίλμπαρκ, όπου απαντά η διττή ταφική πρακτική και οι λίθινοι τύμβοι, χαρακτηριστικό γνώρισμα αποτελεί η απουσία όπλων. Στα κοσμήματα και τα διακοσμητικά αντικείμενα κυριαρχούν ευρήματα από χαλκό και πολύτιμα μέταλλα, ιδιαίτερα στις γυναικείες ταφές. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται διακοσμήσεις για τους

285. Godłowski, Przeworsk Kultur, 45-48. Του ιδίου, Jakuszowice, 155-179. Kaczanowski – Rodzińska-Nowak, Späteste Phase, 179-188. Για τα νομισματικά ευρήματα, βλ. Bodzek, Roman Coins, 155-204.

286. Tacitus, *Germania*, XLIII, 3, 324: *dirimit enim scinditque Suebiam continuum montium iugum, ultra quod plurimae gentes agunt, ex quibus latissime patet Lugiorum nomen in plures civitates diffusum. valentissimas nominasse sufficet, Harios, Helveconas, Manimos, Helisios, Naharvalos.* Κατά την άποψη ωστόσο του μεταφραστή της πηγής, οι Λούγιοι ταυτίζονται με τους Βάνδαλους, αν και ο Τάκιτος (ό.π., 2, 266) αναφέρεται στους τελευταίους με το δικό τους όνομα: *Marsos Gambrivios Suebos Vandilios,...*

287. Godłowski, Przeworsk Kultur, 14, 35, 52-56. Ołędzki, Wielbark and Przeworsk, 286. Goehrke, *Frühzeit*, 74-75. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 14 (ταύτιση των Λουγίων/Lugii με τους Βάνδαλους). Για τον πολιτισμό Πρζέβορσκ, βλ. επίσης Godłowski, *Chronology*, 10-27. Dąbrowska – Woźniak, Problem genezy, 87-101. Barford – Kobyliński – Krasnodębski, Podlasie, 133-134. Shchukin – Kazanski – Sharov, ό.π., 15.

288. Godłowski, Przeworsk Kultur, 55. Του ιδίου, Germanische Wanderungen, 66. Bierbrauer, Ethnische Interpretation, 221. (ταύτιση των Βουργουνδίων με τον πολιτισμό Luboszyce).

289. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 15. Teska, Oksywie Culture, 23-30.

ιμάντες της ζώνης, βραχιόλια σε σχήμα φιδιού, δαχτυλίδια, περιδέραια από γυάλινες χάντρες και πολυάριθμες περόνες διαφόρων τύπων (π.χ. σε σχήμα S). Στην κεραμεική απαντούν συχνά γαβάθες, αγγεία με τρεις λαβές που φέρουν διακόσμηση και, σε μικρότερο βαθμό, αμφικωνικά αγγεία. Στα ευρήματα του Βίλμπαρκ διαφαίνονται οι επαφές με τον βαρβαρικό του περίγυρο, καθώς και με τον ρωμαϊκό κόσμο²⁹⁰. Περί το έτος 150, εξαιτίας της μετακίνησης των Γόθων, ο Βίλμπαρκ επεκτάθηκε ανατολικά του Μέσου Βιστούλα και αντικατέστησε τον Πρζέβορσκ σε μεγάλο τμήμα της ανατολικής Πολωνίας. Ταυτόχρονα, τα στοιχεία του Βίλμπαρκ εκλείπουν από τη Μεγάλη Πολωνία και την Πομερανία²⁹¹. Όπως σημειώθηκε στα σχετικά με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ, η μετακίνηση των Γόθων συνεχίστηκε αργότερα προς τον ουκρανικό χώρο σε δύο διαφορετικές φάσεις.

Όσον αφορά στην εθνολογική ταυτότητα του πολιτισμού, παρότι αναγνωρίζονται σε αυτόν και άλλα στοιχεία ο Βίλμπαρκ είναι κατά την άποψή μας γοθτικός²⁹², γεγονός που απηχείται και στη διανθισμένη με μύθους μαρτυρία στα *Getica* του Ιορδάνη για τη γοθική μετανάστευση. Σύμφωνα με τον Ιορδάνη, οι Γόθοι (*Gothi*) υπό τον βασιλιά Berig, και από κοινού με τους Γεπίδες, μετανάστευσαν από τη *Scandza* (όπως ονομάζει τη Σκανδιναβία) προς τη νότια ακτή της Βαλτικής, την πολωνική Πομερανία (*Gothiscandza*). Στη συνέχεια, οι Γόθοι υπέταξαν τους Ουλμερούγους και τους γειτονικούς Βάνδαλους, ενώ οι Γεπίδες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή *Spesis* στις εκβολές του Βιστούλα, και πιο συγκεκριμένα στη νήσο *Gepedoios*. Αν και η αναφορά του Ιορδάνη για επιβαίνοντες σε τρεις μόλις βάρκες ερμηνεύεται ως μύθος σχετιζόμενος με τη δυναστεία των Αμαλών, η μετανάστευση πληθυσμών από τη Σκανδιναβία κατά τον πρώιμο 1ο μ.Χ αιώνα δεν αμφισβητείται²⁹³. Η μαρτυρία του Τάκιτου για τους *Gotones* ερμηνεύεται είτε ως σχετιζόμενη με τους Γόθους²⁹⁴, είτε ως ένδειξη ότι οι *Gothi* και οι *Gotones* δεν ήταν ο ίδιος λαός²⁹⁵.

-
290. Godłowski, Przeworsk Kultur, 22-24, 31-33. Του ιδίου, Germanische Wanderungen, 61. Olędzki, Wielbark and Przeworsk, 279-282. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 14-17 (η μετανάστευση το 20–100 μ.Χ.). Η γειτνίαση των φορέων του Πρζέβορσκ και του Βίλμπαρκ (Λούγιοι και Γόθοι αντίστοιχα), επιβεβαιώνεται από τον Τάκιτο (*Germania*, XLII, 6, 324): *Trans Lugios Gotones regnantur, paulo iam adductius quam ceterae Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. protinus deinde ab Oceano Rugii et Lemovii; omniumque harum gentium insigne rotunda seuta, breves gladii et erga reges obsequium*. Jagodziński, Przynależność kulturowa, 100-101. Με το όνομα *Gotones*, ο Ρωμαίος ιστορικός Τάκιτος εννοεί προφανώς τους Γόθους, τους οποίους τοποθετεί ανάμεσα στους Λούγιους στα νότια και τους Ρούγιους με τους Λεμόβιους στις ακτές της Βαλτικής.
291. Godłowski, Przeworsk Kultur, 30-33, 39. Του ιδίου, Germanische Wanderungen, 64-66. Olędzki, Wielbark and Przeworsk, 280-288. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 35.
292. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 221, ο οποίος συνδέει τον Βίλμπαρκ, έναν πολιτισμό της *Germania libera* όπως τον αποκαλεί, με αρκετούς γερμανικούς λαούς (*Gotones*/*Γόθοι*, *Γεπίδες*, *Ρούγιοι* και *Λεμόβιοι*). Godłowski, *Germanische Wanderungen*, 59-64. Olędzki, Wielbark and Przeworsk, 279-280. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 17-18, 34-35, σύμφωνα με τους οποίους όταν αποβιβάστηκαν οι Γόθοι του Berig και οι Γεπίδες στην Πομερανία, ο Βίλμπαρκ είχε ήδη διαμορφωθεί.
293. Jordanes, *Getica*, IV, 25-26, 60: *Ex hac igitur Scandza insula quasi officina gentium aut certe velut vagina nationum cum rege suo nomine Berig Gothi quondam memorantur egressi: qui ut primum e navibus exientes terras attigerunt, ilico nomen loci dederunt. Nam odieque illic, ut fertur, Gothiscandza vocatur. Vnde mox promoventes ad sedes Vlmerugorum, qui tunc Oceani ripas insidebant, castra metati sunt eosque commisso proelio propriis sedibus pepulerunt, eorumque vicinos Vandalos iam tunc subiugantes suis aplicavere victoriis. Vbi vero magna populi numerositate crescente et iam pene quinto rege regnante post Berig Filimer, filio Gadarigis, consilio sedit, ut exinde cum familiis Gothorum promoveret exercitus*. XVII, 94-96, 82-83. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 13, 15, 18, 34-35.
294. Βλ. παραπάνω, υποσ. 290. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 14-15, 17, σύμφωνα με τους οποίους οι *Gothi* του Ιορδάνη αντιστοιχούν στους *Lemovii* του Τάκιτου ενώ οι *Gotones*, ως κλάδος των Γόθων, ήταν πιθανόν οι φορείς της «ομάδας *Gustrow*» στον Κάτω Όντερ.
295. Wolfram, *Germanen*, 79-80, ο οποίος ταυτίζει τους *Gotones* με τον πολιτισμό Βίλμπαρκ.

Παρότι μετά τη μετανάστευση των Γότθων προς τα ανατολικά ο παράκτιος χώρος της Πολωνίας εποίκισθη από βαλτικά φύλα, κατάλοιπα του Βίλμπαρκ εξακολούθησαν να υπάρχουν έως τον πρώιμο 5ο αιώνα. Βαλτικοί πολιτισμοί της ύστερης Αρχαιότητας στη βόρεια Πολωνία είναι ο Dollkeim–Κοντρονο και ο Bogaczevo. Μία μεταγενέστερη ομάδα του «δυτικού βαλτικού κύκλου» στις λίμνες της Μαζουρίας είναι εκείνη του Elbląg (χρονολογείται μεταξύ του ύστερου 6ου και του πρώιμου 7ου αιώνα), η οποία, εκτός τα τυπικά στοιχεία του Dollkeim–Κοντρονο (καύσεις που καλύπτονται συχνά με λίθους, ταφές ίππων, αβαθή αγγεία κ.ά.), εμφανίζει γερμανικές και σκανδιναβικές επιρροές στη διακόσμηση και σχετίζεται πιθανότατα με βαλτικούς πληθυσμούς που μετακινήθηκαν προς τον Κάτω Βιστούλα²⁹⁶. Επίσης, ένας πρώιμος βαλτικός πολιτισμός, ο οποίος επιβίωσε έως τον πρώιμο Μεσαίωνα, ήταν εκείνος της Sudonia με κύριο χαρακτηριστικό του τις πολυάριθμες καύσεις σε τύμβους²⁹⁷.

Στον Ιορδάνη απαντούν μαρτυρίες και για άλλους αρχαίους λαούς της Βαλτικής, όπως οι Vidivarii και οι ανατολικοί γείτονές τους, οι Aesti. Οι Vidivarii ήταν μάλλον μία ομάδα γερμανικών φύλων που διαβιούσαν στις εκβολές του Βιστούλα και πιθανόν είχαν καταφύγει σε αυτούς κατά τη διάρκεια της Μετανάστευσης πληθυσμοί από τα νότια. Σύμφωνα με τον M. Parczewski, οι Vidivarii εξακολουθούσαν να ζουν έως τις αρχές του 6ου αιώνα μεταξύ του Κάτω Βιστούλα και του Όντερ²⁹⁸. Από την άλλη πλευρά, οι Aesti, οι οποίοι περί το έτος 370 φέρονται να έχουν υποταχθεί προσωρινά από τον βασιλιά των Οστρογότθων Ερμανάριχο, αποτελούσαν μία ένωση δυτικοβαλτικών φύλων, εγκατεστημένων στις λίμνες της Μαζουρίας και στην περιοχή ανατολικά του ποταμού Paszeka (στο απώτατο όριο του *Γερμανικού Ωκεανού*), με δικά της πολιτισμικά χαρακτηριστικά και σημαντικό ρόλο στο εμπόριο του ήλεκτρου έως και τον πρώιμο Μεσαίωνα²⁹⁹.

Στο δυτικό τμήμα της πολωνικής Πομερανίας εμφανίζεται μεταξύ 175 και 520 περίπου ο πολιτισμός Dębczyno, ο οποίος αρχικά κάλυπτε την περιοχή μεταξύ των ποταμών Όντερ και Rega και στη συνέχεια επεκτάθηκε έως τον ποταμό Leba. Οι εγκαταστάσεις του πολιτισμού εντοπίζονται σε μικρούς λόφους ή σε πεδινό έδαφος κοντά σε ποταμούς ενώ στα κοιμητήρια απαντούν

296. Bitner-Wróblewska, Balts, 105-110. Jagodziński, Przynależność kulturowa, 100-102, όπου και η θέση για την ταύτιση των Aesti με τον πολιτισμό Dollkeim–Κοντρονο. Για το σημαντικότερο από τα κοιμητήρια της «ομάδας Elbląg», στην εγκατάσταση της Nowinka, όπου απαντούν ευρήματα όπλων λόγω της στρατηγικής της θέσης, βλ. τη μονογραφία των Kontny – Okulicz-Kozaryn – Pietrzak, *Nowinka*. Jagodziński, Przynależność kulturowa, 118.

297. Rzeszotarska-Nowakiewicz, Czerwony Dwór, 74-75. Βλ. επίσης, Godłowski, *Chronology*, 42-56. Bitner-Wróblewska, Balts, 97-104.

298. Jordanes, *Getica*, V, 36, 36: *ad litus autem Oceani, ubi tribus faucibus fluente Vistulae fluminis ebibuntur, Vidivarii resident, ex diversis nationibus adgregati; post quos ripam Oceani item Aesti tenent, pacatum hominum genus omnino. Quibus in austrum adsidet gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat.* Okulicz, Problem keramiki, 133, ο οποίος θεωρεί τους Vidivarii μίξη Βάλτων με γερμανικά στοιχεία του Βίλμπαρκ και τους συνδέει με τον πολιτισμό του Όλζτυν (βλ. εν. Β2.2). Parczewski, *Anfänge*, 138, 141. Του ιδίου, Beginnings 83. Bitner-Wróblewska, Balts, 109, η οποία συνδέει με τους Vidivarii τα πολυεθνικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά στις εκβολές του Βιστούλα και κυρίως την «ομάδα Elbląg». Αντίθετα, σύμφωνα με τους Kontny – Okulicz-Kozaryn – Pietrzak (*Nowinka*, 7), το κοιμητήριο της Nowinka αντιπροσωπεύει μία κοινωνική ομάδα που διαδέχτηκε τους Vidivarii. Jagodziński, Przynależność kulturowa, 106. Βλ. επίσης, Ciołek, Zufluss, 217-229, η οποία συνδέει τα νομισματικά ευρήματα στην Πομερανία από την εποχή του Βαλεντινιανού Α΄ έως του Αναστασίου Α΄ με τους Vidivarii.

299. Jordanes, *Getica*, XXIII, 120, 89: *Aestorum quoque similiter nationem, qui longissimam ripam Oceani Germanici insident, idem ipse prudentia et virtute subegit omnibusque Scythiae et Germaniae nationibus ac si propriis laboribus imperavit.* Parczewski, *Anfänge*, 138-139. Του ιδίου, Beginnings, 83. Michelbertas, Kontakte, 279-284. Kontny – Okulicz-Kozaryn – Pietrzak, *Nowinka*, 128. Jagodziński, Przynależność kulturowa, 110-111. Για τις εμπορικές σχέσεις των Βάλτων με τη Ρώμη καθώς και τον χώρο του Δούναβη και του Ρήνου, που αφορούσαν κυρίως στο εμπόριο του ήλεκτρου (του «χρυσού του βορρά»), βλ. Bliujiené, 'Northern Gold', 13-29.

συνήθως ενταφιασμοί. Μία τυπική εγκατάσταση περιλαμβάνει ισόγειες κατοικίες με εμβαδόν από 12 έως 55 τ.μ., χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, οι οποίες φέρουν υποστύλωματα, φούρνο ή εστία και αποθηκευτικούς λάκκους, καθώς και κτίσματα για παραγωγικούς σκοπούς. Στον Dębczyno κυριαρχεί η χειροποίητη κεραμική, η οποία παρουσιάζει αντιστοιχίες με εκείνη του γερμανικού και σκανδιναβικού χώρου. Η τελευταία φάση ανάπτυξης του Dębczyno, κατά την οποία εμφανίζονται αρκετά εισηγμένα αντικείμενα, π.χ. βυζαντινά νομίσματα και χρυσά περιλαίμια, χρονολογείται στο β΄ ήμισυ του 5ου αιώνα³⁰⁰. Στη βορειοανατολική Πολωνία σε πιο στενή σχέση με τη σλαβική μετανάστευση βρίσκεται ο βαλτικός πολιτισμός του Όλζτυν, τον οποίο θα εξετάσουμε στο σχετικό με την Πολωνία κεφάλαιο.

Συγκριτικά με τις προαναφερθείσες περιοχές, η Βοημία ήταν καλύτερα γνωστή στη Ρώμη από τις αρχές του 1ου αιώνα μ.Χ. εξαιτίας των διενέξεων με τον βασιλιά των Μαρκομάνων Maroboduus³⁰¹, μετέπειτα και εξαιτίας των Μαρκομανικών πολέμων (166–180), περίοδος όπου αρκετοί ακόμη λαοί επιτέθηκαν από τα βόρεια στις ρωμαϊκές επαρχίες³⁰². Μεταξύ 410 και 480/90, ιδιαίτερα μετά το 440/50, στη Βοημία κυριαρχεί ο πολιτισμός Vínářice, ο οποίος ανήκει στον ανατολικό κλάδο του λεγόμενου «γερμανικού πολιτισμού του Έλβα». Το ισχυρότερο κέντρο του Vínářice εντοπίζεται στην περιοχή της Πράγας και άλλα δύο μικρότερα στη βορειοδυτική Βοημία και την περιοχή του Kolin αντίστοιχα. Η ταφική πρακτική στον Vínářice είναι οι ενταφιασμοί, σε κοιμητήρια ή μεμονωμένα. Από τις ταφές, καθώς και από τυχαία ευρήματα, προέρχονται αρκετά χρυσά αντικείμενα (κυρίως κοσμήματα), επίσης επίχρυσα κοσμήματα, καθώς και 18 χρυσά νομίσματα του δυτικού και του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Η πλειονότητα των ευρημάτων του πολιτισμού είναι γερμανικής προέλευσης, όπως τοξωτές περόνες με ανάγλυφη διακόσμηση, κτένια σε διάφορους τύπους και τροχήλατη κεραμική με έντριπτη διακόσμηση. Στον Vínářice διακρίνονται και εισηγμένα ύστερα ρωμαϊκά αντικείμενα. Στις εγκαταστάσεις του Vínářice οι κατοικίες είναι τετράγωνα ή ορθογώνια ημιυπόγειες και φέρουν υποστύλωματα. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτισμού διαδραμάτισαν, σύμφωνα με τον E. Droberjar, βαρβαρικοί λαοί, όπως οι Αλαμανοί και οι Σουήβοι, ενώ, σύμφωνα με τον J. Jiřík, είναι πιθανή η συμμετοχή των Βαυαρών (Baiuvari), οι οποίοι στις αρχές του 6ου αιώνα μετακινήθηκαν από τη βόρεια Βοημία προς τα νότια³⁰³.

B1.2. Μέσος Δούναβης

Στον χώρο του Μέσου Δούναβη, και ως συνέπεια της μεγάλης Μετανάστευσης, παρατηρούνται από τον ύστερο 4ο αιώνα και εξής αδιάκοπες συγκρούσεις μεταξύ των γερμανικών λαών, οι οποίες επέφεραν διαρκείς ανακατατάξεις. Στη δυτική Σλοβακία ήταν εγκατεστημένη από τον 1ο αιώνα η φυλετική ένωση των Σουήβων, στην οποία περιλαμβάνονταν οι Κουάδοι και τμήματα Μαρκομάνων και Σιλίνγκιων Βανδάλων. Σουήβοι επίσης διαβιούσαν στην Πανονία και τέθηκαν αργότερα υπό τον έλεγχο των Ούννων. Μετά το 406, όταν μέρος των Σουήβων μετακινήθηκε

300. Porzeziński, Pomorze Zachodnie, 76-83, 94-95, 123.

301. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 14-15.

302. Βλ. Heather, *Invasion*, 98-105.

303. Jiřík, Bohemia, 263-317. Droberjar, Gold und Elite, 281-291.

προς τον Ρήνο, το βασίλειό τους, αν και αποδυναμώθηκε, επιβίωσε στη δυτική Σλοβακία³⁰⁴. Από τον ύστερο 4ο έως τα μέσα του 5ου αιώνα παρατηρείται σταδιακή μείωση του σουηβικού πληθυσμού στην πεδινή νοτιοδυτική Σλοβακία και αντίστροφα αύξησή του στον Κάτω Ηρον και στα υψίπεδα της κεντρικής Σλοβακίας. Το τέλος της εγκατάστασης των Σουήβων εικάζεται επίσης από τη διακοπή των κοιμητηρίων με καύσεις και την ταυτόχρονη εμφάνιση κοιμητηρίων με ενταφιασμούς, μεταβολή η οποία αποδίδεται στην εγκατάσταση γοθικών και νομαδικών στοιχείων στην περιοχή³⁰⁵. Κατά την περίοδο της ουννικής κυριαρχίας στη νότια Σλοβακία (περ. 420–454) είναι συνήθη τα κοιμητήρια με μικρό αριθμό ταφών. Συνένωση μικρότερων και δημιουργία μεγαλύτερων σουηβικών εγκαταστάσεων παρατηρείται ιδιαίτερα στις κοιλάδες των ποταμών Nitra και Ηρον. Τα ταφικά έθιμα και τα κτερίσματα στις ταφές (κοσμήματα, όπλα, κ.ά.), υποδηλώνουν σχέσεις με τους Ούννους ή με γερμανικούς λαούς που βρίσκονταν υπό ουννική κυριαρχία, όπως οι Οστρογότθοι. Στα μέσα του 5ου αιώνα οι εγκαταστάσεις είναι ολιγάριθμες, με σημαντικότερες εκείνες του Devín, στη συμβολή του Μοράβα με τον Δούναβη, και της Nitra–Páronské Háje, όπου εντοπίστηκαν γερμανικού τύπου ημιυπόγειες κατοικίες με έξι υποστυλώματα³⁰⁶.

Η ανατολική Σλοβακία και τμήμα της κεντρικής είχαν πιθανόν εποικισθεί από τους Βανδάλους, οι οποίοι γειτνίαζαν με τους Γεπίδες στον Άνω Τισσό. Οι τελευταίοι εποίκισαν μέρος της ανατολικής Σλοβακίας στις αρχές του 5ου αιώνα, όταν, υπό την πίεση των Ούννων, οι Βάνδαλοι μαζί με Σουήβους και Αλανούς κινήθηκαν προς τα δυτικά και τον Δεκέμβριο του 406 πέρασαν τον Ρήνο. Μετά από αυτή τη μετακίνηση, η εικόνα των ευρημάτων δείχνει σημαντική μείωση του πληθυσμού της ανατολικής Σλοβακίας. Στην ορεινή κεντρική Σλοβακία αλλά και στα πολωνικά Καρπάθια, παρατηρείται για βραχύ χρονικό διάστημα (περ. 400–435), η εμφάνιση της λεγόμενης «ομάδας των βορείων Καρπαθίων». Κάποιες θέσεις χαρακτηρίζονται από την καλής ποιότητας κεραμική του «τύπου Prešov», η οποία είναι γνωστή και στην ανατολική Σλοβακία και παλαιότερα συνδεόταν με τις πρώτες ομάδες των Σλάβων εποίκων, άποψη που έχει πλέον αναθεωρηθεί. Με τον συγκεκριμένο τύπο συνδέεται επίσης μία ηγεμονική ταφή στο Poprad-Matejovce η οποία χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα. Στα ευρήματά της περιλαμβάνονται ένα εξάρτημα που φέρει χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Ουάλεντα (κοπή του 375) καθώς και μεταξωτά υφάσματα³⁰⁷.

Στον χώρο της δυτικής Ουγγαρίας (ρωμαϊκή Παννονία) κατά τον 4ο αιώνα εγκαταστάθηκαν διάφοροι βαρβαρικοί λαοί ως υπόσπονδοι (φοιδεράτοι) του δυτικού ή του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Περί το 330 οι Χάσδιοι Βάνδαλοι, μετά την ήττα τους από τους Τερβίγκιους Γότθους, εγκατέλειψαν την Τρανσυλβανία και εγκαταστάθηκαν με την άδεια του Μ. Κωνσταντίνου στην Παννονία, ενώ ένα άλλο τμήμα τους εγκαταστάθηκε στον Άνω Τισσό. Αργότερα, περί το 380, ήλθαν στην Παννονία ομάδες Οστρογόθων, Ούννων και Αλανών, γεγονός που συνέβαλε στη διάδοση πολιτισμικών στοιχείων του Τσέρνιαχοβ στην Κεντρική Ευρώπη³⁰⁸. Περί το 422 οι Ούννοι εισήλθαν στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων και δημιούργησαν ένα ισχυρό βασίλειο, το οποίο διήρκεσε τρεις δεκαετίες και έφθασε στο απόγειο της ισχύος του την εποχή του Αττίλα (435–453)³⁰⁹. Η κατάλυση του ουννικού βασιλείου επήλθε το 454, όταν ο βασιλιάς των Γεπιδών Αρδάριχος, μαζί με τους Σουήβους, τους Έρουλους και μέρος των Σκίρων και των Ρούγιων, νίκησαν τους Ούννους και τους υποτελείς συμμάχους τους

304. Wolfram, *Germanen*, 232. Steinacher, Herules, 339.

305. Ruttkay, North Carpathian Basin, 274-275.

306. Στο ίδιο, 275.

307. Στο ίδιο, 282-286. Βλ. επίσης, εν. Β3.2.

308. Wolfram, *Germanen*, 231. Harhoiu, Sîntana de Mureș, 61.

309. Βλ. Maenchen-Helfen, *Hunnen*. Wirth, *Attila*.

(Οστρογότθους και άλλα φύλα) στη μάχη του ποταμού Nedao³¹⁰. Η σύναψη συμμαχιών εκ μέρους της Κωνσταντινούπολης με τους πρώην υποτελείς των Ούννων οδήγησε στη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας³¹¹. Τα ευρήματα της μεταβατικής φάσης από την ουννική στη γεπιδική περίοδο στην περιοχή του Μέσου Δούναβη επιβεβαιώνουν ότι τα ταφικά έθιμα, η ενδυμασία, η διακόσμηση, ακόμη και το έθιμο της παραμόρφωσης του κρανίου, που παρατηρείται κατά κανόνα στους νομαδικούς λαούς, αντανakλούν μία αδιάκοπη πολιτισμική μεταβολή κατά τον 5ο αιώνα. Τα νέα στοιχεία της γυναικείας κόσμησης, τα οποία εντοπίζονται στο μεταρωμαϊκό λεκανοπέδιο των Καρπαθίων τόσο στα ουννικά όσο και στα πρώιμα γεπιδικά κοιμητήρια σχετίζονται με την τοπική ουννική και γεπιδική άρχουσα τάξη αντίστοιχα³¹². Παρόμοια εικόνα αποκομίζουμε και από τις ανδρικές ταφές, στις οποίες παρατηρείται η συνέχιση του υλικού πολιτισμού της «ουννικής αυτοκρατορίας» και κατά το β' ήμισυ του 5ου αιώνα³¹³.

Μετά τη μάχη του Nedao, στη νοτιοδυτική Σλοβακία και στο αυστριακό Weinviertel αναβίωσε ένα μικρό σουηβικό βασίλειο. Η περιοχή του Záhorie στη Σλοβακία, καθώς και η νότια Μοραβία με την ανατολική Κάτω Αυστρία τέθηκαν υπό τον έλεγχο των Ερούλων, ενώ το νότιο τμήμα της κεντρικής Σλοβακίας, μεταξύ Δούναβη και Τισσού, ελεγχόταν από τους Σκίρους. Βασιλιάς των τελευταίων ήταν ο Εδέκων, πρώην αξιωματούχος του Αττίλα. Τον χειμώνα του 469/70 η επικράτηση των Οστρογότθων έναντι συνασπισμού βαρβαρικών λαών επέφερε την κατάλυση του βασιλείου των Σουήβων και των Σκίρων και την αποδυνάμωση των Ρουγίων και των Ερούλων. Οι Σουήβοι διέφυγαν προς τους Αλαμανούς στα δυτικά, ενώ ένα τμήμα των Σκίρων μαζί με αρκετούς Ρούγιους και Έρουλους υπό τον Οδόακρο, γιο του Εδέκωνα, διέφυγε προς την Ιταλία, όπου το 476 κατέλυσε το δυτικό ρωμαϊκό κράτος³¹⁴. Στον σλοβακικό χώρο τα ευρήματα δείχνουν πολιτισμική τομή μετά το 470 ως συνέπεια της αριθμητικής μείωσης των γερμανικών εγκαταστάσεων κατά την τρίτη περίοδο της Μετανάστευσης (περ. 470–550/68). Ιδιαίτερα μετά το 500, τα σχετικά ευρήματα είναι λιγοστά³¹⁵.

Το 487/88 ο Οδόακρος κατέστρεψε το βασίλειο των Ρουγίων στην Κάτω Αυστρία (με κέντρο το σημερινό Krems) και το 489 οι Λογγοβάρδοι, που ζούσαν στη βορειοδυτική Βοημία (Σουδητία) ως υποτελείς των Ερούλων, κυριεύσαν τα πρώην ρουγικά εδάφη³¹⁶. Στον υλικό πολιτισμό της λογοβαρδικής Κάτω Αυστρίας (περιοχή του Waldviertel) διακρίνονται στοιχεία από τη Βοημία, την κεντρική Γερμανία και τη Θουριγγία. Ταυτόχρονα, στη Μοραβία και την Κάτω Αυστρία συμβίωναν Έρουλοι, Ρούγιοι και άλλοι βάρβαροι, τα ευρήματα των οποίων κατατάσσονται στον «ανατολικο-γερμανικό–δουναβικό κύκλο»³¹⁷.

Στις αρχές του 6ου αιώνα, οι Λογγοβάρδοι επέκτειναν τον έλεγχο τους στην Κάτω Αυστρία, κυριεύοντας το 505 την περιοχή του Tulln. Η ανάδειξή τους, ωστόσο, σε ισχυρή δύναμη επήλθε το 508, όταν υπό την ηγεσία του Tato νίκησαν τους Έρουλους και επεκτάθηκαν στη νότια Μοραβία και

310. Wolfram, *Germanen*, 232. Steinacher, Herules, 335-336. Sarantis, Justinianic Herules, 365. Ruttkey, North Carpathian Basin, 277.

311. Βλ. εν. Γ1.3.

312. Rácz, Frauengräber, 301-360. Βλ. επίσης, Tóth, Old Buda, 177-208, για την υιοθέτηση παρόμοιων προτύπων από τη σουηβική αριστοκρατία του Μέσου Δούναβη.

313. Nagy, Hun-Age Burial, 137-175.

314. Wolfram, *Germanen*, 264-265, 284, 392. Fusek, Mitteldonauebiet, 645. Steinacher, Herules, 321, 337-341. Ruttkey, North Carpathian Basin, 277. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 166. Sarantis, *Balkan Wars*, 41-43.

315. Fusek, Mitteldonauebiet, 645, 649-650. Του ιδίου, Westslowakei, 139. Ruttkey, North Carpathian Basin, 278, 281, 283, 286.

316. Zeman, Tschechoslowakei, 161. Wolfram, *Germanen*, 392. Steinacher, Herules, 339-340. Ruttkey, North Carpathian Basin, 277.

317. Droberjar, Gold und Elite, 281.

τη δυτική Σλοβακία, τόσο την πεδινή όσο και βορειότερα (Μικρά Καρπάθια)³¹⁸. Σύμφωνα με μία αμφιλεγόμενη άποψη, οι Λογγοβάρδοι δεν εισήλθαν στα πρώην εδάφη των Σουήβων καθώς εκεί είχαν ήδη εγκατασταθεί οι Σλάβοι³¹⁹. Τα σχετικά ευρήματα δείχνουν τον λογγοβαρδικό υλικό πολιτισμό να έχει διεισδύσει όχι μόνο κοντά στον Μέσο Δούναβη, αλλά και ενδότερα στα βορειοανατολικά, έως 50 χλμ., στην περιοχή της Galanta στον Κάτω Waag. Στην κοινότητα Γάñ στη Galanta, εντοπίστηκε κοιμητήριο με ενταφιασμούς που χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα και τα ευρήματά του παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα του Záhorie. Στην υπόλοιπη Σλοβακία δεν υπάρχουν λογγοβαρδικά ευρήματα³²⁰. Τα γερμανικά κατάλοιπα στη Σλοβακία (κυρίως Οστρογότθοι) επιβιώνουν έως το α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, όπως προκύπτει από ευρήματα στην περιοχή του Gran, στο κοιμητήριο του Γάñ κοντά στη Galanta και στο κοιμητήριο του Tesárske Mlyňany, στην περιοχή του Άνω Žitava (όπου και νομίσματα των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού), το οποίο πιθανόν σχετίζεται με εγκατάσταση Οστρογότθων μετά το 470. Εκτός από τον Άνω Žitava, αντίστοιχες θέσεις εντοπίζονται και στην περιοχή του Μέσου Nitra, καθώς και σε ορεινές οχυρές θέσεις στο εσωτερικό της Σλοβακίας από τον ύστερο 5ο έως το α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα. Σε αυτά τα οχυρά εικάζεται ότι βρήκε καταφύγιο ο γερμανικός πληθυσμός εξαιτίας της εγκατάστασης των Σλάβων³²¹.

Την εποχή του βασιλιά Wacho (περ. 510–540), οι Λογγοβάρδοι επεκτάθηκαν στην ανατολική Αυστρία και τη δυτική Ουγγαρία, όπου υποτάχθηκαν οι Σουήβοι του Δούναβη. Η εξέλιξη αυτή κατέστησε τους Λογγοβάρδους γείτονες των Οστρογότθων. Συνάπτοντας δύο συνθήκες με το Βυζάντιο το 526/27 και το 547/48, ο Wacho και ο διάδοχός του Audoin (περ. 540/47–560/61) έθεσαν υπό λογγοβαρδικό έλεγχο την Παννονία και τμήμα του Νορικού νότια του Δραύου³²². Για μία εικοσαετία μετά το 548, οι Λογγοβάρδοι και οι Γεπίδες ήταν οι δύο ισχυρές δυνάμεις του Μέσου Δούναβη και βρίσκονταν σε ανταγωνισμό έως την κατάλυση του γεπιδικού βασιλείου και τη μετανάστευση των Λογγοβάρδων³²³. Τις παραμονές αυτής της μετανάστευσης, η οποία πραγματοποιήθηκε το 568 με κατεύθυνση την Ιταλία, το λογγοβαρδικό βασίλειο περιελάμβανε, εκτός από τους ίδιους τους Λογγοβάρδους, αυτόχθονες ρωμανικούς πληθυσμούς, Σουήβους του Δούναβη, Σαρμάτες, Βούλγαρους, Έρουλους, Γεπίδες, Θουρίγγιους και Σάξονες³²⁴. Τα κατάλοιπα της παρουσίας των Λογγοβάρδων ως κυρίαρχης δύναμης στην Παννονία είναι πολυάριθμα, ιδιαίτερα μεταξύ του Δούναβη και της λίμνης Balaton και κοντά σε πρώην ρωμαϊκές οχυρώσεις ή στο οδικό δίκτυο³²⁵, ενώ ίχνη τους επιβιώνουν για περίπου μισό αιώνα και εντός του αβαρικού χαγανάτου³²⁶.

318. Wolfram, *Germanen*, 311, 392-393. Jiřík, Bohemia, 300. Steinacher, Herules, 348-349. Sarantis, Justinianic Herules, 366 (αντί του 508, το 494). Του ιδίου, *Balkan Wars*, 43. Zábajník, Gebiet Mitteleuropas, 181. Ruttikay, North Carpathian Basin, 286.

319. Fusek, Mitteldonauegebiet, 645.

320. Zábajník, Gebiet Mitteleuropas, 180-181. Ruttikay, North Carpathian Basin, 286.

321. Fusek, Mitteldonauegebiet, 650-652. Του ιδίου, Westslowakei, 139. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 164. Ruttikay, North Carpathian Basin, 281, 286-287. Zábajník, Gebiet Mitteleuropas, 180-183. Για τα βυζαντινά νομίσματα, βλ. Hunka, Northern Part, 395-401.

322. Wolfram, *Germanen*, 393-395. Fusek, Mitteldonauegebiet, 646. Dzino, *Identity Transformations*, 77. Dulnicz, Ildigis, 242. Sarantis, *Balkan Wars*, 96-101.

323. Καρδαράς, *Αβαροι*, 47-49 (*Avars*, 27-29). Sarantis, *Balkan Wars*, 266-278, 300-320.

324. Wolfram, *Germanen*, 397. Για τα λογγοβαρδικά πολιτισμικά κατάλοιπα στον Μέσο Δούναβη, βλ. επίσης Barbiera, Lombard Period Cemeteries, 403-413.

325. Vida, Pannonien, 73-89. Dulnicz, Ildigis, 241-242.

326. Barbiera, Lombard Period, 403-413. Koncz, Historical date, 315-340.

Β1.3. Γερμανία και ανατολικές Άλπεις

Από τον 3ο αιώνα και εξής στο μεγαλύτερο μέρος του γεωγραφικού χώρου της ανατολικής Γερμανίας, ειδικότερα στα κρατίδια του Μεκλεμβούργου–Δυτικής Πομερανίας, της Σαξονίας–Άνχαλτ και του Βρανδεμβούργου, παρατηρείται σταδιακή μείωση των έως τότε γνωστών κοιμητηρίων, η οποία φθάνει έως και στην πλήρη απουσία τους στα μέσα του 6ου αιώνα. Το ίδιο ισχύει και για δύο δυτικότερα κρατίδια, το Schleswig–Holstein και τη βορειοδυτική Κάτω Σαξονία. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στη μείωση του πληθυσμού και την εγκατάλειψη της περιοχής από αυτόν, η οποία επιβεβαιώνεται από τα ελάχιστα ίχνη εγκαταστάσεων του αυτόχθονος γερμανικού πληθυσμού κατά το πρώτο ήμισυ του 6ου αιώνα. Μεταξύ των τελευταίων ευρημάτων συγκαταλέγονται εκείνα από τη θέση Kiekebusch στην περιοχή του Spree–Dahme (ημιυπόγειες κατοικίες, ταφές, κεραμική κ.ά.) και τις περιοχές του Ketzin, του Berlin–Mitte και του Berlin–Marzahn³²⁷. Αντίθετα, ανατολικά του ποταμού Ζάαλε, στη Σαξονία, η υποχώρηση των γερμανικών εγκαταστάσεων αρχίζει μετά τα μέσα του 6ου αιώνα, ενώ μεταξύ του Ζάαλε και του Weisser Elster αυτές εξακολουθούν να επιβιώνουν ακόμη και κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα³²⁸.

Αναφορικά με τις μετακινήσεις των λαών, στη βορειοανατολική Γερμανία μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα διαβιούσαν οι Άγγλοι και οι Σάξονες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων κινήθηκε προς τη Βρετανία. Νοτιότερα στη Λουσατία ήταν εγκατεστημένοι οι Βουργούνδιοι, οι οποίοι μετακινήθηκαν προς τον Ρήνο το 413³²⁹. Οι Λογγοβάρδοι, επίσης, ζούσαν αρχικά μεταξύ των ποταμών Έλβα και Χάβελ πριν κατέλθουν προς τη Βοημία και τον Μέσο Δούναβη μαζί με ένα τμήμα των Σαξόνων³³⁰. Το σημαντικότερο ανατολικογερμανικό βασίλειο της ύστερης Αρχαιότητας, το Θουριγγικό, βρισκόταν στο σημερινό ομώνυμο κρατίδιο και είχε ως κέντρο του την περιοχή μεταξύ των ποταμών Unstrut και Gera. Από τις αρχές του 6ου αιώνα, οι Φράγκοι διείσδυσαν στον χώρο των ανατολικών γειτόνων τους και σταδιακά έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τα γερμανικά και σλαβικά φύλα μέχρι τον Έλβα, με αποκορύφωμα την υποταγή του βασιλείου της Θουριγγίας το 531. Η φραγκική επικυριαρχία αναγνωρίστηκε από τους Θουρίγγιους, τους Σάξονες και μετέπειτα από τους Σλάβους Σόρβιους, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ των ποταμών Ζάαλε και Έλβα³³¹. Με πολιτισμικές επιδράσεις των Μεροβιγγίων στους ύστερους γερμανικούς πληθυσμούς έχουν συσχετισθεί κάποια μεμονωμένα ευρήματα χάλκινων περονών με ορθογώνια κεφαλή και οκτώ εξάρματα που χρονολογούνται στον 6ο αιώνα (Rossow στο Μεκλεμβούργο, Gross Pankow στο Βρανδεμβούργο και Altenhausen στη Σαξονία–Άνχαλτ), όπως και μία ακόμη περόνη διακοσμημένη με κεφαλές πτηνών του 6ου αιώνα από ταφή στο Schwerin–Muess³³².

Αν και απομακρυσμένος, ο χώρος της ανατολικής Γερμανίας φαίνεται ότι διατηρούσε επαφές κατά την ύστερη Αρχαιότητα με τον ρωμαϊκό και τον βυζαντινό χώρο, όπως προκύπτει από σχετικά νομισματικά ευρήματα. Σπουδαιότερος νομισματικός θησαυρός θεωρείται εκείνος του

327. Βλ. Jöns, Reichtumszentren, 234-235. Leube, Ziemie, 353-373. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 277-278, όπου και η άποψη για την ταύτιση των εγκαταστάσεων στην περιοχή του Βερολίνου με τους Σέμνονες. Jöns – Müller-Wille, Current research, 201-203.

328. Voss, Elbe/Saale, 147-159. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 278, όπου και η υπόθεση για την εγκατάσταση των Βάρνων σε αυτόν τον χώρο. Για τα ποικίλα ευρήματα που χρονολογούνται στην περίοδο της Μετανάστευσης στο Μεκλεμβούργο–Δυτική Πομερανία (κυρίως όπλα), βλ. Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern, 511-513.

329. Herrmann – Struve, Northwest Slawen, 254.

330. Dušek, *Thüringen*, 9-10. Herrmann – Struve, Northwest Slawen, 254.

331. Dušek, *Thüringen*, 10. Herrmann – Struve, Northwest Slawen, 254. Hauptfeld, Gentes, 126-131. Cardot, *Austrasie mérovingienne*, 192. Geary, *Merowinger*, 122. Wolfram, *Germanen*, 394. Καρδαράς, Σάμο, 95.

332. Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern, 511, 513. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 138-139 (εικ. 50), 278-279.

Biesenbrow στο Βρανδεμβούργο, ο οποίος περιλαμβάνει 200 νομίσματα που αφορούν στην περίοδο από τον Αρκάδιο έως τον Ιουστινιανό Α΄, ενώ μικρότερος είναι ο θησαυρός του Genthin στη Σαξονία-Άνχαλτ, ο οποίος περιέχει έξι νομίσματα από την εποχή του Κάρου (282–283) έως εκείνη του Ιουστινιανού. Έως τα μέσα του 6ου αιώνα οι θησαυροί προέρχονται από γερμανικές εγκαταστάσεις και σχετίζονται με το εμπόριο, τη λεία ή τις πληρωμές μισθοφόρων. Μεμονωμένα νομίσματα επίσης απαντούν εκτός εγκαταστάσεων ως τυχαία ευρήματα³³³.

Στις ανατολικές Άλπεις, η περίοδος της μετανάστευσης των λαών σηματοδοτεί την απαρχή ριζικών αλλαγών στον υλικό πολιτισμό του σλοβενικού χώρου. Η σύγχρονη έρευνα στη Σλοβενία, σε αντιστοιχία με τις βαλκανικές χώρες, έχει αναθεωρήσει την παραδοσιακή άποψη, σύμφωνα με την οποία η παρακμή του αστικού βίου και της οικονομικής δραστηριότητας άρχισε στα τέλη του 6ου αιώνα εξαιτίας της σλαβικής εγκατάστασης. Τα ευρήματα δείχνουν ότι τα τέσσερα μεγάλα ρωμαϊκά αστικά κέντρα (Emona, Celeia, Poetovio, Neviodunum) επιβίωσαν έως τα τέλη του 5ου αιώνα. Τον ίδιο αιώνα επίσης εγκαταλείφθηκαν και τα μεγάλα αγροκτήματα (*villae rusticae*). Ο πληθυσμός της ύστερης Αρχαιότητας, με εξαίρεση τη μικρή παράκτια ζώνη, μετακινήθηκε σε δυσπρόσιτα ορεινά οχυρά και δημιούργησε νέους οχυρωμένους οικισμούς μακριά από τις κεντρικές οδικές αρτηρίες. Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζει και η Καρινθία στην Αυστρία³³⁴. Η τελευταία φάση των αστικών δομών παρατηρείται στον ύστερο 6ο αιώνα μέσω του δικτύου της εκκλησιαστικής οργάνωσης. Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία ο εκκλησιαστικός ιστός αποσυντίθεται και ταυτόχρονα εκλείπουν από τους επισκοπικούς καταλόγους τα τελευταία αστικά κέντρα των ρωμαϊκών χρόνων³³⁵.

Καθοριστική για τις μεταβολές της ύστερης Αρχαιότητας υπήρξε η οστρογοτθική κυριαρχία στις ανατολικές Άλπεις, η οποία διήρκεσε σχεδόν έναν αιώνα (454–537). Ο ρόλος του αυτόχθονος πληθυσμού (*Romani*, οι οποίοι μεταγενέστερα ονομάζονται από τους Σλάβους *Vlah*) έπαυσε να είναι κυρίαρχος εξαιτίας τόσο της εγκατάστασης Γότθων, δίπλα σε κατάλοιπα άλλων βαρβαρικών λαών, όσο και της σταδιακής εξάλειψης της κοινωνικής του ισχύος. Από τα μέσα του 6ου αιώνα και εξής δεν υπάρχουν αναφορές στην ηπειρωτική ενδοχώρα για τη ρωμανική άρχουσα τάξη ή τους κρατικούς και τοπικούς αξιωματούχους. Για τις ανατολικές Άλπεις, τα ευρήματα δείχνουν εντονότερη παρουσία των Γότθων στην Καρινθία της Αυστρίας συγκριτικά με τη Σλοβενία³³⁶. Επιπλέον, πολυάριθμα λογγοβαρδικά ευρήματα σε πρώην ρωμαϊκά οχυρά κατά μήκος των ρωμαϊκών οδικών αρτηριών της Σλοβενίας αποτελούν τεκμήρια του βραχύβιου ελέγχου της περιοχής από τους Λογγοβάρδους (548–568), ο οποίος προηγείται της μετακίνησής τους στην Ιταλία και της ένταξης της περιοχής στο αβαρικό χαγανάτο³³⁷. Η δραστηριότητα των Λογγοβάρδων στη Σλοβενία μετά το 568 είναι πολύ περιορισμένη, όπως τεκμαίρεται από ελάχιστα νομίσματα³³⁸. Πολύ περιορισμένα επίσης είναι τα λογγοβαρδικά ευρήματα (π.χ. μία αετόσχημη περόνη) και γενικότερα τα ευρήματα από την περίοδο της Μετανάστευσης στην αυστριακή Στειρία³³⁹.

333. Biermann, *Settlement History*, 534-538, ο οποίος αποδίδει στο σύνολο των νομισματικών ευρημάτων προέλευση από τη Σκανδιναβία και τη Βαλτική και όχι από τον νότο. Του ιδίου, *North-East German Region*, 114-115. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 157-158.

334. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 8-9. Štih, *Eastern Alps*, 52, 90-91. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 244-259, 273, 296, 319-320, 328-329.

335. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 9, 11. Štih, *Eastern Alps*, 91-92, 149-150. Eichert, *Christentum*, 491. Του ιδίου, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 215. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 189, 192-193, 210, 295.

336. Glaser, *Untergang*, 208. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 7, 25-26. Štih, *Eastern Alps*, 113.

337. Ciglenečki, *Langobardische Präsenz*, 265-280. Καρδαράς, *Άβαροι*, 184 (*Avars*, 142).

338. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 25. Štih, *Eastern Alps*, 209.

339. *Gutjahr*, *Steiermark*, 147-148.

ΠΟΛΩΝΙΑ

B2.1. Το ζήτημα των αυτοχθόνων Σλάβων στην Πολωνία

Εξετάζοντας την ιστορία των πρώιμων Σλάβων στις τρεις σλαβικές χώρες της ανατολικής Κεντρικής Ευρώπης, την Πολωνία, τη Σλοβακία και την Τσεχία, διακρίνουμε ότι στην πρώτη αναπτύχθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό η λεγόμενη «θεωρία των αυτοχθόνων», η οποία εξακολουθεί να υποστηρίζεται από αρκετούς μελετητές. Το θεωρητικό υπόβαθρο αυτής της άποψης μπορεί να αναζητηθεί στο έργο του ποιητή και ιστορικού του 19ου αιώνα A. Naruszewicz, *Ιστορία του πολωνικού έθνους*. Ο Naruszewicz θεώρησε ως κοιτίδα των Σκλαβηνών, των Αντών και των Venethi του Ιορδάνη την Πολωνία και ότι αυτοί οι λαοί ήταν οι προγόνι των σύγχρονων Πολωνών³⁴⁰. Τον 20ο αιώνα, με τη συνδρομή της Αρχαιολογίας και της Γλωσσολογίας, θεμελιώθηκε συστηματικότερα η αντίληψη ότι οι Σλάβοι ήταν αυτόχθονες στην Πολωνία και ο χώρος της σλαβικής εθνογένεσης αναζητήθηκε στην περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Βιστούλα και Όντερ. Σύμφωνα με τους λεγόμενους «αυτοχθονιστές» –ή, κατά το νεότερο, «νεοαυτοχθονιστές», γνωστούς και ως «σχολή του Πόζναν»– οι Σλάβοι εξαπλώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο με ορμητήριο αυτή την περιοχή. Σε ό,τι αφορά στα τοπικά ευρήματα κυριάρχησε η θέση του J. Kostrzewski, ο οποίος υποστήριξε την ύπαρξη πολιτισμικής συνέχειας από τους προϊστορικούς χρόνους (πολιτισμοί Trzciniec και Λουσατίας) έως τη διαμόρφωση του πολωνικού έθνους κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους. Σε αυτό το σχήμα ενέταξε και τον πολιτισμό Πρζέβορσκ, τον οποίο συνέδεσε με τους Venethi³⁴¹.

Η συσχέτιση των Πρωτοσλάβων με μία σειρά προγενέστερων πολιτισμών (με τελευταίο τον Πρζέβορσκ) υποστηρίχθηκε από τους αυτοχθονιστές προκειμένου να καλυφθεί το χρονικό κενό από τον πρώιμο 5ο αιώνα μέχρι την εμφάνιση των τυπικών σλαβικών ευρημάτων του πολιτισμού Πράγας. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και ανθρωπολογικές ή παλαιοδημογραφικές μελέτες. Εξαιτίας του γεγονότος ότι το έθιμο της καύσης στους πρώιμους Σλάβους δεν παρέχει συγκριτικό υλικό από τον 5ο έως τουλάχιστον τον 7ο αιώνα, οι αυτοχθονιστές προχώρησαν σε σύγκριση προγενέστερων ευρημάτων με αρκετά μεταγενέστερες σλαβικές ταφές, ώστε να καταδείξουν τη συνέχεια των ανθρωπολογικών χαρακτηριστικών³⁴². Ακόμη, οι αυτοχθονιστές γλωσσολόγοι διατύπωσαν τη θέση ότι τα υδρωνύμια του πολωνικού χώρου δεν έχουν γερμανική ετυμολογία, αλλά είναι «παλαιοευρωπαϊκά», προερχόμενα από τοπικό πληθυσμό που σχετίζεται με τους Σλάβους. Ως επιχείρημα για τα παραπάνω προβλήθηκε επίσης η θέση ότι ο αγροτικός

340. Βλ. Szmoniewski, *The Antes*, 53. Καρδαράς, Πολωνία, 51. Του ιδίου, *Άντες*, 19.

341. Kostrzewski, *Siedlungsstätigkeit*. Παρόμοιες θέσεις για τους «Σλάβους Venethi» (και ταύτισή τους με τους πολιτισμούς Πρζέβορσκ και Oksywie) είχε προβάλει νωρίτερα ο γλωσσολόγος T. Lehr-Spławiński (*Opochodzeniu*), ο οποίος έβλεπε την περιοχή μεταξύ του Βιστούλα και του Όντερ ως τον χώρο διαμόρφωσης των Βαλτο-Σλάβων. Sulimirski, *Problem*, 51-58 (η κοιτίδα των Σλάβων μεταξύ Όντερ και Μπουγκ, όπου και η θέση των Venethi). Υποστηρικτές της άποψης για την κοιτίδα των Venethi και των πρώιμων Σλάβων στην παραπάνω περιοχή υπήρξαν και εκτός του πολωνικού χώρου. Βλ. Sedov, *Etnogenez Slavian*, 149-152, σύμφωνα με τον οποίο τα ινδοευρωπαϊκά σλαβικά φύλα ήλθαν στην Κεντρική Ευρώπη τη 2η χιλιετηρίδα π.Χ. Βλ. επίσης, Barford – Kobylinski – Krasnodębski, *Podlasie*, 128-129. Goehrke, *Frühzeit*, 73. Curta, *Slavic Archaeologies*, 371. Doroshenko, *Autochthonism concept*, 281. Καρδαράς, Πολωνία, 51-52. Szmoniewski, *Polish Perspective*, 30-31.

342. Piontek, *Etnogeneza Słowian*, 121-147. Βλ. επίσης, Szmoniewski, *Polish Perspective*, 36-40.

χαρακτήρας της πρώιμης σλαβικής κοινωνίας δεν θα μπορούσε να οφείλεται σε πληθυσμούς που είχαν έλθει «από τα δάση και τα έλη του Άνω Δνείπερου»³⁴³.

Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης, ο καθηγητής Αρχαιολογίας στο πανεπιστήμιο της Κρακοβίας, K. Godłowski, δίνοντας έμφαση στις εθνολογικές και πολιτισμικές μεταβολές του 5ου και 6ου αιώνα, υποστήριξε κατά τη δεκαετία του 1970 τη θέση ότι οι Σλάβοι-φορείς του πολιτισμού Πράγας δεν ήταν αυτόχθονες, αλλά μετανάστευσαν στην Πολωνία από τα ανατολικά, άποψη που ακολούθησαν και μαθητές του, όπως ο M. Parczewski³⁴⁴. Οι μελετητές αυτοί ανήκουν στους λεγόμενους «αλλοχθονιστές» (η «σχολή της Κρακοβίας»), οι οποίοι αμφισβήτησαν την άποψη περί της αδιάρρηκτης πολιτισμικής συνέχειας στον πολωνικό χώρο κατά τη μετάβαση από τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους στην πρώιμη σλαβική περίοδο³⁴⁵.

Σύμφωνα με τις θέσεις των Godłowski και Parczewski, οι Σλάβοι μετακινήθηκαν στη σημερινή Πολωνία σε δύο φάσεις, εποικίζοντας αρχικά (πιθανόν από το β΄ ήμισυ του 5ου αιώνα, με βεβαιότητα μετά το έτος 500) τον χώρο ανατολικά του Άνω και Μέσου Βιστούλα, ενώ μετέπειτα επεκτάθηκαν στην περιοχή μεταξύ του Βιστούλα και του Όντερ. Στο πλαίσιο αυτής της άποψης, εικάζεται ότι οι νέοι έποικοι συνάντησαν μικρές ομάδες κατοίκων που ήταν φορείς των προγενέστερων πολιτισμών Πρζέβορσκ και Βίλμπαρκ³⁴⁶. Οι αλλοχθονιστές επίσης αντικρούουν την άποψη ότι η σλαβική γλώσσα εμφανίσθηκε αρχικά στις περιοχές του Βιστούλα και του Όντερ. Σύμφωνα με την άποψη της H. Popowska-Taborska, η Γλωσσολογία δεν μπορεί να προσδιορίσει ασφαλώς τον χώρο της σλαβικής εθνογένεσης με βάση τα διαθέσιμα τοπωνύμια, υδρωνύμια, εθνωνύμια κ.ά., διότι αυτά προέκυψαν μετά το έτος 500 και είναι άμεσα συνυφασμένα με την εξάπλωση των Σλάβων και τη φωνητική διαφοροποίηση της Κοινής Σλαβικής³⁴⁷.

B2.2. Οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών και το περίγραμμα των ευρημάτων

Για την κατάσταση που επικρατούσε στον πολωνικό χώρο κατά τον 6ο αιώνα οι γραπτές πηγές παρέχουν πολύ αποσπασματικές πληροφορίες. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, το έτος 512 ο Έρουλοι ηττήθηκαν από τους Λογγοβάρδους και χωρίσθηκαν σε δύο μέρη. Το ένα εγκαταστάθηκε στο Ιλλυρικό και το δεύτερο, καθώς κινήθηκε προς τη Σκανδιναβία, «συνάντησε στον δρόμο του όλα

343. Nalera, Pierwotna granica, 9-50. Leciejewicz, Starożytna spuścizna, 243-252 (με την άτοπη εθνολογική και πολιτισμική ενοποίηση του χώρου μεταξύ Όντερ και Μέσου Δνείπερου, συμπεριλαμβάνοντας και τους σλαβικής καταγωγής Άντες). Για τη συνολική επισκόπηση των επιχειρημάτων των αυτοχθονιστών σε διάφορα πεδία (Γλωσσολογία, Ανθρωπολογία, Δημογραφία, Αρχαιολογία), βλ. Maciewicz, W sprawie, 9-38. Nalera, O pierwotnych siedzibach Słowian, 11-96. Leciejewicz, ό.π. Αναφορικά με τις γραπτές πηγές, οι αυτοχθονιστές επικαλούνται κυρίως την αδυναμία του Τάκιτου να κατατάξει τους Venethi είτε στους Γερμανούς είτε στους Σαρμάτες, τη μαρτυρία του Σιμοκάτη για τους καταγόμενους «από τα όρια του δυτικού Ωκεανού» Σλάβους και του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου για τη μετακίνηση των Κροατών και των Σέρβων από την Κεντρική Ευρώπη προς τα Βαλκάνια.

344. Βλ. εν. Α2.2, υποσ. 120.

345. Godłowski, *Z badań*. Parczewski, *Anfänge*, 131-138. Του ιδίου, Stan dyskusii, 503-512. Του ιδίου, Podstawy, 65-78. Οι θέσεις των Godłowski και Parczewski έτυχαν ευρείας αποδοχής, αρχικά στο Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας και σταδιακά σε ολόκληρη τη χώρα. Βλ. ενδεικτικά, Poleski, *Małopolska*, 213. Porzeziński, *Pomorze Zachodnie*, 124 (πληθυσμοί από Πριπέτ, Προύθο και νότιο Μπουγκ). Βλ. επίσης, Curta, *Slavic Archaeologies*, 371. Szmoniewski, *Polish Perspective*, 32-33. Οι μελετητές αυτοί αποδέχονται ως κοιτίδα των Πρωτοσλάβων τον χώρο του Μέσου Δνείπερου, στους οποίους αποδίδουν τον πολιτισμό Κιέβου.

346. Parczewski, *Anfänge*, 139. Του Ιδίου, *Beginnings* 80. Σχετικά με την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο πλευρών, βλ. επίσης Hensel, *Studies*, 35-48. Parczewski, *Stan dyskusii*, 503-512. Barford, *Crisis in the Shadows*, 121-155. Buko, *Early Medieval Poland*, 55-60.

347. Parczewski, *Anfänge*, 139. Popowska-Taborska, *Contemporary Linguistic*, 94-95. Βλ. επίσης, Καρδαράς, Πολωνία, 52-54.

τα σλαβικά φύλα». Η πορεία των Ερούλων, όπως και η θέση των σλαβικών φύλων είναι αδιευκρίνιστη, εικάζεται ωστόσο ότι στη διάρκεια αυτής της πορείας οι Έρουλοι ακολούθησαν τον Άνω Βιστούλα στη Μικρά Πολωνία και μετά τον Όντερ και τον Μέσο Έλβα, όπου ζούσαν οι Βάρνοι. Από την άλλη πλευρά, η αναφορά σε «έρημες περιοχές» έχει συσχετισθεί με τη Σιλεσία³⁴⁸. Ο Προκόπιος περιγράφει επίσης το λεγόμενο «επεισόδιο του Ίλδιγη» (περ. 540/45 ή και μετά το 535), ενός λογγοβάρδου δούκα ο οποίος, μετά από διενέξεις για τη διαδοχή, κατέφυγε στους Σλάβους. Ο χώρος διαβίωσης των τελευταίων δεν αναφέρεται και οι εικασίες, μεταξύ άλλων περιοχών, αφορούν στη Μικρά Πολωνία και στη δυτική Ουκρανία³⁴⁹. Ως σχετιζόμενη με τη νότια Πολωνία θεωρείται η πορεία των Αβάρων κατά τις δύο εκστρατείες τους εναντίον των Φράγκων το 562 και το 566, με τους οποίους συγκρούστηκαν στη Θουριγγία. Επίσης, η μαρτυρία για έλειψη τροφίμων στους Αβάρους, τα οποία εξασφάλισαν, μαζί με αρκετά ζώα, μέσω της συνθήκης με τους Φράγκους το 566, ερμηνεύεται ως ένδειξη για πληθυσμιακό κενό στην περιοχή δυτικά του Άνω Βιστούλα (Σιλεσία) και κατ' επέκταση αδυναμία ανεφοδιασμού από εκεί³⁵⁰.

Αμφιλεγόμενη είναι η περιγραφή του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη για τρεις κιθαρωδούς Σκλαβηνούς, οι οποίοι, όταν το 592 έπεσαν στα χέρια των Βυζαντινών, ανέφεραν ότι κατάγονται «από τα όρια του δυτικού Ωκεανού και αγνοούν τον σίδηρο». Ένα μέρος των ερευνητών συσχετίζει τη μαρτυρία με την περιοχή της Πομερανίας και τους φορείς του πολιτισμού Sukow–Dziedzice (βλ. παρακάτω)³⁵¹, ενώ ένα άλλο μέρος επισημαίνει ορισμένους κοινούς τόπους στο απόσπασμα. Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνονται στερεότυπα της αρχαίας γεωγραφίας σχετικά με κοινωνίες «ευδαιμόνων και άκακων βαρβάρων», ειρηνικής ζωής «στις εσχατιές της οικουμένης», όπου κατοικούσαν οι «μάκαρες» (οι αιώνια ευτυχείς) και παραδόσεις σχετικές με τον Ωκεανό, ο οποίος περιέβαλε

348. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VI, 15, 1-4, 214-215: *Ἡνίκα Έρουλοι Λαγγοβαρδῶν ἡσσηθέντες τῇ μάχῃ ἐξ ἡθῶν τῶν πατριῶν ἀνέστησαν, οἱ μὲν αὐτῶν, ὡσπερ μοι ἔμπροσθεν δεδιήγηται, ᾠκήσαντο ἐς τὰ ἐν Ἰλλυριοῖς χωρία, οἱ δὲ δὴ ἄλλοι Ἰστρον ποταμὸν διαβαίνειν οὐδαμῆ ἔγνωσαν, ἀλλ' ἐς αὐτάς που τὰς ἐσχατιὰς τῆς οἰκουμένης ἰδρύναντο· οὗτοι γοῦν πολλῶν ἐκ τοῦ βασιλείου αἵματος ἡγουμένων σφίσιν ἡμειψαν μὲν τὰ Σκλαβηνῶν ἐθνη ἐφεξῆς ἅπαντα, ἔρημον δὲ χώραν διαθάντες ἐνθένδε πολλὴν ἐς τοὺς Οὐάρνους καλουμένους ἐχώρησαν. μεθ' οὗς δὴ καὶ Δανῶν τὰ ἔθνη παρέδραμον οὐθιαζομένων σφᾶς τῶν τῆδε βαρβάρων.* Parczewski, *Anfänge*, 141-142. Του ἰδίου, *Beginnings*, 83-84. Barford, *Early Slavs*, 53. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 24-26. Καρδαράς, Πολωνία, 60.

349. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 35, 13-22, 455-456: *ὁ δὲ δὴ ἕτερος, Ἰλδίγησ ὄνομα, ἐς Σκλαβηνοὺς φεύγει.* Dulinicz, *Idigis*, 237-246. Αντίθετα, ἄλλοι μελετητές προσδιορίζουν γενικότερα τον χώρο φυγῆς βόρεια των Καρπαθίων. Βλ. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 551. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 646.

350. Gregorius Turonensis, *Historiarum*, IV, 23, 155 και 29, 161-162: *Chuni vero iterum in Gallias venire conabantur. Adversum quos Sygiberthus cum exercitu dirigit, habens secum magnam multitudinem virorum fortium. Cumque confligere deberent, ... quos non potuit superare virtute proelii, superavit arte donandi. Nam, datis muneribus, foedus cum rege iniiit, ut omnibus diebus vitae suae nulla inter se proelia commoverint; ... Sed et rex Chunorum multa munera regi Sigybertho dedit.* Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, II, 10, 78-79. Μένανδρος, *Ιστορία*, απ. 11, 126-128, 267, υποσ. 151. Parczewski, *Anfänge*, 142. Του ἰδίου, *Beginnings*, 84. Καρδαράς, Πολωνία, 60-61. Για τις δύο συγκρούσεις στον ποταμό Έλβα στη Θουριγγία, βλ. Pohl, *Awaren*, 45-50. Καρδαράς, *Αθαροι*, 42, 46 (*Avars*, 24, 27).

351. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 2, 10-16, 223-224: *Τῇ δὲ ὑστεραίᾳ ἄνδρες τρεῖς Σκλαυνηοὶ τὸ γένος μηδὲν τι σιδήρου περιβαλλόμενοι ἠοργάνων πολεμικῶν ἐάλωσαν ὑπὸ τῶν τοῦ βασιλέως ὑπασπιστῶν κιθάραι δὲ αὐτοῖς τὰ φορτία, καὶ ἄλλο τι οὐδὲν ἐπέφεροντο. ... οἱ δὲ τὸ μὲν ἔθνος ἔφασαν πεφυκέναι Σκλαυνηοὶ πρὸς τῷ τέρματι τε τοῦ δυτικοῦ ᾠκηκέναι Ωκεανοῦ, τὸν δὲ Χαγάνον μὲχρι τῶν αὐτόθι πρέσθεις ἐκπέψασθαι ἐπὶ συλλογῇ μαχίμου δυνάμεως δῶρα τε πολλὰ τοῖς ἐθνάρχαις φιλοτιμήσασθαι. ... κιθάρας τε ἐπιφέρεσθαι διὰ τὸ μὴ ἐξησκῆσθαι ὄπλα τοῖς σώμασι περιβάλλεσθαι, τῆς χώρας αὐτοῖς ἀγνοούσης τὸν σίδηρον κάντεῦθεν τὸν εἰρηναῖον καὶ ἀστασίαστον παρεχομένης τὸν βίον αὐτοῖς, λύραις τε καταψάλλεσθαι περιλαλεῖν οὐκ εἰδότας ταῖς σάλπιγξιν. ...* Parczewski, *Anfänge*, 142. Του ἰδίου, *Beginnings*, 85-86. Παρόμοια ταύτιση επιχειρεῖται και για τον θησαυρό του Gdańsk–Święty Wojciech, που χρονολογείται στον 7ο αιώνα. Βλ. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 158.

τον κόσμο³⁵². Κατά την άποψή μας, ανεξάρτητα από τα μυθολογικά στοιχεία της περιγραφής του Σιμοκάττη και την αποδοχή ή όχι της ταύτισης από ορισμένους μελετητές του «δυτικού Ωκεανού» με τη Βαλτική Θάλασσα, τα σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα, όπως σημειώνουμε παρακάτω, επιβεβαιώνουν την εγκατάσταση των Σλάβων στην Πομερανία κατά τον ύστερο 6ο αιώνα.

Σύμφωνα με τον M. Parczewski, η πρώιμη σλαβική περίοδος στην Πολωνία χρονολογείται από τα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα, με την πρώτη φάση της, την οποία ονομάζει «αρχαϊκή», να φθάνει έως τα μέσα του 6ου αιώνα. Αυτή η φάση σχετίζεται με το πρώτο κύμα των φορέων του πολιτισμού Πράγας, ευρήματα του οποίου εντοπίζονται μόνο στον Άνω και, λιγότερο, στον Μέσο Βιστούλα, όπου είναι πιθανές και οι βαλτικές επιδράσεις. Κατά τη δεύτερη φάση, και έως τα τέλη του 7ου αιώνα, διαδοχικά κύματα εποίκων κάλυψαν τις περιοχές δυτικά του Βιστούλα έως τον ποταμό Όντερ και την Πομερανία³⁵³. Στα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου αιώνα, λιγοστά κατάλοιπα προγενέστερων πληθυσμών και εγκαταστάσεων διακρίνονται ακόμη στην Πομερανία και την περιοχή του Άνω Warta στην κεντρική Πολωνία. Όπως είδαμε παραπάνω, τα αίτια της εγκατάλειψης των προσλαβικών εγκαταστάσεων στην Πολωνία δεν σχετίζονται με την έλευση των νέων εποίκων, αλλά με τις μετακινήσεις κατά τη μετανάστευση των λαών. Ωστόσο, θεωρείται πιθανό ότι σε ορισμένες περιοχές οι προγενέστεροι πληθυσμοί συμβίωσαν με τους Σλάβους και αφομοιώθηκαν από αυτούς³⁵⁴.

Εξετάζοντας συνολικά την πρώιμη σλαβική περίοδο, στην Πολωνία παρατηρούνται κατά κανόνα μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις δίχως συγκεκριμένο σχέδιο, οι οποίες περιελάμβαναν τέσσερις έως έξι κατοικίες και κάποια επιπλέον στοιχεία (λάκκους, φούρνους, χώρους παραγωγής, πηγάδια). Στο σύνολό τους, οι εγκαταστάσεις είναι ανεπτυγμένες σε εύφορες περιοχές και κοντά στο υγρό στοιχείο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχουν μεγάλες ομάδες εγκαταστάσεων. Στους πρώιμους σλαβικούς οικισμούς της Πολωνίας, οι κατοικίες απείχαν μεταξύ τους από 10 έως 25 μέτρα. Κατά μέσο όρο, το εμβαδόν τους είναι περίπου 14 τ.μ. και το βάθος τους περί το ένα μέτρο, με μέγιστο τα 130 εκ. (στην Κρακοβία και στο Wyszogród κοντά στο Płock). Εκτός από τις τυπικές τετράγωνες παρατηρούνται συχνά άλλοι τύποι ημιυπόγειων κατοικιών, όπως ορθογώνιες ή ωοειδείς, ενίοτε και ακανόνιστου σχήματος, με βάθος έως 50 εκ. Άλλες κατοικίες επίσης, κυρίως στον βορρά, ήταν ισόγειες. Για μία κατηγορία κατοικιών στην κεντρική Πολωνία εκτιμάται ότι δεν είχαν ξύλινα τοιχώματα και υποστυλώματα και η οροφή τους ακουμπούσε στο έδαφος. Στην Πολωνία απαντούν λίγες περιπτώσεις φούρνου από πλινθοδομή στα νότια της χώρας (π.χ. ένας στο Grodzisko Dolne και τρεις στην Igołomia). Εξαίρεση συνιστούν επίσης η εστία ορθογώνιου σχήματος στο Lublin–Kirkut και ο υπόγειος αποθηκευτικός χώρος σε δύο ημιυπόγειες κατοικίες στο Grodzisko Dolne και στο Bachórz αντίστοιχα³⁵⁵.

Η ταφική πρακτική των πρώιμων Σλάβων στην Πολωνία είναι εκείνη του πολιτισμού Πράγας (καύσεις σε λάκκους, με ή χωρίς τη χρήση τεφροδόχου, και, κατ' εξαίρεση, σε τύμβους)³⁵⁶.

352. Για τις ποικίλες ερμηνείες αναφορικά με τις πληροφορίες του αποσπάσματος, βλ. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 27-28 και κυρίως τη μελέτη του M. Wołoszyn, *Theophylaktos Simokates*. Καρδαράς, Πολωνία, 62-63.

353. Parczewski, *Anfänge*, 90-94, 129-131, 140, 143. Του ιδίου, *Beginnings*, 81-83, 87. Cygan, *Póziemianki*, 75. Poleski, *Małopolska*, 213.

354. Parczewski, *Anfänge*, 138-139. Sikora, *Ziemie Centralnej Polski*, 180. Καρδαράς, Πολωνία, 65.

355. Parczewski, *Anfänge*, 96-108, 140. Kobyliński, *Settlement Structures*, 99-108. Του ιδίου, *Zagadnienie struktur*, 293-305. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 283-284. Cygan, *Póziemianki*, 78-89. Sikora, *Ziemie Centralnej Polski*, 179. Καρδαράς, Πολωνία, 65-66.

356. Parczewski, *Anfänge*, 115-118.

Στην κεραμεική της πρώιμης σλαβικής περιόδου, ιδιαίτερα της πρώτης φάσης, διακρίνονται κατά κανόνα χειροποίητα και αδιακόσμητα αγγεία. Τα λιγοστά ευρήματα τροχήλατης κεραμεικής που εντοπίστηκαν σε εγκαταστάσεις του 6ου αιώνα στη νότια Πολωνία (Grodzisko Dolne, Bachórz, Nowa Huta–Mogiła στην Κρακοβία κ.α.) θεωρούνται εισηγμένα από τον Κάτω Δούναβη³⁵⁷. Επίσης, «σλαβικές τοξωτές περόνες» εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή της Μαζουρίας³⁵⁸. Ανάμεσα στα σπάνια για πρώιμη σλαβική εγκατάσταση ευρήματα συγκαταλέγονται π.χ. τα τέσσερα σπιρούνια από το Zamczysko (περιφ. Bydgoszcz)³⁵⁹. Από τη νότια Πολωνία (Μικρά Πολωνία και Σιλεσία) προέρχονται στην πλειονότητά τους τα παλαιότερα μεταλλικά αντικείμενα για καθημερινή χρήση, όπως μαχαίρια ή αγκίστρια αλιείας, αλλά και αιχμές βελών ή ακοντίων. Αρκετά είναι επίσης τα εργαλεία από οστό, όπως σουβλιά ή τρυπάνια, ενώ στη Μικρά Πολωνία εντοπίστηκαν και λιγοστά κτένια από οστό, καθώς και χάλκινα διακοσμητικά αντικείμενα. Πολυάριθμα είναι τα ευρήματα που σχετίζονται με την υφαντουργία ή με τις γεωργικές εργασίες, όπως σφόνδυλοι, ακονόπετρες και μυλόπετρες³⁶⁰. Η οικονομία στηριζόταν στη γεωργία με τον εκτατικό τρόπο καλλιέργειας, ιδιαίτερα στα δημητριακά, αλλά και στην κτηνοτροφία (βοοειδή, χοίροι, πρόβατα, αίγες, ίπποι)³⁶¹.

Στη μελέτη του πρώιμου σλαβικού εποικισμού της Πολωνίας που ακολουθεί με άξονα δύο γεωγραφικές ζώνες (ανατολικά και δυτικά του Βιστούλα), καταγράφονται ως παραδείγματα μόνο ανοικτές εγκαταστάσεις, ενώ απουσιάζουν οι οχυρώσεις, οι πρωιμότερες των οποίων εμφανίζονται στην Πολωνία κατά τη μετάβαση από τον 6ο στον 7ο αιώνα³⁶². Αναφέρουμε, επίσης, ότι η μαζική ανάπτυξη των οχυρώσεων εμφανίζεται αρχικά στον σλαβικό κόσμο της ανατολικής Κεντρικής Ευρώπης, ο οποίος βρισκόταν εκτός του αβαρικού χαγανάτου και στη συνέχεια, όπως στην περιοχή της Μοραβίας, σε περιοχές όπου οι Σλάβοι συμβίωναν με τους Αβάρους κατά τον 8ο αιώνα (προμοραβικός πολιτισμός). Το φαινόμενο αυτό είναι έντονο στην Τσεχία από τον 8ο αιώνα³⁶³ και στην ανατολική Γερμανία από τον 7ο αιώνα και εξής³⁶⁴.

B2.3. Ο σλαβικός εποικισμός στη νότια και ανατολική Πολωνία

Καθώς η σλαβική διείσδυση πραγματοποιήθηκε μέσω της δυτικής Ουκρανίας, τα παλαιότερα ευρήματα σε πολωνικό έδαφος (π.χ. ημιυπόγειες κατοικίες μαζί με κεραμεική τύπου Πράγας), τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου αιώνα, προέρχονται από την υποκαρπάθια Πολωνία (κέντρο της το Rzeszów). Η εγκατάσταση του Grodzisko Dolne (περιοχή του Leżajsk στην κοιλάδα του ποταμού San), η οποία περιλαμβάνει 11 ημιυπόγειες κατοικίες, είναι μία από τις παλαιότερες και σημαντικότερες ανάμεσα στις 16 πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν στις κοιλάδες των ποταμών San και Wisłoka, οι οποίες αποτελούν ταυτόχρονα τη μεγαλύτερη ομάδα εγκαταστάσεων στην Πολωνία. Άλλη σημαντική εγκατάσταση είναι εκείνη στο

357. Του ιδίου, 26-68. Cygan, *Póziemiarki*, 90, 93.

358. Parczewski, *Anfänge*, 69-73.

359. Parczewski, *Początki kultury*, 196-197. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 330 (7ος/8ος αιώνας).

360. Parczewski, *Anfänge*, 73-78. Cygan, *Póziemiarki*, 91-92. Poleski, *Małopolska*, 214.

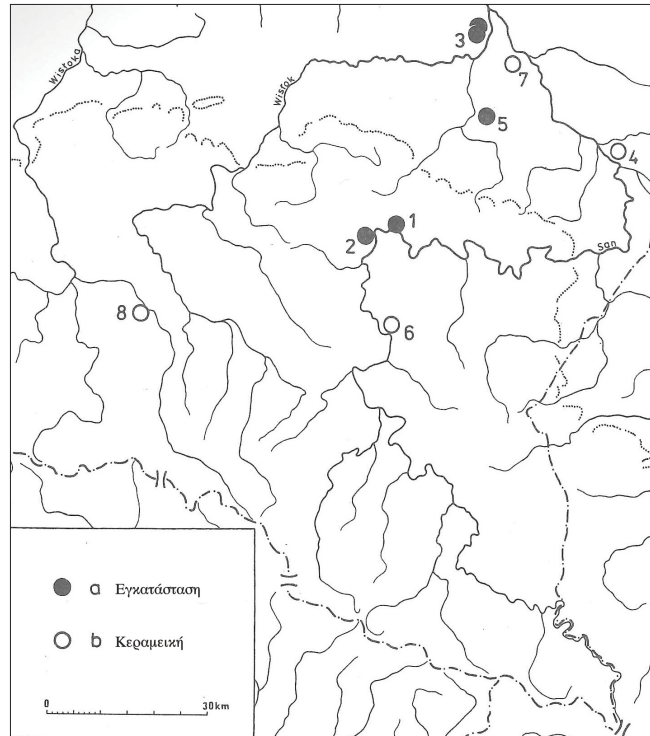
361. Parczewski, *Anfänge*, 108-113. Poleski, *Małopolska*, 213-214. Καρδαράς, Πολωνία, 66-67.

362. Porzeziński, *Pomorze Zachodnie*, 124, ο οποίος χρονολογεί τις πρώτες οχυρώσεις στον χώρο του Sukow περί το 660 (Łekno κοντά στο Πόζναν). Šalkovský, *Hrady*, 167-169. Kardaras, *Tribal Period*, 58-64.

363. Βλ. Profantová, *Errichtung*, 223-239. Šalkovský, *Hrady*, 172-176.

364. Šalkovský, *Hrady*, 169-172.

Bachórz (περιοχή του Rzeszów), όπου ήλθαν στο φως 14 τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο από λιθοδομή ή πλινθοδομή, οι οποίες είχαν εμβαδόν κατά μέσο όρο 14 τ.μ. Το μήκος των πλευρών τους κυμαινόταν από 2,5 έως 4,5 μέτρα και είχαν βάθος από 48 έως 85 εκ. Η παρουσία μίας χάντρας από ήλεκτρο μεταξύ των ευρημάτων αποτελεί ίσως τεκμήριο για επαφές με παρακείμενους πληθυσμούς του ύστερου Πρζέβορσκ. Στην περιφέρεια του Jarosław είναι γνωστές 25 ημιυπόγειες κατοικίες στην εγκατάσταση του Ożańsk, 12 σε εκείνη του Zamiechów³⁶⁵ και δύο τετράγωνες ημιυπόγειες με λίθινους φούρνους, έναν αποθηκευτικό λάκκο και ευρήματα κεραμικής στο Zamojsee (θέση 9), τα οποία χρονολογούνται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα. Οι ημιυπόγειες κατοικίες ήταν κατασκευασμένες από κορμούς δέντρων και έφεραν υποστρώματα, ένα εκ των οποίων, τοποθετημένο στο κέντρο της κατοικίας, στήριζε τη στέγη³⁶⁶.

Εικ. 7. Θέσεις πρώιμων σλαβικών ευρημάτων στη νοτιοανατολική Πολωνία. (M. Parczewski, *Nowe materiały wczesnosłowiańskie z Polski południowo-wschodniej*, *Archaeoslavica* 3 (1998), Instytut Archeologii UJ: Kraków, 133-145, 134).

1.- Bachórz, θέση 16. 2.- Dynów, θέση 11. 3.- Grodzisko Dolne, θέση 3 και 22. 4.- Lazy, θέση 2. 5.- Maćkówka, θέση 2. 6.- Ulucz, θέση 3. 7.- Wola Buchowska, θέση 21. 8.- Żarnowiec, θέση 1.

Τα πρωιμότερα σλαβικά ευρήματα στην περιοχή του Άνω Βιστούλα (σημερινή Μικρά Πολωνία με κέντρο της την Κρακοβία) χρονολογούνται στα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου αιώνα. Η περιοχή αυτή φαίνεται ότι είχε εποικισθεί σε μεγάλο βαθμό από τους Σλάβους έως το 550 περίπου και ότι έως τότε ο Βιστούλας παρέμενε το δυτικό όριο της σλαβικής εξάπλωσης – σε αντιστοιχία με τη

365. Podgórska-Czopek, Grodzisko Dolne, 9-60. Parczewski, South-Eastern Poland, 107-108. Cygan, *Póziemianki*, 92-93.

366. Czopek – Podgórska-Czopek, Osada, 89-103. Καρδαράς, Πολωνία, 67.

μαρτυρία του Ιορδάνη– καθώς τα ευρήματα του πολιτισμού Πράγας φθάνουν έως την ανατολική όχθη του ποταμού. Στον Άνω Βιστούλα εντοπίζονται πρώιμες ανοικτές εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο, στις οποίες οι οικίες είναι τοποθετημένες γραμμικά κατά μήκος μικρών ή μεγαλύτερων ποταμών. Οι μεγαλύτερες από αυτές τις εγκαταστάσεις έχουν λιγότερες από 20 κατοικίες. Η πρώιμη σλαβική κεραμική περιλαμβάνει κατά κανόνα χειροποίητα και αδιακόσμητα αγγεία. Αντίστοιχα ευρήματα με αυτά της Μικράς Πολωνίας απαντούν και λίγο βορειότερα, στον Μέσο Βιστούλα³⁶⁷. Στη Μικρά Πολωνία δεν υπάρχει ομοιομορφία ως προς την πυκνότητα των εγκαταστάσεων και παρατηρείται διαφοροποίηση ανά ιστορική περίοδο όσον αφορά στη θέση τους. Κατά την εποχή της Μετανάστευσης, οι εγκαταστάσεις αναπτύσσονται κυρίως σε ορεινές περιοχές ενώ στον πρώιμο Μεσαίωνα σε κοιλάδες ποταμών. Η πολιτισμική μεταβολή που επέφερε η σλαβική μετανάστευση είναι διακριτή στον τύπο των κατοικιών, καθώς οι σλαβικές τετράγωνες ημιυπόγειες αντικατέστησαν τις προγενέστερες ορθογώνιες ημιυπόγειες, οι οποίες είχαν εμβαδόν έως και 30 τ.μ., ή άλλα μεγαλύτερα κτίσματα. Οι νέες κατοικίες, σε αντίθεση με τις προγενέστερες, διέθεταν στοιχεία θέρμανσης. Αναφορικά με τα κατάλοιπα του Πρζέβόρσκ στη Μικρά Πολωνία, αυτά ανιχνεύονται έως τα μέσα του 5ου αιώνα και δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για σύντομη έστω συμβίωση των νέων εποίκων με τους γερμανικούς πληθυσμούς³⁶⁸.

Τα παλαιότερα και πιο αξιόλογα ευρήματα του πολιτισμού Πράγας στη Μικρά Πολωνία σχετίζονται με τη λεγόμενη «φάση Mogiła» και αφορούν στα ευρήματα τη θέσης Nowa Huta–Mogiła στην Κρακοβία. Μεταξύ των πολυάριθμων ευρημάτων υπάρχουν και ορισμένα που απαντούν κατ'εξαίρεση στον πολωνικό χώρο για την πρώιμη σλαβική περίοδο, όπως όστρακα τροχήλατης και διακοσμημένης κεραμικής, τα οποία πιθανόν προέρχονται από τον Κάτω Δούναβη, καθώς και μία «σλαβική τοξωτή περόνη», η οποία είναι η παλαιότερη στην Πολωνία και χρονολογείται στα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα. Σύγχρονός της θεωρείται ένας θησαυρός με χάλκινα αντικείμενα, ο οποίος περιλαμβάνει κυρίως διακοσμητικά εξαρτήματα με αναλογίες στο πρώτο αβαρικό χαγανάτο. Ιδιαιτερότητα στα ευρήματα της Nowa Huta–Mogiła αποτελούν τρεις ημιυπόγειες κατοικίες με δύο στοιχεία θέρμανσης στο εσωτερικό τους, το ένα εκ των οποίων πιθανόν εξυπηρετούσε παραγωγικούς σκοπούς³⁶⁹. Η εγκατάσταση της Nowa Huta–Wyciąże, κοντά στη Nowa Huta–Mogiła, περιλαμβάνει μία κατά προσέγγιση τετράγωνη ημιυπόγεια κατοικία (4,2x4,7μ.), η οποία έχει βάθος 130 εκ. και φέρει οκτώ υποστυλώματα (από ένα σε κάθε γωνία και από ένα στο μέσον κάθε τοιχώματος), καθώς και πήλινη εστία ωοειδούς σχήματος στα ΒΑ. Τόσο στη ΝΑ όσο και στη ΒΔ γωνία υπήρχαν αποθηκευτικοί λάκκοι με βάθος 120 και 180 εκ. αντίστοιχα. Ένας τρίτος λάκκος ορθογώνιου σχήματος και βάθος 30 εκ. βρισκόταν στο κέντρο της ημιυπόγειας κατοικίας και περιείχε πολυάριθμους μικρούς πασσάλους. Η κεραμική της κατοικίας είναι σχεδόν εξολοκλήρου χειροποίητη και αδιακόσμητη³⁷⁰. Άλλη σημαντική εγκατάσταση της «αρχαϊκής» φάσης, με κεραμική και ημιυπόγειες κατοικίες του πολιτισμού Πράγας, εντοπίστηκε στην Igołomia, 30 χλμ. ανατολικά της Κρακοβίας.

367. Parczewski, *Anfänge*, 140-142. Poleski, *Małopolska*, 213-214. Καρδαράς, Πολωνία, 68.

368. Madyta-Legutko – Polecki – Krąpiec, *Studia nad geografią*, 328-335.

369. Parczewski, *Anfänge*, 74-78, 92-93, 140, 144. Cygan, *Półziemiarki*, 84-85. Fusek, *Westslowakei*, 145. Καρδαράς, Πολωνία, 69.

370. Madyta-Legutko – Polecki – Krąpiec, *Studia nad geografią*, 330 (περί το έτος 500). Dulinicz, *Archäologische Studie*, 50, 202-203, 278, 282-283, με τη μέθοδο της δένδροχρονολόγησης περί το 625/50 και με την αυθαίρετη θεώρηση της συγκεκριμένης θέσης ως «το παλαιότερο σλαβικό εύρημα στην Πολωνία». Την ίδια μέθοδο και άποψη αποδέχεται και ο Fusek (*Westslowakei*, 146).

Όπως ήδη σημειώθηκε, ιδιαίτερότητά της αποτελούν οι τρεις φούρνοι από πλινθοδομή, ενώ στα ευρήματα συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων κτένια και σφόνδυλοι από αδράχτια³⁷¹.

Βορειότερα της υποκαρπάθιας Πολωνίας, στην περιφέρεια του Lubelskie (πρωτεύουσα το Lublin), σημαντικά είναι τα ευρήματα του Horodysko και της μικρότερης παρακείμενης εγκατάστασης του Nowy Folwark, 30 χλμ. βορείως του Chełm, τα οποία αποτελούν ίσως τα πρωιμότερα δείγματα του σλαβικού εποικισμού στην περιοχή. Μεταξύ των ευρημάτων, μεγάλο μέρος των οποίων ανάγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους, συγκαταλέγονται χειροποίητη και αδιακόσμητη κεραμική που χρονολογείται από τον 6ο έως τον 8ο αιώνα. Περιορισμένα όστρακα αγγείων φανερόνουν τη χρήση αργού τροχού στο άνω τμήμα τους. Απαντούν επίσης τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες που φέρουν υποστυλώματα, καθώς και εστία σε μία γωνία. Εκτός από το Horodysko, πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις του 6ου και 7ου αιώνα είναι γνωστές και στην περιοχή του Hrubieszów κοντά στα πολωνοουκρανικά σύνορα³⁷². Στην περιοχή του Lublin επίσης απαντούν δύο αξιόλογες θέσεις (Lublin-Czwartek και Lublin-Kirkut) με την πρώτη να χρονολογείται στον 6ο και τη δεύτερη στον 7ο αιώνα³⁷³.

Στη Μαζοβία τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα σχετίζονται επίσης με τον πολιτισμό Πράγας, ενώ εμφανίζουν και επιδράσεις από τον βαλτικό χώρο. Στην πρώιμη φάση χρονολογούνται τρία μικρά κοιμητήρια με καύσεις, καθώς και μέρος των ευρημάτων από τη μετέπειτα οχυρή εγκατάσταση του Wyszogrod, στην περιοχή του Płock (80 χλμ. δυτικά της Βαρσοβίας). Στις παλαιότερες ημιυπόγειες κατοικίες της ανοικτής εγκατάστασης – από τα τέλη του 6ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα – δεν εντοπίστηκαν ίχνη υποστυλωμάτων ή κορμών δέντρων. Τα κτίσματα του Wyszogrod εμφανίζουν πολυμορφία, καθώς σε αυτά συγκαταλέγονται τετράγωνες, ορθογώνιες, κυκλικές και ωσειδείες ημιυπόγειες κατασκευές, που αφορούν σε κατοικίες ή βοηθητικούς χώρους. Η κεραμική τύπου Πράγας στο Wyszogrod περιλαμβάνει αρκετά, και περίπου ισοδύναμα μεταξύ τους, όστρακα χειροποίητης και τροχήλατης κεραμικής. Τα τελευταία χρονολογούνται στα μέσα του 7ου αιώνα και ορισμένα φέρουν κτενωτή διακόσμηση. Απαντούν επίσης πήλινοι σφόνδυλοι, μαχαίρια, σιδερένιες αιχμές βελών καθώς και κτένια, τα οποία έχουν μεταγενέστερη χρονολόγηση (β' ήμισυ του 7ου αιώνα) και εμφανίζουν αναλογίες με ευρήματα άλλων περιοχών, π.χ. του Żukowice³⁷⁴.

Στη βορειοανατολική Πολωνία, σημαντικό ζήτημα αποτελεί η διαβίωση σλαβικών πληθυσμών στα όρια του πολιτισμού Όλζτυν (450/75–650/75) στην κεντρική και δυτική Μαζουρία, καθώς και ο βαθμός αλληλεπίδρασης μεταξύ των Σλάβων και των δυτικών Βάλτων στο πλαίσιο αυτού του πολιτισμού από τα τέλη του 6ου αιώνα. Στην αρχική του φάση ο Όλζτυν ήταν βαλτικός πολιτισμός, ο οποίος σχετίζεται, μεταξύ άλλων, με τους φορείς του Bogaczevo και τον λαό των Galindae, και ταυτόχρονα είχε δεχθεί επιδράσεις από γερμανικούς λαούς, κυρίως τους Γότθους. Ο Όλζτυν διατηρούσε οικονομικές και πολιτισμικές επαφές με τους Μεροβίγγειους, καθώς και με πληθυσμούς της Σκανδιναβίας, του Άνω και Μέσου Δούναβη καθώς και του Δνείπερου³⁷⁵.

Από τα σχετικά ευρήματα προκύπτει ότι κατά το α' ήμισυ του 7ου αιώνα οι Σλάβοι είχαν ήδη διεισδύσει στο δυτικό τμήμα των λιμνών της Μαζουρίας. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα

371. Dobrzańska, Wczesnosłowiańska osada, 71-114. Καρδαράς, Πολωνία, 69.

372. Dulnicz – Dzieńkowski – Gołub, Horodysko bei Chełm, 23-25.

373. Parczewski, *Anfänge*, 90. Cygan, *Póziemianki*, 78-79, 84-87, 94. Καρδαράς, Πολωνία, 67-68.

374. Parczewski, *Anfänge*, 140. Kobyliński, Settlement Structures, 104-106. Dulnicz – Moszczyński, Slawische Besiedlung, 54-64. Καρδαράς, Πολωνία, 71-72.

375. Okulicz, Problem keramiki, 131-132. Parczewski, *Anfänge*, 142-143. Του ιδίου, Beginnings, 86-87. Bitner-Wróblewska, Balts, 99, 104-107, 110. Kontny – Okulicz-Kozaryn – Pietrzak, *Nowinka*, 127-128. Nowakowski, Olsztyn Group, 31-52.

περιλαμβάνουν αφενός κεραμεική τύπου Πράγας και αφετέρου διακοσμημένα και τροχήλατα στο άνω μέρος τους αγγεία οικιακής χρήσης που φέρουν προσμίξεις από χαλίκια, τα οποία κυριαρχούν από τον 7ο αιώνα στον δυτικοβαλτικό χώρο. Σλαβικά θεωρούνται και τα τραπεζιόσημα διακοσμητικά εξαρτήματα που προέρχονται πιθανόν από την περιοχή του Δνείπερου³⁷⁶. Ένα δείγμα μεικτών ευρημάτων αποτελούν οι έξι σλαβικοί τεφροδόχοι σε βαλτικό τύμβο στο Czerwony Dwór, κοντά στο Gołdap, ο οποίος είχε διάμετρο έξι μέτρων, ύψος 60 εκ. και καλυπτόταν με λίθινες πλάκες. Τα υπόλοιπα ευρήματα του τύμβου χρονολογούνται πιθανόν στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, ενώ οι έξι τεφροδόχοι μεταξύ 560 και 620³⁷⁷. Τέλος, στην απώτατη βορειοανατολική περιφέρεια της Πολωνίας, την Ποντλασία, τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα είναι αρκετά περιορισμένα. Γνωστότερες θέσεις είναι εκείνες στην κοιλάδα του ποταμού Μπουγκ κοντά στο Drohiczyń, όπου τα παλαιότερα ευρήματα χειροποίητης κεραμεικής ανάγονται στον 6ο αιώνα³⁷⁸.

B2.4. Ο σλαβικός εποικισμός στη δυτική και βόρεια Πολωνία

Η δεύτερη φάση του σλαβικού εποικισμού της Πολωνίας (στις περιφέρειες δυτικά του Βιστούλα) πιθανότατα δεν πραγματοποιήθηκε από τους ήδη εγκατεστημένους ανατολικά του ποταμού Σλάβους, αλλά από ένα νέο κύμα μετανάστευσης που έφθασε στην Πολωνία από την Ανατολική Ευρώπη³⁷⁹. Στις εγκαταστάσεις της νοτιοδυτικής Πολωνίας (Σιλεσία) απαντούν κατάλοιπα τετραγώνων ημιυπόγειων κατοικιών καθώς και άλλων ισόγειων κατασκευών. Όπως προκύπτει από τα έως τώρα ευρήματα, ο πρωιμότερος εποικισμός της Σιλεσίας χρονολογείται στο β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, ενώ τα ευρήματα του 6ου και 7ου αιώνα προέρχονται κυρίως από την Κάτω Σιλεσία (κέντρο της το Wrocław). Η απουσία «αρχαϊκών» ευρημάτων θεωρείται ένδειξη αραιής κατοίκησης του χώρου, άποψη που συνάδει τόσο με τις μαρτυρίες του Προκοπίου και του Γρηγορίου της Tours (βλ. παραπάνω), όσο και με τη γενικότερη πεποίθηση ότι η κεντρική και η δυτική Πολωνία εποικίσθηκαν μετά από αυτήν την περίοδο. Στη Σιλεσία, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικοσλαβικού χώρου, παρατηρείται η τάση να χρησιμοποιούν οι Σλάβοι έποικοι τις προγενέστερες εγκαταστάσεις, οι οποίες διέθεταν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Εκτός από τη διείδυση του πολιτισμού Πράγας, η Σιλεσία δεχόταν επιδράσεις και από τον γερμανικό χώρο, όπως προκύπτει από τύπους κεραμεικής και ισόγειων κατοικιών³⁸⁰.

Στην Κάτω Σιλεσία, και ειδικότερα στο ανατολικό της τμήμα, έχουν εντοπισθεί αρκετές εγκαταστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα. Η μεγαλύτερη πρώιμη εγκατάσταση με ευρήματα τύπου Πράγας είναι το Żukowice, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα³⁸¹. Στην Polwica και το Skrzybnik ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός από όστρακα χειροποίητων αγγείων τύπου Πράγας, τα οποία ήταν κατά κανόνα αδιακόσμητα (μόλις το 5% έφερε κτενωτή διακόσμηση με γεωμετρικά θέματα ή κυματιστές γραμμές), ενώ για το άνω μέρος τους είχε χρησιμοποιηθεί αργός τροχός. Τα ευρήματα των δύο εγκαταστάσεων χρονολογούνται

376. Okulicz, Problem ceramiki, 103-133. Parczewski, *Anfänge*, 143. Του ιδίου, *Beginnings*, 87. Nowakowski, Olsztyn Group, 38-39, 42, 51. Rudnicki, Zawieszki trapezowate, 669-686. Του ιδίου, *Olsztyn Group*. Καρδαράς, Πολωνία, 73-74.

377. Rzeszotarska-Nowakiewicz, Czerwony Dwór, 76-77.

378. Barford - Kobyliński - Krasnodębski, Podlasie, 139-140. Καρδαράς, Πολωνία, 74-75.

379. Parczewski, *Anfänge*, 143-144. Barford, *Early Slavs*, 65-66. Brather, *Archäologie*, 61.

380. Lodowski, *Dolny Śląsk*, 274-275. Parczewski, *Anfänge*, 140, 142. Του ιδίου, *Beginnings*, 84. Antonín - Kouřil - Prix, *Slezsko*, 99-100. Καρδαράς, Πολωνία, 69-70.

381. Parczewski, *Anfänge*, 141.

πιθανότατα στον 7ο αιώνα. Και στις δύο εγκαταστάσεις απαντά μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών λάκκων σε ποικίλα σχήματα και διαστάσεις, πηγάδια και κλίβανοι για τις ανάγκες της μεταλλουργίας, ημιυπόγειες κατοικίες καθώς και ποικίλα μικροευρήματα³⁸². Από την άλλη πλευρά, στην Άνω Σιλεσία, όπου τα πρώιμα ευρήματα είναι ελάχιστα, αξιοσημείωτο είναι το κοιμητήριο τύπου Πράγας στη θέση Siemonia (περιοχή του Katowice), το οποίο περιλαμβάνει τρεις καύσεις και χρονολογείται πιθανόν στο α' ήμισυ του 7ου αιώνα³⁸³.

Στη Μεγάλη Πολωνία (κέντρο της το Πόζναν) οι παλαιότερες σλαβικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται στη λίμνη Gopło και κοντά στους ποταμούς Warta, Ner, Prosna, Widawa, Obra και Bzura, καθώς και στους παραποτάμους τους. Σε αυτές της περιοχές απαντούν συχνά εγκαταστάσεις με μία μόνο κατοικία. Τα παλαιότερα ευρήματα χρονολογούνται στον ύστερο 6ο αιώνα και μέρος τους σχετίζεται με έναν κλάδο του πολιτισμού Πράγας, γνωστό ως πολιτισμό (ή τύπο) Sukow-Dziedzice, ο οποίος αναπτύχθηκε κυρίως στην περιοχή της Πομερανίας (βλ. παρακάτω)³⁸⁴. Στις παλαιότερες εγκαταστάσεις του ύστερου 6ου αιώνα συγκαταλέγεται εκείνη του Gołaszyn, θέση 29 (περιφ. Oborniki), η οποία διαθέτει μία ωοειδή ημιυπόγεια κατοικία (διαστάσεις 4x2 μ. και βάθος 26 εκ.) που φέρει εστία στο κέντρο και δύο υποστυλώματα. Εντός της εντοπίστηκε ένα όστρακο χειροποίητης και αδιακόσμητης κεραμικής, ένας σφόνδυλος και οστά ζώων³⁸⁵. Στον 6ο αιώνα ανήκουν και τα παλαιότερα ευρήματα από την εγκατάσταση του Bruszczewo, θέση 12 (περιφ. Kościan). Ο εντοπισμός τριών υποστυλωμάτων σε έναν λάκκο οδήγησε στην υπόθεση ότι στο σημείο αυτό υπήρχε ημιυπόγεια κατοικία, ενώ σε άλλους λάκκους υπήρχε χειροποίητη αδιακόσμητη κεραμική³⁸⁶. Στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα χρονολογείται η εγκατάσταση του Grabonóg, θέση 3 (περιφ. Gostyń) στον ποταμό Kania, με μία ωοειδή ημιυπόγεια (6,5x5 μ. και βάθος 135 εκ.)³⁸⁷. Αρκετές ακόμη εγκαταστάσεις στη Μεγάλη Πολωνία (Kalsk, Osiecznica, Polska Wieś, Siedlemin, Tomice κ.ά.) χρονολογούνται στον 6ο/7ο αιώνα, με βάση κυρίως την τυπική πρώιμη σλαβική κεραμική³⁸⁸. Ιδιαίτερο εύρημα τέλος αποτελεί μία ζωόμορφη περόνη από το Biskupin, η οποία είναι η μόνη «τύπου Δνείπερου» στην Πολωνία³⁸⁹.

Στην Κουγιαβία, αξιοσημείωτα είναι τα πρώιμα ευρήματα στην εγκατάσταση της Kruszwica, θέση 9 (περιφ. Inowrocław), τα οποία εντοπίστηκαν σε εννέα συνολικά λάκκους. Οι πέντε από αυτούς, κυκλικοί ή ωοειδείς, με βάθος έως και δύο μέτρα (χωρητικότητας περ. 2,5 κυβικών μέτρων), χρησίμευαν για την αποθήκευση των δημητριακών, ενώ άλλοι δύο, με βάθος περίπου ένα μέτρο, για την αποξήρανσή τους, η οποία επιτυγχανόταν με τη χρήση εστίας και την τοποθέτηση πηλίνης σκάφης επάνω σε αυτή. Οι τελευταίοι δύο λάκκοι, με βάθος περίπου 50 εκ., είναι οι μόνοι που περιείχαν

382. Szwed, Polwica and Skrzypnik, 111-113.

383. Parczewski, *Anfänge*, 140. Wachowski, *Śląsk*, 11-13, 109-112. Jaworski, *Wczesne średniowiecze*, 167, 191. Καρδαράς, Πολωνία, 70-71.

384. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 105-114. Sikora, *Polska centralna*, 126-130, 157. Του ιδίου, *Ziemie Centralnej Polski*, 180-181. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 40, 53, 80-81, 251-253 (και εικ. 183), 279 (εποικισμός της Μεγάλης Πολωνίας κατά τη μετάβαση από τον 7ο στον 8ο αιώνα). Brzostowicz, *Problematyka*, 127-136. Καρδαράς, Πολωνία, 71.

385. Wielgosz-Skorupka, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne*, 327. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 293-294.

386. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 137/8. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 291 (7ος/8ος αιώνας).

387. Parczewski, *Początki kultury*, 147. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 137/3. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 295 (7ος/8ος αιώνας).

388. Parczewski, *Początki kultury*, 177 εξ. Βλ. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 129/6. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 295, 300-301, 305-306.

389. Βλ. Parczewski, *Anfänge*, 72-73. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 149 (και εικ. 56.3), όπου και άλλες απόψεις για την προέλευσή της.

πρώιμα κεραμεικά ευρήματα³⁹⁰. Στην ίδια περιοχή βρίσκονται οι εγκαταστάσεις του Nowiny, θέση 1 (β' ήμισυ του 6ου αιώνα) και του Szarlej. Η πρώτη περιλαμβάνει επτά κατοικίες διαφόρων σχημάτων (ωοειδείς, ορθογώνιες, μία τετράγωνη διαστάσεων 4x4 μ.), οι οποίες είχαν βάθος 50 με 60 εκ. και διέθεταν εστία, μεγάλο αριθμό άλλων λάκκων και χειροποίητη αδιακόσμητη κεραμική σε ποσοστό 99%. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται τόσο αντικείμενα καθημερινής χρήσης (σουβλιά από οστό, σφόνδυλοι) όσο και κοσμήματα (τμήμα «σλαβικής τοξωτής περόνης», σιδερένιο δαχτυλίδι κ.ά.)³⁹¹. Στη θέση 5 στο Szarlej εντοπίστηκε ανοικτή εγκατάσταση διαφορετικών χρονικών περιόδων. Στην πρώιμη σλαβική περίοδο ανάγονται τρεις τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες με βάθος από 30 έως 45 εκ., καθώς και ορισμένοι μικροί ωοειδείς λάκκοι γύρω από αυτές. Η κεραμική είναι χειροποίητη με τροχήλατο το άνω μέρος των αγγείων και διακόσμηση σε μικρό αριθμό τους. Σε γερμανικές παραδόσεις αποδίδονται τα όστρακα γκριζας κεραμικής και τα κτένια από κέρας ελάφου διαφόρων τύπων. Άλλα ευρήματα της θέσης αποτελούν τρεις σφόνδυλοι και δύο ακονόπετρες³⁹². Στο Radziejów Kujawski, θέση 5 (περιφ. Radziejów Kujawski), η σλαβική εγκατάσταση βρίσκεται στο ίδιο σημείο με προϊστορικό οικισμό και περιλαμβάνει τόσο ωοειδείς ή ορθογώνιες ημιυπόγειες κατοικίες, με βάθος από 30 έως 75 εκ., όσο και κατασκευές για παραγωγικούς σκοπούς. Τα κεραμεικά ευρήματα περιλαμβάνουν περίπου 2.800 όστρακα, κυρίως χειροποίητα. Από τα υπόλοιπα ευρήματα ξεχωρίζουν τέσσερις σφόνδυλοι (ο ένας με διακόσμηση), ένα όστρακο γκριζας κεραμικής και μία χάλκινη περόνη με ορθογώνια κεφαλή, η οποία έχει αναλογίες με ευρήματα από τον σκανδιναβικό και τον γερμανικό χώρο. Πολυάριθμα επίσης είναι τα οστά ζώων³⁹³.

Στην περιφέρεια του Lubuskie (με κέντρο τη Zielona Góra) δείγμα ανοικτής εγκατάστασης για τον ύστερο 6ο/7ο αιώνα αποτελεί εκείνη του Nowy Dworek, θέση 7 (περ. Świebodzin), όπου ήλθαν στο φως δύο ημιυπόγειες κατοικίες με εστία, χειροποίητη και τροχήλατη διακοσμημένη κεραμική καθώς και ποικίλα άλλα αντικείμενα (αργυρό δαχτυλίδι, σιδερένιο μαχαίρι, ακονόπετρα, σφόνδυλος κ.ά.)³⁹⁴. Στην ανοικτή εγκατάσταση του Pszczew, θέση 13 (περιφ. Międzyrzecz/Gorzów), εντοπίστηκε ορθογώνια ισόγεια κατοικία διαστάσεων 5,2x3,2 μ. με εστία, η οποία έφερε μικρά υποστυλώματα στα τοιχώματά της, κεραμική τύπου Πράγας και διάφορα μικροευρήματα. Ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί ένα ρωμαϊκό νόμισμα του έτους 222 π.Χ. κάτω από την εστία³⁹⁵. Μεταγενέστερη είναι η ανοικτή εγκατάσταση της Letnica, η οποία χρονολογείται κατά τη μετάβαση από τον ύστερο 7ο στον 8ο αιώνα και περιλαμβάνει έξι ημιυπόγειες ωοειδούς σχήματος κατοικίες (εκ των οποίων η μία διαχωρίζεται σε δύο τμήματα), έναν αποθηκευτικό λάκκο και αρκετά ευρήματα κεραμικής, με μικρή υπεροχή της τροχήλατης έναντι της χειροποίητης³⁹⁶.

Στη βορειοδυτική Πολωνία (Πομερανία) η απαρχή του σλαβικού εποικισμού χρονολογείται στον ύστερο 6ο και η δυναμική του εξάπλωση στον 7ο αιώνα. Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα της βορειοδυτικής

390. Parczewski, *Początki kultury*, 163-164. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 120/23. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 296-297 (7ος/8ος αιώνας).

391. Parczewski, *Początki kultury*, 174-175. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 121/37. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 298-299 (β' ήμισυ του 6ου/7ος αιώνας).

392. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 121/47. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 305 (7ος/8ος αιώνας).

393. Parczewski, *Początki kultury*, 183-184. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 278-279, 303 (7ος/8ος αιώνας).

394. Parczewski, *Początki kultury*, 176-177. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 152/8. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 299-300 (7ος/8ος αιώνας).

395. Parczewski, *Początki kultury*, 181. Kurnatowska – Łosińska, Stan i podzreby badań, 126/9. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 302 (7ος/8ος αιώνας).

396. Dziedric, *Wczesnośredniowieczna osada*, 165-181.

Πολωνίας έγκειται στο γεγονός ότι στην περιοχή αυτή δεν κυριαρχούν τα τυπικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού Πράγας, αλλά μία τοπική εκδοχή του, ο πολιτισμός Sukow–Dziedzice³⁹⁷, ο οποίος φέρει και βαλτικά στοιχεία. Εκτός από την Πομερανία, ο Sukow–Dziedzice απαντά επίσης στη Μεγάλη Πολωνία και την Κάτω Σιλεσία, ενώ στον γερμανικό χώρο επικωριάζει στο βόρειο τμήμα της ανατολικής Γερμανίας, ιδιαίτερα στην Πολαβία (μεταξύ Βρανδεμβούργου και Cottbus) και στην παράκτια ζώνη της Βαλτικής (βλ. εν. Β6.3). Τα ευρήματα του πολιτισμού περιλαμβάνουν κατ' εξαίρεση τις τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες ή τα κοιμητήρια με τεφροδόχους τύπου Πράγας, κυρίως στον γερμανικό χώρο. Πολύαριθμες είναι οι κατοικίες με ωοειδές ή ακανόνιστο σχήμα, με βάθος 30-40 εκ. (συχνά όχι ομοιόμορφο σε όλη την κατοικία) και εστία στο εσωτερικό τους. Απαντούν επίσης ισόγειες κατοικίες και λάκκοι για ποικίλες χρήσεις. Η κεραμική του Sukow–Dziedzice είναι κατά κανόνα χειροποίητη και αδιακόσμητη (τα τροχήλατα του Dziedzice αναφέρονται και ως «τύπος Gołańcz»). Ο τρόπος κατασκευής και οι τύποι των αγγείων (π.χ. δοχεία, γαβάθες) παραπέμπουν στον πολιτισμό Πράγας με τη διαφορά ότι είναι συνήθως σφαιρικά και μικρού ύψους. Άλλα χαρακτηριστικά τους είναι το ελαφρά σιγμοειδές περίγραμμα και το έξω ή έσω νεύον και αποστρογγυλεμένο χείλος. Όπως και στον Πράγας, είναι επίσης περιορισμένα τα μεταλλικά αντικείμενα. Στον Sukow–Dziedzice απαντούν εξίσου μικρές εγκαταστάσεις σε πεδινό έδαφος κοντά σε εύφορες κοιλάδες ποταμών ή λίμνες, συχνά και σε μικρά νησιά, περιοχές κατάλληλες για αγροτική δραστηριότητα (έχουν εντοπισθεί πολύαριθμα εργαλεία από ξύλο, πέτρα, οστό, κέρασ ή μέταλλα) και κτηνοτροφία. Την οικονομική δραστηριότητα συμπλήρωναν η αλιεία και το κυνήγι, ενώ η βιοτεχνία δεν ήταν ανεπτυγμένη³⁹⁸.

Ως ιδιαιτερότητα ενός μέρους των πρώιμων σλαβικών εγκαταστάσεων στην Πομερανία εμφανίζεται η διάταξη των ημιυπόγειων κατοικιών σε τρεις σειρές, με κατεύθυνση από βορρά προς νότο και με απόσταση μεταξύ των κατοικιών από 8 έως 10 μέτρα, ενώ άλλες εγκαταστάσεις αυτής της περιοχής έχουν ακανόνιστη ή ημικυκλική μορφή³⁹⁹. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι φορείς του πολιτισμού Sukow–Dziedzice έχουν συσχετισθεί με τους Σλάβους, για τους οποίους ο Σιμοκάττης αναφέρει ότι ζούσαν «στα όρια του δυτικού Ωκεανού». Μία εντελώς διαφορετική θέση πρόβαλε ο V. Baran, ο οποίος αναγνωρίζει ως φορείς του συγκεκριμένου πολιτισμού τους Venethi⁴⁰⁰. Τέλος, οι υποστηρικτές της μεθόδου της δένδροχρονολόγησης αρνούνται τον εποικισμό της παράκτιας ζώνης της Βαλτικής πριν τα μέσα του 7ου/αρχές του 8ου αιώνα⁴⁰¹.

397. Τα ευρήματά του πολιτισμού στη βόρεια Γερμανία κατατάσσονται στον «τύπο Sukow» (τοπωνύμιο στο Μεκλεμβούργο) ενώ της βορειοδυτικής Πολωνίας στον «τύπο Dziedzice» (τοπωνύμιο στην πολωνική Πομερανία). Αντίστοιχη συσχετιστική παρατηρείται και σε μεταγενέστερους τύπους κεραμικής, όπως «Feldberg–Kędrzyno» και «Menkendorf–Szczecin». Βλ. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 68, 71.

398. Parczewski, *Anfänge*, 126-128, 140-142. Του ιδίου, *Beginnings*, 84-85. Barford, *Early Slavs*, 63-66, 202, σύμφωνα με τον οποίο οι κατοικίες με ωοειδές ή ακανόνιστο σχήμα αποτελούν έναν μεταβατικό τύπο μεταξύ των τετράγωνων ημιυπόγειων και των μεταγενέστερων ισόγειων κατοικιών. Η θέση αυτή, κατά την άποψή μας, δεν ευσταθεί καθώς τέτοιου τύπου κατοικίες αποτελούν αφενός ιδιαιτερότητα της περιοχής και αφετέρου η κεραμική και άλλα ευρήματα που εντοπίζονται εκεί ανήκουν στον Sukow–Dziedzice. Brather, *Archäologie*, 60-61, 191, 259. Porzeziński, *Pomorze Zachodnie*, 83-86, 95-100, 123-124 (εποικισμός από τα μέσα του 8ου αιώνα). Buko, *Early Medieval Poland*, 72-73. Καρδαράς, Πολωνία, 72. Βλ. επίσης, Machajewski, *Ze studiów*, 85-95. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 53-58, 71-72, 81, 253, 255, 270, 279, 286-287 (χρονολόγηση των αρχών του πολιτισμού, όπως και της σλαβικής εγκατάστασης στην Πομερανία, στο β' ήμισυ/τέλη του 7ου αιώνα, με επίκεντρο την περιοχή του ποταμού Parsęta). Για την άποψη υπέρ της μεταγενέστερης του 8ου αιώνα χρονολόγησης, βλ. επίσης Messal – Rogalski, *Initial Investigations*, 80, 83-86.

399. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 231. Porzeziński, *Pomorze Zachodnie*, 124.

400. Baran, *Sklaviny ta Anty*, 154-156. Καρδαράς, Πολωνία, 73.

401. Βλ. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 24, 50, 202-203, 275-287. Βλ. επίσης, Εισαγωγή, υποσ. 6.

Τα «τύπου Dziedzice» πρώιμα ευρήματα της πολωνικής Πομερανίας αφορούν σε 25 εγκαταστάσεις, οι οποίες είναι καταναμημένες σε τέσσερις περιοχές⁴⁰². Η ομώνυμη ανοικτή εγκατάσταση του πολιτισμού, το Dziedzice (περιφ. Mysłiborz), με εμβαδόν περ. 30.000 τ.μ., εντοπίστηκε το 1960 και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 6ου και στον 7ο αιώνα. Στα ευρήματά της περιλαμβάνονται 49 ωοειδείς ημιυπόγειες κατοικίες διαστάσεων από 3,2x1,85 μ. έως 4,1x3,1 μ. και βάθος από 20 έως 80 εκ., από τις οποίες ορισμένες φέρουν εστία στο κέντρο. Διαπιστωμένη είναι επίσης η ύπαρξη κατασκευών για παραγωγικούς σκοπούς και αποθηκευτικών λάκκων. Στην κεραμεική κυριαρχούν τα χειροποίητα και αδιακόσμητα αγγεία (γαβάθες, δοχεία κ.ά.), και μόνο ένα πολύ μικρό μέρος αποτελείται από διακοσμημένα τροχήλατα αγγεία. Απαντούν επίσης πολυάριθμα μικροευρήματα (π.χ. είδη αλιείας, σφόνδυλοι, ακονόπετρες, μία πήλινη μήτρα για την έκχυση και μία χοάνη για την τήξη του μετάλλου), καθώς και οστά ζώων⁴⁰³. Στην ίδια περιφέρεια, στο Derczewo (θέση 3), μαζί με ορισμένα ευρήματα του πολιτισμού Λουσατίας εντοπίστηκε σλαβική εγκατάσταση, η αρχική φάση της οποίας χρονολογείται στον 6ο αιώνα και περιλαμβάνει πέντε μικρές ημιυπόγειες κατοικίες με λίθινες εστίες. Μία από αυτές είναι τετράγωνη με αποστρογγυλεμένες γωνίες, ενώ οι υπόλοιπες ωοειδείς ή ακανόνιστου σχήματος. Η πρώτη φάση της εγκατάστασης περιλαμβάνει χειροποίητα και αδιακόσμητα κεραμεικά, ενώ η δεύτερη φάση (περ. 650–750), ευρήματα τροχήλατης και διακοσμημένης⁴⁰⁴.

Στην εγκατάσταση του Dębczyno, θέση 10 (περιφ. Białogard), η οποία περιέχει και ευρήματα παλαιότερων πολιτισμών, εντοπίστηκαν δύο ωοειδείς ημιυπόγειες κατοικίες του 6ου αιώνα με βάθος περ. 40 εκ. καθώς και ορισμένες μικρότερες κατασκευές με εστία που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή ή την αποθήκευση των αγγείων. Στα κεραμικά ευρήματα κυριαρχούν τα όστρακα χειροποίητης και αδιακόσμητης κεραμεικής, ενώ τα λιγοστά τροχήλατα πιθανόν ανήκουν στη μετέπειτα φάση της εγκατάστασης κατά τον 7ο αιώνα⁴⁰⁵. Στην ίδια περιφέρεια, κοντά στον ποταμό Parsęta, βρίσκεται και η εγκατάσταση της Wygoda, θέση 6B, όπου προϋπήρχε εγκατάσταση του πολιτισμού Oksywie. Στα σλαβικά ευρήματα, πιθανόν του πρώιμου 7ου αιώνα, συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, μία ορθογώνια ημιυπόγεια κατοικία με αποστρογγυλεμένες γωνίες και εστία και άλλη μία ωοειδής επίσης με εστία. Από το σύνολο των κεραμικών ευρημάτων, το 75% είναι χειροποίητα και μόλις το 1% φέρει διακόσμηση. Ιδιαίτερο εύρημα αποτελούν δύο πυρόλιθοι⁴⁰⁶. Στην περίπτωση του Skronie, θέση 1 (περιφ. Kołobrzeg), παρατηρείται χρήση τύμβων (που έφεραν επίσης κεραμεικά παλαιότερων πολιτισμών) για την απόθεση τεφροδόχων ή μόνο τέφρας μέσα σε λάκκο. Οι σλαβικές καύσεις στο Skronie χρονολογούνται στον 7ο/8ο αιώνα⁴⁰⁷.

Με εξαίρεση τον πολιτισμό Όλζτιν, οι επαφές του δυτικοσλαβικού χώρου με τα βαλτικά φύλα εμφανίζονται περιορισμένες, όπως προκύπτει από την παρουσία μεμονωμένων ευρημάτων στην Πολωνία και την ανατολική Γερμανία. Ένα ζήτημα ωστόσο που έχει απασχολήσει την έρευνα

402. Porzeziński, Pomorze Zachodnie, 88-94, 124.

403. Parczewski, *Początki kultury*, 146. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 314 (ύστερος 8ος/πρώιμος 9ος αι.). Porzeziński, Pomorze Zachodnie, 86-88, 124. Machajewski, *Ze studiów*, 93/11 (6ος/7ος αιώνας).

404. Parczewski, *Początki kultury*, 143. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 311-312 (8ος αιώνας). Porzeziński, Pomorze Zachodnie, 90. Machajewski, *Ze studiów*, 93/6 (6ος/8ος αιώνας).

405. Parczewski, *Początki kultury*, 144. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 312-313. Porzeziński, Pomorze Zachodnie, 83. Machajewski, *Ze studiów*, 93/10 (6ος/8ος αιώνας).

406. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 329 (8ος αιώνας). Machajewski, *Ze studiów*, 94/30 (6ος/7ος αιώνας).

407. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 322.

είναι ο βαθμός επίδρασης των Βάλτων στη μεταλλοτεχνία των Σλάβων⁴⁰⁸. Γνωρίζουμε επίσης ότι από τον 7ο αιώνα οι Σλάβοι έποικοι στην Πολωνία ανέπτυξαν επαφές με το αβαρικό χαγανάτο από το οποίο τα εισηγμένα αντικείμενα (διακοσμητικά στοιχεία και οπλισμός) εντοπίζονται κυρίως στον πολωνικό νότο (Σιλεσία και Μικρά Πολωνία), περιοχές εγγύτερα στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων⁴⁰⁹. Από τον 8ο αιώνα αναπτύσσονται εμπορικές επαφές με τη Σκανδιναβία, τη Δύση και τους Άραβες⁴¹⁰. Επιπλέον, παρότι οι πρώτοι Σλάβοι έποικοι της Πολωνίας δεν διατηρούσαν επαφές με τον βυζαντινό κόσμο, στον χώρο της κεντρικής και νότιας Πολωνίας έχουν εντοπισθεί 22 βυζαντινά νομίσματα (18 χάλκινα, τρία αργυρά και ένα χρυσό), τα οποία ανήκουν στους αυτοκράτορες Ιουστινιανό Α΄ (527-565), Ιουστίνο Β΄ (565-578), Μαυρίκιο (582-602), Φωκά (602-610), Ηράκλειο (610-641) και Ιουστινιανό Β΄ (685-695 και 705-711). Τα περισσότερα αποτελούν τυχαία ευρήματα, με εξαίρεση ένα χάλκινο νόμισμα του Ηρακλείου σε πρώιμη σλαβική εγκατάσταση (Grodzisko Dolne-Leżajsk) και δύο του Ιουστινιανού Α΄ σε θησαυρό στη Μικρά Πολωνία. Το μοναδικό χρυσό νόμισμα είναι του Ηρακλείου και εντοπίστηκε στο Ζόϊκόβ (Jasło-Podkarpackie)⁴¹¹.

Από την πραγμάτευση των παραπάνω, και αποδεχόμενοι την άποψη ότι οι Σλάβοι δεν ήταν αυτόχθονες στην Πολωνία, διακρίνουμε ότι, μετά τη διακοπή των γερμανικών πολιτισμών, και τη μεσολάβηση ενός χάσματος περίπου μισού αιώνα (με ορισμένες εξαιρέσεις), επήλθε μία ραγδαία εθνολογική και πολιτισμική μεταβολή εξαιτίας της μετανάστευσης των πρώιμων Σλάβων. Τα αρχαιολογικά δεδομένα αφενός και η μαρτυρία του Ιορδάνη αφετέρου φαίνεται να επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι έως τα μέσα του 6ου αιώνα (όριο μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης φάσης του εποικισμού) οι Σλάβοι βρίσκονταν ακόμη ανατολικά του Βιστούλα. Ανάμεσα στα αρκετά ζητήματα που παραμένουν ανοικτά στην έρευνα σημειώνουμε ενδεικτικά τις πιθανές επαφές των νέων εποίκων με τους προγενέστερους πληθυσμούς, τις συνθήκες που οδήγησαν στο τέλος ορισμένων περιφερειακών πολιτισμών, όπως ο Όλζτυν ή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ευρημάτων του Sukow-Dziedzice και του Wyszogrod⁴¹². Κατά την άποψή μας τέλος, είναι αρκετά αμφιλεγόμενη η προσέγγιση ορισμένων μελετητών, ότι η αραιή σλαβική εγκατάσταση στην Πολωνία απηχεί το μειωμένο ενδιαφέρον των Σλάβων για τις περιοχές βόρεια των Καρπαθίων και των Σουδητικών Ορέων, προς τις οποίες αυτοί στράφηκαν μόνο αφότου κατέστη αδύνατη η διείσδυσή τους στα βυζαντινά εδάφη⁴¹³.

408. Βλ. σχετικά, Dulnicz, *Archäologische Studie*, 149, 285. Kardaras, *Tribal Period*, 60.

409. Zoll-Adamikowa, *Zur Chronologie*, 297-315. Poleski, *Małopolska*, 214-215. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 114 (εικ. 51), 139-140, 148-149, 285. Kardaras, *Tribal Period*, 57.

410. Duczko, *Southern Baltic*, 191-211. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 285-286. Kardaras, *Tribal Period*, 57, 69.

411. Wołoszyn, *Byzantinische Münzen*, 473-530.

412. Καρδαράς, Πολωνία, 75.

413. Βλ. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 281.

B3.1. Ο σλαβικός εποικισμός και τα γερμανικά κατάλοιπα

Σε αντίθεση με όσα αναφέρθηκαν για την Πολωνία, στην πρώην Τσεχοσλοβακία η θεωρία των αυτοχθόνων δεν βρήκε απήχηση στην πλειονότητα των μελετητών και πλέον δεν υπάρχουν υποστηρικτές της⁴¹⁴. Στις σημερινές επιστημονικές κοινότητες της Σλοβακίας και της Τσεχίας επικρατεί η άποψη για τη μετακίνηση των Σλάβων από την Ανατολική προς την Κεντρική Ευρώπη, ενώ το ερευνητικό τους ενδιαφέρον εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στη χρονολόγηση των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων, καθώς και στο ζήτημα της συμβίωσης των Σλάβων με τους γερμανικούς πληθυσμούς. Ο εποικισμός της Σλοβακίας από τους πρώιμους Σλάβους παρουσιάζει κατ' αρχάς δύο προβλήματα, τα οποία αφορούν στον χρόνο και στις διόδους από τις οποίες αυτός πραγματοποιήθηκε. Τα ίχνη του πρώιμου σλαβικού εποικισμού διακρίνονται κυρίως στο εύφορο δυτικό τμήμα της χώρας, ενώ στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα είναι πιο περιορισμένα. Με εξαίρεση την Πολωνία, οι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στις υπόλοιπες χώρες της ανατολικής Κεντρικής Ευρώπης, ανέπτυξαν έντονες σχέσεις με το αβαρικό χαγανάτο, πέραν εκείνων που διακρίνονται με τους γερμανικούς λαούς κατά την αρχική φάση της εγκατάστασής τους. Τις επαφές των νέων εποίκων με το αβαρικό χαγανάτο θα τις εξετάσουμε διεξοδικότερα στο σχετικό με την Ουγγαρία κεφάλαιο. Σε ό,τι αφορά στη Σλοβακία, είναι κοινή η πεποίθηση ότι το τέλος της Μετανάστευσης δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την έλευση των Σλάβων και τη μεταβολή των τοπικών δομών εγκατάστασης⁴¹⁵.

Η εξέλιξη του σλαβικού εποικισμού παρατηρείται σε τρεις επιμέρους περιοχές, την πεδινή νοτιοδυτική, την ορεινή κεντρική, που καλύπτεται από την οροσειρά Tatra, και την πεδινή ανατολική Σλοβακία⁴¹⁶. Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, η διείσδυση των φορέων του πολιτισμού Πράγας στη νοτιοδυτική Σλοβακία, όπου αναπτύχθηκαν και οι πυκνότερες εγκαταστάσεις, πραγματοποιήθηκε σε διαδοχικά κύματα και μέσω διαφορετικών κατευθύνσεων, χωρίς ωστόσο να επεκταθεί νότια έως τον Δούναβη (με εξαίρεση την περιοχή της Μπρατισλάβα)⁴¹⁷. Στη σλοβακική ιστοριογραφία εξακολουθεί να είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη περί της απαρχής του σλαβικού εποικισμού στη νοτιοδυτική Σλοβακία ήδη κατά τον ύστερο 5ο αιώνα (ή τις αρχές του 6ου). Ως *terminus post quem* θεωρείται η εγκατάλειψη της περιοχής από τους Σουήβους, οι οποίοι μετακινήθηκαν προς τα δυτικά το 470 (απαρχή της τρίτης φάσης της Μετανάστευσης). Σύντομα το κενό αυτό άρχισε να καλύπτεται από τους Σλάβους, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και αφομοίωσαν τα γερμανικά κατάλοιπα. Στην οπτική αυτή, η σλαβική εγκατάσταση είναι εντονότερη κατά το α' ήμισυ του 6ου αιώνα και διευκολύνθηκε από την κάθοδο των Λογγοβάρδων προς την Παννονία. Μετά τη μετακίνηση των τελευταίων το 568 προς την Ιταλία, τα εδάφη που διατηρούσαν έως τότε στον Μέσο Δούναβη εποικίσθηκαν επίσης από τους Σλάβους⁴¹⁸. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, η οποία επισημαίνει αρχικά την απουσία σχετικών ευρημάτων

414. Βλ. Curta, *Slavic Archaeologies*, 370-371.

415. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 556.

416. Ruttkay, *North Carpathian Basin*, 273, 287.

417. Στο ίδιο, 286. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 261.

418. Bialeková, *Expansion*, 46. Zeman, *Tschechoslowakei*, 166 (για το σύνολο της τ έως Τσεχοσλοβακίας), 174-175. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 551, 553, 556. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 646, 648-652. Του ιδίου, *Westslowakei*, 139. Fusek –

για τον 5ο αιώνα, ο σλαβικός εποικισμός στη νοτιοδυτική Σλοβακία ήταν αραιός κατά το α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα και πυκνότερος στη συνέχεια. Η άποψη αυτή πιστεύουμε ότι είναι μάλλον εγγύτερα στην πραγματικότητα καθώς χρονολογεί το πρώτο κύμα των Σλάβων εποίκων στη δυτική Σλοβακία μεταξύ 535 και 570, όταν η παρουσία γερμανικών στοιχείων στην περιοχή ήταν πολύ μικρή και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τις σχέσεις των Σλάβων με αυτούς⁴¹⁹. Στα τέλη του 6ου αιώνα, η μη εποικισμένη λωρίδα βόρεια του Μέσου Δούναβη αποτελούσε την ενδιάμεση ζώνη μεταξύ των σλαβικών φύλων και του αβαρικού χαγανάτου⁴²⁰. Σημειώνουμε επίσης την μη αποδεκτή πλέον άποψη παλαιότερων μελετητών για την εμφάνιση των Σλάβων στη νοτιοδυτική Σλοβακία ήδη από τον ύστερο 4ο αιώνα, η οποία στην πραγματικότητα απέδιδε στους Σλάβους ευρήματα χειροποίητης ρωμαϊκής κεραμικής ή και της Μετανάστευσης του 5ου αιώνα⁴²¹.

Ανατρέχοντας στις γραπτές πηγές, στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στις μαρτυρίες του Προκοπίου τόσο για την πορεία των Ερούλων το 512 μέσα από σλαβικές περιοχές όσο και για τη φυγή του Ίλδιγη. Αντίστοιχο ενδιαφέρον με τους Πολωνούς επέδειξαν και οι Σλοβάκοι (ή γενικότερα οι τέως Τσεχοσλοβάκοι) μελετητές για τη συσχέτιση αυτών των πληροφοριών με περιοχές νοτιότερα (Βοημία, Μοραβία, Σλοβακία), διατυπώνοντας τις δικές τους υποθέσεις⁴²². Αξιοσημείωτη για την πιθανή παρουσία των Σλάβων στον Μέσο Δούναβη είναι μία επιγραφή στην επιτύμβια στήλη του Αγίου Μαρτίνου, επισκόπου της Tours και καταγόμενου από τη Sabaria (316–387). Στην επιγραφή, την οποία συνέταξε ο επίσκοπος της Braga Μαρτίνος (520–579) μετά το 558, οι Σλάβοι αναφέρονται μεταξύ των διαφόρων λαών που εκχριστιανίσθηκαν στο πλαίσιο της ιεραποστολικής δραστηριότητας του Αγίου Μαρτίνου. Η μαρτυρία αυτή ωστόσο εκλαμβάνεται ως αναχρονισμός, καθώς αναφέρεται μάλλον σε δεδομένα εποικισμού που ίσχυαν την εποχή που συντάχθηκε η επιγραφή⁴²³. Ειδικότερα, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Μαρτίνος της Braga καταγόταν από τη νότια Παννονία και έζησε σε αυτήν μέχρι το 536, συνεπώς γνώριζε τα τεκταινόμενα στην περιοχή, υποστηρίζεται ότι οι Σλάβοι, στους οποίους αναφέρεται, ήταν οι εγκατεστημένοι στη δυτική Σλοβακία και ότι η συγκεκριμένη μαρτυρία συμπληρώνει εκείνη του Προκοπίου στο επεισόδιο του Ίλδιγη για τη γειτνίαση των Σλάβων με τους Λογγοβάρδους και τους Γεπίδες κατά το α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα⁴²⁴.

Όπως είδαμε στην ενότητα Β1.2, κατάλοιπα γερμανικών λαών στη Σλοβακία (κυρίως Οστρογότθοι) επιβιώνουν έως και το α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα. Αν και η εγκατάσταση των Σλάβων στην περιοχή φαίνεται να συμπίπτει χρονικά με την παρουσία γερμανικών καταλοίπων (λιγότερο ή

Zábojník, Suchohrad, 164, 166.

419. Ruttkey, North Carpathian Basin, 277-278, 286, 290-291. Μεταγενέστερος εποικισμός, στα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα, προτείνεται από την Z. Čilinská (Development, 237, 240).

420. Ruttkey, North Carpathian Basin, 291.

421. Točík, Zur Problematik, 254. Βλ. επίσης, Zeman, Tschechoslowakei, 176.

422. Βλ. Zeman, Tschechoslowakei, 160-162, 164. Fusek, Mitteldonauggebiet, 645 (πορεία των Ερούλων μέσω των Μοραβικών Πυλών ή των βορείων Καρπαθίων). Ruttkey, North Carpathian Basin, 287-288. Πρόσφατα ωστόσο, παρατηρείται η τάση αμφισβήτησης της αξιοπιστίας των συγκεκριμένων μαρτυριών. Αναφορικά με την επιστροφή των Ερούλων το 512, όπως και για τις μαρτυρίες του Ιορδάνη για τις μετακινήσεις τους από τα μέσα του 3ου αιώνα και μετά, ο R. Steinacher (Herules, 321, 353-354, 358-359) διακρίνει ιστοριογραφικούς μύθους, εμπνεόμενους από προφορικές παραδόσεις για τους βόρειους λαούς και την ανάγκη της αρχαίας ιστοριογραφίας να «δημιουργήσει» μία μακρινή πατρίδα των βαρβαρικών λαών. Βλ. επίσης, Sarantis, *Balkan Wars*, 42-44. Hurbanič – Zervan, Prokopios, 46-58.

423. *Versus Martini*, 195, 22: *Inmanes variasque pio sub foedere Christi Adsciscis gentes: Alamannus, Saxo, Toringus, Pannonius, Rugus, Sclavus, Nara, Sarmata, Datus, Ostrogotus, Francus, Burgundio, Dacus, Alanus Te duce nosse deum gaudent; tua signa Suevus Admirans didicit, fidei quo tramite pergat*. Zeman, Tschechoslowakei, 165-166 (οι Σλάβοι της δυτικής Σλοβακίας και της Μοραβίας). Fusek, Mitteldonauggebiet, 2008, 646 (χρονολόγηση της επιγραφής το 558 και συσχέτιση της μαρτυρίας με τα περί Ίλδιγη). Ruttkey, North Carpathian Basin, 2009 288 (α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα).

424. Fusek – Zábojník, Ausklang, 551. Fusek, Mitteldonauggebiet, 649, 651.

περισσότερο, ανάλογα με τις θέσεις των ερευνητών για τη χρονολόγηση του σλαβικού εποικισμού), τα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν συμβίωση των δύο λαών σε κοινούς ή γειτονικούς οικισμούς, αλλά διαβίωσή τους σε χωριστές περιοχές⁴²⁵. Δεδομένου ότι η απαρχή του σλαβικού εποικισμού στη Σλοβακία πραγματοποιήθηκε πριν την αναχώρηση των Λογγοβάρδων για την Ιταλία το 568 (το ισχυρό λογγοβαρδικό βασίλειο αποτελούσε εμπόδιο στην μεγαλύτερη εξάπλωση των σλαβικών φύλων)⁴²⁶, καίριο ζήτημα αποτελεί αφενός η διάκριση των ορίων εγκατάστασης μεταξύ Σλάβων και Λογγοβάρδων και αφετέρου η διερεύνηση των μεταξύ τους πολιτισμικών επιδράσεων. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη Σλοβακία εντοπίζονται σε περιοχές εκτός του λογγοβαρδικού ελέγχου, για παράδειγμα σε εκείνες μεταξύ των Μικρών Καρπαθίων και του Μοράβα (όπως το Záhorie) ή στην ανατολική Μοραβία. Εντός του Záhorie τα γερμανικά στοιχεία απουσιάζουν κατά τη λεγόμενη «προ-λογγοβαρδική φάση», ενώ μετέπειτα διαπιστώνεται περιορισμένη λογγοβαρδική διείσδυση σε μία στενή λωρίδα ανατολικά του Μοράβα, κοντά στη συμβολή του με τον Δούναβη. Η λωρίδα αυτή αποτελούσε προκεχωρημένη ζώνη ελέγχου των Λογγοβάρδων εντός της σλαβικής εγκατάστασης. Από το Záhorie είναι γνωστές δύο θέσεις του πολιτισμού Πράγας, οι οποίες χρονολογούνται στη φάση Ια (βλ. παρακάτω)⁴²⁷.

Οι Σλάβοι έποικοι της δυτικής Σλοβακίας φαίνεται ότι είχαν αναπτύξει επαφές με τους γειτονικούς Λογγοβάρδους, όπως προκύπτει από εισηγμένα λογγοβαρδικά αντικείμενα σε θέσεις του πολιτισμού Πράγας. Δείγματα τέτοιων αντικειμένων είναι η κτένα από οστό που διακοσμείται με κεφαλές πτηνών από το Komjatice–Blatnica, καθώς και ένα τροχήλατο διακοσμημένο αγγείο από τη Nitra–Mikov dvor, ευρήματα που χρονολογούνται περί το 550/68⁴²⁸. Ως δείγμα των επαφών μεταξύ Σλάβων και Λογγοβάρδων στην περιοχή του Záhorie εκλαμβάνεται επίσης ένας χάλκινος διακοσμητικός δίσκος από τη σλαβική εγκατάσταση του Suchohrad, ο οποίος χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα και παρουσιάζει αναλογίες με αντίστοιχα ευρήματα του γερμανικού χώρου⁴²⁹. Η επιβίωση ορισμένων καταλοίπων των Λογγοβάρδων διακρίνεται για μικρό διάστημα μετά το 568. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί το κοιμητήριο της Bratislava–Rusovce, το οποίο χρησιμοποιήθηκε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 6ου αιώνα⁴³⁰. Ευρύτερα, στον λογγοβαρδικό Κάτω Μοράβα παρατηρείται σταδιακή διακοπή των κοιμητηρίων κατά το β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα⁴³¹.

B3.2. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα

Η πρώιμη σλαβική κεραμική τύπου Πράγας στη δυτική Σλοβακία είναι αρχικά χειροποίητη και αδιακόσμητη, μετέπειτα όμως, σε ορισμένες περιπτώσεις φέρει κτενωτή διακόσμηση. Τα τραχιά χειροποίητα αγγεία διακρίνονται σε εκείνα με έντονο σιγμοειδές περίγραμμα στο άνω μέρος και στενό στόμιο και σε εκείνα με αδύναμο σιγμοειδές περίγραμμα στο άνω μέρος και ευρύ στόμιο. Το χείλος είναι συνήθως αποστρογγυλεμένο. Στην κτενωτή διακόσμηση διακρίνονται ευθείες ή κυματιστές γραμμές στο σώμα, ενώ συχνή είναι και η διακόσμηση στο εσωτερικό του στομίου, σπανιότερα στο χείλος. Ο ρυθμός των μεταβολών στην τροχήλατη κεραμική της δυτικής Σλοβακίας

425. Fusek, Mitteldonauggebiet, 651.

426. Zábajník, Gebiet Mitteleuropas, 181.

427. Fusek, Mitteldonauggebiet, 648-649. Fusek – Zábajník, Ausklang, 556. Των ιδίων, Suchohrad, 164, 172.

428. Fusek – Zábajník, Ausklang, 553. Των ιδίων, Suchohrad, 165, 172-173. Fusek, Mitteldonauggebiet, 652.

429. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 168-173, όπου και ένα ακόμη σχετικό εύρημα (τμήμα κτένας) από το Gajary.

430. Ruttikay, North Carpathian Basin, 287.

431. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 173.

δεν ήταν τόσο έντονος όσο στη χειροποίητη και οι τύποι της παραμένουν κατά κανόνα σταθεροί. Επίσης, στην τροχήλατη κεραμική είναι δυσδιάκριτη τόσο η παλαιότερη από τη νεότερη όσο και η τοπική από την αβαρική ή αυτή των γειτονικών σλαβικών περιοχών. Σύμφωνα με τον G. Fusek, η χρονολόγηση των κεραμικών ευρημάτων ακολουθεί το εξής σχήμα:

Περίοδος I⁴³²: Περιλαμβάνει τραχιά χειροποίητα αγγεία καθώς και τα πρώτα δείγματα των τροχήλατων. Η χρήση του τροχού στην πρωίμη σλαβική κεραμική οφείλεται πιθανότατα σε εξωτερικές επιδράσεις. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου διακρίνονται δύο φάσεις, δίχως ξεκάθαρο χρονικό όριο μετάβασης ή συνύπαρξης. Η φάση Ia περιλαμβάνει χειροποίητα και αδιακόσμητα αγγεία τύπου Πράγας με κυκλικό ή στενό στόμιο, ενώ απουσιάζει η τροχήλατη κεραμική. Η φάση Ib περιλαμβάνει εξίσου χειροποίητα αγγεία, τα οποία είτε είναι αδιακόσμητα είτε φέρουν εγχάρκτη ή ενσφράγιστη διακόσμηση. Η φάση Ib περιλαμβάνει επίσης μεμονωμένα τροχήλατα αγγεία. Κατά τη μετάβαση από τον 6ο στον 7ο αιώνα (από τη φάση Ib στην Περίοδο II) τα τροχήλατα αγγεία είναι πλέον συνήθη. Στο ζήτημα της απαρχής της χρήσης τροχού από τους Σλάβους που ζούσαν βόρεια του Μέσου Δούναβη, τα πρότυπα αναζητούνται στους Λογγοβάρδους και σε ρωμανικούς ή γερμανικούς τύπους της ύστερης Αρχαιότητας.

Περίοδος II: Χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα και αφορά στην κεραμική της νεότερης φάσης του πολιτισμού Πράγας. Τα περισσότερα χειροποίητα αγγεία έχουν ευρύτερα στόμια και ένα μικρότερο μέρος κυκλικά. Η εγχάρκτη ή ενσφράγιστη διακόσμηση είναι σπάνια και παρατηρείται η χρήση αργού τροχού στο άνω μέρος των αγγείων. Η τροχήλατη κεραμική, αν και ακόμη είναι πιο περιορισμένη συγκριτικά με τη χειροποίητη, υπερτερεί σε συγκεκριμένες θέσεις.

Περίοδος III: Χρονολογείται στο β΄ ήμισυ του 7ου αιώνα. Συγκριτικά με την Περίοδο II, στα χειροποίητα αγγεία εκλείπει ο τύπος με κυκλικό στόμιο, ενώ η τροχήλατη κεραμική επικρατεί πλέον έναντι της χειροποίητης⁴³³. Τέλος, στην εκτός της θεματικής μας Περίοδο IV (8ος αιώνας), τα αγγεία σε αργό τροχό αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα και η χειροποίητη κεραμική φθίνει σταδιακά, έως την οριστική εξάλειψή της κατά τον 9ο αιώνα⁴³⁴.

Στο πλαίσιο της επανεξέτασης του παραπάνω κεραμικού υλικού, με εξαίρεση την Περίοδο I, διατυπώθηκε από τον J. Macháček η θεωρία της «πολιτισμικής παράδοσης του Μέσου Δούναβη», η οποία καλύπτει έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο από την περιοχή του Άνω Main, τον Μέσο Έλβα, τον Άνω Όντερ και τον Βιστούλα, τα Καρπάθια και τις Άλπεις. Η άποψη αυτή στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι Σλάβοι-φορείς του πολιτισμού Πράγας είχαν υιοθετήσει αφενός ύστερες ρωμαϊκές και αφετέρου αβαρικές παραδόσεις όσον αφορά στις μεθόδους παραγωγής (π.χ. την τροχήλατη κεραμική), αλλά και γενικότερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία από τις αρχές του 7ου αιώνα τους διαφοροποιούν από την «αρχαϊκή» φάση του Πράγας⁴³⁵.

Τα ίχνη των πρωιμότερων σλαβικών εγκαταστάσεων στη νοτιοδυτική Σλοβακία εντοπίζονται κυρίως στον μέσο και άνω ρου των ποταμών Waag και Nitra⁴³⁶. Μία από τις παλαιότερες εγκαταστάσεις είναι εκείνη του Suchbát, στην οποία, μαζί με χειροποίητη κεραμική τύπου Πράγας

432. Σημειώνεται ότι η χρονολόγηση της Περιόδου I προτείνεται ανάλογα με την οπτική των μελετητών για τις απαρχές του σλαβικού εποίκισμού στη Σλοβακία (βλ. παραπάνω). Κατά την άποψή μας, αυτές χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα, συννεπώς, η διάσπαση της Περιόδου I είναι επισφαλής και σε αυτή την περίπτωση η φάση Ia είναι πολύ σύντομη (περ. 530/35-550).

433. Fusek, *Analyse der Formen*, 22. Του ιδίου, *Westslowakei*, 142-146. Fusek - Zábajník, *Ausklang*, 552-553..

434. Zeman, *Tszechoslowakei*, 175, 185. Fusek, *Analyse der Formen*, 22, 24-26. Του ιδίου, *Westslowakei*, 146-148.

435. Macháček, *Mähren*, 179-180. Fusek, *Nitra-Šindolka*, 188. Το χρονολογικό σχήμα του Macháček (M) για τον τύπο Πράγας στον Μέσο Δούναβη έχει αντιστοιχίες με εκείνο του Fusek (F) για τη Σλοβακία: M1 = F2, M2 = F3 και M3 = α΄ ήμισυ του F4.

436. Zábajník, *Gebiet Mitteleuropas*, 181-183. Fusek, *Mitteldonauegebiet*, 651.

(όστρακα 24 αγγείων) που χρονολογείται στη φάση Ia, εντοπίστηκε υπαίθριος πήλινος φούρνος για παραγωγικούς σκοπούς, καθώς και τα κατάλοιπα ενός μικρότερου δεύτερου φούρνου (αντίστοιχο εύρημα είναι γνωστό στην εγκατάσταση στο Roztoky στην Πράγα)⁴³⁷. Μεταξύ των παλαιότερων ευρημάτων του βου αιώνα συγκαταλέγεται το κοιμητήριο της Stupava με εννέα χειροποίητες τεφροδόχους, εκ των οποίων οι τέσσερις έφεραν διακόσμηση. Οι περισσότερες έχουν διευρυμένο το άνω τρίτο του σώματος, τυπικό στοιχείο της κεραμικής τύπου Πράγας⁴³⁸. Στα μέσα του βου αιώνα χρονολογείται το κοιμητήριο του Potvorice με επτά ακέραιες και τέσσερις κατεστραμμένες τεφροδόχους, στις οποίες εικάζεται ότι είχε αποθεθεί η τέφρα συνολικά τεσσάρων ή πέντε συγγενικών προσώπων (κατανομή ορισμένων σε περισσότερες από μία τεφροδόχους)⁴³⁹. Πρώιμο σλαβικό κοιμητήριο με τέσσερις τεφροδόχους εντοπίστηκε κοντά στην εγκατάσταση της Bratislava-Dúbravka, το οποίο χρονολογείται από το β' ήμισυ του βου έως πιθανόν και τα τέλη του 7ου αιώνα. Εκτός από την κεραμική (τεφροδόχοι και 20 κεραμικά όστρακα, ένα εκ των οποίων φέρει ενσφράγιση διακόσμηση), στα ευρήματα συγκαταλέγεται ένα χάλκινο βραχιόλι με πεπλατυσμένη απόληξη και αντικείμενα καθημερινής χρήσης⁴⁴⁰. Στις παλαιότερες εγκαταστάσεις του βου αιώνα στη δυτική Σλοβακία, με υλικό που δείχνει εποικισμό από τη νότια Πολωνία, ανήκουν το Ludanice (περιφ. Topoľčany) και το Rovažany (περιφ. Trenčín), όπου εντοπίστηκαν ημιυπόγειες κατοικίες και χειροποίητη κεραμική⁴⁴¹.

Ο σλαβικός εποικισμός στη νοτιοδυτική Σλοβακία συνεχίζεται και κατά τον 7ο αιώνα, όπως προκύπτει, μεταξύ άλλων, από την εγκατάσταση της Šindolka, κοντά στη Nitra. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν τρεις ημιυπόγειες κατοικίες, όστρακα χειροποίητων αγγείων και ενός τροχήλατου, τα οποία έφεραν κυρίως κτενωτή διακόσμηση με οριζόντιες και κυμματιστές γραμμές και, επίσης, ένα «σλαβικό τηγάνι». Στο σύνολο των αγγείων ο πηλός περιέχει χαλίκια και άλλες οργανικές προσμίξεις. Η κεραμική της Šindolka χρονολογείται στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα, εποχή κατά την οποία η περιοχή ελεγχόταν από το αβαρικό χαγανάτο⁴⁴². Σημειώνουμε ακόμη τον εντοπισμό δύο ημιυπόγειων κατοικιών με φούρνο για παραγωγικούς σκοπούς στη δυτική Σλοβακία (Nitra-Mikondvor και Veľký Cetín)⁴⁴³.

Η εικόνα του σλαβικού εποικισμού στην ανατολική Σλοβακία τον 6ο και 7ο αιώνα δεν είναι ξεκάθαρη. Για πολλές δεκαετίες ο πρώιμος σλαβικός πολιτισμός ταυτιζόταν με τον λεγόμενο «τύπο Prešov», ο οποίος περιλαμβάνει κεραμική και ημιυπόγειες κατοικίες ακανόνιστου σχήματος και χρονολογείται από τον 3ο έως τον 5ο αιώνα. Στον συγκεκριμένο τύπο απουσιάζουν τα κοιμητήρια. Τα τροχήλατα αγγεία του τύπου αυτού παρουσιάζουν ομοιότητες με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ, ενώ ορισμένα χειροποίητα έχουν αναλογίες με ύστερα ρωμαϊκά αγγεία. Σε ό,τι αφορά στην ταύτιση του «τύπου Prešov» με τους πρώιμους Σλάβους, αυτή στηρίχθηκε στα ευρήματα της χειροποίητης κεραμικής (π.χ. από τη Somotorská) και των ημιυπόγειων κατοικιών⁴⁴⁴. Η συγκεκριμένη άποψη μεταβλήθηκε κατά τη δεκαετία του 1980, όταν ήλθαν στο φως ευρήματα τύπου Πράγας σε θέσεις που χρονολούνται από τον 6ο έως και το α' ήμισυ του 7ου αιώνα. Συγκεκριμένα, στο α' ήμισυ του βου αιώνα χρονολογείται η ημιυπόγεια κατοικία με λίθινο φούρνο και διαστάσεις 2,5x2 μ., καθώς

437. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 155-163, 167.

438. Kraskovská, Stupava, 163-167. Zeman, Tschechoslowakei, 178. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 151.

439. Bialeková, Potvorice, 109-120.

440. Hromada, Bratislava-Dúbravka, 277-286. Profantová, Besiedlung Böhmens, 640.

441. Fusek – Staššiková-Štukovská – Batora, Neue Materialien, 25-51.

442. Fusek, Nitra-Šindolka, 184-186, 188.

443. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 166.

444. Βλ. Zeman, Tschechoslowakei, 176. Točík, Zur Problematik, 253. Čilinská, Development, 237-238.

και η χειροποίητη κεραμική από τη Nižná Myšľa-Alamenev, στην περιοχή του Košice⁴⁴⁵. Μεταξύ των δειγμάτων εποικισμού της μεθοριακής ανατολικής Σλοβακίας μπορούμε να εντάξουμε επίσης το πρώιμο κοιμητήριο με καύσεις στο Uzhorod (ουκρανική πόλη στα σύνορα με τη Σλοβακία)⁴⁴⁶. Όπως ήδη επισημάνθηκε, μη αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα είναι πλέον η σύνδεση του «τύπου Prešov» με τις πρώτες ομάδες των Σλάβων εποίκων, ούτε και με τα ευρήματα της «ομάδας των βορείων Καρπαθίων»⁴⁴⁷.

Κατά τη διάρκεια του πρώτου αβαρικού χαγανάτου (568–660), παρά το ότι τα τοπικά φύλα βρίσκονταν μάλλον υπό την επικυριαρχία των Αβάρων⁴⁴⁸, δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες πολιτισμικές επαφές των Σλάβων της Σλοβακίας με τους τελευταίους, γεγονός στο οποίο συνετέλεσε και η απουσία σλαβικών εγκαταστάσεων κοντά στον Μέσο Δούναβη⁴⁴⁹. Κατά την περίοδο αυτή επίσης, με εξαίρεση την περιοχή του Komárno, δεν υπήρξε ούτε αβαρικός εποικισμός στον σλοβακικό χώρο⁴⁵⁰. Από τα μέσα του 7ου αιώνα ωστόσο, παρατηρείται επέκταση του αβαρικού εποικισμού προς τα βόρεια, από το λεκανοπέδιο του Košice έως τον Μοράβα⁴⁵¹. Ως συνέπεια αυτής της επέκτασης επήλθε η μείξη πολιτισμικών στοιχείων, με αποτέλεσμα πολλά κοιμητήρια στη Σλοβακία να εμφανίζουν διττή ταφική πρακτική και να σηματοδοτούν μία νέα φάση εξέλιξης στον σλοβακικό χώρο, καθώς και σε άλλες γειτονικές περιοχές⁴⁵². Με αυτά τα δεδομένα, ζητήματα όπως ο εντοπισμός ορισμένων θησαυρών του 7ου αιώνα στη Σλοβακία (Halič και Zemiansky Vrbovok), εξετάζονται στο πλαίσιο της ιστορίας του αβαρικού χαγανάτου⁴⁵³. Σημειώνουμε ακόμη ότι και εντός των ορίων του αβαρικού χαγανάτου στη Σλοβακία υπάρχουν κοιμητήρια μόνο με καύσεις, οι οποίες σχετίζονται με τον τοπικό σλαβικό πληθυσμό του 7ου και 8ου αιώνα⁴⁵⁴. Τέλος, ενδεικτική της σημασίας των αβαρικών επιδράσεων στον πολιτισμό Πράγας είναι η εμφάνιση κάποιων νέων τύπων κεραμικής, οι οποίοι σχετίζονται κατά κανόνα με τα μικτά σλαβοαβαρικά κοιμητήρια, όπως τα τροχήλατα και διακοσμημένα αγγεία «τύπου Δούναβη» τον 7ο αιώνα⁴⁵⁵ και τα μικρά χειροποίητα και τραχιά αγγεία «τύπου Τισσού» τον 8ο αιώνα. Τα τελευταία δεν απαντούν σε οικισμούς και χρησιμοποιούνταν μόνο ως τεφροδόχοι⁴⁵⁶. Τα ζητήματα αυτά, όπως σημειώθηκε, επαναπροσεγγίζονται από τους μελετητές στο πλαίσιο της θεωρίας για την «πολιτισμική παράδοση του Μέσου Δούναβη».

445. Fusek – Olexa – Zábajník, Nové sídliskové, 337-363.

446. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 185. Για μία επισκόπηση των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων στην ανατολική Σλοβακία, βλ. και Budinský-Krička, Novye materialy, 89-146.

447. Ruttkay, North Carpathian Basin, 282. Βλ. επίσης, εν. Β1.2.

448. Čilinská, Development, 237.

449. Fusek – Zábajník, Ausklang, 553.

450. Fusek, Westslowakei, 140. Zábajník, Gebiet Mitteleuropas, 185.

451. Fusek, Mitteldonauegebiet, 647-648. Του ιδίου, Westslowakei, 140.

452. Fusek, Analyse der Formen, 24, όπου επισημαίνεται η επιβίωση των καύσεων στη Σλοβακία έως τον 8ο αιώνα. Βλ. επίσης, εν. Β5.1.

453. Zábajník, Gebiet Mitteleuropas, 186. Militký, Czech Republic, 365. Καρδαράς, *Αθαροι*, 161-162 (*Avars*, 116, 125).

454. Βλ. ενδεικτικά, Rejholcová, Čakajovce, 357-420. Nevzánsky, Bajč-Vlkanovo, 393-414. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 188-189.

455. Βλ. Zeman, Tschechoslowakei, 173-174, 176, 184-185, 189, όπου και οι παλαιότερες θεωρήσεις ως προς τους τύπους της πρώιμης σλαβικής κεραμικής στη Σλοβακία (ομοίως και Točík, Zur Problematik, 255). Čilinská, Development, 241, 246, η οποία ταυτίζει τους δύο τύπους. Bekić, *Rani srednji vijek*, 124.

456. Zeman, Tschechoslowakei, 185. Fusek, Analyse der Formen, 24.

B4.1. Ο σλαβικός εποικισμός και οι σημαντικότερες θέσεις

Αναφορικά με τον σλαβικό εποικισμό της Τσεχίας, ευρέως αποδεκτή είναι η άποψη ότι αρχικά, περί τα μέσα του 6ου αιώνα, εποικίσθηκε η περιοχή της Μοραβίας και στη συνέχεια, κατά το β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, η Βοημία, με επιμέρους διαφοροποιήσεις, οι οποίες συνδέονται με τη χρονολόγηση των πρώτων ευρημάτων τύπου Πράγας⁴⁵⁷. Αυτό που σήμερα υποστηρίζεται είναι ότι ο σλαβικός εποικισμός της νότιας Μοραβίας (στη συνέχεια και της Κάτω Αυστρίας) κατέστη εφικτός μετά την εγκατάλειψη της περιοχής από τους Λογγοβάρδους το 568⁴⁵⁸. Εικάζεται ακόμη ότι στον τσεχικό χώρο, όπως και στη Σλοβακία, ένα δεύτερο κύμα Σλάβων διείσδυσε από τα νοτιοανατολικά (την περιοχή του Μέσου Δούναβη), το οποίο είχε εισέλθει στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων μαζί με τους Αβάρους το 568⁴⁵⁹. Επίσης, όπως και στην περίπτωση της Σλοβακίας, έχει εγκαταλειφθεί πλέον και στην Τσεχία ο παλαιότερος συσχετισμός της κεραμικής του πολιτισμού Πράγας με τύπους της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, με συνέπεια να διατυπωθούν υποθέσεις για την εγκατάσταση των Σλάβων στην περιοχή ήδη από τον 4ο ή τον 5ο αιώνα⁴⁶⁰.

Οι πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις στον τσεχικό χώρο απαντούν εξίσου σε αγροτικές περιοχές. Στη Βοημία, όπου δεν υπάρχει ομοιόμορφος εποικισμός, παρατηρείται συγκέντρωση εγκαταστάσεων στις περιοχές του Μέσου Έλβα, του Κολίν, της Πράγας, του Cheb και του Krušné hory. Αρχικά εποικίσθηκαν οι πεδινές περιοχές και μετέπειτα, στον 7ο και τον 8ο αιώνα, εκείνες με υψόμετρο άνω των 300 μέτρων⁴⁶¹. Όσον αφορά στην περιοχή της Μοραβίας, ο πολιτισμός Πράγας εντοπίζεται σε περισσότερες από 100 θέσεις, κυρίως στο νότιο τμήμα της, ενώ τα κοιμητήρια είναι περισσότερα συγκριτικά με τη Βοημία. Οι θέσεις αυτές βρίσκονται κυρίως σε κοιλάδες ποταμών, ιδιαίτερα στον Μοράβα και τον Díja, όπως και κοντά στη συμβολή των ποταμών Svratka και Svitava. Από τα δεδομένα αυτά προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι πρώτοι έποικοι εγκαταστάθηκαν σε σημεία κατά μήκος των δρόμων, επίσης σε περάσματα ποταμών ή σε φυσικά προστατευόμενες περιοχές και σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Αναφορικά με τις δραστηριότητές τους, τα διάφορα οστά ζώων μεταξύ των ευρημάτων αποτελούν ένδειξη της κτηνοτροφικής δραστηριότητας και τα θραύσματα από μυλόπετρες της επεξεργασίας σπόρων, ενώ άλλα ευρήματα παραπέμπουν

457. Zeman, Tschechoslowakei, 187-189. (εγκατάσταση στη Βοημία στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, ενώ στη Μοραβία και τη Σλοβακία πιθανόν νωρίτερα). Klanica, *Počátky*, 225 (περί το 530). Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 153. Barford, *Early Slavs*, 64. Profantová, Cultural discontinuity, 259. Jelínková, Formirovanie, 144. Σημειώνεται ότι η μέθοδος της δένδροχρονολόγησης έχει περιορισμένη απήχηση στην Τσεχία. Βλ. Profantová, Besiedlung Böhmens, 639. Profantová – Bureš, Datenerfassung, 176-179, 190.

458. Fusek, Mitteldonauegebiet, 648. Fusek – Zábajník, Ausklang, 556.

459. Βλ. παραπάνω, εν. Α2.7.

460. Βλ. Zeman, Tschechoslowakei, 168-173. Klanica, *Počátky*, 52-53. Bóna, Beweis, 40-42. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 153. Profantová, Cultural discontinuity, 259.

461. Zeman, Tschechoslowakei, 176-177. Profantová, Besiedlung Böhmens, 620.

στη μεταλλοτεχνία⁴⁶². Στην Τσεχία, ο πολιτισμός Πράγας εκτείνεται χρονικά έως το β' ήμισυ του 8ου αιώνα, ενώ ορισμένες εγκαταστάσεις του, τόσο στη Βοημία (π.χ. Praha-Liboc και Praha-Hloubětín), όσο και στη Μοραβία (π.χ. Ρανλιον και Mutěnice), συνεχίζουν να υφίστανται και κατά τους Μέσους Χρόνους υπό μορφή οχυρωμένων εγκαταστάσεων. Ανάλογη συνέχεια παρατηρείται και στη χρήση ορισμένων κοιμητηρίων, ιδιαίτερα στη Μοραβία και τη νοτιοδυτική Σλοβακία⁴⁶³.

Από τις περίπου 160 θέσεις της Βοημίας με κεραμική τύπου Πράγας, η πλειονότητα αφορά σε εγκαταστάσεις ή σε μεμονωμένα ευρήματα. Ακριβέστερα, από τους πρώιμους οικισμούς της περιοχής, μόνο 10 διαθέτουν περισσότερες από τρεις κατοικίες, ενώ μόνο σε 13 θέσεις παρουσιάζονται ίχνη κοιμητηρίων, τα οποία περιλαμβάνουν κατά κανόνα μικρό αριθμό τεφροδόχων⁴⁶⁴. Μεταξύ των περιφερειακών εγκαταστάσεων της Βοημίας, στην περιοχή του Έλβα σημαντική είναι εκείνη του Vrčno, ενώ στην αντίθετη πλευρά, στα όρια Βοημίας και Μοραβίας, σημαντικές εγκαταστάσεις είναι το Jeníčko και το Křinice⁴⁶⁵. Στη νότια Βοημία, η εμφάνιση του πολιτισμού Πράγας είναι μεταγενέστερη. Τα πρωιμότερα σλαβικά ευρήματα προέρχονται από το Purkarec και χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα, ενώ άλλα ευρήματα, όπως εκείνα του České Budějovice, στα μέσα του 8ου. Ο εποικισμός της νότιας Βοημίας αποδίδεται σε ένα κύμα μετανάστευσης σλαβικών πληθυσμών το οποίο προερχόταν από τον χώρο του Δούναβη, καθώς σε γλωσσικό επίπεδο ανιχνεύονται και νοτιοσλαβικά διαλεκτολογικά στοιχεία⁴⁶⁶. Παρόμοιο ζήτημα ύστερου εποικισμού εντοπίζεται και στον χώρο της τσεχικής Σιλεσίας, στην ευρύτερη περιοχή της Ostrava και της Opava, όπου δεν έχουν εντοπισθεί ίχνη από την περίοδο της σλαβικής μετανάστευσης. Τα τοπικά ευρήματα που σχετίζονται με την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και στη συνέχεια με τους γερμανικούς λαούς (πολιτισμός Πρζέβορσκ) ή τους Ούννους χρονολογούνται έως τα μέσα του 5ου αιώνα⁴⁶⁷, ενώ τα πρωιμότερα σλαβικά ευρήματα που έχουν έλθει στο φως σχετίζονται με τη φάση των οχυρών και χρονολογούνται στον 8ο αιώνα⁴⁶⁸, κατά συνέπεια παρατηρείται κενό στον υλικό πολιτισμό της τσεχικής Σιλεσίας για περίπου τρεις αιώνες. Λίγο νοτιότερα από την Ostrava, στην περιοχή της Μοραβικής Πύλης (σημαντικό πέρασμα στα όρια Σιλεσίας και Μοραβίας), η σλαβική εγκατάσταση χρονολογείται στον 7ο αιώνα και τα ίχνη της εμφανίζουν επιδράσεις από τον νότο⁴⁶⁹.

Τα σημαντικότερα ευρήματα τύπου Πράγας στη Βοημία προέρχονται από τέσσερις θέσεις, οι τρεις εκ των οποίων βρίσκονται στην περιοχή της Πράγας. Στη βορειοδυτική Βοημία η εγκατάσταση του Březno κοντά στο Loupy (β' ήμισυ του 8ου αιώνα) περιλαμβάνει οκτώ ημιυπόγειες κατοικίες και 18 λάκκους. Το Březno αντιπροσωπεύει έναν ιδιαίτερο τύπο εγκατάστασης με τις

462. Jelínková, Formirovanie, 118-119.

463. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 153. Profantová, Cultural discontinuity, 260-261.

464. Profantová, Besiedlung Böhmens, 620-622. Kuna – Profantová, Prague Type Culture Houses, 419. Profantová – Bureš, Datenerfassung, 171.

465. Profantová, Besiedlung Böhmens, 621.

466. Profantová, Besiedlung Böhmens, 620-621, 640. Profantová – Bureš, Datenerfassung, 169, 171. Hlášek et al., Nález, 35-79. Parkman – Šálková – Beneš, Staré Prachatice, 187-200. Για τα γλωσσολογικά στοιχεία σε συνάρτηση με τον προερχόμενο από τα νοτιοανατολικά εποικισμό της ανατολικής και νοτιοδυτικής Βοημίας κατά τον 7ο και 8ο αιώνα βλ. διεξοδικότερα, Holub, *Jazykové doklady*, 286-289.

467. Βλ. Loskotová, *Doba římská*.

468. Βλ. Kouřil, *Slovanské osídlení*. Kouřil – Tymonová, *Slovanský kostrový*.

469. Fusek, Mitteldonauegebiet, 649.

κατοικίες διατεταγμένες σε κύκλο (διάταξη ανάλογη με εκείνη του Korchak VII στην Ουκρανία)⁴⁷⁰. Στη σημερινή Πράγα επισημαίνουμε αρχικά την εγκατάσταση της Praha–Hloučetín με έξι ημιυπόγειες κατοικίες (7ος αιώνας)⁴⁷¹ και ακολούθως την εγκατάσταση της Praha–Liboc, όπου εντοπίσθηκαν 18 ημιυπόγειες κατοικίες και αποθηκευτικοί λάκκοι. Στην παλαιότερη φάση της (ύστερος 6ος και πρώιμος 7ος αιώνας) ανήκουν τρεις τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες με υποστυλώματα και ορισμένοι λάκκοι. Στα ευρήματα περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός χειροποίητων ή τροχήλατων οστράκων, από τα οποία ένα φέρει ενσφράγιστη διακόσμηση με σταυρό, διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης (ακονόπετρα, πήλινη σκάφη, σφόνδυλος, κομπολύτης από κέρα, σιδερένιο μαχαίρι κ.ά.) και οστά ζώων. Από τον 8ο αιώνα, κατά τη δεύτερη φάση της, η εγκατάσταση αυτή μετεξελίχθηκε σε οχυρό⁴⁷².

Ο οικισμός του Roztoky στις βόρειες παρυφές της Πράγας, στις όχθες του ποταμού Μολδάβα (Vltava), εκτείνεται σε μήκος περ. ενάμισυ χιλιομέτρου. Με επιφάνεια 250.000 τ.μ. (250 στρέμματα), αποτελεί τη μεγαλύτερη πρώιμη σλαβική εγκατάσταση στην Κεντρική Ευρώπη. Στο Roztoky διακρίνονται τρεις φάσεις εγκατάστασης, έως την εγκατάλειψή του στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα, με την πλειονότητα των ευρημάτων να ανήκουν στην πρώτη φάση (τέλη 6ου/αρχές 7ου αιώνα). Στον βαθμό που έχει ανασκαφεί, έχουν εντοπισθεί 335 ημιυπόγειες κατοικίες, καθώς και εργαστήρια, ενώ η εκτίμηση για το σύνολο των κατοικιών της εγκατάστασης φθάνει από τις 750 έως τις 1000. Στο Roztoky παρατηρείται ομαδοποίηση οικιών μαζί με μία παραγωγική μονάδα. Οι κατά προσέγγιση τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις όσον αφορά στο βάθος τους (από 10 εκ. έως ένα μέτρο, σπάνια και περισσότερο), καθώς και στο εμβαδόν τους (από 4 έως 17 τ.μ., συνήθως μεταξύ 9 και 12). Τα κύρια υποστυλώματα για τη στέγη των κατοικιών βρίσκονταν στις ελαφρώς πιο επιμήκειες πλευρές, ενώ απουσιάζουν σχεδόν εξολοκλήρου τα γωνιακά υποστυλώματα. Αξιοσημείωτο είναι ότι, εκτός από τη δρυ, σημαντικό δομικό υλικό ήταν και το έλατο, το οποίο μεταφερόταν από μεγαλύτερη απόσταση. Ορισμένες ημιυπόγειες κατασκευές στο Roztoky χρησίμευαν ως εργαστήρια (μεταλλουργίας, λιθοξοΐας, ή αντικειμένων καθημερινής χρήσης). Οι λίθινοι φούρνοι των κατοικιών (σε ποσοστό 80% στη ΒΔ γωνία) είχαν πλευρικό μήκος από ένα έως ενάμισυ μέτρο, ενώ ορισμένες κατοικίες είχαν και δεύτερο φούρνο από πλινθοδομή δίπλα στον λίθινο, φαινόμενο γνωστό και σε άλλες περιοχές της Βοημίας. Ορισμένα αντικείμενα, όπως τα χάλκινα σκεύη κάτω από τον φούρνο, ή ο τύπος κάποιων οικιών, ερμηνεύονται ως σχετιζόμενα με τελετουργίες. Το διαφορετικό μέγεθος των κατοικιών υποδηλώνει πιθανόν κοινωνική διαφοροποίηση σε συνδυασμό και με ορισμένα πολυτελή αντικείμενα⁴⁷³.

Στη Μοραβία, τα σημαντικότερα ευρήματα ήλθαν στο φως στο Přítluky, το Břeclav–Pohansko και το Velatic. Στο Přítluky (περιοχή του Břeclav) εντοπίσθηκε κοιμητήριο με 436 καύσεις, το οποίο είναι το μεγαλύτερο του πολιτισμού Πράγας στην Κεντρική Ευρώπη. Η κεραμική του Přítluky (τεφροδόχοι κ.ά.) τοποθετείται χρονολογικά στην Περίοδο I και II (αγγεία των ομάδων A και B,

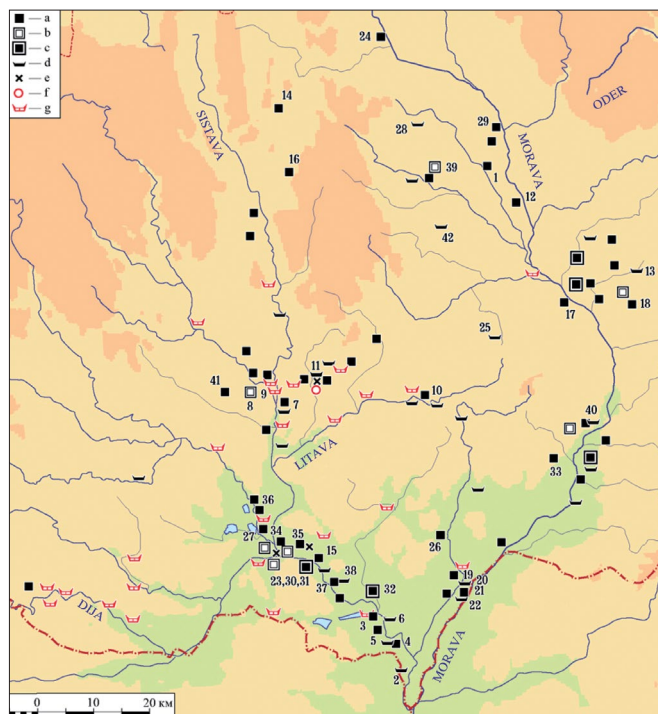
470. Klanica, *Počátky*, 150, 158. Pleinerová, *Březno bei Louny*. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 622. Της ιδίας, *Cultural discontinuity*, 256. Profantová – Bureš, *Datenerfassung*, 171.

471. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 621-622.

472. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 622. Της ιδίας, *Cultural discontinuity*, 260. Profantová – Bureš, *Datenerfassung*, 173, 180-188.

473. Barford, *Early Slavs*, 64. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 622-623, 640. Της ιδίας, "Cultural Change", 227. Της ιδίας, *Cultural discontinuity*, 256, 260. Kuna – Profantová, *Prague Type Culture Houses*, 415-426. Profantová – Bureš, *Datenerfassung*, 173, 175.

όπως θα δούμε στη συνέχεια)⁴⁷⁴. Σημαντικά είναι επίσης στη νότια Μοραβία τα κοιμητήρια του Břeclav–Pohansko, με 55 καύσεις του 7ου αιώνα και κυριαρχία της διακοσμημένης κεραμικής,⁴⁷⁵ και του Stará Břeclav, με 34 καύσεις σε χειροποίητες τεφροδόχους του 7ου αι.⁴⁷⁶. Ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά το κοιμητήριο του Velatice κοντά στο Brno, όπου απαντούν 43 καύσεις σε τεφροδόχους, με εκείνες στο νότιο τμήμα του, οι οποίες υπερτερούν αριθμητικά, να φέρουν διακόσμηση⁴⁷⁷. Στην εγκατάσταση της Lívíná στη Μοραβία (κοντά στο Břeclav), εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, 32 κατοικίες που ανήκουν είτε στην περίοδο της σλαβικής μετανάστευσης (6ος-7ος αι.) είτε στην πρώτη φάση των οχυρών (7ος-8ος). Απαντούν επίσης αποθηκευτικοί λάκκοι (π.χ. για τα δημητριακά) και ευρήματα κεραμικής τύπου Πράγας, τα οποία αποτελούν, σύμφωνα με τον J. Macháček, τα παλαιότερα διακοσμημένα πρώιμα σλαβικά αγγεία στην Τσεχία, με χρονολόγηση στην Περίοδο Ι «της πολιτισμικής παράδοσης του Μέσου Δούναβη» (ά ήμισυ του 7ου αιώνα)⁴⁷⁸.

Εικ. 8. Πρώιμες σλαβικές και λογοβαρδικές θέσεις στη Μοραβία. Στο εικονίδιο, a, b, c = πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις. d = σλαβικά κοιμητήρια και μεμονωμένες ταφές. e = απροσδιόριστος τύπος εγκατάστασης. f = λογοβαρδικές εγκαταστάσεις. g = λογοβαρδικά κοιμητήρια. (D. Jelínková, K izucheniiu kultyry c keramikoi prazhskogo tipa na territorii Moravii: formirovanie i osobnosti, *Stratum plus* 2015/5, High Anthropological School University: Moldova, Kishinev, 120)

474. Klanica, *Počátky*, 52-53, 197-198. Jelínková, *Formirovanie*, 118-119, 121.

475. Zeman, *Tszechoslowakei*, 179. Klanica, *Počátky*, 177-178. Jelínková, *Formirovanie*, 118.

476. Zeman, *Tszechoslowakei*, 178. Jelínková, *Formirovanie*, 118.

477. Zeman, *Tszechoslowakei*, 179. Jelínková, *Formirovanie*, 118.

478. Macháček, *Mähren*, 179.

1.- Blatec. 2-6.- Břeclav (2. les-Trnava; 3. Líbivá. 4-5. Pohansko. 6. Stará Břeclav). 7-9.- Brno (7. Holásky. 8. Pisárky. 9. Starý Lískovec). 10.- Bučovice-Vicemilice. 11.- Velatice. 12.- Věrovaný. 13.- Holešov-Količín. 14.- Jevíčko. 15.- Zaječí. 16.- Knínice u Boskovic. 17.- Kroměříž. 18.- Lehotice. 19.- Lužice. 20-22.- Mikulčice (20. Břízky. 21-22. Valy). 23. Milovice. 24.- Moravičany. 25.- Morkovice-Slížany. 26.- Mutěnice. 27.- Mušov (Pasohlávky)-U Betlému. 28.- Náměšť na Hané. 29.- Olomouc. 30-31.- Pavlov (30. Dolní pole. 31. Horní pole). 32.- Podivín. 33.- Polešovice. 34-35.- Pouzdřany (34. na břehu řeky Svatky. 35. Zadní láty). 36.- Přebice. 37-38.- Přítluky (37. Velký hon. 38. Obecní pasuňky). 39.- Slatinky. 40.- Staré Město-Valy. 41.- Troubsko. 42.- Určice.

B4.2. Η κεραμεική τύπου Πράγας στην Τσεχία

Τα πρωιμότερα ευρήματα κεραμεικής τύπου Πράγας στην Τσεχία προέρχονται από τη Μοραβία και, σύμφωνα με τη D. Jelínková, ανήκουν σε τρεις διαφορετικές περιόδους. Στην Περίοδο I (β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα) κυριαρχούν τα χειροποίητα ψηλά και ωοειδή αγγεία της «ομάδας Α» με ελαφρώς έξω νεύον χείλος. Η διάμετρος του σώματος ανέρχεται περίπου στο 70% του ύψους του αγγείου, ενώ το κάτω μέρος του κλίνει προς τη στενότερη βάση (μία ιδιαίτερη ομάδα αγγείων με πιο διευρυμένο σώμα και βάση χαρακτηρίζονται ως «ομάδα Α/Β», που επιβιώνει και στην Περίοδο II). Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα αγγεία της Περιόδου I, που προορίζονταν τόσο για οικιακή, όσο και ταφική χρήση (τεφροδόχοι), έφεραν κτενωτή διακόσμηση με .κάθετες, οριζόντιες ή κυματιστές γραμμές. Ορισμένες φορές φέρουν σύμβολα (βλ. παρακάτω) ή μικρούς δακτυλίους, εγκοπές στο χείλος κ.ά. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται επίσης «σλαβικά τηγάνια» και γαβάθες. Στην Περίοδο II (α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα) ανήκει ο μεγαλύτερος αριθμός των κατοικιών και των κεραμεικών ευρημάτων, στα οποία κυριαρχούν τα χειροποίητα αγγεία της «ομάδας Β» με σχετικά ευρεία βάση, συχνά σιγμοειδές περίγραμμα και ενίοτε έξω νεύον χείλος. Τα αγγεία της «ομάδας Β», τα οποία περιστασιακά φέρουν διακόσμηση, χρησιμοποιούνταν και ως τεφροδόχοι. Σπανιότερα απαντούν στους οικισμούς όστρακα τροχήλατης και διακοσμημένης κεραμεικής από καλύτερης ποιότητας πηλό. Στην Περίοδο III (β΄ ήμισυ του 7ου αιώνα) υπερτερεί η χειροποίητη κεραμεική της «ομάδας C», με έξω νεύον χείλος και ευρύ στόμιο. Επιπλέον, απαντούν αγγεία με σιγμοειδές περίγραμμα και ορισμένα με τροχήλατο το άνω τμήμα, τα οποία φέρουν διακόσμηση. Η τυπολογία τους παραπέμπει στην επόμενη περίοδο των πρώιμων «αστικών κέντρων», τα οποία αναπτύχθηκαν εντός οχυρώσεων, και για αυτόν τον λόγο η Περίοδος III θεωρείται μεταβατική. Στην Περίοδο III συγκαταλέγεται επίσης και η πλειονότητα των ενίοτε διακοσμημένων «σλαβικών τηγανιών» τόσο από τη Βοημία, όσο και τη Μοραβία⁴⁷⁹.

Στα κεραμικά ευρήματα του 6ου και 7ου αιώνα στην Τσεχία διακρίνονται και τα εγχάρακτα συνήθως διακοσμητικά θέματα του σταυρού (με έναν ή περισσότερους επάνω στο αγγείο) και της σβάστιγκας. Οι σταυροί εμφανίζονται με ποικίλους τρόπους, όπως μέσα σε κύκλο, ανάμεσα σε μικρά σύμβολα, π.χ. το «V» κ.ά. Στο Přítluky μία τεφροδόχος φέρει πέντε μικρές οπές διατεταγμένες σε σχήμα σταυρού⁴⁸⁰. Το θέμα του σταυρού είναι λιγότερο διαδεδομένο στην υπόλοιπη ανατολική Κεντρική

479. Jelínková, Formirovanie, 119, 121-125 (και εικ. 2-4). Βλ. επίσης, Macháček, Mähren, 179, 181-183, σύμφωνα με τον οποίο το υλικό που περιγράφεται εδώ σχετίζεται με την «πολιτισμική παράδοση του Μέσου Δούναβη» ενώ η παλαιότερη διακοσμημένη κεραμική στη Μοραβία ανάγεται στο α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα. Για την κεραμεική «τύπου Δούναβη» στη Μοραβία, βλ. Staňa, Keramik, 85-95.

480. Jelínková, Formirovanie, 129-134 (και εικ. 8-13).

Ευρώπη, όπως προκύπτει από τα σχετικά ευρήματα στη Σλοβακία (Galanta–Matúškovno)⁴⁸¹, ενώ το θέμα της σβάστιγκας απαντά στην Πολωνία (Żukowice) καθώς και στην Ουκρανία (Teterivka II) κατά τον ύστερο 7ο αιώνα⁴⁸². Η εμφάνιση του σταυρού στα αγγεία έχει αποδοθεί σε επιδράσεις, όχι απαραίτητα θρησκευτικού περιεχομένου, από τον χώρο του Κάτω Δούναβη⁴⁸³.

B4.3. Επαφές με τους γερμανικούς λαούς, το αβαρικό χαγανάτο και το Βυζάντιο

Οι πιθανές επιδράσεις του γερμανικού πολιτισμικού περιβάλλοντος στην Τσεχία είναι εμφανείς τόσο σε γλωσσολογικό επίπεδο, όσο και στον υλικό πολιτισμό. Στην πρώτη περίπτωση καταγράφεται μεγάλος αριθμός γερμανικών τοπωνυμίων που επιβίωσαν μετά τη σλαβική εγκατάσταση, υδρωνυμίων (κυρίως ονόματα ποταμών, όπως του Μολδάβα στη Βοημία), καθώς και άλλων στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, π.χ. το όνομα του ιερού τσεχικού λόφου Říp, το οποίο ετυμολογείται από το γερμανικό *Rip*⁴⁸⁴. Με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι πρώτοι σλαβικοί πληθυσμοί που εποίκισαν την Τσεχία φαίνεται ότι δέχθηκαν επιδράσεις κατά κύριο λόγο από δύο πολιτισμικά περιβάλλοντα, το μεροβίγγειο και το λογγοβαρδικό. Σημειώνεται ότι οι τελευταίες γερμανικές ταφές στην κεντρική Βοημία χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα⁴⁸⁵. Μεταξύ των τελευταίων αξιόλογων ευρημάτων της Μετανάστευσης συγκαταλέγεται η ταφή πολεμιστή με ακόντιο και ασπίδα κοντά στο Roztoky, η οποία χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα⁴⁸⁶. Άλλα γερμανικά κατάλοιπα στην Τσεχία αποτελούν οι ημιυπόγειες κατοικίες, οι οποίες συσχετίζονται με τον «γερμανικό πολιτισμό του Έλβα» ή τον «μεροβίγγειο πολιτισμικό κύκλο». Οι κατοικίες αυτές διαφέρουν από εκείνες του πολιτισμού Πράγας, καθώς, αν και φέρουν υποστηλώματα στις γωνίες ή στο κέντρο, έχουν κατά κανόνα μικρό βάθος και δεν διαθέτουν στοιχεία θέρμανσης. Γερμανικού τύπου ημιυπόγειες κατοικίες, πιθανότατα λογγοβαρδικές, είναι γνωστές τόσο στη Βοημία (π.χ. στο Březno κοντά στο Louny) όσο και στη Μοραβία (Podolí κοντά στο Brno)⁴⁸⁷.

Ορισμένα στοιχεία για τη διερεύνηση των επιδράσεων που δέχθηκαν οι σλαβικοί πληθυσμοί –και όχι απαραίτητα για τη συμβίωση μεταξύ αυτών και των παλαιότερων κατοίκων της περιοχής, η οποία είναι περισσότερο δυσδιάκριτη– παρέχουν κατά κύριο λόγο η μεταλλοτεχνία και η κεραμική. Εξετάζοντας αρχικά τον «μεροβίγγειο πολιτισμικό κύκλο», προκύπτει ότι από τη Μοραβία προέρχονται ορισμένες σιδερένιες πόρπες από ταφές (Přítluky, Břeclav–Pohansko, Velatice), διακοσμητικές χάντρες (Břeclav–Líbivá, Určice)⁴⁸⁸ και μία χάλκινη απόληξη ζώνης μέσα σε καύση, η οποία χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα (Určice, περιοχή του Prostějov)⁴⁸⁹. Αξιοσημείωτη είναι η ταφή 114 στο Přítluky, η οποία χρονολογείται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα και περιείχε

481. Στο ίδιο, 130-131 (και εικ. 10.2).

482. Στο ίδιο, 135.

483. Στο ίδιο, 135.

484. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 623. Της ίδιας, *Cultural discontinuity*, 260.

485. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 639.

486. Στο ίδιο, 626. Profantová – Bureš, *Datenerfassung*, 175.

487. Jelínková, *Formirovanie*, 137.

488. Στο ίδιο, 135-136 (και εικ. 14.3-7), 138 (εικ. 16.1-2).

489. Macháček, *Mähren*, 183. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 628. Profantová, *Awarische Funde*, 206. Jelínková, *Formirovanie*, 127, 138.

σπάθα μεροβίγγειου τύπου μαζί με έναν σιδερένιο πυριόβηλο και ένα μαχαίρι⁴⁹⁰. Στη Βοημία, σε θησαυρό με σιδερένια αντικείμενα στη θέση Pliužná, απαντούν μεροβίγγειου τύπου χαλινάρια που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα⁴⁹¹. Επίσης, τόσο στη Μοραβία όσο και στη Βοημία, με τον «μεροβίγγειο πολιτισμικό κύκλο» σχετίζονται ορισμένα εξαρτήματα ή επενδύσεις ζώνης (θέσεις Roztoky, Břeclav–Pohansko II, Staré–Město κοντά στο Uherské–Hradiště, Praha VIII)⁴⁹². Ένα ιδιαίτερο εύρημα από το Kšely, κοντά στο Kolín, αφορά σε αργυρή γερμανική περόνη με ορθογώνια και διακοσμημένη κεφαλή, η οποία χρονολογείται στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα και θεωρείται απομίμηση γεπιδικής περόνης⁴⁹³.

Όσον αφορά στα κεραμικά ευρήματα, σε γερμανική επίδραση αποδίδεται η ενσφράγιση κεραμική (π.χ. στη θέση Praha–Běchovice, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα)⁴⁹⁴, καθώς και το έσω νεύον χείλος, το οποίο φέρουν κάποιες γαβάθες στο Roztoky⁴⁹⁵. Η ενσφράγιση κεραμική φαίνεται να επιβεβαιώνει επαφές μεταξύ των Σλάβων και των Λογγοβαρδών, πιθανότατα από το 540 έως το 560/67⁴⁹⁶. Από το Přítluky προέρχονται αφενός ένα κοντό σφαιρικό αγγείο με έσω νεύον χείλος που παρουσιάζει αναλογίες με λογγοβαρδικά ευρήματα του «γερμανικού πολιτισμού του Έλβα» (όμοιό του έχει εντοπισθεί επίσης στον οικισμό Podolí) και αφετέρου σλαβικά αγγεία που μιμούνται γερμανικά πρότυπα, όπως ορισμένες τεφροδόχοι τύπου Πράγας σε σχήμα κούπας με εμπίεστη διακόσμηση. Επίσης, ένα άλλο σφαιρικό αγγείο με ευρεία βάση από την εγκατάσταση του Rouzdřany–Zadní láty συσχετίζεται με ευρήματα του λογγοβαρδικού κοιμητηρίου στο Lužice. Τα παραπάνω ευρήματα κεραμικής στη Μοραβία χρονολογούνται στο β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα⁴⁹⁷. Μεικτά ευρήματα πρώιμης σλαβικής και γερμανικής κεραμικής προέρχονται από το Březno, την Praha VI, την Praha–Bubeneč κ.α.⁴⁹⁸. Τέλος, δείγμα γερμανικών, ιδιαίτερα λογγοβαρδικών, επιδράσεων στα μικροευρήματα αποτελούν τα κτένια διαφόρων τύπων από οστό ή από κέρασ (με μία, δύο ή και τρεις πλευρές με δόντια), τα οποία εντοπίστηκαν σε αρκετές πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις στην Τσεχία, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αποτελούν τοπική παραγωγή⁴⁹⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα που προαναφέρθηκαν, εικάζεται ότι στη Μοραβία οι Σλάβοι δέχθηκαν επιδράσεις από τους γερμανικούς πληθυσμούς, ωστόσο δεν συμβίωσαν με αυτούς⁵⁰⁰. Κατά την άποψή μας, σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχει η δυνατότητα σχετικοποίησης αυτής της υπόθεσης, όπως φαίνεται για παράδειγμα από τα ευρήματα του Přítluky. Η συνολική εικόνα που προκύπτει δείχνει μάλλον ότι για περίπου τρεις δεκαετίες υπήρξαν ορισμένοι θύλακες συμβίωσης των εποίκων με λογγοβαρδικά κυρίως κατάλοιπα και ομαλή αφομοίωση των

490. Jelínková, Formirovanie, 138-141.

491. Profantová, Besiedlung Böhmens, 628.

492. Στο ίδιο, 627. Jelínková, Formirovanie, 136-137 (και εικ. 17).

493. Profantová, Besiedlung Böhmens, 626, 632.

494. Στο ίδιο, 625-626. Profantová – Bureš, Datenerfassung, 176, 190.

495. Profantová, Besiedlung Böhmens, 626.

496. Profantová, Cultural discontinuity, 260.

497. Jelínková, Formirovanie, 141-144 (και εικ. 19-20).

498. Zeman, Tschechoslowakei, 187-188. Klanica, *Počátky*, 35-36.

499. Profantová, Besiedlung Böhmens, 623, 625-627. Της ίδιας, Cultural discontinuity, 259-260. Profantová – Bureš, Datenerfassung, 176. Fusek, Westslowakei, 144-145. Fusek – Zábajník, Suchohrad, 172. Jelínková, Formirovanie, 136 (εικ. 15), 138.

500. Fusek, Mitteldonauegebiet, 651. Jelínková, Formirovanie, 144.

τελευταίων από τους πρώτους. Ένα επιπλέον στοιχείο που μπορεί να στηρίξει αυτήν την υπόθεση είναι ότι, όσον αφορά στην περίοδο της πολιτισμικής μετάβασης από το τέλος της Μετανάστευσης στον πολιτισμό Πράγας, στην Τσεχία δεν διαπιστώνεται μείωση του πληθυσμού αντίστοιχη με αυτήν της Πολωνίας και της ανατολικής Γερμανίας⁵⁰¹.

Η γειτνίαση του τσεχικού χώρου με το αβαρικό χαγανάτο και η εξάρτηση σλαβικών φύλων από αυτό⁵⁰² είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό στα τσεχικά εδάφη πολλών εισηγμένων αντικειμένων. Τα αντικείμενα αυτά διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: αβαρικά και βυζαντινά, τα οποία εισήχθησαν επίσης στην Τσεχία μέσω του αβαρικού χαγανάτου. Τη μεγάλη πλειονότητα των σχετικών ευρημάτων αποτελούν μεταλλικά διακοσμητικά αντικείμενα, ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός των βυζαντινών νομισμάτων, μέρος των οποίων εισήλθε στην Τσεχία πριν την ίδρυση του αβαρικού χαγανάτου το 568. Εξετάζοντας διεξοδικά τα αβαρικά ευρήματα του 6ου και 7ου αιώνα, αυτά περιλαμβάνουν πόρπες και ελάσματα για την επένδυση της ζώνης, κοσμήματα (ενώτια, περιδέραια, δαχτυλίδια), όπλα και αντικείμενα ιπποσκευής (ιμάντες, χαλινάρια, σπιρούνια, αναβολείς). Μεταξύ αυτών διακρίνονται μία σιδερένια πόρπη σε σχήμα U στην Praha-Hloubětín, η οποία χρονολογείται πριν το 680⁵⁰³, μία ακόμη πόρπη του ύστερου 6ου/πρώιμου 7ου αιώνα, η οποία εντοπίστηκε σε καύση στο Břeclav-Pohansko⁵⁰⁴ και ένα σιδερένιο βραχιόλι στο Libice του ύστερου 6ου/πρώιμου 7ου αιώνα⁵⁰⁵. Αβαρικής προέλευσης θεωρούνται και οι επενδύσεις ζώνης, οι οποίες εντοπίστηκαν, μαζί με άλλα μικροαντικείμενα, στο Roztoky, το Mladá Boleslav και το Nymburk και χρονολογούνται στον 7ο αιώνα⁵⁰⁶. Αντικείμενα οπλισμού αβαρικού τύπου, όπως σιδερένιες αιχμές από ακόντια ή βέλη, έχουν εντοπισθεί στο Břeclav-Pohansko και το Mutěnice⁵⁰⁷. Από την άλλη πλευρά, βυζαντινής προέλευσης ευρήματα θεωρούνται κυρίως ορισμένα εξαρτήματα ζώνης, όπως χάλκινες πόρπες ή διακοσμητικές επενδύσεις, τόσο στη Βοημία (Πράγα, Kšely, Tismice), όσο και στη νότια Μοραβία (Mikulčice και Mutěnice)⁵⁰⁸. Ευρήματα ιδιαίτερης τεχνολογίας με προέλευση από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη αποτελούν το χρυσό δαχτυλίδι από το Čáslav της Βοημίας⁵⁰⁹, το χάλκινο βραχιόλι από το Přítluky (κατοικία αρ. 3)⁵¹⁰ και τα ενώτια με διακόσμηση σε σχήμα άστρου από το Břeclav-Pohansko⁵¹¹.

Εκτός από τα παραπάνω, αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι περιπτώσεις ευρημάτων από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα τα οποία εντοπίζονται από κοινού σε θησαυρούς. Ένας από αυτούς ανακαλύφθηκε κοντά στο Mestec Králové (κεντρική Βοημία) και περιλαμβάνει

501. Profantová, Cultural discontinuity, 255, 260.

502. Βλ. Kardaras, *Avars*, 29.

503. Profantová, Besiedlung Böhmens, 622, 637. Της ίδιας, 'Cultural Change', 224-225. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 208. Profantová – Bureš, Datenerfassung, 175.

504. Profantová, Besiedlung Böhmens, 637. Της ίδιας, 'Cultural Change', 225. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 208.

505. Profantová, 'Cultural Change', 226. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 207.

506. Profantová, Besiedlung Böhmens, 636. Της ίδιας, 'Cultural Change', 225. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 207-208. Της ίδιας, *Tepací formy*, 59-62, 65-66.

507. Profantová, 'Cultural Change', 226. Jelínková, *Formirovanie*, 135-136 (και εικ. 14.1-2).

508. Profantová, Besiedlung Böhmens, 632. Της ίδιας, 'Cultural Change', 230. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 210, 212. Jelínková, *Formirovanie*, 127 (εικ. 6.5), 129.

509. Militký, *Czech Republic*, 365.

510. Jelínková, *Formirovanie*, 129.

511. Profantová, 'Cultural Change', 225. Της ίδιας, *Tepací formy*, 62-63.

μία τοξωτή περόνη που φέρει κεφαλές αετών, καθώς και εξαρτήματα ζώνης, τα οποία χρονολογούνται στον 7ο αιώνα και παρουσιάζουν αναλογίες με ευρήματα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Τα αντικείμενα αυτά αποτελούν πιθανόν ένδειξη των ευρύτερων επαφών που είχε αναπτύξει η ηγεμονία του Σάμο (βλ. παρακάτω)⁵¹². Ένας δεύτερος θησαυρός με μεταλλικά κυρίως αντικείμενα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 640 και 670 προέρχεται από την Roštorná, κοντά στο Břeclav της νότιας Μοραβίας. Σε αυτόν περιλαμβάνονται βυζαντινά κοσμήματα (δύο περιλαίμια, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα στις καύσεις αρ. 19 και 29 στην Ολυμπία, και ορισμένα αργυρά αντικείμενα, όπως έξι βραχιόλια με πεπλατυσμένες απολήξεις «τύπου Szentendre»), καθώς και ορισμένα άλλα με αντιστοιχίες σε ευρήματα του αβαρικού χαγανάτου και της Βαλτικής⁵¹³. Τέλος, στο Mutěnice (περιφ. Hodonín) εντοπίστηκαν δύο σφυρήλατα κρεμαστά εξαρτήματα από ενώτια σε σχήμα τραπεζίου, τα οποία φέρουν διακόσμηση με στιγμές. Τα εξαρτήματα χρονολογούνται στον πρώιμο 7ο αιώνα και έχουν αναλογίες με ευρήματα τόσο από την Ουκρανία (Bernashivka), όσο και από το αβαρικό χαγανάτο (στις ταφές αρ. 72 και 92 του Rókaszeretk, αλλά και σε κοιμητήρια της μέσης αβαρικής περιόδου), τα οποία ορισμένοι μελετητές συνέδεσαν με τον πολιτισμό Πένκοβκα και τους Άντες⁵¹⁴.

Όσον αφορά στα νομισματικά ευρήματα, αυτά προέρχονται από περιοχές στις οποίες υπήρχαν εγκαταστάσεις τόσο της Μετανάστευσης όσο και του πολιτισμού Πράγας. Τα νομίσματα έως την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ σχετίζονται με τις γερμανικές εγκαταστάσεις, οι οποίες εκλείπουν κατά το β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, γεγονός που είχε συνέπειες στην έως τότε εμπορική δραστηριότητα και τις ευρύτερες επαφές. Ταυτόχρονη διακοπή παρατηρείται επίσης και για τα χρυσά κοσμήματα. Στην Τσεχία είτε μεμονωμένα, είτε σε θησαυρούς, έχουν έλθει στο φως νομίσματα βυζαντινών αυτοκρατόρων από την εποχή του Ζήνωνα έως εκείνη του Κώνσταντα Β΄. Με το λεγόμενο «πρώτο σλαβικό κράτος» του Σάμο έχουν συνδεθεί εκείνα του αυτοκράτορα Ηρακλείου και περιλαμβάνουν έναν σόλιδο (χρυσό νόμισμα), κοπής μεταξύ 616 και 625, και μία απομίμηση του από το Kšely της Βοημίας, την έτερη απομίμηση σολίδου από το Bohuslavice της Μοραβίας και έναν ακόμη σόλιδο από το Horné Saliby της νοτιοδυτικής Σλοβακίας⁵¹⁵.

Σύμφωνα με τη N. Profantová, η εμφάνιση στην Τσεχία βυζαντινών νομισμάτων της εποχής του Ηρακλείου, βυζαντινών πορπών και επενδύσεων ζώνης, που εισήλθαν στην περιοχή μέσω του αβαρικού χαγανάτου, πρώιμων αβαρικών περονών κ.ά. είναι ενδεικτικές για τη διαμόρφωση μίας ανώτερης κοινωνικής τάξης, καθώς και την ανάπτυξη εμπορικών συναλλαγών με μακρινές περιοχές. Οι αντιστοιχίες που παρουσιάζουν τα ευρήματα από την κεντρική Βοημία, τη Μοραβία και από το κοιμητήριο με καύσεις στο Gross Prüfening κοντά στο Regensburg⁵¹⁶ συσχετίζονται με

512. Profandová, Bronzefunde, 249-263.

513. Profantová, 'Cultural Change', 218, 227-228 (αναλογίες και με τον θησαυρό της Μαρτίνοβκα). Της ιδίας, Awarische Funde, 210-212. Militký, Czech Republic, 365. Jelínková, Formirovanie, 129.

514. Βλ. Profandová, 'Cultural Change', 222-223, 226. Της ιδίας, Awarische Funde, 210. Fusek, Westslowakei, 145. Fusek – Zábajník, Ausklang, 553. Jelínková, Formirovanie, 127. Βλ. επίσης, εν. Β5.2 για τα ευρήματα του Πένκοβκα στην Κεντρική Ευρώπη.

515. Profandová, Besiedlung Böhmens, 628, 631. Της ιδίας, 'Cultural Change', 217-218, 231. Της ιδίας, Awarische Funde, 212, 217. Militký, Gold Coins, 65-69. Του ιδίου, Czech Republic, 358-365. Τα πολύ περιορισμένα ευρήματα βυζαντινών νομισμάτων στον πρώην τσεχοσλοβακικό χώρο μετά τα μέσα του 7ου αιώνα αποτελούν προέκταση του αντίστοιχου ζητήματος στο αβαρικό χαγανάτο. Βλ. σχετικά, Kardaras, Avars, 125-127.

516. Βλ. εν. Β6.4.

την ανάπτυξη του βραχύβιου «κράτους του Σάμο»⁵¹⁷. Στα πρώιμα σλαβικά ευρήματα της Τσεχίας, τα οποία αποδίδονται στη διαμόρφωση ανώτερης κοινωνικής τάξης, κατατάσσονται επίσης οι χυτές «σλαβικές τοξωτές περόνες». Στην περιοχή της Βοημίας απαντούν δύο ευρήματα τέτοιων περονών, στις θέσεις Kozojedy–Dřevič (περιφ. Rakovník) και Liteň (περιφ. Beroun), τα οποία χρονολογούνται στο α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα και ανήκουν αντίστοιχα στους τύπους IC και IIA του Werner⁵¹⁸. Μία όμοια περόνη, η οποία χρονολογείται μεταξύ του ύστερου 6ου αιώνα και του 660/70, εντοπίστηκε στο Určice–Kumberky της Μοραβίας (τύπος IH)⁵¹⁹.

B4.4. Η ηγεμονία του Σάμο (623–658)

Για το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα, οι φιλολογικές πηγές αναφέρονται στον χώρο της Τσεχίας με αφορμή μία εξέγερση δυτικοσλαβικών φύλων εναντίον των Αβάρων υπό την καθοδήγηση του Σάμο. Η εξέγερση αυτή, που χρονολογείται στο 623/24, οδήγησε στη δημιουργία του «πρώτου σλαβικού κράτους» και αποτέλεσε την πρώτη διασπαστική κίνηση στον χώρο εξουσίας των Αβάρων μετά το 568. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Σάμο προέρχονται κυρίως από το *Χρονικό του Φρεδεγάριου* (περ. 660), ενώ διαφοροποιήσεις προς τον τελευταίο παρουσιάζουν δύο μεταγενέστερες πηγές, τα *Gesta Dagoberti I.* (περ. 835) και η *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (περ. 870)⁵²⁰. Η εξέγερση του Σάμο έχει συνδεθεί από ορισμένους μελετητές με τη βυζαντινή διπλωματική δραστηριότητα εναντίον του αβαρικού χαγανάτου. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη σχετικών μαρτυριών, τη γεωγραφική θέση του λεγόμενου «κράτους του Σάμο», καθώς και τις επιδιώξεις των Φράγκων στην ανατολική Κεντρική Ευρώπη, ο συσχετισμός της εξέγερσης με την εξωτερική πολιτική του Ηρακλείου δεν φαίνεται, κατά την άποψή μας, πιθανός⁵²¹.

Η αποστολή του Σάμο στους Σλάβους το 623/24 από τον βασιλιά της Αυστρασίας⁵²² Δαγοβέρτο Α΄ (623–639) ήταν ενταγμένη στο πλαίσιο της μακροπρόθεσμης πολιτικής των Φράγκων στην ανατολική Κεντρική Ευρώπη, η οποία είχε ως απώτερο στόχο την υποταγή των δυτικών Σλάβων και των Αβάρων⁵²³. Ο Φρεδεγάριος παρουσιάζει τον Σάμο κατά την αποστολή του ως έναν Φράγκο, καταγόμενο από το *ragus Senonago*, ο οποίος μετέβη με την ακολουθία του στους Σλάβους (που ονομάζονται και *Winedi*) για εμπορική δραστηριότητα και τότε οι Σλάβοι εξεγέρθηκαν

517. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 640. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 213. Jelínková, *Formirovanie*, 127.

518. Profantová, *Besiedlung Böhmens*, 622, 633–635, 640. Της ίδιας, “Cultural Change”, 230. Της ίδιας, *Awarische Funde*, 205–206. Της ίδιας, *Cultural discontinuity*, 259 (εικ. 5.3).

519. Profantová, *Awarische Funde*, 206. Jelínková, *Formirovanie*, 127 (και εικ. 6.6), 129.

520. Οι αναφορές του Φρεδεγάριου σχετικά με τον Σάμο εντοπίζονται κυρίως στα κεφάλαια 48 και 68 και κατά δεύτερο λόγο στα κεφάλαια 72, 74–75 και 77 του Δ΄ βιβλίου του *Χρονικού* του. Βλ. Curta, *Fredegar*, 141–167. Eggers, *Samo*, 62–63.

521. Βλ. διεξοδικά, Καρδαράς, *Αβαροι*, 114–118.

522. Για το βασίλειο της Αυστρασίας την εποχή του Δαγοβέρτου Α΄, βλ. Cardot, *Austrasie mérovingienne*, 165–188. Pohl, *Awaren*, 256. Fritze, *Untersuchungen*, 83. Eggers, *Samo*, 65. Geary, *Merowinger*, 154, 157–159. Καρδαράς, Σάμο, 94.

523. *Fredegarius, Chronica*, IV, 58, 224: *Timorem vero sic forte sua concusserat utelitas, ut iam devotione adreperint suae se tradere dicionem; ut etiam gente, que circa limite Avarorum et Sclavorum consistent, ei prumptae expetirint, ut ille post tergum eorum iret feliciter, et Avaros et Sclavos citerasque gentium nationes usque manum publicam suae dicione subiciendum fiducialiter spondebant. Gesta Dagoberti*, 22, 408, 15–19. Schlesinger, *Ostbewegung*, 9–62. Pohl, *Awaren*, 256. Καρδαράς, Σάμο, 95–96.

εναντίον των Αβάρων⁵²⁴. Οι πληροφορίες του Φρεδεγάρου σχετικά με τον Σάμο έχουν οδηγήσει σε αρκετές υποθέσεις αναφορικά με την ιδιότητα και την καταγωγή του. Για την ιδιότητά του έχει υποστηριχθεί ότι ήταν πράκτορας, μεσολαβητής, έμπορος όπλων, δουλέμπορος, τυχοδιώκτης ή πολεμιστής. Για την καταγωγή του Σάμο έχουν διατυπωθεί επίσης ποικίλες υποθέσεις (Φράγκος, Σλάβος, Κελτογαλάτης/Ρωμαιογαλάτης, Γερμανός, Εβραίος ή Σύρος), ενώ για το *rago Senonago*, το οποίο ορίζεται ως τόπος καταγωγής του, έχει προταθεί η βελγική πόλη Soignies, η βουργουνδική Sens και το βαυαρικό Saal(e)gau⁵²⁵.

Ο Φρεδεγάριος αποδίδει την εξέγερση των Σλάβων στη μεταχείριση που είχαν εκ μέρους των Αβάρων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι οι τελευταίοι μία φορά κάθε χρόνο, κατά τους χειμερινούς μήνες, παρέμεναν σε σλαβικές περιοχές, όπου άρπαζαν τη συγκομιδή και τις γυναίκες των Σλάβων, με τις οποίες αποκτούσαν παιδιά. Αυτός ο μικτός αβαροσλαβικός πληθυσμός, οι *filii Chunorum*, ήταν εκείνοι που εξεγέρθηκαν εναντίον των πατέρων τους και αποτίναξαν την αβαρική κυριαρχία⁵²⁶. Αντίστοιχη μαρτυρία με τον Φρεδεγάριο σχετικά με την καταπίεση των Σλάβων από τους Αβάρους διασώζει και το παλαιορωσικό *Χρονικό του Νέστορα* (περ. 1113/18), στο οποίο οι Άβαροι (Obrī) παρουσιάζονται ως γίγαντες και υφίστανται τη Θεία Δίκη για όσα διέπραξαν εις βάρος των Σλάβων (Dulebi)⁵²⁷.

Ο Σάμο, επιδεικνύοντας στρατηγικές και ηγετικές ικανότητες στον πόλεμο εναντίον των Αβάρων, κατόρθωσε να κυριαρχήσει στους Σλάβους, «οι οποίοι αναγνώρισαν την ικανότητά του και τον εξέλεξαν ηγεμόνα τους»⁵²⁸. Μέσω της συνένωσης διαφορετικών φύλων, δημιούργησε μία ισχυρή και ανεξάρτητη ηγεμονία, την οποία υπερασπίστηκε σθεναρά κατά τη μεταγενέστερη σύγκρουσή του με τον Δαγοβέρτο. Ταυτόχρονα, επεδίωξε να ισχυροποιήσει την εξουσία του με μία σειρά γάμων. Η πληροφορία σχετικά με τις δώδεκα Σλάβες γυναίκες που νυμφεύθηκε πιθανότατα δεν αποτελεί μύθο, αλλά απηχεί την επιθυμία του να αποκτήσει δεσμούς με τα φύλα που κυβερνούσε⁵²⁹. Η εξουσία

524. Fredegarius, *Chronica*, IV, 48, 206-208: *Anno 40. regni Chlothariae homo nomen Samo natione Francos de pago Senonago plures secum negotiantes advivit, exercendum negucium in Slavos coinomento Winedos perrexit. Slaviam contra Avaris coinomento Chunis et regem eorum gagano ceperant revellare*. Η χρονολόγηση του Φρεδεγάρου έχει αμφισβητηθεί και ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ορθότερη κάποια μεταγενέστερη, περί το 626 ή μετέπειτα. Βλ. σχετικά, Pohl, *Awaren*, 257. Fritze, *Untersuchungen*, 86. Eggers, Samo, 68. Curta, *Slavs*, 109. Για την απόδοση του ονόματος Σάμο ως ηγεμονικού τίτλου, βλ. Kunstmann, Wogastisburg, 1-7. Του ιδίου, Dervanus, 171. Pohl, ό.π., 256. Eggers, ό.π., 66. Βλ. επίσης, Καρδαράς, Σάμο, 93, 96.

525. Για τις απόψεις αυτές βλ. διεξοδικά, Καρδαράς, Σάμο, 96-97.

526. Fredegarius, *Chronica*, IV, 48, 208: *Chuni aemandum annis singulis in Esclavos veniebant, uxores Sclavorum et filias eorum strato sumebant; tributa super alias oppressiones Sclavi Chunis solvebant. Filii Chunorum, quos in uxores Winidorum et filias generaverant, tandem non subferentes maliciam ferre et oppressionem, Chunorum dominatione negantes, ut supra memine, ceperant revellare*. Pohl, *Awaren*, 256-257. Fritze, *Untersuchungen*, 99-100. Curta, *Fredegar*, 148-151. Καρδαράς, Σάμο, 97-98.

527. *Russian Primary Chronicle*, 12, 55-56: *Αυτοί οι Obrī έκαναν πόλεμο εναντίον των Σλάβων, βασάνισαν τους Dulebi, που ανήκαν στους Σλάβους, και άσκησαν βία στις γυναίκες τους. Όταν ένας Obr ήθελε να ταξιδέψει, δεν έβαζε στο όχημα του μήτε άλογο μήτε βόδι για να τον σύρει αλλά διέτασσε τρεις, τέσσερις ή πέντε γυναίκες να μπουν στον ζυγό. Έτσι καταπίεζαν τους Dulebi. Οι Obrī ήταν ψηλοί και υπερήφανοι. Όμως ο Θεός τους κατέστρεψε και δεν άφησε κανέναν ζωντανό. Υπάρχει στα ρωσικά μια παροιμία μέχρι σήμερα: «εξαφανίσθηκαν όπως οι Obrī, απ' τους οποίους ούτε απόγονοι ούτε κληρονόμοι υπάρχουν».* Waldmüller, *Begegnungen*, 296. Kollautz, Nestors Quelle, 307-320. Kunstmann, Nestors Dulebi, 44. Fritze, *Untersuchungen*, 100. Pohl, *Awaren*, 113. Καρδαράς, Όψεις, 140. Havlíková, *Mutual relations*, 24.

528. Fredegarius, *Chronica*, IV, 48, 210: *Winidi cernentes utilitatem Samones, eum super se eligunt regem, ubi 30 et 5 annos regnavit feliciter*. Waldmüller, *Begegnungen*, 292. Pohl, *Awaren*, 257. Eggers, Samo, 63.

529. Fredegarius, *Chronica*, IV, 48, 210: *Samo 12 uxores ex genere Winidorum habebat, de quibus 22 filius et quindecim filias habuit*. Pohl, *Awaren*, 257. Eggers, Samo, 64.

του Σάμο διήρκεσε τριανταπέντε χρόνια και ο θάνατός του σήμανε τη διάλυση της ηγεμονίας του⁵³⁰. Για τον εντοπισμό του χώρου εξέγερσης του Σάμο, ο οποίος στη συνέχεια αποτέλεσε τον πυρήνα της ηγεμονίας του, υπάρχουν δύο διαφορετικές θεωρίες, η «βοημική θεωρία» και η «θεωρία της Καραντανίας»⁵³¹. Η πρώτη είναι στην πραγματικότητα μία από τις εκδοχές που τοποθετούν το κέντρο της ηγεμονίας του Σάμο στην πρώην Τσεχοσλοβακία (τη Βοημία, την κοιλάδα του τσεχικού Μοράβα, ή τη νοτιοδυτική Σλοβακία). Ως εκ τούτου, θα ήταν ίσως ορθότερο να γίνεται λόγος για «βόρεια θεωρία» ή για «βόρεια υπόθεση», στην οποία συμπεριλαμβάνονται και άλλες εκδοχές. Στο πλαίσιο αυτών των εκδοχών, κύριο σημείο διαφοροποίησης αποτελεί ο προσδιορισμός αυτού του κέντρου εκτός του αβαρικού χαγανάτου (Βοημία, βορειοανατολική Βαυαρία) ή εντός του (όλες οι υπόλοιπες περιοχές). Κατά την άποψή μας, πιθανότερο κέντρο της ηγεμονίας είναι η Βοημία, διότι αφενός είναι μία περιοχή την οποία οι Φράγκοι είχαν απωλέσει από τους Αβάρους με τις συνθήκες του 566 και του 596 και επιχείρησαν μέσω της εξέγερσης του Σάμο να την ανακτήσουν και αφετέρου ο Φρεδεγάριος αναφέρει ανάμειξη του Σάμο στον γειτονικό και ελεγχόμενο από τους Φράγκους γερμανικό χώρο, είτε ως σύμμαχος των Σορβίων, είτε με συχνές επιδρομές στη Θουριγγία⁵³².

Σε γενικές γραμμές, οι υποστηρικτές της «βοημικής εκδοχής» δεν προέρχονται από την τέως Τσεχοσλοβακία⁵³³, όπως συνήθως εκείνοι που υποστηρίζουν τη «μοραβική-σλοβακική εκδοχή»⁵³⁴. Μέρος των υποστηρικτών της δεύτερης επίσης θεωρεί ότι η ηγεμονία του Σάμο στη Μοραβία και τη Σλοβακία αποτέλεσε κατά τον 9ο αιώνα τον πρόδρομο της Μεγάλης Μοραβίας. Συχνή μάλιστα, στο πλαίσιο της τσεχοσλοβακικής ιστοριογραφίας, είναι η άποψη ότι με τον Σάμο συνδέεται, εκτός από το κέντρο εξουσίας, και η καταγωγή των Μοραβών ηγεμόνων ή ακόμη και η δυναστεία των Πρεμυσιδίων, η οποία τον 11ο αιώνα ίδρυσε το μεσαιωνικό τσεχικό βασίλειο. Οι θέσεις αυτές, ωστόσο, είναι αυθαίρετες και προβλήθηκαν με σκοπό να διαμορφωθεί για τον τσεχικό χώρο ένα σχήμα αδιάρρηκτης ιστορικής συνέχειας από τον 7ο αιώνα και εξής⁵³⁵. Επιπλέον, οι απόψεις σχετικά με την ύπαρξη ενός ενιαίου κέντρου εξέγερσης στη Βοημία και τη Μοραβία⁵³⁶ ή στο σύνολο του πρώην τσεχοσλοβακικού χώρου⁵³⁷ συνέτειναν στη θέση ότι η τέως Τσεχοσλοβακία –συνολικά ή ένα τμήμα της– εδραζόταν σε κοινό εθνολογικό, γεωγραφικό και ιστορικό υπόβαθρο. Σύμφωνα με άλλες εκδοχές, το κέντρο της εξέγερσης περιλαμβάνει και την Κάτω Αυστρία⁵³⁸ ή μόνο αυτή, με υποτιθέμενη έδρα του Σάμο τη σημερινή Βιέννη⁵³⁹. Τέλος, ο Η. Kunstmann τοποθετεί το κέντρο της ηγεμονίας του Σάμο στη βορειοανατολική Βαυαρία

530. Waldmüller, *Begegnungen*, 303. Čilinská, *Development*, 251. Pohl, *Awaren*, 257, 261. Geary, *Merowinger*, 160.

531. Για τη «θεωρία της Καραντανίας», βλ. εν. Β7.2.

532. Βλ. Καρδαράς, Σάμο, 101.

533. Waldmüller, *Begegnungen*, 296. Wolfram, *Ethnogenesisen*, 130. Για τις επιθέσεις των Αβάρων στη Δύση το 566 και το 596 και τις συνθήκες με τους Φράγκους, βλ. Καρδαράς, *Άβαροι*, 46, 88. Για την δίχως απήχηση θέση περί του κέντρου της εξέγερσης στη Σαξονία, βλ. Eggers, *Samo*, 72, υποσ. 66.

534. Fritze, *Untersuchungen*, 99 (Μοραβία). Klanica, *Počátky*, 226 (η νοτιοδυτική Σλοβακία ή ο Κάτω Μοράβας). Βλ. επίσης, Eggers, *Samo*, 72, υποσ. 67.

535. Βλ. Καρδαράς, Σάμο, 104.

536. Waldmüller, *Begegnungen*, 264, 291. Pohl, *Awaren*, 119, 260-261. Štíh, *Eastern Alps*, 148.

537. Ditten, *Einwanderung*, 127.

538. Friesinger, *Niederösterreich*, 9-10 (Μοραβία και Κάτω Αυστρία). Čilinská, *Zur Frage*, 82-83 (νότια Μοραβία, Κάτω Αυστρία και νοτιοδυτική Σλοβακία).

539. Barford, *Early Slavs*, 79.

(Oberfranken) και ταυτίζει το οχυρό Wogastisburg με το Burk, μεταξύ Βαμβέργης, Forchheim και Knezgau⁵⁴⁰, απόψεις που έτυχαν αποδοχής από νεότερους ερευνητές⁵⁴¹.

Το σημαντικότερο γεγονός στη διάρκεια της βραχύβιας ηγεμονίας του Σάμο ήταν η ρήξη του με τον Δαγοβέρτο Α΄ και συνακόλουθα η σύγκρουσή τους το έτος 631. Όπως προκύπτει από τη στιχομυθία του Σάμο με τον απεσταλμένο του Δαγοβέρτου Σιχάριο, ο τελευταίος ζήτησε από τον Σάμο να παραμείνει πιστός στο *servicium*⁵⁴² που όφειλε στον Δαγοβέρτο, κάνοντας σαφές ότι η χώρα των *Winedi* αποτελούσε για τους Φράγκους περιοχή εξαρτημένη από το βασιλείο τους και δεν θα επέτρεπαν την απόσχισή της. Η εκστρατεία πραγματοποιήθηκε από δύο κατευθύνσεις, από τα νότια, με την επιτυχή προέλαση των Λογγοβάρδων, συμμάχων των Φράγκων, και από τα δυτικά όπου, παρότι οι Αλαμανοί σύμμαχοι των Φράγκων σημείωσαν μία νίκη, ο Δαγοβέρτος ηττήθηκε από τον Σάμο στη μάχη του οχυρού Wogastisburg⁵⁴³. Η ήττα αυτή είχε μάλλον σημαντικό αντίκτυπο στους Φράγκους, καθώς στις πηγές δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την ανατολική τους πολιτική κατά τις επόμενες δεκαετίες⁵⁴⁴.

Υπό συζήτηση παραμένει η ακριβής σημασία του ονόματος *Winedi*/*Winidi* (*Venedi*/*Vinedi*), το οποίο αναφέρουν ο Φρεδεγάριος και τα *Gesta Dagoberti*, καθώς και εάν αυτό το όνομα δηλώνει το σύνολο ή μέρος των Σλάβων (οι *Winedi* εξέλεξαν τον Σάμο βασιλιά τους και όχι οι *Σλάβοι*). Σε αυτό το πλαίσιο εκφράζεται αφενός η άποψη ότι ο Φρεδεγάριος με τη μαρτυρία του για την ένωση των Αβάρων με τις γυναίκες των Σλάβων παραθέτει έναν «εθνογενετικό μύθο» για την καταγωγή των *Winedi*⁵⁴⁵ και αφετέρου η αμφιβολία για το εάν οι *Winedi* (ή οι *Σλάβοι*) ταυτίζονται με τους *Venethi* του Ιορδάνη⁵⁴⁶. Σύμφωνα με τον F. Curta, τα ονόματα *Winedi* και *Sclavi* προσδιορίζουν ίσως μία ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα ή πολιτική οντότητα, δίχως να υποδηλώνουν κατ' ανάγκη κάποιο έθνος⁵⁴⁷. Για τον προσδιορισμό του εθνικού χαρακτήρα και του χώρου εγκατάστασης των *Winedi* έχουν διατυπωθεί κι άλλες υποθέσεις⁵⁴⁸, ενώ έχει ορθώς επισημανθεί ότι τα ονόματα

540. Kunstmann, Wogastisburg, 7-19. Του ιδίου, Zentrum, 67-101. Eggers, Samo, 71-72.

541. Jakob, Burk, 39-67. Pohl, *Awaren*, 260. Eggers, Samo, 72, 82. Για τις παραπάνω απόψεις, βλ. επίσης Καρδαράς, Σάμο, 101-105, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

542. Fredegarius, *Chronica*, IV, 68, 236: *Sicharius, sicut stultus legatus, verba inproperiae, quas iniunctas non habuerat, et menas adversus Samonem loquitur, eo quod Samo et populus regni sui Dagobertum dixerint servicium. Gesta Dagoberti*, 27, 410, 20-24. Waldmüller, *Begegnungen*, 297. Pohl, *Awaren*, 258-259. Fritze, *Untersuchungen*, 102. Για την ερμηνεία του όρου *servicium* (υπηρεσία, υποταγή, φόρου υποτελής κ.ά.), βλ. Eggers, Samo, 70. Havlíková, *Mutual relations*, 24-25.

543. Fredegarius, *Chronica*, IV, 68, 236: *ubi trebus turmis falange super Wenedus exercitus ingreditur, etiam et Langobardi solucione Dagoberti idemque osteleter in Sclavos perrixerunt .... Langobardi idemque victuriam optenuerunt, et pluremum nummerum captivorum de Sclavos Alamanni et Langobardi secum duxerunt. 236-238: Aostroasiae vero cum ad castro Wogastisburc, ubi plurima manus forcium Venedorum inmuraverant, circumdantes, triduo priliantes, pluris ibidem de exercito Dagoberti gladio trucidantur et exinde fogaceter, omnes tinturius et res quas habuerunt reliquentes, ad proprias sedebus revertuntur. Gesta Dagoberti*, XXVII, 410, 30-35. Waldmüller, *Begegnungen*, 298-299. Pohl, *Awaren*, 259-260. Krahwinkler, *Friaul*, 45-46. Fritze, *Untersuchungen*, 90-91. Eggers, Samo, 71, 73. Για τις απόψεις γύρω από τη θέση του οχυρού Wogastisburg, που αφορούν κυρίως στη Βοημία, βλ. Kunstmann, Wogastisburg, 1-21. Καρδαράς, Σάμο, 102.

544. Kunstmann, Wogastisburg, 20.

545. Curta, *Fredegar*, 148-149.

546. Για το ζήτημα της ταύτισης, βλ. Curta, *Jordanes*, 321-340. Του ιδίου, *Fredegar*, 152.

547. Curta, *Fredegar*, 153.

548. Βλ. Curta, *Fredegar*, 152. Barford, *Early Slavs*, 29 (οι ανατολικοί γείτονες των Φράγκων, σε αντιστοιχία με τους *Venethi* της Αρχαιότητας για τους ανατολικούς γείτονες των Γερμανών). Βλ. επίσης, Καρδαράς, Σάμο, 107-108.

Beheimi, *Boemani* κτλ. για τα σλαβικά φύλα της Βοημίας απαντούν σε μεταγενέστερες πηγές και δεν μπορούν να ληφθούν ως τεκμήριο για τις συνθήκες του 7ου αιώνα⁵⁴⁹. Κατά την άποψή μας, ο Φρεδεγάριος ακολουθεί την ιστοριογραφική παράδοση που ταυτίζει το όνομα *Venethi* ή *Winedi* (ως παραφθορά του προηγούμενου) με τους Σλάβους γενικά και χρησιμοποιεί στην αφήγησή του τη σχετική επεξήγηση (*in Sclavos coinomento Winedos*), όπως πράττει αντίστοιχα στην περίπτωση των νομαδικών λαών (*contra Avaris coinomento Chunis*).

Η εδαφική έκταση της ηγεμονίας του Σάμο κατά τη συγκρουσή του με τον Δαγοβέρτο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Με μικρές διαφοροποιήσεις, τα όριά της θεωρείται ότι περιλάμβαναν τη Σαξονία (μετά τη συμμαχία του με τους Σόρβιους του Ντερβάν), τον χώρο της πρώην Τσεχοσλοβακίας, την ανατολική Βαυαρία, την Κάτω Αυστρία και πιθανόν την Καρινθία και τη Στειρία⁵⁵⁰. Η βραχύβια ηγεμονία του Σάμο ήταν η πρώτη που διαμορφώθηκε μέσα στα όρια του πρώιμου σλαβικού κόσμου και σε αυτήν έγιναν οι πρώτες διεργασίες για τη συνένωση σλαβικών φύλων υπό μία υποτυπώδη κεντρική-προσωποπαγή εξουσία. Στην προκειμένη περίπτωση ωστόσο, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για «κράτος» ή πολύ περισσότερο για «αυτοκρατορία» του Σάμο, όπως συχνά απαντά στη βιβλιογραφία, καθώς ο Σάμο εξουσίαζε μία ένωση μικρών σλαβικών ηγεμονιών ή φύλων και όχι ένα πραγματικό κράτος ή βασίλειο, παρά το γεγονός ότι ο Φρεδεγάριος ονομάζει τον χώρο εξουσίας του *regnum* και τον ίδιο *rex*⁵⁵¹.

549. *Annales Einhardi* (a. 822), 209, 34-39: *...ibique generali conventu congregato, necessaria quaeque ad utilitatem orientalium partium regni sui pertinentia more solemnium cum optimatibus quos ad hoc evocare iusserat, tractare curavit. In quo conventu omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wiltzororum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum et in Pannonia residentium Avarum legationes cum muneribus ad se directas audivit.* Βλ. επίσης, *Annales Fuldenses* (a. 845), 364, 23-24: *Hludowicus XIII ex ducibus Boemanorum cum hominibus suis christianam religionem desiderantes suscepit et in octavis theophaniae baptizari iussit.* Wolfram, *Ethnogenesisen*, 140.

550. Čilinská, *Zur Frage*, 83. Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, 50. Pohl, *Awaren*, 260. Fritze, *Untersuchungen*, 89. Geary, *Merowinger*, 160. Eggers, Samo, 82. Štih, *Eastern Alps*, 148. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 310. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 95, 321. Βλ. επίσης, Καρδαράς, Σάμο, 109-110.

551. Eggers, Samo, 79. Καρδαράς, Σάμο, 101.

ΟΥΓΓΑΡΙΑ

B5.1. Οι σχέσεις των Σλάβων με τους Αβάρους

Η παρουσία των πρώιμων Σλάβων στη σημερινή Ουγγαρία είναι συνυφασμένη με εκείνη των Αβάρων, ενός νομαδικού λαού που μετανάστευσε από την Κεντρική Ασία στην Ευρώπη⁵⁵². Οι Άβαροι, εκμεταλλευόμενοι την κατάλυση του γεπιδικού βασιλείου, την οποία πέτυχαν σε συνεργασία με τους Λογγοβάρδους και, στη συνέχεια, τη μετανάστευση των τελευταίων προς την Ιταλία, δημιούργησαν το 568 ένα ισχυρό χαγανάτο στον Μέσο Δούναβη⁵⁵³, το οποίο περιελάμβανε ετερογενή εθνολογικά στοιχεία (νομαδικά, γερμανικά και σλαβικά)⁵⁵⁴. Οι σχέσεις των πρώιμων Σλάβων με τους Αβάρους αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο για την ιστορία του βαρβαρικού κόσμου στην ανατολική Κεντρική Ευρώπη, με προεκτάσεις σε γειτονικές περιοχές. Το χρονικό τους εύρος καλύπτει περίοδο τριών περίπου αιώνων και αφορά σε ένα μεγάλο φάσμα επιδράσεων μεταξύ των Αβάρων και των σλαβικών φύλων, τα οποία είτε βρέθηκαν υπό την αβαρική κυριαρχία, είτε ως ανεξάρτητα φύλα συνεργάστηκαν με τους Αβάρους ή, σε μεταγενέστερη φάση, συμβίωσαν ειρηνικά με τους τελευταίους και δημιούργησαν έναν κοινό πολιτισμό. Παραμένοντας στα όρια της θεματικής μας, θα εξετάσουμε διεξοδικότερα την πρώτη φάση αυτών των σχέσεων που αφορά στην περίοδο της σλαβικής μετανάστευσης.

Η εμφάνιση των Αβάρων στον χώρο βόρεια του Καυκάσου αποτέλεσε ταυτόχρονα και την απαρχή των επαφών τους με τα σλαβικά φύλα. Ως σύμμαχοι του Βυζαντίου, οι Άβαροι μεταξύ 558 και 562 υπέταξαν νομαδικούς λαούς, συγκεκριμένα, τους Ζάλους, τους Σαβείρους Ούννους και τους Ουτιγούρους, καθώς και τους Άντες⁵⁵⁵. Με την εγκατάστασή τους στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων το 568, οι Άβαροι έθεσαν σταδιακά υπό τον έλεγχο τους σλαβικά φύλα της περιοχής, αλλά και του Κάτω Δούναβη⁵⁵⁶ και συγχρόνως έδωσαν ώθηση στην επέκταση των σλαβικών εγκαταστάσεων προς τα δυτικά και τα νότια⁵⁵⁷. Κατά τον ύστερο 6ο και πρώιμο 7ο αιώνα, τόσο οι βυζαντινές όσο και οι δυτικές πηγές αναφέρουν συχνά κοινές στρατιωτικές επιχειρήσεις Αβάρων και Σλάβων (ως υποτελών ή ανεξάρτητων φύλων), όπως ήταν οι πολιορκίες της Θεσσαλονίκης το

552. Για το αβαρικό χαγανάτο, βλ. Pohl, *Awaren*. Καρδαράς, *Άβαροι* καθώς και την αναθεωρημένη μετάφραση της μονογραφίας (Kardaras, *Avars*).

553. Για τις μεταβολές μεταξύ 566 και 568 στον Μέσο Δούναβη, βλ. Pohl, *Awaren*, 50-57. Pózán, Italy, 135-144. Καρδαράς, *Άβαροι*, 46-49 (*Avars*, 27-29).

554. Pohl, *Awaren*, 216-221, 225-236. Vida, *Conflict*, 13-46.

555. Μένανδρος, *Ιστορία*, 5. 3, 50:... *ἐξ ἐκείνου πλέον ἢ πρότερον ἔτεμνον τὴν γῆν τῶν Ἀντῶν καὶ οὐκ ἀνίσταν ἀνδραποδίζόμενοι ἄγοντές τε καὶ φέροντες*. Pohl, *Awaren*, 39-40. Καρδαράς, *Άντες*, 107.

556. Waldmüller, *Begegnungen*, 105-106. Pohl, *Awaren*, 121-122.

557. Fritze, *Bedeutung*, 47-99. Του ιδίου, *Untersuchungen*, 17B5.1.22. Barford, *Early Slavs*, 56-66.

586⁵⁵⁸ και το 617/18⁵⁵⁹ ή οι επιθέσεις τους, σε συνεργασία με τους Λογγοβάρδους, εναντίον της βυζαντινής Ιστρίας το 601 και της Κρεμόνας το 603⁵⁶⁰. Στις πηγές καταγράφονται και σλαβικές επιθέσεις με εντολή του χαγάνου των Αβάρων, όπως στη Θράκη το 585⁵⁶¹, στη Σιγγεδόνα το 592⁵⁶² και στον Κάτω Δούναβη το 594⁵⁶³. Αντίθετα, δεν γνωρίζουμε εάν οι μεγάλες σλαβικές επιθέσεις του 577/78⁵⁶⁴ και του 581-584⁵⁶⁵ οφείλονταν στην πρωτοβουλία ανεξάρτητων φύλων ή σε υποκίνηση των Αβάρων. Ακόμη, ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης αναφέρει ότι στο πλευρό των Αβάρων κατά τις συγκρούσεις με τον στρατηγό Πρίσκο το 599 στην περιοχή του Κάτω Τισσού πολέμησε μεγάλος αριθμός Σλάβων⁵⁶⁶. Ενδεικτική της κοινής στρατιωτικής δράσης, αλλά και της συμβίωσης, των δύο λαών είναι η πιθανή σύγχυση των ονόματων τους που καταγράφεται σε ορισμένες πηγές⁵⁶⁷.

Στο πλαίσιο της στρατιωτικής συνεργασίας, παρατηρείται η ανάθεση από τους Αβάρους στους Σλάβους κάποιων συγκεκριμένων καθηκόντων, κατά κύριο λόγο η παροχή στόλου. Οι Άβαροι χρησιμοποιούσαν τα σλαβικά πλοίαρια τόσο για να διαπλεύσουν τους ποταμούς, όσο και για την υποστήριξη από θαλάσσης των χερσαίων επιχειρήσεών τους. Κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626, ο σλαβικός στολίσκος πήρε μέρος στις συγκρούσεις και επιχείρησε να μεταφέρει περσικά στρατεύματα στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου⁵⁶⁸. Την υπαγωγή και τον βοηθητικό ρόλο των Σλάβων στον στρατό του αβαρικού χαγανάτου, ως ιδιαίτερο στρατιωτικό σώμα, δηλώνει πιθανότατα ο όρος *befulci* στο *Χρονικό του Φρεδεγάριου*⁵⁶⁹. Από την άλλη πλευρά,

-
558. Lemerle, *Miracles* I (116-165), 133-158 (117, 134): [ό των Αβάρων ήγούμενος] *καλεῖ πρὸς ἑαυτὸν τὴν ἄπασαν τῶν Σκλαβη-
νῶν θηριώδη φυλὴν - ὑπέϊκον γὰρ αὐτῷ τὴν καὶ τὰ τὸ ἔθνος ἄπαν*. Για την πολιορκία και το ζήτημα της χρονολόγησης της (586 ή 597), βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμβολή, 172-173. Pohl, *Awaren*, 101-107. Καρδαράς, *Άβαροι*, 77-78 (*Avars*, 48).
559. Lemerle, *Miracles* I (195-214), 184-189 και II, 184-185. Pohl, *Awaren*, 242-243. Curta, *Slavs*, 108. Καρδαράς, *Άβαροι*, 112 (*Avars*, 77-78).
560. Βλ. εν. Γ3.1 και Β7.1.
561. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, I, 7.1, 52: *τὸ γὰρ τῶν Σκλαυηνῶν ἔθνος ἐπαφίησιν, καὶ πλείστα τῆς Ῥωμαίων γῆς ἀποκείρεται, ...* Pohl, *Awaren*, 82-84. Madgearu, *Scythia*, 48. Curta, *Slavs*, 95-96.
562. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 3. 9, 226: *καὶ οὖν ὁ Χαγάνος τοῖς Σκλαυηνοῖς προστάττει ἀκατίων πλήθη τεκταίνεσθαι, ὅπως πρὸς διάβασιν σχοίη τὸν Ἰστρον πειθῆναι*. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμβολή, 162. Pohl, *Awaren*, 133. Madgearu, *Scythia*, 47-48 (593). Καρδαράς, *Άβαροι*, 79-80 (*Avars*, 50).
563. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 11. 5, 242: *... τὰ δὲ τῶν Σκλαβηνῶν πλήθη προστάττειν διαπεραιούσθαι τὸν Ἰστρον*. Pohl, *Awaren*, 139. Καρδαράς, *Άβαροι*, 81 (*Avars*, 51).
564. Μένανδρος, *Ιστορία*, απ. 20, 2, 190. Βλ. σχετικά, Waldmüller, *Begegnungen*, 106. Madgearu, *Scythia*, 37. Curta, *Slavs*, 91.
565. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 25, 248-249. Madgearu, *Scythia*, 38. Curta, *Slavs*, 92. Καρδαράς, *Όψεις*, 135-136.
566. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VIII, 3. 15, 289: *ἐζωργεῖτο δὲ μετὰ τὴν ἦταν τὸ θάρβαρον, καὶ ἤλωσαν Ἄβαροι μὲν τρισχίλιοι, ἄλλοι δὲ θάρβαροι πρὸς ταῖς τέτρασι χιλιάσι δισχίλιοι τε καὶ διακόσιοι, καὶ Σκλαυηνῶν χιλιάδες ὀκτώ*. Pohl, *Awaren*, 158, 216. Του ιδίου, *Beziehungen*, 348. Καρδαράς, *Όψεις*, 138-139.
567. Βλ. ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, 29, 14-18, 122: *Τὸ οὖν τοιοῦτον ἀλλάγιον ἐπὶ πολλοὺς χρόνους γινόμενον, οἱ ἐκείθεν τοῦ ποταμοῦ Σκλάβοι, οἱ καὶ Ἄβαροι καλούμενοι, ... Χρονικό της Μονεμβασίας*, 16, 134-135: *Οὕτως οἱ Ἄβαροι τὴν Πελοπόννησον κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες...* Ioannes Biclairensis, *Chronica*, (576.5), 214: *Avares litora maris captiose obsident, et navibus litora Thraciae navigantibus satis infesti sunt*. Pohl, *Awaren*, 67. Του ιδίου, *Beziehungen*, 346-347. Madgearu, *Scythia*, 36-37. Curta, *Slavs*, 91. Του ιδίου, *Barbarians*, 518, 531-532, 536-538. Olajos, *Hellade*, 106-110. Καρδαράς, *Όψεις*, 133, 136.
568. Καρδαράς, *Πολεμική τέχνη*, 196-197. Του ιδίου, *Όψεις*, 137-138. Για τον σλαβικό στολίσκο στην πολιορκία του 626, βλ. Pohl, *Awaren*, 252-253. Καρδαράς, *Άβαροι*, 123-125 (*Avars*, 85-86). Για τα σλαβικά πλοίαρια βλ. επίσης, *Havliková, Slavic Ships*, 89-104.
569. *Fredegarius, Chronica*, IV, 48, 208: *Winidi befulci Chuni fuerant iam ab antiquito, ut, cum Chuni in exercitu contra gentem qualibet adgredebant, Chuni pro castra adunatum illorum stabant exercitum, Winidi vero pugnabant: si ad*

σύμφωνα με τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, οι Σλάβοι φαίνεται ότι υιοθέτησαν πρότυπα της αβαρικής πολεμικής τέχνης, όπως τη χρήση του θώρακα και των πολιορκητικών μηχανών⁵⁷⁰. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι Σλάβοι προσεταιρίστηκαν τους Αβάρους προκειμένου να αντιμετωπίσουν ισχυρότερους γείτονες ή να εκπληρώσουν κάποιον πολύ φιλόδοξο στόχο. Στην πρώτη περίπτωση, οι λεγόμενοι «Σλάβοι των Άλπεων» στην Αυστρία και τη Σλοβενία ζήτησαν το 595 τη βοήθεια των Αβάρων για να αντιμετωπίσουν τους Βαυαρούς⁵⁷¹, ενώ το 617/18 οι Άβαροι δέχθηκαν να συνδράμουν τους Σλάβους, ώστε να πολιορκήσουν από κοινού τη Θεσσαλονίκη⁵⁷². Όλα τα παραπάνω οδήγησαν στην υιοθέτηση από αρκετούς μελετητές του όρου «Αβαροσλάβοι», ο οποίος, κατά την άποψή μας, έχει δικαιολογημένα αμφισβητηθεί για την ορθότητά του αναφορικά με την υπό εξέταση περίοδο⁵⁷³.

Για έναν περίπου αιώνα, από τα μέσα του 6ου έως τα μέσα του 7ου, οι σχέσεις των Αβάρων με τους υποτελείς τους Σλάβους δεν είχαν χαρακτήρα έντονων πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων· χαρακτηρίζονταν κυρίως από την ένταξη των τελευταίων αφενός στη στρατιωτική δύναμη του αβαρικού χαγανάτου και αφετέρου στο οικονομικό σύστημα της νομαδικής κοινωνίας, με σαφή διάκριση ανάμεσα στον κυρίαρχο-πολεμιστή και τον υποτελή-καλλιεργητή που κατέβαλε φόρο⁵⁷⁴. Κατά τη δεκαετία του 620 μαρτυρούνται διενέξεις μεταξύ των δύο λαών, με κυριότερη, όπως είδαμε, την εξέγερση του Σάμο. Ακόμη, το 626, μετά την καταστροφή του σλαβικού στόλου στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, Σλάβοι στρατιώτες εξοντώθηκαν με εντολή του χαγάνου⁵⁷⁵, ενώ λίγο αργότερα οι συγκρούσεις αυτές γενικεύθηκαν εντός του αβαρικού χαγανάτου⁵⁷⁶.

Επειδή οι Σλάβοι ασκούσαν αγροτικές δραστηριότητες, πρωταρχικής σημασίας για τη νομαδικού τύπου οικονομία του αβαρικού χαγανάτου αποτελούσε η εξασφάλιση καλλιεργητών και αγροτικών προϊόντων, στοιχείο που προκύπτει ήδη από την επίθεση των Αβάρων στους Άντες το 558 και τη μεταφορά αιχμαλώτων για παραγωγικούς σκοπούς⁵⁷⁷. Καθώς οι νομάδες Άβαροι δεν ήταν οι ίδιοι καλλιεργητές, η στρατιωτική και οικονομική σημασία των σλαβικών φύλων κατέστησε αναγκαία για εκείνους να διασφαλίσουν της εξάρτηση των σλαβικών πληθυσμών που ζούσαν στην περιφέρεια του χαγανάτου. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται τόσο οι επιχειρήσεις εναντίον των Σλάβων του φυλάρχου Δαυρεντίου (ή Δαυρίτα) στον Κάτω Δούναβη το 578 και των

vincendum prevalebant, tunc Chuni predas capiendum adgrediebant; sin autem Winidi superabantur, Chunorum auxilio fulti virebus resumebant. Ideo befulci vocabantur a Chunis, eo quod duplicem in congressione certamine vestilia priliae facientes ante Chunis precederint. Pohl, *Awaren*, 114. Szóke, *Kulturelle Kontakte*, 9. Curta, *Fredegar*, 149-151. Eggers, *Samo*, 79-80. Καρδαράς, *Πολεμική τέχνη*, 190-191. Του ιδίου, *Όψεις*, 138. Havlíková, *Mutual relations*, 23.

570. Pohl, *Beziehungen*, 348. Καρδαράς, *Πολεμική τέχνη*, 190, 200. Του ιδίου, *Όψεις*, 139.

571. Βλ. εν. Β7.1. Καρδαράς, *Όψεις*, 137.

572. Lemerle, *Miracles I* (197-198), 185. Καρδαράς, *Όψεις*, 137.

573. Βλ. Pohl, *Awaren*, 100. Καρδαράς, *Όψεις*, 137.

574. Čilinská, *Beziehungen*, 51-52. Καρδαράς, *Όψεις*, 139. Havlíková, *Mutual relations*, 23.

575. *Πασχάλιο Χρονικό*, 724. ἄλλοι δὲ ὀλίγοι Σκλάβοι ἐξειλήσαντες κολύμβω, καὶ ἐξελθόντες ἐπὶ τὸ μέρος ἐνθα ἴστατο ὁ ἄθεος Χαγάνος, ἐσφάγησαν κατ' ἐπιτροπὴν αὐτοῦ. Καρδαράς, *Άβαροι*, 137 (*Avars*, 88).

576. Πισίδης, *Αυτοσχέδιοι*, 244, στ. 78-81: Πάρθοι δὲ Πέρσας πυρπολοῦσι καὶ Σκύθης / Σκλάβον φονεύει καὶ πάλιν φονεύεται, / καὶ τοῖς ἐαυτῶν ἡματωμένοι φόνους / πολλὴν ἔχουσι φύρσιν εἰς μίαν μάχην. *Πασχάλιο Χρονικό*, 725: Τινὲς δὲ ἔλεγον ὅτι οἱ Σκλάβοι θεωρήσαντες τὸ γεγονός ἐπῆραν καὶ ἀνεχώρησαν, καὶ διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη καὶ ὁ κατάρτος Χαγάνος ἀναχωρῆσαι καὶ ἀκολουθῆσαι αὐτοῖς. Pohl, *Awaren*, 254-255. Curta, *Slavs*, 109. Καρδαράς, *Όψεις*, 139-141.

577. Čilinská, *Beziehungen*, 49-50. Pohl, *Awaren*, 117, 236. Καρδαράς, *Όψεις*, 140. Szóke, *Kulturelle Kontakte*, 42-43. Havlíková, *Mutual relations*, 23.

Αντών το 602⁵⁷⁸, όσο και η προσέγγιση των Σλάβων, οι οποίοι ζούσαν «στα όρια του δυτικού Ωκεανού», περί το 592, προκειμένου να συμμαχήσουν μαζί τους⁵⁷⁹. Ακόμη, επιδιώκοντας με έμμεσο τρόπο την αναγνώριση της κυριαρχίας του από τα ανεξάρτητα σλαβικά φύλα του Κάτω Δούναβη, ο χαγάνος των Αβάρων ζήτησε μέρος από τη λεία των Βυζαντινών κατά τις επιχειρήσεις του 593 με πρόσχημα ότι ο στρατηγός Πρίσκοκς κινήθηκε σε εδάφη της αβαρικής δικαιοδοσίας και εναντίον υπηκόων του χαγάνου⁵⁸⁰. Σύμφωνα με τον W. Pohl, η διανομή της λείας από τις σλαβικές περιοχές, όπως και οι αξιώσεις επί των Σλάβων του Δαυρεντίου, ήταν υπόθεση γοήτρου για τον χαγάνο, ενώ, σύμφωνα με τον F. Curta, οι αξιώσεις των Αβάρων θεμελιώνονταν επάνω στις αντιλήψεις των νομαδικών λαών. Οι Άβαροι θεωρούσαν τον Δούναβη ως όριο μεταξύ της περιοχής του εχθρού, που δεν βρισκόταν υπό την εξουσία του χαγάνου, και της δικής τους περιοχής (τη «ζώνη της ειρήνης»), στην οποία ζούσαν οι Σλάβοι του Κάτω Δούναβη⁵⁸¹. Επίσης, όπως αναφέρθηκε, η εξέγερση των *Winedi* υπό τον Σάμο οφειλόταν, μεταξύ άλλων, στην καθιερωμένη νομή της ετήσιας συγκομιδής των υποτελών Σλάβων από τους Αβάρους, η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον ρόλο των Σλάβων στην παραγωγική-οικονομική δομή του αβαρικού χαγανάτου.

Η δεύτερη φάση αυτών των σχέσεων (από τα μέσα του 7ου έως τον πρώιμο 9ο αιώνα) υπερβαίνει χρονικά και θεματικά το πλαίσιο της παρούσας μελέτης· σημειώνουμε ωστόσο το γενικό της περίγραμμα, το οποίο, εξαιτίας της εσωτερικής κρίσης του αβαρικού χαγανάτου μετά την αποτυχία κατάληψης της Κωνσταντινούπολης το 626 παρουσιάζει διαφορετική εικόνα συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Αποτέλεσμα αυτής της κρίσης ήταν η μετακίνηση αβαρικών πληθυσμών από το κέντρο προς την περιφέρεια, σε περιοχές όπου ζούσαν σλαβικά φύλα, με αποτέλεσμα τη μονιμότερη εγκατάσταση και τη στροφή τους προς την καλλιέργεια της γης⁵⁸². Η δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται από την ειρηνική συμβίωση των δύο λαών, τη σταδιακή προσαρμογή των Αβάρων από τον νομαδισμό στη μόνιμη εγκατάσταση και την ανάπτυξη νέων, μικτών εθνολογικά εγκαταστάσεων, όπου η προγενέστερη σχέση κυρίαρχου και υποτελούς έδωσε τη θέση της στην ανάπτυξη κοινών πολιτισμικών στοιχείων.

Οι νέες δημογραφικές, πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες παρατηρούνται κυρίως στο βόρειο τμήμα του χαγανάτου κατά τον 7ο και 8ο αιώνα. Στη νοτιοδυτική Σλοβακία εντοπίστηκαν κοιμητήρια με διττή ταφική πρακτική, όπως η *Devínska Nova Ves*, τα οποία, σε συνάρτηση με την έλευση νέων πληθυσμών και τη δημιουργία μικτών εθνολογικά εγκαταστάσεων, αντανακλούν τη σταδιακή μεταβολή στα ταφικά έθιμα των Σλάβων υπό την επίδραση των Αβάρων⁵⁸³. Αντίστοιχη εικόνα παρατηρείται στη νότια Μοραβία με αντιπροσωπευτικό δείγμα τα σημαντικά ευρήματα στο *Mikulčice*, όπου συνυπάρχουν η νομαδική χυτή τεχνική στη μεταλλοτεχνία

578. Βλ. εν. Γ2.2.

579. Βλ. εν. Β2.2.

580. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 11, 17, 244-245: *ἀγέραςτος τῆς λείας μὴ μενέτω Χαγάνος. ἐπὶ τῆς ἐμῆς γῆς ἐπιβέθηκεν, περὶ τοὺς ἐμούς ὑπηκόους ἐξήμαρτεν. ἔστω τὰ τῆς εὐπραγίας κοινά*. Pohl, *Awaren*, 139-140. Curta, *Slavs*, 103. Για τις επιχειρήσεις του Πρίσκου, βλ. εν. Γ2.2.

581. Βλ. Pohl, *Awaren*, 117. Curta, *Slavs*, 207-208. Καρδαράς, Όψεις, 142-143.

582. Pohl, *Awaren*, 282, 286. Καρδαράς, Όψεις, 144. Του ιδίου, *Άβαροι*, 157 (*Avars*, 112-113). Ως δείγμα της προσαρμογής των Αβάρων σε νέο τρόπο ζωής κατά τον ύστερο 7ο αιώνα εκλαμβάνονται και τα ευρήματα από «σλαβικά τηγάνια» σε αβαρικές εγκαταστάσεις, μαζί με αντίστοιχα σκεύη μεσογειακής προέλευσης. Βλ. Vida, *Integration*, 264-265.

583. Zeman, *Tszechoslowakei*, 180-185. Zábojník, Slovakia, 401-437. Čilinská, *Development*, 238, 246, 251-262. Της ίδιας, Nordrand, 273-278. Barford, *Early Slavs*, 78-79. Fusek, *Westslawakei*, 140. Brather, *Archäologie*, 260. Βλ. επίσης, Καρδαράς, Όψεις, 145-146.

και η τροχήλατη πλέον σλαβική κεραμική. Τα ευρήματα του Mikulčice αντικατοπτρίζουν τον λεγόμενο «προμοραβικό πολιτισμό» (τελευταίο τέταρτο του 7ου και 8ος αιώνας), ο οποίος διαφέρει σημαντικά από τον πολιτισμό τόσο της μετανάστευσης των λαών, όσο και των πρώιμων Σλάβων⁵⁸⁴. Η συμβίωση των δύο λαών εντοπίζεται και στην ανατολική Κάτω Αυστρία, όπου σε αρκετά κοιμητήρια του 8ου αιώνα διακρίνεται σλαβικός πληθυσμός που ζούσε υπό αβαρική κυριαρχία και είχε υιοθετήσει τα έθιμα και την ενδυμασία των Αβάρων⁵⁸⁵. Από την άλλη πλευρά, η εξέταση των γραπτών πηγών για τον πρώιμο 9ο αιώνα, οι οποίες αντανακλούν την κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά την υποταγή των Αβάρων στον Καρλομάγνο το 796, δείχνει τη σταδιακή αφομοίωση των αβαρικών καταλοίπων από τους πολυπληθέστερους Σλάβους και την κυριαρχία των δεύτερων στην Παννονία, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από σχετικά αρχαιολογικά ή γλωσσολογικά τεκμήρια⁵⁸⁶. Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της δεύτερης φάσης, μπορούμε να εικασουμε ότι ο όρος «Αβαροσλάβοι» θα είχε πιο ουσιαστικό περιεχόμενο εάν χρησιμοποιηθεί ως δηλωτικό αυτών των συνθηκών και όχι των κοινών επιθέσεων ή της συμβίωσης δύο λαών με σχέση κυρίαρχου-υποτελούς, οι οποίοι διατηρούσαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

B5.2. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στην Ουγγαρία

Στρέφοντας το ενδιαφέρον μας στον υλικό πολιτισμό που αντανακλά την πρώτη φάση των παραπάνω σχέσεων, τα ευρήματα του πολιτισμού Πράγας στην Ουγγαρία (κέντρο του αβαρικού χαγανάτου), περιλαμβάνουν κυρίως χειροποίητη κεραμική και εντοπίζονται τόσο δυτικά του Μέσου Δούναβη όσο και στις βορειοανατολικές ορεινές περιοχές της χώρας. Ένα από τα ζητήματα που εγείρονται είναι ότι παρόμοιοι τύποι αγγείων κατά την πρώιμη αβαρική περίοδο (568–660) αποδίδονται και στα γερμανικά κατάλοιπα της περιοχής, γεγονός που οδήγησε στην αμφισβήτηση της σύνδεσης των απλών χειροποίητων τύπων και των παραλλαγών τους με τον πολιτισμό Πράγας. Στην Ουγγαρία διακρίνονται δύο ομάδες αγγείων τύπου Πράγας. Η πρώτη έχει εμφανείς ομοιότητες με τα τυπικά στοιχεία του πολιτισμού, ενώ η δεύτερη παρουσιάζει αρκετά τοπικά χαρακτηριστικά. Τα αγγεία της πρώτης ομάδας είναι καλύτερης ποιότητας· είναι κατασκευασμένα από πηλό αναμεμιγμένο κυρίως με χαλίκι ή σπανιότερα με ασβεστίτη, το χρώμα τους είναι γκρίζο-μαύρο, έχουν λεπτά τοιχώματα και είναι ελαφρύτερα. Στη δεύτερη ομάδα, ο πηλός φέρει προσμίξεις από κατάλοιπα άλλων κεραμικών. Τα αγγεία αυτά έχουν χοντρά τοιχώματα, τραχύτερη επιφάνεια από εκείνα της πρώτης ομάδας, καφέ-κόκκινο ή γκρίζο-μαύρο χρώμα και, σε κάποιο βαθμό, προσιδιάζουν στη νομαδική κεραμική⁵⁸⁷.

Όπως στις υπόλοιπες χώρες, παρόμοια και στην Ουγγαρία εμφανίζονται δύο «σχολές» γύρω από το ζήτημα των πρώιμων Σλάβων. Ο I. Βόνα, κύριος εκπρόσωπος της πρώτης θεωρίας, υποβαθμίζει την παρουσία τους στον ουγγρικό χώρο. Λαμβάνοντας ως αφετηρία το έτος 568, απορρίπτει τη άποψη περί της προγενέστερης εγκατάστασης των Σλάβων, καθώς και αυτή για τη

584. Čilinská, *Development*, 262-269. Poláček, Mikulčice, 229-233. Profandová, *Awarische Funde*, 219-221.

585. Friesinger, *Niederösterreich*, 13-14. Szóke, *Kulturelle Kontakte*, 42. Pohl, *Beziehungen*, 349, 351, σύμφωνα με τον οποίο η αβαρική κυριαρχία και ο εκσλαβισμός μίας περιοχής λειτουργούσαν συμπληρωματικά μέσω των αλληλεπιδράσεων. Βλ. επίσης, Καρδαράς, Όψεις, 144-146.

586. Sós, *Bevölkerung*, 66-83. Καρδαράς, Όψεις, 146-148.

587. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 147-153.

συμβίωσή τους με γερμανικά στοιχεία. Για την τελευταία, είχαν προβληθεί ως τεκμήρια ορισμένα αγγεία με ελαφρώς έξω νεύον χείλος που εντοπίστηκαν σε γεπιδικά και λογοβαρδικά κοιμητήρια και χρονολογούνται περί το 525/50. Σύμφωνα με τις θέσεις του Βόνα, τα συγκεκριμένα ευρήματα, όπως και αντιστοιχά τους στην Αυστρία, σχετίζονται με τη σουηβική κεραμική, ενώ ορισμένοι τύποι του πολιτισμού Πράγας κατά την αβαρική περίοδο αποδίδονται σε τοπική χειροποίητη κεραμική του 6ου αιώνα. Ο Βόνα εκτιμά ότι οι Σλάβοι εμφανίστηκαν στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων μετά την εγκατάσταση των Αβάρων το 568, καθώς έως τότε οι Γεπίδες εμπόδιζαν τη σλαβική διείσδυση. Αντίθετα, η Ά. Σός έκανε λόγο για σλαβική κεραμική ήδη από τις απαρχές του αβαρικού χαγανάτου και αναζήτησε την προέλευσή της τόσο στον πολιτισμό Πράγας, όσο και στον Πένκοβκα⁵⁸⁸. Υιοθετώντας σε γενικές γραμμές τη δεύτερη θεώρηση, η οποία είναι εγγύτερη προς τις σύγχρονες προσεγγίσεις της ουγγρικής έρευνας, θα επιχειρήσουμε να αποδώσουμε μία σφαιρική εικόνα των σχετικών με το ζήτημά μας δεδομένων. Σύμφωνα με την καταγραφή του T. Vida, στην Ουγγαρία απαντούν 16 διαφορετικές θέσεις σλαβικών ευρημάτων, εκ των οποίων το ήμισυ περίπου προέρχεται από το αβαρικό κοιμητήριο του Budakalász–Dunapart. Από τις καταγραφείσες θέσεις μόνο δύο αποτελούν οικισμούς (Nagykanisza–Inkey kápolna και Sály–Lator), ενώ τέσσερις αφορούν σε αβαρικά κοιμητήρια (Kölked–Feketekapu A, Rókaszeptk, Oroszlány, Zalakomár), στα οποία, δίπλα στα αβαρικά, εντοπίζονται επίσης σημαντικά ευρήματα που αποδίδονται στους Σλάβους⁵⁸⁹.

Στα αγγεία τύπου Πράγας από το Budakalász–Dunapart συγκαταλέγονται χειροποίητα δοχεία και γαβάθες, ένα εκ των οποίων είναι αμφικωνικού σχήματος. Τα αγγεία με κτενωτή διακόσμηση (π.χ. με οριζόντιες ή κάθετες γραμμές), χρονολογούνται στο β΄ ήμισυ του 7ου αιώνα και διαφέρουν από τα προγενέστερα αδιακόσμητα. Στο Budakalász (όπως και στο Kölked–Feketekapu A) δεν υπάρχουν ίχνη καύσεων δίπλα στα αγγεία τύπου Πράγας⁵⁹⁰. Από το Kölked–Feketekapu A, και ειδικότερα από τον τομέα στον οποίο εντοπίζονται επίσης γερμανικά ευρήματα, προέρχονται 15 αγγεία τύπου Πράγας του ύστερου 6ου/πρώιμου 7ου αιώνα, τα οποία είναι τροχήλατα και φέρουν διακόσμηση με κυματιστές γραμμές⁵⁹¹. Στο Oroszlány εντοπίστηκαν τρία χειροποίητα αγγεία σε αντίστοιχες ταφές⁵⁹². Στο Zalakomár, σε ένα από τα αγγεία τύπου Πράγας του 7ου αιώνα υπάρχει ενσφράγιση διακόσμηση σε σχήμα σταυρού. Τα νεότερα χρονολογικά αγγεία φέρουν στους ώμους διακόσμηση με παράλληλες ή τεθλασμένες γραμμές⁵⁹³. Τα αγγεία τύπου Πράγας στα αβαρικά κοιμητήρια (όπου απαντούν ενταφιασμοί) έχουν μικρότερο ύψος (12-16 εκ.) και φαίνεται ότι δεν χρησίμευαν ως τεφροδόχοι, αλλά για την απόθεση τροφής και πόσης, παρόμοια με άλλα αγγεία. Σε δύο μόνο περιπτώσεις, κεραμική τύπου Πράγας βρέθηκε σε καύσεις (ταφές αρ. 77 και 106) στο Rókaszeptk (α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα), οι οποίες μπορούν να αποδοθούν

588. Sós, Orslány, 105-124. Της ιδίας, *Bevölkerung*, 84-93. Βόνα, *Vierteljahrhundert*, 303-307. Βλ. επίσης, Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 148.

589. Βλ. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 151, και 290-295 (αρ. 820-872) για τη συνολική καταγραφή θέσεων και κεραμικών ευρημάτων, τα οποία κατατάσσει ως «Ομάδα III E». Σημειώνουμε ότι μία θέση, το Komárno–Robotnícka (αρ. 862, 294), βρίσκεται στη Σλοβακία.

590. Στο ίδιο, 149 (και υποσ. 251), 151, 153-154, 290-293 (αρ. 820-853). Stanciu – Virag, *Theissbecken*, 186, οι οποίοι διακρίνουν ομοιότητες μεταξύ των ευρημάτων του Budakalász–Dunapart και του Tășnad–Sere.

591. Kiss, *Keramik*, 335-336. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 151, 294 (αρ. 863). Gavrituchin, *Archaeological Heritage*, 63.

592. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 148, 294 (αρ. 867-869).

593. Szóke, *Kulturelle Kontakte*, 21. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 295 (αρ. 872).

στους Σλάβους⁵⁹⁴. Στη βορειοανατολική Ουγγαρία, από την εγκατάσταση του Sály–Lator στους πρόποδες της οροσειράς του Bükk, προέρχονται αγγεία τύπου Πράγας με ύψος 30-40 εκ.⁵⁹⁵. Επίσης, η εγκατάσταση της Kisvárda μεταξύ του Τισσού και του Κάτω Someș, κοντά στο τριεθνές Ουγγαρίας–Σλοβακίας–Ουκρανίας, χρονολογείται, με βάση την κεραμική, στο β΄ ήμισυ του 6ου/πρώιμο 7ο αιώνα. Σε μικρή απόσταση, στο Zemplénagárd, εντοπίστηκαν καύσεις σε τύμβο του 7ου αιώνα και στο Karos ένα κοιμητήριο με τεφροδόχους του 7ου και του 8ου αιώνα⁵⁹⁶.

Τις απόψεις της Ά. Σός σχετικά με την απόδοση των υπό εξέταση ευρημάτων στους πρώιμους Σλάβους (φορέων των πολιτισμών Πράγας και Πένκοβκα), ακολούθησαν περισσότεροι μελετητές. Αναφορικά με τον δεύτερο, ευρήματα, όπως η κεραμική του Oroszlány και κάποια κοσμήματα (π.χ. τα αστερόσχημα ενώτια στο Oroszlány, στο Pécs–Köztemető και στο Cserkút⁵⁹⁷), συσχετίζονται με τον Πένκοβκα και την πιθανή μετακίνηση, μαζί με τους Αβάρους, υποτελών αντικών πληθυσμών από τον Μέσο Δνείπερο προς το λεκανοπέδιο των Καρπαθίων⁵⁹⁸. Σε αυτά προστίθενται και ορισμένα διακοσμητικά στοιχεία «τύπου Μαρτίνοβκα», συγκεκριμένα, αυτά που προέρχονται από το κοιμητήριο του Zámardi–Rétiföldek (μία χυτή «σλαβική τοξωτή περόνη», μία αργυρή διακόσμηση φυλαχτού που φέρει τέσσερα ανθρώπινα πρόσωπα διατεταγμένα σε σχήμα σταυρού, μία διακόσμηση φαρέτρας από οστό με κεφαλές πτηνών και μία ανθρωπόμορφη αργυρή διακόσμηση ιμάντα)⁵⁹⁹, εκείνα από το Kőlked–Feketekapu A (μία περόνη «τύπου Δνείπερου» με κεφαλές πτηνών, περ. 625–675, και δύο πόρπες ζώνης που φέρουν ζεύγη κεφαλών ζώων αντιθετικά τοποθετημένων)⁶⁰⁰ καθώς και ορισμένα εξαρτήματα από το Rókaszeptek (ταφές αρ. 72 και 92)⁶⁰¹. Ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί μία χρυσή πόρπη ζώνης με την επιγραφή *ΑΝΤΙΚΟΣ*, η οποία εντοπίστηκε σε ταφή Γερμανού αξιωματούχου στο Kesztele–Fenekpuszta–Pusztaszentegyháza. Πιθανόν ο κάτοχός της πήρε μέρος στην εκστρατεία του 602 υπό τον στρατηγό Αψίχ εναντίον των Αντών, συμμάχων του Βυζαντίου, και το συγκεκριμένο εύρημα είναι βυζαντινό αντικείμενο που περιείλθε στα χέρια των Αβάρων⁶⁰². Αν και η υπόθεση σχετικά με τη μετακίνηση αντικού πληθυσμού από την Ουκρανία είναι εύλογη, η γενικότερη παρουσία μικρού αριθμού ευρημάτων του Πένκοβκα στην Κεντρική Ευρώπη δεν δικαιολογεί τη θέση σχετικά με τη διάδοση του πολιτισμού στην περιοχή. Όπως επίσης σημειώθηκε στο εν. Α2.6, αφενός τα ευρήματα «τύπου Μαρτίνοβκα» δεν είναι τυπικά σλαβικά, αφετέρου υπήρχαν αλληλεπιδράσεις μεταξύ των σλαβικών φύλων,

594. Friesinger, *Niederösterreich*, 13. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 148-149, 151, 154. Με τον τύπο Πράγας στο Rókaszeptek συσχετίζονται αντικείμενα από 12 ταφές και τρία τυχαία ευρήματα αγγείων (Vida, *ό.π.*, 294, αρ. 866).

595. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 149 και υποσ. 249, 294 (αρ. 870, με αναφορά σε αδημοσίευτο υλικό). Fusek – Zábójník, *Ausklang*, 554 (με χρονολόγηση στο β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα).

596. Stanciu, Gepiden, 428.

597. Čilinská, *Development*, 243. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 154-155. Για τα αγγεία τύπου Πράγας στο Cserkút (ά ήμισυ του 7ου αιώνα), βλ. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 148, 151, 294 (αρ. 857-858).

598. Kiss, *Keramik*, 325-338. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 74. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 155. Για τις επιδράσεις του Πένκοβκα στην αβαρική κεραμική, βλ. Vida, *ό.π.*, 146-147. Επιχειρώντας μία συνολικότερη προσέγγιση των ευρημάτων «τύπου Μαρτίνοβκα» και της κεραμικής «τύπου Δούναβη», η Ζ. Čilinská (*K otázke*, 19-25), διατύπωσε την άποψη ότι στις αρχές του 7ου αιώνα αντικοί πληθυσμοί από την Ουκρανία διείσδυσαν τόσο στην Κεντρική Ευρώπη (Ουγγαρία και Σλοβακία) όσο και στον Κάτω Δούναβη και την Κροατία.

599. Bárdos – Garam, *Zámardi–Rétiföldek*, ταφές αρ. 467/70, 621/89-90, 1377/180, 1467/192.

600. Gavrituchin, *Archaeological Heritage*, 67, 106 (εικ. 9.8-9, 14).

601. Profantová, “Cultural Change”, 222.

602. Kiss, *Wandel*, 268. Kardaras, *Anticus*, 273.

γεγονός που αποκλείει, κατά την άποψή μας, τη μονοσήμαντη απόδοση των ευρημάτων τύπου Πένκοβκα στην Κεντρική Ευρώπη σε μετακίνηση αντικού πληθυσμού.

Στη νοτιοδυτική Ουγγαρία, δυτικά της λίμνης Balaton, βρίσκεται η λοφώδης και δασώδης περιοχή του Zalavár, η οποία περικλείεται από τα έλη των ποταμών Zala και Mur με γνωστότερες θέσεις το Keszthely–Fenekpuszta και το Zalavár/Mosaburg⁶⁰³. Τα κοιμητήρια του Zalavár (Zalakovár, Kehida, Gyenesdiás, Rókaszetpek) αποτελούν τη λεγόμενη «ομάδα Rókaszetpek–Zalakovár», η οποία εμφανίσθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα και χαρακτηρίζεται από τη διττή ταφική πρακτική (ενταφιασμοί για τους Αβάρους και καύσεις για τους Σλάβους) με τις επιμέρους πρακτικές σε χωριστά σημεία του κοιμητηρίου. Στα κοιμητήρια αυτά παρατηρείται διακοπή κατά τον ύστερο 7ο αιώνα (περί το 670/90) και επαναχρησιμοποίησή τους κατά τον ύστερο 8ο/πρώιμο 9ο αιώνα, ταυτόχρονα με τη δημιουργία κάποιων νέων κοιμητηρίων. Για το μεσοδιάστημα δεν υπάρχουν ευρήματα μόνιμης εγκατάστασης στο Zalavár⁶⁰⁴. Εκτός από τα προαναφερθέντα κοιμητήρια, στην ίδια περιοχή υπάρχουν και ορισμένες πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις. Στο Balatonmagyaród–Hídnégrusza εντοπίσθηκε τετράγωνη ημιυπόγεια κατοικία με όστρακα αδικόσμησης κεραμεικής τύπου Πράγας (χειροποίητης και τροχήλατης), η οποία χρονολογείται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα. Στο Balatonmagyaród–Kiskáninár και στη Nagykánizsa–Inkey károlna ήλθαν στο φως ίχνη εγκατάστασης με ωειδείς ημιυπόγειες κατοικίες, καθώς και φούρνοι για παραγωγικούς σκοπούς. Η κεραμεική τύπου Πράγας φέρει διακόσμηση με παράλληλες ή κυματιστές γραμμές και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα⁶⁰⁵.

Όσον αφορά στην ιστορική ερμηνεία των ευρημάτων της «ομάδας Rókaszetpek–Zalakovár», είναι εύλογη η άποψη ότι, εφόσον τα πρώτα κοιμητήρια με διττή ταφική πρακτική στην Ουγγαρία χρονολογούνται στις αρχές του 7ου αιώνα, οι Σλάβοι είχαν διεισδύσει στην περιοχή νωρίτερα⁶⁰⁶. Διαφορετικές ωστόσο είναι οι εκτιμήσεις σχετικά με τον χώρο προέλευσης αυτών των σλαβικών πληθυσμών. Ο Β.Μ. Szőke υποστηρίζει ότι οι Άβαροι και οι Σλάβοι εποίκισαν ταυτόχρονα την περιοχή, με τους δεύτερους να προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη και να εγκαθίστανται στην Παννονία μετά την εκστρατεία των Αβάρων εναντίον των Αντών το 602. Ο Ούγγρος αρχαιολόγος διατυπώνει την υπόθεση ότι, μετά την αίσια έκβαση της εκστρατείας, οι Άβαροι εισήλθαν στην επικράτεια των Σλάβων *Dulebi* μεταξύ του Μέσου Δνεύστρου και τον Μπουγκ (αναφέρονται στο *Χρονικό του Νέστορα* τον 12ο αιώνα), και μετέφεραν αιχμαλώτους στην έως τότε ακατοίκητη περιοχή του Zalavár⁶⁰⁷. Ως αντίστοιχη περίπτωση προβάλεται εκείνη της μεταφοράς βυζαντινών αιχμαλώτων και της εγκατάστασής τους γύρω από το Keszthely κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα⁶⁰⁸. Για το διάστημα από τον ύστερο 7ο αιώνα έως περίπου το έτος 800, ο Szőke υποστηρίζει ότι οι

603. Szőke, *Südwestungarn*, 9. Του ιδίου, *Kulturelle Kontakte*, 7.

604. Sós, *Bevölkerung*, 84-89 (Rókaszetpek). Szőke, *Südwestungarn*, 9, 15-16. Του ιδίου, *Kulturelle Kontakte*, 14, 38, 44. Για τα αγγεία τύπου Πράγας στην Kehida (α' ήμισυ του 7ου αιώνα), βλ. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 151, 154, 294 (αρ. 861). Για το Rókaszetpek, βλ. επίσης Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 155.

605. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 149, 294 (αρ. 865). Szőke, *Kulturelle Kontakte*, 21. Bekić, *Rani srednji vijek*, 43.

606. Szőke, *Kulturelle Kontakte*, 42. Σύμφωνα με τους Fusek – Zábajník, (*Ausklang*, 551, 556) η σλαβική εγκατάσταση στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων ήταν προγενέστερη της έλευσης των Αβάρων και ανεξάρτητη από αυτή. Παρόμοια άποψη διατυπώνει και ο Petrović (*Terrestrial Communications*, 277).

607. Szőke, *Kulturelle Kontakte*, 42. Για την εκστρατεία του 602, βλ. εν. Γ2.2.

608. Szőke, *Südwestungarn*, 15. Του ιδίου, *Kulturelle Kontakte*, 42. Βλ. σχετικά, Vida, *Conflict*, 31-41. Kardaras, *Avars*, 109.

Σλάβοι του Zalavár είτε μετακινήθηκαν προς τον ποταμό Enns, όριο μεταξύ Αβάρων και Φράγκων, είτε διέφυγαν στη Στειρία ή την Καρινθία, στις ανατολικές Άλπεις και η επιστροφή τους μετά από έναν αιώνα απουσίας, διευκολύνθηκε από την υποταγή του αβαρικού χαγανάτου στους Φράγκους το 796⁶⁰⁹. Σε αντίθεση με αυτή την προσέγγιση, ο T. Vida, αν και δεν απορρίπτει ορισμένες ανατολικοευρωπαϊκές επιδράσεις, υποστηρίζει ότι τα χαρακτηριστικά της κεραμικής τύπου Πράγας στο Zalavár (όπως και ευρύτερα στην Ουγγαρία) παρουσιάζουν ομοιότητες κυρίως με τα ευρήματα στη Μοραβία και τη Σλοβακία⁶¹⁰.

Στις θέσεις του B.M. Szóke υπάρχουν ορισμένα σημεία, τα οποία, κατά την άποψή μας, θα πρέπει να επανεξεταστούν από ιστορική σκοπιά. Πρώτον, η θέση ότι ο στόχος της εκστρατείας του Αψίχ ήταν η μεταφορά αιχμαλώτων στερείται ευρύτερης θεώρησης των πολιτικοστρατιωτικών συνθηκών στον Κάτω Δούναβη κατά τη βυζαντινή αντεπίθεση μεταξύ 592 και 602. Εάν η ανάγκη της αβαρικής εκστρατείας στην Ανατολική Ευρώπη υπαγορευόταν μόνο από τον συγκεκριμένο στόχο, υπήρχαν ήδη πολυάριθμοι Σλάβοι εγκατεστημένοι στην περιφέρεια του αβαρικού χαγανάτου που μπορούσαν να μεταφερθούν σε μία συγκεκριμένη περιοχή, όπως το Zalavár. Ακόμη, όσον αφορά στον γεωγραφικό χώρο, η τοποθέτηση αφενός των Dulebi στη δυτική Ουκρανία και αφετέρου των Δυτικών Αντών (συμμάχων του Βυζαντίου, εναντίον των οποίων επιτέθηκαν οι Άβαροι) στον Κάτω Δούναβη, δεν επιτρέπει την υπόθεση διεξαγωγής επιχειρήσεων αυτής της κλίμακας, καθώς τη δεδομένη στιγμή το αβαρικό χαγανάτο βρισκόταν σε θέση άμυνας. Επισημαίνουμε ακόμη ότι το όνομα των Dulebi είναι πολύ μεταγενέστερο. Όπως είδαμε, ο Φρεδεγάριος, αναφερόμενος στους Σλάβους του Σάμο που καταπιέζονταν από τους Αβάρους, τους ονομάζει *Winedi* (και όχι *Du(d)lebi* όπως σημειώνει ο Szóke⁶¹¹), όνομα που ο μοναχός Νέστορας αντικατέστησε με εκείνο των *Dulebi*, προκειμένου να δηλώσει τους Σλάβους υποτελείς των Αβάρων⁶¹². Δύο υποθέσεις ακόμη μπορούν να διατυπωθούν: η πρώτη αφορά στην αιτία εγκατάλειψης της περιοχής κατά τον ύστερο 7ο αιώνα, την οποία ο Szóke δεν αποδίδει κάπου αλλά την εμφανίζει ως «οικειοθελή»⁶¹³. Προφανή αιτία πιστεύουμε, αποτελεί αρχικά η εξέγερση και στη συνέχεια η μετακίνηση από την Παννονία προς τη Βόρεια Μακεδονία ενός πολυεθνικού λαού υπό την ηγεσία του Βούλγαρου ηγεμόνα Κούβερ (βλ. εν. Γ4.2). Η δεύτερη υπόθεση σχετίζεται με την άποψη περί της επιστροφής των σλαβικών πληθυσμών στα πατρογονικά τους εδάφη στα τέλη του 8ου αιώνα. Ο επανεποικισμός της περιοχής θεωρούμε ότι συνδέεται με τους αβαροφραγκικούς πολέμους μεταξύ 791 και 796 και με τη μεταφορά Σλάβων στην περιοχή του Zalavár από τους Αβάρους ώστε να αποτελέσουν ανάχωμα στη φραγκική διείσδυση στην Παννονία.

Σύμφωνα με τον T. Vida, η κεραμική τύπου Πράγας και Πένκοβκα, αν και απαντά σποραδικά στα κοιμητήρια της αβαρικής περιόδου, κυρίως στον χώρο του Τισσού και μεμονωμένα δυτικά του Μέσου Δούναβη, άσκησε κάποια επιρροή σε άλλους, σύγχρονους με αυτούς, τύπους στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων. Ακόμη, τα πολύ περιορισμένα μεταλλικά διακοσμητικά

609. Szóke, *Südwestungarn*, 16. Του ιδίου, *Kulturelle Kontakte*, 14, 44 και 42-43 όπου και υποθέσεις σχετικές με τους εκεί Σλάβους κατά τον 9ο αιώνα.

610. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 154. Την εγκατάσταση Σλάβων στο Pókaszpetk κατά τον 8ο αιώνα, προερχόμενων από τη νότια Μοραβία ή τη δυτική Σλοβακία, είχε υποστηρίξει παλαιότερα η Á. Sós (*Bevölkerung*, 91).

611. Szóke, *Südwestungarn*, 16. Του ιδίου, *Kulturelle Kontakte*, 42-44.

612. Βλ. για το ζήτημα, Kunstmann, *Nestors Dulebi*, 44-61. Curta, *Slavs in Fredegar*, 10-11.

613. Vida, *Late Antique Population*, 237.

αντικείμενα, τα οποία φέρουν ανατολικοευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, δεν αποτελούν ασφαλές τεκμήριο για την εγκατάσταση στην περιοχή πολυάριθμου σλαβικού πληθυσμού. Εύστοχα, κατά την άποψή μας, ο Vida διατυπώνει δύο ακόμη θέσεις, πρώτον, ότι η διείσδυση των Σλάβων στην Παννονία πραγματοποιήθηκε πιθανόν από δύο διόδους, αφενός μαζί με τους Αβάρους μέσω του Κάτω Δούναβη, γεγονός που ερμηνεύει τα στοιχεία του Πένκοβκα, και αφετέρου από τα βόρεια (Μοραβία και Σλοβακία), γεγονός που συνάδει με τα στοιχεία του Πράγας, και δεύτερον ότι οι χώροι της ομαδικής εγκατάστασης των σλαβικών, των γερμανικών και των ρωμανικών πληθυσμών στην πρώην ρωμαϊκή Παννονία είχαν καθορισθεί από τους Αβάρους⁶¹⁴. Επίσης, σύμφωνα με τον P. Stadler, τα αγγεία με κτενωτή ή ενσφράγιστη διακόσμηση στον πυθμένα, τα οποία επιχωριάζουν στο βορειοδυτικό τμήμα του αβαρικού χαγανάτου, χρονολογούνται από το 630 και εξής, καθώς τότε ξεκίνησε ο εντατικός εποίκισμός της συγκεκριμένης περιοχής, όπως και εκείνης νοτιοανατολικά του Άνω Τισσού. Η παρουσία αυτών των τύπων κεραμικής εκτείνεται περίπου έως το 800 και εμφανίζουν αναλογίες με ευρήματα στο Pécs αλλά και σε γειτονικές περιοχές του αβαρικού χαγανάτου με σλαβικούς πληθυσμούς, όπως η Κάτω Αυστρία και η Μοραβία. Ο μελετητής διακρίνει τη διαμόρφωση μίας τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας με διττή ταφική πρακτική και την απόθεση αγνείων της συγκεκριμένης κεραμικής, την οποία συσχετίζει με τη σύσταση του λεγόμενου «κράτους του Σάμο»⁶¹⁵.

---

614. Vida, *Awarenzeitliche Keramik*, 151, 153-155.

615. Stadler, *Avar Chronology*, 73, 78.

B6.1. Το περίγραμμα της σλαβικής εγκατάστασης

Στη Γερμανία, το ζήτημα της σλαβικής εγκατάστασης αφορά κατά κύριο λόγο στο ανατολικό τμήμα της χώρας, το οποίο αποτελούσε παλαιότερα ξεχωριστό κράτος (Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας/DDR, γνωστή και ως Ανατολική Γερμανία). Αναφορικά με το υπό εξέταση θέμα, η περιοχή αυτή, λόγω των πυκνών σλαβικών εποικισμών, ονομάζεται συμβατικά στην έρευνα *Germania Slavica*. Στην Ανατολική Γερμανία η έρευνα για τους πρώιμους Σλάβους έτυχε μεγάλου ενδιαφέροντος, ενώ ένα προσφιλές ιστοριογραφικό πρότυπο που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο αυτής ήταν εκείνο της «ειρηνικής συμβίωσης» μεταξύ των Γερμανών αυτοχθόνων και των Σλάβων εποίκων. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε καθοριστικά η υπαγωγή της Ανατολικής Γερμανίας στη σοβιετική σφαίρα επιρροής και η συνακόλουθη ανάγκη να αμβλυνθούν οι μνήμες του πολέμου προκειμένου να διευκολυνθεί η αποδοχή της σοβιετικής επικυριαρχίας.

Σχετικά με την παρουσία των πρώιμων Σλάβων στην ανατολική Γερμανία κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι μόνες μαρτυρίες προέρχονται από το *Χρονικό του Φρεδεγάρου* και αφορούν στο πλέγμα συμμαχιών που διαμόρφωσε η σύγκρουση του Σάμο με τον Δαγοβέρτο Α' ⁶¹⁶. Μετά τη νίκη του Σάμο στο Wogastisburg το 630/31, ο Φρεδεγάρου αναφέρει ως σύμμαχό του τον Ντερβάν (Dervanus dux), ηγεμόνα των Σορβίων, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ των ποταμών Ζάαλε και Έλβα και ήταν «για πολύ καιρό» υποτελείς των Φράγκων ⁶¹⁷. Σύμμαχοι του Σάμο έγιναν και οι Θουρίγγιοι υπό τον Φράγκο δούκα Ραδούλφο (Radulfus dux). Ο τελευταίος αποσκίρτησε από τους Φράγκους, οι οποίοι τον είχαν τοποθετήσει στη Θουριγγία το 633/34 προκειμένου να αντιμετωπίσει εκεί, καθώς και σε «άλλες περιοχές του φραγκικού βασιλείου», τις συχνές εισβολές του Σάμο ⁶¹⁸. Από την άλλη πλευρά, ως σύμμαχοι των Φράγκων αναφέρονται οι Σάξονες, οι οποίοι το 632/33 δέχθηκαν να υπερασπισθούν την ανατολική μεθόριο του φραγκικού βασιλείου με αντάλλαγμα την απαλλαγή τους από τον φόρο υποτελείας που κατέβαλαν στους Φράγκους ⁶¹⁹. Τα τοπικά φύλα της ανατολικής Γερμανίας

616. Βλ. εν. B4.4.

617. Fredegarius, *Chronica*, IV, 68, 238: *etiam et Dervanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant et ad regnum Francorum iam olem aspecserant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit*. Brachmann, *Kulturelle Beziehungen*, 117-119. Του ίδιου, DDR, 56. Dušek, *Thüringen*, 13. Herrmann – Struve, *Nordwest Slawen*, 255, 268. Pohl, *Awaren*, 260. Fritze, *Untersuchungen*, 86. Eggers, *Samo*, 64, 70. Brather, *Oder und Neisse*, 527. Οι Σόρβιοι έχουν θεωρηθεί και ως ο κλάδος των Σέρβων που παρέμεινε στην Κεντρική Ευρώπη μετά τη μετανάστευση μέρους των δεύτερων προς τα Βαλκάνια (βλ. εν. Γ5.5).

618. Fredegarius, *Chronica*, IV, 68, 238: *Multis post haec vecibus Winidi in Toringia et relequos vastandum pagus in Francorum regnum inruunt*. IV, 74-75, 244, 246 και 77, 248: *Radulfus dux, filius Chamaro, quem Dagobertus Toringia docem instetuit, pluris vecibus cum exercito Winedorum demicans, eosque victus vertit in fogam*. IV, 87, 260. *Gesta Dagoberti*, XXX–XXXI, 412. Dušek, *Thüringen*, 13. Herrmann – Struve, *Nordwest Slawen*, 255, 268. Hauptfeld, *Gentes*, 130. Eggers, *Samo*, 70-71. Geary, *Merowinger*, 160. Καρδαράς, Σάμο, 99.

619. Fredegarius, *Chronica*, IV, 74, 244-246: *Saxones missus ad Dagobertum dirigunt, petentes, ut eis tributa, quas fisci ditionibus dissolvebant, indulgerit; ipse vero eorum studio et utilitate Winidis resistendum spondent et Francorum limete de illis partibus custodire promittent*. *Gesta Dagoberti*, XXX, 412, 7-9. Dušek, *Thüringen*, 13. Herrmann – Struve, *Nordwest Slawen*, 268. Eggers, *Samo*, 71. Καρδαράς, Σάμο, 99.

εμφανίζονται ξανά στις πηγές μεταγενέστερα, στον ύστερο 8ο αιώνα, κατά τη διάρκεια των συγκρούσεών τους με τον Καρλομάγνο, και ως εκ τούτου οι συνθήκες του πρώιμου σλαβικού εποικισμού διερευνώνται κυρίως με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα⁶²⁰. Αναφορικά με τους Σόρβιους, και προκειμένου να διαφοροποιηθούν από τους υπόλοιπους Σλάβους–φορείς του πολιτισμού Πράγας στην ανατολική Γερμανία, αποδόθηκε σε αυτούς ένας ιδιαίτερος τύπος κεραμεικής, η λεγόμενη «ομάδα Rüssen» (η πρώιμη φάση της «ομάδας Λειψίας») ⁶²¹. Η εγκατάσταση των Σορβίων εικάζεται ότι συνδέεται με την εξάλειψη των Βάρνων από τους Φράγκους, οι οποίοι ζούσαν μάλλον ανατολικά του Μέσου Ζάαλε, και ότι, αντίστοιχα με τους φορείς του Πράγας, οι Σόρβιοι μετανάστευσαν από τη Βοημία στα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα⁶²². Απόγονοί τους θεωρούνται οι σημερινοί Σόρβιοι που ζουν στα κρατίδια της Σαξονίας και του Βρανδεμβούργου (οι Σόρβιοι της Λουσατίας).

Σύμφωνα με μία υπόθεση, οι πρώιμοι Σλάβοι (συμπεριλαμβανομένων και των Σορβίων) εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Γερμανία (αρχικά στον νότο) με την παρέμβαση των Αβάρων κατά την εισβολή των τελευταίων το 596 στη Θουριγγία⁶²³. Μεγαλύτερη απήχηση, ωστόσο, έχει η άποψη ότι η αρχική διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων στον ύστερο 6ο αιώνα ήταν αποτέλεσμα της παρέμβασης των Μεροβιγγείων Φράγκων που ήλεγχαν την περιοχή, με τη συναίνεση της τοπικής αριστοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι νέοι έποικοι πλήρωναν φόρο από την καλλιέργεια της γης στους Φράγκους ευγενείς ή, σε μικρότερο βαθμό, στους Θουρίγγιους και τους Βαυαρούς «φεουδάρχες»⁶²⁴. Υποστηρίζεται επίσης ότι κάποιες ομάδες Σλάβων μεταφέρθηκαν στον γερμανικό χώρο ως αιχμάλωτοι, π.χ. μετά τη νίκη των Αλαμανών το 631 εναντίον του Σάμο (βλ. παρακάτω). Η έλευση των πρώτων Σλάβων εποίκων στην ανατολική Γερμανία πραγματοποιήθηκε από διαφορετικές κατευθύνσεις, συγκεκριμένα, από την Τσεχία για το νότιο τμήμα και από την Τσεχία και την Πολωνία για το βόρειο. Σε γενικές γραμμές, όπως θα δούμε διεξοδικότερα, μέσω της σταδιακής διείσδυσης μικρών ομάδων, η περιοχή από τη Σαξονία έως τον ποταμό Χάβελ είχε δεχθεί τους πρώτους εποίκους λίγο πριν το 600, ενώ το κρατίδιο του Βρανδεμβούργου, το δυτικό Μεκλεμβούργο και οι παράκτιες περιοχές της Βαλτικής εποίκισθηκαν κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα⁶²⁵.

Σχετικά με τον υλικό πολιτισμό των πρώιμων Σλάβων στον ανατολικογερμανικό χώρο, αυτός διακρίνεται σε δύο ζώνες, με όριο μεταξύ τους τον ποταμό Χάβελ. Στον βορρά κυριαρχεί ο πολιτισμός Sukow–Dziedzice (εδώ ο «τύπος Sukow») και στον νότο ο πολιτισμός Πράγας. Αναφορικά με τα ταφικά έθιμα, στον βορρά παρατηρούνται περιορισμένα ευρήματα των τεφροδόχων τύπου Πράγας και καύσεις σε τύμβους, ενώ στους λιμένες της Βαλτικής απαντούν και ταφικά έθιμα που σχετίζονται με σκανδιναβικές παραδόσεις. Στον νότο αντίθετα, υπάρχουν τα τυπικά κοιμητήρια του πολιτισμού Πράγας, στα οποία παρατηρούνται τόσο η απόθεση τέφρας σε λάκκους όσο και τεφροδόχοι μέσα σε κυκλικούς ή ωοειδείς λάκκους μαζί με κτερίσματα, όπως αγγεία, διακοσμητικά στοιχεία ή αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Σε ορισμένες ταφές τύπου Πράγας υπήρχαν διπλές

620. Brather, *Oder und Neisse*, 527. Biermann, *North–East German Region*, 113. Jöns–Müller-Wille, *Current research*, 198-199.

621. Βλ. παρακάτω, υποσ. 647. Για τη λεγόμενη «παλαισορβική» γλώσσα, βλ. Westphalen – Zscheschang, *Leipziger Raum*, 61. Bily, *Sprachkontakt*, 131-147.

622. Brachmann, *DDR*, 56.

623. Βλ. Dušek, *Thüringen*, 10. Brachmann, *DDR*, 44. Spehr, *Pausnitz*, 298. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 29.

624. Herrmann – Struve, *Nordwest Slawen*, 254, 268. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 29. Jelínková, *Formirovanie*, 144.

625. Dušek, *Thüringen*, 44. Brachmann, *DDR*, 44, 47, 52. Herrmann – Struve, *Nordwest Slawen*, 255, 268. Bialeková, *Expansion*, 43. Schoknecht, *Mecklenburg–Vorpommern*, 513-514. Barford, *Early Slavs*, 64. Brather, *Oder und Neisse*, 528. Βλ. επίσης, Dulnicz, *Archäologische Studie*, 24, 50. Müller – Wehner, *Wagrien*, 219.

καύσεις σε τεφροδόχους (άνδρα και γυναίκα, γυναίκα και παιδιού κ.λπ.)⁶²⁶. Όσον αφορά στην κεραμική, στον νότο κυριαρχούν τα ψηλότερα, με σιγμοειδές περίγραμμα και έξω νεύον χείλος αγγεία τύπου Πράγας και στον βορρά τα σφαιρικά και μικρού ύψους αγγεία τύπου Sukow. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στο Prütze, οι δύο τύποι συνυπάρχουν. Η αδιακόσμητη κεραμική επιβιώνει έως τον 10ο αιώνα. Μικρό ποσοστό αγγείων και των δύο τύπων, τόσο τα χειροποίητα όσο και τα πιο περιορισμένα τροχήλατα, φέρουν είτε κτενωτή διακόσμηση (συνήθως οριζόντιες ή κάθετες κυματιστές γραμμές), είτε αυλακώσεις. Σπανιότερη είναι η διακόσμηση με κύκλους και στιγμές ή άλλα διακοσμητικά θέματα⁶²⁷.

Στις ανοικτές εγκαταστάσεις στις πεδιάδες του βορρά, καθώς και στα παράκτια εμπορικά κέντρα του Μεκλεμβούργου, είναι πολυάριθμα τα ισόγεια κτίσματα. Οι ημιυπόγειες κατοικίες, χαρακτηριστικό του νότου, απαντούν εδώ σε μικρότερο βαθμό και είναι κυρίως ωσειδούς ή ακανόνιστου σχήματος αντί του τετράγωνου του τύπου Πράγας. Τα ισόγεια κτίσματα δεν φέρουν υποστυλώματα και είναι κατασκευασμένα από κορμούς δέντρων, όπως και τα ημιυπόγεια. Η χρήση των τελευταίων παρατηρείται τουλάχιστον έως τον 10ο αιώνα. Υπάρχουν επίσης κτίσματα για παραγωγικούς και άλλους σκοπούς⁶²⁸. Οι φορείς του πολιτισμού Πράγας επιβιώνουν το αργότερο έως τις αρχές του 8ου αιώνα μεταξύ των ποταμών Έλβα, Χάβελ και Spree⁶²⁹, ενώ ο Sukow στον βορρά αντικαθίσταται σταδιακά από μεταγενέστερους τύπους (Feldberg, Tornow, Badorf, Menkendorf), οι οποίοι συσχετίζονται με τοπικά σλαβικά φύλα⁶³⁰.

Στον χώρο διάδοσης του «τύπου Sukow» στη Γερμανία, οι σημαντικότερες έξωθεν επιδράσεις διαφαίνονται στα εισηγμένα σκανδιναβικά αντικείμενα, τα οποία παρουσιάζουν αναλογίες με ευρήματα από τη Σουηδία, τη Δανία κ.ά. Πρόκειται κυρίως για περόνες που χρονολογούνται στον 7ο και 8ο αιώνα και απαντούν κατά κύριο λόγο στο Μεκλεμβούργο και το ανατολικό Holstein, είτε σε εγκαταστάσεις (π.χ. Benzin, Menzlin, Gross Strömkendorf, Rostock-Dierkow κ.α.), είτε ως μεμονωμένα ευρήματα. Πιο περιορισμένα για την ίδια περίοδο είναι τα καλής ποιότητας εισηγμένα κεραμικά ευρήματα. Σκανδιναβική προέλευση έχουν και ορισμένα κτένια σε λίγες πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις⁶³¹. Σύμφωνα με τον U. Schoknecht, τα σκανδιναβικής προέλευσης ευρήματα δείχνουν ότι εκείνη την περίοδο οι Σλάβοι είχαν ήδη αναπτύξει επαφές με τον περίγυρό τους⁶³², ενώ για άλλους μελετητές αυτά σχετίζονται με Σκανδιναβούς, οι οποίοι είχαν εποικίσει τους σημαντικούς λιμένες της Βαλτικής

626. Brachmann, DDR, 28-29. Grebe, Havelgebiet, 154. Brather, Oder und Neisse, 535. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 266-274 (και εικ. 201).

627. Brachmann, DDR, 33-38. Brather, Oder und Neisse, 528, 530-531. Dušek, *Thüringen*, 8. Bialeková, Expansion, 43. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 48, 65-73, 126-127, 282-283. Για την απόδοση ευρημάτων τύπου Πράγας στους Σόρβιους, βλ. Brachmann, ό.π., 24-25.

628. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 142-263, 283-284. Brather, Oder und Neisse, 533-534, ο οποίος επισημαίνει ότι η διαφορά μεταξύ των δύο τύπων κατοικίας σε νότο και βορρά οφείλεται στις εδαφολογικές συνθήκες, καθώς το έδαφος στον βορρά είναι περισσότερο αμμώδες.

629. Brachmann, DDR, 45, 53-54, 57. Barford, *Early Slavs*, 78.

630. Βλ. σχετικά, Dušek, *Thüringen*, 8 (πρώιμη χρονολόγηση του «τύπου Feldberg» στον 7ο αιώνα). Grebe, Havelgebiet, 150-151, 166-177. Brather, Oder und Neisse, 528, 531. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 72-78, 127, 283, 285. Σύγχρονος του Feldberg είναι και ο Tornow, τύπος που αναφέρεται τόσο για την κεραμική όσο και για ένα μέρος των οχυρωμένων εγκαταστάσεων. Βλ. Brachmann, DDR, 53. Dulnicz, ό.π., 51, 75-76.

631. Brather, Oder und Neisse, 528 (οι πρώιμότερες σκανδιναβικές περόνες στον 8ο αιώνα). Dulnicz, *Archäologische Studie*, 77, 141-148 (και εικ. 53), 153-156, 287.

632. Schoknecht, Mecklenburg-Vorpommern, 512.

από τον πρώιμο 8ο αιώνα και εξής⁶³³. Από την άλλη πλευρά, απαντούν ελάχιστα αβαρικά ευρήματα, όπως μία τριπτέρυγη αιχμή βέλους σε καύση τύπου Πράγας του 7ου αιώνα στο Dresden–Stetzsch και ένας χάλκινος ιμάντας ζώνης στο Michaelisbruch/Bartschendorf⁶³⁴. Επίσης, μία φαρέτρα και τριπτέρυγες αιχμές βελών από το Teteron στο κεντρικό Μεκλεμβούργο αποδίδονται σε προγενέστερες επαφές με τους Ούννους⁶³⁵. Τα αντικείμενα του μεροβίγγειου χώρου είναι σχετικά περιορισμένα και αφορούν κυρίως σε ευρήματα κεραμικής και όπλων⁶³⁶. Από το Dessau–Mosigkau διασώζεται μικρός αριθμός από σλαβικού τύπου σιδερένιες αιχμές βελών (τριγωνικές ή με άγκιστρο) και επίσης μικρός αριθμός ακοντίων (με αιχμή σε σχήμα άγκυρας)⁶³⁷.

Αντίστοιχα με τις χώρες της ανατολικής Κεντρικής Ευρώπης, και για την περίπτωση της Γερμανίας ένα πρωταρχικό ζήτημα στην έρευνα αποτελεί η συμβίωση των γερμανικών καταλοίπων της Μετανάστευσης με τους πρώιμους Σλάβους στην περιοχή μεταξύ του Έλβα και του Όντερ. Για τους υποστηρικτές της δενδροχρονολόγησης, όπως αναφέρθηκε, το ζήτημα δεν υφίσταται εξαιτίας του πληθυσμιακού κενού που επικαλούνται⁶³⁸, ενώ για τους υποστηρικτές της «παραδοσιακής» προσέγγισης της σλαβικής μετανάστευσης υπάρχουν περιορισμένα στοιχεία, τα οποία, ορθώς κατά την άποψή μας, επιτρέπουν εικασίες για αλληλεπιδράσεις ή ακόμη και συμβίωση των ανωτέρω πληθυσμών. Ενδεικτικά, στο κρατίδιο του Μεκλεμβούργου–Δυτικής Πομερανίας, στην πόλη Schwerin, εντοπίστηκε κεραμική «τύπου Sukow» και πρώιμα αδιακόσμητα αγγεία «τύπου Feldberg» σε πολιτισμικό στρώμα της Μετανάστευσης⁶³⁹. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται το κοιμητήριο του Todendorf (περιφ. Güstrow), όπου εντοπίστηκε σλαβική τεφροδόχος⁶⁴⁰, καθώς και δύο λάκκοι στο Pasewalk, οι οποίοι περιείχαν όστρακα σλαβικής κεραμικής. Μικτά κεραμικά ευρήματα της Μετανάστευσης και του σλαβικού εποικισμού απαντούν σε εγκαταστάσεις κοντά στο Boock και στο Gegensee⁶⁴¹. Στο κρατίδιο της Σαξονίας–Άνχαλτ, κατάλοιπα τροχήλατων θουριγγικών αγγείων ήλθαν στο φως στην κατοικία αρ. 10 του Dessau–Mosigkau, η οποία χρονολογείται μεταξύ 570 και 600. Στην ίδια εγκατάσταση βρέθηκαν και γερμανικού τύπου κτένια με τρεις πλευρές. Αντίστοιχα παραδείγματα με κεραμική της Μετανάστευσης σε σλαβικές θέσεις επισημαίνονται, μεταξύ άλλων, στο Grieben και το Kehnert, ενώ στο Gohlis οι καύσεις τύπου Πράγας εντοπίστηκαν δίπλα σε ταφές της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και της Μετανάστευσης⁶⁴².

633. Jöns, Reichtumszentren, 231-245. Jöns – Müller-Wille, Current research, 203-204, 208-209, σύμφωνα με τους οποίους κατά τον 6ο και 7ο αιώνα ο ανατολικογερμανικός χώρος ήταν μόνο ένας διάδρομος για τις επαφές της νότιας Σκανδιναβίας με την Κεντρική Ευρώπη.

634. Brachmann, DDR, 39, 42, 44, 58, όπου και η υπόθεση για πιθανή αβαρική επίδραση στα τοπωνύμια *Kagan* και *Pulgar*. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 139-141, 331. Βλ. επίσης, Eger – Biermann, Ostdeutschland, 137-170.

635. Leube, Ziemie, 368.

636. Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern, 513. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 74, 127-130, 132, 138-139, 359.

637. Brachmann, DDR, 39.

638. Brather, Oder und Neisse, 528. Jöns – Müller-Wille, Current research, 219, ο οποίος, αν και υποστηρικτής της δενδροχρονολόγησης, θεωρεί ότι σε ορισμένες περιοχές του Μεκλεμβούργου υπήρξαν επαφές μεταξύ των ύστερων γερμανικών πληθυσμών και των Σλάβων εποίκων. Biermann, North–East German Region, 119 (επαφές από τα τέλη του 7ου/αρχές του 8ου αιώνα στην περιοχή του Έλβα).

639. Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern, 511. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 139 (απόρριψη της συνέχειας).

640. Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern, 511. Jöns – Müller-Wille, Current research, 205. Leube, Ziemie, 368. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 473.

641. Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern, 513.

642. Brachmann, DDR, 40, 42-44. Coblenz, Dresden–Stetzsch, 296.

Στη Βαυαρία υπάρχουν βεβαιωμένες σλαβικές εγκαταστάσεις στον χώρο του Άνω Main και του Regnitz τον 7ο αιώνα (ή στο β' ήμισυ του βου), οι οποίες γειτνιάζαν με κατάλοιπα γερμανικών πληθυσμών. Στις περιοχές αυτές επιχωριάζουν και αρκετά σλαβικά τοπωνύμια. Χώρος συμβίωσης μεταξύ Φράγκων και Σλάβων κατά τον 7ο αιώνα θεωρείται επίσης η μεθοριακή θέση Domburg (περιφ. Βαμβέργης) στα ανατολικά του φραγκικού βασιλείου⁶⁴³. Τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδεικτικά της ύπαρξης, έστω και σε περιορισμένη έκταση και χρόνο, επαφών μεταξύ των νέων εποίκων με τους ύστερους πληθυσμούς της Μετανάστευσης κυρίως στα τέλη του βου αιώνα⁶⁴⁴. Ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ αυτής της εκδοχής προσφέρει η Ονομαστική όπου σχετικές μελέτες δείχνουν την επιβίωση μεταξύ των ποταμών Ζάαλε και Έλβα ενός προσλαβικού υποστρώματος ονομάτων ή και τοπωνύμια με μικτά γερμανικά και σλαβικά συνθετικά⁶⁴⁵.

B6.2. Σλαβικά ευρήματα στη νότια ζώνη της ανατολικής Γερμανίας

Όπως σημειώθηκε, ο πρώιμος σλαβικός εποικισμός στο νότιο τμήμα της ανατολικής Γερμανίας, όπου επικρατεί ο τύπος Πράγας, είναι προγενέστερος εκείνου στον βορρά. Η μεγαλύτερη πυκνότητα των εγκαταστάσεων παρατηρείται στον Μέσο Έλβα, τον Κάτω Μούλντε και τον Κάτω Ζάαλε⁶⁴⁶. Μετά την αρχική μετανάστευση των φορέων του πολιτισμού Πράγας, εικάζεται ότι ακολούθησε ένα δεύτερο κύμα, με το οποίο συσχετίζονται ορισμένες κατηγορίες κεραμικής. Κυριότερη από αυτές είναι η «ομάδα Rüssen», η οποία συχνά ταυτίζεται με τους Σόρβιους και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 7ου και τις αρχές του 8ου αιώνα. Αυτή η ταύτιση ωστόσο, δεν καλύπτει την πιθανή εγκατάσταση των Σορβίων στην ανατολική Γερμανία στα τέλη του βου/αρχές του 7ου αιώνα. Ως εξέλιξη του τύπου Πράγας, τα αγγεία της ομάδας αυτής φέρουν διακόσμηση και ένα μέρος τους περιλαμβάνει τροχήλατα αγγεία. Η «ομάδα Rüssen», οι φορείς της οποίας κατοικούσαν κατά κύριο λόγο μεταξύ του Ζάαλε και του Μούλντε, σχετίζεται με τη μετακίνηση σλαβικών ομάδων από τη Βοημία, όπως προκύπτει και από τη συνεξέταση του τοπωνυμικού υλικού. Άλλοι τοπικοί και μεταγενέστεροι του Πράγας τύποι είναι ο Gotha και ο Ütz. Και στους τρεις αυτούς τύπους κεραμικής, ορισμένοι μελετητές διακρίνουν επιδράσεις από τον «τύπο Δούναβη» της πρώην Τσεχοσλοβακίας⁶⁴⁷.

Στο κρατίδιο της Σαξονίας, πυκνός σλαβικός εποικισμός παρατηρείται στην περιοχή της Λειψίας με βάση τα καταγεγραμμένα σλαβικά τοπωνύμια, ο οποίος πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα, ενώ οι υποστηρικτές της δένδροχρονολόγησης τον προσδιορίζουν από τις αρχές του 8ου αιώνα και εξής⁶⁴⁸. Εντός της Σαξονίας έχουν εντοπισθεί αρκετά μικρά κοιμητήρια με καύσεις. Ορισμένα από αυτά βρίσκονται στην περιοχή της Riesa, όπως στο Gohlis (δύο τεφροδόχοι και ένας λάκκος με απόθεση τέφρας, καθώς και ένα αγγείο που φέρει κυμματιστές γραμμές)⁶⁴⁹, το Nünchritz (έξι καύσεις δίχως τεφροδόχους μαζί με τρία αγγεία και έναν πυριόβολο)⁶⁵⁰ και κυρίως το

643. Hardt, Oberfranken, 49, 54-56.

644. Brachmann, DDR, 43-44, 52-53. Herrmann – Struve, Northwest Slawen, 254-255 (κατάλοιπα των Σουήβων στην περιοχή της Havelland στα τέλη του βου αιώνα). Schoknecht, Mecklenburg-Vorpommern, 513-514.

645. Brachmann, DDR, 43. Herrmann – Struve, Northwest Slawen, 268.

646. Dušek, *Thüringen*, 44. Brachmann, DDR, 46, 54. Kaufmann, Sausedlitz, 302. Brather, Oder und Neisse, 533, 535.

647. Brachmann, DDR, 33, 54-57. Brather, Oder und Neisse, 528, 531.

648. Βλ. Westphalen – Zschieschang, Leipziger Raum, 58-61.

649. Brachmann, DDR, 45 (εικ. 16 a), 56, 58 (4).

650. Στο ίδιο, 39-40 (και εικ. 12 d-h), 42, 59 (14).

Paussnitz (δύο τεφροδόχοι καλυμμένες με λίθους καθώς και καύσεις με απόθεση τέφρας). Μία από τις τεφροδόχους περιείχε 16 κίτρινες και γαλαζοπράσινες γυάλινες χάντρες. Σε παρακείμενο σημείο εντοπίστηκε τρίτη τεφροδόχος με κατάλοιπα καύσης αλόγου και κόκκους κριθαριού. Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων συγκαταλέγονται και διακοσμημένα αγγεία⁶⁵¹. Αρκετές καύσεις (10 σε τεφροδόχους και μία απόθεση τέφρας) περιείχε το κοιμητήριο του Merschwitz (περιφ. Wittenberg) μαζί με διάφορα μικροευρήματα, όπως διακοσμημένα κτένια με τρεις πλευρές από οστό⁶⁵², και του Gross-Zoeritz (περιφ. Bitterfeld) με εννέα τεφροδόχους⁶⁵³. Άλλα μικρότερα κοιμητήρια ήλθαν στο φως στο Sausedlitz (περιφ. Delitzsch) με τρεις τεφροδόχους (η μία με διπλή καύση ενήλικα και παιδιού) κι έναν αμφικωνικό σφόνδυλο⁶⁵⁴, στο Zwethau (περιφ. Torgau) με δύο τεφροδόχους⁶⁵⁵ και στο Dresden-Stetzsch (μία ωσειδής τεφροδόχος που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα με συνευρήματα τριπτέρυγες αιχμές βελών και μία ακονόπετρα)⁶⁵⁶.

Στο κρατίδιο της Σαξονίας-Άνχαλτ εντοπίστηκε η σπουδαιότερη ανοικτή εγκατάσταση τύπου Πράγας στην ανατολική Γερμανία, το Dessau-Mosigkau (περιφ. Dessau), στον νότιο Έλβα. Σύμφωνα με σχετικές εκτιμήσεις, σε κάθε μία από τις πέντε φάσεις της εγκατάστασης, με συνολική διάρκεια περίπου ενάμισυ αιώνα (έως τις αρχές του 8ου), πιθανόν αντιστοιχούσε μία κοινότητα περίπου 35 ατόμων, τα οποία συνδέονταν με συγγενικούς δεσμούς και χρησιμοποιούσαν 8 έως 10 κατοικίες. Στην εγκατάσταση, η οποία είχε ημικυκλική διάταξη, διακρίνεται κάποια κοινωνική διαφοροποίηση με περισσότερο «προνομιούχους» όσων σχετίζονταν με την πρώτη φάση της εγκατάστασης (διοίκηση, καθήκοντα, εκμετάλλευση χώρου κ.ά.). Τα ευρήματα δίνουν την εικόνα της πολύπλευρης ενασχόλησης του πληθυσμού με τη γεωργία, την κτηνοτροφία (πολύαριθμα τα κατάλοιπα ζώων, κυρίως βοοειδών και χοίρων, λιγότερο αιγοπροβάτων και πουλερικών), την αλιεία, το κυνήγι και τη βιοτεχνία. Στην εγκατάσταση δεν εντοπίστηκαν μεταλλουργικοί κάμνοι παρά μόνο εργαστήρια για την παραγωγή μεταλλικών αντικειμένων.

Η εγκατάσταση του Dessau-Mosigkau περιλαμβάνει συνολικά 44 ημιυπόγειες κατοικίες, κατά προσέγγιση τετράγωνες (και κάποιες επιμήκειες), με εμβαδόν κατά μέσο όρο 16 τμ. και βάθος από 10 έως 70 εκ. Οι κατοικίες, κατασκευασμένες από κορμούς δέντρων, και με εύρος εισόδου 60 με 70 εκ. έφεραν συνήθως οκτώ υποστυλώματα στα τοιχώματα και τις γωνίες (ή μόνο στα πρώτα) καθώς και εστία, κατά κανόνα στη βορειοδυτική γωνία. Συχνοί επίσης είναι και οι αποθηκευτικοί λάκκοι εντός των κατοικιών, δίπλα στην εστία. Σε μία κατοικία (αρ. 36) υπάρχει κελάρι με βάθος ένα μέτρο καλυμμένο με σανίδες. Ο τύπος κατοικίας του Dessau-Mosigkau απαντά και σε άλλες θέσεις μεταξύ Έλβα και Ζάαλε, π.χ. στο Köthen-Gütersee. Στο κοιμητήριο της εγκατάστασης εντοπίστηκαν 49 καύσεις σε τεφροδόχους ή δίχως αυτές με λιγοστά κτερίσματα. Στην ταφή αρ. 24 υπήρχαν όστρακα από τέσσερις τεφροδόχους που περιείχαν την τέφρα ενηλίκων και ενός παιδιού. Μία άλλη καύση (αρ. 14) περιείχε την τέφρα ζώου. Η χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική του Dessau-Mosigkau, με σχεδόν αποκλειστικά άωτα αγγεία, στην πλειονότητά της δεν φέρει διακόσμηση. Η τελευταία παρατηρείται κυρίως σε αγγεία που έχουν συσχετισθεί με τους

651. Στο ίδιο, 28-29, 41-42 (και εικ. 14 e-g), 45 (εικ. 16 b-d), 49, 59 (15). Spehr, Paussnitz, 297-299, ο οποίος θεωρεί πιθανή τη συσχέτιση της καύσης του αλόγου με τις αβαρικές εκστρατείες εναντίον των Φράγκων το 562 και το 566.

652. Brachmann, DDR, 29, 40-42 (και εικ. 14 a, b, d), 59 (11).

653. Στο ίδιο, 58 (7).

654. Στο ίδιο, 40-42 (και εικ. 14 c-e), 59 (17). Kaufmann, Sausedlitz, 300-303.

655. Brachmann, DDR, 60 (21).

656. Στο ίδιο, 39-40 (και εικ. 12 a-c), 42, 58 (2). Coblenz, Dresden-Stetzsch, 294-296 (σορβική καύση).

τύπους «Rüssen» και «Δούναβη». Μεταξύ των μικροευρημάτων συγκαταλέγονται διάφοροι τύποι μαχαιριών και όπλων, ακονόπετρες, σφόνδυλοι, ποικίλα αντικείμενα από λίθο, οστό κ.ά.⁶⁵⁷.

Πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη Σαξονία-Άνχαλτ προέρχονται και από άλλες εγκαταστάσεις. Στη θέση 3 του Köthen–Gütersee (περιφ. Köthen) ήλθε στο φως μία ημιυπόγειο κατοικία, λάκκοι με αδιακόσμητη κυρίως κεραμική και ποικίλα μικροαντικείμενα από λίθο και οστό, μαζί με οστά ζώων⁶⁵⁸. Στο Brambach (περιφ. Rosslau) εντοπίστηκαν επτά τεφροδόχοι, εκτιμάται ωστόσο ότι αρχικά ήταν περί τις 20⁶⁵⁹. Τρεις τεφροδόχοι και όστρακα άλλων έξι αγγείων προέρχονται από το Tochheim–Kämeritz (περιφ. Zerbst)⁶⁶⁰. Στον 7ο αιώνα χρονολογούνται επίσης οι ανοικτές εγκαταστάσεις του Genthin–Altenpladow, του Micheln, του Kehnert και του Grieben, με την τελευταία να εμφανίζει μικτούς τύπους ημιυπόγειων κατοικιών (μία τετράγωνη και δύο ωσειδείς)⁶⁶¹. Από άλλες θέσεις προέρχονται μεμονωμένα ευρήματα τεφροδόχων⁶⁶². Στο κρατίδιο της Θουριγγίας διακρίνεται περιορισμένος σλαβικός εποικισμός κατά τον 7ο αιώνα μόνο ανατολικά του Ζάαλε και κυρίως στην περιοχή που περικλείεται από τους ποταμούς Weisser Elster και Gera. Δυτικά του Ζάαλε ο εποικισμός είναι μεταγενέστερος⁶⁶³.

B6.3. Σλαβικά ευρήματα στη βόρεια ζώνη της ανατολικής Γερμανίας

Εξετάζοντας τα σλαβικά ευρήματα της βόρειας ζώνης, ιδιαίτερα αυτά που προέρχονται από ανοικτές πρώιμες εγκαταστάσεις, επισημαίνουμε κατ' αρχάς εκείνα στο κρατίδιο του Βερολίνου (πέριξ του Spree και των παραποτάμων του), το οποίο αποτελεί μία νησίδα μέσα στην επικράτεια του Βρανδεμβούργου⁶⁶⁴. Μεταξύ των σημαντικότερων συγκαταλέγονται οι τρεις εγκαταστάσεις στο Berlin–Marzahn (οι θέσεις 3 και 9 δίπλα στον ποταμό Wuhle και η 14 σε παρακείμενη λίμνη). Το Berlin–Marzahn ήταν το κέντρο των εγκαταστάσεων σε μία ευρύτερη περιοχή, ακτίνας περίπου δέκα χιλιομέτρων. Σε άλλους γειτονικούς παραποτάμους του Spree (από τον Panke στα δυτικά έως τον Neuenhagener στα ανατολικά) ήλθαν στο φως και άλλες μικρότερες εγκαταστάσεις⁶⁶⁵. Η θέση 3 του Berlin–Marzahn χρονολογείται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα και δημιουργήθηκε στη θέση άλλων προγενέστερων εγκαταστάσεων. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα περιλαμβάνουν χειροποίητη και αδιακόσμητη κεραμική σε ποσοστό 95%, στην οποία κυριαρχούν τα ψηλά αγγεία με σιγμοειδές περίγραμμα και τα σφαιρικά μικρού ύψους με αποστρογγυλεμένο έξω νεύον

657. Brachmann, DDR, 28-31 (και εικ. 2-4), 33-34 (και εικ. 7.a-c,f,g), 35-43 (και εικ. 8, 10-11, 13.c-e, 15), 48-51, 56, 59 (12.a-b), με απόρριψη της άποψης για την εμφάνιση της κεραμικής «τύπου Rüssen» στη δεύτερη φάση του Dessau–Mosigkau, περί το 600. Βλ. επίσης, Brather, *Oder und Neisse*, 534, με την υπόθεση για ορισμένες ισόγειες κατοικίες. Profantová, *Prague–Type culture Houses*, 423.

658. Brachmann, DDR, 32 (εικ. 5-6), 36 (εικ. 9), 56, 59 (10) (εικ. 5-6, 9).

659. Στο ίδιο, 58 (1).

660. Στο ίδιο, 60 (19).

661. Schneider, *Genthin–Altenpladow*, 209-212. Του ιδίου, *Altmark*, 222-225, 232-233. Schmidt-Thielbeer – Bartels, *Micheln*, 187-189. Brachmann, DDR, 58 (6, 8). Dulnicz, *Archäologische Studie*, 43, 84, 86 (πιν. 24), 200-201 (και εικ. 119.1), 354-356 (7ος/8ος αιώνας).

662. Brachmann, DDR, 58 (3 και 9), 60 (18).

663. Dušek, *Thüringen*, 11, 14-23.

664. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 41-43, 255-256 (και εικ. 188-189). (8ος αιώνας).

665. Grebe, *Havelgebiet*, 154, 158, 161 (περί το 739). Dulnicz, *Archäologische Studie*, 255, 331-337 (Οι απαρχές της εγκατάστασης πιθανόν στο β' ήμισυ του 7ου/ά ήμισυ του 8ου αιώνα).

χείλος. Στην εγκατάσταση εντοπίστηκε επίσης μία ημιυπόγεια κατοικία δίχως εστία (3,6x2,4 μ. και βάθος 60 εκ.)⁶⁶⁶.

Στη θέση 9 (Hellersdorf) από τους 15 λάκκους της εγκατάστασης οι τρεις εκτιμάται ότι ανήκαν σε κατοικίες (οι δύο είναι ωσειδείς με ακριβώς ίδια χαρακτηριστικά) ενώ οι υπόλοιποι, που ήταν μικρότεροι, σχετιζόνταν με παραγωγικούς, αποθηκευτικούς ή άλλους σκοπούς. Η κεραμική της εγκατάστασης, με εξαίρεση ένα τροχήλατο αγγείο, είναι μόνο χειροποίητη και αδιακόσμητη και περιλαμβάνει αγγεία με σιγμοειδές περίγραμμα. Απαντούν επίσης μικροευρήματα, όπως δύο πήλινοι σφόνδυλοι και μία ακονόπετρα. Η εγκατάσταση κατατάσσεται από τον M. Hofmann στην «ομάδα Szeligi-Sukow» και χρονολογείται στον 6ο αιώνα⁶⁶⁷. Παρόμοια κεραμική προέρχεται και από εγκατάσταση σύγχρονη του Hellersdorf στο κέντρο του Βερολίνου (Berlin-Mitte)⁶⁶⁸. Σημαντική εντός του χώρου της γερμανικής πρωτεύουσας θεωρείται και η ανοικτή εγκατάσταση (μετέπειτα οχυρό) του Berlin-Spandau (θέση 1), κοντά στις εκβολές του Spree, η οποία έχει συνολικά 13 φάσεις κατοίκησης. Η παλαιότερη από αυτές χρονολογείται στον 7ο αιώνα και περιλαμβάνει περίπου 50 τραχιά και με προσμίξεις κεραμικά όστρακα. Ανάμεσά τους διακρίνονται 14 τροχήλατα, εκ των οποίων μόλις δύο φέρουν διακόσμηση⁶⁶⁹.

Εκ. 9. Θέσεις με ευρήματα του Sukow-Dziedzice στη Γερμανία. (M. Dulinicz, *Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe. Eine archäologische Studie* [Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 7], Wachholtz Verlag GmbH: Neumünster 2006, 48).

666. Fischer – Kirsch, Berlin-Marzahn, 147-164. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 193, 195 (εικ. 111), 202, 211, 333-334 (περ. 725-750).

667. Hofmann, Berlin-Hellersdorf, 121-126. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 334-335 (7ος/8ος αιώνας). Η ομάδα «Szeligi-Sukow» αφορά στην περίπτωση οχυρωμένων εγκαταστάσεων (το Szeligi είναι οχυρό στην Πολωνία) ενώ η κοινά αποδεκτή αντιστοιχία για τις ανοικτές εγκαταστάσεις με τον «τύπο Sukow» (όπως σημειώθηκε στο εν. Β2.4) είναι ο «τύπος Dziedzice». Βλ. επίσης για το ζήτημα, Grebe, Havelgebiet, 156.

668. Hofmann – Seyer, Zentrum, 77-82. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 334.

669. Müller – Müller-Mučič – Nekuda, Berlin-Spandau. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 336 (8ος αιώνας).

Στο κρατίδιο του Βρανδεμβούργου πυκνή συγκέντρωση οικισμών του 7ου αιώνα παρατηρείται στον Μέσο Wuhle, τον Κάτω Χάβελ και τον Κάτω Spree⁶⁷⁰. Το κρατίδιο αυτό εμφανίζει τα περισσότερα μεικτά δείγματα των τύπων Πράγας και Sukow, με υπεροχή των δευτέρων, καθώς τα εδάφη του είναι διαμοιρασμένα στις δύο ζώνες. Στην ομώνυμη πόλη, το Βρανδεμβούργο, πρώιμη σλαβική εγκατάσταση (μετέπειτα οχυρό) αποτελεί η θέση 11a (Dominsel), μία από τις παλαιότερες στην περιοχή του Έλβα, η οποία χρονολογείται στον ύστερο 6ο αιώνα. Στο δημοσιευμένο υλικό της μίας από τις δύο ημιπόγειες κατοικίες (τετράγωνη, περ. 3x3 μ. και βάθος ένα μέτρο), καταγράφεται μόνο αδιακόσμητη κεραμική «τύπου Sukow». Η κατοικία έφερε δύο υποστυλώματα στη βορειοανατολική γωνία, ενώ στη βορειοδυτική βρισκόταν ο λίθινος φούρνος. Ιδιαιτερότητα της κατοικίας αποτελεί η χρήση ανοικτής λίθινης εστίας σε μεταγενέστερη φάση⁶⁷¹. Αδιακόσμητη κεραμική εντοπίστηκε επίσης στην εγκατάσταση του Brandenburg-Neustadt (θέση 46) στη λίμνη Breitling, νοτιοανατολικά της πόλης του Βρανδεμβούργου, η οποία χρονολογείται στον 6ο/7ο αιώνα⁶⁷². Στην περιοχή του Prignitz, πρώιμη σλαβική εγκατάσταση, πιθανότατα του 7ου αιώνα, είναι εκείνη του Kuhbier (θέση 4) στη θέση παλαιότερης ρωμαϊκής. Ο χώρος της εγκατάστασης, έκτασης περίπου 6.500 τ.μ., έφερε το όνομα *Wendfelder*, ενδεικτικό του σλαβικού εποικισμού. Σε αυτήν απαντούν πέντε ημιπόγειες ωοειδείς κατασκευές με υποστυλώματα, εκ των οποίων οι δύο είναι κατοικίες με εστίες ενώ οι άλλες εργαστήρια. Η χειροποίητη και αδιακόσμητη κεραμική αντιπροσωπεύει το 94% των σχετικών ευρημάτων, στα οποία συγκαταλέγονται και ποικίλα ακόμη αντικείμενα (σιδερένιο μαχαίρι, πήλινος σφόνδυλος, ακονόπετρα, οστά ζώων κ.ά.)⁶⁷³.

Στον χώρο του Βρανδεμβούργου έχουν εντοπισθεί μικρά κοιμητήρια τύπου Πράγας εκατέρωθεν του Μέσου Χάβελ, τα οποία περιλαμβάνουν καύσεις σε τεφροδόχους. Από τη νότια όχθη και τη θέση 4 στο Prützke (περιφ. Potsdam-Mittelmark), προέρχονται τέσσερις χειροποίητες και αδιακόσμητες τεφροδόχοι τύπου Πράγας. Αξιοσημείωτη είναι η τεφροδόχος της ταφής αρ. 2, εντός της οποίας υπήρχε η τέφρα ενός μεσήλικα άνδρα και μίας νεαρής γυναίκας, καθώς και μία χάλκινη περόνη βαλτικής προέλευσης. Το ιδιαίτερο εύρημα διπλής καύσης δύναται να συσχετισθεί με τη μαρτυρία στο *Στρατηγικόν του Μαυρικού* για τα ταφικά έθιμα των Σλάβων. Η ταφή αρ. 1 περιείχε ένα χειροποίητο σφαιρικό αγγείο με ευρύ στόμιο και ελαφρώς έξω νεύον χείλος, διαφόρων ειδών γυάλινες χάντρες και ένα σιδερένιο μαχαίρι. Από την κατεστραμμένη ταφή αρ. 3 προέρχεται μόνο ένα σιδερένιο μαχαίρι, ενώ, από την ταφή αρ. 4 ένα αγγείο παρόμοιο με την αρ. 1 και ένας αμφικωνικός σφόνδυλος. Με βάση την περόνη, το μικρό κοιμητήριο του Prützke χρονολογείται στον 7ο αιώνα⁶⁷⁴. Στην ίδια ομάδα ανήκει και το κοιμητήριο του Götz (περιφ. Potsdam-Mittelmark), από το οποίο διασώζεται μία τεφροδόχος που καλυπτόταν από όστρακα άλλων αγγείων και χρονολογείται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα. Μεταγενέστερη χρονολόγηση έχουν οι 14 τύμβοι της ίδιας περιοχής, οι οποίοι περιείχαν τόσο καύσεις όσο και ενταφιασμούς⁶⁷⁵. Στη βόρεια όχθη απαντά το κοιμητήριο του Potsdam-Neufahrland, με

670. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 41-43, 255-257 (και εικ. 190-191), 259 (8ος αιώνας).

671. Grebe, Havelgebiet, 154, 156. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 192-194 (και εικ. 107), 337-338 (7ος αιώνας).

672. Grebe, Havelgebiet, 154. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 338 (η κεραμική μεταξύ 7ου και 9ου αιώνα).

673. Ihde, Kuhbier, 104-106. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 344.

674. Brachmann, DDR, 39-42 (και εικ. 13 a-b), 50-53, 59 (16), Grebe, Havelgebiet, 156. Brather, Oder und Neisse, 528. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 91, 140-141 (και εικ. 52.2), 259, 267-269, 346-347 (περί το 700).

675. Mangelsdorf, Brandgrab, 251-260. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 259, 268, 341-342.

ευρήματα μία χειροποίητη αδιακόσμητη τεφροδόχο και ένα σιδερένιο μαχαίρι, και του Zachow (περιφ. Havelland) με αντίστοιχο αγγείο⁶⁷⁶. Νότια του Χάβελ εντοπίστηκε πρώιμη ανοικτή εγκατάσταση στη θέση 14 του Dahlewitz (περιφ. Teltow-Fläming), η οποία περιελάμβανε μία ωοειδή ημιυπόγειο κατοικία (4x2,6 μ. και βάθος 70 εκ.) με εστία ορθογώνιου σχήματος, χειροποίητη και αδιακόσμητη κεραμική, οστά ζώων και έναν σφόνδυλο⁶⁷⁷.

Στο κρατίδιο του Μεκλεμβούργου-Δυτικής Πομερανίας, η μεγαλύτερη πυκνότητα των πρώιμων σλαβικών εγκαταστάσεων παρατηρείται στην πεδινή περιοχή γύρω από τον ποταμό Peene και τους μικρούς του παραποτάμους, καθώς και στους λόφους πέριξ των οικισμών Verchen και Schönfeld. Οι μεγαλύτερες εγκαταστάσεις ωστόσο είναι παράκτιες και, παρότι ακμάζουν τον 8ο αιώνα ως εμπορικά κέντρα, οι απαρχές τους χρονολογούνται πιθανόν στον ύστερο 7ο (μεταξύ άλλων, οι λιμένες Menzlin, Benzin, Gross Strömkendorf και Rostock-Dierkow)⁶⁷⁸. Επίσης, σε αυτό το κρατίδιο βρίσκεται η εγκατάσταση του Sukow, η οποία στην αρχική της φάση κατά τον 6ο αιώνα ήταν ανοικτή και μετέπειτα εξελίχθηκε σε οχυρό⁶⁷⁹.

Το Menzlin (περιφ. Ostvorpommern) βρίσκεται στη βόρεια όχθη του Peene. Στην αρχική φάση της εγκατάστασης συγκαταλέγονται τέσσερις ισόγειες κατοικίες και ορισμένοι λάκκοι, ενώ το κοιμητήριο περιλαμβάνει καύσεις τύπου Πράγας (με ή χωρίς τεφροδόχους), καθώς και καύσεις σκανδιναβικού τύπου. Στις τελευταίες διακρίνεται το έθιμο να περιβάλλονται αυτές από λίθους σε σχήμα κύκλου ή πλοίου. Οι λιγοστοί ενταφιασμοί που συνυπάρχουν με τις καύσεις φέρουν πλούσια κτερίσματα. Τα ευρήματα παραπέμπουν αφενός σε ύπαρξη ποικίλων εργαστηρίων (π.χ. γυαλιού, σιδήρου, ηλεκτρου) και αφετέρου σε άσκηση εξωτερικού εμπορίου. Ενδεικτικά της δραστηριότητας αυτής είναι, μεταξύ άλλων, τα φραγκικά εισηγμένα αντικείμενα και οι χάντρες από ήλεκτρο. Τα διάφορα προϊόντα διακινούνταν και προς την ενδοχώρα μέσω ποτάμιων οδών. Ιδιαίτερο εύρημα στο Menzlin αποτελεί μία μοναδική για τον σλαβικό χώρο χάλκινη σκανδιναβική περόνη σε σχήμα ράμφους, η οποία χρονολογείται κατά τη μετάβαση από τον 6ο στον 7ο αιώνα⁶⁸⁰. Στη θέση 15 του Benzin (περιφ. Nordwestmecklenburg), όπου ήλθε στο φως πρώιμη ημιυπόγειο κατοικία ακανόνιστου σχήματος με βάθος 30 εκ., η οποία έφερε μόνο χειροποίητη και αδιακόσμητη κεραμική. Ακόμη, μία τοξωτή σπειροειδής περόνη σκανδιναβικής προέλευσης χρονολογείται μεταξύ 650 και 750⁶⁸¹. Δείγμα τετράγωνης ημιυπόγειας κατοικίας τύπου Πράγας με λίθινο φούρνο στα βορειοδυτικά, δύο υποστυλώματα στο εσωτερικό της και βάθος περί τα 40 εκ. προέρχεται από την Παλαιά Πόλη του Rostock (Rostock-Altstadt)⁶⁸². Άλλες εγκαταστάσεις

676. Brachmann, DDR, 53, 60(20). Dulnicz, *Archäologische Studie*, 259, 268, 346, 354.

677. Reichwaldt, Dahlewitz, 87-90. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 167-169 (και εικ. 63), 339 (7ος/8ος αιώνας).

678. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 43, 87, 258-262 (και εικ. 193-197). Jöns - Müller-Wille, Current research, 207-209.

679. Jöns, Reichtumszentren, 236 (Το οχυρό του Sukow στα τέλη του 7ου αιώνα). Schoknecht, Mecklenburg-Vorpommern, 511. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 373 (η ανοικτή εγκατάσταση στο β' ήμισυ του 8ου αιώνα).

680. Schoknecht, Mecklenburg-Vorpommern, 513. Jöns, Reichtumszentren, 237-239 (και εικ. 6) (με χρονολόγηση της εγκατάστασης στον 8ο αιώνα). Dulnicz, *Archäologische Studie*, 141-143 (και εικ. 53.12), 149 (εικ. 57.5). 152, 261, 366 (8ος αιώνας). Jöns - Müller-Wille, Current research, 208-209.

681. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 91, 141-142 (και εικ. 53.2), 357. Brather, Oder und Neisse, 528, σύμφωνα με τον οποίο η σκανδιναβική περόνη του Benzin είναι η μόνη που εντοπίστηκε εντός σλαβικής εγκατάστασης.

682. Βλ. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 193, 201.

επίσης (Schönfeld, Verchen, Rostock–Dierkow) έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την κεραμεική «τύπου Sukow» και τις σκανδιναβικές περόνες (π.χ. σε μορφή πτηνού)⁶⁸³.

Η σημαντικότερη εγκατάσταση στην παράκτια ζώνη του Μεκλεμβούργου–Δυτικής Πομερανίας είναι εκείνη του Gross Strömkendorf (περιφ. Nordwestmecklenburg, στην ανατολική όχθη του κόλπου του Wismar). Την κύρια εγκατάσταση αποτελεί η θέση 3, στην οποία έχουν εντοπισθεί συνολικά 85 ημιυπόγειες κατοικίες τεσσάρων διαφορετικών τύπων: α) με υποστυλώματα μόνο για την οροφή, στο μέσον των τοιχωμάτων ή της οικίας (43), β) με υποστυλώματα για την οροφή και τα τοιχώματα (23), γ) με πρόσθετα υποστυλώματα στις γωνίες (12), δ) δίχως υποστυλώματα (7). Το εμβαδόν των κατοικιών ποικίλει από 3,3 έως 14 τ.μ. (μ.ό. 7,7 τ.μ.) και το βάθος τους από 10 εκ. έως ένα μέτρο (μ.ό. 35 εκ.). Όσον αφορά στο σχήμα τους, υπερτερούν οι ορθογώνιες έναντι των τετράγωνων (53 προς 32), ενώ στοιχία θέρμανσης (φούρνος ή εστία) φέρουν 65 κατοικίες, κυρίως στη βορειοδυτική γωνία. Το σύνολο των ποικιλόμορφων λάκκων, που προορίζονταν για διάφορες χρήσεις, είναι συνολικά περίπου 900. Οι θέσεις 7 και 12 συναποτελούν την εμπορική εγκατάσταση, στην οποία εντοπίστηκαν 37 λάκκοι, κατάλοιπα δύο οικιών και ένα οίκημα για παραγωγικούς σκοπούς με σχετικά ευρήματα, όπως π.χ. μήτρες για την έκχυση του μετάλλου. Τα κεραμικά ευρήματα παρουσιάζουν πολυμορφία τύπων (Sukow, Feldberg κ.ά.). Στην τοπική παραγωγή διακρίνονται χάντρες, κρεμαστά κοσμήματα, χάλκινοι ιμάντες με ζωόμορφη διακόσμηση, περόνες, αντικείμενα από ήλεκτρο, οστό ή κέρας κ.ά. Υπάρχουν επίσης όστρακα εισηγμένων σκανδιναβικών και φραγκικών αγγείων και ποικίλα άλλα ευρήματα που τεκμηριώνουν το εξωτερικό εμπόριο, καθώς και την εκεί διαβίωση πολυεθνικού πληθυσμού. Στη θέση 1 (ένα χλμ. ανατολικά από τις παραπάνω), ήλθαν στο φως κατάλοιπα τριών κατοικιών, ένας λάκκος και μία καύση. Στη μεγάλη πλειονότητά της, η κεραμεική είναι «τύπου Sukow», κυρίως αδιακόσμητη, αλλά και του μεταγενέστερου «τύπου Feldberg». Εκτός των παραπάνω ευρημάτων, υπάρχουν αρκετά αντικείμενα από μέταλλο ή από ήλεκτρο.

Η θέση αρ. 17 αποτελεί το κοιμητήριο του Gross Strömkendorf, το οποίο περιλαμβάνει περίπου 250 ταφές. Μεταξύ αυτών υπερτερούν αριθμητικά οι καύσεις (περ. 100 σε τεφροδόχους και 70 σε λάκκους), και περί τους 80 είναι οι ενταφιασμοί (σε τρεις περιπτώσεις υπάρχουν σαρκοφάγοι, ενώ ένας μικρός αριθμός ταφών φέρει οστά αλόγων ή σκύλων). Στα ταφικά έθιμα συγκαταλέγονται και καύσεις σε τύμβους, καθώς και η απόθεση τεφροδόχων μέσα σε λέμβους. Το τελευταίο έθιμο, όπως και ορισμένες περόνες με ζωόμορφη διακόσμηση, αποδίδονται στην παρουσία Σκανδιναβών στο Gross Strömkendorf. Στις καύσεις του κοιμητηρίου απαντά μικρός αριθμός στοιχείων διακόσμησης (π.χ. χάντρες από γυαλί ή ήλεκτρο), διάφορα μεταλλικά αντικείμενα και ένας σφόνδυλος, ενώ αντίθετα οι ενταφιασμοί περιλαμβάνουν αρκετά κτερίσματα. Η κεραμεική «τύπου Sukow» κυριαρχεί και στις δύο ταφικές πρακτικές. Τέλος, αν και περιορισμένα, υπάρχουν εισηγμένα αγγεία από διάφορα πολιτισμικά περιβάλλοντα (μεροβίγγεια, σκανδιναβικά, Ladoga κ.ά.)⁶⁸⁴.

683. Geibig, Rostock–Dierkow, 215–227. Jöns, Reichtumszentren, 239–240. Dulnicz, *Archäologische Studie*, 142–143 (και εικ. 53.6–7, 10), 149, 259, 268, 368–369, 373. Jöns – Müller-Wille, Current research, 208. .

684. Jöns – Mazurek, Groß Strömkendorf, 181–214 (από τον ύστερο 7ο/αρχές του 8ου αιώνα). Jöns, Reichtumszentren, 241–243 (και εικ. 8) (η εγκατάσταση περί το 730). Dulnicz, *Archäologische Studie*, 77, 142–143 (και εικ. 53, 13) 149, 152, 193, 195 (εικ. 110), 261–262, 269–272 (και εικ. 202), 360–363 (α΄ ήμισυ του 8ου αιώνα η πρώτη φάση της εγκατάστασης με την κεραμεική «τύπου Sukow» και το κοιμητήριο περί το 730). Jöns – Müller-Wille, Current research, 208–209 (περί το 730 και ελεγχόμενο από τους Δανούς και τους Σλάβους Obodrites). Βλ. επίσης, Tummuscheit, Groß Strömkendorf,

B6.4. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στην υπόλοιπη Γερμανία

Εκτός από το ανατολικό της τμήμα, μικρότερης κλίμακας ευρήματα απαντούν και σε άλλες περιοχές της Γερμανίας, ιδιαίτερα στην ελεγχόμενη από τους Φράγκους Βαυαρία. Στην τελευταία εντοπίστηκε μία ομάδα πρώιμων σλαβικών κοιμητηρίων, τα οποία θεωρούνται σημαντικά για την εξέταση της συμβίωσης των Σλάβων εποίκων με τους αυτόχθονες. Το κυριότερο από αυτά είναι το Regensburg–Grossprüfening στη νότια Βαυαρία, το οποίο χρονολογείται μεταξύ 570 και 625. Τα ευρήματα του κοιμητηρίου περιλαμβάνουν 22 σλαβικές καύσεις (οι 13 δίχως τεφροδόχους), κεραμική τύπου Πράγας και αρκετά διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία σχετίζονται με επιδράσεις τόσο του μεροβίγγειου, όσο και του αβαρικού πολιτισμικού περιβάλλοντος. Η μετακίνηση Σλάβων εποίκων προς τη Βαυαρία συσχετίζεται με την εγκατάσταση των Αβάρων στον Μέσο Δούναβη το 568 και εικάζεται ότι στη νέα τους πατρίδα τέθηκαν στην υπηρεσία ενός Βαυαρού δούκα, ο οποίος είχε έδρα το πρώην ρωμαϊκό οχυρό *Castra Regina*⁶⁸⁵. Στο κρατίδιο της Βάδης–Βυρτεμβέργης, με σλαβικό εποικισμό συσχετίζονται διακοσμημένα όστρακα τροχήλατης κεραμικής, που έχουν ανευρεθεί σε ορισμένες θέσεις, όπως το *Wüstung Fuchsstadt* και το γειτονικό *Schweinsdorf* (περιφ. *Unterreggenbach*). Στα περίχωρα των δύο θέσεων απαντούν πολυάριθμα τοπωνύμια που αποδίδονται εξίσου στους Σλάβους εποίκους (*Winden, Windischbuch, Windsheim* κ.ά.). Στην πρώιμη φάση της σλαβικής μετανάστευσης χρονολογούνται και ορισμένα τροχήλατα και διακοσμημένα όστρακα από το *Weissach–Flacht* (περιφ. *Böblingen*), τα οποία υπήρχαν ανάμεσα σε αντικείμενα μεροβίγγειας προέλευσης. Τα παραπάνω κεραμικά ευρήματα, όπως και άλλα αντίστοιχά τους από τη Βάδη–Βυρτεμβέργη, έχουν συσχετισθεί με τη μεταφορά Σλάβων αιχμαλώτων από τον 7ο αιώνα και εξής, όπως για παράδειγμα οι Σλάβοι του Σάμο που έπεσαν στα χέρια των Αλαμανών, συμμάχων του Δαγοβέρτου Α⁶⁸⁶.

Στη βόρεια Γερμανία, στο κρατίδιο της Κάτω Σαξονίας δυτικά του Έλβα, δεν υπάρχει κάποια σλαβική εγκατάσταση, η οποία να χρονολογείται με βεβαιότητα πριν τον 8ο αιώνα. Πιθανή εξαίρεση για τον 7ο αιώνα αποτελεί η ανοικτή εγκατάσταση και η αρχική φάση του οχυρού στο *Weinberg–Hitzacker*. Επίσης, δεν υπάρχει καμία θέση στην οποία να εντοπίστηκε αποκλειστικά χειροποίητη και αδιακόσμητη κεραμική, ενώ ο «τύπος *Sukow*», συνήθως σε μικρότερο ποσοστό, συνυπάρχει με μεταγενέστερους τύπους⁶⁸⁷. Το *Schleswig–Holstein* είναι το κρατίδιο με τον πλέον ύστερο σλαβικό εποικισμό στον γερμανικό χώρο, πιθανότατα κατά το α΄ ήμισυ του 8ου αιώνα. Τα παλαιότερα ίχνη εγκατάστασης απαντούν στο λεκανοπέδιο του *Lübeck*, το οποίο διασχίζει ο ποταμός Μούλντε, και αφορούν κυρίως σε χειροποίητα και αδιακόσμητα αγγεία από δύο θέσεις εντός της πόλης του *Lübeck* (*Lübeck–Innenstadt* και *Vorwerk*). Βόρεια του Έλβα, απώτατο όριο της σλαβικής επέκτασης ήταν η λίμνη *Belau*, νότια του Κιέλου⁶⁸⁸.

103-109. Σύμφωνα με τον Jöns (ό.π., 241), ο ενταφιασμός σκύλων και αλόγων σχετίζεται με κατοίκους προερχόμενους από τη Σαξονία και τη Φρισία.

685. Losert, *Bajuwaren und Slawen*, 159 (με κατάταξη των τεφροδόχων στην «πολιτισμική παράδοση του Μέσου Δούναβη»). Του ιδίου, *Regensburg–Großprüfening*, 475-489. Fusek, *Westslowakei*, 145. Profantová, *Cultural discontinuity*, 261. Jelínková, *Formirovanie*, 144.

686. *Gesta Dagoberti*, XXVII, 410, 34-35: *Langobardi item cum Dagoberto victoriam optinuerunt, et plurimum numerum captivorum de Sclavis Alamanni et Langobardi secum duxerunt*. Gross, *Oberrhein*, 320-321 (και εκκ. 2), 325, 328.

687. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 43, 86, 262-264, 374-377. Linnemann, *Hitzacker See*, 147-204, ιδ. 169.

688. Willroth, *Lübecker Becken*, 7-51. Dulinicz, *Archäologische Studie*, 43, 45-47, 264, 378-385. Jöns – Müller-Wille, *Current research*, 217. Muller – Wehner, *Wagrien*, 219-222.

ΑΥΣΤΡΙΑ ΚΑΙ ΣΛΟΒΕΝΙΑ

B7.1. Η *Sclaborum provincia*

Οι πρώιμοι Σλάβοι της νοτιοανατολικής Αυστρίας (Στειρία και Καρινθία), καθώς και της βόρειας Σλοβενίας, ακολούθησαν από τις απαρχές της εγκατάστασής τους κοινή πορεία. Στην έρευνα βλέπουμε αυχνά για αυτούς ένα συμβατικό και αμφιλεγόμενο όνομα, οι «Σλάβοι των Άλπεων», το οποίο δεν μαρτυρείται σε κάποια πηγή και αποδίδεται στους Σλάβους που εγκαταστάθηκαν στις παραπάνω περιοχές στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα, χωρίς να έχουν διαμορφώσει ακόμη κάποια συγκροτημένη πολιτική οντότητα. Λαμβάνοντας υπόψη τα όρια των ρωμαϊκών επαρχιών στην ύστερη Αρχαιότητα, ο υπό εξέταση χώρος περιελάμβανε τμήμα του Νορικού (Μεσόγειου και Παρόχθιου), τη δυτική Savia και τα ανατολικά όρια της επαρχίας Venetia et Istria. Ο χώρος αυτός, όπου ρέουν αρκετοί ποταμοί (Δράυος, Σάβας, Mur, Enns, Savinja, Soča κ.ά.), προσδιορίζεται από τον Παύλο Διάκονο ως «σλαβική επαρχία» (*Sclaborum provincia*), δηλωτικό του εποικισμού των Σλάβων στις ανατολικές Άλπεις⁶⁸⁹.

Καθώς η σύγχρονη Αυστρία είναι γερμανόφωνη χώρα με σλαβική μειονότητα, κυρίως στο κρατίδιο της Καρινθίας, το εξεταζόμενο ζήτημα στην αυστριακή ιστοριογραφία είναι λιγότερο σημαντικό συγκριτικά με τη σημασία που του αποδίδει η επίσημη ιστοριογραφία της Σλοβενίας. Στην τελευταία, η πλειονότητα των μελετητών αποδέχεται ότι η εθνική ιστορία των Σλοβένων αρχίζει με την εγκατάσταση των πρώιμων Σλάβων, η οποία ενίοτε χαρακτηρίζεται και ως «εγκατάσταση των Σλοβένων»⁶⁹⁰ παρά το γεγονός ότι το συγκεκριμένο εθνωύμιο δεν αναφέρεται σε καμία πηγή αναφορικά με τη σλαβική μετανάστευση, και συνεχίζεται με τη *marca Vinedorum* και το δουκάτο της Καραντανίας⁶⁹¹. Κατά συνέπεια, είναι λάθος να γίνεται λόγος για μετανάστευση των Σλοβένων κατά τον 6ο αιώνα, καθώς η εθνογένεση αυτού του λαού προέκυψε κατά τον Μεσαίωνα στον χώρο της σημερινής του πατρίδας. Από την άλλη πλευρά, παλαιότεροι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι οι Σλοβένοι κατά τον Μεσαίωνα ζούσαν σε μία «διαρκή κατάσταση υποτέλειας», αρχικά ως υποτελείς των Αβάρων από τα τέλη του 6ου αιώνα, και στη συνέχεια, μετά την υποταγή της Καραντανίας στο δουκάτο της Βαυαρίας (*Bagoaria*), με την «ενσωμάτωση των Σλοβένων σε ένα γερμανικό κράτος, στο οποίο υπηρέτησαν τους κυρίους τους, είτε στην αυλή είτε ως καλλιεργητές, για πάνω από μία χιλιετία». Η άποψη αυτή έχει σήμερα υποχωρήσει σημαντικά και, για το πρώτο σκέλος της που μας ενδιαφέρει εδώ, προκρίνεται περισσότερο η σχέση επικυριαρχίας ή, κατά περίπτωση, συμμαχίας μεταξύ Αβάρων και «Σλάβων των Άλπεων». Η άποψη αυτή βρίσκεται εγγύτερα στην πραγματικότητα, καθώς οι σλαβικοί πληθυσμοί που ήταν εγκατεστημένοι στη μεθόριο του χαγανάτου, λειτουργώντας ως προστατευτική ζώνη, αντιμετώπιζονταν ηπιότερα

689. Bertels, Carantania, 90. Štih, *Eastern Alps*, 54, 91, 100, 113-114, 149. Guštin – Pavlovič, Prekmurje–Mura Gebiet, 217. Kardaras, *Avars*, 56.

690. Βλ. Bertels, Carantania, 88. Kahl, Slowenen und Karantanen, 978-993. Štih, *Eastern Alps*, 13-14, 17-27, 53-54, 72-73.

691. Štih, *Eastern Alps*, 54, 174.

από εκείνους που ζούσαν στην Παννονία⁶⁹². Σημειώνουμε επίσης ότι, σε αντίθεση με άλλες μεθοριακές περιοχές του χαγανάτου με σλαβικούς πληθυσμούς, οι περιοχές τόσο της Σλοβενίας όσο και της Καρινθίας-Στειρίας στην Αυστρία απέφυγαν τους εποικισμούς των Αβάρων (διαπιστώνεται μόνο η ύπαρξη στρατιωτικών φυλακίων και η επιβίωση ορισμένων τοπωνυμίων). Από την άλλη πλευρά, είναι αμφίβολη η άποψη του P. Štih ότι μεταξύ 626 και 664 η κοιλάδα του Άνω Σάβα αποτελούσε μία «ανηγεμόνευτη περιοχή», εκτός του αβαρικού ελέγχου. Στην πραγματικότητα, η κοιλάδα αυτή ανήκε κατά περιόδους στη σλαβική *marca Vinedorum*, την Καραντανία ή την Καρνιόλη (βλ. παρακάτω) και αποτέλεσε εξαίρεση στον διαρκή έλεγχο του σλοβενικού χώρου από τους Αβάρους έως τον ύστερο 8ο αιώνα, ο οποίος χρησίμευε ως δίοδος προς την Ιταλία⁶⁹³. Στις αυστριακές ανατολικές Άλπεις οι Άβαροι ήλεγχαν, μέχρι τη συνθήκη που συνήψαν με τους Φράγκους το 715, την περιοχή μέχρι το Aguntum (Innichen) και τον Κάτω Enns, όπου έφθναν και τα δυτικότερα όρια του σλαβικού εποικισμού, στα όρια της Καρινθίας με το ανατολικό Τιρόλο⁶⁹⁴. Πιθανότατα, η περιοχή της *marca Vinedorum* επανήλθε υπό αβαρικό έλεγχο για το διάστημα που μεσολάβησε από τον θάνατο του Σάμο το 658 έως το 715⁶⁹⁵. Όσον αφορά στους «Σλάβους των Άλπεων» καθοριστικός για την ιστορική τους εξέλιξη υπήρξε ο ανταγωνισμός μεταξύ Αβάρων και Βαυαρών για τον έλεγχό τους⁶⁹⁶.

Ο χρόνος της εγκατάστασης των Σλάβων στην *Sclaborum provincia* προσδιορίζεται συνήθως μεταξύ 590 και 600⁶⁹⁷. Παλαιότεροι μελετητές αναγνώριζαν ένα προγενέστερο διάστημα ως χρόνο εγκατάστασης (κατά το β' ήμισυ του 6ου αιώνα), υποστηρίζοντας ότι υπήρξαν δύο κύματα μεταναστεύσεων, ένα μικρό που διείσδυσε στην περιοχή από τα βόρεια περί το 550 και ένα μεγαλύτερο από τα ανατολικά μετά τη μετανάστευση των Λογγοβάρδων από την Παννονία προς την Ιταλία το 568⁶⁹⁸. Λίγο μετά την εγκατάστασή τους, οι Σλάβοι δέχθηκαν το 592 επίθεση, πιθανόν στην κοιλάδα του Άνω Δραύου, από τον δούκα της Βαυαρίας Τάσιλο Α', από την οποία ο τελευταίος αποκόμισε άφθονη λεία⁶⁹⁹. Το 595, μετά την προσωρινή παύση των εχθροπραξιών με το Βυζάντιο, οι Άβαροι παρενέβησαν στη νέα διένευξη μεταξύ των Σλάβων και των Βαυαρών προκειμένου να ισχυροποιήσουν τη θέση τους στα δυτικά όρια του χαγανάτου. Εκμεταλλευόμενοι το αίτημα για βοήθεια από τα σλαβικά φύλα, εκδίωξαν τους Βαυαρούς κι έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τις σλαβικές εγκαταστάσεις των ανατολικών Άλπεων με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα τους, το οποίο τέθηκε υπό τον έλεγχο της βυζαντινής Ιστρίας και του λογγοβαρδικού δουκάτου

692. Βλ. Bratož, Veneter-Ideologem, 10-11. Štih, *Eastern Alps*, 25, 146-147. Για τις ευρύτερες σχέσεις μεταξύ Αβάρων και Σλάβων, βλ. εν. Β5.1. Για την άποψη περί των αυτοχθόνων Σλάβων στη σλοβενική ιστοριογραφία (σχεδόν απύσχα κατά τη γιουγκοσλαβική περίοδο), βλ. Brunnbauer, *Herkunftsmythen*, 40-43.

693. Štih, *Eastern Alps*, 102-103, 144, 148, 152. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 96, 326-327 (όριο των Αβάρων με τους Λογγοβάρδους η περιοχή της Krajna στη Σλοβενία). Kardaras, *Avars*, 198 (χάρτης 3).

694. Wolfram, *Ethnogenesis*, 131-132. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 95, 97, 111.

695. Pohl, *Awaren*, 277. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 322.

696. Štih, *Eastern Alps*, 101. Eichert, "Great Men", 67.

697. Pohl, *Awaren*, 149. Žužek, *Landnahme*, 261-287. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 321. Eichert, "Great Men", 64 (εποικισμός στον πρώιμο 7ο αιώνα). Pleterski, *Besiedlung Sloweniens*, 214.

698. Βλ. Štih, *Eastern Alps*, 54, 112.

699. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 7, 118: *His diebus Tassilo a Childeperto rege Francorum apud Baioariam rex ordinatus est. Qui mox cum exercitu in Sclaborum provinciam introiens, patrata victoria, ad solum proprium cum maxima praeda remeavit*; Bertels, *Carantania*, 92-95. Pohl, *Awaren*, 132, 149, 150. Curta, *Slavs*, 99. Štih, *Eastern Alps*, 54, 91, 112 (το 593). Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 321. Eichert, "Great Men", 63.

του Φρίουλι⁷⁰⁰. Εκτός από τις επιδρομές τους εναντίον της Ιστρίας⁷⁰¹, οι Σλάβοι επιτέθηκαν και σε άλλες γειτονικές περιοχές. Τον Αύγουστο του 603, αβαρικά και σλαβικά στρατεύματα βοήθησαν τους Λογγοβάρδους να κυριεύσουν την Κρεμόνα⁷⁰². Το 610/11 οι Σλάβοι της Καρινθίας νίκησαν τους Βαυαρούς κοντά στο Aguntum και λεηλάτησαν τις παρακείμενες περιοχές. Η επιτυχής επιστροφή των Βαυαρών ωστόσο απέτρεψε μεγαλύτερες συνέπειες από αυτή την επίθεση των Σλάβων⁷⁰³. Περί το 625/27 οι δούκες του Φρίουλι Taso και Cacco επιτέθηκαν στη σλαβική περιοχή της Zellia (στη Val Canale της Καρινθίας) και έφθασαν έως το οχυρό της Meclaria (Thörl–Maglern), στο σημερινό τριεθνές Ιταλίας–Αυστρίας–Σλοβενίας. Το οχυρό αυτό ήλεγχε τη ρωμαϊκή Via Iulia Augusta στα όρια του Φρίουλι με την Καρινθία. Η στρατιωτική επιτυχία των δύο αδελφών επί των τοπικών Σλάβων είχε ως αποτέλεσμα οι δεύτεροι να καταστούν φόρου υποτελείς στο δουκάτο του Φρίουλι. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε για περισσότερο από έναν αιώνα, έως την εποχή του δούκα Ratchis (περ. 738), μετέπειτα βασιλιά των Λογγοβάρδων, όταν τα φύλα αυτά ενσωματώθηκαν στην ηγεμονία της Καραντανίας (βλ. παρακάτω)⁷⁰⁴.

B7.2. Η *marca Vinetorum*

Μία από τις συνέπειες της εξέγερσης του Σάμο, αλλά και των εσωτερικών προβλημάτων στο αβαρικό χαγανάτο μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626, ήταν ο προσωρινός μάλλον τερματισμός του αβαρικού ελέγχου στις ανατολικές Άλπεις περί το 630⁷⁰⁵. Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων μεταξύ του Δαγοβέρτου Α΄ και του Σάμο το 631, ο Φρεδεγάριος αναφέρει επίθεση των Λογγοβάρδων, συμμάχων των Φράγκων, εναντίον των «Σλάβων των Άλπεων», οι οποίοι ήταν σύμμαχοι του Σάμο⁷⁰⁶. Το έτος 631/32 ο Αλκίοχος, ηγεμόνας των Βουλγάρων

700. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 10, 120: *Isdem ipsis diebus Baiarii usque ad duo milia virorum dum super Sclavos inruunt, superveniente cacano omnes interficiuntur*. Kollautz, Noricum und Istrien, 634, σύμφωνα με τον οποίο σε αυτή τη σύγκρουση οι Άβαροι και οι Σλάβοι ερήμωσαν την Celeia και την Emona. Wolfram, *Ethnogenesis*, 128. Bertels, Carantania, 99. Pohl, *Awaren*, 150. Krahwinkler, *Friaul*, 38. Curta, *Slavs*, 99, υποσ. 80. Štih, *Eastern Alps*, 101, 112, 197. Eichert, “Great Men”, 63-64. Kardaras, *Avars*, 56.

701. Βλ. εν. Γ3.1.

702. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 28, 125-126. Pohl, *Awaren*, 160. Krahwinkler, *Friaul*, 39. Curta, *Slavs*, 99.

703. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 39, 133 (610/11?): *His temporibus mortuo Tassilone duce Baiuvariorum, filius eius Garibaldus in Agunto a Sclavis devictus est, et Baiuvariorum termini depraedatur. Resumptis tamen Baiarii viribus et praedas ab hostibus excutiunt et hostes de suis finibus pepulerunt*. Kollautz, Noricum und Istrien, 634 (ταύτιση του Aguntum με το Lavant–Striebach κοντά στο Lienz). Curta, *Slavs*, 99, υποσ. 80. Štih, *Eastern Alps*, 101, 114. Eichert, “Great Men”, 63 (το 610). Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 209, 321, οποίος επισημαίνει την κομβική σημασία του λεκανοπεδίου του Lienz για το οδικό δίκτυο των Άλπεων. Kardaras, *Avars*, 70.

704. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 38, 132: *Mortuo, ut diximus, Gisulfo duce Foroiulensi, Taso et Cacco, filii eius, eundem ducatum regendum susceperunt. Hi suo tempore Sclavorum regionem quae Zellia appellatur usque ad locum qui Medaria dicitur possiderunt*. Kollautz, Noricum und Istrien, 626, 638. Wolfram, *Ethnogenesis*, 127, υποσ. 153. Bertels, Carantania, 99-100. Pohl, *Awaren*, 259-260, 430, υποσ. 42, όπου και η παλαιότερη άποψη για τη σύνδεση της επιχείρησης των δύο δούκων με τη λογγοβαρδική υποστήριξη στον Δαγοβέρτο Α΄. Krahwinkler, *Friaul*, 45. Fritze, *Untersuchungen*, 108-109. Eggers, Samo, 74. Curta, *Slavs*, 110. Štih, *Eastern Alps*, 101, 104, 114, 197, 206. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 187, 217. Του ίδιου, “Great Men”, 63-64. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 25. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 323. Kardaras, *Avars*, 143-144.

705. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 310. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 95.

706. Βλ. Fredegarius, *Chronica*, IV, 68, 236: *ubi trebus turmis falange super Wenedus exercitus ingreditur, etiam et Langobardi solucione Dagoberti idemque osteleter in Sclavos perrixerunt....Langobardi idemque victuriam optenuerunt, et pluremum numerum captivorum de Sclavos Alamanni et Langobardi secum duxerunt*. *Gesta Dagoberti*, XXVII, 410. Bertels,

που διαβιούσαν στο αβαρικό χαγανάτο, εκμεταλλευόμενος προφανώς την αποδυνάμωση των Αβάρων, επιχείρησε να ανατρέψει την κυριαρχία των τελευταίων. Μετά από σύγκρουση με τους Αβάρους, οι Βούλγαροι ηττήθηκαν και ο Αλκίοχος, αφού εγκατέλειψε την Παννονία μαζί με 9.000 ομοεθνείς του, ζήτησε καταφύγιο από τον Δαγοβέρτο Α΄. Ο τελευταίος, αν και αρχικά τους επέτρεψε να διαχειμάσουν στη Βαυαρία, στη συνέχεια έδωσε εντολή να εξοντωθούν. Από την εξόντωση των Βουλγάρων διασώθηκε μόνο ο Αλκίοχος με 700 άνδρες, ο οποίος έφθασε στη *marca Vinedorum* (περ. 626/30-658) περιοχή που πιθανόν είχε παρεμφερή όρια με τη *Sclaborum provincia*, και έγινε δεκτός από τον τοπικό Σλάβο ηγεμόνα Βαλούκ (Wallucus dux)⁷⁰⁷.

Την εποχή της ηγεμονίας του Σάμο εμφανίζονται για πρώτη φορά ανεξάρτητοι Σλάβοι *duces* στις φραγκικές πηγές, όπως ο Ντερβάν στους Σόρβιους και ο Βαλούκ στους *Winedi* των ανατολικών Άλπεων⁷⁰⁸. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του P. Štih, η *marca Vinedorum* αποτελεί το πρώτο δείγμα πολιτικής οργάνωσης στους Σλάβους των ανατολικών Άλπεων η οποία, μετά την κατάλυση της φυλετικής ένωσης του Σάμο το 658, διατήρησε την πολιτική της αυτονομία από τους γείτονές της Αβάρους, Βαυαρούς και το λογγοβαρδικό δουκάτο του Φρίουλι στον χώρο του Δραύου και του Mur. Ακόμη, η χρήση από τον Φρεδεγάριο του ονόματος *Vinedi/Winedi* (συνώνυμο των Σλάβων) δείχνει ότι η ηγεμονία του Βαλούκ δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί σε πολιτική οντότητα με ιδιαίτερο φυλετικό όνομα⁷⁰⁹. Παρόμοια και ο S. Eichert, διακρίνοντας στον Βαλούκ έναν απλό τοπικό ηγεμόνα, αποδίδει σε αυτόν, καθώς και στον Σάμο, τον χαρακτηρισμό του «μεγάλου φυλάρχου». Αντίθετα, ηγεμόνες με κληρονομικό δικαίωμα στην εξουσία εμφανίζονται μεταγενέστερα στην Καραντανία. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η έξωθεν απειλή των Αβάρων λειτουργούσε συσπειρωτικά για τη διαμόρφωση τέτοιων ηγεμονιών με αποσχιστικές τάσεις, τις οποίες οι Άβαροι επιχειρούσαν να αποτρέψουν μέσω των στρατιωτικών τους επεμβάσεων⁷¹⁰.

Αναφορικά με την εξέγερση του Σάμο, μέρος μελετητών υποστήριξε ότι το κέντρο της ηγεμονίας του βρισκόταν στις ανατολικές Άλπεις, στον χώρο της μετέπειτα Καραντανίας –πρόκειται για τη λεγόμενη «θεωρία της Καραντανίας»–, και από εκεί επεκτάθηκε προς τα βόρεια. Η υπόθεση αυτή επικαλείται τη χρήση του ονόματος *Winedi* από τον Φρεδεγάριο τόσο για τους Σλάβους του Σάμο, όσο και για εκείνους που ζούσαν στην ηγεμονία του Βαλούκ, επίσης τη συμμετοχή των Λογγοβάρδων ως συμμάχων των Φράγκων κατά τη διένεξη του Δαγοβέρτου Α΄ το 631 με τον Σάμο, καθώς και την πληροφορία της *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (κείμενο που συντάχθηκε στην Αρχιεπισκοπή του Salzburg περί το 870/73), σύμφωνα με την οποία κατά την εποχή του

Carantania, 103-106. Pohl, *Awaren*, 259. Krahwinkler, *Friaul*, 45-46. Fritze, *Untersuchungen*, 90-91. Eggers, *Samo*, 73. Štih, *Eastern Alps*, 114-115. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 321. Για το πλαίσιο της σύγκρουσης, βλ. εν. Β4.4.

707. Fredegarius, *Chronica*, IV, 72, 242: *Quod protinus a Baiouaries est impletum; nec quisquam ex illis remansit Bulgaris, nisitantum Alciocus cum septinientis viris et uxoris cum liberis, qui in marca Vinedorum salvatus est. Post haec cum Wallucum ducem Vinedorum annis plurimis vixit cum suis*. Bertels, *Carantania*, 104-107. Wolfram, *Ethnogenesis*, 130-131 (το 636). Pohl, *Awaren*, 268-269 (το 635/36). Fritze, *Untersuchungen*, 279. Ziemann, *Entstehung*, 131-132. Štih, *Eastern Alps*, 97-98, 102, 115. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 321-322. Καρδαράς, *Άβαροι*, 138.

708. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 28. Eichert, "Great Men", 69.

709. Štih, *Eastern Alps*, 103, 114. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 322.

710. Eichert, "Great Men", 64, 68-72, 74-75. Διαφορετική είναι η προσέγγιση του H. Kunstmann (Dervanus, 171-177), ο οποίος διακρίνει τίτλους εξουσίας με κληρονομική διαδοχή πίσω από τα παρατιθέμενα ονόματα των τοπικών ηγεμόνων στον Φρεδεγάριο (Samo rex Slavinarum = solus rex, Dervanus dux gente Surbiorum = senior dux, Wallucus dux Vinedorum = major dux). Pohl, *Awaren*, 257-261, ο οποίος δεν απορρίπτει αυτές τις θέσεις και θεωρεί ότι οι δύο μικρότεροι ηγεμόνες βρισκόνταν υπό την επικυριαρχία Σάμο. Την ιεραρχία αυτή αποδέχεται και ο W. Fritze (*Untersuchungen*, 90, 102).

Δαγοβέρτου Α΄ ηγεμόνας των Καραντάνων ήταν ο Σάμο⁷¹¹. Κύριος υπέρμαχος αυτής της θεωρίας υπήρξε ο Φινλανδός σλαβολόγος J. Mikkola. Παρά τις εμφανείς διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο πηγών, ο Mikkola υποστήριξε αφενός ότι η *Conversio* αντλεί πληροφορίες από τον Φρεδεγάριο (άποψη που διατύπωσε αρχικά ο J. Goll), εμπλουτίζοντάς τες ταυτόχρονα με στοιχεία από την τοπική παράδοση, και αφετέρου ότι με το όνομα *Winedi* ο Φρεδεγάριος υποδηλώνει τους Σλάβους νότια του Δούναβη και όχι αυτούς της Βοημίας⁷¹².

Ακολουθώντας την αμφισβήτηση των επιχειρημάτων του Mikkola, παρατηρούμε ότι ο Φρεδεγάριος προσδιορίζει τον Σάμο ως «Φράγκο έμπορο» και τον ονομάζει *rex*, ενώ στην *Conversio* ο Σάμο αναφέρεται ως ηγεμόνας της Καραντανίας (ακριβέστερα *dux* των Καραντάνων), δίχως να γίνεται λόγος για τη φραγκική καταγωγή του. Αν και οι διαφοροποιήσεις των πηγών πιθανόν οφείλονται στην επίδραση των προφορικών παραδόσεων, ως κύρια πηγή για το 4ο κεφάλαιο της *Conversio* δεν εκλαμβάνεται ο Φρεδεγάριος, αλλά το 27ο κεφάλαιο των *Gesta Dagoberti*, όπου ο Σάμο ονομάζεται *rex Sclavorum*. Την πληροφορία αυτή ο γραφέας της *Conversio* μετέτρεψε αυθαίρετα σε «Σλάβο»⁷¹³. Ακόμη, σε αντίθεση με τον Φρεδεγάριο, τα *Gesta Dagoberti* και η *Conversio* αναφέρουν νίκη του Δαγοβέρτου εναντίον του Σάμο και δεν καταγράφουν την ηγεμονία του Βαλούκ, όπου κατέφυγε ο Αλκίοχος. Επισημαίνεται τέλος ότι μεταξύ του θανάτου του Σάμο και του Boruth, του πρώτου γνωστού ηγεμόνα της Καραντανίας (περί το 740), υπάρχει χρονικό χάσμα περίπου 80 χρόνων⁷¹⁴. Η ιδιαίτερη μαρτυρία της *Conversio* για την καταγωγή του Σάμο δικαιολογείται από τη σκοπιμότητα που προέβλεπε ο συντάκτης της. Πέραν του γεγονότος ότι την εποχή του Σάμο και του Βαλούκ δεν υφίστατο ακόμη η Καραντανία, απώτερος στόχος του κειμένου ήταν η νομιμοποίηση των διεκδικήσεων της αρχιεπισκοπής του Salzburg στους Σλάβους της Παννονίας και του Νορικού τον 9ο αιώνα, και μάλιστα σε μία χρονική στιγμή όπου η σύγκρουση με τη βυζαντινή ιεραποστολή υπό τον Μεθόδιο είχε φθάσει στο απόγειό της. Οι Φράγκοι, οι Βαυαροί και οι Καραντανοί αποτελούσαν για τον γραφέα της *Conversio* μία παλαιά πολιτική και εκκλησιαστική ενότητα. Προκειμένου να δικαιολογηθεί η φραγκική επέκταση προς τους Σλάβους της Καρινθίας τον 9ο αιώνα και η ένταξή τους στην δικαιοδοσία του Salzburg, οι

711. *Conversio*, 4, 40: *Nunc recapitulandum est de Quarantanis. Temporibus gloriosi regis Francorum Dagoberti Samo nomine quidam Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius. Qui venientes negotiatores Dagoberti regis interficere iussit et regia expoliavit pecunia. Excerptum de Karentanis*, 58, 2E: *Tempore Dagoberti regis Francorum preerant Karentanis dux Samo, post quem Boruch, post quem Karastus et post hunc Chenmarus, et post hunc Waltunc. Item sub Karolo et eius successoribus Priwizlauga, Cemicas, Zpoimar, Etdar*. Moro, *Zur politischen Stellung*, 78-79. Baltl, *Zur karantanischen Geschichte* 408. Οι Moro και Baltl θεωρούν έδρα του Σάμο το Virunum/Karnburg (περιοχή του Zollfeld) στην Καρινθία. Βλ. επίσης, Pohl, *Awaren*, 259-260. Fritze, *Untersuchungen*, 90-91. Eggers, Samo, 73. Štih, *Eastern Alps*, 13-14, 24, 67, υποσ. 3, 71.

712. Goll, *Karantanischen Slawen*, 443-446. Mikkola, *Reich*, 79-80. Βλ. επίσης, Καρδαράς, Σάμο, 105-109.

713. *Conversio*, 4, 40: *Temporibus gloriosi regis Francorum Dagoberti Samo nomine quidam Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius. Gesta Dagoberti*, XXVII, 410, 17-18: *...et Samonem regem Sclavorum*.

714. *Gesta Dagoberti*, XXVII, 410, 34-36: *Langobardi item cum Dagoberto victoriam optinuerunt, et plurimum numerum captivorum de Sclavis Alamanni et Langobardi secum duxerunt. Rex vero terram illam devastans, ad proprium regnum reversus est. Conversio* 4, 40-42: *Quod dum comperit Dagobertus rex, misit exercitum suum et damnum, quod ei idem Samo fecit, vindicare iussit. Sicuti fecerunt, qui ab eo missi sunt, et regis servitio subdiderunt illos*. Για τη συγκριτική εξέταση των πηγών και των διαφοροποιήσεών τους, βλ. Wolfram, *Conversio*, 74-75. Bertels, *Carantania*, 106-107. Fritze, *Untersuchungen*, 90, 93. Eggers, Samo, 75.

Καραντανοί και ο υποτιθέμενος ηγεμόνας τους Σάμο εμφανίζονται ως υποτελείς των Φράγκων ήδη από τον 7ο αιώνα⁷¹⁵.

Για τη διάδοχη φάση της σλαβικής μετανάστευσης, αναφέρουμε συνοπτικά τα σχετικά με τη μεσαιωνική ηγεμονία της Καραντανίας, την παλαιότερη πολιτική οντότητα στις ανατολικές Άλπεις. Με πυρήνα τις περιοχές του Zollfeld και του γειτονικού όρους Ulrichsberg στην Καρινθία⁷¹⁶, η Καραντανία περιελάμβανε το ανατολικό Τιρόλο, την Καρινθία, τις κοιλάδες των ποταμών Enns και Krems, το νότιο τμήμα της Κάτω Αυστρίας και τμήμα της βόρειας Σλοβενίας, κατά μήκος των ποταμών Δραύου και Mur. Τα φυσικά της όρια σχημάτιζαν η Βαυαρία στα δυτικά και τα βορειοδυτικά, ο ποταμός Schwarza στα βόρεια, οι Κάρνιες Άλπεις στα νοτιοδυτικά και τα όρη μεταξύ της Bucklige Welt και του Μέσου Mur στα ανατολικά. Η επέκταση της ηγεμονίας στα νότια-νοτιοανατολικά έφθανε έως τα όρη Karavanken και τον Άνω Σάβα εντός της Σλοβενίας⁷¹⁷.

Η Καραντανία απαντά για πρώτη φορά στις πηγές το 663, όταν μετά από διενέξεις των Λογγοβάρδων με το δουκάτο του Φρίουλι, στις οποίες συμμετείχαν και οι Άβαροι⁷¹⁸, ο έκπτωτος πρίγκιπας του Φρίουλι Arnefrit κατέφυγε «στον λαό των Σλάβων στο Carnuntum, το οποίο λανθασμένα ονομάζεται Carantanum». Επίσης, στον πρώιμο 8ο αιώνα, η *Κοσμογραφία της Ραβέννας* αναφέρει για πρώτη φορά το εθνωνύμιο *Carontani*, το οποίο είναι αντίστοιχο των ονομάτων *Quarantani*, *Karentani* ή *Carantani* στην *Conversio*⁷¹⁹. Τέλος, στον Άνω Σάβα (δυτική Σλοβενία), σχηματίσθηκε στα μέσα του 8ου αιώνα μία ακόμη μικρότερη σλαβική ηγεμονία, αυτή της Καρνιόλης (Kranjska), για τους κατοίκους της οποίας παραδίδεται το όνομα *Carniolenses* (καταγράφεται στα τέλη του 8ου αιώνα)⁷²⁰. Στο πλαίσιο αυτό αναφέρονται συγκρούσεις του δουκάτου του Φρίουλι με τους Σλάβους της Καραντανίας ή της Καρνιόλης κατά τα έτη 663⁷²¹, 706,⁷²² 720⁷²³ και 738/39⁷²⁴. Όσον αφορά στους πολιτικούς συσχετισμούς, το λογγοβαρδικό βασίλειο διατηρούσε

715. Kollautz, *Noricum und Istrien*, 638. Wolfram, *Conversio*, 16-17. Bertels, *Carantania*, 107. Καρδαράς, Σάμο, 105-107. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 322.

716. Wolfram, *Ethnogenesisen*, 137-138 (Zollfeld και Lurnfeld). Štih, *Eastern Alps*, 111-112. Eichert, "Great Men", 72.

717. Wolfram, *Ethnogenesisen*, 139. Bertels, *Carantania*, 105-107. Eggers, *Samo*, 79. Štih, *Eastern Alps*, 102-103, 114-115, 124, 142, 146-148. Βλ. επίσης, Kardaras, *Avars*, 121-122.

718. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V, 19-21 (20, 152): *Ibi itaque Lupo duce perempto, reliqui qui remanserant sese per castella communiunt. Avars vero per omnes eorum fines discurrentes, cuncta rapinis invadunt vel subposito igni conburunt ...* Kollautz, *Noricum und Istrien*, 631. Pohl, *Avars*, 276. Krahwinkler, *Friaul*, 47-49. Štih, *Eastern Alps*, 102, 148 (το 664). Καρδαράς, *Άβαροι*, 158-159 (*Avars*, 114, 122).

719. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V, 22, 152: *Sed metuens Grimualdi regis vires, fugiit ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum.* *Κοσμογραφία της Ραβέννας*, IV, 37, 75-76: *... que modo a Bauuariis dominatur, et Italiam, inter Carontanos et Italiam, inter patriam Carnium et Italiam; que iugus Carnium dicebatur [ab] antiquitus Alpīs Iulia.* Bertels, *Carantania*, 88-90, 107-121. Curta, *Slavs*, 110. Štih, *Eastern Alps*, 102-103, 111, 175, 206. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 310. Τουιδίου, "Great Men", 64-65 (το 664), ο οποίος επισημαίνει τη λανθασμένη ετυμολογία της περιοχής από τον Παύλο Διάκονο, καθώς το Carnuntum ήταν ρωμαϊκό οχυρό στην ανατολική Αυστρία. Kardaras, *Avars*, 122. Για την εθνογένεση των Καραντάνων, βλ. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 16, 24-25, 28-29.

720. Βλ. Wolfram, *Ethnogenesisen*, 139 (στον Άνω Σάβα). Štih, *Eastern Alps*, 123-135, 155, 185-186. 206. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 10, 26, 30-31.

721. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V, 23, 152-153. Curta, *Slavs*, 110. Štih, *Eastern Alps*, 203. Kardaras, *Avars*, 144.

722. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI, 24, 172-173. Štih, *Eastern Alps*, 204.

723. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI, 45, 180. Štih, *Eastern Alps*, 204-205.

724. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, VI, 52, 183: *Ratchis denique apud Foroiuli dux, ut dixeram, effectus, in Carniolam Sclavorum patriam cum suis ingressus, magnam multitudinem Sclavorum interficiens, eorum omnia devastavit.* Bertels, *Carantania*, 111-113. Štih, *Eastern Alps*, 149, 194, 199, 205-206. Kardaras, *Avars*, 144.

την παραδοσιακή του συμμαχία με το αβαρικό χαγανάτο, ενώ οι δούκες του Φρίουλι, παρά τις κατά καιρούς συγκρούσεις τους με τους γειτονικούς Σλάβους, επεδίωκαν τη συμμαχία των τελευταίων κάθε φορά που βρίσκονταν σε διενέξεις είτε μεταξύ τους είτε με το λογγοβαρδικό βασίλειο⁷²⁵. Ο ανεξάρτητος πολιτικός βίος της Καραντανίας διήρκεσε έως το 743, όταν Άβαροι επιτέθηκαν στον τελευταίο της πρίγκιπα, τον Boruth, ο οποίος κατόρθωσε να τους απωθήσει με τη βοήθεια των Βαυαρών. Στη συνέχεια, η περιοχή τέθηκε υπό βαυαρικό και φραγκικό έλεγχο και, κατ' επέκταση, στην πολιτισμική σφαίρα επιρροής της Δύσης⁷²⁶.

B7.3. Η συμβίωση των Σλάβων εποίκων με τους αυτόχθονες

Οι Σλάβοι των ανατολικών Άλπεων δεν εποίκησαν μία έρημη περιοχή, αν και ένα μέρος των παλαιών εκρωμαϊσμένων πληθυσμών με την έλευση των Σλάβων διέφυγε προς τα δυτικά, τη βυζαντινή Ιστρία και το λογγοβαρδικό Φρίουλι⁷²⁷. Στην περιοχή εξακολουθούσαν να ζουν φορείς αρχαίων τοπικών αλλά και ρωμαϊκών παραδόσεων, καθώς και κατάλοιπα βαρβαρικών λαών, όπως Λογγοβάρδοι και, κατά κύριο λόγο, Οστρογότθοι. Οι πληθυσμοί αυτοί εντάχθηκαν στο νέο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, χαρακτηριστικά του οποίου, μεταξύ άλλων, ήταν η επικράτηση μίας νέας γλώσσας, η μερική εξάλειψη των εγκαταστάσεων σε λόφους και η αγροτική οικονομία. Τα στοιχεία αυτά αντανακλώνται στη χρήση του ονόματος *Sclaborum provincia*, δηλωτικού της νέας κατάστασης που είχε διαμορφωθεί στις ανατολικές Άλπεις περί το έτος 600⁷²⁸. Η συμβίωση των αυτοχθόνων και των νέων εποίκων καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα μεταβολών, καθώς οι παλαιότεροι πληθυσμοί μετέδωσαν πολιτισμικά στοιχεία στους Σλάβους, όπως τη χρήση του τροχού και διακοσμητικά θέματα στην κεραμική, έως ότου αφομοιώθηκαν από τους τελευταίους γλωσσικά και πολιτισμικά. Για την επιβίωση των τοπικών πληθυσμών έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις, καθώς δεν είναι γνωστά τα πληθυσμιακά δεδομένα εκείνης της περιόδου ή η κοινωνική τους θέση. Σύμφωνα με μία υπόθεση, οι αυτόχθονες αποτελούσαν αρχικά την πλειοψηφία. Ωστόσο, η έλευση νέων κυμάτων εποίκων φαίνεται ότι μετέβαλε την αναλογία του πληθυσμού. Αυτό που θεωρείται βέβαιο και διευκόλυνε τη διαδικασία ένταξης και αφομοίωσης των αυτοχθόνων –οι οποίοι ήταν κατά βάση αγροτικοί πληθυσμοί– είναι ότι στα τέλη του 6ου αιώνα το κοινωνικό ή βιοτικό τους επίπεδο δεν διέφερε σημαντικά από εκείνο των Σλάβων. Επίσης, στοιχεία ενδεικτικά για την ύπαρξη πολιτισμικής συνέχειας, παρά την εθνολογική μεταβολή, είναι η χρήση κοινών εργαλείων σε εργαστήρια, αγρούς ή σε άλλους τομείς της

725. Bertels, Carantania, 96-97, 110. Bratož, Thesen und Hypothesen, 25. Štih, *Eastern Alps*, 207-208.

726. Wolfram, Ethnogenesis, 132, 139. Pohl, *Awaren*, 309. Štih, *Eastern Alps*, 64-65, 104, 115-117. Kardaras, *Avars*, 122. Σύμφωνα με τον B.M. Szöke (Kulturelle Kontakte, 44) ο συντάκτης της *Conversio* συγχέει την αβαρική εκστρατεία του 743 με μία «τιμωρητική» εκστρατεία των Αβάρων εναντίον των φυγάδων από την περιοχή της λίμνης Balaton Σλάβων στα τέλη του 7ου αιώνα (βλ. εν. B5.2).

727. Štih, *Eastern Alps*, 91, 96. Eichert, Christentum, 491. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 305-306.

728. Bratož, Thesen und Hypothesen, 14. Štih, *Eastern Alps*, 113, 150. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 216, 218-219. Του ιδίου, "Great Men", 75. Ένα παράδειγμα συμβίωσης αποτελεί η παλαιά ρωμαϊκή πόλη Teurnia (Sankt Peter in Holz – Teurnia), στον χώρο της οποίας συνυπήρχαν ρωμαϊκοί πληθυσμοί μαζί με Βαυαρούς και Σλάβους. Βλ. Bekić, *Rani srednji vijek*, 43-44.

οικονομικής δραστηριότητας, ακόμη και η επιβίωση λαϊκών αφηγήσεων, μουσικής, χορών και διάφορων εορτών των αυτοχθόνων⁷²⁹.

Στο πλαίσιο αυτής της συνέχειας, το σημαντικότερο στοιχείο αποτελούν, σε επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας, τα αλπικά βουστάσια και η χρήση των βοσκοτόπων από τους Σλάβους από τα μέσα του 7ου αιώνα και εξής. Ως επακόλουθο παρατηρείται η μεταβολή των τοπωνυμίων σε αυτές τις εκτάσεις, με την ταυτόχρονη επιβίωση, ωστόσο, ρωμανικών λέξεων για την κτηνοτροφία⁷³⁰. Σε αντίθεση με τις παλαιότερες απόψεις⁷³¹, σήμερα γίνεται αποδεκτό ότι κατά το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα υπήρξε μία πρόσκαιρη διακοπή ευρημάτων, ενώ μετέπειτα τα ευρήματα δείχνουν την επαναφορά μίας διαφορετικής «κανονικότητας»⁷³². Επίσης, μετά από αντίστοιχη διακοπή, παρατηρείται και η σταδιακή αναβίωση της τοπικής Εκκλησίας, όπως προκύπτει από επιστολές τοπικών επισκόπων ή από σχετικά ευρήματα⁷³³. Από την άλλη πλευρά, κατά τον ύστερο 7ο αιώνα εμφανίζεται στα κοιμητήρια η διττή ταφική πρακτική⁷³⁴, ενώ οι ρωμανικές παραδόσεις στη διακόσμηση της κεραμικής παρατηρούνται έως τον 8ο αιώνα⁷³⁵. Από την οπτική της Γλωσσολογίας, η παρουσία των αυτοχθόνων μετά τη σλαβική εγκατάσταση τεκμαίρεται π.χ. από την επιβίωση στην αυστριακή Άνω Καρινθία κατά τον 7ο και 8ο αιώνα προσλαβικών τοπωνυμίων, πριν αυτά περάσουν στη φάση του εκγερμανισμού τους⁷³⁶. Μία ακόμη ένδειξη αποτελεί η ύπαρξη πολλών τοπωνυμίων που σχετίζονται με τη λέξη *Vlach*, με την οποία οι Σλάβοι προσδιόριζαν τους αυτόχθονες εκρωμαϊσμένους πληθυσμούς. Αυτά τα τοπωνύμια στη σημερινή Σλοβενία δείχνουν ότι ένα μεγάλο μέρος των αυτοχθόνων διασώθηκε διάσπαρτο στην Άνω Καρνιόλη και ιδιαίτερα στους λόφους Kozjansko, νότια της αρχαίας Celeia, περιοχή στην οποία κατά την ύστερη Αρχαιότητα υπήρχε πυκνός εποικισμός σε ορεινά οχυρά⁷³⁷. Αναφορικά με την προέλευση των πρώτων σλαβικών φύλων, ορισμένα χαρακτηριστικά της σημερινής σλοβενικής γλώσσας αποδίδονται στο ότι οι πρώιμοι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στις ανατολικές Άλπεις προέρχονταν τόσο από τις δυτικοσλαβικές, όσο και τις νοτιοσλαβικές γλωσσικές ομάδες, με τις πρώτες να προηγούνται χρονικά⁷³⁸. Τέλος, από τη μελέτη των τοπωνυμίων στην Καρινθία διακρίνεται η παρουσία μίας κροατικής εθνοτικής ομάδας, η οποία είναι ισχυρότερη κατά την περίοδο της ηγεμονίας της Καραντανίας. Μεταξύ των ευρημάτων που αποδίδονται σε αυτήν υπάρχουν αρκετά στοιχεία

729. Friesinger, *Niederösterreich*, 26. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 14, 16-17, 20. Štih, *Eastern Alps*, 93, 113-114. Eichert, "Great Men", 67-68. Του ιδίου, *Christentum*, 494-495. Štih, *Eastern Alps*, 96-99, όπου και η παράθεση ποικίλων εκτιμήσεων γύρω από τα πληθυσμιακά δεδομένα. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 326, 329-330. Guštin – Pavlovič, *Prekmurje–Mura Gebiet*, 218. Bekić, *Rani srednji vijek*, 118-119.

730. Štih, *Eastern Alps*, 92. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 273-276.

731. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 21-22 (ίχνη χριστιανικής επιβίωσης μόνο στο ανατολικό Τιρόλο). Βλ. επίσης, Štih, *Eastern Alps*, 88-90 για τις θέσεις παλαιότερων ιστορικών σχετικά με τις «καταστροφικές επιπτώσεις της μετανάστευσης των Σλοβένων στις ανατολικές Άλπεις».

732. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 273, 276.

733. Βλ. Waldmüller, *Begegnungen*, 212-230. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 21, 23. Eichert, *Christentum*, 491, 493. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 97, 187, 192, 294-395.

734. Eichert, *Christentum*, 496.

735. Στο ίδιο, 494. Guštin – Pavlovič, *Prekmurje–Mura Gebiet*, 218. Σύμφωνα με τον A. Pleterski (*Besiedlung Sloweniens*, 211) η χειροποίητη κεραμική στις εγκαταστάσεις του αυτόχθονος πληθυσμού κατά τον 6ο και 7ο αιώνα διαφέρει στην τυπολογία και τα διακοσμητικά θέματα από τη σλαβική.

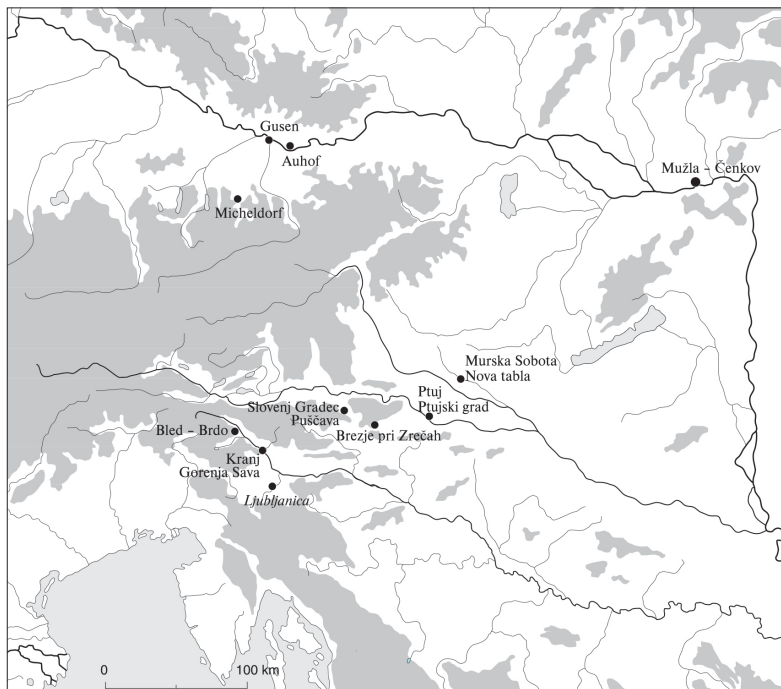
736. Eichert, *Christentum*, 493-494.

737. Štih, *Eastern Alps*, 92-93, 150. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 330.

738. Štih, *Eastern Alps*, 150.

νομαδικού χαρακτήρα, γεγονός που υποδηλώνει προγενέστερες επαφές με το αβαρικό χαγανάτο, εάν όχι εξάρτηση από αυτό⁷³⁹.

Εικ. 10. Θέσεις με πρώιμα σλαβικά ευρήματα στις ανατολικές Άλπεις. (A. Pleterski, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi*, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU: Ljubljana 2010, 28).

B7.4. Πρώιμα σλαβικά ευρήματα στην Αυστρία και τη Σλοβενία

Στα ευρήματα που αφορούν στην περίοδο της σλαβικής μετανάστευσης στον χώρο των ανατολικών Άλπεων, απαντούν τόσο η χειροποίητη όσο και η τροχήλατη κεραμική τύπου Πράγας (η δεύτερη περίπου από το 630 και εξής), με ή χωρίς διακόσμηση, ενώ εντοπίζονται ελάχιστα δείγματα κοιμητηρίων ή μεμονωμένων καύσεων⁷⁴⁰. Στο αυστρικό κρατίδιο της Στεαρίας, η σημαντικότερη θέση είναι το St. Ruprecht an der Raab (περιφ. Graz), από το οποίο προέρχονται ευρήματα που χρονολούνται πιθανόν στον ύστερο 7ο/8ο αιώνα. Οι δύο λάκκοι της εγκατάστασης περιείχαν τροχήλατη κεραμική, σφόνδυλους, πηλίνες και γυάλινες χάντρες, σιδερένια ή λίθινα αντικείμενα κ.ά. Τα αγγεία, με κακής ποιότητας πηλό και όπτηση, έχουν συνήθως σφαιρικό

739. Wolfram, *Ethnogenesisen*, 137-138. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 29-30. Σύμφωνα με τον μελετητή, ο πιθανός χρόνος μετακίνησης αυτής της ομάδας στις ανατολικές Άλπεις προσδιορίζεται περί το 630. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται προφανώς στην ευρύτερη αποδοχή της άποψης για τη μετακίνηση των Κροατών προς τα νότια εκείνη την περίοδο αν και, όπως ο ίδιος επισημαίνει, η σχέση αυτής της ομάδας με τους Κροάτες που μετανάστευσαν στη Δαλματία δεν είναι γνωστή. Ακόμη, η υπόθεσή του ότι κατάλοιπα των Dulebi μετακινήθηκαν στις ανατολικές Άλπεις μετά την ήττα τους από τους Αβάρους το 602 αφενός ενέχει συγχύσεις (βλ. εν. Β5.2) και αφετέρου δεν τεκμαίρεται ούτε από ευρήματα που θα μπορούσαν να αποδοθούν στον πολιτισμό Πένκοβκα. Βλ. επίσης, Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 325-338.

740. Barford, *Early Slavs*, 73. Pleterski, *Besiedlung Sloweniens*, 207. Sekelj Ivančan – Tkalčec, *Vinkovci*, 179-180. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 209, 217-218. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 324.

σχήμα και η μεγαλύτερη διάμετρος βρίσκεται στο άνω τρίτο του σώματος ή στο χείλος, το οποίο είναι αποστρωγγυλεμένο. Ορισμένα αγγεία φέρουν κτενωτή διακόσμηση με κυματιστές ή ευθείες γραμμές ή με συνδυασμό των δύο. Όμοια και σύγχρονα με αυτά του St. Ruprecht, παρότι περιορισμένα, είναι τα κεραμικά ευρήματα του Komberg (περιφ. Leibnitz), τα οποία φέρουν προσμίξεις από πορόλιθο και χαλίκια. Λίγο προγενέστερη, πιθανόν κατά το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα, είναι η κεραμική του Kleinklein (περιφ. Leibnitz), καφέ-γκρίζου χρώματος με προσμίξεις από ασβεστίτη⁷⁴¹. Στο Pölliberg κοντά στο Stainz (δυτική Στεϊρία) εντοπίστηκε ημιυπόγεια κατοικία (5,5x3 μ.) και χειροποίητη κεραμική (αγγεία από πορώδη πηλό, διακοσμημένα με κυματιστές γραμμές), η οποία χρονολογείται στο β΄ ήμισυ του 7ου αιώνα⁷⁴². Στο κρατίδιο της Καρινθίας, σημαντική είναι η οχυρωμένη εγκατάσταση του Hemmaberg η οποία περιλαμβάνει, εκτός από καύσεις, χειροποίητες και αδιακοσμητες χύτρες, σε κάποιες περιπτώσεις με χρήση τροχού κάτω από το χείλος, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου/αρχές 7ου αιώνα. Η εγκατάσταση του Hemmaberg σχετίζεται με βραχύβια συμβίωση των πρώιμων Σλάβων με τους αυτόχθονες, καθώς λίγο αργότερα οι δύο κοινότητες μετακινήθηκαν σε διαφορετικές περιοχές⁷⁴³.

Στον αυστριακό χώρο τα σλαβικά φύλα εποίκισαν και περιοχές βορειότερα, στην Κάτω και στην Άνω Αυστρία, οι οποίες δεν ανήκαν στη *Sclaborum provincia* ή τη *marca Vinedorum*. Στην Κάτω Αυστρία ο σλαβικός εποικισμός είναι προγενέστερος και σχετίζεται περισσότερο με εκείνον της Μοραβίας και της Βοημίας. Ο αραιός ακόμη κατά τα μέσα του 6ου αιώνα εποικισμός της Κάτω Αυστρίας κάλυπτε τις περιοχές του ανατολικού Waldviertel και του γειτονικού Weinviertel. Συνολικά, για τον 6ο και τον 7ο αιώνα τα σλαβικά ευρήματα στην Κάτω Αυστρία είναι περιορισμένα και δεν προέρχονται από οικισμούς. Ενδεικτική μίας πιθανής βραχύβιας συμβίωσης των Σλάβων με κατάλοιπα των Λογγοβάρδων μετά το 568 είναι μία καύση που εντοπίστηκε στο κοιμητήριο του Rohrendorf στην περιοχή του Krems. Επίσης, πιθανόν από τους Σλάβους προέρχονται οι λεηλασίες των λογγοβαρδικών κοιμητηρίων στον Δούναβη και στο Weinviertel. Δύο καύσεις σύγχρονες του Rohrendorf έχουν εντοπισθεί στο Hohenau στον Κάτω Μοράβα και στο Stein στον Δούναβη, ενώ από το Staasdorf κοντά στο Tulln προέρχεται μία «σλαβική τοξωτή περόνη» του 7ου αιώνα⁷⁴⁴. Στην Άνω Αυστρία, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως εκείνη του Lehen κοντά στο Mitterkirchen, η οποία περιλαμβάνει λάκκους, φούρνους, εργαστήρια κ.ά., δεν διασώζονται πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις. Από πρώιμα κοιμητήρια προέρχεται τραχιά και πορώδης (όχι εντελώς στεγανή) κεραμική τύπου Πράγας, χειροποίητη ή σε αργό τροχό με πολλές προσμίξεις και κακή όπτηση. Ανάμεσα στα διακοσμητικά θέματα διακρίνονται οι κυματιστές γραμμές καθώς και σταυροί. Ορισμένα διακοσμητικά αντικείμενα επίσης δείχνουν επαφές με τον βουαρικό και τον αβαρικό χώρο⁷⁴⁵.

741. Gutjahr, Steiermark, 149-151, 156-157. Bekić, *Rani srednji vijek*, 34-35.

742. Bernhard, Weststeiermark, 161-164.

743. Fusek, Westslowakei, 145. Του ιδίου, Nitra-Šindolka 187. Gutjahr, Styria, 44-46, όπου και τα ευρήματα στο Enzelsdorf. Fusek – Zábajnik, Ausklang, 553. Bratož, Thesen und Hypothesen, 14. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 94-96, 216. Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*, 324-325. Bekić, *Rani srednji vijek*, 43.

744. Friesinger, *Niederösterreich*, 7-9, 11. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 180. Σύμφωνα με τον P. Barford (*Early Slavs*, 56) η περιοχή του Κάτω Μοράβα και του Μέσου Δούναβη στην Κάτω Αυστρία και τη νοτιοδυτική Σλοβακία αποτέλεσε τη δίοδο του Ίλδιγη κατά την εκστρατεία του με Σλάβους και Γεπίδες εναντίον των Βυζαντινών στην Ιταλία περί το 545.

745. Tovornik, Oberösterreich, 166-169.

Στη Σλοβενία, οι κυριότερες πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται στην περιοχή του Prekmurje (στον Μέσο Mur, στα βορειοανατολικά της χώρας) και αποτελούν την «ομάδα Murska Sobota» (Murska Sobota–Nova Tabla, Popava, Pod Kotom, Grofovsko, Nedelica). Η πρώτη περίοδος της χρονολογείται στον ύστερο 6ο (μετά το 563) και στον 7ο αιώνα και υποδιαιρείται σε τρεις φάσεις, ενώ η δεύτερη περίοδος αφορά στον 8ο και στον πρώιμο 9ο αιώνα. Για την πρώτη περίοδο καταγράφονται οικισμοί με δύο ή τρεις ημιπόγειες κατοικίες ο καθένας. Οι κατοικίες είχαν ωοειδές σχήμα και κάποιες από αυτές εστία κοντά στα τοιχώματα, ενώ δεν έφεραν κεντρικό υποστύλωμα για την κωνική στέγη. Η τελευταία κατασκευαζόταν από πλέγμα κλαδιών καλυμμένων με καλάμια. Σε μεταγενέστερη φάση καταγράφονται και ωοειδείς ισόγειες κατοικίες με υποστυλώματα. Η κεραμική της πρώτης περιόδου είναι τύπου Πράγας και περιλαμβάνει χειροποίητη πορώδη και ανοιχτόχρωμη κεραμική (χρώματος καφέ ή ώχρας), συνήθως αγγεία με έξω νεύον χείλος, ευρεία κοιλιά, κατά κανόνα αδιακόσμητα, καθώς και «σλαβικά τηγάνια». Λίγα αγγεία αυτής της φάσης φέρουν διακόσμηση, κυρίως κτενωτή με κυματιστές γραμμές, καθώς και εγκοπές στο χείλος. Σύμφωνα με τους Guštin – Pavlovič, τα ευρήματα του Prekmurje έχουν ομοιότητες με εκείνα της δυτικής Σλοβακίας και της Μοραβίας και πιθανότατα δείχνουν εποικισμό από αυτή την κατεύθυνση μετά το 568/τέλη του 6ου αιώνα⁷⁴⁶.

Η μεγαλύτερη εγκατάσταση αυτής της ομάδας, και η παλαιότερη στις ανατολικές Άλπεις, εντοπίστηκε στη θέση Nova Tabla νότια της Murska Sobota, στη λίμνη Soboško (Murska Sobota–Nova Tabla), στην οποία εικάζεται ότι ένα δεύτερο κύμα εποίκων εγκαταστάθηκε κατά το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα. Από την πρώτη περίοδο του σλαβικού εποικισμού στην περιοχή του Prekmurje (βλ. παραπάνω) προέρχονται τρεις ημιπόγειες κατοικίες (η μεγαλύτερη, ωοειδούς σχήματος, είχε διαστάσεις 3,1x2,7 μ. και βάθος 32 εκ.), χειροποίητα και αδιακόσμητα συνήθως κεραμικά ευρήματα τύπου Πράγας με πορώδη επιφάνεια, «σλαβικά τηγάνια» και διάφορα μικροευρήματα (μία σιδερένια αιχμή βέλους, μία ακονόπετρα κ.ά.). Το τέλος της εγκατάστασης, η οποία εμφανίζει ίχνη κατοίκησης από την προϊστορική περίοδο, χρονολογείται στον πρώιμο 9ο αιώνα⁷⁴⁷.

Ευρήματα τύπου Πράγας, όπως χειροποίητη κεραμική και δύο ημιπόγειες δίχως υποστυλώματα, που χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα, περιλαμβάνει η εγκατάσταση της Murska Sobota–Grofovsko I, ενώ τα ευρήματα της Murska Sobota–Grofovsko II χρονολογούνται στον 7ο αιώνα⁷⁴⁸. Στις θέσεις Popava I και II εντοπίστηκαν κοιμητήρια με καύσεις, με τη δεύτερη να περιλαμβάνει και καύση δίχως τεφροδόχο⁷⁴⁹. Από τα τέλη του 6ου έως τουλάχιστον τα μέσα του 7ου αιώνα χρονολογείται ο οικισμός στη θέση Kotare–baza (δύο χλμ. νότια της Murska Sobota) με 38 λάκκους σε ποικίλα σχήματα, οι οποίοι περιείχαν πορώδη κεραμική, κυρίως χειροποίητη (μαζί με δύο «σλαβικά τηγάνια»), και σχεδόν στο σύνολό τους συσχετίζονται με ημιπόγειες κατοικίες⁷⁵⁰. Στην πρώτη περίοδο της «ομάδας Murska Sobota» ανήκει και η κεραμική από την κατεστραμμένη θέση Krog–Žabljek (τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα), ενώ στον 7ο αιώνα

746. Guštin – Pavlovič, Prekmurje–Mura Gebiet, 217-220. Fabijanić, Podvršje, 259. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 178-179, υποσ. 43-44. Bekić, *Rani srednji vijek*, 78.

747. Guštin – Tiefengraber, Oblike, 46-62. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 178-179, υποσ. 43. Bekić, *Rani srednji vijek*, 37, 50, 67-69, 96, 123, 127.

748. Novšak, Grofovsko, 27-32. Bekić, *Rani srednji vijek*, 37.

749. Guštin – Pavlovič, Prekmurje–Mura Gebiet, 220. Bekić, *Rani srednji vijek*, 28, 37-38, 50.

750. Kerman, Kotare–baza, 17-26. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 179, υποσ. 44. Fabijanić, Podvršje, 259. Bekić, *Rani srednji vijek*, 36-37.

χρονολογείται η κατά κανόνα χειροποίητη σλαβική κεραμική (όπως και οι σφόνδυλοι) από το Krog-Pod Kotom jug⁷⁵¹. Εκτός του Prekmurje, αξιόλογη είναι η εγκατάσταση της Pristava, από την οποία διασώζεται μόνο τροχήλατη κεραμική καθώς το παλαιότερο αρχαιολογικό στρώμα καταστράφηκε το 676 εξαιτίας πλημμύρας. Το παρακείμενο κοιμητήριο (Bled-Pristava) είναι μικτό και περιλαμβάνει τόσο ρωμανικούς όσο και σλαβικούς ενταφιασμούς⁷⁵². Πρώιμες σλαβικές ημιυπόγειες μαζί με κεραμική απαντούν σε δύο θέσεις κοντά στο Maribor, στα σύνορα Σλοβενίας-Αυστρίας (Maribor-Slivenica, Maribor-Spodnje Hoče) και μόνο κεραμική σε άλλες δύο (Maribor-Pobrežje και Maribor-Malečnik)⁷⁵³. Μία ορθογώνια ημιυπόγεια κατοικία με αποστρογγυλεμένες γωνίες μαζί με κατά κανόνα χειροποίητα και διακοσμημένα αγγεία του 7ου αιώνα προέρχονται από την περιοχή της Λιουμπλιάνα (Ljubljana-Podgorica)⁷⁵⁴. Πρώιμη σλαβική κεραμική μαζί με αγγεία της ύστερης Αρχαιότητας και της Μετανάστευσης, πιθανότατα δείγμα συμβίωσης, εντοπίστηκαν στο καταφύγιο του Tinje nad Loko pri Žusmu⁷⁵⁵. Μεμονωμένες καύσεις που αποδίδονται στους πρώιμους Σλάβους είναι γνωστές από διάφορες άλλες θέσεις της Σλοβενίας⁷⁵⁶.

-
751. Šavel, Zgodnjesrednjeveški objekt, 11-16. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 179, υποσ. 44. Bekić, *Rani srednji vijek*, 36.
752. Pleterski, Besiedlung Sloweniens, 212-214. Bekić, *Rani srednji vijek*, 39, 50.
753. Ciglenečki – Strmčnik-Gulič, Sledovi, 67-75. Bekić, *Rani srednji vijek*, 38.
754. Novšak, Podgorica, 89-93. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 180, υποσ. 46. Bekić, *Rani srednji vijek*, 39.
755. Fabijanić, Podvršje, 259. Bekić, *Rani srednji vijek*, 45.
756. Tomanič-Jevremov, Zgodnjesrednjeveški grob, 65-66. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 178, υποσ. 41, 180, υποσ. 47. Bekić, *Rani srednji vijek*, 52.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ
ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Γ1.1. Δάκες, Ιλλυριοί και Θράκες

Από τον 1ο π.Χ. αιώνα τα Βαλκάνια (η Χερσόνησος του Αίμου) βρίσκονταν υπό ρωμαϊκή κυριαρχία και ο Κάτω Δούναβης είχε καταστεί όριο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μετά την κατάκτηση της Δακίας από τον Τραϊανό το έτος 106, τα σύνορα της Ρώμης έφθασαν στα ανατολικά Καρπάθια. Στο διάστημα που ακολούθησε έως τον 6ο αιώνα, παρατηρούνται στα Βαλκάνια ριζικές μεταβολές, μεταξύ των οποίων η αστικοποίηση, η διάδοση του ρωμαϊκού πολιτισμού, και, από τον 4ο αιώνα και εξής, η διάδοση του Χριστιανισμού. Οι μεταβολές αυτές ήταν εντονότερες στις παράκτιες ζώνες και στις εύφορες περιοχές του εσωτερικού, ενώ στις ορεινές περιοχές των δυτικών Βαλκανίων η ανάπτυξη των αστικών κέντρων (*municipia*) άρχισε κατά τον 2ο και 3ο αιώνα κυρίως σε περιοχές μεγάλου οικονομικού ενδιαφέροντος, π.χ. σε εκείνες με ορυχεία. Όπως και στις λοιπές επαρχίες της αυτοκρατορίας, ο ρωμαϊκός πολιτισμός, με άξονα τα αστικά κέντρα, διαδόθηκε σε όλη τη Βαλκανική και η ρωμαϊκή ταυτότητα επικράτησε σταδιακά έναντι όλων των προγενέστερων⁷⁵⁷. Μετά την κατάκτηση της Βαλκανικής από τους Ρωμαίους, οι δεκάδες λαοί που διαβιούσαν στα εδάφη της, οι οποίοι είναι γνωστοί από τις γραπτές πηγές, υιοθέτησαν τον ρωμαϊκό τρόπο ζωής και σταδιακά αφομοιώθηκαν από τη Ρώμη. Σε αυτό το γενικό περίγραμμα του πολιτισμικού υπόβαθρου περιοριζόμαστε στους τρεις κυριότερους αυτόχθονες λαούς, τους Δάκες, τους Ιλλυριούς και τους Θράκες και σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της πιθανής επιβίωσής τους έως την εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια.

ΟΙ ΔΑΚΕΣ

Οι Δάκες έζησαν στη σημερινή Ρουμανία, της οποίας ο εκρωμαϊσμός ήταν ιδιαίτερα έντονος και είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μικτών δακωρομαϊκών πολιτισμικών στοιχείων. Η συστηματική προσπάθεια εκ μέρους των Ρουμάνων ερευνητών να τεκμηριώσουν την ύπαρξη μίας πολιτισμικής συνέχειας των αυτοχθόνων Δακών και των Ρωμαίων έως τον πρώιμο Μεσαίωνα οδήγησε στη διατύπωση υποθέσεων οι οποίες ταύτιζαν με αυτούς τόσο γερμανικά όσο και σλαβικά πολιτισμικά στοιχεία. Στην Τρανσυλβανία, για παράδειγμα, γεπιδικές εγκαταστάσεις με ορθογώνιες ή τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες στις θέσεις Biharea και Oradea (ο πολιτισμός Bratei-Țaga-Biharea, ο οποίος, σύμφωνα με την ίδια οπτική, αποτελεί την πρώιμη φάση των Ipotești-Cindești-Ciurel και Costișa-Botoșana) ταυτίστηκαν με τον τοπικό ρωμαϊκό πληθυσμό. Αντίστοιχα, ο Sîntana de Mureș εκλαμβάνεται ως πολιτισμός των αυτοχθόνων «Γετοδακών», οι οποίοι φέρονται να αφομοίωσαν τους Γότθους. Αν και οι συγκεκριμένες απόψεις δεν τυγχάνουν ευρύτερης αποδοχής από την εκτός των ρουμανικών συνόρων έρευνα, η συμμετοχή των αυτοχθόνων στη διαμόρφωση αυτών των πολιτισμών, όπως θα δούμε στο σχετικό με τη Ρουμανία κεφάλαιο, υποδηλώνει εκ των πραγμάτων σε κάποια έκταση την επιβίωσή τους. Σε γενικές

757. Dzino, *Identity Transformations*, 61. Vranešević – Špehar, *Visual Culture*, 31.

γραμμές, αυτό που διακρίνεται από τα ευρήματα είναι ότι η επιβίωση του τοπικού δακικού στοιχείου στη Ρουμανία μετά τη μετανάστευση των λαών είναι εντονότερη στην εκτός Καρπαθίων Ρουμανία και λιγότερο εμφανής στην Τρανσυλβανία⁷⁵⁸. Το γεγονός αυτό έχει την αφετηρία του στη νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τους δακικούς πολέμους του Τραϊανού, καθώς η περιοχή της εκτός Καρπαθίων Ρουμανίας δεν είχε υποταγεί και στο έδαφός της ζούσαν οι λεγόμενοι «ελεύθεροι Δάκες»⁷⁵⁹.

ΟΙ ΙΛΛΥΡΙΟΙ

Οι Ιλλυριοί ήταν εγκατεστημένοι στον χώρο της δυτικής Βαλκανικής νότια του Κάτω Δούναβη, και κάλυπταν σε γενικές γραμμές την επικράτεια της πρώην Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας. Από αρκετούς μελετητές οι Ιλλυριοί θεωρήθηκαν πρόγονοι των Αλβανών⁷⁶⁰. Οι αυτόχθονες *Illyriciani* των ρωμαϊκών χρόνων αποτελούσαν ένα από τα καλύτερα τμήματα του ρωμαϊκού στρατού και σταδιακά ασπάσθηκαν τις αξίες της Ρώμης. Μέσα από τις τάξεις των λεγεώνων, κάποιοι από αυτούς ανήλθαν σε ανώτατα αξιώματα κατά την εποχή των Σεβήρων, ενώ κατά τη μεγάλη κρίση του 3ου αιώνα και την περίοδο των στρατιωτών-αυτοκρατόρων, ορισμένοι ανήλθαν στον αυτοκρατορικό θρόνο. Οι *Illyriciani* διατήρησαν τη στρατιωτική τους ταυτότητα στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, μέσα στις νέες συνθήκες που είχε διαμορφώσει πλέον η επικράτηση του Χριστιανισμού, και αποτελούσαν τμήμα της χριστιανικής και λατινόφωνης στρατιωτικής αριστοκρατίας. Ταυτόχρονα, από τον 2ο αιώνα παρατηρείται στα παράκτια αστικά κέντρα του Ιλλυρικού η διαμόρφωση τοπικής πολιτικής αριστοκρατίας σε επίπεδο δήμων⁷⁶¹.

Η διαδικασία του εκρωμαϊσμού των αρχαίων αυτοχθόνων πληθυσμών του Ιλλυρικού πραγματοποιήθηκε με ποικίλους τρόπους, συγκεκριμένα, μέσω του στρατού, της ρωμαϊκής παιδείας ή των νέων διοικητικών δομών (ανάπτυξη των πόλεων και της τοπικής αριστοκρατίας των δήμων), και επίσης υποβοηθήθηκε από τους Ρωμαίους εποίκους στην περιοχή⁷⁶². Καταλυτικό ρόλο για τη δημιουργία της κοινής ρωμαϊκής ταυτότητας στο Ιλλυρικό διαδραμάτισε κατά τον 4ο αιώνα η επικράτηση του Χριστιανισμού, ο οποίος διαδόθηκε σε ευρύτερες μάζες του πληθυσμού⁷⁶³. Με την εξέλιξη αυτή μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πολιτισμική διάσταση των *Illyriciani* υπερέβη τις τάξεις του στρατού και της πολιτικής-διοικητικής αριστοκρατίας και αφορούσε πλέον στο σύνολο του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού του Ιλλυρικού. Ένα σημαντικό ζήτημα, ωστόσο, το οποίο παραμένει ανοικτό, όπως και για το σύνολο του βαλκανικού χώρου, είναι η επιβίωση θυλάκων μη εκρωμαϊσμένων αυτοχθόνων, του υλικού τους πολιτισμού, των δοξασίων τους κ.ά. Από αρχαιολογικής πλευράς, ακόμη και σε ό,τι αφορά σχετικά απομονωμένες περιοχές, όπως είναι η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τα ευρήματα από την ύστερη Αρχαιότητα είναι ελάχιστα (π.χ. κεραμική

758. Βλ. Bierbrauer, *Ethnisse Interpretation*, 232. Stanciu, Gepiden, 421-423. Τη μάλλον άτοπη υπόθεση για επιβίωση Σαρματών ή «Δακορωμαίων» στο αβαρικό χαγανάτο διατυπώνουν οι Ivanišević – Bugarski (Western Banat, 47).

759. Harhoiu, *Dunărea de Jos*, 61-97.

760. Βλ. Schmitt, *Die Albaner*, 11-50.

761. Dzino, *Identity Transformations*, 64-66.

762. Στο ίδιο, 72-73.

763. Bratož, *Entwicklung*, 363-395. Για την Εκκλησία στη Βαλκανική κατά την ύστερη Αρχαιότητα, βλ. Waldmüller, *Begegnungen*, 70-74, 188-211.

των αυτοχθόνων και καύσεις αντίστοιχες των αρχαίων Ιαπόδων της Δαλματίας με τέφρα σε τετράγωνους λάκκους)⁷⁶⁴.

ΟΙ ΘΡΑΚΕΣ

Ένα παρεμφερές ζήτημα για την περιοχή των ανατολικών Βαλκανίων αποτελεί η επιβίωση των Θρακών κατά την ύστερη Αρχαιότητα. Όσον αφορά στη χρήση των αρχαίων εθνικών ονομάτων στην ύστερη Αρχαιότητα, τίθεται πάντοτε το δίλημμα εάν αυτά εξακολουθούν να αναφέρονται σε ένα υφιστάμενο έθνος ή είναι πλέον προσδιοριστικά ενός γεωγραφικού χώρου. Στις βυζαντινές πηγές αυτής της περιόδου, ο γεωγραφικός χώρος της Θράκης εμφανίζεται αρκετά ευρύτερος από αυτόν που εννοούμε σήμερα (Ανατολική και Δυτική Θράκη). Ως γεωγραφικός όρος, η «Θράκη» προσδιόριζε την πρωτοβυζαντινή «διοίκηση της Θράκης», στην οποία ανήκαν οι παλαιές ρωμαϊκές επαρχίες της Θράκης και της Κάτω Μυσίας, όπου κατοικούσε πολυεθνικός πληθυσμός. Μετά τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις των Διοκλητιανού και Μ. Κωνσταντίνου (διάσπαση των διευρυμένων επαρχιών), η θρακική διοίκηση περιελάμβανε από το 314 έως το 535 τις επαρχίες Δεύτερη Μυσία και Μικρά Σκυθία βόρεια του Αίμου και νότια της οροσειράς τις επαρχίες Μεσόγεια Δακία, Θράκη, Αιμιμόντος και Ροδόπη. Με τη σύσταση της *quaestura exercitus* το 536 από τον Ιουστινιανό, η θρακική διοίκηση διατήρησε μόνο τις τέσσερις επαρχίες νότια του Αίμου/⁷⁶⁵.

Το όνομα των Θρακών, όπως και ενός θρακικού φύλου, των Βησών, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιείται και ως δηλωτικό όλων των Θρακών, διασώζεται σε πολλές περιπτώσεις στις πρώιμες βυζαντινές πηγές. Ακόμη, αναφέρεται και ως προσδιοριστικό αυτοκρατόρων, π.χ. Λέων Α΄ «ο Βέσσορ» (457–474), ενώ ο Ευάγγελος αναφέρει ως «θρακικής καταγωγής» τον Μαρκιανό (450–457) και τον Ιουστίνο Α΄ (518–527). Επίσης, η *Notitia Dignitatum* διατήρησε τα ονόματα των θρακικών στρατιωτικών σωμάτων, όπως αυτά ίσχυαν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Αναφορικά με την προσέγγιση του θέματός μας, εμφανίζονται αντιφατικές μεταξύ τους θέσεις (π.χ. το όνομα «Θράκες» είχε τόσο εθνικό, όσο και γεωγραφικό–διοικητικό περιεχόμενο, ενώ «η χώρα των Βησών» είχε την έννοια του έθνους), ή άλλες απόψεις, οι οποίες δεν επιβεβαιώνονται από τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού (π.χ. η άποψη περί της συμβίωσης Θρακών και Γότθων στον χώρο του Δούναβη και της αφομοίωσης των δεύτερων από τους πρώτους). Κύριο πρόβλημα και εδώ παραμένει εάν ένα μέρος των Θρακών δεν εκρωμαΐσθηκε ή εκχριστιανίσθηκε, αλλά διατήρησε την γλώσσα και την ταυτότητά του σε ορεινές ή πεδινές περιοχές μέχρι τον πρώιμο 7ο αιώνα⁷⁶⁶.

Με βάση τη συνολική εικόνα που υπάρχει στα Βαλκάνια κατά την ύστερη Αρχαιότητα, η περιοχή της Θράκης δεν αποτελεί εξαίρεση στον «γενικό κανόνα» της πολιτισμικής αφομοίωσης, η οποία επήλθε με την επικράτηση του Χριστιανισμού. Η ιεραποστολική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Θράκη επέφερε στα τέλη του 4ου/αρχές του 5ου αιώνα τον μαζικό εκχριστιανισμό του πληθυσμού. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η αναφορά στις πηγές σχετικά με την παρουσία «Βησών μοναχών» στους Αγίους Τόπους. Ο εκχριστιανισμός συμπεριέλαβε ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες είχαν μάλλον εκρωμαΐσθει, και η υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την απουσία επαρκών καταλοίπων της θρακικής γλώσσας. Αυτό που κυριαρχεί

764. Čremošnik, Istraživanja, 111. Της ίδιας, Tragovi, 93-108.

765. Βλ. Curta, *Slavs*, 129, 152-155, 173 (εικ. 5).

766. Βλ. Dimitrov, *Thracians and Bessi*, 361-368.

στο σωζόμενο επιγραφικό υλικό είναι οι θρακικές επιγραφές με ελληνικούς χαρακτήρες⁷⁶⁷. Παρά την προσπάθεια μέρους της βουλγαρικής ιστοριογραφίας να συνδέσει τον σύγχρονο βουλγαρικό λαό με τους αρχαίους Θράκες⁷⁶⁸, δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια ούτε στις φιλολογικές πηγές, ούτε στα αρχαιολογικά ευρήματα, από τα οποία να προκύπτει ότι οι τελευταίοι αποτέλεσαν στοιχείο της βουλγαρικής εθνογένεσης.

Γ1.2. Οι βαρβαρικές εγκαταστάσεις βόρεια του Κάτω Δούναβη (3ος–5ος αι.)

Ένα σημαντικό ζήτημα, το οποίο έπρεπε να αντιμετωπίσει η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, και μετά το 324 το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος (Βυζάντιο), ήταν η διασφάλιση του συνόρου του Κάτω Δούναβη από τους βαρβαρικούς λαούς, ιδιαίτερα τους Σαρμάτες και τους Γότθους. Ήδη από το 217 και για περίπου μισό αιώνα οι ανατολικές βαλκανικές επαρχίες είχαν δεχθεί διαδοχικές γοτθικές επιθέσεις. Η δραστηριότητα αυτή δεν έπαυσε ούτε μετά τη νίκη του αυτοκράτορα Κλαυδίου, του επωνομαζόμενου και *Γοτθικού*, στη Ναϊσός το 269⁷⁶⁹. Επίσης, επιθέσεις στις ανατολικές βαλκανικές επαρχίες διεξήγαγαν κατά τον 3ο αιώνα και οι Κάρποι, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ Προύθου και Καρπαθίων και είχαν δεχθεί επιδράσεις από τους Γότθους⁷⁷⁰. Αρκετά έντονη ήταν και η δραστηριότητα των Ερούλων, συμμάχων των Γότθων, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί κοντά στην Αζοφική και οι επιδρομές τους έφθασαν έως τη νότια Ελλάδα⁷⁷¹. Η αδυναμία υπεράσπισης των ρωμαϊκών εδαφών από τους Γότθους στη σημερινή Ρουμανία είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη της Δακίας από τη Ρώμη το 271 και την εγκατάσταση βαρβάρων στην περιοχή (Βησιγότθοι στην Τρανσυλβανία και Σαρμάτες στην Ολτενία και το Βανάτο)⁷⁷². Στην εκτός Καρπαθίων Ρουμανία, από τον 2ο έως τον 4ο αιώνα τα σαρματικά ευρήματα διακρίνονται δίπλα στις καύσεις των αυτοχθόνων «Δακογετών», από τους οποίους οι Σαρμάτες αφομοιώθηκαν⁷⁷³.

Περί το 260/70 (εντονότερα από το 300) εμφανίζεται στη Ρουμανία ο πολιτισμός *Sîntana de Mureș*, ο οποίος αποτελεί προέκταση του Τσέρνιαχοβ. Κατάλοιπά του απαντούν στην Ολτενία (η δυτική ή Μικρή Βλαχία μέχρι τον Ολτ), με μικρό αριθμό ευρημάτων δυτικότερα, στη Μουντενία (η ανατολική ή Μεγάλη Βλαχία), στη Μολδαβία και την Τρανσυλβανία. Φορείς του αρχικά ήταν οι Βησιγότθοι–Τερβίνγκιοι, οι οποίοι το 291 διαχωρίστηκαν από τους Οστρογότθους–Γκρεουθούγκιους και επεκτάθηκαν δυτικά του Προύθου⁷⁷⁴. Στον χώρο του μικτού πολιτισμού *Sîntana de Mureș* (ο οποίος διήρκεσε έως τον πρώιμο 5ο αιώνα) οι Βησιγότθοι ζούσαν σε κοινούς οικισμούς με

767. Στο ίδιο, 362, 368-375. Σύμφωνα με τον μελετητή, αφενός επιβίωσαν οι παγανιστικές δοξασίες στην ύπαιθρο και αφετέρου υπήρχε μία βεσσιική γλώσσα, η οποία, αν και δεν διέθετε γραμματεία, ήταν σε χρήση στη θεία λειτουργία. Βλ. επίσης, Pillon, *Hydronymie*, 57-58, ο οποίος θεωρεί ότι στην ύστερη Αρχαιότητα κυριαρχούσε ακόμη ο τοπικός θρακο-ιλλυρικός πληθυσμός από την Ήπειρο έως τον Δούναβη.

768. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι Σλάβοι συνάντησαν κατά την εγκατάστασή τους στη Βουλγαρία θρακικό πληθυσμό, μέσω του οποίου υιοθέτησαν τόσο τον τοπικό πολιτισμό όσο και στοιχεία του ρωμαϊκού. Συνεκτικός κρίκος μεταξύ αυτοχθόνων και εποίκων ήταν το ότι έβλεπαν τη Ρώμη ως «κοινό εχθρό». Βλ. Curta, *Slavic Archaeologies*, 372-373. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 260.

769. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 14, 23-26, 28, 33, 35. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 221.

770. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 25.

771. Στο ίδιο, 32-33, 35. Sarantis, *Balkan Wars*, 41.

772. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 33.

773. Sulimirski, *Sarmatians*, 168-170.

774. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 228-230.

τους αυτόχθονες (Δάκες, Κάρποι και ήδη εγκατεστημένοι Σαρμάτες) και χρησιμοποιούσαν τα ίδια κοιμητήρια. Στους αυτόχθονες αποδίδεται η χειροποίητη κεραμική με κύριο χαρακτηριστικό τα ψηλά λεπτά αγγεία, διακοσμημένα συχνά με δακτυλικά αποτυπώματα, καθώς και τα λεγόμενα «δακικά φλιτζάνια». Στον πολιτισμό απαντούν ακόμη σαρματικά στοιχεία (όπως και στον Τσέρνιαχοβ), τύποι της ύστερης ρωμαϊκής κεραμικής και όστρακα πρώιμων βυζαντινών αμφορέων, ενώ με το τέλος της γοθτικής κυριαρχίας εκλείπει η γκριζα κεραμική⁷⁷⁵. Μεγάλα κοιμητήρια του Sîntana de Mureș είναι, μεταξύ άλλων, το Bîrlad-Valea Seacă (295 καύσεις και 252 ενταφιασμοί) καθώς και το Tîrgșor. Στα ταφικά έθιμα των Δακών υπήρχαν καύσεις σε τεφροδόχους ή λάκκους, με εξαίρεση τις παιδικές ταφές. Οι καύσεις ήταν στο σύνολό τους φτωχά κτερισμένες. Κοινό στοιχείο μεταξύ των Γότθων εποίκων και των Δακών είναι η απουσία όπλων στις ταφές, ενώ, όπως και στον Τσέρνιαχοβ, κατά τον 4ο αιώνα παρατηρείται αλλαγή κατεύθυνσης των ενταφιασμών από Β-Α σε Δ-Α (αυτός ο τρόπος ταφής δεν υπήρχε στους Σαρμάτες)⁷⁷⁶.

Η διάβαση του Κάτω Δούναβη από τους Βησιγόθους το 376 επέφερε την υποχώρηση και τη σταδιακή εξάλειψη του Sîntana de Mureș. Η ύστερη φάση του πολιτισμού χρονολογείται στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 5ου αιώνα και παρατηρείται κοντά στους ποταμούς Buzău, Mureș-Târnavă και Someș. Μεταξύ των ευρημάτων απαντούν κατοικίες, τόσο ισόγειες, όσο και ημιυπόγειες. Οι δεύτερες, σε ποικίλα σχήματα (κυρίως ορθογώνιες αλλά και τετράγωνες, ωοειδείς κ.ά.) αποτελούν την πλειοψηφία και είναι χαρακτηριστικές για την εποχή της Μετανάστευσης. Με βάθος από 30 εκ. έως ένα μέτρο, έφεραν υποστύλωματα στις γωνίες ή στο μέσον των μακρύτερων πλευρών, ενίοτε και στα δύο σημεία, ενώ στο εσωτερικό τους απουσιάζουν κατά κανόνα τα στοιχεία θέρμανσης (εστία ή φούρνος). Στις εγκαταστάσεις αυτές υπήρχαν επίσης λάκκοι για αποθήκευση ή για απορρίματα. Σε κάποιες περιπτώσεις διακρίνονται και ίχνη παραγωγικής δραστηριότητας (υπαίθριοι φούρνοι, κάμινοι για την κεραμική σε δύο εγκαταστάσεις, δύο εργαστήρια επεξεργασίας κεράτων ελαφιού και οστών), και –μόνο στη βόρεια Μουντενία– μεταλλουργικοί κλίβανοι⁷⁷⁷.

Όσον αφορά στα επιμέρους χαρακτηριστικά, η πολιτισμική εξέλιξη του ρουμανικού χώρου κατά την πρώτη περίοδο της μετανάστευσης των λαών διακρίνεται σε τρεις περιόδους. Στη D1 (360/70–400/10) υπερτερούν τα στοιχεία του Sîntana de Mureș, παρατηρούνται όμως και ορισμένα νομαδικά ή ακόμη και του Πρζέβορσκ. Στη Μολδαβία εκλείπουν τα μεγάλα κοιμητήρια του Sîntana de Mureș με εξαίρεση τη Nikolînța κοντά στο Ιάσιο. Στις αρχές του 5ου αιώνα χρονολογείται ο θησαυρός του Botoșani στη βόρεια Μολδαβία, στον οποίο περιλαμβάνεται χρυσό νόμισμα του Αρκαδίου (395–408) και αργυρά επιτραπέζια σκεύη. Μεμονωμένα ευρήματα αυτής της περιόδου απαντούν στη Μουντενία, π.χ. στα κοιμητήρια της Pietroasa και του Tîrgșor, ενώ στην Ολτενία απουσιάζουν⁷⁷⁸. Κατά την περίοδο D2 (400/10–430/40) στον χώρο που κάλυπτε ο Sîntana de Mureș κυριαρχούν τα στοιχεία της στέπας. Αυτή η πολιτισμική μεταβολή σχετίζεται με την εμφάνιση των Ούννων, οι οποίοι στα τέλη του 4ου/αρχές του 5ου αιώνα εγκαταστάθηκαν

775. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 69, 71, ο οποίος θεωρεί κυρίαρχα τα «γετορωμαϊκά» στοιχεία στον Sîntana de Mureș. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 230-232 (ο Sîntana de Mureș γερμανικός-βησιγοθικός πολιτισμός). Stanciu, *Frühen Slawen*, 568. Teodor E., *Iprotești-Cândești Culture*, 409. Στη Ρουμανία ο Sîntana de Mureș θεωρείται συχνά πολιτισμός των αυτοχθόνων Γετοδακών. Βλ. Bierbrauer, *ό.π.*, 212.

776. Bierbrauer, *Ethnische Interpretation*, 223, 230-231.

777. Ciupercă – Măgureanu, *Archaeological evidence*, 123.

778. Harhoiu, *Sîntana de Mureș*, 62.

στη Μολδαβία και τη Μουντενία, κοντά στον *limes* της Σκυθίας και της Δεύτερης Μυσίας. Όσον αφορά στις σχέσεις των Ούννων με το Βυζάντιο στις αρχές του 5ου αιώνα, γνωρίζουμε το «επεισόδιο του Γαϊνά» και τις επιδρομές τους στη Θράκη το 404/05 και το 408⁷⁷⁹.

Ουννικές ταφές με πλούσια κτερίσματα έχουν εντοπισθεί στη Μολδαβία, όπως η γυναικεία ταφή με διάδημα (χαρακτηριστικό ουννικό εύρημα) στο Buhăieni. Τα αργυρά σκεύη (π.χ. αμφορείς) βυζαντινής προέλευσης, τα οποία σχετίζονται με λεία από επιδρομές, αποτελούν, μαζί με άλλα ευρήματα, ενδείξεις για την κοινωνική θέση των νεκρών. Στη Μουντενία, η φάση με τα ευρήματα της στέπας αρχίζει επίσης μετά το τέλος του πολιτισμού Sîntana de Mureș. Στο τέλος της D1 παρατηρείται διακοπή στον ύστερο ρωμαϊκό *limes* του Κάτω Δούναβη, όπως προκύπτει από τα νομισματικά ευρήματα, καθώς και τις ουννικές χυτές χάλκινες χύτερες που εντοπίστηκαν σε οχυρά (Sucidava και Hînova). Οι τελευταίες απαντούν και στην ενδοχώρα της Μουντενίας (Ionești, Desa). Στην περίοδο D3 στη θέση των νομαδικών στοιχείων εμφανίζονται ανατολικογερμανικά (κυρίως γεπιδικά), τα οποία αργότερα επικρατούν στην Τρανσυλβανία⁷⁸⁰. Περί το 420 οι Ούννοι μετακινήθηκαν προς το λεκανοπέδιο των Καρπαθίων και δημιούργησαν ένα εφήμερο, αν και αρκετά ισχυρό, βασίλειο⁷⁸¹. Στην Τρανσυλβανία, τα πρωιμότερα δείγματα της μετανάστευσης των λαών έχουν ανευρεθεί σε δύο κοιμητήρια, συγκεκριμένα, στο Bratei I (με καύσεις και πολυάριθμα κεραμικά ευρήματα), και το Fîntînele «Rît» (με ταφές και ευρήματα του Sîntana de Mureș). Ιδιαίτερο εύρημα αποτελούν τα κρεμαστά κοσμήματα από ήλεκτρο, τα οποία δείχνουν επαφές με τη Βαλτική, ενώ ορισμένες περόνες με τραπεζιόσχημο στέλεχος, μαζί με ευρήματα όπλων, θεωρούνται επίδραση του ύστερου Πρζέβροσκ («ομάδα Dobrodzie»)⁷⁸².

Ταυτόχρονα με τις στρατιωτικές επιτυχίες του εναντίον των Γόθων και των Σαρματών, ο Μ. Κωνσταντίνος ενίσχυσε το σύνορο του Κάτω Δούναβη με οχυρωματικά έργα, καθώς και με την κατασκευή το 328 μίας μεγάλης γέφυρας που συνέδεε την Ισκό με τη Sucidava και ευρύτερα με τη βόρεια όχθη του ποταμού, όπου η αυτοκρατορία διατηρούσε κάποια προγεφυρώματα⁷⁸³. Στους εγκατεστημένους βόρεια του ποταμού Βησιγόθους, ο Μ. Κωνσταντίνος παραχώρησε το 332 καθεστώς υποσπόνδων⁷⁸⁴, ενώ ο Κωνσταντίνος ενθάρρυνε τον εκχριστιανισμό τους, ο οποίος επήλθε το 341 από τον επίσκοπο Ουλφίλα. Το 348 όμως, εξαιτίας των διωγμών που εξαπέλυσε ο Γότθος βασιλιάς Αθανάριχος, οι εκχριστιανισμένοι Γότθοι εγκαταστάθηκαν νότια του Δούναβη, στην περιοχή της Νικόπολης (πρόκειται για τους λεγόμενους *Gothi minores*)⁷⁸⁵. Ο αυτοκράτορας Ουάλης επιτέθηκε δύο φορές, το 367 και το 369, εναντίον των Γόθων βόρεια του Δούναβη, ενίσχυσε τις μεθοριακές οχυρώσεις και στήριξε την προσπάθεια εκχριστιανισμού των Γόθων⁷⁸⁶.

779. Στο ίδιο, 65. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 136. Για το «επεισόδιο του Γαϊνά» και τις ουννικές επιθέσεις κατά τον πρώιμο 5ο αιώνα στις βαλκανικές επαρχίες, βλ. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 44-56.

780. Ciupercă – Măgureanu, *Archaeological evidence*, 125. Harhoiu, Sîntana de Mureș, 61, 63-65. Σε ό,τι αφορά στα ευρήματα του ύστερου 4ου αιώνα στη Βουλγαρία, αμφισβητείται η συσχέτιση της τροχήλατης και με λειασμένη επιφάνεια γκρίζας κεραμικής που εντοπίστηκε σε πολυάριθμες θέσεις, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της χώρας, με τον πολιτισμό Cherniakhov–Sîntana de Mureș. Βλ. Vagalinski, *Drehscheibenkeramik*, 155-178.

781. Βλ. εν. Β1.2.

782. Harhoiu, Sîntana de Mureș, 63-64. Βλ. επίσης, Ciupercă – Măgureanu, *Archaeological evidence*, 123-126.

783. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 49. Καρδαράς, Δρόμος του Δούναβη, 278-279.

784. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 49, όπου και ευρήματα που σχετίζονται με τους Γόθους υπόσπονδους.

785. Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*, 49-50. Πατούρα-Σπανού, *Χριστιανισμός*, 129-131, 135-136. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 37.

786. Barnea – Ștefan, *Limes Scythicus*, 20. Καρδαράς, Δρόμος του Δούναβη, 277. Πατούρα-Σπανού, *Χριστιανισμός*, 131-137.

Από την άλλη πλευρά, οι επιθέσεις των ιρανόφωνων νομάδων Σαρματών κατά το α΄ ήμισυ του 4ου αιώνα δεν κλόνησαν το αμυντικό σύστημα (*limes*) του Κάτω Δούναβη, το οποίο περιελάμβανε και αρκετά ισχυρά προπύργια στη βόρεια όχθη του ποταμού, όπως αυτά της Constantia (Κοβιν), της Translederata (Sapaja), της Drobeta (Turnu Severin) κ.ά. Επιπλέον, εντός της σαρματικής επικράτειας δημιουργήθηκαν δύο οχυρωματικές γραμμές (ο λεγόμενος *limes Sarmaticus*), οι οποίες είχαν ως αφετηρία την Constantia και την Translederata⁷⁸⁷. Την πολιτική του Κωνσταντίνου ακολούθησε και ο Κωνσταντίνος, ο οποίος στράφηκε κυρίως κατά των Σαρματών Limigantes⁷⁸⁸. Νέα οχυρωματικά έργα στον *limes* του Ιλλυρικού, αλλά και στο εσωτερικό της Βαλκανικής, πραγματοποιήθηκαν μετέπειτα από τον Θεοδοσίο Α΄, τον Αρκάδιο και τον Θεοδοσίο Β΄, κυρίως μεταξύ 410 και 425⁷⁸⁹.

Μετά την εγκατάλειψη της Δακίας, εκτός του ρωμαϊκού ελέγχου βρέθηκε κατά τον 4ο αιώνα το δυτικό Βανάτο (ανατολική Βοϊβοντία), το οποίο κυρίευσαν οι Σαρμάτες και μετά από αυτούς οι Ούννοι. Από το 454 έως το 568 η περιοχή βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Γεπιδών και μετέπειτα των Αβάρων, οι οποίοι κατέλυσαν το γεπιδικό βασίλειο. Στη διάρκεια της γεπιδικής κυριαρχίας το σαρματικό στοιχείο χάνεται σταδιακά από τη συγκεκριμένη περιοχή, ενώ προς το τέλος αυτής της περιόδου είναι πιθανή η εγκατάσταση των πρώτων Σλάβων εποίκων (βλ. εν. Γ5.2)⁷⁹⁰. Το γεπιδικό στοιχείο επιβιώνει στο αβαρικό χαγανάτο έως το 630 περίπου⁷⁹¹. Κύριο χαρακτηριστικό στη γεπιδική Τρανσυλβανία είναι οι λεγόμενες «ηγεμονικές ταφές» που περιελάμβαναν πλούσια κτερίσματα. Γνωστότερες από αυτές είναι οι ταφές της Arahida I και II, ενώ απαντούν και θησαυροί με βυζαντινά νομίσματα⁷⁹².

Γ1.3. Γότθοι και Ούννοι νότια του Κάτω Δούναβη (376–537)

Το 376, υπό την πίεση των Ούννων, οι Γότθοι πέρασαν στη νότια όχθη του Κάτω Δούναβη με τη συναίνεση του αυτοκράτορα Ουάλη. Ωστόσο, μετά τη συντριβή των Βυζαντινών στη μάχη της Αδριανούπολης το 378 από τους Γότθους, οι τελευταίοι επέδραμαν στο βόρειο Ιλλυρικό και την Παννονία κινούμενοι κατά μήκος των ποταμών Σάβα, Δραύου και Δούναβη, αλλά και στα ανατολικά Βαλκάνια (Θράκη, Βουλγαρία και Μικρά Σκυθία/Δοβρουτσά)⁷⁹³. Το 382 ο Θεοδοσίος Α΄ συνήψε νέα συνθήκη (*foedus*) μαζί τους, εγκαθιστώντας τους Οστρογότθους στο βόρειο Ιλλυρικό και τους Βησιγότθους μεταξύ Αίμου και Δούναβη. Οι Γότθοι υπόσπονδοι ήταν τόσο καλλιεργητές, όσο και στρατιώτες στην υπηρεσία του Βυζαντίου, οι οποίοι διέθεταν δικούς τους ηγήτορες και προστάτευαν το σύνορο του Δούναβη⁷⁹⁴. Η εγκατάσταση των Γότθων υποσπόνδων με τις οικογένειές τους στην Πρώτη Μυσία και την Παρόχθια Δακία, η οποία οδήγησε στη μετακίνηση

787. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 131.

788. Heather, *Invasion*, 89-92.

789. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 133-135. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 39-41, όπου και συμπληρωματικά μέτρα του Θεοδοσίου Β΄ για το σύνορο του Κάτω Δούναβη.

790. Ivanišević – Bugarski, *Western Banat*, 39-47.

791. Stanciu, *Gepiden*, 415. Harhoiu, *Bratei*, 209-244.

792. Βλ. Curta, *Slavs*, 194, υποσ. 7. Somogyi, *Kleinschelken*, 417-448.

793. Petrović, *Terrestrial Communications*, 275. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 132. Dzino, *Identity Transformations*, 75. Jarić, *Stobi* 458. Για την ανατολική Βαλκανική, βλ. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 32.

794. Jarić, *Barbarian Incursions*, 49. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 154. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 32-33.

βυζαντινού πληθυσμού προς νότια, τεκμαίρεται από ευρήματα που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και στο α΄ ήμισυ του 5ου αιώνα (περίοδοι D1 και D2). Πυκνότητα ευρημάτων παρατηρείται στο τμήμα του δουναβικού *limes* κοντά στην περιοχή των Σιδηρών Πυλών (28 συνολικά θέσεις μεταξύ Lederata και Aquae), ταυτόχρονα με ενδείξεις καταστροφής οχυρών από τις γοθτικές επιθέσεις, καθώς και σε δύο μεγάλα αστικά κέντρα, τη Σιγγηδόνα και το Βιμινάκιο. Το τυπικότερο εύρημα για αυτή την περίοδο είναι τα μονά κτένια με ημικυκλική κεφαλή, όπως εκείνα στον πολιτισμό Cherniakhov–Sintana de Mureș, τα οποία κατά κανόνα φέρουν διακόσμηση με μικρούς ομόκεντρους κύκλους⁷⁹⁵. Αντίθετα, στα ανατολικά Βαλκάνια, τα ευρήματα που παραπέμπουν κατά την ίδια περίοδο σε εγκαταστάσεις Γόθων περιορίζονται σε κάποια οχυρά κοντά στη Νικόπολη του Δούναβη (Dichin, Dobri Dyal), στην Ιατρό, καθώς και στο τετραπύργιον (*quadriburgium*) στην Koula, τα οποία στο σύνολό τους βρίσκονταν υπό τις εντολές ενός *comes foederatorum*. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στις συγκεκριμένες εγκαταστάσεις, εκτός από οπλισμό, ήλθαν στο φως και πολλά αγροτικά εργαλεία, ενώ στο Dobri Dyal εντοπίστηκαν επίσης ημιυπόγειες κατοικίες με εστία, οι οποίες συσχετίζονται με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ⁷⁹⁶.

Από τα μέσα του 5ου αιώνα παρατηρείται στη Βαλκανική η σταδιακή κατάρρευση του ρωμαϊκού τύπου αστικού βίου, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα ποικίλων παραγόντων (βλ. παρακάτω) και επιταχύνθηκε από τις βαρβαρικές εισβολές. Σε αντίθεση με τις σχετικά περιορισμένες καταστροφές των γοθικών επιδρομών, οι επιθέσεις των Ούννων την εποχή του Αττίλα, ιδιαίτερα το 441/42 και το 447, προκάλεσαν την καταστροφή αστικών δομών, οχυρώσεων, μνημείων κ.ά. σε μεγάλο μέρος του Ιλλυρικού (π.χ. Βιμινάκιο, Σιγγηδόνα, Σίρμιο, Ναϊσσός, Ρατιάρια) και συντέειναν στη μετακίνηση του πληθυσμού και την ανασφάλεια στις χερσαίες επικοινωνίες. Παρόμοια εικόνα υπάρχει και στην ανατολική Βαλκανική, όπου οι ουννικές επιθέσεις επέφεραν σημαντικές καταστροφές τόσο βόρεια της οροσειράς του Αίμου (π.χ. Σερδική, Ιατρός, Μαρκιανούπολη, Νικόπολη του Δούναβη), όσο και νότια της οροσειράς στη Θράκη (Χερρόνησος, Δριζίπερα, Φιλιπούπολη, Αρκαδιούπολη κ.α.). Επιπλέον, η κατάληψη του Σιρμίου από τους Ούννους το 442 σήμαινε το τέλος του πολιτικού και στρατιωτικού ελέγχου της Ρώμης στις επαρχίες της Παννονίας. Η έδρα του Ιλλυρικού μεταφέρθηκε από το Σίρμιο στη Θεσσαλονίκη, ενώ υπήρξε και μαζική φυγή του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού από την Παννονία⁷⁹⁷. Με εξαίρεση ελάχιστα ευρήματα στον τομέα μεταξύ Lederata και Aquae, οι ουννικές επιθέσεις προκάλεσαν την ερήμωση των μεθοριακών οχυρών και την πρόσκαιρη κατάρρευση του *limes* στον δυτικό Κάτω Δούναβη έως τις αρχές του 6ου αιώνα⁷⁹⁸.

795. Ivanišević, Barbarian settlements, 57. Ivanišević – Kazanski, Illyricum du Nord, 131-135. Špehar, *Lederata and Aquae*, 35-45 (με την επισήμανση ορισμένων αντικειμένων από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, όπως του Πρζέβορσκ και του Κιέβου). Στη Felix Romuliana, κοντά στον ποταμό Timok υπήρχε ανάκτορο του αυτοκράτορα Γαλέριου (293-312), το οποίο, όπως και άλλα οχυρωμένα ανάκτορα κατά την ύστερη Αρχαιότητα, χρησίμευε ως καταφύγιο του πληθυσμού. Βλ. Špehar, ό.π., 45.

796. Poulter, Goths on the lower Danube, 40, 43-44, ο οποίος εκφράζει επιφυλάξεις για την εγκατάσταση στο Dobri Dyal Γόθων υποσπόνδων. Για τον τύπο του *quadriburgium*, βλ. Rizos, Supply network, 586.

797. Vasić, *Mésie Première*, 44-50. Poulter, Goths on the lower Danube, 38, 40-41, 44. Jarić, Barbarian Incursions, 49-50. Της ιδίας, Stobi 458. Bulić, Fortifications, 139, 189-190. Janković, North Illyricum, 49-50. Petrović, *Terrestrial Communications*, 275-276. Ivanišević – Kazanski, Illyricum du Nord, 136-137, 140, όπου και τα σχετικά νομισματικά ευρήματα καθώς και ουννικά αντικείμενα στη βορειοδυτική Βαλκανική. Špehar, *Centralni Balkan*, 59-60. Vranešević – Špehar, *Visual Culture*, 31.

798. Vasić, *Mésie Première*, 41. Poulter, Goths on the lower Danube, 44. Špehar, *Lederata and Aquae*, 46, 52.

Όπως σημειώσαμε στα σχετικά με την Κεντρική Ευρώπη, το ουννικό βασίλειο διαλύθηκε μετά τη μάχη του Nedao το 454. Ο Ηρνάχ, ο νεότερος γιος του Αττίλα, κατευθύνθηκε με τον λαό του στο απώτερο τμήμα της Μικράς Σκυθίας (στο Δέλτα του Δούναβη), ενώ άλλοι δύο αδελφοί του, ο Εμνετζούρ και ο Ουλτζιντούρ εγκαταστάθηκαν στην Παρόχθια Δακία και τη Δεύτερη Μυσία, μεταξύ των πόλεων Ίσκου, Utus (Vit/Vid) και Almus (Lom)⁷⁹⁹. Ένας άλλος γιος του Αττίλα, ο Δεγγιζίχ, εξουσίαζε βαρβαρικά φύλα πιθανόν στην περιοχή της σημερινής Βλαχίας⁸⁰⁰. Το 466/67 ο αυτοκράτορας Λέοντας Α΄ (457–474) αρνήθηκε την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με τους Ούννους του Δεγγιζίχ και του Ηρνάχ, καθώς και το αίτημα του πρώτου να ενταχθεί ως υπόσπονδος στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας. Ο Δεγγιζίχ εξοντώθηκε το 469 από τον στρατηγό της Θράκης Αναγάζστη⁸⁰¹. Την εποχή του Αναστασίου Α΄ (491–518), του Ιουστίνου Α΄ και του Ιουστινιανού Α΄ καταστρεπτικές υπήρξαν για τη Βαλκανική οι επιθέσεις των βουλγαρικών φύλων (Κουτριγούρων και Οτιγούρων), οι οποίοι κατέρχονταν από περιοχές βόρεια της Μαύρης Θάλασσας και της Αζοφικής⁸⁰².

Μετά τη μάχη του Nedao, ο αυτοκράτορας Μαρκιανός, εκμεταλλευόμενος τη νέα πραγματικότητα, ακολούθησε πολιτική προσέγγισης τόσο των ηττημένων Ούννων (βλ. παραπάνω), όσο και των ανεξάρτητων πλέον λαών, παραχωρώντας σε αυτούς εδάφη για εγκατάσταση στον Μέσο και Κάτω Δούναβη, τα οποία καταγράφονται λεπτομερώς από τον Ιορδάνη. Ως υπόσπονδοι του Βυζαντίου, οι Γεπίδες ήλεγχαν την περιοχή της Τρανσυλβανίας ανατολικά του Τισσού ποταμού και οι Οστρογότθοι την Παννονία, η οποία εκτεινόταν από τα δυτικά της Σιγγηδόνας (Βελιγράδι) έως τη Vindobona (Βιέννη)⁸⁰³. Οι Σαρμάτες, οι Κέμανδροι και ένα τμήμα των Ούννων εγκαταστάθηκαν στην πόλη *Castra Martis* στην Παρόχθια Δακία⁸⁰⁴, οι Σαδάγαροι, οι Σκίροι και οι Αλανοί, στη Μικρά Σκυθία και τη Δεύτερη Μυσία⁸⁰⁵, ενώ οι Ρούγιοι, καθώς και κατάλοιπα άλλων λαών, εγκαταστάθηκαν στις θρακικές πόλεις Βιζύη και Αρκαδιούπολη⁸⁰⁶.

Το 473 οι Οστρογότθοι εγκατέλειψαν την Παννονία και ένα τμήμα τους έθεσε υπό τον έλεγχό του το δυτικό Ιλλυρικό. Μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Θεοδώριχου Αμαλού (475–526), αυτός κινήθηκε προς την Κάτω Μυσία και ίδρυσε σε αυτήν ένα βραχύβιο οστρογοτθικό βασίλειο (475–488) με κέντρο την πόλη *Novae* (Svishtov). Το 479 οι Οστρογότθοι εγκαταστάθηκαν προσωρινά

799. Jordanes, *Getica*, L, 266, 127. ... *Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes delegit. Emnetzur et Ultzindur consanguinei eius in Dacia ripense Uto et Hisco Almoque potiti sunt*. ... Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 113-114, 280. Ziemann, *Entstehung*, 29, 52. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 78.

800. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 125, 274-275. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 78.

801. Ziemann, *Entstehung*, 53. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 78-80.

802. Βλ. διεξοδικά, Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 81-91. Sarantis, *Balkan Wars*, 21-32, 101-108, 240-247, 288-293, 336-349. Σε μία περίπτωση, κατά την επίθεση των Κουτριγούρων υπό τον Ζαβεργάν τον χειμώνα του 558/59, καταγράφεται από τον Ιωάννη Μαλάλα και συμμετοχή Σλάβων.

803. Jordanes, *Getica*, L, 264, 126. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 108, 112. Wolfram, *Germanen*, 284, 309. Ruttikay, North Carpathian Basin, 277. Steinacher, Herules, 337. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 140-142. Špehar, *Lederata and Aquae*, 46. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 77. Gračanin – Škrkulja, *Ostrogoths*, 168-174. Για την ταύτιση του άγνωστου ποταμού Nedao, βλ. Maenchen-Helfen, ό.π., 110-111.

804. Jordanes, *Getica*, L, 265, 126: *Sauromatae vero quos Sarmatas dicimus et Cemandri et quidam ex Hunnis parte Illyrici ad Castramartenam urbem sedes sibi datas coluerunt*. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 113. Ziemann, *Entstehung*, 52. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 77.

805. Jordanes, *Getica*, L, 265, 126: *Scyri vero et Sadagarii et certi Alanorum cum duce suo nomine Candac Scythiam minorem inferioremque Moesiam acceperunt*. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 113, 301. Ziemann, *Entstehung*, 52. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 77.

806. Jordanes, *Getica*, L, 265, 126. Maenchen-Helfen, *Hunnen*, 113. Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί, 78.

στην περιοχή της Pautalia στη Δαρδανία. Αν και υπόσπονδοι, δεν έπαυσαν να επιτίθενται στις νότιες βαλκανικές επαρχίες, με αποτέλεσμα ορισμένες πόλεις, όπως η Ηράκλεια Λυγκιστική και η Επίδαμνος, να εγκαταλειφθούν. Το 481 ο Θεοδώριχος Αμαλός ενσωμάτωσε στο βασίλειό του και τους Γότθους της Θράκης, τους οποίους έως τότε κυβερνούσε ο Θεοδώριχος Στράβωνας, και το 488 κατευθύνθηκε προς την Ιταλία⁸⁰⁷. Μετά την επικράτησή του επί του Οδόακρου το 493, ο Θεοδώριχος Αμαλός ήλεγχε την Ιταλία και τη Δαλματία, ενώ μεταξύ 497 και 504 προσάρτησε και την παννονική επαρχία Savia. Οι εκτός Ιταλίας οστρογοθικές κτήσεις συνενώθηκαν υπό τη διοίκηση του *comes Dalmatiarum et Saviae* με έδρα τα Σάλωνα. Μετά τη νίκη τους επί των Γεπιδών το 504, οι Οστρογότθοι κυριάρχησαν στη Δεύτερη Παννονία, η οποία είχε έδρα το Σίρμιο, έως το 535. Μέσω της συνθήκης, η οποία συνήφθη το 510 μεταξύ του Βυζαντίου και των Οστρογόθων, η Πρώτη Μυσία και η ανατολική Δεύτερη Παννονία επανήλθαν στο Βυζάντιο, ενώ οι Οστρογότθοι διατήρησαν το μεγαλύτερο μέρος της Παννονίας μαζί με το Σίρμιο και τη ρωμαϊκή Δαλματία. Στο εσωτερικό της τελευταίας ο οστρογοθικός έλεγχος εκτεινόταν έως τους ποταμούς Σάβα και Δρίνο⁸⁰⁸.

Όσον αφορά στα οστρογοθικά ευρήματα του Ιλλυρικού από το β' ήμισυ του 5ου αιώνα, αυτά διακρίνονται κυρίως στη Σιγγηδόνα και ακολούθως στην περιοχή του Σιρμίου και του Βιμινάκιου. Ανάμεσά τους κυριαρχούν τα ευρήματα όπλων, η κεραμική και τα κτένια γερμανικού τύπου⁸⁰⁹. Παρόμοια ευρήματα ήλθαν στο φως και στα Σάλωνα της Δαλματίας, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 450 και 550 και στη μεγάλη τους πλειονότητα σχετίζονται με το λογγοβαρδικό (κυρίως τα όπλα) και το οστρογοθικό πολιτισμικό περιβάλλον (κυρίως τα κοσμήματα). Επίσης, δύο περόνες εμφανίζουν αναλογίες με αντίστοιχα ευρήματα στη Θουριγγία, ενώ πολυάριθμες πόρπες φαίνεται ότι ανήκαν είτε σε ρωμαϊκούς είτε σε βαρβαρικούς πληθυσμούς⁸¹⁰. Σε αντίθεση με τη μεθόριο, στο εσωτερικό του Ιλλυρικού είναι περιορισμένα τα ίχνη γερμανικών επιδρομών ή οικισμών. Ορισμένα ευρήματα απαντούν στη Ναϊσόσ και τα περίχωρά της και χρονολογούνται από τον ύστερο 4ο έως το α' ήμισυ του 6ου αιώνα⁸¹¹. Νοτιότερα στη Δαρδανία, η παρουσία γοθικών στρατευμάτων στην Ουλπιανή επιβεβαιώνεται από τον Προκόπιο⁸¹². Από την άλλη πλευρά, διαδεδομένο βυζαντινό εύρημα στη Βαλκανική, ιδιαίτερα στον δουναβικό *limes*, για το διάστημα μεταξύ 450 και 550 είναι οι περόνες «τύπου Βιμινάκιου» (με κυρτό σκέλος και αγκιστροειδή απόληξη), οι οποίες απαντούν επίσης σε αρκετές θέσεις της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης⁸¹³.

807. Vasić, *Mésie Première*, 41. Wolfram, *Germanen*, 284-286, 309. Ruttkay, North Carpathian Basin, 277. Jarić, Stobi 459. Της ιδίας, *Barbarian Incursions*, 51.

808. Wolfram, *Germanen*, 312, 392-393. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 44. Dzino, *Identity Transformations*, 77, σύμφωνα με τον οποίο κατά τη διάρκεια της οστρογοθικής κυριαρχίας στη Δαλματία παρατηρείται οικονομική ανάκαμψη και άνθιση του Χριστιανισμού στις παράκτιες πόλεις. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 142. Bulić, *Fortifications*, 139. Steinacher, *Herules*, 345. Sarantis, *Balkan Wars*, 45. Gračanin – Škrkulja, *Ostrogoths*, 181-186. Ειδικότερα για τη διαμάχη αναφορικά με το Σίρμιο, βλ. Sarantis, *ό.π.*, 60-65.

809. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 140-142, 151, όπου και νομίσματα του 5ου αιώνα στον δουναβικό *limes* που συνδέονται με τους βαρβάρους μισθοφόρους. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 58-60. Βλ. επίσης, Vasić, *Mésie Première*, 44 για τα βαρβαρικά ευρήματα στη νήσο Sapaja του Δούναβη. Gračanin – Škrkulja, *Ostrogoths*, 186-193.

810. Βλ. Piteša, *Katalog nalaza*, 18-39, 45.

811. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 57-58.

812. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 25.13, 626. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 58.

813. Curta, *Slavs*, 237. Ivanišević – Špehar, Kosovo, 138. Špehar, *Lederata and Aquae*, 44-45.

Οι Βυζαντινοί ανέκτησαν τις οστρογοθτικές κτήσεις στη Δαλματία και την Παννονία το 536/37, με αποτέλεσμα η ανατολική Αδριατική να αποκτήσει μεγάλη στρατηγική σημασία για τις επιχειρήσεις εναντίον των Οστρογόθων στην Ιταλία. Η ανάκτηση συνέβαλε στην ανανέωση του βυζαντινού πολιτισμού στη Δαλματία που εκδηλώθηκε με την έντονη οικοδομική δραστηριότητα στις δαλματικές πόλεις, την ανέγερση οχυρώσεων κατά μήκος των γραμμών επικοινωνίας στην ανατολική Αδριατική, καθώς και την ενδυνάμωση της τοπικής Εκκλησίας. Αναφορικά με τα δύο μεγάλα θρησκευτικά κέντρα της Δαλματίας, τα Διάδωρα (Zadar) και τα Σάλωνα, παρατηρούνται ορισμένες διαφορές στην αρχιτεκτονική, τη λειτουργία, τη λατρεία των αγίων και τον εκκλησιαστικό διάκοσμο. Στην πρώτη περίπτωση διακρίνονται οι στενοί δεσμοί με την Ακηλυία και τη βόρεια Ιταλία, ενώ στη δεύτερη οι ισχυρές επιδράσεις από την ανατολική Μεσόγειο, εξαιτίας των πολλών εποίκων που είχαν συρρεύσει από εκεί. Εκτός από αυτούς τους δύο τύπους, απαντά βορειότερα και ένας τρίτος, αυτός της Narona (ή «τύπος Δαλματίας–Νορικού»)⁸¹⁴.

Η περίοδος της οστρογοθτικής κυριαρχίας στη Δαλματία αποτέλεσε την απαρχή μεταβολών στα ταφικά έθιμα, οι οποίες συνεχίσθηκαν και μετά την ανάκτησή της. Σε συνάρτηση με την εμφάνιση μικρών αγροτικών κοινοτήτων στη θέση των παλαιότερων ρωμαϊκών πόλεων (βλ. παρακάτω), παρατηρείται στην κεντρική Αδριατική ένας νέος τύπος κοιμητηρίων με σειρές ταφών, οι οποίες περιβάλλονται από λίθους και έχουν κτερίσματα. Η εξέλιξη αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο των μεταβολών που σημειώθηκαν στον ευρύτερο μεταρωμαϊκό κόσμο όσον αφορά στα ταφικά έθιμα. Τα κοιμητήρια αυτά χρονολογούνται από τον ύστερο 5ο έως τον πρώιμο 7ο αιώνα και αρχικά υπήρχε η άποψη ότι αποτελούσαν τεκμήρια της συμβίωσης των Οστρογόθων με τους αυτόχθονες. Στα περισσότερα κοιμητήρια οι οστρογοθικές ταφές με κτερίσματα (κυρίως γυναικείες) συνυπάρχουν με άλλες φτωχότερες ή ακτέριστες ή ακόμη και με ταφές που φέρουν χριστιανικά σύμβολα, τα οποία αποδίδονται στον τοπικό πληθυσμό. Τα περισσότερα από αυτά τα κοιμητήρια βρίσκονται δίπλα σε μεταγενέστερα «παλαιοκρατικά». Τα συνηθέστερα κτερίσματα ήταν κτένια και διακοσμητικά αντικείμενα (περόνες, ενώτια, δαχτυλίδια, γυάλινες χάντρες ή κομβία), αλλά και μικροαντικείμενα (μαχαίρια, βελόνες κ.ά.), ενώ σπάνια είναι τα κεραμεικά ευρήματα. Ένας μικρότερος αριθμός ταφών αφορά σε σαρκοφάγους, κεραμοσκεπείς ταφές κ.ά. Ιδιαίτερο εύρημα αποτελούν οι περόνες σε σχήμα σταυρού από εργαστήρια των Σαλώνων, των Διαδώρων και της Narona, οι οποίες σε κάποιες κοινότητες μετά τα μέσα του 6ου αιώνα (μετα-οστρογοθική Δαλματία) αντικατέστησαν τα γερμανικά αντικείμενα ως δηλωτικά κοινωνικής θέσης. Σύμφωνα με τον D. Dzino, ο συνδυασμός χριστιανικών συμβόλων και κτερισμάτων αντανακλά κοινωνικές μεταβολές, καθώς αυτά αποτελούσαν τα μέσα για να καταδειχθεί με νέο τρόπο όχι η εθνική, αλλά η κοινωνική και έμφυλη ταυτότητα του θανόντος⁸¹⁵.

Γ1.4. Έρουλοι, Γεπίδες και Λογγοβάρδοι στη Βαλκανική τον 6ο αιώνα

Το έτος 512 ο αυτοκράτορας Αναστάσιος εγκατέστησε ως υπόσπονδους γύρω από τη Βασιανή και τη Σιγγηδόνα ένα τμήμα των Ερούλων, το οποίο είχε εκδιωχθεί από τη γεπιδική Τρανσυλβανία⁸¹⁶.

814. Dzino, *Identity Transformations*, 68-71, 77, 80, 203.

815. Στο ίδιο, 80-85, 90, 121. Για τα «παλαιοκρατικά» κοιμητήρια, βλ. εν. Γ3.3.

816. Πατούρα-Σπανού, *Χριστιανισμός*, 275. Steinacher, Herules, 350-351. Sarantis, Justinianic Herules, 369-370, 374, με διεύρυνση του χώρου εγκατάστασης στο βόρειο Ιλλυρικό. Του ιδίου, *Balkan Wars*, 45.

Μεταγενέστερα ο Ιουστινιανός ανανέωσε τη συμμαχία μαζί τους, η οποία διατηρήθηκε έως το 550 περίπου, και τους χρησιμοποίησε σε αρκετά πολεμικά μέτωπα. Η συμμαχία αυτή συνδυάστηκε με τον εκχριστιανισμό των Ερούλων, και του ηγεμόνα τους Γρέπη, ο οποίος μετέβη στην Κωνσταντινούπολη το 528. Η παύση αναφορών στις πηγές σχετικά με τους Έρουλους αποδίδεται στο γεγονός ότι αυτοί αφομοιώθηκαν γρήγορα και μετατράπηκαν από σύμμαχοι σε επαρχιακούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας⁸¹⁷. Στην περίπτωση των Ερούλων, όπως συνέβαινε συνήθως με τους βαρβάρους υπόσπονδους, καταγράφονται επίσης περιπτώσεις διενέξεων με την Κωνσταντινούπολη τόσο επί Αναστασίου⁸¹⁸, όσο και επί Ιουστινιανού⁸¹⁹. Τα ευρήματα που συσχετίζονται με τους Έρουλους από το 512 έως το 550 αφορούν κυρίως σε κοσμήματα (π.χ. περόνες), καθώς και σε όπλα που προέρχονται από τα κοιμητήρια της Σιγγηδόνας, της Μάργου, του Βιμινάκιου κ.α.⁸²⁰.

Εκτός από τους Έρουλους, στη Βαλκανική εγκαταστάθηκαν ως υπόσπονδοι Γεπίδες και Λογγοβάρδοι⁸²¹. Ειδικότερα, στους Γεπίδες αποδίδονται ευρήματα από την Ορζονα, βόρεια του Δούναβη (δύο περόνες με ημικυκλική κεφαλή, πέντε εξάρματα και ανθρωπόμορφη απόληξη του σκέλους), τα οποία χρονολογούνται στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα⁸²². Πολυάριθμα βαρβαρικά ευρήματα από το β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα στον δουναβικό *limes* αποδίδονται είτε σε Γεπίδες, είτε σε Λογγοβάρδους υπόσπονδους. Στο οχυρό της Svetinja, βορειοδυτικά της Σιγγηδόνας, εντοπίστηκε εγκατάσταση Γερμανών υποσπόνδων με κατοικίες και ενσφράγιστη ή με λειασμένη επιφάνεια κεραμική, η οποία χρονολογείται μεταξύ 567/70 και 580⁸²³. Αντίστοιχες περιπτώσεις αποτελούν τα ευρήματα του Saldum, της Taliata, της Transdierna (Tekija), του Πόντες (κοσμήματα και κτένια γερμανικού τύπου), καθώς και ολιγάριθμα ευρήματα (Άκυσ και Felix Romuliana) άλλων οχυρών⁸²⁴. Αξιοσημείωτες για το β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα είναι δύο πιθανόν γεπιδικές ταφές, μία ανδρική που ανήκει σε πολεμιστή και μία γυναικεία, από το Kamenovo στην περιοχή του Retronac (νότια του Βιμινάκιου), οι οποίες περιλαμβάνουν κοσμήματα (όπως μία χάλκινη περόνη με ημικυκλική κεφαλή που φέρει μικρούς κύκλους), οπλισμό, κεραμική, πήλινους αμφικωνικούς σφόνδυλους κ.ά.⁸²⁵. Λιγότερα, συγκριτικά με την περιοχή του Δούναβη, είναι τα βαρβαρικά ευρήματα (ενσφράγιστη κεραμική, όπλα ή κοσμήματα) στην ενδοχώρα του Ιλλυρικού, όπως π.χ. ορισμένες περόνες με αντιστοιχίες σε ευρήματα του σκανδιναβικού και του λογγοβαρδικού χώρου από την Ουλπιανή/Δεύτερη Ιουστινιανή (Lipljan)⁸²⁶.

817. Vasić, *Mésie Première*, 41. Πατούρα-Σπανού, *Χριστιανισμός*, 275-278. Steinacher, *Herules*, 321, 351-352. Sarantis, *Justinianic Herules*, 371-373, 381-393. Του ιδίου, *Balkan Wars*, 40-41, 46-51, 253-257. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 146-147, 150.

818. Steinacher, *Herules*, 351. Sarantis, *Justinianic Herules*, 370-371. Του ιδίου, *Balkan Wars*, 45-46.

819. Vasić, *Mésie Première*, 42. Sarantis, *Justinianic Herules*, 377, 393-397. Του ιδίου, *Balkan Wars*, 257-265. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 151-152.

820. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 147-151, 154. Bugarski – Ivanišević, *Sixth-Century Foederati*, 291-322.

821. Βλ. Gračanin – Škrkulja, *Southern Pannonia*, 190-209, όπου και η διεξοδική παρουσίαση των γεπιδικών ευρημάτων στη βορειοδυτική Βαλκανική (223-253).

822. Špehar, *Lederata and Aquae*, 47.

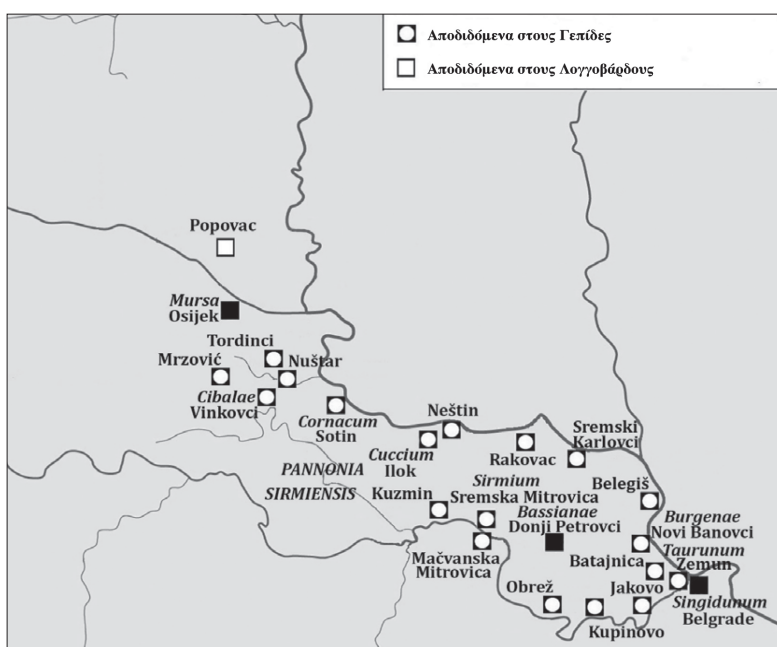
823. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 147-148, 152-154. Βλ. επίσης στο ίδιο, 145-146, για τα γεπιδικά ευρήματα στην περιοχή του Σιρμίου (454-567).

824. Špehar, *Lederata and Aquae*, 47-48, 51 (εικ. 21). Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 153.

825. Špehar, *Lederata and Aquae*, 50-51 (εικ. 27 E). Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 153 (όπου και η υπόθεση για τη σύνδεση των ταφών με τους Γεπίδες που διέφυγαν στο Βυζάντιο το 567).

826. Špehar, *Lederata and Aquae*, 47-50. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 150, 153-154.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των V. Ivanišević και I. Bugarski, ο συνδυασμός των βαρβαρικών εισβολών και της μετατόπισης πληθυσμού από τις πόλεις του *limes* στο Ιλλυρικό, ιδιαίτερα τη Σιγγηδόνα και το Βιμινάκιο, ήδη από τον 4ο αιώνα, με την ταυτόχρονη εγκατάσταση βαρβάρων υποσπόνδων επέφερε δημογραφικές μεταβολές στην περιοχή, καθώς ο βυζαντινός πληθυσμός των αστικών κέντρων είχε συρρικνωθεί σημαντικά⁸²⁷. Σε αντίθεση με το Ιλλυρικό, τα γεπιδικά κατάλοιπα στη Βουλγαρία είναι περιορισμένα και περιλαμβάνουν στοιχεία ενδυμασίας, κυρίως τοξωτές περόνες με πέντε εξάρματα και αετόςχημες πόρπες ζώνης. Τα ευρήματα αυτά έχουν ομοιότητες με εκείνα από την περιοχή του Τισσού, και διατυπώνεται η υπόθεση ότι εξαιτίας της πιθανής μετακίνησης κάποιων Γεπιδών, η ενδυμασία της γεπιδικής αριστοκρατίας, ιδιαίτερα της γυναικείας, αποτέλεσε αντικείμενο μίμησης στις βόρειες επαρχίες του Βυζαντίου κατά τον πρώιμο 6ο αιώνα⁸²⁸.

Εικ. 11. Εγκαταστάσεις του 6ου αιώνα στην Παννονία με γερμανικά ευρήματα. (H. Gračanin – J. Škrkulja, *The Gepids and Southern Pannonia in the age of Justinian I*, στο: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, Budapest, 14.–15. Dezember 2015*, επιμ. T. Vida et al., *Archaeolingua*: Budapest 2019, 224).

Γ1.5. Το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού

Μετά τη μετακίνηση των Οστρογότθων προς την Ιταλία το 488, και κατά την περίοδο της βασιλείας του Αναστασίου Α΄ και εκείνης του Ιουστίνου Α΄, αρχίζει η κατασκευή οχυρώσεων για την αποκατάσταση του δουναβικού *limes*, καθώς και η αναβίωση των αστικών κέντρων της

827. Špehar, *Lederata and Aquae*, 52. Ivanišević– Bugarski, *Transformation*, 91-117.

828. Kharalambieva, *Survey*, 245-262.

Βαλκανικής⁸²⁹. Η προσπάθεια αυτή, η οποία ξεκίνησε υπό την πίεση των βαρβαρικών εισβολών, συνεχίστηκε σε μεγαλύτερη έκταση με το μεγαλεπήβολο οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού Α΄ από τη δεκαετία του 530 έως το 554, το οποίο περιελάμβανε την ανέγερση ή επισκευή μεγάλου αριθμού οχυρώσεων (654 σύμφωνα με τον Προκόπιο) στο σύνολο του βαλκανικού χώρου. Οι αρχαιολογικές έρευνες στον Κάτω Δούναβη, όπου δόθηκε η μεγαλύτερη έμφαση του οχυρωματικού έργου, επιβεβαιώνουν την αποκατάσταση του *limes*, φέρνοντας ταυτόχρονα στο φως πολλαπλάσια οχυρά, μη καταγεγραμμένα στις πηγές. Εκτός από τις τέσσερις παραδουνάβιες επαρχίες (Πρώτη Μυσία, Παρόχθια Δακία, Δεύτερη Μυσία, Μικρά Σκυθία), ιδιαίτερα πυκνές εμφανίζονται οι οχυρώσεις σε ορισμένα κομβικά σημεία του οδικού δικτύου, το οποίο ακολουθούσαν οι εισβολείς κατά την κάθοδό τους από βορρά προς νότο, όπως στην περιοχή της Ναισσοῦ (στη συμβολή των ποταμών Μοράβα και Τιμοκ), αλλά και βορειότερα, στη συμβολή των ποταμών Πορεčka και Τιμοκ⁸³⁰.

Το ιουστινιάνειο οχυρωματικό έργο κάλυπτε τόσο τα τοπικά πολιτικά ή θρησκευτικά κέντρα που διέθεταν δικές τους φρουρές, όσο και μικρότερες θέσεις σε αγροτικές κοινότητες ή σε στρατηγικά, για τον έλεγχο της επικοινωνίας και του ανεφοδιασμού, σημεία του οδικού δικτύου. Το σύνολο των οχυρώσεων, εκτός από τη δυνατότητα που προσέφερε για την παραμονή στρατευμάτων, μπορούσε να παρέχει προστασία στους αστικούς και αγροτικούς πληθυσμούς των βαλκανικών επαρχιών και ταυτόχρονα να ανακόπτει τη ροή των προσφύγων, αποκαθιστώντας το αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων. Επίσης, η οχύρωση των εγκαταστάσεων θα δυσκόλευε την κατάληψή τους από τους εισβολείς, οι οποίοι δεν ήταν αρκετά εξοικειωμένοι με την πολιτορκητική τέχνη⁸³¹. Η ανασφάλεια που επικρατούσε στη βαλκανική ενδοχώρα είχε ως συνέπεια την υποχώρηση του χερσαίου οδικού δικτύου και τη στροφή προς τον θαλάσσιο άξονα Ακηλίας-Κωνσταντινούπολης στην ανατολική Αδριατική. Ο Ιουστινιανός, έχοντας ως επιπλέον λόγο την αντιμετώπιση του γοθτικού στόλου κατά τους ανακτητικούς πολέμους, δημιούργησε ένα σύστημα περίπου 40 παρατηρητηρίων από το ακρωτήριο Planka στην κεντρική Δαλματία έως τις ακτές της Ιστρίας στη βόρεια Αδριατική, ενώ ταυτόχρονα μερίμνησε για την κατασκευή λιμένων και τη δημιουργία ή την αναβάθμιση παράκτιων οχυρώσεων. Λαμβάνοντας υπόψη και τα όσα ακολούθησαν, τα παράλια της Αδριατικής δεν παρήκμασαν αλλά αντίθετα ενισχύθηκαν στρατιωτικά και δημογραφικά, καθώς τον 7ο αιώνα η βυζαντινή παρουσία στη δυτική Βαλκανική περιορίστηκε στον συγκεκριμένο χώρο⁸³².

829. Vasić, *Mésie Première*, 42. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 41. Špehar, *Lederata and Aquae*, 46. Bulić, *Fortifications*, 179. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 146. Sarantis, *Balkan Wars*, 124-129.

830. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, IV, 5-7, 124-133 και 11, 145-149. Vasić, *Mésie Première*, 42-50, ο οποίος οριοθετεί το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού στην Πρώτη Μυσία μεταξύ 529 και 540. Curta, *Slavs*, 150-169, 181-185. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 146. Bulić, *Fortifications*, 223-224. Petrović, *Terrestrial Communications*, 276-277. Καρδαράς, *Αντες*, 95-100. Sarantis, *Balkan Wars*, 161-188. Για τη διεξοδική καταγραφή των οχυρώσεων στην πρώην Γιουγκοσλαβία από τον 5ο έως τον πρώιμο 7ο αιώνα, βλ. Bulić, *ό.π.*, 140-157 (Βοσνία-Ερζεγοβίνη, 320), 158-173 (Κροατία, τουλάχιστον 89), 173-178 (Μαυροβούνιο, 17 μαζί με κάποιες μεσαιωνικές), 178-189 (Βόρεια Μακεδονία, πάνω από 500), 189-223 (Σερβία, 259). Για τον *limes* στον χώρο της Βουλγαρίας, βλ. Ivanov, *Otbranjitelna sistema*. Ευρύτερα για τον Μέσο και Κάτω Δούναβη, βλ. τον τόμο *Roman Limes*.

831. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 57. Bulić, *Fortifications*, 169, 190. Pillon, *Hydronymie*, 52-53. Sarantis, *Balkan Wars*, 188-198.

832. Dzino, *Identity Transformations*, 79-80. Bulić, *Fortifications*, 168-171.

Το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού υπήρξε καθοριστικό για τη διακοπή μεταξύ 552 και 576/77 των σλαβικών επιθέσεων στη Βαλκανική⁸³³. Σε αντίθεση με τους Σλάβους ωστόσο, οι επιθέσεις των νομαδικών λαών στον Κάτω Δούναβη συνεχίσθηκαν, ιδιαίτερα μετά το 568, όταν οι Άβαροι δημιούργησαν το δικό τους χαγανάτο στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων⁸³⁴. Περί το 550 παρατηρείται οικονομικός αποκλεισμός της συνοριακής περιοχής του Κάτω Δούναβη, γεγονός που προκύπτει από τη μειωμένη κυκλοφορία βυζαντινών νομισμάτων (κυρίως των χάλκινων που υποδηλώνουν εμπορική δραστηριότητα) στον βαρβαρικό χώρο μεταξύ του Τισσού και του Δνεϊστερου. Από την άλλη πλευρά, οι σλαβικές επιθέσεις στο εσωτερικό της Βαλκανικής συνέτειναν στη σταδιακή παρακμή της οικονομικής δραστηριότητας και των αστικών κέντρων⁸³⁵.

Γ1.6. Διοικητικά και οικονομικά μέτρα κατά τον 6ο αιώνα

Με στόχο την ισχυροποίηση του Βυζαντίου στα κεντρικά Βαλκάνια, ο Ιουστινιανός ίδρυσε το 535 κοντά στη σημερινή πόλη Lebane στη νότια Σερβία την Πρώτη Ιουστινιανή (Caričin grad), η οποία αναγορεύθηκε σε αρχιεπισκοπή. Στα ερείπιά της διακρίνονται αρκετοί ναοί, ακρόπολη, κυκλικό forum με άγαλμα του Ιουστινιανού και άλλα πλούσια ευρήματα. Η δημιουργία ενός νέου πολιτικού και εκκλησιαστικού κέντρου στα Βαλκάνια, του οποίου ο τοπικός αρχιεπίσκοπος είχε επίσης διοικητικές αρμοδιότητες, ήταν συνυφασμένη με το ευρύτερο σχέδιο αναδιοργάνωσης της επαρχότητας του Ιλλυρικού και τη μεταφορά της έδρας του από τη Θεσσαλονίκη στην Πρώτη Ιουστινιανή. Ταυτόχρονα, η Πρώτη Ιουστινιανή έγινε πρωτεύουσα της Δαρδανίας στη θέση της Σκούπι (Σκόπια), καθώς και έδρα της διοίκησης της Δακίας, στο πλαίσιο ευρύτερων διοικητικών ανακατατάξεων. Ωστόσο, το σχέδιο μεταφοράς της έδρας της επαρχότητας δεν υλοποιήθηκε, καθώς το 545 ο Ιουστινιανός αναγνώρισε τη δικαιοδοσία της Ρώμης στην Πρώτη Ιουστινιανή⁸³⁶. Οι πρωτοβουλίες του Ιουστινιανού στα κεντρικά Βαλκάνια εδράζονταν και στις δημογραφικές μεταβολές που είχαν επέλθει στην περιοχή στα μέσα του 6ου αιώνα, καθώς το κεντρικό τμήμα της Δεύτερης Μακεδονίας και τμήμα της νοτιοανατολικής Δαρδανίας είχαν ερημωθεί. Στο γεγονός αυτό συνέτειναν, εκτός από τις καταστρεπτικές επιδρομές, ο ισχυρός σεισμός του 518, με τον οποίο ισοπεδώθηκαν, μεταξύ άλλων, η Σκούπι και οι Στόβοι, πρωτεύουσα της Δεύτερης Μακεδονίας. Στους Στόβους τα ευρήματα διακόπτονται στα μέσα της βασιλείας του Ιουστινιανού ενώ στο Gradište κοντά στο Debrešte (βόρεια Πελαγονία) λίγο νωρίτερα⁸³⁷. Επίσης, το 536 με τη Νεαρά αρ. 41 επιχειρήθηκε η διοικητική αναδιοργάνωση δύο επαρχιών της ανατολικής Βαλκανικής, συγκεκριμένα της Μικράς Σκυθίας και της Δεύτερης Μυσίας, οι οποίες αποσπάστηκαν από τη διοίκηση της Θράκης και μαζί με την Καρία, τις Κυκλάδες και την Κύπρο σχημάτισαν μία νέα επαρχότητα, την *quaestura exercitus*. Η απόφαση αυτή δείχνει την πρόθεση του Ιουστινιανού να λειτουργήσουν οι τρεις οικονομικά εύρωστες «ναυτικές» επαρχίες ως βάση για τη συντήρη-

833. Curta, *Slavs*, 89. Barford, *Early Slavs*, 52, 56. Panov, Macedonia, 75.

834. Βλ. εν. Β5.1.

835. Barford, *Early Slavs*, 52. Madgearu, *Bridgeheads*, 306. Curta, *North-Western Region, 172-174*. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie byzantine*, 155-196. Gândilă, *Face Value*, 449-471.

836. Curta, *Slavs*, 130-133. Panov, Macedonia, 75. Vranešević – Špehar, *Visual Culture*, 33-36. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 57-69. Βλ. επίσης, Bavant – Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*.

837. Janković, *North Illyricum*, 40-41, 45. Panov, Macedonia, 74. Jarić, *Barbarian Incursions*, 50, υποσ. 14. Bulić, *Fortifications*, 190.

ση των στρατευμάτων στις δύο παραδουνάβιες. Ωστόσο, με την κατάρρευση του συνόρου στον Κάτω Δούναβη, περί το 614/15, η *quaestura exercitus*, αν και τυπικά συνέχισε να υφίσταται, δεν είχε πλέον καμία αμυντική σημασία⁸³⁸.

Σε οικονομικό επίπεδο, η συρρίκνωση των πόλεων και του εμπορίου, σε συνδυασμό με τη μετακίνηση των πληθυσμών προς την ύπαιθρο και τις ορεινές περιοχές, μετέβαλε την οικονομική βάση των βαλκανικών επαρχιών σε αγροτική και κτηνοτροφική⁸³⁹. Με τον τοπικό αγροτικό βίο κατά την ύστερη Αρχαιότητα σχετίζονται πολυάριθμα ευρήματα εργαλείων, τα οποία χρονολογούνται από τον ύστερο 3ο έως τον πρώιμο 7ο αιώνα και αφορούν στην καλλιέργεια της γης (τσάπες, αξίνες, δίκρανα, δρεπάνια κ.ά.), στην κτηνοτροφία (π.χ. ψαλίδια για την κουρά των προβάτων, κώδωνες, σφόνδυλοι από αδράχτια για την επεξεργασία του μαλλιού), καθώς και στην υλοτομία και την επεξεργασία του ξύλου (σμίλες, τρυπάνια, ξύστρες κ.ά.)⁸⁴⁰. Άλλα ευρήματα αποτελούν τεκμήρια οικονομικών συναλλαγών, όπως μικρές χάλκινες ζυγαριές για νομίσματα με τα σταθμιά τους ή σταθμιά μεγάλου μεγέθους για τα εμπορεύματα⁸⁴¹. Ορισμένοι τομείς της οικονομίας είχαν πληγεί πριν τις σλαβικές επιδρομές, όπως για παράδειγμα τα ορυχεία της κεντρικής Βοσνίας, των οποίων η λειτουργία έπαυσε στα μέσα του 5ου αιώνα εξαιτίας των ουννικών επιθέσεων⁸⁴². Λίγο αργότερα, όπως προκύπτει από ένα χρυσό νόμισμα του Λέοντα Α΄, φαίνεται ότι έπαυσαν και τα ορυχεία του Janjevo στο Κόσοβο⁸⁴³. Τα δείγματα του υλικού πολιτισμού από τον 5ο αιώνα και εξής δείχνουν επίσης φτωχότερο βιοτικό επίπεδο στις περιοχές του Ιλλυρικού, π.χ. στη Βοσνία⁸⁴⁴. Στη Βόρεια Μακεδονία, η οικονομική και δημογραφική εξασθένηση που παρατηρούνται στις αρχές του 6ου αιώνα οδήγησαν στη μείωση τόσο του αριθμού των πόλεων (από περίπου 100 σε 40) όσο και στον αριθμό των αγροτικών εγκαταστάσεων⁸⁴⁵.

Η αγροτική οικονομία της Βαλκανικής δέχθηκε τα πρώτα πλήγματα στα τέλη του 4ου αιώνα με την καταστροφή και εγκατάλειψη των μεγάλων αγροκτημάτων (*villae*), τα οποία αποτελούσαν τον πυλώνα της αγροτικής οικονομίας⁸⁴⁶. Ως ανάμνηση των συγκεκριμένων γαιοκτησιών θεωρούνται π.χ. ορισμένα τοπωνύμια στη Δαρδανία, τα οποία παραδίδονται από τον Προκόπιο, όπως *Κεσίανα* και *Κελλιριανά* (από τα ονόματα *Cassius* και *Celerius* αντίστοιχα)⁸⁴⁷. Η κατάρρευση της μεγάλης γαιοκτησίας και της εκεί αγροτικής παραγωγής δεν ήταν δυνατόν να αναπληρωθεί από τους μικρούς γαιοκτήμονες. Η εξέλιξη αυτή είχε αρνητικές συνέπειες για την επιβίωση του κεντρικού συστήματος διανομής, της *annona militaris* (φόρος σε είδος για τον ανεφοδιασμό των μεθοριακών στρατευμάτων), αφού η παραγωγή των αγαθών ήταν οργανωμένη με βάση τη συμμετοχή των τοπικών αρχών και των μεγάλων γαιοκτημόνων. Το εκτενές δίκτυο των κρατικών αποθηκών (*horrea*) κατά τον ύστερο 3ο και τον 4ο αιώνα στις βαλκανικές επαρχίες, το οποίο

838. *Nov.* XLI, 261-262. Curta, *Slavs*, 185-186. Γκουτζιουκώστας – Μονίαρος, *Quaestura Iustiniana Exercitus*. Για τις διοικητικές μεταβολές στη Βαλκανική, βλ. επίσης Sarantis, *Balkan Wars*, 139-155.

839. Bulić, *Fortifications*, 139, 190 (κατά την άποψή του κυριότερη η κτηνοτροφία).

840. Ivanišević – Špehar, Kosovo, 143, 145-148, 152.

841. Στο ίδιο, 141-142.

842. Petrović, *Terrestrial Communications*, 279.

843. Ivanišević – Špehar, Kosovo, 152.

844. Βλ. Čremošnik, *Istraživanja*, 110.

845. Panov, *Macedonia*, 74.

846. Curta, *Slavs*, 145-147. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 41-42.

847. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, IV, 4, 119. Ivanišević – Špehar, Kosovo, 152.

παρατηρείται σε οχυρώσεις, αγροτικές θέσεις ή πόλεις, εμφανίζεται αισθητά περιορισμένο τον 5ο και τον 6ο αιώνα, καθώς οι αποθήκες των αστικών κέντρων έπαυσαν να χρησιμοποιούνται και ο ρόλος τους στη διανομή της *annona* ήταν πλέον ασήμαντος⁸⁴⁸.

Στοιχεία για τη δυσμενή κατάσταση που επικρατούσε στα Βαλκάνια κατά τον 6ο αιώνα, ιδιαίτερα μετά το 570, παρέχουν οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η δυσχερής οικονομική κατάσταση του πληθυσμού δημιούργησε επίσης πρόβλημα στη συλλογή της *annona*, γεγονός που οδήγησε στη λήψη σχετικών οικονομικών μέτρων. Το 505, καθώς η συλλογή της *annona* στη Θράκη ήταν ανέφικτη, ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α΄ εισήγαγε τη *synωνή* (*coemptio*), έναν ειδικό φόρο, τον οποίο κατέβαλλαν οι κάτοικοι για την τροφοδοσία των στρατευμάτων. Με τον ίδιο νόμο, οι έμποροι της διοίκησης της Θράκης ήταν υποχρεωμένοι, αντί της άσκησης *ιδιωτικής έμπορείας*, να διαθέτουν τα εμπορεύματά τους προς πώληση αποκλειστικά για τον ίδιο σκοπό⁸⁴⁹. Το 535 ο Ιουστινιανός, με τη *Νεαρά* αρ. 32 επιχείρησε να ανακόψει τη διαρκή μείωση του αγροτικού πληθυσμού στις επαρχίες του Αιμιμόντου και της Κάτω Μυσίας, όπου εξαιτίας των υψηλότοκων δανείων οι αγρότες έχαναν τη γη τους και αρκετοί λιμοκτονούσαν. Ταυτόχρονα, με τη *Νεαρά* αρ. 33 επεκτεινόταν η ισχύς της *Νεαράς* αρ. 32 και στο Ιλλυρικό για τον ίδιο λόγο. Το γεγονός ότι η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε, οδήγησε το 545 στην έκδοση της *Νεαράς* αρ. 128, η οποία εισήγαγε την *επιβολή*, με σκοπό τη διασφάλιση των εσόδων εξαιτίας της δημογραφικής μείωσης του πληθυσμού στην ύπαιθρο. Με το μέτρο αυτό, κάθε αγρότης επιβαρυνόταν με τον φόρο που αντιστοιχούσε στο γειτονικό ακαλλιέργητο αγρόκτημα. Το δυσβάστακτο κόστος για τη διασφάλιση του ανεφοδιασμού των στρατευμάτων στον Δούναβη ανάγκασε τον Ιουστίνιο Β΄ να απαλλάξει το 566 και το 575 από τη φορολογία τους αγρότες του Ιλλυρικού, της Μυσίας και της Μικράς Σκυθίας⁸⁵⁰. Η οικονομική παρακμή της βαλκανικής ενδοχώρας και η διακοπή των εμπορικών επαφών με τα παράκτια κέντρα ή άλλες περιοχές, επιβεβαιώνεται και από την έλλειψη μολυβδόβουλων⁸⁵¹. Μια άλλη πτυχή της κρίσης είναι η απόκρυψη των χαμηλής αξίας χάλκινων νομισμάτων, η οποία πιθανότατα υπήρξε συνέπεια της αύξησης του πληθωρισμού μετά το 570. Ένα επίσης αξιοσημείωτο φαινόμενο στα τέλη του 6ου αιώνα, με δυσμενείς συνέπειες για την οικονομία στη μεθόριο, υπήρξε η απόκρυψη θησαυρών (μεταξύ πέντε και εννέα χρυσών νομισμάτων), οι οποίοι αφορούσαν στις πληρωμές του στρατού (*donativa*)⁸⁵².

Αρκετά διαφορετική είναι κατά τον 6ο αιώνα η εικόνα στις παράκτιες πόλεις της Μαύρης Θάλασσας, η οποία έχει ομοιότητες με τις παράκτιες πόλεις της Δαλματίας. Εξετάζοντας τη Μικρά Σκυθία, διαπιστώνεται ότι ο αστικός βίος της επαρχίας, ακόμη και στο εσωτερικό της, έως τις αρχές του 7ου αιώνα δεν διακόπηκε. Η συγκεκριμένη επαρχία παρουσιάζει έντονη οικονομική και οικοδομική δραστηριότητα καθ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, παρά το γεγονός ότι σε αυτό το διάστημα δέχθηκε αρκετές βαρβαρικές επιθέσεις, οι οποίες κατέστησαν αναγκαία την επισκευή των τειχών στα αστικά κέντρα. Σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησης των

848. Rizos, Supply network, 659-696. Kardaras, *Avars*, 66, 71-72. Ειδικότερα για το οχυρό Novae ως κέντρο διανομής της *annona*, βλ. Poulter, Goths on the lower Danube, 43-44.

849. *CJX*, 27, 2.10 (3) και 2.11, 407-408. Curta, *Slavs*, 147. Haarer, *Anastasius I.*, 201. Πατούρα-Σπανού, Εμπόριο και συναλλαγές, 215-216.

850. Βλ. *Nov.* 148 και 163 (722-723, 749-751). Curta, *Slavs*, 147-148, 188-189. Πατούρα-Σπανού, Επιδρομές, 62-63. Kardaras, *Avars*, 66. Sarantis, *Balkan Wars*, 198-210.

851. Curta, *Slavs*, 144. Milinković, Siedlungsstrukturen, 186. Kardaras, *Avars*, 66.

852. Curta, *Slavs*, 169-181. Kardaras, *Avars*, 66.

μεγαλύτερων παράκτιων πόλεων της Μικράς Σκυθίας (Τόμις, Ιστρία, Κάλλατις) έναντι αυτών στο εσωτερικό της Βαλκανικής ήταν ο πολυεθνικός και πολυπολιτισμικός χαρακτήρας τους, ο οποίος οφειλόταν πρωτίστως στο εξωτερικό εμπόριο με τον ανατολικό και δυτικό μεσογειακό χώρο. Στις πόλεις αυτές είχαν δημιουργηθεί αρκετές παροικίες (η συριακή, η αιγυπτιακή κ.ά. με τα αντίστοιχα μνημεία), επίσης ενώσεις επαγγελματιών και εμπόρων, ποικίλα εργαστήρια (γλυπτικής, αγγειοπλαστικής) κ.ά. Εκτός των τειχών τους ζούσαν και Γότθοι υπόσπονδοι, οι οποίοι από τα τέλη του 5ου αιώνα μετακινήθηκαν, όπως προκύπτει από τις θέσεις των κοιμητηρίων τους, εντός των τειχών. Την εποχή του Ιουστινιανού, και ως συνέπεια των μέτρων που ελήφθησαν κατά των ειδωλολατρών το 528/29 και το 545/46, εκλείπουν και τα τελευταία ειδωλολατρικά μνημεία, το υλικό των οποίων επαναχρησιμοποιείται για την ανέγερση χριστιανικών ναών και την κατασκευή ιδιωτικών οικιών ή δρόμων. Από τις αρχές του 7ου αιώνα η γενική εικόνα είναι διαφορετική, καθώς μεταξύ των ευρημάτων κυριαρχούν πλέον οι ταπεινές κατοικίες στις έως τότε ακμάζουσες πόλεις⁸⁵³. Ακόμη, μετά την ίδρυση της *quaestura exercitus* το 536 η αναδιοργανωμένη τοπική Εκκλησία απέκτησε ρόλο και σε διοικητικά ζητήματα. Οι επίσκοποι της Μικράς Σκυθίας δεν ήταν μόνο οι ανώτατοι άρχοντες της πόλης, αλλά δρούσαν και ως αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι⁸⁵⁴. Σημειώνουμε ότι κατά τον 6ο και 7ο αιώνα οι βυζαντινές πόλεις απολάμβαναν διοικητική αυτονομία· στο πλαίσιο αυτό ενισχύθηκε ο ρόλος του τοπικού επισκόπου, ο οποίος, εκτός από εκκλησιαστικός ηγέτης στον χώρο δικαιοδοσίας του, ήταν επίσης ο ανώτατος άρχοντας και εκπρόσωπος της πόλης, με αντίστοιχες διοικητικές δικαιοδοσίες⁸⁵⁵.

Η παρακμή των σημαντικών λιμένων της Μικράς Σκυθίας, η οποία σημειώθηκε περί το 620, οδήγησε «στο τέλος της ζωής της πόλης και την αρχή της ζωής στην πόλη», διατύπωση που υποδηλώνει την κατάρρευση του αστικού βίου και την επιβίωση του πληθυσμού σε εγκαταστάσεις με ολιγάριθμους κατοίκους⁸⁵⁶. Στο εσωτερικό της επαρχίας, όπου υπήρχε κατά βάση αγροτική οικονομία, η κατάσταση ήταν διαφορετική από αυτή των παράκτιων πόλεων εξαιτίας των βαρβαρικών εισβολών, όχι όμως το ίδιο άσχημη με εκείνη στη βαλκανική ενδοχώρα. Για παράδειγμα στο Τρόπαιον, με εξαίρεση την ανέγερση ναών, δεν παρατηρείται οικοδομική δραστηριότητα αντίστοιχη προς αυτή των παραλίων. Στην πόλη στάθμευαν Γότθοι φοιδεράτοι ενώ η κεντρική αποθήκη της (*horreum*), απέναντι από τη μαρμάρινη βασιλική, είχε πιθανόν ρόλο στη διανομή της *annona* σε αυτούς⁸⁵⁷.

Γ1.7. Νέα πρότυπα εγκατάστασης και μετακινήσεις πληθυσμών

Η νέα πραγματικότητα στη Βαλκανική κατά την ύστερη Αρχαιότητα είχε ως συνέπεια τη μεταβολή των ρωμαϊκών προτύπων του αστικού βίου αλλά και του υλικού πολιτισμού, όπως και το φαινόμενο του περιορισμού πίσω από τείχη από τον ύστερο 4ο/πρώιμο 5ο αιώνα, με απαρχή τις

853. Born, *Christianisierung*, 71, 105-106, 108-109, 133-138. Πατούρα-Σπανού, Καθημερινή ζωή, 224-234. Βλ. επίσης, Custurea – Nastasi, *Urban Life*, 323-327. Poulter, *Goths on the lower Danube*, 32, 41. Kardaras, *Avars*, 74. Για τη συνολική εξέταση της επαρχίας στην ύστερη Αρχαιότητα, βλ. Zahariade, *Scythia Minor*.

854. Born, *Christianisierung*, 71, 108-109, 133-138.

855. Dagron, *Les villes*, 14-19.

856. Madgearu, *Town–Life*, 207-217. Custurea – Nastasi, *Urban Life*, 325-327. Kardaras, *Avars*, 74.

857. Born, *Christianisierung*, 116, 133-134, 136.

παράκτιες πόλεις της Αδριατικής. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της μεταβολής, που αντανακλά την έλλειψη ασφάλειας του αστικού πληθυσμού, είναι η ενίσχυση των τειχών στις πόλεις και στις οχυρώσεις, καθώς και η ανάπτυξη νέων εγκαταστάσεων μέσα σε αυτά. Συχνό φαινόμενο στα Βαλκάνια είναι επίσης η μετακίνηση από τα αστικά κέντρα σε μικρότερες εγκαταστάσεις, είτε στην ύπαιθρο είτε σε ορεινές περιοχές και σε εγκαταλελειμμένα προϊστορικά οχυρά. Σύμφωνα με την εικόνα που δίνουν τα ευρήματα, κατά τον 4ο αιώνα υπήρχαν αφενός οχυρωμένοι οικισμοί ή ορεινά καταφύγια και αφετέρου στρατιωτικές εγκαταστάσεις, όπως στρατόπεδα ή οχυρά, σε πεδινές περιοχές. Τα τελευταία, που απαντούν συνήθως κατά μήκος του *limes*, ενισχύθηκαν την εποχή του Ιουστινιανού και εξελίχθηκαν σε διοικητικά και θρησκευτικά κέντρα. Κατά τον 6ο και 7ο αιώνα οι εγκαταστάσεις του αυτόχθονος βυζαντινού πληθυσμού αφορούν κυρίως σε οχυρωμένους οικισμούς ή ορεινά καταφύγια⁸⁵⁸.

Αναφορικά με τις πόλεις στην ύστερη Αρχαιότητα, παρατηρείται, ως αποτέλεσμα του φαινομένου της «αγροτοποίησης», ο τύπος του «αγρο-αστικού» χώρου, στον οποίο κυριαρχούν στοιχεία της αγροτικής οικονομίας και αρχιτεκτονικής. Εξαιτίας της μετακίνησης μέρους του πληθυσμού, ο αστικός βίος υποχώρησε με συνέπεια τον περιορισμό τόσο της έκτασης όσο και της σημασίας των πόλεων. Οι κατοικίες συγκεντρώνονται πλέον γύρω από την ακρόπολη, με αποτέλεσμα οι πόλεις να θυμίζουν περισσότερο οχυρά, ενώ οι κάτοικοι, έχοντας υποβαθμισμένο βιοτικό επίπεδο, ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία και λιγότερο με το εμπόριο ή τη βιοτεχνία. Οι συνθήκες αυτές, που επιδεινώθηκαν από τους διαρκείς πολέμους και τις επιδρομές κατά την εποχή του αυτοκράτορα Μαυρικίου, οδήγησαν στην καταστροφή και εγκατάλειψη πολλών αστικών κέντρων⁸⁵⁹. Σε γενικές γραμμές, διακρίνονται τρεις κατηγορίες πόλεων, εκείνες που επιβίωσαν και είχαν σχετικά ομαλή μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα (π.χ. οι πόλεις των δαλματικών ακτών), αυτές που καταστράφηκαν και, τέλος, εκείνες που εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοί τους διέφυγαν προς ασφαλέστερες περιοχές⁸⁶⁰.

Ως παράδειγμα για τις πολύμορφες μεταβολές του βαλκανικού αστικού τοπίου κατά τον 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα μπορούμε να παραθέσουμε τα σχετικά με τη Σκούπι στην κεντρική Βαλκανική. Στις αρχές του 6ου αιώνα κτίστηκαν δύο λιτές βασιλικές στο κέντρο της πόλης. Η αύξηση των παλαιοχριστιανικών ναών κατέστησε τα θρησκευτικά μνημεία ως το κύριο χαρακτηριστικό του νέου τύπου της πόλης μαζί με τα τείχη. Στη ρυμοτομία εγκαταλείπεται το ορθογώνιο ρωμαϊκό πρότυπο και οι δρόμοι επανασχεδιάζονται, με αποτέλεσμα είτε να στενεύουν, είτε να χάνονται. Οι κατοικίες είναι πλέον μικρότερες, έχουν ορθογώνιο σχήμα, εμφανίζονται διατεταγμένες η μία δίπλα στην άλλη και είναι κατασκευασμένες από λίθους και λάσπη ή, σπανιότερα, από ασβεστοκονίαμα. Οι στέγες ήταν κατασκευασμένες από πλίνθους και το δάπεδο έφερε συμπαγές χώμα. Επίσης, μεταξύ των κατοικιών, εμφανίζονται αρκετά εργαστήρια. Η μεγάλη αλλαγή στη

858. Dzino, *Identity Transformations*, 78-80. Bulić, *Fortifications*, 169, 173, 209-210, 224-225. Špehar, *Centralni Balkan*, 93. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του M. Pillon (Hydronymie. 53-54, 58-59), για την απομάκρυνση του πληθυσμού υπήρχε κεντρικός σχεδιασμός. Στο *Στρατηγικόν του Μαυρικίου* συνίσταται σε περίπτωση πολιορκίας να απομακρύνεται ο άμαχος πληθυσμός, ενέργεια που αποσκοπεί αφενός στην ασφάλεια των αμάχων και αφετέρου στην επάρκεια των εφοδίων για τη φρουρά: X, 2, 342 (37-38): *Χρή παρασκευάζειν τοὺς ἐκ τῶν μὴ ὄντων ὀχυρῶν τόπων μεθίστασθαι καὶ εἰς ὀχυρωτέρους καταφεύγειν τόπους*. X, 3, 342 (4-8): *Καί, εἰ μὲν εὐπορεῖ τοσαύτης ἀποτροφῆς, ἐπεὶ τοὶ γε τὴν ἄχρηστον ἡλικίαν ἐκβάλλει ἐκ τοῦ ὀχυρώματος πρὸ τῆς τῶν ἐχθρῶν παρουσίας, οἷον γυναικας, γέροντας, ἀσθενεῖς, καὶ παιδιά, ἵνα τοῖς ἐν δυνάμει οὖσιν ἡ εὐρισκομένη δαπάνη ἐξαρκεσῇ...*

859. Poulter, *Urbanism*, 99-135. Dunn, *Transition*, 60-80. Bulić, *Fortifications*, 168. Curta, *Slavs*, 142-145. Milinković, *Siedlungsstrukturen*, 179-182, 185-187. Kardaras, *Avars*, 64.

860. Dzino, *Identity Transformations*, 80. Bulić, *Fortifications*, 167-168.

Σκούπι δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο του σεισμού του 518 αλλά και των βαρβαρικών εισβολών. Οι κάτοικοι συνέχιζαν να ζουν στα κατάλοιπα της παλαιάς πόλης, το κέντρο της οποίας βρισκόταν στην κορυφή του λόφου Zajčev (Zajčev Rid)⁸⁶¹.

Όσον αφορά στη σημασία που είχαν ορισμένες πόλεις και οχυρά κατά μήκος του συνόρου του Δούναβη, τόσο για την αμυντική ικανότητα του Βυζαντίου όσο και για την οικονομική δραστηριότητα της περιοχής κατά το β' ήμισυ του 6ου αιώνα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ονόματα που παραδίδει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης με αφορμή τις συγκρούσεις με τους Αβάρους μεταξύ 584 και 602. Ο Βυζαντινός ιστορικός χαρακτηρίζει ορισμένα κέντρα του Κάτω Δούναβη ως *πόλεις* (Βιμινάκιο, Αυγούστες, Βονώνια, Άκυς, Ρατιάρια, Δορόστολον, Ζαλδαπά, Παννασά, Μαρκιανούπολη, Τρόπαιον, Ιατρός, Θεοδωρόπολις και Κουρίσκα), *φρούριον* (Αππάρια, Λατάρκιον, Πιστού), *ἄστυ* και *πόλισμα* (Νόβες), *πόλις*, *ἄστυ* και *πόλισμα* (Σιγγηδόνα), ενώ η Άσημος αναφέρεται ως *πόλις*, *ἄστυ*, *πόλισμα*, *πολίχνη* και *φρούριον*⁸⁶².

Σε δημογραφικό επίπεδο, οι βαρβαρικές εισβολές από τον ύστερο 4ο έως τον πρώιμο 7ο αιώνα οδήγησαν στη μετατόπιση πληθυσμού κυρίως από τις βόρειες προς τις νότιες περιοχές των Βαλκανίων, οι οποίες απείχαν από τη μεθόριο και παρείχαν μεγαλύτερη ασφάλεια. Οι πληθυσμοί που παρέμειναν στις εστίες τους αποτελούσαν μάλλον τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Επίσης, αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες που διέφυγαν στα παράλια, προσφέροντας εκεί φθινό ανθρωπινό δυναμικό και νέες τεχνικές, ενώ όσοι από αυτούς είχαν στη διάθεσή τους χρήματα, συνέδραμαν στην οικονομική τόνωση της παράκτιας ζώνης. Η εξέλιξη αυτή, η οποία είχε καταστρεπτικές δημογραφικές και οικονομικές συνέπειες, επιτάθηκε από φαινόμενα επιδημιών (όπως εκείνη του 548) ή και μεταφοράς πληθυσμών από τους εισβολείς, καθώς και την εγκατάσταση των τελευταίων στα βυζαντινά εδάφη⁸⁶³. Σε αντίθεση με τα πρώιμα βυζαντινά αστικά κέντρα, τα ευρήματα από τις αγροτικές εγκαταστάσεις για εκείνη την περίοδο είναι περιορισμένα και φτωχά⁸⁶⁴ και αντανakλούν την οικονομική κατάσταση του πληθυσμού στη βαλκανική ύπαιθρο.

Παρά το γεγονός ότι η εγκατάλειψη της Δακίας το 271 στέρησε από τα βαλκανικά εδάφη νότια του Κάτω Δούναβη την προστατευτική τους ζώνη, ο παραδουνάβιος *limes* άντεξε ακόμη για περισσότερο από τρεις αιώνες. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, το πρωτοβυζαντινό σύνορο του Δούναβη κατέρρευσε εξαιτίας των σλαβικών και αβαρικών επιθέσεων στο δυτικό τμήμα του (Πρώτη Μυσία και Παρόχθια Δακία) μεταξύ 596 και 598· εξαίρεση αποτέλεσαν ορισμένα αστικά κέντρα, όπως η Σιγγηδόνα και το Βιμινάκιο. Η πρώτη περίοδος κατάρρευσης αυτού του τμήματος χρονολογείται μεταξύ 576 και 586⁸⁶⁵, η οποία ωστόσο ήταν προσωρινά αναστρέψιμη. Αντίθετα, η κατάρρευση του *limes* στις δύο επαρχίες που προστάτευε το ανατολικό του τμήμα χρονολογείται στον πρώιμο 7ο αιώνα, την εποχή του Φωκά για τη Δεύτερη Μυσία και στα πρώτα χρόνια του Ηρακλείου, περί το 614/15, για τη Μικρά Σκυθία. Εξαίρεση αποτέλεσαν η Καρσός και οι σημαντικότερες παράκτιες πόλεις (Τόμις, Ιστρία, Κάλλατις), οι οποίες επιβίωσαν τουλάχιστον

861. Jovanova – Ončevska Todorovska, *Scupi*, 142-147. Για αντίστοιχα παραδείγματα άλλων πόλεων, βλ. Curta, *Slavs*, 121-142, 145-147.

862. Schreiner, *Wegenetz*, 60, 62. Καρδαράς, *Αβαροι*, 93-94 (*Avars*, 65-66). Σχετικά με την έννοια των λέξεων *πόλις*, *πολίχνιον*, *φρούριον*, *οχύρωμα* κ.ά., βλ. Dagron, *Les villes*, 7-10.

863. Dzino, *Identity Transformations*, 74-75, 80. Bulić, *Fortifications*, 139, 190, 224.

864. Curta, *Slavs*, 147.

865. Madgearu, *Downfall*, 317-319. Kardaras, *Avars*, 45, 59-60.

έως το 630⁸⁶⁶. Η οριστική πτώση του *limes* μπορεί να συσχετισθεί και με τη μαζική επίθεση των Σλάβων και των Αβάρων στα Βαλκάνια πιθανόν το 614⁸⁶⁷. Περί το 625/30 παρατηρείται και η διακοπή της παρουσίας ορισμένων «επαρχιακών» βυζαντινών πορπών διαδεδομένων στη Βαλκανική όπως οι τύποι *Sucidava* (στοιχείο κυρίως της στρατιωτικής ενδυμασίας), *Pápa*, *Σαλώνων-Ιστρίας* και *Συρακουσών*⁸⁶⁸. Επίσης, σύμφωνα με τα διαθέσιμα ευρήματα, στις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου επιβιώνουν λίγα βυζαντινά οχυρά ή πόλεις στα κεντρικά Βαλκάνια⁸⁶⁹. Σε συνάρτηση με τις καταστροφές και την πτώση των μεθοριακών πόλεων προσδιορίζεται και η αποσύνθεση της εκκλησιαστικής οργάνωσης στις βαλκανικές επαρχίες⁸⁷⁰.

Το περίγραμμα των συνθηκών που επικρατούσαν στη Βαλκανική κατά την ύστερη Αρχαιότητα συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των ανακατατάξεων που επέφερε ο μαζικός σλαβικός εποικισμός της περιοχής στις αρχές του 7ου αιώνα. Η πτώση του *limes* στον Κάτω Δούναβη δεν αποτελεί τη μόνη και κύρια αιτία για ό,τι επακολούθησε, αλλά την αποκορύφωση και το προδιγεγραμμένο τέλος μίας πορείας εσωτερικής φθοράς και εξασθένησης, στην οποία συνέτειναν επίσης οι βαρβαρικές εισβολές και οι μετακινήσεις των τοπικών πληθυσμών⁸⁷¹. Όπως παρατηρεί ο A. Madgearu, «η πτώση του δουναβικού *limes* ήταν βίαιη μέχρι το 598. Ωστόσο, μερικά οχυρά επιβίωσαν και μετέπειτα, ακόμη και δίχως την παρουσία στρατευμάτων. Η εξάλειψη αυτών των πόλεων στον Δούναβη δεν επήλθε από άλλες εισβολές, αλλά ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης του βυζαντινού κράτους. Ήταν μία αργή και ειρηνική μετάβαση από τη ‘ζωή της πόλης’ στη ‘ζωή μέσα στην πόλη’, και την αγροτοποίηση του δουναβικού χώρου. Με αυτόν τον τρόπο, για κάποια δουναβικά οχυρά το τέλος επήλθε ειρηνικά»⁸⁷². Παρόμοια, η διαπίστωση του D. Dzino, ότι «η ενότητα του Ιλλυρικού που σφυρηλατήθηκε μέσα στις διοικητικές δομές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είχε καταρρεύσει πριν την απόσυρση των βυζαντινών δυνάμεων στον πρώιμο 7ο αιώνα»⁸⁷³, έχει ισχύ για όλη τη Βαλκανική. Το σημαντικότερο ίσως ζήτημα, στο οποίο στρέφει το ενδιαφέρον της η σύγχρονη έρευνα για την «επόμενη μέρα» της σλαβικής εγκατάστασης είναι η ανίχνευση εστιών συμβίωσης των αυτοχθόνων με τους Σλάβους εποίκους και η σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών της.

866. Madgearu, *Downfall*, 323-324. Γκουτζιουκώστας-Μονίαρος, *Quaestura Iustiniana Exercitus*, 159-180. Gândilă, *Face Value*, 454. Jakob, (L) *ibida*, 69-74. Καρδαράς, *Άβαροι*, 108-110 (*Avars*, 73-74).

867. Curta, *Slavs*, 107. Ziemann, *Entstehung*, 124. Liebeschuetz, *Lower Danube Region*, 459. Καρδαράς, *Άβαροι*, 111 (*Avars*, 77).

868. Varsik, *Byzantinische Gürtelschnallen*, 78-81, 84. Fiedler, *Studien I*, 52-73. Madgearu, *Sucidava Type*, 217-222. Του ιδίου, *Pápa Type*, 169-176. Jarić, *Military Insignia*, 30-46. Καρδαράς, *Άβαροι*, 110-111 (*Avars*, 74-75). Jovanova – Ončevska Todorovska, *Scupi*, 200-202. Για τους τύπους των πορπών, βλ. επίσης Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen*, I-II.

869. Madgearu, *Scythia*, 54. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 486.

870. Madgearu, *Church*, 145-153.

871. Živković, *Urban Landscape*, 19. Bulić, *Fortifications*, 214. Petrović, *Terrestrial Communications*, 278.

872. Madgearu, *Process*, 151.

873. Dzino, *Identity Transformations*, 90.

Γ2.1. Η ιστοριογραφική προσέγγιση της σλαβικής εγκατάστασης

Παρατηρώντας τη σχετική με τους πρώιμους Σλάβους ιστοριογραφία στη Ρουμανία κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (από το 1945 και έως την άνοδο του Ν. Τσαουσέσκου το 1965), είναι σαφές ότι η επιβολή του σοβιετικού ελέγχου και η αναγκαιότητα για σύσφιξη των διμερών σχέσεων μεταξύ Ρουμανίας και Σοβιετικής Ένωσης είχαν ως συνέπεια την εκδήλωση ζωντανού ενδιαφέροντος για το ζήτημα της εγκατάστασης των Σλάβων στη χώρα και τη θεώρησή τους (από κοινού με τους ρωμαϊκούς και δακικούς πληθυσμούς) ως αναπόσπαστο στοιχείο της ρουμανικής εθνογένεσης και ιστορίας. Στη ρουμανική έρευνα προέκυψαν νέοι όροι, όπως «σλαβική κεραμεική», ενώ ορισμένα ακόμη στοιχεία, όπως οι φούρνοι από λιθοδομή στις ημιυπόγειες κατοικίες και οι καύσεις, θεωρήθηκαν τυπικά δείγματα του σλαβικού υλικού πολιτισμού.

Η αμφισβήτηση διαφόρων πτυχών της σοβιετικής πολιτικής, η οποία εκδηλώθηκε μετά το 1965, είχε αντίκτυπο στην οπτική των Ρουμάνων μελετητών, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, απέρριψαν την άποψη ότι ο πολιτισμός Τσέρνιαχοβ ήταν σλαβικός. Έκτοτε σημειώνεται στη Ρουμανία στροφή προς την εθνοκεντρική θεώρηση και μία εκ νέου αναζήτηση των συνεκτικών πολιτισμικών δεσμών της με βάση το πολιτικό δόγμα ότι «οι μεγάλες μεταναστεύσεις ήταν υπεύθυνες για το γεγονός ότι η Ρουμανία υστερεί από τη Δύση». Στο πλαίσιο αυτό, η χρονολόγηση των παλαιότερων σλαβικών αντικειμένων μετατοπίστηκε προς τα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα ή και μεταγενέστερα, ταυτόχρονα με την τάση να υποβαθμίζεται το επίπεδο του πολιτισμού τους προκειμένου να αποδοθεί η «πολιτισμική οπισθοδρόμηση» της Ρουμανίας στη σλαβική μετανάστευση. Επίσης, δεν γινόταν λόγος για επαφές των Σλάβων με τους αυτόχθονες –ο ρουμανικός χώρος παρουσιαζόταν ως ένα σύντομο πέρασμα από την αρχική πατρίδα των Σλάβων προς τον χώρο της μόνιμης εγκατάστασής τους νότια του Κάτω Δούναβη– ούτε για τη συμβολή τους στη ρουμανική εθνογένεση. Σύμφωνα με τη νέα προσέγγιση, δεν υπήρχαν αμμιγώς σλαβικές εγκαταστάσεις, αλλά υιοθέτηση του τοπικού «ρουμανικού» πολιτισμού από «τα λίγα διάσπαρτα σλαβικά στοιχεία», ενώ οι καύσεις του 6ου αιώνα συνδέθηκαν με την αναβίωση αρχαίων δακικών παραδόσεων. Σε ό,τι αφορά στα αρχαιολογικά ευρήματα μεταξύ του 5ου και του 7ου αιώνα, έχουν εισαχθεί, και επικρατήσει πλέον, στην έρευνα ονόματα πολιτισμών όπως *Ipotesti-Cândești-Ciurel* και *Costișa-Botosana*, οι οποίοι ερμηνεύονται είτε ως κατάλοιπα του τοπικού δακορωμαϊκού πληθυσμού, είτε ως μικτά στοιχεία των αυτοχθόνων και των Σλάβων εποίκων (βλ. παρακάτω)⁸⁷⁴. Ωστόσο, ακόμη και στο πλαίσιο της εθνοκεντρικής οπτικής, υπάρχουν περισσότερο ψυχραιμες προσεγγίσεις, κυρίως μετά το 1990, οι οποίες χρονολογούν την αρχική εγκατάσταση των Σλάβων στη Ρουμανία στο άμισυ του 6ου αιώνα, συνεκτιμώντας μάλλον καλύτερα τις γραπτές πηγές και τα ευρήματα⁸⁷⁵.

874. Curta, *Slavic Archaeologies*, 373-375. Stanciu, *Frühen Slawen*, 567, 574-575. Βλ. επίσης, Verdery, *National Ideology. Curta, Changing Image*, 225-310. Dragoman – Oantă-Margitu, *Romania*, 1-20. Παρεμφερείς είναι και οι προσεγγίσεις στη Ρουμανία για τον πρώιμο μεσαιωνικό πολιτισμό Dridu. Βλ. Madgearu, *Dridu Culture*, 51-59.

875. Βλ. Stanciu, *Frühen Slawen*, 567-570.

Γ2.2. Οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών. Άντες και Σκλαβηνοί

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ιορδάνη και του Προκόπιου, στα μέσα του 6ου αιώνα οι πρώιμοι Σλάβοι είχαν ήδη εγκατασταθεί στο έδαφος της σημερινής Ρουμανίας. Ως σημεία αναφοράς διακρίνουμε στον Ιορδάνη την πόλη του Νοβιόδουνου, ενώ ο Προκόπιος αναφέρεται γενικότερα στη βόρεια όχθη του Κάτω Δούναβη⁸⁷⁶. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, η εγκατάσταση των Σλάβων στη βυζαντινή μεθόριο είχε ως άμεση συνέπεια την επιθετική τους δραστηριότητα προς τις βυζαντινές επαρχίες νότια του ποταμού. Μετά το 535 η Κωνσταντινούπολη, έχοντας ήδη εμπλακεί σε συγκρούσεις τόσο με τους Οστρογότθους στην Ιταλία όσο και με τους Πέρσες, έπρεπε να επιβάλει την ειρήνη στον Κάτω Δούναβη με διπλωματικά μέσα. Όσον αφορά στους Σλάβους, οι Σκλαβηνοί δεν αποτέλεσαν μέρος της «βαρβαρικής» πολιτικής του Βυζαντίου κατά τον 6ο αιώνα, σε αντίθεση με τους Άντες. Η προσέγγιση των Αντών από τον Ιουστινιανό εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συμμαχιών, τις οποίες το Βυζάντιο συνήψε με στόχο τη διασφάλιση των βορειών συνόρων του στον Καύκασο, τη Μαύρη Θάλασσα και τον Δούναβη⁸⁷⁷. Η μαρτυρία για τη σύναψη συμμαχίας του Ιουστινιανού με τους Άντες το 545/46 προέρχεται από τον Προκόπιο: «καθώς γίνονταν αυτά, ο Ιουστινιανός έστειλε πρέσβεις σε αυτούς τους βαρβάρους ζητώντας να εγκατασταθούν όλοι τους σε μία αρχαία πόλη, που ονομάζεται Τούρρις. Αυτή βρίσκεται βόρεια του Δούναβη και κτίσθηκε από τον αυτοκράτορα Τραϊανό και ήταν έρημη από πολύ παλαιά μετά τη λεηλασία της από βαρβαρική επιδρομή. Αυτή την πόλη και τη γύρω περιοχή, η οποία ανήκε στους Ρωμαίους, δέχθηκε να τους παραχωρήσει ο Ιουστινιανός για να εγκατασταθούν με όλο τον λαό τους και να τους χορηγήσει μεγάλα χρηματικά ποσά, υπό τον όρο ότι εκείνοι, ως σύμμαχοι, στο εξής θα αποτελούσαν εμπόδιο για τους Ούννους που διενεργούσαν επιθέσεις στα ρωμαϊκά εδάφη»⁸⁷⁸.

Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει σαφώς ότι οι Άντες εγκαταστάθηκαν ως υπόσπονδοι σε περιοχή βόρεια του Κάτω Δούναβη. Κύριος στόχος αυτής της ενέργειας εκ μέρους του Βυζαντίου αποτελούσε, εκτός από την παύση των επιδρομών τους, η δημιουργία ενός αναχώματος στον Κάτω Δούναβη, το οποίο θα παρεμπόδιζε τις νομαδικές (ή άλλες) επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη και τη συνακόλουθη λεηλασία των βαλκανικών επαρχιών. Σύμφωνα με τον F. Curta, το Βυζάντιο εξακολουθούσε να έχει αξιώσεις βόρεια του ποταμού, ενώ ο Ch. Bonev θεωρεί ότι οι Βυζαντινοί διατηρούσαν ακόμη ένα προγεφύρωμα στη βόρεια όχθη, το οποίο θα υπερασπιζόνταν οι Άντες, ως βοηθητικά στρατεύματα των Βυζαντινών⁸⁷⁹. Ο Ιουστινιανός πιθανότατα ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας που απέβλεπε στην ανάκτηση της Τραϊανής Δακίας, υπόθεση που μπορεί να υποστηριχθεί τόσο από την υλοποίηση του οχυρωματικού του έργου, όσο και των επιχειρήσεων

876. Βλ. εν. Α2.2.

877. Βλ. Καρδαράς, *Αθαροι*, 38-39. Του ιδίου, *Άντες*, 87-88.

878. Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν πολέμων*, VII, 14. 32-33: 359: *ἐν τούτῳ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς πρέσβεις τινὰς παρὰ τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους στείλας ἤξιον ξυνοικίεσθαι ἅπαντας εἰς πόλιν ἀρχαίαν, Τούρριν ὄνομα, ἣ κείται μὲν ὑπὲρ ποταμὸν Ἰστρον, Τραϊανοῦ τοῦ Ῥωμαίων αυτοκράτορος ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις αὐτὴν δευμαμένου, ἔρημος δὲ ἐκ παλαιοῦ ἐτύγχανεν οὕσα, ληϊσαμένων αὐτὴν τῶν ταύτη βαρβάρων, ταύτη γὰρ αὐτοὺς καὶ τῇ ἀμφ' αὐτὴν χώρᾳ Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ἄτε προσηκούσῃ τὸ ἐξ ἀρχῆς Ῥωμαίοις ὠμολόγει δεδωρῆσσεσθαι καὶ σφίσι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προῖεσθαι, ἐφ' ᾧ οἱ ἔνσπονδοι τὸ λοιπὸν ὄντες Οὐννοὶ ἐμπόδιοι ἐς αἰὶ γένωνται, καταθεῖν θουλομένοις τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν.* Comşa, *Betrachtungen*, 63. Bonev, *Les Antes*, 110-112. Litavrin, *O dvukh Khilbudiakh*, 25. Prikhodniuk, *Vyzantiia*, 136. Schramm, *Venedi*, 170, 172. Curta, *Slavs*, 80-82, 331-332. Barford, *Early Slavs*, 51. Mazal, *Justinian I.*, 188. Καρδαράς, *Άντες*, 88.

879. Bonev, *Les Antes*, 111-114. Curta, *Slavs*, 81-82, 332. Καρδαράς, *Άντες*, 88.

που διεξήγαγε ο στρατηγός Χιλβούδιος βόρεια του ποταμού⁸⁸⁰. Στην ίδια λογική εντάσσεται και η εγκατάσταση των Αντών γύρω από την πόλη Τούρρις, καθώς, εφόσον αυτοί ήταν υπόσπονδοι, η περιοχή εξακολουθούσε να θεωρείται από την Κωνσταντινούπολη βυζαντινό έδαφος. Ο V. Sedon υποστηρίζει ότι υπόσπονδοι του Βυζαντίου έγιναν οι Άντες του Μέσου Δνειστερου, τους οποίους διακρίνει από εκείνους του Κάτω Δούναβη⁸⁸¹. Σύμφωνα με τον H. Ditten, το Βυζάντιο συνήψε συνθήκη με τους Δυτικούς Άντες, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ των εκβολών του Δούναβη και του Δνειπερου στη Μαύρη Θάλασσα, παραχωρώντας τους τη Βεσσαραβία. Αντίθετα, οι Ανατολικοί Άντες προσδιορίζονται βόρεια των Κουτριγούρων και της Αζοφικής Θάλασσας⁸⁸². Με αυτά τα δεδομένα, φαίνεται ότι η επέκταση των Δυτικών Αντών έως την περιοχή του Κάτω Δούναβη ήταν αποτέλεσμα της συνθήκης του 545/46.

Ο ακριβής χώρος της εγκατάστασης που παραχωρήθηκε με την παραπάνω συνθήκη στους Άντες παραμένει άγνωστος, καθώς το σχετικό απόσπασμα αναφέρει μόνο το όνομα της αρχαίας πόλης Τούρρις. Για τη θέση της έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις, όπως το αρχαίο ελληνικό οχυρό Τύρας στις εκβολές του Δνειστερου (σημερινό Belgorod/Dnestrovski, περιοχή του Boudjeak), το οποίο εγκαταλείφθηκε τον 3ο αιώνα, το Turnu-Măgurele (στις εκβολές του ποταμού Ολτ), το Pietroasele (στην περιοχή του Buzău) και το Barboși (κοντά στο σημ. Γαλάτσι και τη ρωμαϊκή Δινογετία ή ταυτιζόμενο με τη δεύτερη)⁸⁸³. Η τελευταία άποψη είναι μάλλον και η ορθότερη, καθώς συμφωνεί και με τα λοιπά στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με την εγκατάσταση των Αντών, όπως με την πληροφορία του Προκοπίου ότι οι Άντες (μαζί με τους «Ούννους» και τους Σκλαβηνούς) ζούσαν κοντά στον Δούναβη, επίσης με το καθεστώς των υποσπόνδων που συνδέεται με την εγκατάσταση ξένων λαών στο έδαφος της αυτοκρατορίας, αλλά και με την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής ως σημείου αναχαίτισης των νομαδικών επιθέσεων. Επιπλέον, υπέρ της ταύτισης της πόλης Τούρρις με το Barboși συνηγορούν μάλλον και τα αρχαιολογικά ευρήματα, καθώς στην περιοχή της βορειοδυτικής Μικράς Σκυθίας απαντά κεραμική τύπου Πένκοβκα (βλ. παρακάτω). Πιθανότατα, κατά τις επιθέσεις τους στις ανατολικές βαλκανικές επαρχίες οι νομαδικοί λαοί (Κουτρίγουροι, Ουτίγουροι κ.ά.) ακολουθούσαν αρχικά τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, διέρχονταν από τη νότια Μολδαβία και ένα στενό «διάδρομο» κοντά στο Νοβιόδουνον και συνέχιζαν μέσω της ανατολικής Βλαχίας προς το Δορόστολον⁸⁸⁴. Εκτός από τις παραπάνω απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη συνθήκη του 545/46, πιστεύουμε ότι το Βυζάντιο αποσκοπούσε με αυτή στην υπεράσπιση ολόκληρου του βόρειου τμήματος του σκυθικού *limes*, και η περιοχή γύρω από την Τούρρις αποτελούσε «τομέα ευθύνης» για τους Άντες. Κατ' επέκταση, οι τελευταίοι θα έπρεπε να υπερασπίζονται τόσο τα μεθοριακά βυζαντινά οχυρά, όσο και το οδικό δίκτυο της Μικράς Σκυθίας, το οποίο τα συνέδεε με τις παράκτιες πόλεις της. Ειδικότερα, και σύμφωνα με τη διαίρεση του σκυθικού *limes* σε πέντε επιμέρους τμήματα από τους I. Barnea

880. Patoura-Chatzopoulos, Reconstitution, 106. Καρδαράς, *Άντες*, 99.

881. Sedov, *Drevnerusskaia narodnost'*, 37. Szmoniewski, The Antes, 60.

882. Ditten, *Einwanderung*, 89, 93, υποσ. 2. Τη διάκριση μεταξύ Δυτικών και Ανατολικών Αντών επιχείρησε αρχικά ο G. Vernadsky (Antae, 58, 64). Βλ. επίσης, Καρδαράς, *Άντες*, 89.

883. Για τις σχετικές απόψεις, βλ. Madgearu, Placement, 203-208. Τουϊδίου, Bridgeheads, 301-304. Curta, *Slavs*, 80 υποσ. 23. Καρδαράς, *Άντες*, 89-90.

884. Bonev, Les Antes, 111, 113. Καρδαράς, *Άντες*, 90.

και Gh. Ștefan⁸⁸⁵, η αντική εγκατάσταση σχετιζόταν με την ενίσχυση του τέταρτου τομέα, μήκους εξήντα χιλιομέτρων, από την Τροσμής έως το Νοβιόδουνον. Επίσης, άλλο ένα όφελος για το Βυζάντιο από την εγκατάσταση των Αντών στην περιοχή ήταν η στρατολόγησή τους ως υποσπόνδων πλέον, και όχι ως μισθοφόρων, όπως συνέβαινε πριν τη σύναψη της συνθήκης⁸⁸⁶.

Η επόμενη μαρτυρία για τους Δυτικούς Άντες χρονολογείται πιθανόν το 584, όταν το Βυζάντιο, υπό την πίεση των επιθέσεων εκ μέρους των Αβάρων και των Σκλαβηνών, επιχειρήσει να τους αξιοποιήσει προς όφελός του. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο, «οι Ρωμαίοι κάλεσαν τον λαό των Αντών, οι οποίοι επιτέθηκαν στη χώρα των Σκλαβηνών, την κυρίευσαν και τη λεηλάτησαν, συνέλεξαν τα υπάρχοντά τους και τα έκαψαν. Η χώρα τους βρισκόταν δυτικά του ποταμού που ονομάζεται Δούναβης»⁸⁸⁷. Η επικράτηση των Αντών δείχνει ότι η ισχύς τους παρέμενε υπολογίσιμη και μπορούσαν να είναι ακόμη χρήσιμοι στους Βυζαντινούς. Πιθανότατα δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι, μετά τη σχετική αναφορά στους τίτλους που έφεραν οι αυτοκράτορες Ιουστίνος Β΄ (το 570 και το 571) και Τιβέριος (το 582) ο τίτλος του *Ἀντικοῦ* εμφανίζεται ξανά το 585, σε επιστολή του Μαυρικίου προς τον Χίλδεβέρτο της Αυστρασίας, γεγονός που μπορεί να σχετίζεται με πιθανή εμπλοκή των Αντών σε επιχειρήσεις κατά την επίθεση των Αβάρων εκείνο τον χρόνο στη Μικρά Σκυθία. Η χρήση του τίτλου *Ἀντικός* από τους παραπάνω αυτοκράτορες υποδηλώνει κατά την άποψή μας τη συνέχιση του «πολιτικού προγράμματος» του Ιουστινιανού, στην προκειμένη περίπτωση την υπεράσπιση του σκυθικού *limes* από τους Άντες⁸⁸⁸. Το 602 οι Άβαροι εκστράτευσαν, σύμφωνα με τον Σιμοκάττη, εναντίον των Αντών, *συμμάχων* του Βυζαντίου. Η σχετική μαρτυρία του Σιμοκάττη αποτελεί την τελευταία αναφορά των πηγών στους Άντες και είναι γενικά αποδεκτό ότι η εκστρατεία των Αβάρων επέφερε τη διάλυση της ηγεμονίας των Δυτικών Αντών, παρά το γεγονός ότι δεν γίνεται από τον συγγραφέα καμία αναφορά στην έκβαση της αναμέτρησης⁸⁸⁹. Είναι πιθανό ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τη διατήρηση του τίτλου *Ἀντικός* στην τιτλοφορία του Ηρακλείου έως το 612, ότι η αντική ηγεμονία επιβίωσε περίπου έως το 614/15, όταν κατέρρευσαν τα τελευταία βυζαντινά ερείσματα στον *limes* του Κάτω Δούναβη⁸⁹⁰.

Οι Άντες έμειναν πιστοί στη συνθήκη του 545/46 και δεν εισέβαλαν ξανά στα βυζαντινά εδάφη. Αντίθετα, κατά τα έτη 547/48, 549/50, 550/51 και 551/52 ακολούθησαν μεγάλες επιθέσεις των Σκλαβηνών, οι οποίες έπληξαν το Ιλλυρικό και τη Θράκη. Οι σλαβικές επιθέσεις επαναλήφθηκαν μετά το 576/77⁸⁹¹. Με αυτή τη δεύτερη φάση τους φαίνεται να σχετίζονται νομισματικά

885. Barnea – Ștefan, *Limes Scythicus*, 17-23: α) Δορόστολον – Αξίοπολις, β) Αξίοπολις – Καρσώ, γ) Καρσώ – Τροσμής, δ) Τροσμής – Νοβιόδουνον, ε) Νοβιόδουνον – εκβολές του Δούναβη. Σημειώνεται ότι η πρώτη από τις αναφερόμενες πόλεις, το Δορόστολον, ανήκε στη Δεύτερη Μυσία.

886. Βλ. Καρδαράς, *Ἄντες*, 91-93.

887. Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, X, 21, 362. Ditten, *Einwanderung*, 93. Bonev, *Les Antes*, 115-116. Curta, *Slavs*, 81, 97. Motsia, *Anty za Dunaem*, 39. Καρδαράς, *Ἄντες*, 110-111.

888. Καρδαράς, *Ἄντες*, 111-112 και Παράρτημα, αρ. 24-29. Για την αβαρική επίθεση του 585, βλ. Pohl, *Awaren*, 85. Καρδαράς, *Ἄβαροι*, 74.

889. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VIII, 5.13, 293, 14-17: *ἀτὰρ τὰς Ῥωμαίων ἐφόδους ὁ Χαγάνος μεμαθηκῶς τὸν Ἀψίχ μετὰ στρατοπέδων ἐξέπεμπεν, ὅπως τὸ τῶν Ἄντων διολέσειεν ἔθνος, ὃ σύμμαχον Ῥωμαίοις ἐτύγχανεν ὄν.* Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 284. Bonev, *Les Antes*, 116-117. Pohl, *Awaren*, 160-161. Prikhodniuk, *Vizantiia*, 140. Baran, *Venedy*, 157 (οἱ Ἄντες που ζούσαν μεταξύ Δνεϊστερου και Δούναβη). Curta, *Slavs*, 105. Szmoniewski, *The Antes*, 66. Καρδαράς, *Ἄβαροι*, 99 (*Avars*, 63-64).

890. Βλ. σχετικά, Καρδαράς, *Ἄντες*, 114-116.

891. Βλ. εν. Γ5.1 και Γ6.1.

ευρήματα της περιόδου 576-588, τα οποία προέρχονται από πόλεις και οχυρά της Μικράς Σκυθίας⁸⁹². Το 578, ο αυτοκράτορας Τιβέριος (578-582), εκμεταλλευόμενος τις ειρηνικές σχέσεις που διατηρούσε με τους Αβάρους, αλλά και την επιθυμία του χαγάνου Βαϊανού να υποτάξει τα σλαβικά φύλα του Κάτω Δούναβη, προχώρησε σε κοινή στρατιωτική επιχείρηση με τους Αβάρους εναντίον των Σλάβων του φυλάρχου Δαυρεντίου (ή Δαυρίτα), οι οποίοι ήταν πιθανόν εγκατεστημένοι στην ανατολική Βλαχία και τη νότια Μολδαβία. Ο Βαϊανός είχε αρχικά επιχειρήσει ανεπιτυχώς να πείσει τον Δαυρέντιο να γίνει εκούσια φόρου υποτελής των Αβάρων. Οι Σλάβοι μάλιστα δολοφόνησαν τους απεσταλμένους του χαγάνου. Οι Άβαροι ανέλαβαν το κύριο βάρος της στρατιωτικής επιχείρησης, ενώ οι Βυζαντινοί τους παρείχαν τον αναγκαίο στόλο για τη διαπεραίωση των στρατευμάτων τους μέσω του Δούναβη. Παρά τη μεγάλη επιχείρηση όμως, δεν υπήρξε κάποια σύγκρουση, αφού οι Σλάβοι αποσύρθηκαν μέσα σε πυκνά δάση και οι Άβαροι περιορίστηκαν στην καταστροφή σλαβικών οικισμών. Επίσης, απελευθερώθηκαν πολλοί Βυζαντινοί αιχμάλωτοι που κρατούσαν οι Σλάβοι⁸⁹³. Η εκστρατεία δεν επέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα τόσο για τον Τιβέριο όσο και για τον Βαϊανό, αφού η δραστηριότητα των Σλάβων νότια του Δούναβη δεν περιορίστηκε. Με πρόσχημα την επανάληψη της παραπάνω στρατιωτικής επιχείρησης το 579, οι Άβαροι κατασκεύασαν μία γέφυρα στον Σάβα προκειμένου να διευκολυνθεί η επίθεσή τους εναντίον του Σιρμίου⁸⁹⁴. Επίσης, το 579 αναφέρεται η δολοφονία του απεσταλμένου των Αβάρων από τους Σλάβους κατά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη⁸⁹⁵.

Μετά το 592 ο Μαυρίκιος, εκτός από τις επιχειρήσεις που ανέλαβε εναντίον των Αβάρων, ακολούθησε επιθετική πολιτική και εναντίον των Σκλαβηνών. Την άνοιξη του 593 ο στρατηγός Πρίσκος πέρασε από το Δορόστολον στο έδαφος της Βλαχίας και επιτέθηκε εναντίον του φυλάρχου Αρδαγάστου, η επικράτεια του οποίου, σύμφωνα με τον F. Curta, εκτεινόταν μεταξύ της ελώδους κοιλάδας του Mostištea (στα βορειοανατολικά του Δοροστόλου) και του ποταμού Argeș. Οι Βυζαντινοί εξουδετέρωσαν τις δυνάμεις του Αρδαγάστου, ο οποίος ωστόσο κατόρθωσε να διαφύγει, και αποκόμισαν πλούσια λεία, την οποία μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη. Ένα άλλο βυζαντινό απόσπασμα, υπό τον ταξίαρχο Αλέξανδρο, κινήθηκε προς τη δασώδη και ελώδη περιοχή του ποταμού Ηλιβακία (πιθανόν κάποιος παραπόταμος του Δούναβη), όπου με τη βοήθεια ενός αυτόμολου εκχριστιανισμένου Γεπίδα βρήκε τις κατάλληλες διόδους και εξόντωσε δυνάμεις του φυλάρχου Μουσωκίου. Στη συνέχεια ο Γέπις βοήθησε με ένα τέχνασμα τους Βυζαντινούς να κυριεύσουν 150 σλαβικά πλοίαρια, με τα οποία ο Πρίσκος πέρασε τον ποταμό Πασπίριο και συνέλαβε αιχμάλωτο τον Μουσώκιο, αφού πρώτα εξουδετέρωσε το ευρισκόμενο σε κατάσταση μέθης στράτευμά του⁸⁹⁶. Ο Μαυρίκιος, βλέποντας την θετική εξέλιξη των επιχειρήσεων, διέταξε

892. Madgearu, *Downfall*, 317-319. Καρδαράς, *Άβαροι*, 82 (*Avars*, 45-46). Του ιδίου, *Άντες*, 110.

893. Μένανδρος, *Ιστορία*, απ. 21, 192-194. Comşa, *Betrachtungen*, 72 (το 579). Pohl, *Awaren*, 67-70. Curta, *Slavs*, 91-92. Madgearu, *Scythia*, 37-38. Του ιδίου, *Downfall*, 316-317. Živković, *Forging Unity*, 17-18. Καρδαράς, *Άβαροι*, 62-65 (*Avars*, 38-39). Του ιδίου, *Άντες*, 110.

894. Μένανδρος, *Ιστορία*, απ. 25. 1, 218-220: οὐ κατὰ Ῥωμαίων τι μηχανώμενος ἔφη θούλεσθαι πηγνύναι τὴν γέφυραν, ἄλλως δε κατὰ Σκλαυηνῶν χωρεῖν ... κατὰ δε τῶν εαυτοῦ τε καὶ Ῥωμαίων πολέμιων Σκλαυηνῶν χωρῶν οὐκ ἀφέξεται τοῦ ἔργου τῆς γεφυρώσεως. Pohl, *Awaren*, 72. Καρδαράς, *Άβαροι*, 65 (*Avars*, 40).

895. Μένανδρος, *Ιστορία*, απ. 25. 2, 224: καὶ συνέβη κατὰ τὴν Ἰλλυριῶν αὐτὸν διοδεύοντα μετὰ τῶν προπεμπόντων ὀλίγων Ῥωμαίων πρὸς τῶν κατατρεχόντων τὴν χώραν Σκλαυηνῶν ἀναίρεθῆναι. Pohl, *Awaren*, 72, 178. Curta, *Slavs*, 92. Καρδαράς, *Άβαροι*, 66 (*Avars*, 40).

896. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 6-10, 232-239. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 270-272. Pohl, *Awaren*, 136-138. Madgearu, *Scythia*, 42-43, 48. Του ιδίου, *Downfall* 322 (το 594, με τον ποταμό Ialomîța να θεωρείται όριο μεταξύ των φυλάρχων

τον Πρίσκο να παραχειμάσει στην εχθρική χώρα προκειμένου να συνεχίσει τον πόλεμο. Ο φόβος όμως των στρατιωτών για το δριμύ ψύχος και τις απρόσμενες επιθέσεις των Σλάβων ανάγκασε τον Πρίσκο να αποσυρθεί νότια του Δούναβη προκειμένου να αποφύγει στάση του στρατού. Εκεί ακολούθησαν διαπραγματεύσεις με τους Αβάρους, οι οποίοι αξίωσαν το ήμισυ της λείας που οι Βυζαντινοί είχαν αποκομίσει από την εκστρατεία με το επιχείρημα ότι τα συγκεκριμένα σλαβικά φύλα ήταν υπήκοοι του χαγάνου. Παρά τις αντιδράσεις των αξιωματούχων του, ο Πρίσκος παρέδωσε στους Αβάρους 5.000 αιχμάλωτους Σλάβους, γεγονός που προκάλεσε επίσης τη δυσφορία του Μαυρικού⁸⁹⁷.

Το 594 ανέλαβε επιχειρήσεις εναντίον των Σλάβων της Ρουμανίας ο στρατηγός Πέτρος, αδελφός του Μαυρικού, ο οποίος κατευθύνθηκε εναντίον του φυλάρχου Πειραγάστου. Αν και οι κατάσκοποί του έπεσαν στα χέρια των Σλάβων και η προφυλακή του εξοντώθηκε, ο Πέτρος αιφνιδίασε τον στρατό του Πειραγάστου, ο οποίος έχασε τη ζωή του στη μάχη. Κατά την προέλασή τους όμως οι Βυζαντινοί έπεσαν σε ενέδρα των Σλάβων κοντά στον ποταμό Ηλιβακία, με αποτέλεσμα να υποστούν βαριές απώλειες, γεγονός που είχε ως συνέπεια την επιστροφή του Πρίσκου στη θέση του *στρατηγού της Ευρώπης*⁸⁹⁸. Με τη συνθήκη μεταξύ των Βυζαντινών και των Αβάρων το 598, ο Δούναβης οριζόταν ως σύνορο ανάμεσα στους δύο αντιπάλους και δινόταν το δικαίωμα στους Βυζαντινούς να περνούν τον ποταμό για να καταδιώξουν τους Σλάβους κάθε φορά που οι τελευταίοι επέδραμαν σε εδάφη της αυτοκρατορίας. Με αυτούς τους όρους οι Βυζαντινοί αφενός αποκαθιστούσαν το σύνορο του Δούναβη και αφετέρου αποκτούσαν μεγαλύτερη ευχέρεια στις επιχειρήσεις τους εναντίον των Σλάβων⁸⁹⁹. Οι τελευταίες στρατιωτικές επιχειρήσεις βόρεια του Κάτω Δούναβη διεξήχθησαν το καλοκαίρι του 602 από τον στρατηγό Γουδούη. Τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, η εντολή του Μαυρικού να παραχειμάσει ο στρατός στη σλαβική ενδοχώρα οδήγησε σε απρόσμενες εξελίξεις. Ο βυζαντινός στρατός στασίασε και, αφού ανακηρύξε νέο αυτοκράτορα τον εκατόνταρχο Φωκά, κατήλθε έως την Κωνσταντινούπολη όπου ανέτρεψε τον Μαυρικό⁹⁰⁰. Η εξέλιξη αυτή σήμανε ταυτόχρονα και το τέλος της δεκαετούς εκστρατείας των Βυζαντινών στα Βαλκάνια, καθώς ο Φωκάς δεν ανέλαβε νέες επιχειρήσεις εναντίον των Αβάρων και των Σλάβων.

Γ2.3. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στην εκτός Καρπαθίων Ρουμανία

Οι ανοικτές σλαβικές εγκαταστάσεις στη Ρουμανία, οι οποίες κατά κανόνα δεν έχουν μία συγκεκριμένη δομή, βρίσκονται σε πεδινό έδαφος και κοντά σε λίμνες, ποταμούς κ.α. Στις ημιυπόγειες κατοικίες υπερέχουν εκείνες με τετράγωνο περίγραμμα (εμβαδόν περί τα 10 με 16 τ.μ. με ανώτατο όριο τα 20) και βάθος συνήθως από 50 έως 80 εκ. Η πλειονότητά τους έφερε ξύλινα τοιχώματα και δύο υποστυλώματα (σπανιότερα τέσσερα ή περισσότερα), τοποθετημένα στις γωνίες και στο

Αρδαγάστου και Μουσωκίου). Curta, 100-103. Καρδαράς, *Αβαροι*, 81 (*Avars*, 51).

897. Καρδαράς, *Αβαροι*, 82-83 (*Avars*, 52).

898. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 4-5, 252-254. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 275-276. Comşa, *Betrachtungen*, 74 (το 597). Pohl, *Awaren*, 143. Madgearu, *Scythia*, 49 (φθινόπωρο του 595). Curta, *Slavs*, 104-105. Καρδαράς, *Αβαροι*, 84-85 (*Avars*, 54).

899. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 15, 272-273. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 280. Pohl, *Awaren*, 154-155, 207. Curta, *Slavs*, 105. Καρδαράς, *Αβαροι*, 91 (*Avars*, 58-59).

900. Pohl, *Awaren*, 160-162, 208. Madgearu, *Scythia*, 51-52. Curta, *Slavs*, 105-106. Καρδαράς, *Αβαροι*, 99-100 (*Avars*, 63-64).

κέντρο, καθώς και φούρνο ή εστία από λιθοδομή (στη Βλαχία, με εξαίρεση το βόρειο τμήμα της, υπάρχουν φούρνοι μόνο από πλινθοδομή). Για τις πιο πρώιμες κατασκευές στη ρουμανική Μολδαβία (Botoșana, Dodești–Vaslui, Suceava–Șipot), χαρακτηριστικές είναι οι εστίες από πλινθοδομή που βρίσκονται κοντά στο κέντρο της κατοικίας. Σε αρκετές ημιυπόγειες κατοικίες υπήρχε και δεύτερος φούρνος με έξεργη καμινάδα, ο οποίος πιθανότατα εξυπηρετούσε παραγωγικούς σκοπούς. Σε όλες τις εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν αποθηκευτικοί λάκκοι, οι οποίοι βρίσκονταν δίπλα στις οικίες ή, σπανιότερα, ήταν συγκεντρωμένοι στα όρια της εγκατάστασης, όπως στη Botoșana. Στην Ολτενία απαντά ένας ιδιαίτερος τύπος φούρνων από πλινθοδομή που προέρχονται από ρωμαϊκές θέσεις, ενώ στο δυτικό της τμήμα ήλθε στο φως μικρός αριθμός ισόγειων κατοικιών⁹⁰¹. Μεταξύ των ευρημάτων της μεταλλοτεχνίας ξεχωρίζουν οι πόρπες βυζαντινών τύπων (π.χ. Sucidava) και οι «σλαβικές τοξωτές περόνες» που χρονολογούνται στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα⁹⁰². Ο αγροτικός χαρακτήρας των σλαβικών εγκαταστάσεων διαφαίνεται από τα πολυάριθμα εργαλεία που σχετίζονται με αντίστοιχες δραστηριότητες, όπως δρεπάνια, άροτρα, μυλόπετρες κ.ά.⁹⁰³.

Προσεγγίζοντας τη σλαβική διείσδυση στον ρουμανικό χώρο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τον φυσικό διαχωρισμό της χώρας σε δύο μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες, την εντός (Τρανσυλβανία και άλλες μικρότερες περιφέρειες) και την εκτός Καρπαθίων Ρουμανία (Μολδαβία, Δοβρουτσά και Βλαχία). Οι εγκαταστάσεις των Σλάβων εντοπίζονται αρχικά στην εκτός Καρπαθίων Ρουμανία και σχετίζονται με την πρώτη φάση της μετανάστευσής τους (500–550)⁹⁰⁴. Μεταξύ των ανατολικών Καρπαθίων και του Δνεϊστερου (περιοχή που περιλαμβάνει και τη ρουμανική Μολδαβία) εμφανίζεται μετά τον Τσέρνιαχοβ ο τύπος Costișa–Botoșana (ή Costișa–Botoșana–Hansa), ο οποίος είναι επίσης μικτός πολιτισμικά και διακρίνεται σε τρεις φάσεις: α) από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα, β) το β' ήμισυ του 6ου και γ) τα τέλη του 6ου και το α' ήμισυ του 7ου αιώνα. Οι σημαντικότερες θέσεις του συγκεκριμένου τύπου εντοπίζονται στην Costișa, στη Botoșana και το Davideni. Στην πρώτη φάση απαντά τόσο η τροχήλατη κεραμική, η οποία ανήκει στην παράδοση του Sîntana de Mureș, όσο και η χειροποίητη. Ύστερα ρωμαϊκά στοιχεία αποτελούν ορισμένες χάλκινες ή σιδερένιες περόνες, καθώς και διάφορα αγροτικού χαρακτήρα αντικείμενα (άροτρα, δρεπάνια, σιδερένια εργαλεία κ.ά.). Οι ημιυπόγειες κατοικίες της περιοχής φέρουν λίθινο ή πήλινο φούρνο⁹⁰⁵.

Εξετάζοντας την εγκατάσταση της Botoșana, ανάμεσα στα παλαιότερα ευρήματα συγκαταλέγεται μία περόνη του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ με κυρτό στέλεχος η οποία χρονολογείται στον 4ο αιώνα. Στην πρώτη φάση της εγκατάστασης χρονολογείται σλαβικού τύπου κεραμική, καθώς και όστρακα πρώιμων βυζαντινών αμφορέων. Σε ημιυπόγειες κατοικίες εντοπίστηκαν επίσης τρεις διαφορετικές μεταξύ τους σιδερένιες περόνες. Τα ευρήματα από την πρώτη φάση της Botoșana αποτελούν ενδείξεις των πολιτισμικών μεταβολών (για παράδειγμα υποχώρηση της

901. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 69. Barford, *Early Slavs*, 48. Teodor E., *Ipotești–Cândești Culture*, 405–407. Οι φούρνοι από πλινθοδομή είναι χαρακτηριστικό στοιχείο των κατοικιών στον Κάτω Δούναβη και τη νοτιοδυτική Ουκρανία. Βλ. Profantová, *Prague Type Culture Houses*, 416.

902. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 74. Curta, *Clay Pans*, 142.

903. Curta, *Clay Pans*, 138.

904. Βλ. εν. Α2.7.

905. Teodor, *Civilisation locale*, 101.

τροχήλατης κεραμικής), οι οποίες παρατηρούνται ταυτόχρονα και στις γειτονικές περιοχές του Άνω Προύθου και του Άνω και Μέσου Δνεϊστερου. Από το Davideni προέρχονται τα περισσότερα από τα πήλινα «σλαβικά τηγάνια», καθώς και αρκετά δείγματα περονών. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε αρκετές κατοικίες συνυπάρχουν δύο στοιχεία θέρμανσης, όπως π.χ. στην κατοικία αρ. 38 (λίθινος φούρνος και ανοικτή εστία). Πιθανότατα παραγωγικούς σκοπούς εξυπηρετούσε η ημι-υπόγεια κατοικία αρ. 42, με δύο λίθινους και έναν πήλινο φούρνο, καθώς και οι τρεις υπαίθριοι φούρνοι στο νότιο τμήμα της εγκατάστασης. Αντίθετα, ο F. Curta, υποστηρίζει ότι οι φούρνοι αυτοί εξυπηρετούσαν κατά τον ύστερο 6ο αιώνα τελετουργικούς σκοπούς της τοπικής κοινότητας, στο πλαίσιο των οποίων οι κάτοικοι έψηναν το ψωμί στα «σλαβικά τηγάνια»⁹⁰⁶. Οι πρώιμες ημιυπόγειες κατοικίες του Costișa-Botoșana, οι οποίες έχουν ανοικτές εστίες ή φούρνους από λιθοδομή, μαζί με τα αμφικωνικά αγγεία και τα «σλαβικά τηγάνια», που συνυπάρχουν με την τοπική κεραμική, ερμηνεύονται ως διεϊσδυση των φορέων του πολιτισμού Πένκοβκα στην περιοχή μετά τα μέσα του 5ου αιώνα⁹⁰⁷.

Στη δεύτερη φάση (περ. 550–600), πιο γνωστές είναι οι εγκαταστάσεις της Suceava-Șipot, της Botoșana II και του Davideni. Σε αυτή τη φάση, ιδιαίτερα μετά το 570, αυξάνεται το ποσοστό της σλαβικής χειροποίητης κεραμικής και μειώνεται εκείνο της τροχήλατης. Επίσης, παρατηρούνται πρώιμες βυζαντινές και «σλαβικές τοξωτές περόνες», διάφορα κοσμήματα (ενώτια και βραχιόλια), αμφορείς, γυάλινα δοχεία, βυζαντινά νομίσματα καθώς και χριστιανικά σύμβολα⁹⁰⁸. Η απαρχή της τρίτης φάσης (περ. 600–650) προσδιορίζεται από μία πόρπη τύπου Συρακουσών. Στα ευρήματα από τη Suceava-Șipot, το Davideni, το Dodești κ.α. κυριαρχεί η σλαβική χειροποίητη κεραμική, ενώ τα εισηγμένα από το Βυζάντιο αντικείμενα είναι περιορισμένα. Επιπλέον, οι «σλαβικές τοξωτές περόνες» στο Davideni που χρονολογούνται στον πρώιμο 7ο αιώνα εντοπίζονται συχνά μαζί με «σλαβικά τηγάνια». Ορισμένα ακόμη ευρήματα που χρονολογούνται περί το 600, όπως η γυάλινη χάντρα με οφθαλμόσχημο επίθεμα από τη Dulceanca III και ένα αργυρό σουρωτήρι για το κρασί που εντοπίστηκε στο Davideni, αποδίδονται σε επαφές με το αβαρικό χαγανάτο⁹⁰⁹.

Γ2.4. Ο πολιτισμός Ipotești-Cândești-Ciurel

Τα ευρήματα για την περίοδο της σλαβικής μετανάστευσης στο μεγαλύτερο τμήμα της εκτός Καρπαθίων Ρουμανίας ταυτίζονται με τον πολιτισμό Ipotești-Cândești-Ciurel (τα τρία μέρη του ονόματος αποτελούν τοπωνύμια στη Βλαχία), ο οποίος αποδίδεται από τους μελετητές και με διαφορετικές μορφές (Ipotești-Cândești κ.ά.). Ο πολιτισμός αυτός αναπτύχθηκε κοντά στον Δούναβη και διαδόθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της Ρουμανίας (Μολδαβία, ανατολική Τρανσυλβανία κ.α.) καθώς και στη δημοκρατία της Μολδαβίας⁹¹⁰. Όσον αφορά στην κεραμική, στον Ipotești-Cândești-Ciurel απαντούν χειροποίητα αγγεία των πολιτισμών Πράγας και Πένκοβκα, καθώς και αρκετά «σλαβικά τηγάνια». Σε γενικές γραμμές, τα αγγεία είναι τραχιά με χοντρά τοιχώματα και

906. Στο ίδιο, 100-101. Curta, *Slavs*, 232, 296-297, 300-302. Του ιδίου, *Clay Pans*, 139-142. Stanciu, *Frühen Slawen*, 570.

907. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 69. Barford, *Early Slavs*, 42, 47-48.

908. Teodor, *Civilisation locale*, 101-102. Curta, *Slavs*, 296. Stanciu, *Frühen Slawen*, 570.

909. Teodor, *Civilisation locale*, 102. Curta, *Slavs*, 296. Stanciu, *Frühen Slawen*, 569-570.

910. Werner, *Herkunft*, 1585-586. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 67-68.

συμπαγή βάση. Η κύρια πρόσμειξη στον πηλό τους είναι ο πυρίμαχος άργιλος και δευτερευόντως τα χαλίκια. Στην πλειονότητά τους τα αγγεία είναι αδιακόσμητα, ορισμένα ωστόσο φέρουν δακτυλικά αποτυπώματα στο χείλος και εγχάρακτα διακοσμητικά θέματα στο σώμα (π.χ. σταυρούς, κυματιστές ή ευθείες γραμμές και μικρούς κώνους). Στα αγγεία παρατηρείται ισόρροπη κατανομή μεταξύ χειροποίητων και τροχήλατων, ενώ στα δεύτερα το 90% είναι κατασκευασμένο σε γρήγορο τροχό. Διακρίνονται επίσης περιοχές, στις οποίες χρησιμοποιείται σχεδόν εξολοκλήρου μία τεχνική, όπως π.χ. ο γρήγορος τροχός στη δυτική Μουντενία και την Ολτενία, όπου παρουσιάζονται εντονότερες αναλογίες με τη ρωμαϊκή κεραμική. Όσον αφορά στους τύπους των αγγείων, επικρατούν τα άωτα (π.χ. στη Dulceanca I αποτελούν το 90%). Από τη γενική εικόνα του πολιτισμού διαφαίνεται μία φτωχή κοινωνία ή ακόμη και ολιγομελείς οικογένειες, υπόθεση που στηρίζεται στο γεγονός ότι η χωρητικότητα των αγγείων είναι μικρότερη συγκριτικά με άλλες σλαβικές περιοχές⁹¹¹. Εκτός από τη σλαβική, στη χειροποίητη κεραμική των εγκαταστάσεων της Ρουμανίας απαντούν ύστερα «επαρχιακά ρωμαϊκά» αγγεία (γκρίζα ή καφέ χρώματος με σφαιρικό σχήμα, μικρούς ώμους και έξω νεύον χείλος) καθώς και τοπική «γετοδακική» (π.χ. χειροποίητες γαβάθες με έσω νεύον χείλος)⁹¹².

Οι Ρουμάνοι μελετητές αναζήτησαν τις απαρχές του συγκεκριμένου πολιτισμού στην προ-σλαβική περίοδο. Σύμφωνα με τον D. Teodor, ο οποίος ονομάζει τον πολιτισμό Ciresanu-Ipotești-Cândești, η πρώτη φάση (ο «τύπος Ciresanu», από το σχετικό τοπωνύμιο στη Μουντενία) χρονολογείται μεταξύ 400 και 450. Ο τύπος αυτός περιλαμβάνει λίγα τοπικά ή εισηγμένα αντικείμενα και ουσιαστικά αποτελεί τον συνδυασμό κρίκο με τον Sîntana de Mureș, καθώς τα ευρήματα σχετίζονται κυρίως με την ύστερη φάση του τελευταίου. Αντίθετα, ο I. Stanciu θεωρεί ως απαρχή του πολιτισμού τα ευρήματα της Budureasca IV (β' ήμισυ του 5ου αιώνα)⁹¹³. Ο Teodor προσδιορίζει ως «δεύτερη φάση» την περίοδο από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα. Η φάση αυτή συσχετίζεται και με ευρήματα άλλων θέσεων, όπως π.χ. του Ipotești. Σε γενικές γραμμές επιβιώνουν τα στοιχεία του «τύπου Ciresanu» και κυριαρχεί η τροχήλατη κεραμική σε αποχρώσεις του ερυθρού, η οποία φέρει στον πηλό προσμίξεις άμμου. Όσον αφορά στη χειροποίητη κεραμική (γαβάθες, κύπελλα κ.ά.), η τυπολογία, η τεχνική κατασκευής και η διακόσμηση ανάγονται σε ρωμαϊκά και βυζαντινά πρότυπα. Επίσης, κάποιες περόνες και διακοσμητικά αντικείμενα έχουν βυζαντινή προέλευση⁹¹⁴.

Η τρίτη φάση, σύμφωνα με τον Teodor, χρονολογείται στο β' ήμισυ του 6ου αιώνα. Από τη φάση αυτή και στο εξής είναι εμφανέστερα τα μικτά πολιτισμικά στοιχεία. Πολυάριθμα και σημαντικά αντικείμενα προέρχονται από τη Dulceanca I και II, τη Budureasca, το Străulești κ.ά. Μαζί με την τροχήλατη κεραμική εμφανίζονται πολλά αγροτικά εργαλεία και ορισμένα βυζαντινά κοσμήματα και νομίσματα. Στη Μουντενία εντοπίζεται κατά κανόνα χειροποίητη κεραμική, η οποία παρουσιάζει τυπολογικές και τεχνικές αναλογίες με τους πολιτισμούς Πράγας και Πένκοβκα. Ειδικότερα, η κεραμική αυτού του τύπου, καθώς και «σλαβικά τηγάνια», απαντούν στην

911. Teodor E., Ipotești-Cândești Culture, 407, 410. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 34, 70-71, 73, 130 (εικ. 59). Barford, *Early Slavs*, 49. Καρδαράς, *Αντες*, 144-145.

912. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 70-71, 73. Barford, *Early Slavs*, 49.

913. Teodor, *Civilisation locale*, 103. Stanciu, *Frühen Slawen*, 568-569, όπου και οι απόψεις για το τέλος του πολιτισμού στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα ή και νωρίτερα..

914. Teodor, *Civilisation locale*, 103-104.

Dulceanca I (περιφ. του Teleorman στην παραδουνάβια Βλαχία) στα μέσα του βου αιώνα. Η εγκατάσταση περιλαμβάνει τρεις ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνους από πλινθοδομή και 12 ισόγειες κατασκευές δίχως στοιχεία θέρμανσης. Μία ακόμη ημιυπόγεια κατασκευή αποτελούσε εργαστήριο κοσμημάτων (περονών, βραχιολιών κ.ά.) και άλλη μία παρήγαγε εργαλεία (ακονόπετρες, μήτρες και σφόνδυλους). Στην Dulceanca II απαντούν ημιυπόγειες κατοικίες διατεταγμένες σε κύκλο γύρω από δύο φούρνους για παραγωγικούς σκοπούς, όστρακα από αμφορείς, «σλαβικά τηγάνια» και διάφορα εργαλεία⁹¹⁵. Σύμφωνα με τον F. Curta, η σημαντική αύξηση των σλαβικών εγκαταστάσεων στη Ρουμανία κατά το β' ήμισυ του βου αιώνα σχετίζεται με την ολοκλήρωση του οχυρωματικού έργου του Ιουστινιανού, το οποίο εμπόδιζε την επέκτασή τους νότια του Κάτω Δούναβη⁹¹⁶.

Ο Teodor χρονολογεί την τέταρτη φάση από τα τέλη του βου αιώνα έως περίπου το 650, κατά την οποία παρατηρούνται επίσης ορισμένες μεταβολές. Τα χειροποίητα αγγεία τόσο των αυτοχθόνων όσο και των εποίκων αυξάνονται αριθμητικά συγκριτικά με τα τροχήλατα. Οι τύποι της κεραμεικής είναι απλούστεροι, η ποιότητα του πηλού κατώτερη και οι κατοικίες συχνά δεν διαθέτουν στοιχεία θέρμανσης. Τα περιορισμένα αγγεία που έχουν κατασκευασθεί σε αργό τροχό φέρουν πρόσμειξη άμμου και κτενωτή διακόσμηση. Άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της τέταρτης φάσης είναι η γκρίζα κεραμική με λειασμένη επιφάνεια, η οποία περιλαμβάνει αγγεία με μικρές ή καθόλου λαβές και δικτυωτή διακόσμηση. Ακόμη, είναι εμφανής η σημαντική μείωση των κοσμημάτων και των βυζαντινών αντικειμένων ή νομισμάτων⁹¹⁷. Στη Ρουμανία, σε τμήμα των χειροποίητων αγγείων τύπου Πράγας, καθώς και σε σφόνδυλους, διακρίνονται ως διακοσμητικό θέμα χριστιανικά σύμβολα (σταυρός, ιχθύες) καθώς και η σβάστικα. Ο σταυρός εμφανίζεται επίσης στα «σλαβικά τηγάνια». Δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες περιοχές γειτνιάζαν με το Βυζάντιο, τα θεμάτα που σχετίζονται με τον χριστιανικό συμβολισμό αποδίδονται σε εκχριστιανισμένους αυτόχθονες⁹¹⁸.

Το μεγαλύτερο κοιμητήριο του Ipotești–Cindești–Ciurel είναι το Sărata Monteoru στην κοιλάδα του ποταμού Sărata (περιοχή του Buzău στη βορειοανατολική Μουντενία), το οποίο χρονολογείται από τον πρώιμο 6ο έως τον πρώιμο 7ο αιώνα. Στο κοιμητήριο, το οποίο οι μελετητές συνέδεσαν είτε με τους Καρποδάκες, είτε με τους Σκλαβηνούς και τους Άντες (τους πολιτισμούς Πράγας και Πένκοβκα αντίστοιχα), εντοπίστηκαν 1.532 καύσεις σε χειροποίητες ή τροχήλατες τεφροδόχους, ή με απόθεση της τέφρας στον λάκκο. Τα κεραμικά ευρήματα του Sărata Monteoru περιλαμβάνουν επίσης χειροποίητα αμφικωνικά αγγεία και μικρό αριθμό τροχήλατων αγγείων, τα οποία αποδίδονται σε «επαρχιακή ρωμαϊκή» επίδραση. Επιπλέον ευρήματα αποτελούν οι πολυάριθμες γυάλινες χάντρες, οι περόνες, οι αιχμές βελών, τα μαχαίρια κ.ά.⁹¹⁹.

915. Teodor, *Civilisation locale*, 104. Stanciu, *Frühen Slawen*, 569. Curta, *Slavs*, 296, 300. Για ορισμένους μελετητές, τα ευρήματα του Ipotești–Cindești–Ciurel και του Costișa–Botoșana μετά τα μέσα του βου αιώνα χαρακτηρίζονται ως «τύπος Suceava–Șipot», στον οποίο διακρίνονται κυρίως στοιχεία του Πένκοβκα (Barford, *Early Slavs*, 56) ή μικτά στοιχεία του Πένκοβκα, του Πράγας και τοπικά «γετοδακικά» (Prikhodniuk, *Stepove naselechia*, 53). Βλ. επίσης, Teodor, *East Carpathian Area*, 27-37 ο οποίος συσχετίζει τον «τύπο Suceava–Șipot» με τον ρωμανικό πολιτισμό στη Μολδαβία.

916. Curta, *Slavs*, 246.

917. Teodor, *Civilisation locale*, 104-105. Teodor E., *Ipotești–Cândești Culture*, 411.

918. Βλ. Curta, *Slavs*, 294. Teodor – Stanciu, *Crosses*, 129-155. Stanciu, *Cross-shaped signs*, 307-354.

919. Fiedler, *Studien*, 74-88. Bonev, *Sărata Monteoru*, 183-195. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 70. Teodor, *Civilisation locale*, 105 (από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα). Teodor E., *Ipotești–Cândești Culture*, 407. Stanciu,

Σε γενικές γραμμές, τα σλαβικά ευρήματα που χρονολογούνται στα μέσα ή στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα στη Ρουμανία είναι περιορισμένα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τα ευρήματα της «ομάδας Vadu Codri» στη δυτική Μουντενία, η οποία, με βάση τις ημιυπόγειες κατοικίες και την τραχιά χειροποίητη κεραμική, παρουσιάζει συγγένεια με τον Ipotești–Cândești–Ciurel. Στον Vadu Codri απουσιάζει σχεδόν εξολοκλήρου η τροχήλατη κεραμική, τα εισηγμένα αντικείμενα, καθώς και τα «σλαβικά τηγάνια». Στα ύστερα σλαβικά ευρήματα της νότιας Ρουμανίας συγκαταλέγονται π.χ. εκείνα από την εγκατάσταση της Dulceanca IV (τέλη του 7ου και πρώιμος 8ος αιώνας) και, πιθανόν, από την εγκατάσταση του Vadu Săpat στην ανατολική Μουντενία. Επίσης, ορισμένοι θησαυροί, οι οποίοι χρονολογούνται μετά το 650, συνδέονται με την έλευση των Πρωτοβουλγάρων⁹²⁰. Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση ορισμένων μελετητών, ότι κατά την μετακίνηση και εγκατάσταση των Πρωτοβουλγάρων του Ασπαρούχ μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη υπήρχαν ανάμεσά τους και Σλάβοι, φορείς του πολιτισμού Πένκοβκα (ή ενός τύπου γνωστού ως «Hlincea I»). Τμήμα αυτών των Σλάβων εποίκισε και περιοχές των ανατολικών Καρπαθίων, της Βλαχίας ή της κεντρικής Τρανσυλβανίας, όπως προκύπτει από σχετικά ευρήματα (π.χ. αμφικωνικά αγγεία)⁹²¹.

Όσον αφορά στη Μικρά Σκυθία (Δοβρουσά), τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα παρατηρούνται κατά κανόνα στις οχυρώσεις του σκυθικού *limes*. Οι κατεστραμμένες ημιυπόγειες στη Δινογετία είναι τα μόνα ευρήματα πρώιμων σλαβικών κατοικιών⁹²². Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό σε αυτή την επαρχία είναι τα ευρήματα κεραμικής του Πένκοβκα, τα οποία χρονολογούνται στον 6ο αιώνα και έχουν εντοπισθεί στις θέσεις Δινογετία/Garvan (τύποι I–II με βάση την κατάταξη του Prichodniuk), Τροσμής (τύπος II), Αίγισσο/Tulcea (τύποι I και III), Independența (τύποι I–II) Βερόρη/Piatra Frecăței, (τύποι I–III, σε στρατιωτική εγκατάσταση με χρονολόγηση μεταξύ 537/38 και 575/76), Καπιδάβα/Toralu (τύπος II) και Ιστρία (τύπος II, τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα). Στον πρώιμο 7ο αιώνα χρονολογούνται τα σχετικά ευρήματα του Πένκοβκα στην Κάλλατις/Mangalia (τύπος II, περ. 630/31 στο στρώμα καταστροφής της εγκατάστασης), και στο βυζαντινό οχυρό της Αλμυρίδας/Murighiol, όπου εντοπίστηκαν έξι χειροποίητα αμφικωνικά ή στρογγυλά αγγεία από πηλό με ποικίλες προσμίξεις, με έξω ή έσω νεύον χείλος. Τα αγγεία αυτά έχουν υποστεί ελαφρά όπτηση και φέρουν στην εξωτερική επιφάνεια φαιοκόκκινο χρώμα, ενώ στο εσωτερικό του τοιχώματος κόκκινο⁹²³. Επίσης, ένα μεμονωμένο χειροποίητο και διακοσμημένο σλαβικό αγγείο τύπου Πένκοβκα απαντά σε στρώμα εγκατάστασης του 6ου αιώνα στην Τόμιν/Constanța⁹²⁴. Τέλος, τα όστρακα που εντοπίστηκαν στο Niculițel παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά της «ομάδας Popina–Gârvan» στη Βουλγαρία⁹²⁵. Εκτός από τα κεραμικά ευρήματα, με την

Frühen Slawen, 569, 575. Angelova – Koleva, Bulgarien, 485, όπου επισημαίνονται αναλογίες στο Sărata Monteoru με μικρές τοξωτές περόνες από γελιδικές θέσεις. Βλ. επίσης, Szmoniewski, The Antes, 70.

920. Oberländer–Târnoaveanu, La monnaie byzantine, 159–164. Teodor E., Ipotești–Cândești Culture, 412.

921. Baratte, Témoignages archéologiques, 170, 177. Prichodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 71. Του ίδιου, *Stepovene naseleennia*, 59–60. Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 313.

922. Angelova – Koleva, Bulgarien, 487.

923. Στο ίδιο, 483, 487–489, 499–500 (εικ. 5–6), με την επισήμανση ότι δείγματα κεραμικής τύπου Πράγας προέρχονται μόνο από τη Δινογετία. Szmoniewski, The Antes, 71, ο οποίος εκφράζει επιφυλάξεις για την ταύτιση των ευρημάτων στην Καπιδάβα με την κεραμική του Πένκοβκα. Comşa, Scythie Mineure, 303–309.

924. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483, 489 (13).

925. Στο ίδιο, 483, 487 (2).

πρώιμη σλαβική εγκατάσταση στη Ρουμανία συνδέονται και ορισμένες «σλαβικές τοξωτές περόνες» που προέρχονται από τη Δινογετία (τύπος ID), την Ibida/Slava Rusă (τύπος IIA) και το Dervent/Păcuiul lui Soare (τύπος IIA ή IIB). Δύο ακόμη ευρήματα δεν προέρχονται από τυπικές σλαβικές καύσεις, αλλά από ενταφιασμούς (Τρόπαιον/Adamclisi και Βερόη)⁹²⁶.

Γ2.5. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στην εντός Καρπαθίων Ρουμανία

Για τη διεπίδυση των Σλάβων στην εντός Καρπαθίων Ρουμανία, είναι γενικά αποδεκτό ότι αυτή έπεται χρονικά εκείνης στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ωστόσο δεν υπάρχει ομοφωνία για τις απαρχές της καθώς και τις συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε. Σήμερα ωστόσο, η παλαιότερη άποψη για την εγκατάσταση των Σλάβων κατά τον 7ο αιώνα στο σύνολο της Τρανσυλβανίας έχει αναθεωρηθεί. Όσον αφορά στη νοτιοανατολική Τρανσυλβανία, αρκετοί μελετητές τείνουν προς την άποψη ότι, μετά την κατάλυση του γεπιδικού βασιλείου το 568, ένα δεύτερο κύμα Σλάβων από την Ουκρανία εισήλθε στην περιοχή μεταξύ του Άνω Ολτ και του Târnave (Kokeln). Νωρίτερα, περί το 530, διακρίνονται σποραδικές εγκαταστάσεις ανατολικά και ΝΑ του Άνω Ολτ⁹²⁷. Στη ΝΑ Τρανσυλβανία σημαντική είναι η εγκατάσταση του Roian, η οποία περιλαμβάνει ημιυπόγειες κατοικίες με μικτά ευρήματα χειροποίητης και τροχήλατης κεραμικής, «σλαβικά τηγάνια», περόνες διαφόρων τύπων, εργαλεία (π.χ. σμίλες και σουβλιά) κ.ά.⁹²⁸. Στην κεντρική Τρανσυλβανία, τα παλαιότερα σλαβικά ευρήματα, τα οποία έχουν ομοιότητες με τη μεταγενέστερη «ομάδα Vadu Codri», προέρχονται από τις εγκαταστάσεις του Bratei (περιφ. Sibiu) και χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 6ου αιώνα (ημιυπόγειες κατοικίες με λίθινο φούρνο ή εστία, καύσεις και χειροποίητα ή σε αργό τροχό αγγεία)⁹²⁹. Στην ίδια περιφέρεια απαντά και η «ομάδα Mediaș», με χειροποίητες τεφροδόχους τύπου Πράγας, η οποία χρονολογείται στις αρχές ή τα μέσα του 7ου αιώνα. Στη Ρουμανία ορισμένοι μελετητές συσχετίζουν τις καύσεις της «ομάδας Mediaș» με τα ταφικά έθιμα των Δακών και την επιβίωση των τελευταίων ανάμεσα στον τοπικό εκρωμαϊσμένο πληθυσμό⁹³⁰.

Όσον αφορά στις λοιπές περιφέρειες της εντός Καρπαθίων Ρουμανίας (Maramureș στα βόρεια, Crișana στα βορειοδυτικά και Βανάτο στα νοτιοδυτικά), αυτές βρέθηκαν μετά το 568 σε άμεση γειτνίαση με το αβαρικό χαγανάτο. Πιθανή θεωρείται περί το 660/70 η εγκατάσταση στο Maramureș και την Crișana, καθώς και στην περιοχή της Bistrița-Năsăud στη βόρεια Τρανσυλβανία, νέων Σλάβων εποίκων από την Ανατολική Ευρώπη, οι οποίοι είχαν ακολουθήσει τη μετανάστευση των Ονογούρων Βουλγάρων. Ηγεμόνας των τελευταίων εικάζεται ότι ήταν ο γνωστός από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* Κούβερ⁹³¹. Στην Crișana, γνωστότερες πρώιμες σλαβικές θέσεις είναι το Pișcolt και το Tășnad-Sere στην περιοχή του Satu Mare, ενώ στο Maramureș το Crăciunești. Τα ευρήματα του Pișcolt χρονολογούνται στο α' ήμισυ του 7ου και του Crăciunești στα μέσα του 7ου αιώνα. Οι παραπάνω θέσεις στην Crișana σχετίζονται με την «ομάδα Lazuri-Pișcolt», η οποία χρονολογείται μεταξύ 570 και 630/50 και ορίζεται από τους ποταμούς Κάτω

926. Comșa, *Scythie Mineure*, 302-303. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 483-485, 487-489, 499 (εικ. 5.1).

927. Βλ. Braichevs'kii, *Ants'ka problema*, 131-132. Barford, *Early Slavs*, 56, 73. Stanciu, *Frühen Slawen*, 571-572.

928. Curta, *Slavs*, 296, 299-300. Stanciu, *Frühen Slawen*, 571.

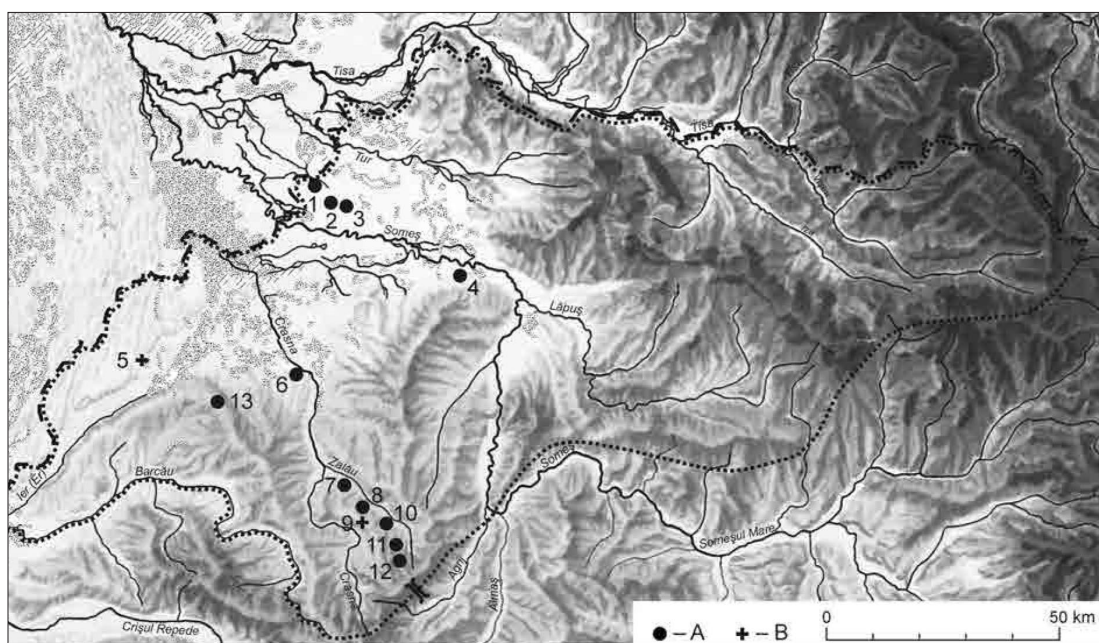
929. Stanciu, *Frühen Slawen*, 568, 572-573. Teodor E., *Ipotești-Cândești Culture*, 412 (7ος αιώνας).

930. Stanciu, *Frühen Slawen*, 571, 577. Βλ. επίσης και Stanciu, *Transylvania*, 326-362.

931. Stanciu, *Frühen Slawen*, 573-574. Για τον Κούβερ, βλ. επίσης εν. Γ4.2.

Someș και Crasna. Πυκνότητα οικισμών αυτής της ομάδας εμφανίζεται στον Άνω Zalău, στα όρια του παλαιού ρωμαϊκού *limes*, ενώ διασώζονται μόνο δύο κοιμητήρια τύπου Πράγας, το Zalău και το Pișcolt. Αν και τα αποδιδόμενα στους Σλάβους ευρήματα είναι φτωχά, η συγκεκριμένη περιοχή αποτελεί μία μικτή πολιτισμικά ζώνη καθώς γειτνίαζε αρχικά με το γεπιδικό βασίλειο και μετέπειτα με το αβαρικό χαγανάτο. Σε γενικές γραμμές, στη βορειοδυτική Ρουμανία οι τοπικές ημιυπόγειες κατοικίες διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, αυτές με πήλινο φούρνο (Lazuri, Culciu Mare, Acâș) και εκείνες με λίθινο στον Άνω Zalău⁹³². Σύμφωνα με τον I. Stanciu, οι Σλάβοι στις βόρειες παρυφές του χαγανάτου είχαν πιθανόν μία ιδιαίτερη σχέση με τους Αβάρους, καθώς ασκούσαν καθήκοντα συνοριοφυλάκων⁹³³.

Εικ. 12. Πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις (A) και κοιμητήρια (B) στη βορειοδυτική Ρουμανία. (I. Stanciu, *The Problem of the earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity)*, *SlovArch* 61/2 (2013), Archeologický ústav SAV: Nitra, 328).

1.- Peleşu Mare-Liget. 2.- Lazuri-Lubi tag. 3.- Lazuri-Nagy Béla rét. 4.- Culciu Mare-Zöldmező. 5.- Pișcolt-Homokosdomb. 6.- Acâș-Râtul lui Vereș. 7.- Ba-don-Doaște. 8.- Zalău-Baza Dromet SA 1(ISCIP 1). 9.- Zalău-Baza Dromet SA 2/ISCIP 2. 10.- Zalău-Bul. Mihai Viteazul 104-106. 11.- Zalău-Farkasdomb. 12.- Zalău-Valea Mâții. 13.- Tășnad-Sere.

Ειδικότερα στην περιφέρεια της Crișana, πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται σε δύο περιοχές, στο Sălaj και το Satu Mare. Στην πρώτη ανήκει η εγκατάσταση του Badon/Badón με τέσσερις ορθογώνιες ημιυπόγειες κατοικίες που έφεραν λίθινο φούρνο, χειροποίητη κεραμική

932. Stanciu – Virag, *Theissbecken*, 171-194. Stanciu, *Frühen Slawen*, 573-574. Του ιδίου, *Gepiden*, 428-429. Fusek – Zábajník, *Ausklang*, 554, οι οποίοι χρονολογούν τον Lazuri-Pișcolt στη φάση Ιβ (β΄ ήμισυ του 6ου-αρχές του 7ου αιώνα).

933. Stanciu, *Gepiden*, 429.

και «σλαβικά τηγάνια», καθώς και η μεγαλύτερη εγκατάσταση του Zalău, στην οποία εντοπίστηκαν 19 ημιυπόγειες κατοικίες με λίθινο φούρνο και ένας ακόμη φούρνος για την όπτηση των κεραμικών (χειροποίητα αγγεία και «σλαβικά τηγάνια»). Το κοιμητήριο του Zalău περιείχε καύσεις σε λάκκους και μία τεφροδόχο. Μεγαλύτερος αριθμός εγκαταστάσεων είναι γνωστός στην περιοχή του Satu Mare, όπως εκείνες του Acâș/Άκος και του Culciu Mare/Nagykolcs που φέρουν από μία ημιυπόγεια κατοικία (η δεύτερη και «σλαβικά τηγάνια»). Η σημαντικότερη εγκατάσταση αυτής της περιοχής είναι το Lazuri/Lázári με 13 ημιυπόγειες κατοικίες, χειροποίητα αγγεία, «σλαβικά τηγάνια», έναν φούρνο για την όπτηση και εργαλεία για την επεξεργασία του μετάλλου. Ακόμη, στο Pișcolt/Piskolt εντοπίστηκε κοιμητήριο με επτά καύσεις (μόνο μία χειροποίητη τεφροδόχος), δίπλα σε προγενέστερο κοιμητήριο του πολιτισμού La Tène⁹³⁴. Στην Crișana επίσης υπάρχουν θέσεις στις οποίες απαντούν είτε βυζαντινά νομίσματα των αυτοκρατόρων Αναστασίου, Ιουστινιανού και Ηρακλείου είτε οικισμοί με ημιυπόγειες κατοικίες και άλλα ευρήματα που σχετίζονται με τους Γεπίδες⁹³⁵. Τέλος, στο ρουμανικό Βανάτο, άξιες αναφοράς είναι οι καύσεις σε τύμβο στη θέση Balta Verde. Μεταξύ των ευρημάτων υπάρχει επίσης μία βυζαντινή πόρπη «τύπου Συρακουσών» του πρώιμου 7ου αιώνα⁹³⁶.

Ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τις θέσεις του I. Stanciu, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, η παρουσία των Σλάβων βόρεια του Κάτω Δούναβη μαρτυρείται από τον πρώιμο 6ο αιώνα. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα προκύπτει ότι οι μεθοριακές περιοχές της βορειοανατολικής Ρουμανίας (οι περιφέρειες του Botoșani και της Suceava στη βόρεια Μολδαβία και τη ρουμανική Βουκοβίνα), ήταν εκείνες που δέχθηκαν τους πρώτους εποικισμούς. Κατά το α' ήμισυ του 6ου αιώνα η παρουσία των Σλάβων επιβεβαιώνεται στη Μολδαβία, τη Μουντενία, πιθανότατα επίσης δυτικότερα, στην Ολτενία, καθώς και στη νοτιοανατολική Τρανσυλβανία. Στη βόρεια Crișana (Άνω Τισσός) η σλαβική εγκατάσταση χρονολογείται στο β' ήμισυ του 6ου αιώνα. Η εικόνα είναι διαφορετική στην κεντρική και δυτική Τρανσυλβανία, περιοχές που ανήκαν στο αβαρικό χαγανάτο, καθώς εκεί η παρουσία των Σλάβων είναι εμφανής από τα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα. Πιθανότατα οι έποικοι αυτοί προέρχονταν από τη νότια Τρανσυλβανία και την εκτός Καρπαθίων Ρουμανία, καθώς και από ομάδες που κατήλθαν από τα βορειοδυτικά κατά μήκος του Τισσού (παρατηρούνται ομοιότητες των ευρημάτων τους με εκείνα της λεγόμενης «ομάδας Ripnii» στον Άνω Μπουγκ). Στην πεδιάδα της Μουντενίας, αλλά και στη νοτιοανατολική Τρανσυλβανία ή τη Μολδαβία, η εικόνα της σλαβικής εγκατάστασης είναι πιο ευδιάκριτη κατά τον 6ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, η γειτνίαση με το Βυζάντιο συνέβαλε στην αποδοχή στοιχείων του βυζαντινού πολιτισμού από τους Σλάβους της Ρουμανίας, όπως της χρήσης του γρήγορου τροχού στην κεραμική⁹³⁷.

Σύμφωνα με την εθνοκεντρική οπτική, η διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων υπήρξε βραχύβια (μεταξύ 580 και 650) και «διατάραξε προσωρινά» τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά στις αγροτικές εγκαταστάσεις των αυτοχθόνων «Δακορωμαίων». Ταυτόχρονα, εικάζεται ότι ρωμαϊκοί πληθυσμοί από περιοχές νότια του Κάτω Δούναβη μετακινήθηκαν προς τη Ρουμανία, γεγονός που

934. Στο ίδιο, 428-429, 439.

935. Στο ίδιο, 430, 433-437.

936. Fiedler, *Studien*, 88-89. Teodor E, Ipotești-Cândești Culture, 407. Stanciu, *Frühen Slawen*, 573. Του ίδιου, Gepiden, 428-429. Janković, *O Slaviansatsii*, 260.

937. Stanciu, *Frühen Slawen*, 578.

συνέτεινε στη μη διακοπή του βίου των αυτοχθόνων–καλλιεργητών καθώς και στην αφομοίωση των Σλάβων εποίκων από αυτούς. Επιπλέον, οι πολιτισμοί/τύποι Sîntana de Mureș, Costișa–Botoșana και Ipotești–Cândești–Ciurel, με επιχείρημα ορισμένα κοινά τους χαρακτηριστικά, αποδίδονται στους αυτόχθονες «Δακωρομαίους» προκειμένου να θεμελιωθεί η αδιάσπαστη πολιτισμική εξέλιξη του ρουμανικού χώρου από τον 3ο έως τον 7ο αιώνα⁹³⁸. Αντίθετα, εκτός Ρουμανίας ευρύτερα αποδεκτή είναι η άποψη υπέρ των μικτών πολιτισμικά Costișa–Botoșana και Ipotești–Cândești–Ciurel, οι οποίοι συμβατικά θα μπορούσαν να ονομαστούν «σλαβοδακικοί»⁹³⁹. Ακολουθώντας γενικά αυτή την άποψη, προσδιορίζουμε χρονολογικά τον Ipotești–Cândești–Ciurel από το α΄ ήμισυ/μέσα του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα και διακρίνουμε εντονότερα τα σλαβικά στοιχεία κατά το πρώτο ήμισυ του 7ου αιώνα. Όσον αφορά στο ζήτημα της κεραμικής του Πένκοβκα, η οποία απαντά στον *limes* της Μικράς Σκυθίας, τη βόρεια Μολδαβία και την ανατολική Μουντενία, επικρατεί η άποψη ότι σχετίζεται με Άντες εποίκους ή υπόσπονδους για την πρώτη περίπτωση. Ωστόσο, δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τη χρονολόγηση των πρωιμότερων δειγμάτων του πολιτισμού⁹⁴⁰. Σημειώνουμε επίσης ότι η παρουσία Σλάβων στις βυζαντινές οχυρώσεις δεν δημιούργησε προϋποθέσεις ανάπτυξης κοινού πολιτισμού, όπως έχει υποστηριχθεί⁹⁴¹, και, κατά την άποψή μας, το ζήτημα αυτό μπορεί να τεθεί για στη Ρουμανία μόνο στην περίπτωση των μαζικών σλαβικών εποικισμών, όπως σημειώσαμε σχετικά με τον Ipotești–Cândești–Ciurel.

938. Teodor, *East Carpathian Area*, 20. Του ιδίου, *Civilisation locale*, 99, 102, 105-108. Teodor E, *Ipotești–Cândești Culture*, 407, 409-410.

939. Goehrke, *Frühzeit*, 17-18. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 68-71 (με εντονότερα τα σλαβικά στοιχεία). Baratte, *Témoignages archéologiques*, 176. Barford, *Early Slavs*, 49. Βλ. επίσης, Stanciu, *Frühen Slawen*, 568, 575-576, όπου και η θέση περί «σλαβοδακικού πολιτισμού».

940. Comșa, *Betrachtungen*, 69, 76. Της ίδιας, *Scythie Mineure*, 306. Diaconu, *Pénétration*, 165-166 (β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα). Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, 70, 73. Angelova – Koleva (Bulgarie, 485-487), οι οποίες εσφαλμένα, αφενός κάνουν λόγο για πτώση της Τροσμής περί το 539/40 και αφετέρου συνδέουν τα ευρήματα στο σχετικό στρώμα, που φέρει ίχνη πυρκαγιάς, με τους Άντες υπόσπονδους. Ταυτόχρονα, διατυπώνουν την υπόθεση ότι μαζί με την Τροσμή έπεσαν στα χέρια των Σλάβων το *φρούριον Ούλμιτων* και τα Άδινα. Το δεύτερο είναι μη ταυτισμένο οχυρό, πιθανόν ανατολικά του Δοροστόλου, το οποίο ανακατασκευάστηκε επί Ιουστινιανού (ό.π., 490). Καρδαράς, *Άντες*, 99.

941. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 176-177.

ΚΡΟΑΤΙΑ

Γ3.1. Οι σλαβικές επιθέσεις και τα αρχαιολογικά ευρήματα

Η εξέταση της ιστορίας και του πολιτισμού των πρώιμων Σλάβων στη δυτική Βαλκανική επιχειρείται στην παρούσα μελέτη μέσω χωριστού κεφαλαίου ανά χώρα, στα οποία δίνεται η εικόνα της σύγχρονης έρευνας μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Στην τελευταία παρατηρούνται κατά τη μεταπολεμική περίοδο ορισμένες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις στο ζήτημα των πρώιμων Σλάβων οι οποίες είχαν ως υπόβαθρο τις κακές πολιτικές σχέσεις της χώρας με τη Σοβιετική Ένωση. Στο πλαίσιο αυτό κέρδισε έδαφος η λεγόμενη «θεωρία του Δούναβη» (βλ. εν. Α2.2) ενώ ταυτόχρονα απορρίφθηκε η συσχέτιση του αρχαιολογικού υλικού με τον πολιτισμό Πράγας και αναζητήθηκαν άλλες ερμηνείες, όπως η προέλευση της σλαβικής κεραμικής από τη χειροποίητη δακική. Ακόμη, όσον αφορά στην καταγωγή των Σλάβων, αναθεωρήθηκαν οι απόψεις των Σοβιετικών μελετητών που τη συνέδεαν με τους Σκύθες ή τους φορείς του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ⁹⁴². Εξαιρεση αποτέλεσαν οι απόψεις του αρχαιολόγου Zdenko Vinski, ο οποίος αφενός αποδέχθηκε την παρουσία κεραμικής τύπου Πράγας στη Γιουγκοσλαβία και αφετέρου υποστήριξε ότι οι Κροάτες αποτελούσαν τμήμα της σλαβικής αντικής συνομοσπονδίας⁹⁴³. Σημειώνουμε ότι η συμμαχία των Κροατών με τις δυνάμεις του Άξονα κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση «επιστημονικών» απόψεων που προπαγάνδιζαν τη γερμανική τους καταγωγή. Από την άλλη πλευρά, δεν βρήκε απήχηση ούτε η κοινωνική προσέγγιση της σλαβικής ταυτότητας που διατύπωσε ο σοβιετικός ιστορικός N.S. Derzhavin. Σύμφωνα με αυτήν, οι Σλάβοι, όνομα που δεν προσδιόριζε εθνότητα αλλά τον πληθυσμό που εκμεταλλεύονταν οι Ρωμαίοι γαιοκτήμονες, ήταν αυτόχθονες στα Βαλκάνια και η εμφάνισή τους στις πηγές μετά το έτος 500 οφειλόταν στο ότι τότε εξεγέρθηκαν εναντίον της ρωμαϊκής δουλείας⁹⁴⁴.

Σε γενικές γραμμές, τα τυπικά για τους πρώιμους Σλάβους ευρήματα στην Κροατία κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι περιορισμένα και αντανακλούν τη συνολική εικόνα που υπάρχει στην έρευνα για τον βαλκανικό χώρο αναφορικά με τη σλαβική εγκατάσταση, την αναντιστοιχία μεταξύ των γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων⁹⁴⁵. Στο πλαίσιο αυτό προβάλλονται δύο εκδοχές, είτε ο αριθμός των εποίκων δεν είναι ανάλογος με την εικόνα που δίνουν οι γραπτές πηγές είτε η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει φέρει ακόμη στο φως μεγάλο αριθμό από τα κατάλοιπα της σλαβικής μετανάστευσης. Με δεδομένο ότι στα Βαλκάνια οι Σλάβοι δεν χρησιμοποίησαν μόνο τις ημιυπόγειες κατοικίες, ένα αντικειμενικό πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι τα κατάλοιπα των μη ανθεκτικών ισόγειων κατοικιών δεν είναι εύκολο να εντοπισθούν. Σύμφωνα

942. Curta, *Slavic Archaeologies*, 371. Για τις απόψεις περί των αυτοχθόνων Κροατών στη Δαλματία και την Παννονία, βλ. Katičić, *Origins*, 164-166. Brunnbauer, *Herkunftsmysen*, 43-45.

943. Katičić, *Origins*, 156-159. Curta, *Slavic Archaeologies*, 371.

944. Curta, *Slavic Archaeologies*, 368-369.

945. Dzino, *Identity Transformations*, 52, 87-90, 135, 169.

με μία ακόμη υπόθεση, το μεγαλύτερο μέρος των Σλάβων κατευθύνθηκε προς τη Θεσσαλονίκη και τις πλουσιότερες βυζαντινές επαρχίες και μόνο μικρές κοινότητες εγκαταστάθηκαν στον Δούναβη⁹⁴⁶. Σε κάθε περίπτωση, νότια του Κάτω Δούναβη είναι γνωστές μόλις τρεις περιπτώσεις μεγάλων εγκαταστάσεων οι οποίες όμως δεν σχετίζονται σε όλες τις φάσεις τους με την περίοδο της σλαβικής μετανάστευσης (Jazbine στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Slatina-teka στη Σερβία και Garvan στη Βουλγαρία)⁹⁴⁷. Αναφορικά με τη δραστηριότητα των Σλάβων στις βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου διακρίνονται δύο φάσεις. Στην πρώτη (518-552), υπάρχουν μόνο επιδρομές, ενώ στη δεύτερη (576/77-620/26), εκτός από αυτές, παρατηρείται η σταδιακή εγκατάσταση των Σλάβων στα βυζαντινά εδάφη. Οι επιδρομές της δεύτερης φάσης πραγματοποιήθηκαν από σλαβικά φύλα, τα οποία ήταν είτε ανεξάρτητα, είτε υποτελή των Αβάρων⁹⁴⁸.

Για τη σημερινή Κροατία, η οποία ανήκε στην επαρχία της Δαλματίας, ισχύει σε γενικές γραμμές η άποψη ότι έως τις αρχές του 7ου αιώνα δεν είχε δεχθεί αρκετές επιθέσεις από τους Σλάβους ή τους Αβάρους και δεν υπέστη το εύρος των καταστροφών που παρατηρούνται στις υπόλοιπες βαλκανικές επαρχίες⁹⁴⁹. Κατά την περίοδο των πρώιμων σλαβικών επιδρομών, καταγράφεται μία από αυτές στη Δαλματία το 550⁹⁵⁰. Στρατιωτικές επιχειρήσεις των Αβάρων στη Δαλματία μαρτυρούνται το 597, όταν αυτοί κυρίευσαν τους Βόνκεις και άλλα 40 οχυρά⁹⁵¹. Με αυτές τις επιθέσεις πιθανόν συνδέεται ο νομισματικός θησαυρός της Urbica στην περιοχή της Narona (Vid), ο οποίος περιλαμβάνει 65 χρυσά βυζαντινά νομίσματα από την εποχή του Ιουστινιανού έως εκείνη του Μαυρικού, καθώς και χρυσά κοσμήματα του 6ου αιώνα⁹⁵². Το απώτερο βορειοδυτικό τμήμα της σημερινής Κροατίας, η χερσόνησος της Ιστρίας, δέχθηκε επιθέσεις στο βόρειο τμήμα της από τους λεγόμενους «Σλάβους των Άλπεων» στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα. Οι σχετικές μαρτυρίες εντοπίζονται σε επιστολές του πάπα Γρηγορίου, του επωνομαζόμενου και Μέγα. Σε μία από αυτές, η οποία απευθύνεται προς τον βυζαντινό έξαρχο της Ραβέννας Καλλίνικο τον Μάιο του 599, αναφέρεται ότι ο τελευταίος απέκρουσε σλαβική επίθεση στη βόρεια Ιστρία, η οποία πραγματοποιήθηκε πιθανόν μέσω της περιοχής του Karst (σημ. σύνορα Ιταλίας-Σλοβενίας)⁹⁵³. Από άλλη επιστολή του Γρηγορίου προς τον επίσκοπο των Σαλώνων Μάξιμο τον Ιούλιο του 600, επιβεβαιώνεται η επιθετική δραστηριότητα των Σλάβων στην Ιστρία και το Φρίουλι⁹⁵⁴. Στα

946. Βλ. Špehar, *Centralni Balkan*, 229, 239.

947. Στο ίδιο, 94. Βλ. επίσης τα επόμενα κεφάλαια.

948. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 152. Βλ. επίσης, εν. Β5.1.

949. Dzino, *Identity Transformations*, 78. Živković, *Urban Landscape*, 21.

950. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40. 1-8, 475-477. Barford, *Early Slavs*, 51, 62.

951. Dzino, *Identity Transformations*, 88, 97 (οι Βόνκεις πιθανόν στη βόρεια Δαλματία). Petrović, *Terrestrial Communications*, 278 (πιθανή πορεία της εισβολής κατά μήκος του δρόμου Σιρμίου-Σαλώνων η κατά μήκος του Σάβα και ακολούθως πορεία προς τα Σάλωνα).

952. Piteša, *Katalog nalaza*, 47-49.

953. *Registrum Epistolarum*, II, IX. 154, 154 (Gregorius Callinico Exarcho Italiae): *Inter haec quod mihi de Sclavis victorias nuntiaſtis, magna me laetitia relevatum esse cognoscite, quod latores praesentium de Capritana insula unitati sanctae ecclesiae coniungi festinantes ad beatum Petrum apostolum principem ab excellentia vestra transmissi sunt.* Waldmüller, *Begegnungen*, 206-207. Pohl, *Awaren*, 160. Dzino, *Identity Transformations*, 98, υποσ. 19. Štih, *Eastern Alps*, 101. Bileta, *Byzantine Istria*, 111. Kardaras, *Avars*, 62. Βλ. επίσης, Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 13 για την ταύτιση ορισμένων ευρημάτων με αυτές τις συγκρούσεις.

954. *Registrum Epistolarum*, II, X. 15, 249 (Gregorius Maximo episcopo Salonitano): *Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affligor vehementer et conturbor. Affligor in his quae iam in vobis patior: conturbor, quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt.* Waldmüller, *Begegnungen*, 204-205, 207, 250. Pohl, *Awaren*, 147.

τέλη του 601, η βυζαντινή Ιστρία δέχθηκε ξανά επίθεση από Αβάρους, Σλάβους και Λογγοβάρδους⁹⁵⁵, ενώ το 611 μόνο από Σλάβους⁹⁵⁶. Τεκμήρια των καταστροφών από τις σλαβικές εισβολές κατά τον ύστερο 6ο και τον 7ο αιώνα έχει φέρει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη⁹⁵⁷. Επίσης, το 642 μαρτυρείται ναυτική επίθεση των Σλάβων της Δαλματίας στο Sipontum της νότιας Ιταλίας, το οποίο ανήκε στο λογγοβαρδικό δουκάτο του Benevento⁹⁵⁸.

Η Ιστρία, η οποία νωρίτερα είχε βρεθεί και στο στόχαστρο των Λογγοβάρδων, δέχθηκε Σλάβους εποίκους κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα, οι οποίοι διείσδυσαν στο βόρειο τμήμα της χερσονήσου. Επίσης, θεωρείται πιθανό ότι Σλάβοι μισθοφόροι είχαν τοποθετηθεί στις αμυντικές ζώνες των περιοχών Carodistria και Cittanova sul Quieto. Πυκνότεροι εποικισμοί στο εσωτερικό παρατηρούνται μετά τη φραγκική κατάκτηση το 788, γεγονός που επιβεβαιώνεται από πηγή του έτους 804 (*Rizana Placitum*), η οποία σχετίζεται με την τοπική φραγκική διοίκηση την εποχή του Καρλομάγνου⁹⁵⁹. Την παρουσία των Σλάβων στη χερσόνησο επιβεβαιώνουν πολλά τοπωνύμια (μεταξύ άλλων η κορυφή Peroun στο όρος Učka), ενώ τα ιδιώματα της καθομιλουμένης σχετίζονται τόσο με τη σλοβενική, όσο και με την κροατική γλώσσα. Από την άλλη πλευρά, η αργή διαδικασία του εκχριστιανισμού των Σλάβων της Ιστρίας αποδίδεται στα εσωτερικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Εκκλησία της Ακηνυίας έως τα τέλη του 7ου αιώνα⁹⁶⁰. Ωστόσο, ορισμένα κοιμητήρια του 7ου αιώνα με ενταφιασμούς, κυρίως στην βόρεια Ιστρία (Predloka – Sveti Janez Krstnik, Mejica, Čelega κοντά στο Novigrad, Veli Mlun κ.α.) θεωρούνται «βυζαντινοσλαβικά», με την υπόθεση ότι εκεί είχαν ταφεί και Σλάβοι στρατιώτες που υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό και ακολουθούσαν τα ταφικά έθιμα των Βυζαντινών. Με αυτούς συσχετίζονται ευρήματα όπλων, κοσμημάτων και σλαβικής κεραμεικής, με τα δύο τελευταία να αποδίδονται επίσης και σε Σλάβους εποίκους⁹⁶¹.

Την εποχή του Ηρακλείου, οι επιθέσεις των Αβάρων και των Σλάβων έπληξαν εντονότερα τη βυζαντινή Δαλματία. Στα μέσα του 10ου αιώνα, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (945–959) παραδίδει δύο διαφορετικές εκδοχές σχετικά με την πτώση των Σαλώνων, πρωτεύουσας της επαρχίας, οι οποίες ενέχουν μυθολογικά στοιχεία. Η ακριβής χρονολόγηση της

Barford, *Early Slavs*, 59. Dzino, *Identity Transformations*, 88, 97-98. Štih, *Eastern Alps*, 101. Darovec, *Breve storia*, 45. Kardaras, *Avars*, 62.

955. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 24, 125: *Inter haec Langobardi cum Avaribus et Sclavis Histrorum fines ingressi, universa ignibus et rapinis vastavere*. Fritze, *Bedeutung*, 64. Bertels, *Carantania*, 96-97. Pohl, *Awaren*, 159-160. Christie, *Lombards*, 91. Štih, *Eastern Alps*, 101. Dzino, *Identity Transformations*, 98.

956. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 40, 133: *Hoc nihilominus anno Sclavi Histriam, interfectis militibus, lacrimabiliter depraedati sunt*. Curta, *Slavs*, 106-107. Dzino, *Identity Transformations*, 98. Darovec, *Breve storia*, 45. Kardaras, *Avars*, 70.

957. Βλ. Bekić, *Rani srednji vijek*, 158-161.

958. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, IV, 44, 135. *Chronicle of S. Benedicti*, 487: *Aio sedit ann. 1, mens. 5. Iste dimicavit cum Sclavis ad Aufidum, et interfecerunt illum per ingenium*. Waldmüller, *Begegnungen*, 347, ο οποίος θεωρεί τους Σλάβους αυτούς μισθοφόρους των Βυζαντινών. Kardaras, *Avars*, 144. Curta, *Slavs*, 110. Dzino, *Identity Transformations*, 98.

959. Guštin – Pavlovič, Prekmurje–Mura Gebiet, 220. Darovec, *Breve storia*, 45, 47-48. Bekić, *Rani srednji vijek*, 148-150, με επιφυλάξεις για την απόδοση κεραμικού υλικού του 7ου αιώνα στους Σλάβους (π.χ. της Muntajana). Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή επίσης (ό.π., 159), «Truly new settlements, that we can with certainty attribute to an immigrant Slavic population in the seventh or eighth century, have to date not been found and investigated».

960. Darovec, *Breve storia*, 47-48.

961. Evans, *Archaeology of Croatia*, 306-308. Bekić, *Rani srednji vijek*, 145, 157, 159-161, ο οποίος θεωρεί Άντες υπόσπονδους τους συγκεκριμένους Σλάβους στρατιώτες.

πτώσης της βυζαντινής Δαλματίας στους Αβάρους και τους Σλάβους έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης. Η παλαιότερα αποδεκτή θέση σχετικά με την πτώση των Σαλώνων και άλλων δαλματικών πόλεων, όπως η Scardona (Skradin), η Narona, η Επίδαυρος (Cavtat) και το Delminium το 614, με αποτέλεσμα τη φυγή πληθυσμού σε παρακείμενες οχυρωμένες θέσεις και νησιά, έχει αναθεωρηθεί από πιο πρόσφατα νομισματικά ευρήματα που φθάνουν έως το 630/31. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ αναφέρει τα ονόματα ορισμένων πόλεων της Αδριατικής, οι οποίες παρέμειναν υπό την εξουσία των Βυζαντινών, όπως τα Δεκάτερα (Kotor), το Ραούσιν (Dubrovnik), το Ασπάλαθον (Split), το Τετραγγούριν (Trogir), τα Διάδωρα (Zadar), καθώς και τα νησιά Άρβη (Rab), Βέκλα (Krk) και Όφαρα (Cres), είναι όμως αμφίβολο εάν καταγράφει το σύνολό τους και όχι μόνο τα πιο σημαντικά αστικά κέντρα. Η δαλματική ενδοχώρα είχε αποκοπεί από τον βυζαντινό έλεγχο, ενώ τα νησιά και οι παράκτιες πόλεις που προαναφέρθηκαν αφενός διατήρησαν τα εθνολογικά και πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά και αφετέρου συνέχισαν να έχουν οικονομικές σχέσεις δια θαλάσσης με την Κωνσταντινούπολη. Με την πάροδο του χρόνου ωστόσο, εκτός από την αγροτική ενδοχώρα, επήλθε και ο σταδιακός εκσλαβισμός των παράκτιων πόλεων, στις οποίες συνέρρεε ανθρώπινο δυναμικό από την ηπειρωτική Δαλματία⁹⁶².

Εκτός από την εξέταση των αρχαιολογικών ευρημάτων που παραθέτουμε στη συνέχεια, η σε βάθος χρόνου εθνολογική και πολιτισμική μεταβολή που επέφερε η σλαβική μετανάστευση στον κροατικό χώρο διακρίνεται και στα νέα τοπωνύμια. Ορισμένα από αυτά δημιουργήθηκαν από την προσαρμογή στο σλαβικό ιδίωμα της λατινικής λέξης *sanctus* (συναίρεση στη μορφή *sut-* ή *su-*) καθώς και του ονόματος κάποιου αγίου, π.χ. Sutmiho (Sanctus Michael), Sutilija (Sanctus Ilias), Sutivan (Sanctus Johannes), Sutpetka (Sancta Petronila), Supetar (Sanctus Petrus), Sućurac (Sanctus Georgius) κ.ά. Αυτά τα τοπωνύμια προέκυψαν μετά το πέρας της σλαβικής εγκατάστασης στην περιοχή μεταξύ του Zadar και του κόλπου του Kotor στο Μαυροβούνιο (μεσαιωνική Διόκλεια). Αντίθετα, τοπωνύμια που σχηματίζονται από το *sveti* (άγιος) και το όνομα ενός αγίου προέρχονται από εκχριστιανισμένους Σλάβους και επιχωριάζουν στο βόρειο τμήμα της Δαλματίας και στα νησιά της, π.χ. Sveti Spas, Sveti Martin κ.ά. Συνολικότερα επίσης, στη δυτική Βαλκανική παρατηρείται η προσαρμογή των αρχαίων τοπωνυμίων στο σλαβικό γλωσσικό ιδίωμα, π.χ. Σίρμιο/Srem, Ναϊσός/Niš, Άρσα ή Ράσα/Ras (οχυρό της Δαρδανίας), Σπαλάτο/Split κ.ά. Αρκετά τοπωνύμια με ρίζα το *grad* (ακρόπολη, οχυρό), σχετίζονται με παρακείμενα ρωμαϊκά και βυζαντινά οχυρά, π.χ. Gradina, Gradište, Gradac, Gradačac, Gračica κ.ά. Σε ορισμένες περιπτώσεις πάλι, εμφανίζεται νέο, και διαφορετικό από το παλαιότερο, τοπωνύμιο (π.χ. Σιγγηδόνα/Beograd). Όσον αφορά στα υδρωνύμια, τα οποία σχετίζονται με τον εποικισμό των εύφορων κοιλάδων, στην περίπτωση των μεγαλύτερων ποταμών διατηρήθηκαν –προσαρμοσμένα– τα αρχαία ονόματα, π.χ. Δανούβιος (Δούναβης)/Dunaj, Δρίνος/Drina, Σάβας/Sava, Μάργος/Morava κ.ά., ενώ σε μικρότερους τίθεται σλαβική κατάληξη (π.χ. –ava) στο παρακείμενο τοπωνύμιο, π.χ. Nišava (ο ποταμός της Niš). Αντίστοιχη είναι και η εξέλιξη στη Βουλγαρία αναφορικά με τα τοπωνύμια (π.χ. Almus/Lom, Ρατιάρια/Arcăr) ή τα υδρωνύμια (π.χ. Arcăr/Arcărica)⁹⁶³.

962. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, 29, 122-124. και 30, 140-142. Pohl, *Awaren*, 243. Dzino, *Identity Transformations*, 87, 156, 159, ο οποίος αμφισβητεί τις αβαρικές και σλαβικές επιθέσεις στις δαλματικές πόλεις. Budak, *Myths*, 54. Καρδαράς, *Άβαροι*, 113-114 (*Avars*, 78-79). Živković, *De conversione*, 102-111. Του ίδιου, *Urban Landscape*, 23-24. Bulić, *Fortifications*, 172-173. Petrović, *Terrestrial Communications*, 280.

963. Živković, *Urban Landscape*, 31-33. Bulić, *Fortifications*, 214-216. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93. Pillon, *Hydronymie*, 46-57.

Το υλικό που ήλθε στο φως από τις πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις και τα κοιμητήρια στην Κροατία δείχνει μικρούς οικισμούς με λίγες ημιυπόγειες κατοικίες, οι οποίοι ήταν διάσπαρτοι κοντά σε ποτάμια. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον κεραμική. Περιορισμένος είναι επίσης και ο αριθμός των καύσεων στα μικρά κοιμητήρια, ενώ υπάρχουν και μεμονωμένες καύσεις δίχως τεφροδόχους ή κτερίσματα⁹⁶⁴. Στην παράκτια Δαλματία εντοπίστηκαν μόνο τέσσερα κοιμητήρια με καύσεις σε τεφροδόχους, οι οποίες ωστόσο αποτελούν μειοψηφία συγκριτικά με τους ενταφιασμούς, και απαντούν: α) στον λόφο του Maklinovo–Kašić κοντά στο Zadar. Πρόκειται για κοιμητήριο με 13 καύσεις (δίπλα σε άλλο «παλαιοκροατικό» με ενταφιασμούς), στο οποίο εντοπίστηκαν 20 σημεία τέλεσης της καύσης, πριν την απόθεσή της στις –εδώ κατεστραμμένες– τεφροδόχους. Το εύρος της προτεινόμενης χρονολόγησης εκτείνεται μεταξύ του 7ου και του 9ου αιώνα, υπό το πρίσμα της θεώρησης των καύσεων είτε ως ανεξάρτητων, είτε ως μέρους του παρακείμενου κοιμητηρίου⁹⁶⁵. β) στο Dubravice κοντά στο Skradin (Dubravice–Skradin) με έξι καύσεις σε τεφροδόχους δίπλα σε 50 «παλαιοκροατικούς» ενταφιασμούς. Οι καύσεις χρονολογούνται στον ύστερο 7ο/πρώιμο 8ο αιώνα, ενώ οι ενταφιασμοί είναι μεταγενέστεροι, όπως προκύπτει και από χρυσό νόμισμα του Κωνσταντίνου Ε’⁹⁶⁶. γ) στο Sv. Lovre–Donje Polje κοντά στο Šibenik, με μόλις δύο καύσεις γυναικών του ύστερου 7ου/πρώιμου 8ου αιώνα σε χειροποίητες τεφροδόχους, κάτω από στρώμα 350 μεταγενέστερων ενταφιασμών (από τον 9ο αιώνα και εξής)⁹⁶⁷. δ) στη θέση Velištak στον οικισμό Velim (Velištak–Velim) κοντά στο Benkovac, με 19 καύσεις και 118 ενταφιασμούς. Το κοιμητήριο χρονολογείται από τα τέλη του 7ου έως τις αρχές του 9ου αιώνα, ενώ οι ενταφιασμοί από τα μέσα του 8ου και εξής⁹⁶⁸. Επίσης, στο κοιμητήριο του Glavice κοντά στο Sinj εντοπίστηκαν λάκκοι με κατάλοιπα καύσεων, οι οποίοι χρονολογούνται στο β’ ήμισυ του 7ου αιώνα και είναι προγενέστεροι των παρακείμενων ενταφιασμών⁹⁶⁹.

Ορισμένες ακόμη καύσεις στο εσωτερικό της Δαλματίας αποδίδονται στη σλαβική μετανάστευση (Ivoševci–Šuprljaja, Širitovci, Cetina–Totića njive, Biskupija–Ρορονία Dolovi)⁹⁷⁰. Τέλος, από το Donji Stenjevec κοντά στο Ζάγκρεμπ προέρχεται μία «σλαβική τοξωτή περόνη» (τύπου IJ), η οποία χρονολογείται στις αρχές του 7ου αιώνα, ενώ αντίστοιχά της ευρήματα εντοπίζονται στο Novi Banovci δυτικά του Βελιγραδίου και σε αρκετές ακόμη περιοχές⁹⁷¹. Τα δεδομένα αυτά εύλογα έχουν εγείρει στην έρευνα το ερώτημα, εάν οι καύσεις σχετίζονται με τους πρώιμους Σλάβους και τον πολιτισμό Πράγας ή αποτελούν ένδειξη αφενός για τη διττή ταφική πρακτική των Κροατών (με τις καύσεις να προηγούνται των ενταφιασμών) και αφετέρου για την επιβίωση παγανιστών μετά τον εκχριστιανισμό των Κροατών. Καθώς η διάκριση ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων

964. Bekić, *Keramika*, 34.

965. Evans, *Archaeology of Croatia*, 295, 298-299, 311-312, όπου και ταφικά τελετουργικά του «παλαιοκροατικού κοιμητηρίου». Belošević, *Materijalna kultura*, 46-48, 68-69. Του ιδίου, *Razvoj*, 75-77 (οι καύσεις αποδίδονται «στους Σλάβους, δηλαδή στους Κροάτες», και χρονολογούνται στο ά ήμισυ του 7ου ή ευρύτερα στον 7ο αιώνα). Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 169-170. Dzino, *Identity Transformations*, 129. Bekić, *Rani srednji vijek*, 28, 165.

966. Gunjača, *Groblje u Dubravici*, 159-168. Belošević, *Razvoj*, 77 (7ος αιώνας). Bekić, *Rani srednji vijek*, 167.

967. Krnević, Sv. Lovre, 52-55 («παλαιοκροατικές» τεφροδόχοι). Belošević, *Razvoj*, 77-78.

968. Jurić, Velim, 217-234.

969. Petrinec, *Dosadašnji rezultati*, 206-209, 223, 227-228. Για τις παραπάνω καύσεις, βλ. επίσης Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 170-173. Dzino, *Identity Transformations*, 129-130.

970. Belošević, *Razvoj*, 78. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 172, υποσ. 26. Dzino, *Identity Transformations*, 129.

971. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 167-168. Radišić, *Voprosy*, 303. Bekić, *Rani srednji vijek*, 46.

ανάμεσα στους Κροάτες και τους πρώιμους Σλάβους πριν τον ύστερο 8ο αιώνα παρουσιάζει αρκετά προβλήματα, οι τυπικές για τους δεύτερους καύσεις ταυτίζονται συχνά με την κροατική μετανάστευση (βλ. παρακάτω)⁹⁷².

Η εικόνα των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων είναι σήμερα καλύτερη για την περιοχή του Δραύου στη βορειοδυτική Κροατία μετά τον εντοπισμό αρκετών νέων θέσεων της πρώιμης μεσαιωνικής περιόδου, η οποία καλύπτει και τη φάση της σλαβικής μετανάστευσης (τα ευρήματα χρονολογούνται με τη μέθοδο ¹⁴C)⁹⁷³. Στην εγκατάσταση της Nedelišće–Stara Ves (περιοχή της Međimurje, μεταξύ του Mur και του Δραύου), η οποία κατοικείται από την προϊστορική περίοδο, ήλθαν στο φως δύο πρώιμες ημιυπόγειες κατοικίες και άλλα ευρήματα τύπου Πράγας. Η ημιυπόγεια κατοικία αρ. 1 χρονολογείται στα μέσα του 7ου αιώνα (642–656) και έχει ωοειδές σχήμα (5x2,5 μ. και βάθος 33 εκ.). Η κεραμική της κατοικίας περιλαμβάνει, εκτός από ρωμαϊκά αγγεία, χειροποίητα σλαβικά, τα περισσότερα αδιακόσμητα, από πορώδη πηλό, με καλή όπτηση και πολλές αποχρώσεις (κίτρινο, καφέ και μαύρο). Το συνηθέστερο διακοσμητικό θέμα είναι οι κυματιστές γραμμές και δευτερευόντως τα γεωμετρικά θέματα, όπως τετράγωνα ή ομόκεντροι κύκλοι. Στην κατοικία βρέθηκαν επίσης διάφορα μικροευρήματα (δύο πήλινοι σφόνδυλοι, μεταλλικοί κώδωνες κ.ά.) καθώς και οστά ζώων. Η ημιυπόγεια κατοικία αρ. 6 (τείνει προς το ορθογώνιο σχήμα, με διαστάσεις 5x1,5 μ. και βάθος 22 εκ.) χρονολογείται μεταξύ 595 και 637 (θεωρείται η παλαιότερη στην Κροατία). Τα κεραμικά της ευρήματα περιείχαν, μεταξύ άλλων, όστρακα χειροποίητης κεραμικής τύπου Πράγας. Η πλειονότητά τους δεν έφερε διακόσμηση, ενώ στα υπόλοιπα διακρίνεται η ανάγλυφη διακόσμηση στους ώμους του αγγείου, οι κάθετες γραμμές στο σώμα, οι εγκοπές στο χείλος κ.ά. Μεταξύ των ευρημάτων της συγκεκριμένης κατοικίας συγκαταλέγονται ένα «σλαβικό τηγάνι» και μία σιδερένια αιχμή βέλους. Ακόμη, δύο λάκκοι απορριμάτων στην εγκατάσταση (αρ. 2 και 2b), που χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα, περιείχαν κεραμική και οστά ζώων. Η χειροποίητη σλαβική κεραμική της Nedelišće–Stara Ves επιχωριάζει και σε άλλες θέσεις της Κροατίας και εμφανίζει τεχνικές και τυπολογικές ομοιότητες με ευρήματα γειτονικών ή πιο απομακρυσμένων χωρών, τα οποία χρονολογούνται στο α' ήμισυ του 7ου αιώνα. Ταυτόχρονα, αποτελεί σημαντικό δείγμα της τυπικής για την Αυστρία, τη δυτική Ουγγαρία, τη Σλοβενία και τη βόρεια Κροατία «πορώδους κεραμικής»⁹⁷⁴.

Στη βορειοανατολική Κροατία, στο Vinkovci (περιοχή του Vukovar) ήλθε στο φως ένα πρώιμο σλαβικό κοιμητήριο με 10 καύσεις (Vinkovci–Duga ulica 99), εκ των οποίων οι εννέα σε τεφροδόχους και μία απλή απόθεση τέφρας σε λάκκο. Μεταξύ των καύσεων διακρίνονται τρεις ανδρικές, τέσσερις γυναικείες και τρεις παιδικές. Οι τεφροδόχοι ήταν μέσου ή μεγάλου μεγέθους (με ύψος 17–26 εκ.)· έξι από αυτές είχαν κατασκευασθεί σε αργό τροχό και τρεις ήταν χειροποίητες με τροχήλατο το άνω τμήμα. Επτά τεφροδόχοι φέρουν οριζόντιες ή κυματιστές γραμμές ή

972. Βλ. σχετικά, Belošević, Razvoj, 71-97. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 169-175, 181. Fabijanić, Podvršje, 251-260 («Σλάβοι Κροάτες», για τα ευρήματα του Glavčine–Podvršje). Από τον μελετητή επισημαίνεται και η έντονη επίδραση του ρωμανικού πληθυσμού στους νέους εποίκους, γεγονός που συνέτεινε στην έλλειψη επαρκών ευρημάτων για τους δεύτερους. Βλ. επίσης, Dzino, *Identity Transformations*, 118, 123-136, 170.

973. Bekić, *Northwestern Croatia*, 237-238.

974. Bekić, *Keramika*, 21-35 (και πιν. 1-2). Του ιδίου, *Northwestern Croatia*, 241-242, 248 (πιν. 1), ο οποίος θεωρεί τα ευρήματα της εγκατάστασης ως τα παλαιότερα του Πράγας στην Κροατία. Του ιδίου, *Rani srednji vijek*, 39, 54-57, 71, 75, 96-97, 101-105, 113-115, 127, 136. Στα ευρήματα διακρίνεται και μεταφορά τεχνολογίας από τον τοπικό ρωμανικό πληθυσμό στους νέους εποίκους. Βλ. Fabijanić, *Podvršje*, 259.

συνδυασμό των δύο, ενώ οι υπόλοιπες δύο ήταν αδιακόσμητες. Εκτός των τεφροδόχων υπήρχαν ελάχιστα σιδερένια αντικείμενα, με εξαίρεση την παιδική καύση αρ. 4, στην οποία εντοπίστηκαν μαχαίρια, κάδοι και ένα βέλος, και τη γυναικεία αρ. 6, όπου βρέθηκαν και ρωμαϊκά νομίσματα. Ορισμένες τεφροδόχοι, όπως και η απλή καύση, ήταν καλυμμένοι με ρωμαϊκούς πλίνθους ή όστρακα. Το κοιμητήριο του Vinikovci–Duga ulica 99, με πιθανότερη χρονολόγηση στον 7ο αιώνα, βρισκόταν σε περιοχή του αβαρικού ελέγχου (μεταξύ Δούναβη και Σάβα) και αποτελεί ένδειξη για την εκεί διατήρηση των σλαβικών ταφικών εθίμων⁹⁷⁵. Επίσης, στην παράκτια ζώνη, στο Podvršje – Glavčine (κοντά στο Zadar), ο εντοπισμός πρώιμης σλαβικής κεραμικής του 7ου αιώνα στα ερείπια δύο παλαιοχριστιανικών βασιλικών οδήγησε στην υπόθεση ότι αυτές είχαν χρησιμοποιηθεί ως χώρος εγκατάστασης⁹⁷⁶. Αντίστοιχη εικόνα για τον ύστερο 6ο αιώνα, με κεραμική, μικροευρήματα και δύο εστίες, υπάρχει και για την τρίκλιτη βασιλική της αγίας Αγνής στην Ιστρία (λόφος Muntajana κοντά στον οικισμό Žužići)⁹⁷⁷. Στην Κροατία, οι πρώτες ομάδες πρώιμων εγκαταστάσεων εμφανίζονται στην περιοχή του Varaždin-Brezje, κατά μήκος του ποταμού Plitvica (στα σύνορα Κροατίας–Σλοβενίας) και χρονολογούνται στον 8ο αιώνα⁹⁷⁸. Από την άλλη πλευρά, αρκετά ευρήματα στην Κροατία σχετίζονται με τη συμβίωση Σλάβων και Αβάρων κατά τον 7ο και 8ο αιώνα⁹⁷⁹.

Γ3.2. Το ζήτημα της κροατικής μετανάστευσης

Η χρονολόγηση της καθόδου και εγκατάστασης των Κροατών στη Βαλκανική, όπως και εκείνης των Σέρβων, αποτελεί ένα αρκετά αμφιλεγόμενο ζήτημα για το οποίο προβάλλονται διαφορετικές εκτιμήσεις. Οι δύο, σλαβικοί κατά την άποψή μας, λαοί⁹⁸⁰, κυριάρχησαν κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα στο μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής Βαλκανικής προσδίδοντας σε αυτό νέα εθνολογική και πολιτισμική ταυτότητα. Καθώς αρκετά ζητήματα ως προς την κάθοδο και εγκατάστασή τους είναι κοινά, θα θιγούν μία φορά εδώ και θα αναφέρουμε σε επόμενο κεφάλαιο ό,τι αφορά μόνο στους Σέρβους.

Η μόνη μαρτυρία για τη μετανάστευση των δύο λαών προέρχεται από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο. Σύμφωνα με την περιγραφή του, αρχικά οι Κροάτες και στη συνέχεια οι Σέρβοι μετανάστευσαν σε περιοχές «ερημωμένες από τους Αβάρους» επί των ημερών του αυτοκράτορα Ηρακλείου. Η μαρτυρία αυτή καθιέρωσε ως γενικά αποδεκτό χρόνο καθόδου των δύο λαών το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα με συνηθέστερο *terminus post quem* το έτος 626⁹⁸¹. Η κάθοδος των δύο λαών εικάζεται ότι πραγματοποιήθηκε από την Κεντρική Ευρώπη και

975. Belošević, *Materijalna kultura*, 80 (7ος αιώνας). Dzino, *Identity Transformations*, 130, 133. Fabijanić, Podvršje, 259 (τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα). Μεταγενέστερη χρονολόγηση στα τέλη του 7ου/ά ήμισυ του 8ου αιώνα προτείνεται από τους Sekelj Ivančan – Tkalčec (Vinikovci, 145-212). Bekić, *Rani srednji vijek*, 28.

976. Fabijanić, Podvršje, 251-260. Bekić, *Rani srednji vijek*, 163.

977. Bekić, *Rani srednji vijek*, 143, 150.

978. Στο ίδιο, 59-63.

979. Βλ. Knific, Lončenina, 115-128.

980. Για τη συζήτηση σχετικά με την ιρανική καταγωγή των Κροατών και των Σέρβων, βλ. Pohl, *Awaren*, 262, 432, υποσ. 6. Katičić, *Origins*, 159-164. Brunnbauer, *Herkunftsmythen*, 45-48. Kardaras, *Avars*, 91.

981. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἰδιὸν υἱὸν Ῥωμανόν*, 31, 146-148: *Οἱ δὲ αὐτοὶ Χρωθάτοι εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων, Ἡράκλειον πρόσφυγες παρεγένοντο πρὸ τοῦ τῶν Σέρβων πρόσφυγεῖν εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα, Ἡράκλειον*

από περιοχές που δεν ανήκαν στη «χριστιανική οικουμένη», όπως υποδηλώνουν τα χρησιμοποιούμενα από τον Κωνσταντίνο Ζ' επίθετα *λευκή* και *αβάπτιστος*. Σχετικά με την αρχική πατρίδα των Κροατών στην Κεντρική Ευρώπη προτείνονται διάφορες περιοχές, όπως η Σιλεσία και η Μικρά Πολωνία, η Γαλικία, η Βοημία, η Καρινθία κ.α. Αντίστοιχα, προτείνονται δρόμοι από τους οποίους οι Κροάτες (και μετά από αυτούς οι Σέρβοι) κατήλθαν προς τη δυτική Βαλκανική⁹⁸². Οι Κροάτες, που φέρονται να μετανάστευσαν υπό την καθοδήγηση επτά φυλάρχων (ακριβέστερα πέντε αδελφοί και δύο αδελφές), επικράτησαν σε πόλεμο με τους Αβάρους και κατέλαβαν τον χώρο της σλαβονικής πεδιάδας μεταξύ των ποταμών Σάβα και Δραύου, καθώς και την ορεινή περιοχή της Δαλματίας, κατά μήκος των ακτών της Αδριατικής, κοντά στις βυζαντινές παράκτιες πόλεις. Νότια, τα όρια της επικράτειάς τους έφθαναν στις εκβολές του ποταμού Cetina και ανατολικά έως τους ποταμούς Vrba και Kupa. Βόρεια επεκτάθηκαν μέχρι τους ποταμούς Rasa και Labin στην Ιστρία, ενώ υπό τον έλεγχό τους περιήλθε και το τμήμα της Δεύτερης Παννονίας μεταξύ του Σάβα και του Δούναβη⁹⁸³.

Στον αντίποδα της άποψης για την παραπάνω χρονολόγηση βρίσκεται η θέση των L. Margetić και N. Klaić, οι οποίοι χρονολογούν την κάθοδο των Κροατών στα τέλη του 8ου/αρχές του 9ου αιώνα και τη θεωρούν συνέπεια των πολέμων μεταξύ των Αβάρων και των Φράγκων (791-796) και της κατάλυσης του αβαρικού χαγανάτου. Το σημαντικότερο επιχείρημα των συγκεκριμένων μελετητών σχετίζεται με τη ριζική μεταβολή στον υλικό πολιτισμό της Κροατίας μετά το 775, όταν στους ενταφιασμούς εμφανίζονται ευρήματα καρολίγγειας προέλευσης (βλ. παρακάτω)⁹⁸⁴. Από την άλλη πλευρά, η πρώτη γραπτή μαρτυρία για Κροάτη ηγεμόνα προέρχεται από τη *Χάρτα* του δούκα Trpimir (Trpimirus, περ. 842-864), στην οποία ο Trpimir αυτοπροσδιοριζόταν ως *dux Chroatorum* και το βασίλειό του ονομαζόταν *regnum Chroatorum*. Ωστόσο, οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ως την πρώτη αδιαμφισβήτητη μαρτυρία του τίτλου αυτού την επιγραφή από τον ναό του Šopot, η οποία αναφέρει *dux Cruatorum* τον Branimir (Branimirus, 879-892)⁹⁸⁵.

Σχετικά με την κροατική εγκατάσταση, ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος παρουσιάζει δύο διαφορετικές εκδοχές, οι οποίες έχουν αντίστοιχα υποστηρικτές μεταξύ των μελετητών. Στο κεφ. 30 του έργου *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν* καταγράφεται η έλευση των Κροατών στη Δαλματία και η νίκη τους επί των Αβάρων δίχως την ανάμειξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αντίθετα, στο κεφ. 31 αναφέρεται ότι ο Ηράκλειος διέταξε τους Κροάτες να πολεμήσουν τους Αβάρους και στη συνέχεια να εγκατασταθούν στα εδάφη που είχαν κυριεύσει, προφανώς υπό την επικυριαρχία της Κωνσταντινούπολης. Πιθανότατα, οι πληροφορίες του κεφ. 30, αντανακλούν την κροατική *Origo gentis*, η οποία στηριζόταν στην προφορική παράδοση (νομιμοποίηση της τοπικής δυναστείας και δικαίωμα των Κροατών να κυβερνούν στη Δαλματία και την Παννονία),

κατὰ τὸν καιρὸν..., Ditten, Einwanderung, 131-132. Ferluga, Ansiedlungspolitik, 51. Borri, White Croatia, 204-205, 211. Budak, Myths, 52-53. Καρδαράς, *Αβάροι*, 141 (*Avars*, 90-92).

982. Βλ. Για τις θέσεις ως προς την αρχική πατρίδα των Κροατών (Σιλεσία, Μικρά Πολωνία, Γαλικία, Καρινθία) και των Σέρβων (Λουσατία, νοτιοδυτική Πολωνία και βόρεια Τσεχία), βλ. Kunstmann, Weisskroaten, 111-122. Καρδαράς, *Αβάροι*, 142-144 (*Avars*, 92-93). Živković, *De conversione*, 45-46, 111-113, 119-121, 152-154.

983. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, 30-31, 142-148. Katičić, Αδριατική, 46-49. Borri, White Croatia, 211-212. Καρδαράς, *Αβάροι*, 141-142, 144 (*Avars*, 91-94). Živković, *De conversione*, 48-52, 62-63, 113-116. Του ἰδίου, Urban Landcape, 21.

984. Βλ. Pohl, *Avars*, 262-263, 432, υποσ. 7-8. Καρδαράς, *Αβάροι*, 141-142 (*Avars*, 91-92). Dzino, *Identity Transformations*, 44-48, 179-182, όπου και άλλοι υποστηρικτές αυτής της άποψης (N. Budak, M. Ančić και V. Sokol).

985. Dzino, *Identity Transformations*, 175, 196-197. Kardaras, *Avars*, 91.

ενώ οι πληροφορίες του κεφ. 31 απηχούν την «επίσημη» βυζαντινή εκδοχή. Σε κάθε περίπτωση, είναι διάχυτη στη σύγχρονη έρευνα η άποψη ότι το ιδεολογικό υπόβαθρο και η πολιτική σκοπιμότητα που ενέχει η μυθικού χαρακτήρα αφήγηση του Κωνσταντίνου Ζ΄ για τους Κροάτες, τους Σέρβους κι άλλα μικρότερα φύλα που εγκαταστάθηκαν μαζί με αυτούς στη δυτική Βαλκανική (Ζαχλούμοι, Τερβουνιώτες, Καναλίτες, Διοκλητιανοί/Διοκλειάνοι, Παγανοί/Αρεντανοί) αποσκοπεί στην προβολή της επικυριαρχίας της Κωνσταντινούπολης στους λαούς της περιοχής από την εποχή του Ηρακλείου⁹⁸⁶.

Από το σύνολο των πληροφοριών του βυζαντινού αυτοκράτορα μπορούμε να συγκρατήσουμε δύο στοιχεία που έχουν πιθανότητα ιστορική αξία. Το πρώτο είναι η σύγκρουση μεταξύ Αβάρων και Κροατών (με ενδεχόμενο και την αποτίναξη της αβαρικής κυριαρχίας πριν την κροατική μετανάστευση) και το δεύτερο η προσπάθεια του Βυζαντίου να διαχειριστεί προς όφελός του μία μετανάστευση στη δυτική Βαλκανική, δεδομένου ότι είχε κατορθώσει να διασώσει τις κτήσεις του στις δαλματικές ακτές⁹⁸⁷. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις είναι δυνατόν να χρονολογηθούν είτε μετά το 626, είτε στα τέλη του 8ου αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις αποσχιστικές τάσεις που παρατηρούνται στο αβαρικό χαγανάτο όσο και την εξασθένηση του τελευταίου στις αντίστοιχες περιόδους. Επίσης, όσον αφορά στον υλικό πολιτισμό, η υπόθεση μίας μετανάστευσης περιπλέκεται στην πρώτη περίπτωση εξαιτίας της εγκατάστασης των πρώιμων σλαβικών φύλων στη Δαλματία, ενώ στη δεύτερη εξαιτίας της επίδρασης των Φράγκων στην περιοχή.

Συγκεκριμένες και αμφιλεγόμενες είναι και άλλες μαρτυρίες του Πορφυρογέννητου, όπως εκείνη για τον εκχριστιανισμό των Κροατών. Στο κεφ. 31 αναφέρεται ότι αυτός πραγματοποιήθηκε την εποχή του Ηρακλείου από ιερείς, τους οποίους ο τελευταίος ζήτησε από τη Ρώμη. Στην πραγματικότητα, με αυτή τη μαρτυρία ο βυζαντινός αυτοκράτορας καταγράφει (ή επινοεί) την πρώτη οργανωμένη ιεραποστολή στους Σλάβους, με τη συνεργασία του βυζαντινού αυτοκράτορα και του πάπα, η οποία οδήγησε στη σύσταση της κροατικής Εκκλησίας. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ σημειώνει ότι ηγεμόνας των Κροατών ήταν τότε ο Ποργάς, ενώ «ο πατέρας του Ποργά», πρόσωπο που δεν κατονομάζεται, ήταν ο ηγεμόνας των Κροατών κατά την εγκατάστασή τους στη Δαλματία. Αντίθετα, στο κεφ. 30 γίνεται λόγος για βάπτισμα των Κροατών από τη Ρώμη, μετά από νίκη τους επί των Φράγκων την εποχή του Πορίνου, δίχως συμμετοχή του Βυζαντίου⁹⁸⁸. Μέρος των μελετητών θεωρεί ότι ο Ποργάς και ο Πορίνος είναι το ίδιο πρόσωπο, το οποίο ταυτίζεται

986. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, 30, 142: *Ἐπί τινας οὖν χρόνους πολεμοῦντες ἀλλήλους, ὑπερίσχυσαν οἱ Χρωθάτοι, καὶ τοὺς μὲν τῶν Ἀθάρων κατέσφαξαν, τοὺς δὲ λοιποὺς ὑποταγῆναι κατηνάγκασαν. Ἐκτοτε οὖν κατεκρατήθη ἡ τοιαύτη χώρα παρὰ τῶν Χρωθάτων, καὶ εἰσὶν ἀκμὴν ἐν Χρωθατίᾳ ἐκ [τοῦς] τῶν Ἀθάρων, καὶ γινώσκονται Ἀβαρικοὶ ὄντες*. 31, 148: *Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου οἱ αὐτοὶ Χρωθάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀθάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀθάρων χώρα, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν*. Katičić, *Origins*, 150-151, 156. Pohl, *Awaren*, 266. Barford, *Early Slavs*, 73-75. Dzino, *Identity Transformations*, 44-46, 104-107, 112-117, 212, 217. Borri, *White Croatia*, 209-211, 224-229. Budak, *Myths*, 52-53. Živković, *De conversione*, 73-76. Καρδαράς, *Αβαροι*, 145-158 (*Avars*, 94-95). Gračanin – Škrkulja, *Historical Reality*, 26-31.

987. Βλ. Καρδαράς, *Αβαροι*, 148 (*Avars*, 97-98).

988. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, 30, 144 καὶ 31, 148. Waldmüller, *Begegnungen*, 308-309. Dzino, *Identity Transformations*, 203. Živković, *De conversione*, 52-65, 140-143. Kardaras, *Avars*, 96. Σημειώνουμε επίσης ότι στο κεφ. 30 ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναφέρει τους φύλαρχους της κροατικής μετανάστευσης δίχως κάποια αναφορά στον «πατέρα του Ποργά» (ό.π., 30, 142): *Μία δὲ γενεὰ διαχωρισθεῖσα ἐξ αὐτῶν, ἤγουν ἀδελφοὶ πέντε, ὅτε Κλουκάς καὶ ὁ Λόβελος καὶ ὁ Κοσέντζης καὶ ὁ Μουχλῶ καὶ ὁ Χρωθάτος καὶ ἀδελφοὶ δύο, ἡ Τουγά καὶ ἡ Βουγά, μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτῶν ἦλθον εἰς Δελματίαν, καὶ εὗρον τοὺς Ἀβαρικοὺς κατέχοντας τὴν τοιαύτην γῆν*.

με τον Borna (;-821), τοπικό ηγεμόνα στη Δαλματία και υποτελή των Φράγκων⁹⁸⁹. Όσον αφορά στην πραγματική ανάμειξη της Ρώμης, κύρια επιχειρήματα αποτελούν αφενός η αδυναμία του Βυζαντίου να ασκήσει εκκλησιαστική πολιτική στη Δαλματία, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη δικαιοδοσία της Ρώμης στην περιοχή, και αφετέρου το γεγονός ότι ο Ηράκλειος, σύμφωνα με τους *Libri Pontificalis*, είχε καλές σχέσεις με τον πάπα Ονώριο Α΄ (625-638), καθώς και με τον διάδοχό του Σεβερίνο⁹⁹⁰.

Πέρα από το πλαίσιο των καλών σχέσεων μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης, στους *Libri Pontificalis* δεν υπάρχει μνεία ιεραποστολικού έργου στη Δαλματία πριν τα τέλη της βασιλείας του Ηρακλείου. Το 641, ο καταγόμενος από τη Δαλματία πάπας Ιωάννης Δ΄ (640-642) απέστειλε πολλά χρήματα στη Δαλματία και την Ιστρία για να εξαγοράσει μεγάλο αριθμό χριστιανών αιχμαλώτων από τους «ειδωλολάτρες», οι οποίοι δεν προσδιορίζονται εθνοτικά. Ως επικεφαλής της ιεραποστολής τέθηκε ο ηγούμενος Μαρτίνος, ο οποίος έπρεπε επίσης να μεταφέρει στη Ρώμη τα λείψανα μαρτύρων από τους κατεστραμμένους ναούς της Δαλματίας⁹⁹¹. Η παραπάνω μαρτυρία οδήγησε στην υπόθεση ότι πιθανόν υπάρχουν δύο επιπλέον συγχύσεις στις πληροφορίες του Πορφυρογέννητου, πρώτον, τα σχετικά με τον εκχριστιανισμό κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου να έχουν ως αφετηρία αυτή την ιεραποστολή (παρά το ότι δεν γίνεται λόγος για εκχριστιανισμό ειδωλολατρών) και δεύτερον την αναφορά σε κάποιον ευσεβή και θαυματοποιό Μαρτίνο, ο οποίος είχε αναπτύξει δράση στην Κροατία υπέρ της παπικής Εκκλησίας την εποχή του ηγεμόνα Trpimir⁹⁹².

Η διείσδυση της Ρώμης στη Δαλματία πιθανόν συνεχίστηκε κατά την εποχή του πάπα Αγάθωνα (678-681), ο οποίος σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ πριν την έναρξη της Έκτης Οικουμενικής Συνόδου το 680 αναφέρει την άσκηση από την παπική εκκλησία ιεραποστολικής δραστηριότητας σε διάφορους λαούς: ... *maxime quoniam in medio gentium, Langobardorum et Sclavorum, quin etiam Francorum, Gothorum et Britannorum plurimi ex conservis nostris esse cognoscuntur, qui non cessant de eo curiose inquirere, ut sciant quid agatur in negotio fidei apostolicae* ... Ο επιχειρούμενος συσχετισμός της αναφοράς στους Σλάβους (*Sclavi*) με τους Κροάτες και τους Σέρβους από τον L. Waldmüller είναι εξαιρετικά αμφίβολη καθώς τα συγκεκριμένα εθωνύμια δεν καταγράφονται στο απόσπασμα⁹⁹³. Επίσης θα πρέπει να επισημανθεί

989. *Annales Regni Francorum*, a. 821, 155: *Interea Borna dux Dalmatiae atque Liburniae defunctus est, et petente populo atque imperatore consentiente nepos illius nomine Ladasclavus successor ei constitutus est*. Βλ. σχετικά, Dzino, *Identity Transformations*, 183-187. Živković, *De conversione*, 54-56.

990. *Libri Pontificalis pars prior*, 171 (Honorius): *Hic cooperuit omnem ecclesiam eius ex tigulis aeries, quas levavit de templo, qui appellatur Romae, ex concessu piissimi Heraclii imperatoris*, 176 (Severinus): *Eodem tempore direxit exinde parte ex ipsa substantia in civitate regia ad Heraclium imperatorem*. Waldmüller, *Begegnungen*, 309. Živković, *De conversione*, 58.

991. *Libri Pontificalis pars prior*, Iohannes IV, 177, 1-2: *Iohannes, natione Dalmata, ... Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum, qui depraedati erant a gentibus*. Waldmüller, *Begegnungen*, 207, 312-313, 367, 391. Dzino, *Identity Transformations*, 98-99, 146, σύμφωνα με τον οποίο οι αιχμάλωτοι απελευθερώθηκαν από παπικές κτήσεις (*patrimonia*) στη Δαλματία. Καρδαράς, *Άβαροι*, 113-114, υποσ. 252 (*Avars*, 79). Živković, *De conversione*, 65-66. Του ίδιου, *Urban Landscape*, 23. Σύμφωνα με τον Darovec (*Breve storia*, 48), η αποστολή του Μαρτίνου αφορούσε στους Σλάβους της Ιστρίας.

992. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, 31, 148-150. Waldmüller, *Begegnungen*, 391. Dzino, *Identity Transformations*, 111, υποσ. 73. Gračanin – Škrkulja, *Historical Reality*, 29-30.

993. Agathon, *Epistolae*, στ. 1224-1225. Waldmüller, *Begegnungen*, 391-393. Živković, *De conversione*, 66.

ότι από τον υλικό πολιτισμό της Δαλματίας δεν προκύπτει με σαφήνεια εκχριστιανισμός Σλάβων εποίκων κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (βλ. παρακάτω). Περίπου δύο δεκαετίες νωρίτερα, το 659/61, με επιστολή τους στην Κωνσταντινούπολη, οι κάτοικοι του Σπαλάτου ζητούσαν την αυτοκρατορική παρέμβαση προκειμένου να παύσουν οι επιθέσεις των «Σλάβων» στην περιοχή τους⁹⁹⁴. Αμφιλεγόμενη τέλος είναι και η μαρτυρία σχετικά με τον οριστικό εκχριστιανισμό των Κροατών (καθώς και των Σέρβων), ο οποίος, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄, πραγματοποιήθηκε από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄. Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι οι Κροάτες εκχριστιανίσθηκαν από Φράγκους ιεραπόστολους, οι οποίοι είχαν αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στην περιοχή από τα τέλη του 8ου αιώνα. Επισημαίνεται ότι η πρώτη εκκλησιαστική διοίκηση, η οποία συνδέεται με το μεσαιωνικό κροατικό βασίλειο, είναι η επισκοπή της Nin. Η ίδρυσή της προσδιορίζεται περί το έτος 800 και στον καθεδρικό ναό της έδρευε αρχιπρεσβύτερος υπό τον επίσκοπο του Zadar⁹⁹⁵.

Γ3.3. Τα «παλαιοκροατικά» κοιμητήρια

Αναφορικά με τον υλικό πολιτισμό που συσχετίζεται με την εγκατάσταση των Κροατών, το ενδιαφέρον των μελετητών στρέφεται κυρίως στα λεγόμενα «παλαιοκροατικά» κοιμητήρια, στα οποία απαντά η πρακτική του ενταφιασμού και υπάρχουν σειρές ταφών περιβαλλόμενων από λίθους. Οι απαρχές τους χρονολογούνται κατά κανόνα στον ύστερο 7ο/πρώιμο 8ο αιώνα και το τέλος τους περί το 850/55, εποχή κατά την οποία παρατηρούνται μεταβολές στον υλικό πολιτισμό της Κροατίας (δημιουργία κοιμητηρίων γύρω από ναούς και απουσία κτερισμάτων, με εξαίρεση τα μικρά κοσμήματα). Στα «παλαιοκροατικά» κοιμητήρια διακρίνονται δύο φάσεις: η πρώιμη (προ-καρολίγγεια ή «παγανιστική» έως το 775), στην οποία εντοπίζονται κυρίως κοσμήματα, περιορισμένος οπλισμός (πελέκεις και αιχμές βελών) και αγγεία, και η ύστερη (καρολίγγεια) φάση, όπου στις ανδρικές ταφές απαντά ιπποσκευή και αρκετά όπλα, ιδιαίτερα φραγκικής προέλευσης (ξίφη, πελέκεις, μεγάλα μαχαίρια κ.ά.). Τα «παλαιοκροατικά» κοιμητήρια εντοπίζονται κοντά στα παράλια της κεντρικής Αδριατικής μεταξύ των ποταμών Zrmanja και Krka, ειδικότερα στην περιοχή του Ravni Kotari, στον ποταμό Cetina καθώς και στην περιοχή του κόλπου της Nin. Μεμονωμένα απαντούν και στην ενδοχώρα, στις κοιλάδες των ποταμών Nerétva και Posavina στην Ερζεγοβίνη. Με λίγες εξαιρέσεις (Nin, Mahovljani, Petoševci), δεν υπάρχουν εγκαταστάσεις κοντά σε αυτά τα κοιμητήρια. Κατ' επέκταση, όσον αφορά στη χρονολόγηση της κροατικής μετανάστευσης, η ερμηνεία των ευρημάτων ακολουθεί τις δύο «σχολές». Η μία άποψη βλέπει σε αυτά τον υλικό πολιτισμό των «Σλάβων Κροατών» του 7ου αιώνα, ενώ η άλλη συσχετίζει την κροατική μετανάστευση με τα πρώιμα ευρήματα της δεύτερης φάσης (τέλη 8ου/αρχές 9ου αιώνα).

Σύμφωνα με μία τρίτη προσέγγιση, η οποία προκρίνεται από τον D. Dzino, η εμφάνιση της κροατικής ταυτότητας, όπως και του κροατικού βασιλείου, οφείλονται σε διεργασίες εντός της σλαβικής Δαλματίας, και στο πλαίσιο ενός κοινού πολιτισμού των αυτοχθόνων και των πρώιμων

994. Thomas Spalatensis, *Historia Salonitanorum*, 10, 52: *Tunc cives inter se consilio habito legationem miserunt ad imperatores Constantinopolitanos supplicantes et petentes, ut liceret eis in Spalato habitare et territorium sue civitatis Salone iure pristino possidere. Quod et factum est. Nam impetratis omnibus, que volebant, ad concives suos legati redierunt portantes sacrum rescriptum dominorum principum. Iussio etiam ad duces Gothorum et Sclavorum missa est districte precipiens, ut nullam Salonitanis civibus in Spalato degentibus molestiam irrogarent.* Živković, *De conversione*, 65.

995. Βλ. Waldmüller, *Begegnungen*, 377-378, 582-588. Dzino, *Identity Transformations*, 201-203.

Σλάβων, οι οποίες διήρκεσαν από τις απαρχές της σλαβικής μετανάστευσης έως την επέκταση των Καρολιδών στην Κροατία στις αρχές του 9ου αιώνα. Έχοντας ως πρόδρομο τα δαλματικά κοιμητήρια του 6ου και πρώιμου 7ου αιώνα, τα μεταγενέστερα «παλαιοκροατικά», στα οποία δεν διαφαίνεται ούτε κάποια ριζική δημογραφική μεταβολή ούτε η εξάλειψη του Χριστιανισμού, αντανακλούν αφενός μία κοινωνία με χαλαρούς πολιτικούς δεσμούς και αφετέρου τη διαμόρφωση μίας νέας πολιτισμικής ταυτότητας όπου συνυπάρχουν στοιχεία του τοπικού πληθυσμού και των πρώιμων Σλάβων. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την ανάπτυξη ενός τοπικού πολιτισμού στην κεντρική Αδριατική, όπως εκείνος της Ιστρίας στον βορρά και του *Komanj-Kruja* στον νότο. Σύμφωνα με τον Dzino, η «παγανιστική» φάση αντανακλά την κοινωνία της μεταρωμαϊκής Δαλματίας σε μεταβατική περίοδο, κατά την οποία αυτή αναδημιουργεί τις κοινωνικές της δομές. Επίσης, ο μελετητής απορρίπτει την άποψη ότι ο ομοιόμορφος υλικός πολιτισμός του 7ου και του 8ου αιώνα διακόπηκε απότομα από την έλευση ενός νέου λαού και ταυτόχρονα επισημαίνει αναλογίες μεταξύ του «παλαιοκροατικού» πολιτισμού και του αβαρικού χαγανάτου όσον αφορά στη χρήση των κτερισμάτων (κεραμική, κοσμήματα, όπλα, ιπποσκευή κ.ά.)⁹⁹⁶.

Από τον 7ο αιώνα, κοιμητήρια με σειρές ταφών κάνουν την εμφάνισή τους και βορειότερα, στη βυζαντινή Ιστρία. Τα κτερίσματα σε αυτά δεν είναι τόσο συχνά και περιλαμβάνουν κυρίως κοσμήματα και όπλα («τύπος Ιστρίας-βόρειας Αδριατικής»). Ένα νέο στοιχείο αποτελεί η εμφάνιση ορισμένων καύσεων δίπλα στους ενταφιασμούς. Καθώς δεν υπήρξε σημαντικός σλαβικός εποικισμός της περιοχής έως τον πρώιμο 9ο αιώνα, οι καύσεις αποδόθηκαν στην παρουσία μεμονωμένων ομάδων Σλάβων στην περιοχή και στον «εκβαρβαρισμό» του τοπικού πληθυσμού. Η Ιστρία εμφανίζει γενικά πολιτισμική συνέχεια από την ύστερη Αρχαιότητα, καθώς πολιτικά παρέμεινε συνδεδεμένη με το εξαρχάτο της Ραβέννας έως τον ύστερο 8ο αιώνα, ως ξεχωριστή όμως διοικητική ενότητα. Σημαντικό στοιχείο επίσης που συνέβαλε στην παραμονή του τοπικού πληθυσμού στην Ιστρία κατά τις βαρβαρικές εισβολές από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα ήταν τα πολυάριθμα καταφύγια-εγκαταστάσεις που παρατηρούνται σε όλη την έκταση της χερσονήσου, ταυτόχρονα με την κατασκευή οχυρώσεων⁹⁹⁷.

996. Dzino, *Identity Transformations*, 52-53, 121-127, 136-154, 170, 206, 216.

997. Bratož, *Thesen und Hypothesen*, 8. Dzino, *Identity Transformations*, 84-85. Bulić, *Fortifications*, 172. Bekić, *Rani srednji vijek*, 156-162. Για τα όρια και το διοικητικό καθεστώς της περιοχής, βλ. Καρδαράς, *Άβαροι*, 181-182. Darovec, *Breve storia*, 45, 47.

Εικ. 13. Χάρτης με πόλεις και θέσεις των κεντρικών και δυτικών Βαλκανίων που σε μεγάλο βαθμό αναφέρονται στο κείμενο. (Đ. Janković, O slavianizatsii severnoi Illirii i Dalmatsii, *Stratum plus* 2015/5, High Anthropological School University: Moldova, Kishinev, 250).

- 1.- Bitola. 2.- Prilepac. 3.- Viničani. 4.- Stari Karaorman. 5.- Bargala. 6.- Vodno. 7.- Scupi.
- 8.- Iustiniana Prima (Caričin Grad). 9.- Serdica (Sofia). 10.- Naissus (Niš). 11.- Trstenik. 12.- Jagodina (Panjevački rit). 13.- Gamzigrad. 14.- Aquis (Prahovo). 15.- Kula. 16.- Požarevac.
- 17.- Dubovac. 18.- Reka. 19.- Singidunum (Belgrade). 20.- Boljevci. 21.- Sirmium (Sremska Mitrovica). 22.- Apatin. 23.- Bijeljina (Jazbine, Batkovići, Dvorovi). 24.- Zelinje. 25.- Zvornik. 26.- Kršče. 27.- Liska Čava. 28.- Gradina Jelica. 29.- Gradina Pažarište. 30.- Vrsenice. 31.- Ljutići. 32.- Seonica; 33.- Ilinjača, Kotorac. 34.- Debelo Brdo. 35.- Visoko.
- 36.- Rankovići, Travnik. 37.- Žabljak, Teslić. 38.- Vranjak. 39.- Dobor. 40.- Dyrrhachium (Durrës). 41.- Krujë. 42.- Lezhë. 43.- Budva. 44.- Ilovica. 45.- Prčanj. 46.- Kamen. 47.- Tvrdoš. 48.- Dubrovnik. 49.- Majsan. 50.- Naron (Sveti Vid). 51.- Nerezi, Tasovčići.
- 52.- Hodbina. 53.- Mogorjelo. 54.- Grabovik, Ljubuški. 55.- Čipuljić, Bugojno. 56.- Korita. 57.- Glamoč (Vrba, Dolac). 58.- Salona (Solin), Split. 59.- Trogir. 60.- Zadar (Visočani).
- 61.- Kašić. 62.- Vrbnik. 63.- Biskupija. 64.- Knin.

ΒΟΣΝΙΑ–ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Γ4.1. Ο σλαβικός εποικισμός της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης

Ο χώρος της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης συγκαταλέγεται στις λιγότερο γνωστές περιοχές όσον αφορά την πρώιμη σλαβική εγκατάσταση στη Βαλκανική. Έως την εποχή του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, οι πηγές δεν παρέχουν μαρτυρίες για τη συγκεκριμένη περιοχή⁹⁹⁸. Από την άλλη πλευρά, τα αρχαιολογικά δεδομένα προσφέρουν αποσπασματική εικόνα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των σλαβικών ευρημάτων στη χώρα χρονολογείται από τον 8ο αιώνα και εξής⁹⁹⁹. Τα ευρήματα που αφορούν στον 6ο και τον 7ο αιώνα προέρχονται κυρίως από τις πολυετείς ανασκαφές και μελέτες της Irma Čremošnik¹⁰⁰⁰. Ως τεκμήρια των καταστροφών από τις αβαρικές και σλαβικές επιδρομές στη Βοσνία–Ερζεγοβίνη θεωρούνται τα περιορισμένα ευρήματα από οχυρά, εγκαταστάσεις, ναούς κ.ά.¹⁰⁰¹. Επίσης, ένα πρόβλημα για τη σύνδεση ορισμένων κεραμικών ευρημάτων με τη σλαβική μετανάστευση αποτελούν οι ομοιότητες που αυτά εμφανίζουν με τύπους της ύστερης Αρχαιότητας¹⁰⁰².

Οι ανασκαφές της Čremošnik κατά τη δεκαετία του 1960 έφεραν στο φως πρώιμα σλαβικά ευρήματα στο Mušići (κοντά στο Višegrad, στην περιοχή του Kršće) μέσα σε μικρό ρωμαϊκό οικισμό. Μεταξύ του ρωμαϊκού και του σλαβικού στρώματος εγκατάστασης υπάρχει ένα ακόμη στρώμα, το οποίο χρονολογείται στην περίοδο της Μετανάστευσης και περιλαμβάνει τρεις κατοικίες επάνω στα ερείπια των ρωμαϊκών κτισμάτων (αρ. 1, 5, 7). Δίπλα σε αυτές υπάρχουν τέσσερις ακόμη κατοικίες, οι οποίες αποδίδονται στους πρώιμους Σλάβους. Μεταξύ αυτών διακρίνονται διάφοροι τύποι, όπως μία υπόγεια ωοειδής κατοικία (αρ. 6), η οποία θεωρείται το παλαιότερο δείγμα του πολιτισμού Πράγας στη Βοσνία–Ερζεγοβίνη και χρονολογείται στα μέσα του 6ου αιώνα. Στη συγκεκριμένη κατοικία δεν υπάρχουν τοιχώματα ή υποστρώματα και η πιθανόν κωνική ή σαμαρωτή στέγη, η οποία ήταν κατασκευασμένη από θάμνους, ακουμπούσε στο έδαφος (τύπος καλύβας). Επιπλέον, εντοπίστηκαν αφενός μία τετράγωνη ημιυπόγεια κατοικία (αρ. 5 II) με υποστρώματα, δύο εστίες και έναν λάκκο απορριμάτων στον εξωτερικό χώρο (είδος κατοικίας που αποτελεί εξαίρεση για την ανατολική Βοσνία) και αφετέρου δύο κυκλικές/ωοειδείς ημιυπόγειες κατοικίες (αρ. 3 και 4), εκ των οποίων η πρώτη φέρει πλεκτά τοιχώματα, ενώ η δεύτερη δεν δύναται να αποκατασταθεί πλήρως. Από τις δύο κατοικίες διασώζεται μόνο τμήμα των θεμελίων. Όσον αφορά στην κεραμική της εγκατάστασης, από την υπόγεια κατοικία προέρχονται τραχιά χειροποίητα αγγεία, τα οποία φέρουν προσμίξεις με χαλίκια και άμμο και έχουν κακή όπτηση, ενώ στις κατοικίες αρ. 3 και 4 εντοπίζονται, εκτός από αδιακόσμητα στη μεγάλη πλειονότητά τους χειροποίητα όστρακα (χρονολογούνται στα

998. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, 33-34, 160, 162. Τα αναφερόμενα σε αυτά τα κεφάλαια φύλα (Ζαχλούμοι και Τερβουνιώτες) προσδιορίζονται στην Ερζεγοβίνη.

999. Πέραν των όσων σημειώνονται εδώ, βλ. επίσης Miletić, *Komparativna razmatranja*, 175-200. Fekeža, *Keramičke posude*, 209-231. Dzino, *Identity Transformations*, 126-127, 130, 133.

1000. Βλ. *Βιβλιογραφία*. Βλ. επίσης, Dzino, *Identity Transformations*, 88-89.

1001. Dzino, *Identity Transformations*, 88, 91. Živković, *Urban Landscape*, 19, υποσ. 20.

1002. Čremošnik, *Nalazi*, 94.

τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα), και ορισμένα μεταγενέστερης τροχήλατης κεραμικής¹⁰⁰³. Τα παλαιότερα ευρήματα στο Mušići έχουν συσχετισθεί με τη μαρτυρία του Προκοπίου για τη φυγή των Σλάβων εισβολέων το 550/51 από τη Ναϊσόσ προς την επαρχία της Δαλματίας¹⁰⁰⁴. Για την άποψη αυτή, καθώς και για εκείνη που υποστηρίζει, με βάση τα παραπάνω ευρήματα, ότι μετά τις επιδρομές των ετών 550 και 551 και τον –υποτιθέμενο– μαζικό σλαβικό εποικισμό της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης δημιουργήθηκε στο έδαφός της «η πρώτη Σκλαβηνία», διατυπώνουμε επιφυλάξεις¹⁰⁰⁵.

Η μεγάλη εγκατάσταση του Jazbine στη βόρεια Βοσνία (οικισμός Batkonici κοντά στην Bijeljina και τον ποταμό Bistika), χρονολογείται από τα μέσα του 7ου έως τα μέσα του 9ου αιώνα και σχετίζεται με μαζική εγκατάσταση Σλάβων, πιθανότατα με ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης προερχόμενο από την Ουκρανία, μέσω του Κάτω Δούναβη. Η θέση της εγκατάστασης, κατά μήκος του οδικού δικτύου του Σάβα, καλύπτει επιφάνεια 30.000 τ.μ. και περιλαμβάνει 50 κτίσματα (16 εργαστήρια, π.χ. σιδηρουργεία, και 34 κατοικίες). Οι τελευταίες είναι κατανομημένες σε ομάδες των δύο έως τεσσάρων κατοικιών και το μεγαλύτερο μέρος τους έχει ακανόνιστη/ελλειψοειδή μορφή (παρόμοια με πέγμα). Το χρονικό όριο της μετάβασης από τις ημιυπόγειες (με βάθος από 30 εκ. έως ένα μέτρο) στις ισόγειες κατοικίες δεν είναι ξεκάθαρο. Καθώς η πλειονότητα των κατοικιών και των εργαστηρίων σχετίζεται με τη λεγόμενη φυλετική περίοδο, θα περιοριστούμε στα ευρήματα που αφορούν στην πρώτη φάση της εγκατάστασης (β' ήμισυ του 7ου αιώνα).

Οι πέντε κατοικίες της πρώτης φάσης (αρ. 6, 7, 8, 19 και 32, εκ των οποίων οι τρεις πρώτες αποτελούν τον αρχικό πυρήνα), είναι ημιυπόγειες. Τα τοιχώματά τους, αντί για τα συνήθη υποστυλώματα, φέρουν δύο σειρές από πασσάλους (λεπτά υποστυλώματα). Πιθανόν ένα κεντρικό υποστύλωμα συγκρατούσε την κωνική στέγη. Οι κατοικίες αυτές ήταν κατασκευασμένες από πλέγμα κλαδιών με επικάλυψη λάσπης και, με εξαίρεση τις δύο πρώτες που είχαν κυκλική/ωοειδή μορφή, ήταν ελλειψοειδείς. Οι δύο πρώτες επίσης είχαν βάθος άνω του ενός μέτρου. Η κατοικία αρ. 7 (3x2,5 μ.) φέρει δύο σειρές από πασσάλους, καθώς και μία κυκλική λίθινη προέκταση, η οποία πιθανόν αποτελούσε το κατώφλι της εισόδου. Δύο σειρές πασσάλων έφεραν και οι παρεμφερείς σε μέγεθος κατοικίες αρ. 8, 19 και 32. Τα αδιακόσμητα κεραμικά ευρήματα της πρώτης φάσης, τα οποία περιλαμβάνουν τραχιά σφαιρικά αγγεία με κακή όπτηση και αρκετές οργανικές προσμίξεις, χαρακτηρίζονται ως «εξελιγμένος τύπος Πράγας».

Στις μετέπειτα φάσεις, όλες οι κατοικίες έχουν ακανόνιστη/ελλειψοειδή μορφή, μικρότερο βάθος και ισχυρότερα υποστηρίγματα. Στο τέλος της πρώτης φάσης διακρίνεται μία «μεταβατική» (τέλη του 7ου/αρχές του 8ου αιώνα). Σε αυτήν ανήκουν οι ημιυπόγειες κατοικίες αρ. 21, 46 και 47, στις οποίες απαντούν αγγεία χειροποίητα ή κατασκευασμένα σε αργό τροχό που φέρουν, μεταξύ άλλων, κτενωτή διακόσμηση με ευθείες ή κυμματιστές γραμμές. Στις κατοικίες αυτές παρατηρείται μόνο μία σειρά από υποστυλώματα που έχουν μεγαλύτερο πάχος (με διάμετρο τουλάχιστον 15 εκ.), συγκριτικά με εκείνα της πρώτης φάσης. Η κατοικία αρ. 21 φέρει επίσης κεντρικό υποστύλωμα για την κωνική

1003. Čremošnik, Istraživanja, 45-83, ιδ. 52-64. Της ίδιας, Tipovi, 134-135, 155-156. Της ίδιας, Nalazi, 93-95. Baratte, Témoignages archéologiques, 167-168. Curta, *Slavs*, 234 (υποσ. 14), 308, ο οποίος χρονολογεί την εγκατάσταση του Mušići μετά το 700. Dzino, *Identity Transformations*, 89. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 177, υποσ. 37. Fabijanić, Podvršje, 258. Janković, O slavianizatsii, 265-270. Βλ. επίσης, Donat, *Entwicklung*, 120, 122.

1004. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40. 7, 477: *δειμαίνοντες οὐν αὐτὸν, ὥσπερ μοι εἶρηται, Σκλαβηνοὶ, ἅμα δὲ καὶ δύναμιν ἀξιολογώτατην αὐτὸν ἐπάγεσθαι οἰόμενοι ἅτε πρὸς βασιλέως στελλόμενον ἐπὶ Τουτίλαν τε καὶ Γότθους, ὁδοῦ μὲν εὐθὺς τῆς ἐπὶ Θεσσαλονίκην ἀπέσχοντο, ἐς δὲ τὸ πεδίον καταβῆναι οὐκέτι ἐτόλμων, ἀλλὰ ξύμπαντα τὰ ὄρη τὰ Ἰλλυριῶν διαμείψαντες ἐν Δαλματίᾳ ἐγένοντο.* Čremošnik, Nalazi, 94. Βλ. επίσης, εν. Γ5.1.

1005. Βλ. Curta, *Slavic Archaeologies*, 371-372, όπου και ο χαρακτηρισμός ως «σερβικών» των ευρημάτων του Mušići από τον καθηγητή Janković.

στέγη. Τα μεταγενέστερα κεραμεικά ευρήματα του Jazbine, από τις αρχές του 8ου έως τα μέσα του 9ου αιώνα, διακρίνονται σε δύο ομάδες ανάλογα με την κατασκευή τους (σε αργό ή γρήγορο τροχό) και συγκρίνονται με την κεραμική του σύγχρονου τους σλαβικού πολιτισμού Luka Raikonovetskaia και του νομαδικού Saltovo–Majaki αντίστοιχα στην Ανατολική Ευρώπη. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται και η κατασκευή κατοικιών από κορμούς δέντρων. Το στοιχείο θέρμανσης στις κατοικίες του Jazbine ήταν η εστία (σε ορισμένες περιπτώσεις απουσιάζει), ενώ οι εστίες εκτός των οικιών εξυπηρετούσαν παραγωγικούς σκοπούς¹⁰⁰⁶.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της I. Čremošnik και του D. Dzino, οι κυκλικές/ωοειδείς ημιυπόγειες κατοικίες του Mušići και μετέπειτα του Jazbine, με την πλεκτή κατασκευή που καλυπτόταν από λάσπη και με μία ή δύο σειρές υποστυλωμάτων, εμφανίζουν αναλογίες με τις κατοικίες της προϊστορικής περιόδου, με τη διαφορά ότι τώρα οι κατοικίες είναι μονόχωρες. Η συνέχεια στη χρήση αυτών των κατοικιών αντανακλά τον τρόπο ζωής σε συνάρτηση με γεωγραφικούς και οικονομικούς παράγοντες. Αντιστοιχία με τις προϊστορικές κατοικίες εμφανίζει και η υπόγεια κατοικία του Mušići, η οποία έφερε κωνική ή σαμαρωτή στέγη¹⁰⁰⁷. Από την άλλη πλευρά, οι παραπάνω κατοικίες στο Mušići και στο Jazbine εμφανίζουν αναλογίες και με τις παλαιοβουλγαρικές γιούρτες του 8ου και 9ου αιώνα «τύπου Saltovo–Majaki», με ανοικτή εστία, υποστυλώματα και στηρίγματα περιμετρικά. Η μορφή της συγκεκριμένης κατοικίας στη Βοσνία σχετίζεται μάλλον με προγενέστερες επιδράσεις στους Σλάβους από νομαδικούς πληθυσμούς κατά την εποχή της μετανάστευσής τους¹⁰⁰⁸. Αυτές οι δύο παραδόσεις παρουσιάζουν ομοιότητες και είναι δυσδιάκριτο ποια από τις δύο, η τοπική ή η νομαδική, ήταν εκείνη που άσκησε ισχυρότερη επίδραση στους πρώιμους Σλάβους. Ακόμη, η υπόθεση της Čremošnik για μετακίνηση στη Βοσνία σλαβικών πληθυσμών από τον Κάτω Δνειπέρο, οι οποίοι είχαν επαφές με νομαδικούς λαούς, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί και πιο συγκεκριμένα να συσχετισθεί με τους πληθυσμούς στη νότια ζώνη του Πένκοβκα.

Εκτός από το Mušići και το Jazbine, πρώιμα σλαβικά ευρήματα απαντούν και σε άλλες θέσεις. Στο Žabljak (θέση Crkvina), όπου υπήρχε τόσο ύστερη ρωμαϊκή εγκατάσταση (νομισματικά ευρήματα μεταξύ 270 και 378) όσο και της Μετανάστευσης από τα τέλη του 4ου έως τον πρώιμο 6ο αιώνα, εντοπίστηκε σε λάκκους σλαβική κεραμική, κυρίως χειροποίητη, του 6ου και 7ου αιώνα¹⁰⁰⁹. Σε ορισμένες θέσεις στη βορειοανατολική Βοσνία, κοντά στον Δρίνο, έχουν εντοπισθεί καύσεις μέσα σε προγενέστερα κοιμητήρια (Dvorovi, Bosanska Rača) ή σε τύμβο (Trnovice–Zvornik), οι οποίες αποδίδονται στους πρώιμους Σλάβους¹⁰¹⁰. Πιθανόν με τη σλαβική μετανάστευση σχετίζονται στην περιοχή της Ερζεγοβίνης οι κατεστραμμένες τεφροδόχοι του Nerezi–Čarljina και δύο διακοσμημένα όστρακα από τη Hodbina κοντά στο Mostar¹⁰¹¹. Η γενική εικόνα των παραπάνω ευρημάτων δείχνει ότι ο πρώιμος σλαβικός εποίκισμός της Βοσνίας–Ερζεγοβίνης δεν

1006. Čremošnik, Jazbine, 227-304. Της ιδίας, Tipovi, 135-157. Της ιδίας Nalazi, 93-99. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 168. Dzino, *Identity Transformations*, 89. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 177, υποσ. 36. Fabijanić, *Eastern Adriatic*, 258. Janković, *O slavianizatsii*, 271, 273-274 (εικ. 13-14), με την επισήμανση αναλογιών της κεραμικής σε γειτονικές περιοχές των Βαλκανίων.

1007. Čremošnik, Tipovi, 153-157. Της ιδίας, Nalazi, 96-98. Dzino, *Identity Transformations*, 89-90.

1008. Čremošnik, Jazbine, 99. Της ιδίας, Tipovi, 155. Της ιδίας, Nalazi, 96-98.

1009. Čremošnik, Istraživanja, 99-111, ιδ. 108-111. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 177, υποσ. 38. Dzino, *Identity Transformations*, 89. Janković, *O slavianizatsii*, 270-271.

1010. Čremošnik, Istraživanja, 63. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 175-176. Dzino, *Identity Transformations*, 130. Špehar, *Centralni Balkan*, 103.

1011. Čremošnik, Nalazi, 93. Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci, 175-176. Janković, *O slavianizatsii*, 271, 275-278, όπου και τα μεμονωμένα ευρήματα πρώιμης σλαβικής κεραμικής στη Βοσνία–Ερζεγοβίνη.

υπήρξε πυκνός, ούτε επέφερε απότομη διακοπή των προγενέστερων δομών. Σημειώνουμε ότι οι τελευταίοι νομισματικοί θησαυροί στη χώρα χρονολογούνται στην εποχή του Ιουστίνου Β' ¹⁰¹², ενώ η γεωμορφολογία της περιοχής συνέβαλε στη διατήρηση αρχαίων παραδόσεων, τις οποίες αφομοίωσαν και οι Σλάβοι έποικοι. Ωστόσο, φαίνεται ότι σε συνδυασμό με αυτές τις παραδόσεις εισήλθαν και εκεί διαφορετικά κύματα εποίκων που ήταν φορείς ποικίλων τύπων στην κεραμεική και τις κατοικίες, όπως αντίστοιχα και στις υπόλοιπες περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν σταδιακά οι πρώιμοι Σλάβοι.

Γ4.2. Ο σλαβικός εποικισμός της Βόρειας Μακεδονίας

Η Βόρεια Μακεδονία, αν και καταλαμβάνει σχετικά περιορισμένη γεωγραφική έκταση, ήταν κατανεμημένη κατά την ύστερη Αρχαιότητα σε αρκετές επαρχίες, συγκεκριμένα, στη Δεύτερη Μακεδονία (με πρωτεύουσα τους Στόβους), κατά μήκος του Αξιού, την Πρώτη Μακεδονία (με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη), τη Νέα Ήπειρο (με πρωτεύουσα το Δυρράχιο), όπου ανήκε η περιοχή της Αχρίδας, τη Δαρδανία (με πρωτεύουσα τη Σκούπι και από το 535 την Πρώτη Ιουστινιανή), η οποία κάλυπτε το βόρειο τμήμα των κεντρικών Βαλκανίων, τη Μεσόγεια Δακία (με πρωτεύουσα τη Σερδική), στα βορειοανατολικά και την Πρεβαλιτάνα (με πρωτεύουσα τη Σκόδρα), στα βορειοδυτικά της χώρας ¹⁰¹³.

Λόγω της γεωγραφικής της θέσης αφενός και αφετέρου ότι στο έδαφός της υπάρχουν αρκετές κοιλάδες ποταμών και περιορισμένη φυσική οχύρωση από οροσειρές, η Βόρεια Μακεδονία αποτελούσε τον «διάδρομο» για τις εισβολές που έφθαναν έως τον ελληνικό χώρο, ενώ ταυτόχρονα και η ίδια δεχόταν αρκετές καταστροφές. Σημαντικότερη από τις εισβολές θεωρείται εκείνη των Αβάρων και των Σλάβων το 586 που έφθασε έως τη Θεσσαλονίκη ¹⁰¹⁴. Με τις αβαρικές και σλαβικές επιθέσεις συσχετίζονται αρκετοί θησαυροί με βυζαντινά νομίσματα. Δύο από αυτούς χρονολογούνται μεταξύ 572/73 και 582/83, ενώ οι περισσότεροι, 10 συνολικά, περιέχουν νομίσματα των ετών 583/84 και 584/85. Άλλοι δύο θησαυροί φθάνουν έως το 586/87 και το 588/89 αντίστοιχα. Αντίθετα, στον 7ο αιώνα (περ. 607/08) χρονολογείται μόνο ένας μικρός θησαυρός με δύο νομίσματα του Φωκά (Bargala A). Οι νομισματικοί θησαυροί που προέρχονται από οχυρά περιλαμβάνουν μόνο χάλκινα νομίσματα, ενώ οι θησαυροί των Στόβων C και Bargala A, οι οποίοι προέρχονται από αστικές εγκαταστάσεις, περιέχουν επίσης χρυσά και αργυρά κοσμήματα ¹⁰¹⁵. Τα παραπάνω ευρήματα ερμηνεύονται ως ενδείξεις για την εξάλειψη του αστικού βίου στη Βόρεια Μακεδονία με συνέπεια τη χρονολόγηση των πυκνότερων σλαβικών εγκαταστάσεων στον ύστερο 6ο αιώνα. Επίσης, για τους ήδη περιορισμένους αυτόχθονες πληθυσμούς εικάζεται ότι είτε διέφυγαν, κυρίως προς τα νότια, είτε παρέμειναν στις εστίες τους και σταδιακά αφομοιώθηκαν από τους Σλάβους ¹⁰¹⁶. Το πιθανότερο ωστόσο είναι ότι η μαζική εγκατάσταση των Σλάβων στη Βόρεια Μακεδονία πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα ¹⁰¹⁷.

1012. Janković, *O slavianizatsii*, 262.

1013. Jarić, *Barbarian Incursions*, 58-59.

1014. Bulić, *Fortifications*, 180. Jarić, *Barbarian Incursions*, 54, 59.

1015. Hadzi-Maneva, *Coin Hoards*, 47-49, 51-52. Janković, *North Illyricum*, 42, 45. Του ίδιου, *O slavianizatsii*, 257-258. Jarić, *Stobi*, 459.

1016. Janković, *North Illyricum*, 45-46, 51. Bulić, *Fortifications*, 179-180. Jarić, *Barbarian Incursions*, 54. Βλ. επίσης, Λεβενιώτης, *Μεσαιωνική Μακεδονία*, 95-96, 99, 104.

1017. Βλ. Panov, *Macedonia*, 77. Λεβενιώτης, *Μεσαιωνική Μακεδονία*, 111.

Συμπληρωματικά προς τα παραπάνω, επισημαίνονται δύο περιπτώσεις απόκρυψης νομισμάτων (θησαυρός της Dobra και του Selce στην περιοχή της Πρίλαπου), οι οποίες συνδέονται με τις σλαβικές επιθέσεις του 547/48 και του 550/51 αντίστοιχα. Με την πρώτη από αυτές ταυτίζεται και η καταστροφή των οχυρώσεων στη Sirinićka Župa¹⁰¹⁸. Επίσης, ορισμένοι μελετητές, λαμβάνοντας υπόψη νομισματικά ευρήματα, υποστηρίζουν ότι το 571 πραγματοποιήθηκε μία μη καταγεγραμμένη στις πηγές σλαβική επιδρομή, με τους εισβολείς να φθάνουν μέσω του Στρυμόνα έως την Αμφίπολη και τη Θεσσαλονίκη. Η επιδρομή αυτή εικάζεται ότι είχε ως συνέπεια τη μόνιμη εγκατάσταση των Σλάβων στον άνω ρου του Στρυμόνα, στην περιοχή του Πέρνικου, όπου τα νομισματικά ευρήματα φθάνουν έως το 576/77¹⁰¹⁹. Από την άλλη πλευρά, σε θέσεις της Βόρειας Μακεδονίας (Dubovac, Prilepac κοντά στην Πρίλαπο, Viničani κοντά στο Titon Veles, Μοναστήρι/Bitola) εντοπίστηκαν ορισμένες «σλαβικές τοξωτές περόνες» (τύπου IA και IB) με πέντε ή επτά εξάρματα, οι οποίες χρονολογούνται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα και έχουν αναλογίες στον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο και την Ανατολική Ευρώπη¹⁰²⁰. Μικρός αριθμός παρόμοιων ευρημάτων έχει επίσης εντοπισθεί στην Αλβανία, στην περιοχή της Κρόιας (Krujë) και της Λισσού (Lezhë)¹⁰²¹.

Ενδιαφέρον ως προς την απαρχή της εγκατάστασης των Σλάβων στη Βόρεια Μακεδονία (όχι ακόμη μαζικής) παρουσιάζει η άποψη σχετικά με την τοποθέτηση από τους Βυζαντινούς στα μέσα του 6ου αιώνα (περί το 550) σλαβικών φρουρών σε ορισμένα σημεία στον άνω ρου του Αξιού και του Bregalnica ή κατά μήκος του Binačka Morava και των παραποτάμων του. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται αφενός σε ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα και αφετέρου στην αναγνώριση σλαβικού έτυμου σε κάποια τοπωνύμια που αναφέρει ο Προκόπιος (ετυμολογία ωστόσο που άλλοι μελετητές απορρίπτουν). Πρόκειται για τα τοπωνύμια *Βέρζανα* και *Λάθουτζα* στη Δαρδανία, *Βράτζιστα* και *Μιλλάρεκα* στην περιοχή της Ναισού και *Κλεσθέσιτα* στην περιοχή της *Καβετζώ*. Ταυτόχρονα, η συμβίωση των Σλάβων με τους Βυζαντινούς στα οχυρά θεωρείται η απαρχή για τη σταδιακή μεταβολή των τοπωνυμίων κατά το β' ήμισυ του 6ου αιώνα¹⁰²².

Μεταξύ των ονομάτων των σλαβικών φύλων, τα οποία καταγράφουν για τον πρώιμο 7ο αιώνα τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, μόλις, ένα, οι Βερζήτες (αναφέρονται με αφορμή την πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 615/16 υπό την καθοδήγηση του φυλάρχου Χάτζωνα), τοποθετείται από τους μελετητές στη Βόρεια Μακεδονία και ειδικότερα στον μεθοριακό με την Ελλάδα χώρο, ακριβέστερα γύρω από τις πόλεις Αχρίδα, Στόβοι (Štip), Πρίλαπος (Prilep), Μοναστήρι (Bitola) και Βελεσσά ή Βυλάζωρα (Titon Veles)¹⁰²³. Στην πρώην Γιουγκοσλαβία επίσης, οι Βερζήτες ταυτίστηκαν με τους φορείς του

1018. Janković, North Illyricum, 42.

1019. Janković, North Illyricum, 46-47. Του ιδίου, O slavianizatsii, 252. Στην ίδια υπόθεση εντάσσεται και ένας νομισματικός θησαυρός στην Πρώτη Ιουστινιανή. Βλ. Ivanišević – Šrehar, Kosovo, 150. Janković, O slavianizatsii, 262.

1020. Katsougiannopoulou, Social Status, 219-231. Janković, O slavianizatsii 253-254 (και εικ. 1), 260, σύμφωνα με τον οποίο οι περόνες αυτές αντανakλούν την πορεία των σλαβικών επιθέσεων προς τα νότια μεταξύ 578 και 584.

1021. Janković, O slavianizatsii 253-254, 278.

1022. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 4, 120-123. Janković, North Illyricum, 50-51. Για την απόρριψη του σλαβικού έτυμου, βλ. Beševliev, *Kastellnamen*, 1-2.

1023. Lemerle, *Miracles*, (179) 175: *Εγένετο τοίνυν, ως εἴρηται, ἐπὶ τῆς τοῦ ἐν ὀσίᾳ τῆ μνήμῃ ἐπισκοπῆς Ἰωάννου, τῶ τῶν Σκλαβίνων ἐπαρθῆναι ἔθνος, πλῆθος ἄπειρον συναχθὲν ἀπὸ τε τῶν Δρουγουθιτῶν, Σαγουδατῶν, Βελεγεζήτων, Βαίοννητῶν, Βερζήτων καὶ λοιπῶν ἐθνῶν...* Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, 74, 83. Panov, Macedonia, 77-78. Λεβενιώτης, *Μεσαιωνική Μακεδονία*, 120-123, όπου και οι απόψεις για την ετυμολογία του συγκεκριμένου φυλετικού ονόματος. Για την ταύτιση των *Σκλαβινῶν τῆς Βελζητίας* είτε με τους Βερζήτες είτε (πιθανότατα) με τους Βελεγεζήτες της Θεσσαλίας, βλ. Λεβενιώτης, *ὁ.π.*, 129-130.

πολιτισμού Komani–Kruja¹⁰²⁴, ο οποίος όμως δεν σχετίζεται με τους Σλάβους, αλλά με αυτόχθονες βυζαντινούς πληθυσμούς στην ευρύτερη περιοχή της Αχρίδας¹⁰²⁵. Όσον αφορά στην ισχύ και την επιρροή του συγκεκριμένου φύλου, είναι άποψη η άποψη περί «του πρώτου σλαβικού κράτους που ιδρύθηκε στην κεντρική Μακεδονία». Από την άλλη πλευρά, η θέση ότι «οι Βερζήτες αναγνώριζαν ήδη από τον 7ο και με βεβαιότητα τον 8ο αιώνα πλήρως τη βυζαντινή αυτοκρατορική κυριαρχία»¹⁰²⁶ θα πρέπει να διασαφηνισθεί περαιτέρω, ειδικότερα σε ό,τι αφορά στις απαρχές αυτής της σχέσης και στο πλαίσιο των λεγόμενων *Σκλαβηνιών*, μία εκ των οποίων αποτελούσαν και οι Βερζήτες.

Το περιεχόμενο της λέξης *Σκλαβηνία* στις βυζαντινές πηγές, η οποία αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη στον πρώιμο 7ο αιώνα και μετέπειτα από τον Θεοφάνη στον πρώιμο 9ο αιώνα¹⁰²⁷, αποτελεί πεδίο διαμάχης μεταξύ των μελετητών. Αν και στην περίπτωση της μαρτυρίας του Θεοφάνη οι μελετητές συμφωνούν πως πρόκειται για βυζαντινή διοικητική ενότητα με σλαβικό πληθυσμό, σε εκείνη του Σιμοκάττη υπάρχει διχογνωμία εάν η λέξη έχει γεωγραφική έννοια (γεωγραφικός χώρος που κατοικείται από Σλάβους)¹⁰²⁸ ή επέχει θέση επιθέτου (*σλαβική*, και στο συγκεκριμένο απόσπασμα *σλαβικό πλήθος*)¹⁰²⁹. Κατά την άποψή μας, η λέξη χρησιμοποιείται από τον Σιμοκάττη ως δηλωτικό γεωγραφικού χώρου και είναι αντίστοιχη με λέξεις όπως *ή Ρωμαϊκή* ή *ή Σκυθική* που εντοπίζονται σε άλλες πρώιμες βυζαντινές πηγές. Υπό αυτή την οπτική, αναζητώντας την έννοια της *Σκλαβηνίας*, εκτιμούμε ότι για τη μαρτυρία του Σιμοκάττη ορθότερος είναι ο ορισμός που προτείνει ο Ε. Χρυσός, πως πρόκειται για «μία συγκεκριμένη περιοχή, όπου οι Σλάβοι ζούσαν αυτόνομοι ή ανεξάρτητοι με τις δικές τους φυλετικές πολιτικές δομές, οργανωμένοι και ευρισκόμενοι όχι μόνο πέρα από τη δικαιοδοσία των αυτοκρατορικών αξιωματούχων, αλλά και εκτός της βυζαντινής επικράτειας»¹⁰³⁰. Αντίθετα, με βάση τα δεδομένα του 9ου αιώνα, τα οποία καταγράφει ο Θεοφάνης, όταν αρκετοί Σλάβοι ζούσαν οργανωμένα εντός των βυζαντινών εδαφών, η *Σκλαβηνία* «αποτελούσε αυτόνομη περιοχή, με δική της φυλετική οργάνωση και ηγεμόνα, εντός της αυτοκρατορίας και υπό την επικυριαρχία της»¹⁰³¹.

Όσον αφορά σε εκστρατείες, τις οποίες διεξήγαγαν βυζαντινοί αυτοκράτορες εναντίον των *Σκλαβηνιών*, κατά την άποψή μας, την περιοχή της Βόρειας Μακεδονίας (η *Σκλαβηνία* των Βερζητών) αφορούσε μόνο εκείνη του Κωνσταντίνου Ε΄ το 758/59, η οποία οδήγησε στην υποταγή των *Σκλαβηνιών* στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο¹⁰³². Είναι πιθανό ωστόσο ότι οι Βερζήτες αναγνώρισαν νωρίτερα την βυζαντινή επικυριαρχία, μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Θεσσαλονίκης μεταξύ 676 και 678 από σλαβικά φύλα που διαβιούσαν στην ελληνική Μακεδονία και την επιτυχή εκστρατεία του

1024. Βλ. Λεβενιώτης, Μεσαιωνική Μακεδονία, 122.

1025. Για τον πολιτισμό Komani–Kruja, βλ. Filiposki, Komani–Kruje Settlements, 67–80. Nallbani, North Albania, 311–346. Dzino, *Identity Transformations*, 84–87, 160.

1026. Λεβενιώτης, Μεσαιωνική Μακεδονία, 123–124.

1027. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VIII, 5. 10, 293: *κατά τῆς Σκλαυηνίας πληθῦος στρατοπεδεύεσθαι*. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 486, (809/10): *Τούτῳ τῷ ἔτει Νικηφόρος μετὰ τὰς ἀθέους ὑπεξελεύσεις τὰ στρατεύματα πάντη ταπεινώσαι σκεψάμενος Χριστιανούς ἀποικίας ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαυηνίας γενέσθαι προσέταξεν, τὰς δὲ τούτων ὑποστάσεις πιπράσκεισθαι*.

1028. Curta, *Ethnic Adjectives*, 85–98. Του ιδίου, *Sklavinia*, 4–15. Βλ. επίσης, Chrysos, *Byzantine sovereignty*, 130–134.

1029. Gkoutzioukostas, “Sklavenia”, 1–12. Βλ. επίσης, Λεβενιώτης, Μεσαιωνική Μακεδονία, 104.

1030. Chrysos, *Byzantine sovereignty*, 124.

1031. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις, 83, 85.

1032. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 430: *τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαυηνίας ἡγχαλώτευσεν καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχειρίους ἐποίησεν*. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις, 89. Panov, *Macedonia*, 81.

Κωνσταντίνου Δ΄ εναντίον τους το 678¹⁰³³. Με την εξέλιξη αυτή σχετίζεται ίσως και η παρουσία του επισκόπου των Στόβων στην Έκτη Οικουμενική Σύνοδο το 680–681 στην Κωνσταντινούπολη¹⁰³⁴. Μικρός αριθμός Σλάβων εποίκων πιθανόν εγκαταστάθηκε περί το 678/85 στη Βόρεια Μακεδονία ως τμήμα ενός μικτού λαού υπό την καθοδήγηση του Βούλγαρου Κούβερ. Στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* ο μικτός αυτός λαός, αποτέλεσμα τοπικής εθνογένεσης στην ελεγχόμενη από τους Αβάρους Δεύτερη Παννονία, εμφανίζεται με «ρωμαϊκή συνείδηση». Επισημαίνουμε ωστόσο, ότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα, από τα οποία να προκύπτει ότι κατά την περίοδο εκείνη υπήρξε ένα κύμα σλαβικής μετανάστευσης στην περιοχή, όπως συμβαίνει στη περίπτωση της Σερβίας και της Βουλγαρίας, ούτε κάποιος διακριτός υλικός πολιτισμός, ο οποίος να συσχετίζεται με τη βραχεία παρουσία των «Σερμησιάνων» του Κούβερ στη Βόρεια Μακεδονία¹⁰³⁵. Με τους «Σερμησιάνους» έχει συσχετισθεί μόνο ο θησαυρός του Vrap στην Αλβανία, ο οποίος περιέχει αντικείμενα νομαδικού χαρακτήρα, παρόμοια με τα αβαρικά. Λόγω αυτών των ευρημάτων εικάζεται ότι προς τα εκεί διέφυγαν τα κατάλοιπα των «Σερμησιάνων» μετά την αποτυχία του Κούβερ να κυριεύσει τη Θεσσαλονίκη¹⁰³⁶. Η επιβίωση των αυτοχθόνων βυζαντινών πληθυσμών ή του βυζαντινού ελέγχου μετά τη σλαβική εγκατάσταση αναζητείται αφενός στα ευρήματα του πολιτισμού Komani–Kruja και αφετέρου σε εκείνα των βυζαντινών οχυρών. Στην πρώτη κατηγορία συγκαταλέγονται το κοιμητήριο του Komani στην Αχρίδα και οι ταφές στη νησίδα Golem–Grad στην Πρέσπα, όπου εντοπίστηκαν βυζαντινά κοσμήματα και νομίσματα του Κωνσταντίνου Δ΄ (668–685). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν νομισματικά ευρήματα του Ηρακλείου και του Κώνσταντα Β΄ (642–668) στο Valandono και στο Selce, του Ιουστινιανού Β΄ στην ακρόπολη του Κοπυη, καθώς και τα βυζαντινής προέλευσης αντικείμενα στο οχυρό του Debrešte κοντά στην Πρίλαπο, τα οποία χρονολογούνται στον 7ο αιώνα¹⁰³⁷.

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια για την αρχική φάση της σλαβικής εγκατάστασης στη Βόρεια Μακεδονία είναι περιορισμένα. Σε γενικές γραμμές, οι ημιυπόγειες κατοικίες (πρώιμες ή μεταγενέστερες) είναι τετράγωνα ή ορθογώνια, με ξύλινα τοιχώματα και στέγη, καθώς και δάπεδο από συμπιεσμένο χώμα. Στη χειροποίητη κεραμική, η οποία φέρει προσμίξεις, διακρίνονται συνήθως δύο τύποι κοίλων αγγείων με διαφοροποιήσεις ως προς το ύψος¹⁰³⁸. Μόλις δύο αγγεία εντοπίστηκαν στο στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά στα Bargala, το οποίο χρονολογείται στο 585/86 με βάση έναν νομισματικό θησαυρό. Το ένα αγγείο είναι τύπου Πράγας ενώ το σφαιρικό είναι όμοιο με εκείνο της Πρώτης Ιουστινιανής και προσιδιάζει σε ευρήματα του Πένκοβκα. Στα μέσα του 7ου αιώνα χρονολογούνται κάποια ακόμη αγγεία σε αργό τροχό, τα οποία φέρουν κτενωτή

1033. Lemerle, *Miracles*, I, όπως η 1035 πιο κάτω (230-282) 208-221. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις, 87. Panov, Macedonia, 79, σύμφωνα με τον οποίο η εκστρατεία αυτή σταθεροποίησε τον βυζαντινό έλεγχο επί της Εγνατίας οδού.

1034. Panov, Macedonia, 79.

1035. Lemerle, *Miracles*, I (285), 228: *Ἐξ ἐκείνου οὖν ἐπιμιγέντες μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν, καὶ παιδοποιησάντων ἀπ' ἀλλήλων, καὶ λαοῦ ἀπίρου καὶ παμπόλλου γερονότου, παῖς δὲ παρὰ πατρός ἕκαστος τὰς ἐνεγκαμένους παρειληφτότων καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἡθῶν τῶν Ῥωμαίων...* Για το λεγόμενο «επεισόδιο του Κούβερ», βλ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Κούβερ, 67-87. Της ίδιας, Εκστρατεία, 113-124. Αναγνωστάκης, «Περιοσίσις λαός», 325-346. Panov, Macedonia, 80. Λεβενιώτης, Μεσαιωνική Μακεδονία, 120-121. Καρδαράς, *Αβαροι*, 177-179 (*Avars*, 136-137).

1036. Βλ. Καρδαράς, *Αβαροι*, 189, υποσ. 550 (*Avars*, 148, υποσ. 67).

1037. Babić, Report, 127-128. Hadzi-Maneva, Coin Hoards, 51 (η πέμπτη ομάδα θησαυρών στη Βόρεια Μακεδονία). Špehar, *Centralni Balkan*, 226, 238. Bulić, Fortifications, 185.

1038. Risteski, Srednovekovii naodi, 423.

διακόσμηση¹⁰³⁹. Στην ευρύτερη περιοχή του Άνω Bregalnica, κεραμική τύπου Πράγας του 7ου αιώνα προέρχεται από το Karaorman και όστρακα τεφροδόχου του 7ου αιώνα από τη θέση Kazandžijska Mala στους Στόβους. Στο Berono επίσης εντοπίστηκε αποθηκευτικός λάκκος με όστρακα χειροποίητης κεραμικής του 7ου και 8ου αιώνα¹⁰⁴⁰. Στη θέση Gradiste, κοντά στον οικισμό Debrešte (περιοχή της Πρίλαπου), παρατηρούνται ίχνη σλαβικής εγκατάστασης εντός του βυζαντινού οχυρού και ταυτόχρονα επιδράσεις της βυζαντινής κεραμικής στην αντίστοιχη σλαβική. Μεταξύ των ευρημάτων της τελευταίας υπάρχει και ένα «σλαβικό τηγάνι»¹⁰⁴¹. Τρεις «σλαβικές τοξωτές περόνες» προέρχονται από τον νότο της Βόρειας Μακεδονίας (Prilepac, Viničani, Μοναστήρι)¹⁰⁴².

Τα σημαντικότερα πρώιμα σλαβικά ευρήματα εντοπίστηκαν στην περιοχή της Σκούπι, η οποία, έπεσε στα χέρια των εισβολέων στις αρχές του 7ου αιώνα, ταυτόχρονα με την Πρώτη Ιουστινιανή¹⁰⁴³. Οι ανασκαφές στη θέση Skorje-Zajchev Rid έφεραν στο φως μία πρώιμη μεσαιωνική εγκατάσταση με τέσσερις φάσεις, η οποία χρονολογείται από τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου έως τα τέλη του 7ου/πρώιμο 8ο αιώνα. Στην πρώτη και νεότερη χρονολογικά φάση ανήκει μία ημιυπόγεια κατοικία διαστάσεων 3,1x2,8 μ., η οποία είχε είσοδο στα ανατολικά, φούρνο στα δυτικά και εξωτερικά στηριζόταν σε κατάλοιπα κατεστραμμένης κατασκευής της ύστερης Αρχαιότητας. Στη δεύτερη φάση ανήκουν πέντε χριστιανικές ταφές και στην τρίτη φάση (πρώιμος 7ος αιώνας) μία ημιυπόγεια κατοικία με διαστάσεις 3x2,3 μ., που είχε είσοδο και φούρνο σε όμοια θέση με την προηγούμενη. Τα ξύλινα τοιχώματα της ημιυπόγειας στηρίζονταν επάνω σε κατάλοιπα παλαιότερης κατασκευής, ενώ στις γωνίες και στο μέσον των τοιχωμάτων υπήρχαν υποστυλώματα με διάμετρο 18 έως 25 εκ. Στην κεραμική αυτής της φάσης συγκαταλέγονται ευρήματα τόσο της ύστερης Αρχαιότητας, όσο και τραχιά σλαβική κεραμική με προσμίξεις. Τέλος, η τέταρτη και παλαιότερη φάση περιλαμβάνει ευρήματα από κτίσματα, κεραμική, νομίσματα κ.ά. της ύστερης Αρχαιότητας και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 6ου αιώνα¹⁰⁴⁴. Επιπλέον, στη θέση Kluchka-Khipodrom η πρώιμη μεσαιωνική εγκατάσταση περιείχε κεραμικά ευρήματα της ύστερης Αρχαιότητας, καθώς και τροχήλατη σλαβική κεραμική με προσμίξεις, η οποία χρονολογείται στον 7ο/8ο αιώνα. Η κεραμική αυτή χαρακτηρίζεται ως «σλαβο-βυζαντινή» και υποδηλώνει συμβίωση πληθυσμών¹⁰⁴⁵. Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω θέσεων, όπως και στην περίπτωση του Gradište, ή σε άλλες μεταγενέστερες περιπτώσεις, είναι η ταυτόχρονη παρουσία βυζαντινής κεραμικής και «σλαβο-βυζαντινών» εργαστηρίων στο πλαίσιο της συμβίωσης διαφορετικών πληθυσμών. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η εξέλιξη αυτή, ως επακόλουθο του σλαβικού εποικισμού, διακρίνεται αρχικά στον χώρο του Κάτω Δούναβη και αργότερα στα κεντρικά Βαλκάνια¹⁰⁴⁶.

1039. Beldedovski, Slovenski materijalni, 183. Janković, North Illyricum, 47-48. Του ίδιου, O slavianizatsii, 257, 259 (εικ. 4.16-22 και 26-27), 275.

1040. Beldedovski, Slovenski materijalni, 183. Bulić, Fortifications, 184-185. Janković, O slavianizatsii, 259 (εικ. 4.25).

1041. Babić, Report, 128. Risteski, Srednovekovii naodi, 420, 425.

1042. Janković, O slavianizatsii, 253-254 (και εικ. 1.13, 19-20).

1043. Στο ίδιο, 259.

1044. Risteski, Srednovekovii naodi, 416-418 (και εικ. 3). Βλ. επίσης, Janković, North Illyricum, 48, και O slavianizatsii, 257.

1045. Risteski, Srednovekovii naodi, 418-419 (και εικ. 4-5).

1046. Στο ίδιο, 415, 423, 425.

Γ5.1. Οι σλαβικές επιθέσεις και το περίγραμμα των ευρημάτων

Η ιστοριογραφική προσέγγιση των πρώιμων Σλάβων στη Σερβία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ακολούθησε σε γενικές γραμμές το πλαίσιο που προαναφέρθηκε στο σχετικό με την Κροατία κεφάλαιο, καθώς και η Σερβία αποτελούσε τμήμα της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας. Στη σύγχρονη έρευνα στη Σερβία, η παρουσία των Σλάβων στον Μέσο Δούναβη και τη Βοϊβοντίνα κατά την ουννική περίοδο εξακολουθεί να έχει ορισμένους υποστηρικτές, όπως κατ' επέκταση και η «θεωρία του Δούναβη» (εθνογένεση των Σλάβων στην Παννονία). Όσον αφορά στην εξέταση των πρώιμων σλαβικών επιθέσεων και την πορεία που ακολούθησαν, οι Σέρβοι μελετητές έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στη μελέτη του νομισματικού υλικού. Μεγάλο ενδιαφέρον επίσης και πλούσια επιστημονική παραγωγή υπήρξε αναφορικά με τις συνθήκες της καθόδου και εγκατάστασης των Σέρβων στη δυτική Βαλκανική. Αξίζει να σημειωθεί ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα που έχουν έλθει στο φως στη Σερβία έχουν μεταβάλλει ριζικά τα παλαιότερα ερευνητικά δεδομένα¹⁰⁴⁷. Παρ' όλα αυτά, και στη Σερβία, όπως ευρύτερα στη Βαλκανική, ο 6ος και ο 7ος αιώνας εξακολουθούν να παραμένουν λιγότερο γνωστοί συγκριτικά με τους Μέσους Χρόνους. Ένα σημαντικό ζήτημα σε σχέση με τα αρχαιολογικά ευρήματα αυτών των αιώνων στη Σερβία είναι η απουσία –με ελάχιστες εξαιρέσεις– κοιμητηρίων με καύσεις. Επιπλέον, δεν είναι ευδιάκριτη η εικόνα της μετάβασης από τις καύσεις στους ενταφιασμούς, όπως για παράδειγμα στην Κροατία και τη Βουλγαρία¹⁰⁴⁸.

Οι περιοχές της Σερβίας, ως τμήμα του Ιλλυρικού, δέχθηκαν πολυάριθμες εισβολές κατά την περίοδο μεταξύ 518 και 552 από τους Σκλαβηνούς και τους Άντες και μετά το 576/77 μόνο από τους Σκλαβηνούς. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, «στο Ιλλυρικό και σε ολόκληρη τη Θράκη, από το Ιόνιο μέχρι τα προάστεια της Κωνσταντινούπολης, περιοχή όπου βρίσκεται η Ελλάδα και η Χερρόνησος, οι Ούννοι, οι Σκλαβηνοί και οι Άντες, σχεδόν κάθε χρόνο από τότε που ο Ιουστινιανός ανέλαβε την εξουσία, προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στους ανθρώπους αυτών των περιοχών. Νομίζω ότι σε κάθε εισβολή σκότωναν ή έπειρναν αιχμαλώτους πάνω από 200.000 ανθρώπους, έτσι ώστε οι περιοχές αυτές να μοιάζουν με σκυθική ερημία». Συχνές επιδρομές Βουλγάρων, Αντών και Σκλαβηνών αναφέρει και ο Ιορδάνης¹⁰⁴⁹.

1047. Βλ. Baratte, *Témoignages archéologiques*, 163-180.

1048. Špehar, *Remarks to Christianisation*, 83. Του ιδίου, *Centralni Balkan*, 103-104, 108, 153, 228, 238. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 91.

1049. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, XVIII, 20-21, 114-115: *Ιλλυριούς δὲ καὶ Θράκην ὅλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντινῶν προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιωτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὐννοῖ τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτη ἀνθρώπους. Πλέον γὰρ ἐν ἐκάστη ἐσβολῇ οἶμαι ἢ κατὰ μυριάδας εἴκοσιν εἶναι τῶν τε ἀνηρημένων καὶ ἡνδραποδισμένων ἐνταῦθα Ῥωμαίων, <ὥστε> τὴν Σκυθῶν ἐρημίαν ἀμέλει ταύτης πανταχόσε τῆς γῆς ξυμβαίνειν <εἶναι>» XXI, 26-29, 132-133· XXIII, 6, 141-142. Του ιδίου, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 2, 353-354. Jordanes, *Romana*, 388, 52: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum. que si quis scire cupit, annales**

Πριν την έναρξη του πολέμου εναντίον των Βανδάλων το 533, ο Ιουστινιανός επιχείρησε να ανακόψει τις επιθέσεις των Σλάβων νότια του Κάτω Δούναβη, οι οποίες συνέπεσαν χρονικά με εκείνες άλλων λαών. Εκτός από τον στρατηγό Χιλβούδιο (βλ. εν. Γ6.1) με επιτυχία αντιμετώπισε τους Σκλαβηνούς το 529 και ο Μούνδος, *magister militum* του Ιλλυρικού. Ο Μούνδος, ο οποίος πέτυχε νίκη και εναντίον των Κουτριγούρων το 530, έχασε τη ζωή του το 536 πολεμώντας τους Γότθους στη Δαλματία¹⁰⁵⁰. Η επίθεση μεγάλου αριθμού Σκλαβηνών νότια του Δούναβη το 545/46, συνοδεύθηκε από λεηλασίες και αιχμαλωσία πολυάριθμων κατοίκων. Εναντίον τους κινήθηκαν οι Έρουλοι υπόσπονδοι, οι οποίοι εκδίωξαν τους Σλάβους και ελευθέρωσαν τους αιχμαλώτους¹⁰⁵¹. Την επίθεση αυτή ακολούθησε η συμμαχία του Βυζαντίου με τους Άντες¹⁰⁵². Η επιδρομή των Σλάβων το 547/48 σε ολόκληρο το Ιλλυρικό έως την Επίδαμνο (Δυρράχιο) επέφερε την κατάληψη πολλών οχυρών και την αιχμαλωσία πληθυσμού. Οι δυνάμεις που στάθμευαν στο Ιλλυρικό τους ακολούθησαν με 15.000 άνδρες, δίχως ωστόσο να τους επιτεθούν¹⁰⁵³.

Η επόμενη εισβολή στο Ιλλυρικό χρονολογείται το 550/51, όταν ένα τμήμα Σλάβων, «που όμοιό του δεν είχε φανεί πριν στα βυζαντινά εδάφη», πέρασε τον Δούναβη και έφθασε στα περικόχωρα της Ναϊσσού, με σκοπό να κατέλθει νοτιότερα και να κυριεύσει τη Θεσσαλονίκη. Σε κοντινή απόσταση ωστόσο, στη Σερδική (Σόφια), βρισκόταν ο στρατηγός Γερμανός, ο οποίος, ενώ προετοιμαζόταν να κινηθεί προς την Ιταλία, έλαβε εντολή να απωθήσει τους Σλάβους. Εξαιτίας της φήμης του Γερμανού ως νικητή των Αντών το 518, οι επιδρομείς διέφυγαν προς τη Δαλματία «περνώντας όλα τα βουνά του Ιλλυρικού»¹⁰⁵⁴. Η επιδρομή αυτή έπληξε στη συνέχεια σημαντικό τμήμα των Βαλκανίων¹⁰⁵⁵. Μεγάλη και ιδιαίτερα καταστρεπτική σλαβική επίθεση στο Ιλλυρικό καταγράφεται και για το έτος 551/52, μετά την οποία οι Σλάβοι, με την υποστήριξη των Γεπιδών, διαπεραιώθηκαν με τη λεία και τους αιχμαλώτους τους στη βόρεια όχθη του Δούναβη. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Ιουστινιανό να συνάψει συμμαχία με τους Γεπίδες¹⁰⁵⁶. Μετά το 576/77, η μεγαλύτερη εισβολή ανεξάρτητων σλαβικών φύλων είναι εκείνη των ετών 581-584 που καταγράφεται

---

consulumque seriem revolvat sine fastidio repperietque dignam nostri temporis rem publicam tragydiae. Comşa, Betrachtungen, 65. Prikhodniuk, Vizantiia, 135. Curta, Jordanes, 331. Του ιδίου, *Slavs*, 78-79. Barford, *Early Slavs*, 50. Λουγγής, *Ιουστινιανός*, 294. Ziemann, *Entstehung*, 87, 95. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 152. Καρδαράς, *Άντες*, 85-86.

1050. Marcellinus Comes, *Chronicon* (530), 103: *Mundo Illyricianae utriusque militiae ductor dudum Getis Illyricum discursantibus primus omnium Romanorum ducum incubuit eosque haut paucis eorum interemptis fugavit. his autem deinde consulibus idem dux audaciae suae secundus in Thraciam quoque advolans praedantes eam Bulgares felicior pugnant cecidit, quingentis eorum in proelio trucidatis.* Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, V, 5, 1-11, 25-26 και 7, 1-8, 32-34. Vasić, *Mésie Première*, 42-43. Mazal, *Justinian I.*, 183, 185. Ziemann, *Entstehung*, 90. Καρδαράς, *Νομαδικοί λαοί*, 84. Sarantis, *Balkan Wars*, 51-60.

1051. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 13, 24-25, 353. Sarantis, *Justinianic Herules*, 378, 385. Του ιδίου, *Balkan Wars*, 278.

1052. Βλ. εν. Γ2.2.

1053. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 29, 1-3, 423. Petrović, *Terrestrial Communications*, 277, και υποσ. 1019, όπου η συζήτηση για τη διενέργεια των επιδρομών του 547/48 και του 550/51 από τους Σλάβους της Βλαχίας ή της Παννονίας (κατά την άποψή μας, οι πρώτοι). Sarantis, *Balkan Wars*, 278, 285. Με την επίθεση του 547/48 έχει συνδεθεί η καταστροφή δύο οχυρών στο Κόσοβο (Zidinac και Rimsko Gradište). Βλ. Janković, *North Illyricum*, 40.

1054. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40, 1-7, 475-477. Petrović, *Terrestrial Communications*, 277. Sarantis, *Balkan Wars*, 279.

1055. Βλ. εν. Γ6.1.

1056. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 25, 1-6, 623-624. Sarantis, *Balkan Wars*, 279. Για το διάστημα μεταξύ 548 και 552, οι νομισματικοί θησαυροί δείχνουν εξίσου εισβολές στο ανατολικό Ιλλυρικό. Βλ. Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 152.

από τον Ιωάννη Εφέσου¹⁰⁵⁷, ενώ άλλες σλαβικές επιθέσεις πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με τους Αβάρους¹⁰⁵⁸. Οι τελευταίοι είχαν έντονη επιθετική δραστηριότητα στον χώρο της σημερινής Σερβίας, και ευρύτερα της δυτικής Βαλκανικής, από την εποχή της πρώτης πολιορκίας του Σιρμιού το 568 έως και τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου¹⁰⁵⁹.

Ο σλαβικός εποικισμός στη Σερβία κατά τον 6ο και 7ο αιώνα φαίνεται ότι υπήρξε πυκνότερος στη νότια όχθη του Κάτω Δούναβη συγκριτικά τόσο με το κεντρικό και το νότιο τμήμα της χώρας (με το μεγαλύτερο μέρος των εγκαταστάσεων στην κοιλάδα του Μοράβα), όσο και τη Βοϊβοβνίνα. Εκτός από τις ανοικτές εγκαταστάσεις κοντά σε ποταμούς και σε σημεία επικοινωνίας μεταξύ κοιλάδων και λόφων, σημαντικά ευρήματα παρατηρούνται και κοντά σε προγενέστερες βυζαντινές οχυρώσεις (μετέπειτα και εντός αυτών), όπου οι Σλάβοι συνάντησαν τα στοιχεία του ρωμαϊκού/βυζαντινού πολιτισμού και τα χαρακτηριστικά της μόνιμης εγκατάστασης, π.χ. τη χρήση λίθων και πλίνθων στην κατασκευή των οικιών¹⁰⁶⁰. Οι πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις στη Σερβία ακολουθούν το σύνθηρες πρότυπο κι έχουν μικρό μέγεθος, κατά κανόνα λιγότερες από 10 κατοικίες σε κάθε οικισμό. Οι κατοικίες ήταν μονόχωρες, τετράγωνες ή ορθογώνιες, και διακρίνονται σε ισόγειες και ημιυπόγειες. Οι τελευταίες είχαν συχνά μικρές διαστάσεις και βάθος κατά μέσο όρο περίπου 50 εκ. Τα τοιχώματα κατασκευάζονταν είτε από πλέγμα κλαδιών και πηλό, είτε από κορμούς δέντρων (ή σανίδες) ενώ η στέγη καλυπτόταν με άχυρο ή ξύλα. Το δάπεδο των κατοικιών ήταν διαμορφωμένο από χώμα ή πηλό, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έφερε επίστρωση από παλαιούς πλίνθους. Σε μία γωνία ή δίπλα σε τοίχωμα υπήρχε λίθινος ή πήλινος φούρνος (κυκλικός, σε σχήμα πετάλου ή ορθογώνιος). Παρατηρούνται επίσης και άλλες κατασκευές, όπως εργαστήρια ή εξωτερικοί φούρνοι για το ψήσιμο του ψωμιού¹⁰⁶¹.

Τα ευρήματα αυτών των εγκαταστάσεων αφορούν κυρίως στην κεραμική και στις «σλαβικές τοξωτές περόνες». Η πρώιμη σλαβική κεραμική, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις μιμείται βυζαντινούς τύπους, είναι κατά κανόνα χειροποίητη και μικρότερο μέρος της κατασκευασμένο σε αργό τροχό. Η χειροποίητη κεραμική περιλαμβάνει αγγεία τραχιά και με παχύτερα τοιχώματα, ενώ ο πηλός είναι φτωχός ποιοτικά και αναμεμιγμένος με χαλίκια. Ο συνηθέστερος τύπος είναι τα μικρού μεγέθους ωσειδή αγγεία, με ύψος 15–30 εκ. Δίπλα σε αυτά απαντούν γαβάθες, κύπελλα, «σλαβικά τηγάνια» κ.ά. Αρκετά είναι και τα αμφικωνικά αγγεία σε διάφορα μεγέθη με έξω νεύον χείλος. Τα χειροποίητα αγγεία είναι κυρίως αδιακόσμητα και ενίοτε φέρουν είτε ευθείες ή κυματιστές γραμμές είτε εμπιέσεις στο χείλος. Η τροχήλατη κεραμική έχει πιο λεπτά τοιχώματα και φέρει συχνότερα κτενωτή διακόσμηση¹⁰⁶². Οι «σλαβικές τοξωτές περόνες» εντοπίζονται στη Σερβία σχεδόν αποκλειστικά σε θέσεις του Κάτω Δούναβη, ιδιαίτερα μεταξύ

1057. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 25, 248–249: *Anno 3o mortis Iustini regis et regni victoris Tiberii populus maledictus Sclavinorum egressi Hellada totam et regiones Thessalonicae et totius Thraciae percurrerunt, et urbes et castra multa expugnauerunt, et terram vastaverunt et incenderunt et captivos ex ea abduxerunt et in ea dominati sunt, et in ea ut in sua dominorum modo iam tempus quattor annorum impavide considunt*. Curta, *Slavs*, 92. Barford, *Early Slavs*, 61. Καρδαράς, *Αβάροι*, 62.

1058. Βλ. εν. Β5.1.

1059. Καρδαράς, *Αβάροι*, 49–114 (*Avars*, 30–79).

1060. Špehar, Remarks to Christianisation, 75. Του ιδίου, *Centralni Balkan*, 93–94, 153–154, 228–229, 238. Bulić, Fortifications, 214. Bugarski – Radišić, Central Balkans, 94, 98–99. Vranešević – Špehar, Visual Culture, 36.

1061. Špehar, Remarks to Christianisation, 75. Του ιδίου, *Centralni Balkan*, 94–95, 228, 238.

1062. Špehar, Remarks to Christianisation, 75, 83. Του ιδίου, *Centralni Balkan*, 151–152, 154, 228, 238. Bugarski – Radišić, Central Balkans, 93.

των Σιδηρών Πυλών και των εκβολών του Timok. Ορισμένες από αυτές προέρχονται από οχυρά ή από ανοικτές εγκαταστάσεις (Dubovac, Kladovo, Diana ή Πόντες και δύο στη Velesnica), ενώ άλλες αποτελούν μεμονωμένα ευρήματα (Korbovo, Άκυς/Prahovo, Novi-Banovci). Νοτιότερα, δύο αντίστοιχα ευρήματα προέρχονται από την Πρώτη Ιουστινιανή και συσχετίζονται με τους Σκλαβηνούς αλλά και τους Άντες υπόσπονδους του Βυζαντίου¹⁰⁶³. Ακόμη, αρκετά άλλα ευρήματα σχετίζονται με ποικίλες δραστηριότητες, όπως την επεξεργασία του μετάλλου (πένες και σφυριά) ή του μαλλιού (αμφικωνικοί ή σφαιρικοί πήλινοι σφόνδυλοι) και το άλεσμα των δημητριακών (μυλόπετρες)¹⁰⁶⁴. Από την άλλη πλευρά, σε διάφορες θέσεις του σερβικού χώρου απαντούν ευρήματα από το αβαρικό χαγανάτο, ιδιαίτερα ιμάντες και πόρπες ζώνης του 7ου αιώνα. Ορισμένα ευρήματα αφορούν σε κοσμήματα βυζαντινής προέλευσης, τα οποία είχαν διαδοθεί και στο αβαρικό χαγανάτο, όπως ένα χρυσό πυραμιδόσχημο ενώτιο «τύπου Szegvár» που φέρει κοκκίδωση και χρονολογείται μεταξύ 620/30 και 650 ή τα ενώτια σε σχήμα ημισελήνου¹⁰⁶⁵.

Γ5.2. Οι σλαβικές εγκαταστάσεις στη Βοϊβοντίνια

Εξετάζοντας τις πρώιμες σλαβικές εγκαταστάσεις που ήλθαν στο φως στη σημερινή Σερβία, μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένες γεωγραφικές ζώνες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Μία από αυτές είναι η Βοϊβοντίνια, βόρεια του Κάτω Δούναβη, με τις επιμέρους περιοχές της, όπου ο σλαβικός εποικισμός είναι προγενέστερος της κατάρρευσης του βυζαντινού *limes* και σχετίζεται με προϋπάρχουσες γεπιδικές εγκαταστάσεις. Σημειώνουμε ότι η Βοϊβοντίνια πέρασε το 568 από τον έλεγχο των Γεπιδών στο αβαρικό χαγανάτο, ωστόσο, γεπιδικά κατάλοιπα συνέχισαν να επιβιώνουν σε αυτό. Τρεις από τις εννέα εγκαταστάσεις της περιοχής, το Kolut-Baćan, το Kolut-Ritska dolina και το Apatin-Magareći-mlin, εντοπίστηκαν στη δυτική Bačka (στα παραδουνάβια σύνορα Σερβίας-Κροατίας), ενώ άλλες τέσσερις, το Horgoš, το Gunaroš-PG Pobeda, η Turija-Podbara και το Padej-Višnjevača, στην ανατολική Bačka και το δυτικό Βανάτο, κοντά στον ποταμό Τισσό. Οι δύο τελευταίες, το Dubovac και το Pančevo-Livade, βρίσκονται στη βόρεια όχθη του Κάτω Δούναβη, εντός του δυτικού Βανάτου. Σε αυτές τις εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν κατοικίες με βάθος από 70 εκ. έως δύο μέτρα, οι οποίες έφεραν εστία ή φούρνο (λίθινο ή πήλινο), αποθηκευτικοί λάκκοι και χειροποίητη ή τροχήλατη κεραμική, η οποία έχει συσχετισθεί με τους πρώιμους Σλάβους. Οι παλαιότερες εγκαταστάσεις, ήδη από την ουννική περίοδο στα μέσα του 5ου αιώνα, είναι του Horgoš και του Gunaroš. Μετά το 460 και έως την έλευση των Αβάρων το 568 χρονολογούνται οι δύο εγκαταστάσεις κοντά στο Kolut και πιθανόν το Apatin-Magareći-mlin, ενώ μεταξύ 568 και 626 οι εγκαταστάσεις της Turija-Podbara και του Padej-Višnjevača. Στον ύστερο 7ο αιώνα χρονολογούνται οι εγκαταστάσεις του Dubovac και του Pančevo-Livade¹⁰⁶⁶.

Οι τρεις εγκαταστάσεις στη δυτική Bačka εμπίπτουν στην περίοδο της γεπιδικής κυριαρχίας ή σχετίζονται με γεπιδικά κατάλοιπα μετά το 568. Στο Kolut-Baćan (Kolut I, ύστερος 5ος/πρώιμος

1063. Janković, North Illyricum, 49. Špehar, *Lederata and Aquae*, 47 (και εικ. 20), 52. Του ιδίου, Remarks to Christianisation, 75-76. Του ιδίου, *Centralni Balkan*, 163-165, 228, 238. Bulić, Fortifications, 211, ο οποίος αποδίδει τις περόνες του Prahovo και του Korbovo σε γυναικείες ταφές. Radičević, *Voprosy*, 303-304 (και 296, εικ 9B), ο οποίος συσχετίζει την περόνη του Prahovo με Σλάβους στην υπηρεσία του Βυζαντίου μετά το 585. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93.

1064. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93. Špehar, *Centralni Balkan*, 205-207 (και εικ. 51A, 1-3).

1065. Špehar, *Centralni Balkan*, 166, 172-174, 178.

1066. Βλ. Trifunović, Haselja, 47-64, 81-82. Radičević, *Voprosy*, 300-301.

βος αιώνας), κύρια ευρήματα αποτελούν μία ορθογώνια ημιυπόγεια κατοικία (4,7x3 μ., και βάθος 70 εκ.) και διάφορα διακοσμημένα αγγεία, χειροποίητα και τροχήλατα σε αργό ή γρήγορο τροχό. Ο συσχετισμός με τους Σλάβους προκύπτει από την εύρεση οστράκων, τα οποία προέρχονται από «σλαβικά τηγάνια», και των πωμάτων τους, τα οποία μάλλον δεν αφορούν στην αρχική φάση του Kolut I¹⁰⁶⁷. Στη γειτονική εγκατάσταση στην κοιλάδα του Ritska (Kolut-Ritska dolina ή Kolut II), τα ευρήματα που σχετίζονται με την κατοικία αρ. 1 (ημιυπόγεια κατοικία κυκλικού σχήματος) περιλαμβάνουν κυρίως γερμανικού τύπου κεραμική και χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα ή περί το 567/68. Αντίθετα, η κατοικία αρ. 4, αν και έχει γερμανικά χαρακτηριστικά (ισόγεια κατασκευή ορθογώνιου σχήματος με δύο εσωτερικούς χώρους και ανοικτή εστία) χρονολογείται στον ύστερο 6ο/α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα και εμφανίζει πολυμορφία στα κεραμικά ευρήματα. Σημαντικό μέρος των αγγείων είναι χειροποίητα με εμπιέσεις στο χείλος, ενώ άλλα, επίσης διακοσμημένα, είχαν κατασκευασθεί σε γρήγορο τροχό. Στα ευρήματα συγκαταλέγεται κι ένα «σλαβικό τηγάνι». Δίπλα σε αυτά εντοπίστηκαν όστρακα βυζαντινής κεραμικής, διάφορα μεταλλικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ακονόπετρες και σφόνδυλοι¹⁰⁶⁸. Η εγκατάσταση του Magareci-mlin, 4 χλμ. νοτίως του Apatin (Apatin-Magareci-mlin) περιλαμβάνει μία ημιυπόγεια κατοικία ακανόνιστου σχήματος (διαστάσεις 2,6x2μ. και βάθος 110 εκ.), με πήλινο φούρνο στη βορειοδυτική γωνία (η διάμετρος της κυκλικής του βάσης είναι περίπου ένα μέτρο), καθώς και ευρήματα κεραμικής, ιδιαίτερα γερμανικής προέλευσης γκριζα αγγεία, χειροποίητα ή τροχήλατα με λεισμένη επιφάνεια που φέρουν προσμείξεις. Μέρος των ψηλών αγγείων με έξω νεύον χείλος, είτε αδιακόσμητα είτε με εμπιέσεις στο χείλος ή κυμματιστές γραμμές στους ώμους, παραπέμπουν σε σλαβική κεραμική. Ένας άλλος τύπος επίσης είναι τα σφαιρικά αγγεία, τα οποία ενίοτε φέρουν διακόσμηση. Η χρονολόγηση που προτείνεται για την εγκατάσταση με βάση την αποδιδόμενη στους Σλάβους κεραμική και τις αναλογίες της με άλλες περιοχές των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης είναι το β΄ ήμισυ του 6ου και το α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα¹⁰⁶⁹.

Για τις εγκαταστάσεις στην ανατολική Βοϊβοδίνη (ανατολική Bačka και δυτικό Βανάτο) σε τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις διατυπώνουμε αρκετές επιφυλάξεις όσον αφορά στη συσχέτιση των ευρημάτων με τους πρώιμους Σλάβους, την οποία επιχείρησε ο S. Trifunović, υποστηρικτής της «θεωρίας του Δούναβη». Στο Horgoš (Stub 76), το οποίο χρονολογείται στην ουννική περίοδο, τόσο οι επιμήκεις ισόγειες κατασκευές, όσο και οι ορθογώνιες ημιυπόγειες, από τις οποίες ελάχιστες φέρουν στοιχεία θέρμανσης, παραπέμπουν σε υποτελείς των Ούννων γερμανικούς πληθυσμούς, πιθανότατα Γεπίδες. Ακόμη, ορισμένοι τύποι κεραμικής σε γρήγορο τροχό συσχετίζονται από τον Trifunović με ρωμαϊκούς πληθυσμούς. Στη θέση PG Pobeda στο Gunaroš, η οποία χρονολογείται επίσης κατά την ουννική περίοδο, εντοπίστηκε μία ημιυπόγεια κατασκευή με πήλινο φούρνο (διαστάσεις 2,5x1,8 και βάθος 80 εκ.) μαζί με χειροποίητη κεραμική. Πέραν του γεγονότος ότι η χειροποίητη κεραμική και η ημιυπόγεια κατασκευή δεν αφορούν μόνο στους Σλάβους, δεν μπορεί, λόγω των μικρών διαστάσεων, να αποκλειστεί το ενδεχόμενον ότι πρόκειται για εργαστήριο. Από τη θέση Podbara κοντά στην Turija προέρχεται μία ορθογώνια

1067. Trifunović, Haselja, 72-73, 99 (πιν. 15). Radičević, Voprosy, 287-288 (και εικ.2), 300.

1068. Trifunović, Haselja, 61, 73-74, 100-101 (πιν. 16-17) (με επισήμανση αναλογιών στην κεραμική του Ipotești-Cândești-Ciurel). Radičević, Voprosy, 287-290 (και εικ. 3-4), 301.

1069. Janković, Kuća, 157-169 (σλαβική κατοικία και χρονολόγηση των ευρημάτων μεταξύ 535 και 567). Trifunović, Haselja, 74, 102 (πιν. 18). Radičević, Voprosy, 288-289, 291 (εικ. 5), 300.

ημιυπόγεια κατοικία (διαστάσεις 3,7x3,2 και βάθος ένα μέτρο) δίχως στοιχεία θέρμανσης, η οποία χρονολογείται στον 6ο/7ο αιώνα και η συσχέτισή της, όπως και των υπολοίπων ευρημάτων με τους Σλάβους, δεν δείχνει πειστική¹⁰⁷⁰. Από την άλλη πλευρά, η θέση Višnjevača κοντά στο Padej (πρώιμος 7ος αιώνας) περιλαμβάνει τρία ορθογώνια επιμήκη κτίσματα της ύστερης Αρχαιότητας (το ένα είναι υπόγεια κατοικία), καθώς και ευρήματα κεραμικής από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, ανάμεσά τους και «σλαβικά τηγάνια»¹⁰⁷¹. Σημειώνουμε επίσης ότι στη Βοϊβοντίνα έχουν εντοπισθεί αρκετές τεφροδόχοι σε δύο σλαβικά κοιμητήρια (Novi Slankamen και Čelarevo), το υλικό των οποίων, ωστόσο, δεν έχει δημοσιευθεί στο σύνολό του¹⁰⁷². Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω ευρήματα, εκείνα του Kolut I και II, του Apatin–Magareci–mlin και της Višnjevača (ιδιαίτερα τα δύο τελευταία) ενδέχεται να υποδηλώνουν συμβίωση των Σλάβων με τους Γεπίδες, είτε στο πλαίσιο του γεπιδικού βασιλείου είτε με τα γεπιδικά κατάλοιπα στο αβαρικό χαγανάτο από το 568 έως το 630 περίπου.

Στην περιοχή του δυτικού Βανάτου υπάρχουν άλλες δύο εγκαταστάσεις (Dubovac και Raščeno–Livade), οι οποίες χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 7ου αιώνα και μπορούν με βεβαιότητα να θεωρηθούν πρώιμες σλαβικές. Η εγκατάσταση στον οικισμό Dubovac/Dunadombó χρονολογείται περί το 680. Σε αυτήν εντοπίστηκε μία τετράγωνη ημιυπόγεια κατοικία (διαστάσεις 3,2x3,2 μ. και βάθος 90 εκ.), η οποία έφερε υποστυλώματα και φούρνο. Αναφορικά με τα κεραμικά ευρήματα εντός αλλά και πέριξ της κατοικίας, τα 2/3 αυτών περιλαμβάνουν τροχήλατη κεραμική με κτηνωτή διακόσμηση. Στα τροχήλατα αγγεία διακρίνονται δύο κύριες κατηγορίες, αφενός με ωοειδές σώμα ή με σιγμοειδές περίγραμμα και αφετέρου μεμονωμένα αγγεία σε ποικίλα σχήματα (αμφικωνικά, σφαιρικά κ.ά.). Από την άλλη πλευρά, τα χειροποίητα αγγεία, με έξω νεύον χείλος, σκούρο ή ανοικτό καφέ χρώμα και πηλό αναμεμιγμένο με άμμο και ασβεστίτη, φέρουν εμπιέσεις στο σώμα (με εξαίρεση ένα αδιακόσμητο). Στα ευρήματα συγκαταλέγονται ακόμη δύο «σλαβικά τηγάνια» με τμήματα των πωμάτων τους, μία «σλαβική τοξωτή περόνη» με επτά εξάρματα και με ανθρωπόμορφη απόληξη και μία βυζαντινή πόρπη «τύπου U» (περ. 600–660)¹⁰⁷³. Στη δεύτερη εγκατάσταση (Raščeno–Livade) διακρίνονται δύο χρονικές φάσεις, έως τον 10ο αιώνα. Στην πρώτη φάση (7ος–8ος αι.) αποδίδονται έξι ημιυπόγειες κατοικίες, τετράγωνες ή ορθογώνιες, με βάθος από 75 έως 120 εκ., οι οποίες φέρουν εστία σε γωνία και υποστυλώματα για τη στέγη, και ένας αποθηκευτικός λάκκος. Το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής είναι χειροποίητη με προσμίξεις¹⁰⁷⁴. Για αυτές τις δύο εγκαταστάσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι σχετίζονται με ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης από Σλάβους–φορείς του Πένκοβκα, οι οποίοι μετακινήθηκαν είτε προς τη βορειοανατολική Βαλκανική μαζί με τους Πρωτοβούλγαρους του Ασπαρούχ, είτε νωρίτερα μαζί με τους Ονογούρους Βούλγαρους προς το αβαρικό χαγανάτο.

1070. Trifunović, Haselja, 68-72, 75, 81-82 και 95-98, 103 (πιν. 11-14, 19). Βλ. επίσης, Radičević, Voprosy, 299-300, όπου προτείνεται μεταγενέστερη χρονολόγηση, δίχως ωστόσο να γίνεται διεξοδική αναφορά στα ευρήματα.

1071. Trifunović, Haselja, 75-76, 104-106 (πιν. 20-22) (6ος–7ος αιώνας). Ivanišević – Bugarski Western Banat, 52. Radičević, Voprosy, 301.

1072. Špehar, *Centralni Balkan*, 103.

1073. Ivanišević – Bugarski Western Banat, 56. Radičević, Voprosy, 289, 292 (εικ. 6).

1074. Radičević, Voprosy, 291-293 (και εικ. 7).

Γ5.3. Ο *limes* του Κάτω Δούναβη

Από τις εγκαταστάσεις στη νότια όχθη του Κάτω Δούναβη, η πλέον εξέχουσα είναι εκείνη του Ritopek–Reka ανατολικά του Βελιγραδίου, η οποία χρονολογείται από τον 6ο έως τις αρχές του 11ου αιώνα. Τα περισσότερα ευρήματά της χρονολογούνται μεταξύ πρώιμου 7ου και 9ου αιώνα. Στην αρχική φάση της εγκατάστασης ανήκουν η κατά κανόνα χειροποίητη και κακής ποιότητας κεραμική, καθώς και τρεις κατά προσέγγιση τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο, στις οποίες τα εντός του εδάφους τοιχώματα κατασκευάστηκαν από επαναχρησιμοποιημένους λίθους και λάσπη, ενώ το επάνω τμήμα από κορμούς δέντρων. Σε μία τετράγωνη κατασκευή με φούρνο, πιθανόν εργαστήριο, εντοπίστηκαν δύο μήτρες για την έγχυση του μετάλλου. Μία ακόμη, και μάλλον η παλαιότερη, ημιυπόγεια κατοικία, η οποία χρονολογείται στο β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα και δεν φέρει στοιχεία θέρμανσης, δεν θεωρείται σλαβική. Από αυτήν προέρχεται γκριζα κεραμική με λειασμένη επιφάνεια, κατασκευασμένη σε γρήγορο τροχό (η οποία εσφαλμένα είχε θεωρηθεί βυζαντινή), καθώς και περιορισμένα ευρήματα τραχιάς χειροποίητης κεραμικής, ακονόπετρες, αργυρά ελάσματα κ.ά. Με το γερμανικό πολιτισμικό περιβάλλον στην εγκατάσταση σχετίζεται προφανώς μία γυναικεία ταφή (το κρανίο έφερε ίχνη τεχνητής παραμόρφωσης), στα κτερίσματα της οποίας υπήρχαν κτένια θουριγγικού–λογγοβαρδικού τύπου και ο κρίκος μίας σιδερένιας πόρπης. Από τα ευρήματα της εγκατάστασης προκύπτει ότι τα σχετικά με την ταφή και την παλαιότερη κατοικία αποτελούν ενδείξεις σύντομης συμβίωσης των Γεπιδών με τους Σλάβους, πιθανόν κατά τη δεκαετία του 580. Τα υπόλοιπα ευρήματα της αρχικής φάσης συνδέονται προφανώς με σλαβική εγκατάσταση μετά την κατάρρευση του βυζαντινού *limes* στην περιοχή στα τέλη του 6ου αιώνα¹⁰⁷⁵.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση των παραδουνάβιων σλαβικών εγκαταστάσεων παρατηρείται στην ευρύτερη περιοχή των Σιδηρών Πυλών (Doni Milanovac–Veliki Gradac, Hajdučka Vodenica, Kladovo, Slatina, Mihajlovac, Velesnica, Ljubičevac). Ενδεικτικά, επισημαίνουμε τη θέση Slatina (Ušće Slatinske reke, περιφ. Kladovo), δίπλα στη συμβολή των ποταμών Slatina και Δούναβη, όπου ήλθε στο φως μεγάλη σλαβική εγκατάσταση (εκτείνεται χρονικά έως τον 11ο αιώνα) με 80 έως 100 κατοικίες. Τα πρωιμότερα ευρήματα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 575 και 625 (ή στις αρχές του 7ου αιώνα), περιλαμβάνουν έξι τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες δίχως υποστυλώματα (με διαστάσεις από 2x2 έως 4,5x4,5 μ. και βάθος 40 με 60 εκ.) με φούρνο από λιθοδομή, καθώς και έναν μεγάλο αποθηκευτικό λάκκο. Η κεραμική είναι είτε αδιακόσμητη χειροποίητη (ενίοτε φέρει εγκοπές ή εμπιέσεις στο χείλος), είτε κατασκευασμένη σε αργό τροχό και διακοσμημένη με ευθείες ή κυματιστές γραμμές. Υπάρχουν επίσης αγνεία σε γρήγορο τροχό με ή χωρίς διακόσμηση καθώς και πρώιμα βυζαντινά όστρακα, μέρος των οποίων προέρχεται από αμφορέα¹⁰⁷⁶. Από στρώμα του ύστερου 6ου/πρώιμου 7ου αιώνα στο πρώιμο βυζαντινό οχυρό στη Hajdučka Vodenica, κοντά στη μικρή πόλη Tekija, προέρχεται χειροποίητη σλαβική κεραμική, η οποία φέρει προσμίξεις με άμμο και ασβεστίτη. Τα ευρήματα αποδίδονται σε Σλάβους που υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό και πιθανόν ορισμένα από αυτά ανάγονται στα μέσα του 6ου αιώνα¹⁰⁷⁷.

1075. Στο ίδιο, 292-294 (και εικ. 8), 301-302. Špehar, *Centralni Balkan*, 55-57, 151-152 (και εικ. 27B).

1076. Špehar, *Remarks to Christianisation*, 75. Του ιδίου, *Centralni Balkan*, 64-65, 153 (εικ. 28A), όπου και οι μεταγενέστερες φάσεις της εγκατάστασης που κάλυπταν και το εσωτερικό της οχύρωσης. Radičević, *Voproisy*, 295, 297 (εικ. 10.1-8), 304.

1077. Radičević, *Voproisy*, 294-296 (και εικ. 9), 303. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93.

Στο πρώιμο βυζαντινό οχυρό κοντά στο Kladovo (θέση Don–Butorke), μαζί με τα ευρήματα βυζαντινής κεραμικής σε γρήγορο τροχό, απαντούν αγγεία κατασκευασμένα σε αργό τροχό ή χειροποίητα, πιθανόν του ύστερου 6ου αιώνα, τα οποία αποδίδονται στους Σλάβους¹⁰⁷⁸.

Η εγκατάσταση κοντά στον οικισμό Mihajlovac, στη θέση Kula (Mihajlovac–Kula, περιφ. Kladovo), η οποία χρονολογείται περίπου από το 610 έως το 680, περιλαμβάνει ορθογώνιες ή τετράγωνες ημιυπόγειες (διαστάσεις από 2x2,5 έως 3,5x3,5 μ.) και δύο ισόγειες κατοικίες. Ως στοιχεία θέρμανσης απαντούν τόσο οι κυκλικές εστίες, όσο και οι ημικυκλικοί ή κυκλικοί φούρνοι από λιθοδομή ή πλινθοδομή. Τα κεραμικά ευρήματα περιλαμβάνουν χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία καθώς και «σλαβικά τηγάνια». Ο εντοπισμός οστράκων τροχήλατης βυζαντινής κεραμικής με κτενωτή διακόσμηση του πρώιμου 7ου αιώνα οδήγησε στην υπόθεση ότι ο εκεί βυζαντινός πληθυσμός συνέχισε να επιβιώνει ανάμεσα στους Σλάβους. Η απότομη διακοπή της σλαβικής εγκατάστασης περί το 680, σε συνδυασμό με ευρήματα δύο πελέκεων και μίας αιχμής βέλους νομαδικού τύπου, συσχετίζεται με την έλευση των Πρωτοβουλγάρων στον Κάτω Δούναβη¹⁰⁷⁹. Σύμφωνα με τον D. Radičević, τα σλαβικά ευρήματα στα πρώιμα βυζαντινά οχυρά του σερβικού παραδουνάβιου χώρου παρουσιάζουν αναλογίες με το υπόλοιπο αρχαιολογικό υλικό του Κάτω Δούναβη και της Μικράς Σκυθίας και συσχετίζονται με τους Άντες μισθοφόρους ή υπόσπονδους των Βυζαντινών. Ο μελετητής χρονολογεί στις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου αφενός τη διακοπή βίου των τοπικών βυζαντινών οχυρών και αφετέρου τις πρώτες σλαβικές ανοικτές εγκαταστάσεις τόσο στη νότια όχθη του Δούναβη όσο και στη βόρεια, στον ρουμανικό τομέα των Σιδηρών Πυλών. Ο Radičević εκτιμά ότι η Velesnica και η Slatina ήταν οι παλαιότερες σλαβικές εγκαταστάσεις νότια του Κάτω Δούναβη, στις οποίες υπήρξε συμβίωση εποίκων και αυτοχθόνων. Ακόμη, για την κατασκευασμένη σε αργό ή γρήγορο τροχό σλαβική κεραμική, η οποία έχει εντοπισθεί εντός των βυζαντινών οχυρών στις Σιδηρές Πύλεις, καθώς και ευρύτερα στον Κάτω Δούναβη, αναγνωρίζει αναλογίες με την κεραμική του πολιτισμού Ipotești–Cândești–Ciurel στη Βλαχία και διατυπώνει την υπόθεση ότι οι Σλάβοι έποικοι του σερβικού δουναβικού χώρου είχαν κατέλθει πιθανόν από εκεί μετά την πτώση του *limes* στην Παρόχθια Δακία το 596/98¹⁰⁸⁰.

Γ5.4. Η κεντρική και νότια Σερβία

Όσον αφορά στην κεντρική Σερβία, αρκετά πρώιμα σλαβικά ευρήματα προέρχονται από την περιοχή της Jagodina, κοντά στον Μοράβα. Εκεί ήλθε στο φως η ανοικτή εγκατάσταση του Panjevački Rit, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 7ου αιώνα και περιλαμβάνει ημιυπόγειες κατοικίες και χειροποίητα ή κατασκευασμένα σε αργό τροχό αγγεία¹⁰⁸¹. Ανατολικότερα, στο Gamzigrad, εντοπίστηκε σε πρώιμο βυζαντινό στρώμα μία ημιυπόγεια κατοικία με εστία και σλαβική κεραμική που χρονολογείται στο 584/86¹⁰⁸². Σημαντικά είναι και τα ευρήματα στη Gradina στο όρος Jelica,

1078. Radičević, *Voprosy*, 295, 302-303. Špehar, *Centralni Balkan*, 151.

1079. Janković, *O slavianizatsii*, 277. Radičević, *Voprosy*, 295, 297 (εικ. 10.9-20). Špehar, *Centralni Balkan*, 57-58 (και εικ. 3B).

1080. Radičević, *Voprosy*, 304. Ομοιοότητες με τη χειροποίητη κεραμική του Ipotești–Cândești–Ciurel επισημαίνονται και από τη F. Baratte (*Témoignages archéologiques*, 177).

1081. Janković, *North Illyricum*, 49. Του ιδίου, *O slavianizatsii*, 259 (εικ. 4.8-15), 274. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 94-95.

1082. Bulić, *Fortifications*, 211. Janković, *O slavianizatsii*, 275.

οχυρό που καταστράφηκε στις αρχές του 7ου αιώνα. Εκτός από τη χειροποίητη κεραμική που αποδίδεται στους Σλάβους, υπάρχουν και ευρήματα κατασκευασμένης σε γρήγορο τροχό κεραμικής του 7ου αιώνα, αδιακόσμητα ή με κτενωτή διακόσμηση, τα οποία συνδέονται είτε με τους νέους εποίκους¹⁰⁸³, είτε με τον τοπικό πληθυσμό που επιβίωσε μετά τη σλαβική εγκατάσταση¹⁰⁸⁴.

Στη νότια Σερβία ξεχωρίζουν τα ευρήματα της Πρώτης Ιουστινιανής. Στα ερείπια της πόλης εντοπίστηκε χειροποίητη κεραμική, η οποία συνδέεται με την παρουσία Σλάβων και περιλαμβάνει «σλαβικά τηγάνια», ένα σφαιρικό αγγείο, καθώς και όστρακα άλλων, τα οποία φέρουν διακόσμηση με δακτυλικά αποτυπώματα ή εγχοπές στο χείλος. Αναλογίες των αγγείων επισημαίνονται στο οχυρό του Παστίρσκε, το οποίο ανήκει στον πολιτισμικό χώρο του Πένκοβκα¹⁰⁸⁵. Εκτός από την κεραμική, στην Πρώτη Ιουστινιανή έχουν ανευρεθεί σε πρώιμο βυζαντινό στρώμα δύο «σλαβικές τοξωτές περόνες». Η μία από αυτές ανήκει στον τύπο IIC, με αντίστοιχα ευρήματα σε ευρεία έκταση της Ανατολικής Ευρώπης και το αβαρικό χαγανάτο. Η μικρότερη σε μέγεθος δεύτερη περόνη κατατάσσεται στον τύπο IG και αντίστοιχά της ευρήματα εντοπίζονται επίσης στον χώρο του Πένκοβκα, καθώς και στην περιοχή της Μαζουρίας, στο αβαρικό χαγανάτο και την Κριμαία¹⁰⁸⁶. Επίσης, στο α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα χρονολογείται μία χάλκινη απόληξη ιμάντα «τύπου Μαρτίνοβκα»¹⁰⁸⁷. Τα παραπάνω ευρήματα, αν και περιορισμένα, ερμηνεύονται ως ένδειξη μίας –έστω μικρής έκτασης– παρουσίας των Σλάβων εντός του τοπικού πληθυσμού. Ωστόσο, ο γεγονός ότι στην περιοχή της Πρώτης Ιουστινιανής δεν έχει εντοπισθεί πρώιμο σλαβικό κοιμητήριο οδήγησε στην υπόθεση ότι αυτοί οι Σλάβοι δεν ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι, αλλά στρατιώτες στην υπηρεσία του Βυζαντίου από το 540 περίπου έως τον πρώιμο 7ο αιώνα¹⁰⁸⁸.

Γ5.5. Φάσεις και ζητήματα της σλαβικής εγκατάστασης

Η σλαβική εγκατάσταση στη Σερβία μπορεί να διακριθεί σε τρεις φάσεις: α) η πρώτη, μικρής κλίμακας, υπήρξε αποτέλεσμα της τοποθέτησης μισθοφορικών φρουρών (ή υποσπόνδων) σε διάφορα οχυρά της μεθορίου και της ενδοχώρας. Η πολιτική αυτή, η οποία φαίνεται ότι εφαρμόστηκε από τον αυτοκράτορα Τιβέριο και συνεχίστηκε από τον Μαυρίκιο, αποσκοπούσε στην υπεράσπιση της περιοχής από τις σλαβικές και τις αβαρικές επιθέσεις. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πιθανό ότι η συγκεκριμένη πολιτική εφαρμόστηκε νωρίτερα¹⁰⁸⁹. Αν και δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια, εικάζεται ότι μετά την πτώση του Σιρμίου το 582, οι πρώτες σλαβικές ομάδες διείσδυσαν και εγκαταστάθηκαν σποραδικά στη βυζαντινή ύπαιθρο, δίχως πυκνή συγκέντρωση

1083. Bulić, *Fortifications*, 213. Janković, *O slavianizatsii*, 265.

1084. Špehar, *Centralni Balkan*, 80.

1085. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 60-61, 64 (εικ. 3.3-7). Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93-94. Špehar, *Centralni Balkan*, 165. Curta, *Clay pans*, 141, 143 (περ. 580-600).

1086. Curta, *Slavs*, 261-267, 270-271. Janković, *North Illyricum*, 48 (και εικ. 1.3-4, με χρονολόγηση μεταξύ 575 και 600). Του ιδίου, *O slavianizatsii*, 254. (β΄ ήμισυ του 6ου αιώνα). Ivanišević, *Barbarian settlements*, 60, 62 (εικ. 1.1-2). Ivanišević – Kazanski, *Illyricum du Nord*, 154 (αναλογίες των δύο περονών στους πολιτισμούς Πένκοβκα και Πράγας αντίστοιχα). Špehar, *Centralni Balkan*, 165.

1087. Špehar, *Centralni Balkan*, 163 (και εικ. 33/4).

1088. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 60-61. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 94. vranešević – Špehar, *Visual Culture*, 36. Βλ. επίσης, Baratte, *Témoignages archéologiques*, 177.

1089. Janković, *North Illyricum*, 49-50. Του ιδίου, *O slavianizatsii*, 278. Bulić, *Fortifications*, 210-211.

εγκαταστάσεων σε κάποιες περιοχές¹⁰⁹⁰. Επίσης, κατά το β' ήμισυ του 6ου αιώνα παρατηρείται διείσδυση των Σλάβων στη Βοϊβοντίνα.

β) η δεύτερη φάση, κατά την οποία παρατηρείται η πρώτη μαζική εγκατάσταση Σλάβων, χρονολογείται στα τέλη της βασιλείας του Μαυρικίου και στη διάρκεια της βασιλείας του Φωκά (από το 596 έως το 610), και έχει ως σημείο αναφοράς την κατάρρευση του *limes* στην Πρώτη Μυσία και την Παρόχθια Δακία (περ. 596/98). Η φάση αυτή αφορά κυρίως στον παραδουνάβιο χώρο και λιγότερο στην ενδοχώρα¹⁰⁹¹.

γ) η τρίτη φάση, η οποία σχετίζεται με τη μαζική εγκατάσταση των Σλάβων στην κεντρική και νότια Σερβία, χρονολογείται στις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου (περ. 610-615/20)¹⁰⁹². Για αυτή τη φάση έχει προταθεί η κάθοδος δύο κυμάτων εποίκων, ενός από τη Βλαχία με κατεύθυνση νοτιοδυτικά, έως τα όρια της Αλβανίας, και ενός δεύτερου από την Παννονία με κατεύθυνση νοτιοανατολικά, το οποίο εγκαταστάθηκε στις κοιλάδες του Τιμοκ, του Μοράβα και του Αξιού στη Βόρεια Μακεδονία¹⁰⁹³. Στην τρίτη φάση χρονολογείται η εγκατάλειψη των τελευταίων βυζαντινών οχυρώσεων από τον σερβικό Δούναβη έως τη Δαρδανία, καθώς και ο τερματισμός της βυζαντινής διοικητικής και εκκλησιαστικής οργάνωσης¹⁰⁹⁴. Κατά την ίδια περίοδο (ή έως τα μέσα του 7ου αιώνα) επισημαίνεται και η διακοπή ορισμένων βυζαντινών πολιτισμικών στοιχείων, όπως οι χυτές πόρπες «τύπου Yassi Ada», Σαλώνων-Ιστρίας, Κορίνθου, Pécs και Pára ή τα ενώτια «τύπου Janoshida», τα οποία εντοπίστηκαν στη Ναϊσσό και πιθανόν ανήκαν σε μέλη ανώτερης κοινωνικής τάξης¹⁰⁹⁵. Επίσης, κατά τις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου παρατηρείται διακοπή της νομισματικής κυκλοφορίας. Νομίσματα του τελευταίου, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 610 και 616, εντοπίστηκαν στο Rožarevec, στην περιοχή της Ναϊσσού (εξάγραμμο) και στην Πρώτη Ιουστινιανή (ένα εξάγραμμο, μεταξύ 615 και 625)¹⁰⁹⁶. Νομίσματα του Κώνσταντος Β' προέρχονται από τη Ναϊσσό (σόλιδος του 661/63), το Κόσοβο (σόλιδος) και το Panjevački rit (χάλκινα, 643/44), και έχουν συσχετισθεί με τη νέα πραγματικότητα που διαμόρφωσε η εκστρατεία του 658 (βλ. εν. Γ4.2)¹⁰⁹⁷. Κατά τη γνώμη μας ωστόσο, είναι άτοπη η θέση ότι τα νομισματικά ευρήματα του Κώνσταντος Β' συνιστούν ένδειξη επανεμφάνισης βυζαντινού πληθυσμού στα κεντρικά Βαλκάνια στα μέσα του 7ου αιώνα¹⁰⁹⁸, και θεωρούμε πιθανότερο ότι αυτά σχετίζονται με τους Σλάβους εποίκους.

1090. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις, 70. Καρδαράς, *Αβαροι*, 78. Petrović, *Terrestrial Communications*, 278.

1091. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις, 73-74. Vranešević – Špehar, *Visual Culture*, 32. Špehar, *Centralni Balkan*, 164, 225, 238.

1092. Živković, *Urban Landscape*, 15. Janković, *O slavianizatsii*, 278. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 91, 98 (α' ήμισυ του 7ου αιώνα).

1093. Petrović, *Terrestrial Communications*, 278.

1094. Janković, *North Illyricum*, 48-49. Bulić, *Fortifications*, 214. Špehar, *Centralni Balkan*, 93.

1095. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93, 98. Špehar, *Centralni Balkan*, 162-163, 225-226, 238, ο οποίος συσχετίζει τα συγκεκριμένα ευρήματα με την κροατική και σερβική εγκατάσταση.

1096. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 62. Janković, *North Illyricum*, 48. Του ιδίου, *O slavianizatsii*, 255. Špehar, *Centralni Balkan*, 93, 208, 226, 238.

1097. Janković, *North Illyricum*, 49. Του ιδίου, *O slavianizatsii*, 275. Ivanišević, *Barbarian settlements*, 62. Špehar, *Remarks to Christianisation*, 76. Bulić, *Fortifications*, 211. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 93. Špehar, *Centralni Balkan*, 93-94, 208.

1098. Špehar, *Remarks to Christianisation*, 76.

Κατά την εποχή που πραγματοποιήθηκε ο σλαβικός εποικισμός νότια του Σάβα και του Δούναβη, ο προγενέστερος αστικός βίος είχε ήδη διακοπεί. Με αυτό το δεδομένο, τίθενται προς συζήτηση ζητήματα όπως η επιβίωση του τοπικού πληθυσμού και της συμβίωσής του με τους Σλάβους ή η διατήρηση της βυζαντινής εξουσίας μετά τη μαζική εγκατάσταση των Σλάβων. Στο πλαίσιο της αφήγησής του για τη σερβική μετανάστευση (βλ. παρακάτω) ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος αναφέρει την παρουσία βυζαντινού στρατηγού στο Βελιγράδι, μαρτυρία στην οποία ορισμένοι μελετητές βλέπουν τη συνέχιση της βυζαντινής εξουσίας¹⁰⁹⁹. Τα σχετικά ευρήματα, ωστόσο, δεν επιβεβαιώνουν την ύπαρξη βυζαντινής εγκατάστασης και αστικού βίου στην πόλη κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα, αλλά σλαβική εγκατάσταση του ύστερου 7ου/πρώιμου 8ου αιώνα και εξής¹¹⁰⁰. Περί το 614/15 χρονολογείται η καταστροφή της Ναϊσσού, της Πρώτης Ιουστινιανής καθώς και της Σερδικής, οι οποίες πιθανότατα αποτελούσαν τα τελευταία βυζαντινά προπύργια στην κεντρική Βαλκανική¹¹⁰¹. Οι σλαβικές εισβολές και εγκαταστάσεις προκάλεσαν σημαντική δημογραφική μείωση. Ένα μικρό μέρος του βυζαντινού πληθυσμού παρέμεινε στις παρηκμασμένες πόλεις, ενώ το μεγαλύτερο κατέφυγε στα οχυρά της Αδριατικής και σε ορεινές περιοχές της ενδοχώρας. Από τα λιγοστά ευρήματα, ωστόσο, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για την επιβίωση του τοπικού βυζαντινού πληθυσμού¹¹⁰². Ένα δυσεπίλυτο ζήτημα επίσης για το σύνολο του βαλκανικού χώρου είναι η ταυτότητα των ευρημάτων της χειροποίητης κεραμικής μετά τη σλαβική εγκατάσταση και η πιθανή σχέση της με τους αυτόχθονες. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι οι έποικοι αφομοίωσαν τον τοπικό υλικό πολιτισμό μέσω των οικονομικών και πολιτισμικών επαφών που ανέπτυξαν με τους Βυζαντινούς, γεγονός που εξηγεί τον περιορισμένο αριθμό ευρημάτων σλαβικής κεραμικής (Πράγας, Πένκοβκα κ.ά.). Τέτοιο δείγμα συμβίωσης αποτελεί, μεταξύ άλλων, η πρώιμη βυζαντινή κεραμική σε σλαβικές εγκαταστάσεις, όπως εκείνη του Mihajlovac¹¹⁰³.

Κατά την πρώτη φάση του εποικισμού, οι σλαβικές εγκαταστάσεις δημιουργούνταν συχνά κοντά σε βυζαντινά οχυρά, στα οποία διέμενε ακόμη ένα τμήμα του αυτόχθονος πληθυσμού. Στις περιοχές αυτές διαπιστώνεται η πρώτη φάση της συμβίωσης των πληθυσμών εντός και εκτός των τειχών. Λαμβάνοντας υπόψη τις διακριτές πολιτισμικά θέσεις, όπως προκύπτει από την εικόνα των ευρημάτων, εικάζεται ότι οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν αρχικά στην ύπαιθρο, ενώ τα οχυρωμένα βυζαντινά αστικά κέντρα δεν ερημώθηκαν πληθυσμιακά και συνέχισαν να επιβιώνουν κατά τον

1099. Bulić, *Fortifications*, 212. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 99. Špehar, *Centralni Balkan*, 60, 226, 238.

1100. Živković, *Urban Landscape*, 18, ο οποίος χρονολογεί την καταστροφή της Σιγγηδόνας στις αρχές του 7ου αιώνα. Bulić, *Fortifications*, 214. Janković, *O slavianizatsii*, 260-261. Špehar, *Centralni Balkan*, 60-61.

1101. Janković, *North Illyricum*, 51. Του ίδιου, *O slavianizatsii*, 255. Živković, *Urban Landscape*, 18. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 91. Κάτοικοι της Ναϊσσού και της Σερδικής είχαν καταφύγει στη Θεσσαλονίκη μαζί με πρόσφυγες από όλες τις βαλκανικές επαρχίες. Βλ. Lemerle, *Miracles I* (197), 185: *καὶ αὐτὴν ὑποδέχεσθαι πάντας τοὺς ἀποφύγους τῶν ἐκ τοῦ Δανουβίου μερῶν, Παννονίας τε καὶ Δακίας καὶ Δαρδανίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν τε καὶ πόλεων, καὶ ἐν αὐτῇ ἐπερείδεσθαι*. (200), 186: *ἕτεροι δὲ τῶν ἀπὸ Ναϊσσοῦ καὶ Σαρδικῆς ὑπαρχόντων, ὡς πείραν τῆς αὐτῶν τειχομαχίας εἰληφότες, μετὰ θρήνων ἔλεγον δτι Ἐκεῖθεν φυγόντες ἐνταῦθα ἤκομεν μεθ' ὑμῶν ἀπολέσθαι*. Pohl, *Awaren*, 242. Πατούρα-Σπανού, *Επιδρομές*, 61. Καρδαράς, *Αβαροι*, 111, 224 (*Avars*, 77, 177).

1102. Janković, *North Illyricum*, 50. Του ίδιου, *O slavianizatsii*, 265. Bugarski – Radišić, *Central Balkans*, 91. Živković, *Urban Landscape*, 15, 19-20, σύμφωνα με τον οποίο δεν επιβίωσε καμία μεγάλη βυζαντινή πόλη μεταξύ της Σιγγηδόνας και της Θεσσαλονίκης. Špehar, *Centralni Balkan*, 81-83.

1103. Bulić, *Fortifications*, 212-213, 215. Vranišević – Špehar, *Visual Culture*, 33. Špehar, *Centralni Balkan*, 229, 239. Για το πρόβλημα απόδοσης της χειροποίητης κεραμικής στους αυτόχθονες ή στους Σλάβους εποίκους βλ. διεξοδικά, Αναγνωστάκης – Πουλου-Παπαδημητρίου, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή*, 229-322. Λαμπροπούλου et al., *Ερμηνεία*, 189-229. Lambropoulou, *Western Peloponnese*, 199-200, 204, 207-215. Αντίστοιχο ζήτημα προκύπτει και για κεραμικά ευρήματα σε αργό τροχό. Βλ. Janković, *O slavianizatsii*, 257. Špehar, *ό.π.*, 151.

7ο αιώνα. Σε μεταγενέστερη φάση οι έποικοι εισήλθαν στα παλαιά αστικά κέντρα, τα οποία απέκτησαν πλέον σλαβικά ονόματα. Οι περιπτώσεις αυτές επικεντρώνονται κυρίως στο οδικό δίκτυο κατά μήκος του Μοράβα και του Αξιού και σε πόλεις όπως η Σιγγηδόνα, η οποία μετονομάστηκε σε Beograd, το Βιμινάκιο ως Kostolac, η Ναϊσός ως Niš, η Ουλπιανή ως Liprljan και, νοτιότερα, η Σκούπι ως Skorje. Τα ίχνη επιβίωσης του τοπικού πληθυσμού διακρίνονται και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην Πρώτη Ιουστινιανή, τη Gradina στο όρος Jelica, τα μεθορικά οχυρά στις Σιδηρές Πύλες κ.α.¹¹⁰⁴. Ενδεικτικά, στην Πρώτη Ιουστινιανή η υπόθεση σχετικά με την επιβίωση του αυτόχθονος πληθυσμού μετά το 615 στηρίζεται στον εντοπισμό μίας ιδιαίτερης ομάδας χειροποίητων κεραμικών ευρημάτων στα ερείπια των *Principia*, στο νοτιοδυτικό τμήμα της άνω πόλης, στα οποία διακρίνονται πρωτοβυζαντινοί τύποι του 6ου και πρώιμου 7ου αιώνα¹¹⁰⁵. Στη Gradina στο όρος Jelica, ο σλαβικός πληθυσμός υιοθέτησε από τους αυτόχθονες τον τρόπο παρασκευής φαγητού σε εστία, χρησιμοποιώντας ένα χαμηλό κωδονόσχημο πώμα ως μίμηση βυζαντινού μαγειρικού σκεύους¹¹⁰⁶.

Σχετικά με την κάθοδο των Σέρβων στη Βαλκανική, η οποία ακολούθησε εκείνη των Κροατών, η μόνη μαρτυρία προέρχεται από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο. Οι Σέρβοι εγκαταστάθηκαν στα νοτιοανατολικά των Κροατών, στην περιοχή που περιβάλλεται από τους ποταμούς Δρίνο, Μοράβα, Cetina, Ibar, Tara, Lim, Uvac, Raška και Riva, έχοντας ως κέντρο την περιοχή της Raška. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ αναφέρει επίσης ότι προηγήθηκε η πρόσκαιρη εγκατάσταση των Σέρβων στην περιοχή των Σερβίων στη Μακεδονία και, με εξαίρεση τους Διοκλειανούς, χαρακτηρίζει ως σερβικά περισσότερα φύλα (Ζαχλούμοι, Τερβουνιώτες, Καναλίτες, Παγανοί/Αρεντανοί), τα οποία εγκαταστάθηκαν κοντά στις ακτές της Αδριατικής. Όσον αφορά στον προσδιορισμό της αρχικής τους πατρίδας, της *λευκής* ή *αβάπτιστης* Σερβίας, έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις για περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης, όπως η Λουσατία (περιοχή όπου ζούσαν οι Σόρβιοι)¹¹⁰⁷, η Σιλεσία και η Βοημία¹¹⁰⁸.

Εξετάζοντας την εγκατάσταση των Σέρβων, παρατηρούμε ότι τα όσα αναφέρονται από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο για την πολιτική του αυτοκράτορα Ηρακλείου (εξάρτηση από την Κωνσταντινούπολη, άδεια για εγκατάσταση και εκχριστιανισμός), είναι ταυτόσημα με όσα σημειώθηκαν για την περίπτωση των Κροατών και η κριτική για την αξιοπιστία του βυζαντινού αυτοκράτορα αφορά εξίσου στα σχετικά με τους Σέρβους. Κατά συνέπεια, εύλογα προκύπτει η ανάγκη επανεξέτασης των πληροφοριών του Κωνσταντίνου Ζ΄ σχετικά με τη σερβική μετανάστευση κατά τον 7ο αιώνα, καθώς αυτές συντάχθηκαν υπό το πρίσμα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας. Παρά το γεγονός ότι η μαρτυρία του Πορφυρογέννητου αμφισβητείται, ακόμη και με

1104. Bulić, Fortifications, 211-214. Petrović, Terrestrial Communications, 279. Bugarski – Radišić, Central Balkans, 92-93, 98-99. Vranešević – Špehar, Visual Culture, 32. Špehar, *Centralni Balkan*, 80, 93, 228-229, 238-239.

1105. Bulić, Fortifications, 215. Ivanišević, Barbarian settlements, 62, 65 (εικ. 4). Špehar, *Centralni Balkan*, 151-152 (και εικ. 27/Α). Αντίθετα, άλλοι μελετητές θεωρούν τη συγκεκριμένη κεραμική σλαβική με βυζαντινές επιδράσεις, όπως π.χ. τη χρήση λαβής. Βλ. Janković, North Illyricum, 49. Του ιδίου, O slavianizatsii, 255-257, ο οποίος συνδέει τα ευρήματα με την παρουσία Αντών στη φρουρά της πόλης μετά το 545/46.

1106. Bulić, Fortifications, 215-216.

1107. Βλ. εν. Β6.1.

1108. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, 32, 152-160 και 33-36, 160-164 για τα μικρότερα φύλα. Lilie, Herakleios, 17-43. Budak, Ethnogenesis, 129-133. Živković, *De conversione*, 149-166, 181-196. Του ιδίου, Sources, 22-23. Του ιδίου, Urban Landscape, 20. Καρδαράς, *Αθάρροι*, 143-145 (*Avars*, 93, 95-96).

την προβολή εντελώς ανυπόστατων θέσεων¹¹⁰⁹, από ορισμένους Σέρβους μελετητές, το ζήτημα της σερβικής μετανάστευσης κατά τον 7ο αιώνα δεν έχει τύχει κριτικής προσέγγισης στον ίδιο βαθμό με εκείνο της κροατικής. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι και στη Σερβία δεν υπάρχει ένας διακριτός υλικός πολιτισμός που να διαφοροποιείται από τα ευρήματα των πρώιμων Σλάβων, τύπου Πράγας ή Πένκοβκα. Ως εκ τούτου, μεγάλο μέρος των Σέρβων ερευνητών αποδίδει τα ευρήματα της σλαβικής μετανάστευσης στους Σέρβους, εκλαμβάνοντας ως δεδομένο ότι οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν στη Βαλκανική κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι οι Σέρβοι, στο πλαίσιο της συμμαχίας τους με το Βυζάντιο, υπηρέτησαν ως φρουρές είτε σε παραδουνάβια οχυρά, είτε σε σημαντικές οδικές αρτηρίες¹¹¹⁰.

Κατά την άποψή μας, η επιχειρούμενη ταύτιση των Σέρβων με τους πρώιμους Σλάβους είναι άτοπη, καθώς εδράζεται στη δογματική θέση ότι η κάθοδος των Σέρβων πραγματοποιήθηκε τον 7ο αιώνα και στην αυθαίρετη συσχέτιση του υλικού της σλαβικής μετανάστευσης με αυτούς. Σε κάθε περίπτωση, και ανεξάρτητα από την αξιοπιστία που αποδίδει κάποιος στη μαρτυρία για τη σερβική μετανάστευση κατά την εποχή του Ηρακλείου, εάν λάβουμε υπόψη την εμφάνιση των οχυρωμένων κέντρων, καθώς και την ομαλή ροή πληροφοριών για τον σερβικό χώρο από τον Κωνσταντίνο Ζ΄, η εποχή μετάβασης από την πρώιμη σλαβική περίοδο σε εκείνη των Σέρβων φαίνεται ότι είναι ο ύστερος 8ος/πρώιμος 9ος αιώνας. Ενδεικτική για τις απαρχές της νέας ταυτότητας του τοπικού πληθυσμού είναι η μαρτυρία δυτικής πηγής για το έτος 822, ταυτόχρονα με τις ανακατατάξεις που αναφέρθηκαν και για την Κροατία¹¹¹¹.

1109. Βλ. Brunnbauer, *Herkunftsmythen*, 48-49, όπου, μεταξύ άλλων, καταγράφεται και η άποψη για τον «αρχαιότερο λαό στον κόσμο», από τον οποίο προήλθαν όλοι οι Σλάβοι.

1110. Η τάση αυτή είναι έντονη στο έργο του D. Janковиć (βλ. *Βιβλιογραφία*), παρατηρείται όμως εν μέρει και σε νεότερους μελετητές. Βλ. Bulić, *Fortifications*, 211-212. Špehar, *Centralni Balkan*, 226, 238.

1111. *Annales Einhardi*, 209, 13-17: *Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnum Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit*. Živković, *Forging Unity*, 253, 258, υποσ. 30.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Γ6.1. Οι σλαβικές εισβολές

Για την εγκατάσταση των πρώιμων Σλάβων στη σημερινή Βουλγαρία, σημαντικότερο όλων θεωρείται το έργο της Zh. Văzharova, η οποία ανέσκαψε τις δύο μεγαλύτερες σλαβικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Silistra, την Popina (θέση Dzhezdzhoni Lozia) και το Garvan. Όσον αφορά στην ερμηνεία των ευρημάτων, η οπτική της δεν υπήρξε σταθερή. Μετά τον εντοπισμό των παραπάνω εγκαταστάσεων, η Văzharova είχε θεωρήσει την Popina ως «τον παλαιότερο σλαβικό οικισμό στα Βαλκάνια» και είχε συνδέσει τα κεραμικά του ευρήματα, τα οποία χρονολογούσε στο α΄ ήμισυ του 6ου αιώνα, με τον πολιτισμό Πράγας. Στη συνέχεια ωστόσο, εγκατέλειψε αυτήν την άποψη και υποστήριξε ότι ο πρώιμος σλαβικός πολιτισμός στη Βουλγαρία ήταν αποτέλεσμα δύο διαφορετικών μεταναστεύσεων, τόσο από τα βόρεια μέσω της Μικράς Σκυθίας (τύπος Πένκοβκα), όσο και, λίγο αργότερα, από την Παννονία στα δυτικά (πολιτισμός Πράγας). Ταυτόχρονα, η χρονολόγηση του πρώιμου σλαβικού εποικισμού μετατοπίστηκε στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα¹¹¹². Οι παραπάνω δύο μεγάλες εγκαταστάσεις, στις οποίες συνυπάρχουν η χειροποίητη και η τροχήλατη κεραμική, αποτελούν τη λεγόμενη «ομάδα Popina–Garvan», για την οποία αμφισβητείται η χρονολόγηση της Văzharova και προτείνονται μεταγενέστερες¹¹¹³. Αντικείμενο κριτικής έγινε επίσης τόσο η συσχέτιση μέρους των ευρημάτων με τον πολιτισμό Πένκοβκα (με επιχείρημα ότι υπήρχαν σε αυτά ελάχιστα αμφικωνικά αγγεία) ή με άλλους πολιτισμούς, όσο και η άποψη της Văzharova ότι «ο πολιτισμός του πληθυσμού στο Garvan και οι παρεμφερείς εγκαταστάσεις στη Βουλγαρία έθεσαν τα θεμέλια για τον υψηλό πολιτισμό του πρώτου βουλγαρικού κράτους και των πρωτευουσών του, της Πλίσκας και της Μεγάλης Πρεσλάβας»¹¹¹⁴. Όσον αφορά στα πρώιμα σλαβικά ευρήματα από ανοικτές εγκαταστάσεις και βυζαντινά οχυρά στη Βουλγαρία, αυτά εντοπίζονται συχνά μαζί με βυζαντινά νομίσματα, ενώ δεν έχουν εντοπισθεί αρκετά σλαβικά κοιμητήρια, όπως γενικότερα στα Βαλκάνια¹¹¹⁵.

Για έναν αιώνα περίπου, από τον πρώιμο 6ο έως την κατάρρευση του ανατολικού δουναβικού *limes* στις αρχές του 7ου, οι επιθέσεις των σλαβικών φύλων είχαν κατά κανόνα ορμητήριο τα ρουμανικά εδάφη. Οι πρώτες σλαβικές επιθέσεις στον βουλγαρικό χώρο σχετίζονται πιθανόν με τη στάση του «κόμητος των φοιδεράτων» Βιταλιανού, ο οποίος είχε εξεγερθεί στη «Θράκη»¹¹¹⁶ εναντίον του Αναστασίου Α΄. Οι επιθέσεις αυτές αφορούν αφενός στην κάθοδο «Γετών ιππέων»

1112. Curta, *Slavs*, 232. Του ιδίου, *Slavic Archaeologies*, 372-373. Szmoniewski, *The Antes*, 62. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 260.

1113. Teodor E., *Ipotesti–Cândești Culture*, 412 και *Doncheva-Petkova*, *Ethnic changes*, 15 (β΄ ήμισυ/τέλη του 7ου αιώνα). Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 481 (7ος αιώνας). Curta, *Slavs*, 232-233 (ύστερος 7ος/πρώιμος 8ος αιώνας). Βλ. επίσης, Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 262-263.

1114. Βλ. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 260-263.

1115. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 486. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 263.

1116. Βλ. εν. Γ1.1.

το 517 στον ελλαδικό χώρο¹¹¹⁷ και αφετέρου στην πρώτη επίθεση των Αντών νότια του Κάτω Δούναβη το 518, οι οποίοι ηττήθηκαν από τον στρατηγό της Θράκης Γερμανό¹¹¹⁸. Το 530/31 ο Ιουστινιανός ανέθεσε στον ικανό στρατιωτικό Χιλβούδιο να υπερασπιστεί το σύνορο του Δούναβη. Ο Χιλβούδιος κατάφερε σε διάστημα τριών ετών όχι μόνο να διασφαλίσει τη βυζαντινή μεθόριο, αλλά και να πραγματοποιήσει επιθέσεις εναντίον των «βαρβάρων» βόρεια του ποταμού. Σε μία από αυτές όμως, το 533, καθώς πολεμούσε με μικρή δύναμη τους Σκλαβηνούς, έπεσε στη μάχη¹¹¹⁹. Το ίδιο έτος, ο Ιουστινιανός απέδωσε στον εαυτό του για πρώτη φορά τον τίτλο *Anticus*, ο οποίος παρατηρείται στους βυζαντινούς αυτοκράτορες έως το 612¹¹²⁰. Ο Προκόπιος σημειώνει ότι μετά τον θάνατο του Χιλβούδιου το σύνορο του Δούναβη δεν αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο για τους εισβολείς «και ήταν εύκολο να επιτεθούν στα βυζαντινά εδάφη»¹¹²¹.

Στα μέσα του 6ου αιώνα ο βουλγαρικός χώρος δοκιμάστηκε από την έντονη δραστηριότητα των Σλάβων εισβολέων. Μετά από διένεξη με τους Σκλαβηνούς το 545/46, οι Άντες λεηλάτησαν τη Θράκη και μετέφεραν πολλούς κατοίκους ως αιχμαλώτους. Η επίθεση αυτή, η οποία ήταν η τελευταία των Αντών στα βυζαντινά εδάφη έως την πτώση του *limes* στον Κάτω Δούναβη, αποτέλεσε την αφορμή για την προσέγγισή τους από τον Ιουστινιανό¹¹²². Το 549/50 καταγράφεται επίθεση από περίπου 3.000 Σλάβους, οι οποίοι κατήλθαν από τον Δούναβη έως τον Έβρο και χωρίστηκαν σε δύο τμήματα των 1.800 και 1.200 ανδρών. Αν και ολιγάριθμοι, οι Σλάβοι νίκησαν τα στρατεύματα του Ιλλυρικού και τη Θράκης, λεηλάτησαν πόλεις και κατέλαβαν οχυρά με πολιορκία¹¹²³. Η σλαβική επίθεση του 549/50 ολοκληρώθηκε λίγο αργότερα όταν το τμήμα που είχε νικήσει τον στρατηγό Άσβαδο κινήθηκε εναντίον της παράκτιας πόλης Τοπήρου (κοντά στην Ξάνθη),

-
1117. Marcellinus Comes, *Chronicon* (517), 100: *duae tunc Macedoniae Thessaliaque vastatae et usque Thermopylas veteremque Epirum Getae equites depraedati sunt*. Curta, *Slavs*, 75. Živković, *Forging Unity*, 45 (Σκλαβηνοί ή Άντες). Καρδαράς, *Άντες*, 84. Για την εξέγερση του Βιταλιανού, βλ. Πατούρα-Σπανού, Βιταλιανός, 181-193. Γεωργακάκης, Κίνημα, 87-105. Sarantis, *Balkan Wars*, 129-135.
1118. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40. 5-6, 476: *μέγα γὰρ ὄνομα ἐς τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους ὁ Γερμανὸς εἶχεν ἐξ αἰτίας τοιαύτης. ἠνίκα Ἰουστινιανὸς ὁ Γερμανοῦ θεῖος τὴν βασιλείαν εἶχεν, Ἄνται, οἱ Σκλαβηνῶν ἄγχιστα ᾤκηται, Ἰστρον ποταμὸν διαθάντες στρατῶ μεγάλῳ ἐσέβαλον ἐς Ῥωμαίων τὴν γῆν. ἐτύγχανε δὲ Γερμανὸν βασιλεὺς Θράκης ὄλης στρατηγὸν καταστησάμενος οὐ πολλῶ πρότερον. ὃς δὴ ἐς χεῖρας ἐλθὼν τῶ τῶν πολεμίων στρατῶ κατὰ κράτος τε μάχῃ νικήσας σχεδόν τι ἅπαντας ἔκτεινε, κλέος τε μέγα ἐκ τοῦ ἔργου τούτου ὁ Γερμανὸς ἐς πάντας ἀνθρώπους καὶ διαφερόντως ἐς τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους περιεβάλετο*. Prikhodniuk, *Vyzantiia*, 135. Barford, *Early Slavs*, 50. Curta, *Slavs*, 75. Καρδαράς, *Άντες*, 83, όπου και το ζήτημα της συγγένειας του στρατηγού Γερμανού με τον Ιουστινιανό (ανηψιός ή εξάδελφος του αυτοκράτορα).
1119. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 1-5, 353-354. Bonev, Les Antes, 109-112. Litavrin, O dvukh Khilbudiakh, 24. Prikhodniuk, *Vyzantiia*, 135-136. Curta, *Slavs*, 76. Barford, *Early Slavs*, 51. Καρδαράς, *Άντες*, 84. Sarantis, *Balkan Wars*, 83-88.
1120. Για τις αναφορές του τίτλου *Anticus*, βλ. Καρδαράς, *Άντες*, 85, 163-170 (Παράρτημα). Του ιδίου, *Title Anticus*, 265-284. Βλ. επίσης, Ivanov, *Anty*, 260-264. Szmoniewski, *The Antes*, 66-67.
1121. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 6, 354: *καὶ τὸ λοιπὸν ὃ τε ποταμὸς ἐσθατὸς αἰεὶ τοῖς βαρβάρους κατ' ἐξουσίαν καὶ τὰ Ῥωμαίων πράγματα εὐέφοδα γέγονε, ξύμπασά τε ἡ Ῥωμαίων ἀρχὴ ἀνδρὸς ἐνὸς ἀρετῆ ἀντίρροπος γενέσθαι ἐν τῶ ἔργῳ τούτῳ οὐδαμῆ ἴσχυσε*. Καρδαράς, *Άντες*, 84-85. Sarantis, *Balkan Wars*, 87.
1122. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 11, 355: *ὕπὸ δὲ τὸν χρόνον τούτον Ἄνται ἐπισκήψαντες εἰς τὰ ἐπὶ Θράκης χωρία πολλοὺς ἐληΐσαντο καὶ ἠνδραπόδισαν τῶν ἐκεῖνη Ῥωμαίων. οὗσπερ ἐπαγομένοι ἀπεκομίσθησαν εἰς τὰ πάτρια ἤθη*. Bonev, Les Antes, 113. Litavrin, O dvukh Khilbudiakh, 24. Prikhodniuk, *Vyzantiia*, 136. Curta, *Slavs*, 79. Barford, *Early Slavs*, 51. Καρδαράς, *Άντες*, 87. Για τη συνθήκη του Βυζαντίου με τους Άντες, βλ. εν. Γ2.2.
1123. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 38. 1-8, 467-468. Comşa *Betrachtungen*, 62. Curta, *Slavs*, 83-84. Sarantis, *Balkan Wars*, 278-279.

η οποία καταστράφηκε και οι κάτοικοί της θανατώθηκαν ή οδηγήθηκαν σε αιχμαλωσία¹¹²⁴. Το 550/51, ομάδες Σλάβων, που είχαν καταφύγει στη Δαλματία, συνενώθηκαν με άλλους ομοεθνείς τους, οι οποίοι είχαν μόλις κατέλθει νότια του Δούναβη. Ο Προκόπιος σημειώνει τις υποψίες ορισμένων Βυζαντινών ότι ο βασιλιάς των Οστρογότθων Τοτίλας είχε χορηγήσει πολλά χρήματα στους Σλάβους προκειμένου να παρεμποδίσουν την πορεία του βυζαντινού στρατού προς την Ιταλία. Οι Σλάβοι, έχοντας καταναείμει τις δυνάμεις τους σε τρία τμήματα, επιτέθηκαν στις βαλκανικές επαρχίες όπου «προκάλεσαν πολλά δεινά, όχι λεηλατώντας με επιδρομές, αλλά παραχειμάζοντας εκεί δίχως φόβο για τους εχθρούς τους». Οι δυνάμεις που καθοδηγούσε ο ευνούχος Σχολαστικός συνάντησαν κοντά στην Αδριανούπολη ένα τμήμα Σλάβων, οι οποίοι μετέφεραν λεία και αιχμαλώτους. Αφού επικράτησαν στη σύγκρουση που ακολούθησε, οι Σλάβοι λεηλάτησαν την πεδινή περιοχή της Αστικής και έφθασαν μέχρι τα Μακρά Τείχη. Λίγο αργότερα ωστόσο, οι Βυζαντινοί αντεπιτέθηκαν και τους έτρεψαν σε φυγή, με αποτέλεσμα πολλοί αιχμαλώτοι να απελευθερωθούν¹¹²⁵.

Κατά τη δεύτερη φάση των σλαβικών επιθέσεων στη Βαλκανική η συχνότερα αναφερόμενη περιοχή είναι αυτή της Θράκης. Ο Μένανδρος Προτήκτωρ κάνει λόγο για ερήμωση της Θράκης και άλλων περιοχών από 100.000 Σλάβους το 577/78¹¹²⁶, ενώ ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης περιγράφει τη μεγάλη επίθεση των Σλάβων του φυλάρχου Αρδαγάστου το καλοκαίρι του 585, η οποία πραγματοποιήθηκε με υποκίνηση των Αβάρων. Οι Σλάβοι κατήλθαν μέχρι τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης και ηττήθηκαν από τον στρατηγό Κομεντίολο στον Εργινία (παραπόταμος του Έβρου). Λίγο αργότερα, ο Κομεντίολος πέτυχε δεύτερη νίκη επί του Αρδαγάστου στο οχυρό του Ανσίνου, κοντά στην Αδριανούπολη, και εκδίωξε τους Σλάβους από τη Θράκη¹¹²⁷. Ο Σιμοκάττης αναφέρει και μία σλαβική επίθεση στη Θράκη το έτος 588¹¹²⁸. Το 594 επίσης, ο στρατηγός Πέτρος εξουδετέρωσε ένα τμήμα 600 Σλάβων στην περιοχή μεταξύ Οδησσού (Βάρνας) και Μεσημβρίας, το οποίο μετέφερε λεία και αιχμαλώτους¹¹²⁹. Εκτός από τις επιθέσεις των Σλάβων, η περιοχή της Βουλγαρίας δοκιμάστηκε εξίσου από εκείνες των Αβάρων¹¹³⁰.

1124. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 38. 9-23, 468-471. Curta, *Slavs*, 84-85. Petrović, *Terrestrial Communications*, 277. Sarantis, *Balkan Wars*, 279.

1125. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40. 31-45, 481-483. Comşa *Betrachtungen*, 62. Curta, *Slavs*, 86-87. Η μαρτυρία του Προκοπίου (VII, 40. 33, 481: ... ἐς τρία μέντοι τέλη σφᾶς αὐτοὺς διελόντες οἱ θάρβαροι οὗτοι ἀνήκεστα ἐν Εὐρώπῃ τῇ ὅλῃ ἔργα εἰργάσαντο, οὐκ ἐξ ἐπιδρομῆς ληϊζόμενοι τὰ ἐκείνη χωρία, ἀλλ' ὡσπερ ἐν χώρᾳ οἰκείᾳ διαχειμάζοντες οὐδὲν τε δεδιότες πολέμιον) είναι η πρώτη σχετικά με προσωρινή παραμονή των Σλάβων επιδρομῶν στη Βαλκανική. Βλ. Panov, *Macedonia*, 75. Petrović, *Terrestrial Communications*, 277. Sarantis, *Balkan Wars*, 279, 283.

1126. Μένανδρος, *Ιστορία*, απ. 20. 2, 190: ... κατὰ δὲ τὸ τέταρτον ἔτος Τιθερίου Κωνσταντίνου Καίσαρος βασιλείας ἐν τῇ Θράκῃ ξυνηνέχθη τὸ Σκλαυηῶν ἔθνος μέχρι που χιλιάδων ἐκατὸν Θράκην καὶ ἄλλα πολλὰ λήσασθαι. Πιθανόν σε σλαβικές ναυτικές επιθέσεις αναφέρεται και ο Ιωάννης του Biclaro, συγχέοντας τους Σλάβους με τους Αβάρους. Βλ. Iohannes Biclaensis, *Chronica* (576.5), 214: *Avares litora maris captiose obsident, et navibus litora Thraciae navigantibus satis infesti sunt,...* 577.1 και 579.1, 215. Barford, *Early Slavs*, 60. Καρδαράς, *Αβαιοι*, 62.

1127. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, I, 7, 52-53. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 254. Pohl, *Awaren*, 82-84. Madgearu, *Downfall*, 318 (το 586). Curta, *Slavs*, 95-96. Καρδαράς, *Αβαιοι*, 73 (*Avars*, 45). Liebeschuetz, *Lower Danube Region*, 444.

1128. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, III, 4. 7, 116-117: τὸ δὲ Γετικόν, ταῦτ' ὄν δ' εἰπεῖν αἰ τῶν Σκλαυηῶν ἀγέλαι, τὰ περὶ τὴν Θράκην ἐς τὸ καρτερόν ἐλυμαίνοντο ... Curta, *Slavs*, 98.

1129. Καρδαράς, *Αβαιοι*, 84 (*Avars*, 53).

1130. Βλ. Καρδαράς, *Αβαιοι*, 41 (το 562 στη Θράκη), 53 (το 570 στη Θράκη), 55 (το 574 στην περιοχή του Δούναβη), 71 (προέλαση των Αβάρων έως την Αγγιάλο το 584), 74 (αβαρική επίθεση το φθινόπωρο του 585, κατά την οποία κατελήφθησαν οι πόλεις Άκυς, Βονώνια, Ρατιάρια, Δορόστολον, Μαρκιανούπολη, Ζαλδαπά και Πανασσά στον ποταμό Πάνυσο (Kamchiya), όπως και το Τρόπαιον στη Ρουμανία), 75-77 (προέλαση έως τη Μεσημβρία, πτώση της Αππία-

Κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα, η απόσυρση των βυζαντινών δυνάμεων από τον Δούναβη μετά την ανατροπή του Μαυρικού το 602, άφησε τις βαλκανικές επαρχίες στο έλεος των αβαρικών και σλαβικών επιθέσεων. Σε αυτό συνέβαλε και η μεταφορά των όποιων δυνάμεων στάθμευαν εκεί εξαιτίας της επανέναρξης των εχθροπραξιών με τους Πέρσες το 604¹¹³¹. Αν και η μεταφορά των στρατευμάτων πραγματοποιήθηκε μετά τη σύναψη συνθήκης με τους Αβάρους, οι τελευταίοι, πιθανόν μαζί με Σλάβους, επιτέθηκαν στις βαλκανικές επαρχίες το 609/10, όπου αντιμετώπισαν σθεναρή αντίσταση μόνο στη Θεσσαλονίκη¹¹³². Επακόλουθο όλων αυτών ήταν η μαζική εγκατάσταση των σλαβικών φύλων νότια του Δούναβη, η οποία οδήγησε στον εκσλαβισμό μεγάλου μέρους των Βαλκανίων. Στο σχετικό με τη Ρουμανία κεφάλαιο σημειώθηκε η άποψη ότι ένα δεύτερο κύμα Σλάβων κατήλθε προς τα ανατολικά Βαλκάνια μαζί με τους Πρωτοβούλγαρους του Ασπαρούχ. Ειδικότερα για τη Βουλγαρία, τμήμα αυτής της μετανάστευσης έχει, μάλλον ορθά, θεωρηθεί το φύλο των Σεβέρων¹¹³³.

Οι Σεβέρες ήταν ένα από τα σλαβικά φύλα, γνωστά ως «επτά γενεές», που διαβιούσαν στον βουλγαρικό χώρο κατά τον 7ο αιώνα. Μετά την εγκατάσταση των Πρωτοβουλγάρων μεταξύ Αίμου και Δούναβη το 681, αυτά τα φύλα τέθηκαν υπό βουλγαρικό έλεγχο. Κατά την άποψή μας, οι Σεβέρες τοποθετήθηκαν από τους Πρωτοβούλγαρους στα σύνορα με το Βυζάντιο, ακριβέστερα, στην περιοχή που εκτείνεται από τα ορεινά περάσματα των Βερεγάβων (Rish) και ανατολικότερα, ενώ άλλη προσέγγιση της σχετικής μαρτυρίας (*ἐπί τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη*) προσδιορίζει ως χώρο εγκατάστασης των Σεβέρων τη Μικρά Σκυθία. Αντίθετα, τα υπόλοιπα φύλα τοποθετήθηκαν στα σύνορα των Πρωτοβουλγάρων με το αβαρικό χαγανάτο, στον ποταμό Ίσκο ή στον Τιμοκ¹¹³⁴. Αρκετά αμφιλεγόμενη είναι η άποψη του Ουκρανού αρχαιολόγου M.I. Braichevs'kii, ο οποίος ταυτίζει τους Σεβέρες τόσο με τους Άντες στο *Στρατηγικόν του Μαυρικού* όσο και με τους Σεβεριάνους στην Ανατολική Ευρώπη που αναφέρει πολύ αργότερα το *Χρονικό του Νέστορα*. Με βάση τη χρονολόγηση του *Στρατηγικού*, πιθανότατα στις αρχές του 7ου αιώνα¹¹³⁵, ο Braichevs'kii οριοθετεί την έλευση και εγκατάσταση των «Αντών-Σεβέρων» από την Ανατολική Ευρώπη στη Βαλκανική το 602, με αφορμή τη σύγκρουση των Αντών με τους Αβάρους¹¹³⁶.

Τα ζητήματα που προκύπτουν από την αναφορά του Θεοφάνη στις «επτά γενεές» αφορούν στον πραγματικό αριθμό αυτών των φύλων (εάν οι Σεβέρες συμπεριλαμβάνονται σε αυτά), την προέλευση του ονόματός τους και τη σχέση τους με το Βυζάντιο και με τους Πρωτοβούλγαρους.

ρειας και αποτυχημένες επιθέσεις των Αβάρων εναντίον θρακικών πόλεων και της Θεσσαλονίκης το 586), 80 (το 592, διάβαση του Αίμου και κάθοδος έως την Ηράκλεια), 90-91 (νίκη των Αβάρων επί των Βυζαντινών στον ποταμό Ιατρό και προέλαση έως τα Δριζίπερα το 598), 103-104 (επίθεση στη Θράκη το 604).

1131. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 290: *ὅ τε γὰρ Χοσρόης, ὁ τῶν Περσῶν βασιλεύς, τὴν εἰρήνην διέλυσεν, καὶ οἱ Ἄβαροι τὴν Θράκην διώλεσαν, καὶ ἄμφω τὰ στρατεύματα τῶν Ῥωμαίων διεφθάρησαν, ...* Pohl, *Avars*, 237. Καρδαράς, *Αβάροι*, 103-104 (*Avars*, 69-70).

1132. Καρδαράς, *Αβάροι*, 104 (*Avars*, 70).

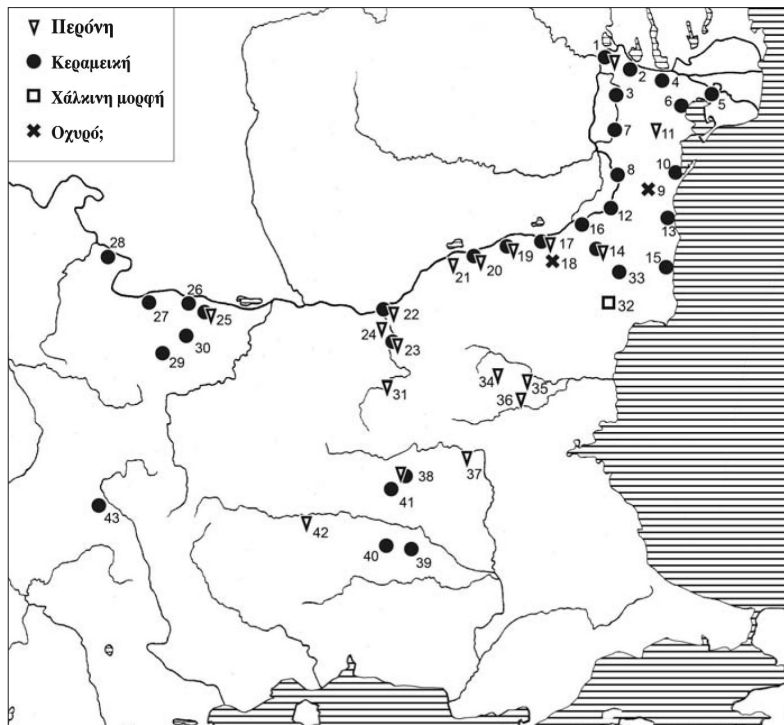
1133. Doncheva-Petkova, *Ethnic changes*, 14.

1134. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 359: *... κυριενσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαβινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἐπὶ τὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σέβερεις κατώκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισοῦρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἐπὶ τὰ γενεάς ὑπὸ πάκτον ὄντας.* Barford, *Early Slavs*, 70. Ziemann, *Entstehung*, 168. Καρδαράς, *Αβάροι*, 187 (*Avars*, 145-146). Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria* 69.

1135. Βλ. Καρδαράς, *Αβάροι*, 199, υποσ. 588 (*Avars*, 156, υποσ. 1).

1136. Braichevs'kii, *Ob «Antakh»*, ιδιαίτερα 26, 35-36. Την ταύτιση των Αντών με τους Σεβέρες του Δούναβη επιχείρησε από γλωσσικής πλευράς ο M. Budimir (Antai, 37-45). Καρδαράς, *Αντες*, 25, 71-72.

Για την προέλευση του ονόματος, η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι σχετίζεται με κάποιον νομαδικό λαό, όπως οι Πρωτοβούλγαροι, λαμβάνοντας υπόψη τον συμβολικό χαρακτήρα που είχαν στους λαούς της στέπας ορισμένοι αριθμοί¹¹³⁷. Πεδίο αντιπαράθεσης αποτελεί επίσης η ερμηνεία του *ὑπὸ πάκτον ὄντας*, εάν αναφέρεται στη σχέση των «επτά γενεών» με τους Πρωτοβούλγαρους ή με το Βυζάντιο. Όσον αφορά στο ζήτημα αυτό, εκτιμούμε ότι η σχέση των συγκεκριμένων Σλάβων με τους νομάδες Πρωτοβούλγαρους μετά το 681 εδραζόταν στο σχήμα κυρίαρχου–υποτελούς και ο τεχνικός όρος *πάκτον* (ή *πάκτα*) αναφέρεται στην έως τότε σχέση των Σλάβων με το Βυζάντιο, το οποίο κατέβαλε σε αυτούς χρηματικές χορηγίες για τη φύλαξη των ορεινών περασμάτων¹¹³⁸. Κατά συνέπεια, οι λεγόμενες «επτά γενεές» μπορούν να θεωρηθούν μία *Σκλαβηνία* στη Δεύτερη Μυσία, η οποία προστάτευε τα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου. Λίγο αργότερα, περί το 688/89, ο Ιουστινιανός Β΄ ενίσχυσε τα ορεινά περάσματα και τα φαράγγια του Στρυμόνα με την εγκατάσταση «Σκυθών» (πιθανότατα Σλάβων) με στόχο την παρεμπόδιση των βουλγαρικών επιθέσεων, καθώς και τη διασφάλιση του βυζαντινού ελέγχου στα σλαβικά φύλα του ευρύτερου μακεδονικού χώρου. Η παρέμβαση αυτή οδήγησε στην ίδρυση μίας νέας διοικητικής και στρατιωτικής ενότητας, τις *κλεισούρες του Στρυμόνα*, η οποία αποτέλεσε τον πρόδρομο του μετέπειτα *θέματος Στρυμόνος*¹¹³⁹.

Εικ. 14. Θέσεις πρώιμων σλαβικών ευρημάτων στη σημερινή Βουλγαρία και τη Δοβρουτσά της Ρουμανίας. (S. Angelova – R. Koleva, *Archäologische Zeugnisse frühslawischer Besiedlung in Bulgarien*, στο: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and*

1137. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 7. 8, 257: *τῶ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων ὁ Χαγάνος ὁ μέγας δεσπότης ἐπτά γενεῶν καὶ κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἐπτά*. Pohl, *Awaren*, 30. Ziemann, *Entstehung*, 168-169.

1138. Pohl, *Awaren*, 274. Ziemann, *Entstehung*, 168-172. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 102.

1139. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, 50. 3, 88-89. Panov, *Macedonia*, 80. Chrysos, *Byzantine sovereignty*, 134.

Byzantium, τόμ. II, *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, επιμ. J. Henning, Walter de Gruyter: Berlin – New York 2007, 482)

1.- Dinogetia (Garvăn, Dobrukscha, RO). 2.- Niculițel (Dobrukscha, RO). 3.- Troesmis (Iglița -Turcoaia, Dobrukscha, RO). 4.- Aegyssus (Tulcea, Dobrukscha, RO). 5.- Independența (Murighiol, Dobrukscha, RO). 6.- Halmiris (Cetatea Zaparojenilor, Tulcea, Dobrukscha, RO). 7.- Beroe (Piatra Frecăței, Dobrukscha, RO). 8.- Capidava (Topalu/Capidava, Dobrukscha, RO). 9.- Ulmetum (Panteleimonul de Sus, Dobrukscha, RO). 10.- Histria (Istria, Dobrukscha, RO). 11.- Ibida (Slava Rusă, Dobrukscha, RO). 12.- Axiopolis (Cernavodă, Dobrukscha, RO). 13.- Tomis (Constanța, Dobrukscha, RO). 14.- Tropaeum Traiani (Adamclisi, Dobrukscha, RO). 15.- Callatis (Mangalia, Dobrukscha, RO). 16.- Derwent, Păcuiul lui Soare (Dobrukscha, RO). 17.- Durostorum (Silistra, BG). 18.- Adina. 19.- Nigriniana-Candidiana (Malák Preslavec, BG). 20.- Nova Cherna (BG). 21.- Appiaria (Rjachovo, BG). 22.- Iatrus (Krivina, BG). 23.- Stărmen (BG). 24.- Novgrad (BG). 25.- Augusta (Hărlec, BG). 26.- Kosloduj (BG). 27.- Almus (Lom, BG). 28.- Dorticum (Vrăv, BG). 29.- Jakimovo (BG). 30.- Vălcedrăm (BG). 31.- Tărnovo (BG). 32.- Dobrich (BG). 33.- Golesh (BG). 34.- Tušovica (BG). 35.- Rish (BG). 36.- Liuliakovo (BG). 37.- Kabyle (BG). 38.- Augusta Traiana (Stara Zagora, BG). 39.- Liubenovo (BG). 40.- Konstantia (Marica, BG). 41.- Karasura (Rupkite, BG). 42.- Philippopolis (Plovdiv, BG). 43. Pautalia (Kjustendil, BG).

Γ6.2. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη βόρεια Βουλγαρία

Η οροσειρά του Αίμου τέμνει τη Βουλγαρία σε δύο γεωγραφικές ζώνες, τη βόρεια και τη νότια. Το κύριο μέρος των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων προέρχεται από τη βόρεια Βουλγαρία, ιδιαίτερα από τη Δεύτερη Μυσία, η οποία εκτείνεται από την οροσειρά του Αίμου έως τον Δούναβη και από τον ποταμό Ίσκο έως τη Μαύρη Θάλασσα. Στο επίκεντρο αυτών των ευρημάτων βρίσκεται η «ομάδα Porîna–Garvan». Κοντά στον οικισμό Porîna ήλθε στο φως εγκατάσταση με 60 ημιυπόγειες κατοικίες που είχαν λίθινο ή πήλινο φούρνο. Οι παλαιότερες είναι τετράγωνες (με κεραμική της «ομάδας Α»), ενώ μετέπειτα συχνότερες είναι οι ορθογώνιες (με διαστάσεις περ. 2,5x3,5 ή 4 μ.). Η Văzharova διέκρινε στα ευρήματα τρεις χρονολογικές φάσεις: α) τον «Πολιτισμό Ι», β) μία «ενδιάμεση φάση» και γ) τον «Πολιτισμό ΙΙ». Επίσης, κατέταξε τα κεραμικά ευρήματα σε πέντε ομάδες. Η «ομάδα Α» με χειροποίητη κεραμική (δοχεία και «σλαβικά τηγάνια»), αντιστοιχεί στον «Πολιτισμό Ι», ο οποίος, κατά τη Văzharova χρονολογείται στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα και αποδίδεται σε Σλάβους, οι οποίοι κατήλθαν στην περιοχή μέσω της Μικράς Σκυθίας. Η «ενδιάμεση φάση» (α΄ ήμισυ του 7ου αιώνα) θεωρείται συνέχεια του «Πολιτισμού Ι» και περιλαμβάνει χειροποίητη κεραμική με πρόσμιξη άμμου. Στον «Πολιτισμό ΙΙ» (β΄ ήμισυ του 7ου αιώνα) απαντούν τροχήλατα και διακοσμημένα αγγεία που φέρουν αντίστοιχη πρόσμιξη. Περίπου 500 μ. νότια της εγκατάστασης έχει εντοπισθεί κοιμητήριο με τεφροδόχους και διάφορα μικροαντικείμενα¹¹⁴⁰. Στην εγκατάσταση του Garvan, μόλις 5 χλμ. από την Porîna, ήλθαν στο φως 120 κατοικίες, ημιυπόγειες ή σε σχήμα γιούρτας. Από αυτές, 20 ημιυπόγειες, καθώς και τέσσερις φούρνοι, σχετίζονται με την πρώιμη σλαβική μετανάστευση και χρονολογούνται στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα. Επιπλέον, έχουν έλθει στο φως τέσσερις ημιυπόγειες κατοικίες που χρονολογούνται στον ύστερο 7ο/πρώιμο 8ο αιώνα. Η κεραμική περιλαμβάνει χειροποίητα δοχεία, «σλαβικά τηγάνια» και διάφορα όστρακα, μέρος των οποίων έφερε διακόσμηση

1140. Văzharova, *Slaviani i Prăbălgari*, 81. Donat, *Entwicklung*, 120. Barford, *Early Slavs*, 62, 71. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 481. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 260-261, 275 (εικ. 4.1-3).

με εγχαράξεις ή εμπιέσεις στο χείλος, καθώς και αρκετά γκρίζα δοχεία με έντριπτη επιφάνεια από καλής ποιότητας πηλό. Όπως και στην περίπτωση της Popina, η Văzharova διέκρινε στην κεραμική της εγκατάστασης τους τύπους Πράγας, Πένκοβκα και Luka-Raikovetska I/Hlincea I. Στο κοιμητήριο του Garvan I, 400 μ. νοτιοδυτικά της εγκατάστασης, εντοπίστηκαν 101 καύσεις, σχεδόν όλες με τεφροδόχους, και πολλά μικροαντικείμενα¹¹⁴¹.

Εκτός από τις δύο μεγάλες εγκαταστάσεις κοντά στον Δούναβη, ένα σημαντικό πρώιμο σλαβικό κοιμητήριο με έκταση 3.000 τ.μ. ήλθε στο φως στην περιοχή της Βάρνας, στη Razdelna, όπου εντοπίστηκαν 231 καύσεις (οι 213 σε τεφροδόχους), ενώ εκτιμάται ότι το σύνολό τους ήταν πάνω από 300. Ένας μεγάλος αριθμός λάκκων έφερε από δύο έως τέσσερις τεφροδόχους. Οι καύσεις σε 83 τεφροδόχους και σε εννέα λάκκους με απόθεση τέφρας περιβάλλονταν είτε από επαναχρησιμοποιημένους πλίνθους της ύστερης Αρχαιότητας είτε από λίθινες πλάκες. Σε 30 καύσεις επίσης εντοπίστηκαν οστά ζώων. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η κεραμική είναι κατασκευασμένη σε αργό τροχό. Τα αναμεμιγμένα με άμμο στον πηλό τους αγγεία (περ. 91%) φέρουν διακόσμηση με εγχάρακτες ευθείες ή κυμματιστές γραμμές, ενώ τα υπόλοιπα, από καθαρό πηλό (σφαιρικά δοχεία και μία αμφικωνική πρόχους) φέρουν έντριπτη διακόσμηση. Τα περιορισμένα μεταλλικά αντικείμενα (πόρπες και ενώτια) έχουν βυζαντινή προέλευση. Τα ευρήματα της Razdelna χρονολογούνται μεταξύ 675 και 700 και σχετίζονται με το δεύτερο κύμα του σλαβικού εποικισμού στη Βουλγαρία, το οποίο είναι σύγχρονο με τη μετακίνηση του Ασπαρούχ προς τη Βαλκανική και των μικτών εθνολογικών στοιχείων που τον ακολούθησαν από τις ανατολικοευρωπαϊκές στέπες. Στην κεραμική της Razdelna, οι μελετητές αποδίδουν ποικίλες ταυτότητες όπως Πράγας, Hlincea I κ.ά.¹¹⁴².

Στη Δεύτερη Μυσία ανήκει και το βυζαντινό οχυρό στη Nova Cherna, κοντά στο Δορόστολον (Silistra), το οποίο φέρει ίχνη εγκατάστασης έως τα μέσα του 7ου αιώνα. Στο οχυρό εντοπίστηκαν σε λάκκο απορριμάτων όστρακα κεραμικής τύπου Πράγας μαζί με μία κατεστραμμένη «σλαβική τοξωτή περόνη» (πιθανόν τύπου IIA του Werner), η οποία χρονολογείται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα. Στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τείχους, από όπου ήλθαν στο φως μία κατεστραμμένη ημιυπόγεια κατοικία, αποθηκευτικοί λάκκοι και τρεις φούρνοι, τα κεραμικά ευρήματα είναι μικτά, καθώς περιλαμβάνουν πρώιμα βυζαντινά, γερμανικά και σλαβικά (τύπου Πένκοβκα I και II) αγγεία. Στα σλαβικά ευρήματα του οχυρού, τα οποία χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 6ου αιώνα, επισημαίνονται αντιστοιχίες με ευρήματα από άλλες θέσεις εκτός Βουλγαρίας (Sărata-Monteoru και Suceava στη Ρουμανία ή Hanska II στη Μολδαβία)¹¹⁴³. Στο πρώιμο βυζαντινό οχυρό της Ιατρού (Krivina), μεταξύ των αποδιδόμενων στους Σλάβους ευρήματα συγκαταλέγονται ημιυπόγειες κατοικίες (ανάμεσά τους και ορθογώνιες), διάφορα όστρακα χειροποίητης κεραμικής, όπως τύπου Πένκοβκα II, καθώς και μία «σλαβική τοξωτή περόνη» (τύπος IK). Στα τέλη του 7ου αιώνα χρονολογούνται ευρήματα τροχήλατης κεραμικής από καλής ποιότητας πηλό και

1141. Văzharova, *Garvan*. Της ίδιας, *Slaviani i Prabălgari*, 11-38. Βλ. επίσης, Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 194-195. Curta, *Slavs*, 232-233. Του ιδίου, *Slavic Archaeologies*, 372-373. Doncheva-Petkova, *Ethnic changes*, 14. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 261-262, 275 (εικ. 4.4-6). Grozdanova, *Relative Chronology*, 21-38.

1142. Văzharova, *Slaviani i Prabălgari*, 78-79. Dimitrov, *Razdelna*, 120-152. Fiedler, *Studien I*, 241-243. Doncheva-Petkova, *Ethnic changes*, 16. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 263-265, 277-278 (εικ. 6-7).

1143. Comşa, *Betrachtungen*, 78. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 490 (20), 502 (εικ. 8-9). Khrisimov, *Rannelslavianskie pamiatniki*, 324-325. Komatarova-Balinova, *Issues and myths*, 261.

διακόσμηση με εγχαραξίς¹¹⁴⁴. Στο Δορόστολον η κεραμεική τύπου Πένκοβκα απαντά σε στρώμα καύσης τόσο στα ρωμαϊκά λουτρά ανατολικά της πόλης, όσο και στο πρώιμο βυζαντινό οχυρό (μεταξύ άλλων και ένα αγγείο «τύπου Παστίρσκε»). Από το οχυρό προέρχεται επίσης τμήμα μίας «σλαβικής τοξωτής περόνης», το στέλεχος της οποίας έφερε δύο ζεύγη από σχηματοποιημένες κεφαλές πτηνών (τύπος ID)¹¹⁴⁵.

Κεραμεική τύπου Πένκοβκα ΙΙ προέρχεται και από πρώιμο βυζαντινό οχυρό στη θέση Golesh (Karitan-Dimitrovo), καθώς και νομίσματα, εκ των οποίων τα τελευταία, όπως και στο Δορόστολον, είναι του Ιουστίνου Β'¹¹⁴⁶. Στην ανοικτή σλαβική εγκατάσταση του Stärmen, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 7ου αιώνα, ήλθαν στο φως ημιυπόγειες κατοικίες με λίθινο φούρνο, σλαβική κεραμεική, καθώς και εξωτερικοί φούρνοι για το ψήσιμο του ψωμιού. Από τα περιχώρα του Stärmen προέρχονται επίσης δύο «σλαβικές τοξωτές περόνες»¹¹⁴⁷. Στην Παρόχθια Δακία, η οποία συμπίπτει με τη βορειοδυτική Βουλγαρία δυτικά του ποταμού Ίσκου, από το τελευταίο πρώιμο βυζαντινό στρώμα στο οχυρό της Augusta (Härlec), προέρχεται ένα αγγείο τύπου Πένκοβκα ΙΙ και δύο σπανιότερες τοξωτές περόνες με ημικυκλική κεφαλή, τρία εξάρματα και σκέλος σε σχήμα ρόμβου με εγχάρακτη διακόσμηση, οι οποίες αποδίδονται στους Σλάβους. Το οχυρό καταστράφηκε το 582, όπως προκύπτει από νόμισμα του Τιβερίου που βρέθηκε σε θησαυρό¹¹⁴⁸. Κεραμεική τύπου Πένκοβκα, χειροποίητη ή τροχήλατη, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα, προέρχεται ακόμη από πρώιμα βυζαντινά οχυρά (Dorticum, Jakimono, Almus/Lom), καθώς και από τις θέσεις Vălchedrăm και Antimono, όπου εκτός από κεραμεική υπήρχαν και ίχνη ισόγειων κατοικιών¹¹⁴⁹.

Γ6.3. Τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη νότια Βουλγαρία

Λαμβάνοντας υπόψη την ποσότητα των ευρημάτων, η νότια Βουλγαρία εμφανίζει αρκετά μικρότερο αρχαιολογικό υλικό συγκριτικά με τον βορρά· ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η κύρια διαφοροποίηση του υλικού μεταξύ βορρά και νότου έγκειται στο γεγονός ότι το δεύτερο θεωρείται ως έναν βαθμό μεταγενέστερο αναφορικά με τις εγκαταστάσεις. Αρχίζοντας από τη Μεσόγεια Δακία (δυτική Βουλγαρία), μεικτά ευρήματα Πένκοβκα ΙΙ και Πράγας, καθώς και νομίσματα του Τιβερίου, ανευρέθησαν στο πρώιμο βυζαντινό οχυρό της Pautalia (Kiustendil)¹¹⁵⁰. Στην περιοχή του Kiustendil επίσης, στη θέση Piperkov Chiflik, ήλθε στο φως πρώιμη σλαβική εγκατάσταση

1144. Angelova – Koleva, Bulgarien, 491 (22), 497 (εικ. 3. 7-9). Wendel. Ausgrabungen, 509-510, 513, σύμφωνα με τον οποίο στην πόλη ζούσαν πιθανόν υπόσπονδοι ενώ κάποια κτίσματα μαρτυρούν επιβίωση του τοπικού πληθυσμού μετά το έτος 600. Doncheva-Petkova, Ethnic changes, 16 (πιθανόν Σλάβοι προερχόμενοι από τη Μουντενία). Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 325-327. Για τις ημιυπόγειες, βλ. επίσης Donat, Entwicklung, 120.

1145. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483, 485, 489-490 (17), 498 (εικ. 4.2-4). Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 322-323.

1146. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483, 493 (33), 497 (εικ. 3.1-2). Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 321-322.

1147. Angelova – Koleva, Bulgarien, 484-486, 491 (23), 497 (εικ. 3.3). Kurnatowska – Mamzer, Stärmen und Odärcei, 529, 531. Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 327-328.

1148. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483-485, 492 (25), 497 (εικ. 3.4-6). Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 328.

1149. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483, 492 (27-30). Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 328-332 (και εικ. 17.8-18, 18-19). Για το Dorticum, βλ. και Doncheva-Petkova, Ethnic changes, 16.

1150. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483, 485-486, 495 (43). Khrisimov, Ranneslavianskie pamiatniki, 336, όπου γίνεται λόγος και για ημιυπόγεια κατοικία. Borisov, Slaviane, 149.

με τέσσερις ημιυπόγειες κατοικίες και λάκκους απορριμάτων. Οι κατοικίες έφεραν λίθινους ή πήλινους φούρνους και χειροποίητη κεραμεική (δοχεία και «σλαβικά τηγάνια»), η οποία χρονολογείται πιθανόν στον πρώιμο 7ο αιώνα¹¹⁵¹.

Στην επαρχία της Θράκης (η κεντρική περιοχή της νότιας Βουλγαρίας, μεταξύ των οροσειρών του Αίμου και της Ροδόπης) η σημαντικότερη πρώιμη σλαβική εγκατάσταση εντοπίστηκε στη θέση Karitan Andreevo, στην περιοχή του Svilengrad. Η εγκατάσταση περιλαμβάνει οκτώ κατά προσέγγιση τετράγωνα ημιυπόγειες κατοικίες με διαστάσεις από 2,8x3 έως 3,6x3,45 μ., οι οποίες έφεραν φούρνο ως στοιχείο θέρμανσης και λάκκους απορριμάτων εξωτερικά. Ορισμένες ακόμη κατοικίες με μικρό βάθος (20 με 30 εκ.) καταγράφονται στη βιβλιογραφία ως «ισόγειες». Στην κεραμεική συνυπάρχουν τα χειροποίητα και τα τροχήλατα, σε αργό ή γρήγορο τροχό, αγγεία. Η εγκατάσταση περιλαμβάνει τρεις διαφορετικές φάσεις για το διάστημα από το 626 έως τις αρχές του 9ου αιώνα¹¹⁵². Αξιόλογα ευρήματα εντοπίστηκαν και στην πόλη της Augusta Traiana (Stara Zagora) σε στρώμα, το οποίο, με τεκμήριο ένα νόμισμα του Μαυρικού, χρονολογείται στον ύστερο 6ο/πρώιμο 7ο αιώνα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται μία ημιυπόγεια κατοικία μέσα σε κτίσμα της ύστερης Αρχαιότητας, το οποίο έφερε μωσαϊκά, και χειροποίητη σλαβική κεραμεική. Ένα μικρό αγγείο με σφαιρικό σώμα έχει αναλογίες στο αβαρικό χαγανάτο και ένα άλλο παρουσιάζει ομοιότητες με εύρημα από το Άργος. Από την Augusta Traiana προέρχεται και μία «σλαβική τοξωτή περόνη» τύπου IK¹¹⁵³. Στην πρώιμη βυζαντινή εγκατάσταση της Φιλιπούπολης (Plovdiv) ήλθε στο φως κατοικία του 7ου αιώνα, η οποία θεωρείται από τον N. Khrisimov σλαβική¹¹⁵⁴. Μικρότερο ποσοστό πρώιμης σλαβικής κεραμικής με προσμίξεις απαντά επίσης σε βυζαντινά οχυρά (Liubenovo και Konstantia/Simeonograd)¹¹⁵⁵.

Όπως και στην περίπτωση της Ρουμανίας, στη Βουλγαρία οι παράκτιες πόλεις και τα οχυρά της Μαύρης Θάλασσας (Δεύτερη Μυσία και Αιμιμόντος) έπεσαν τελευταία στα χέρια των εισβολέων. Η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους παρατηρείται στην περιοχή του Dobrich (Καρέας, Αφροδίσιον κ.ά) και του Burgas. Σε πολλές από αυτές τις θέσεις τα τελευταία νομίσματα είναι του αυτοκράτορα Μαυρικού. Στην Άκρα και την Οδησό (Βάρνα) έχουν ανευρεθεί νομίσματα του Ηρακλείου (613/14) και στο Odărçi ένα νόμισμα του Φωκά¹¹⁵⁶. Ανάμεσα στα τελευταία βυζαντινά οχυρά συγκαταλέγεται η Castra Rubra κοντά στο χωριό Izvorovo (επαρχία Θράκης), όπου εντοπίστηκε θησαυρός με επτά νομίσματα του Ηρακλείου¹¹⁵⁷. Εκτός όλων των παραπάνω, από διάφορες θέσεις της Βουλγαρίας προέρχονται επίσης μεμονωμένα ευρήματα, τόσο αγγείων¹¹⁵⁸ όσο και «σλαβικών τοξωτών περονών», τα οποία συσχετίζονται με τους πρώιμους Σλάβους. Μεταξύ

1151. Doncheva-Petkova, *Ethnic changes*, 16 (7ος/8ος αιώνας). Khrisimov, *Rannelslavianskie pamiatniki*, 336. Borisov, *Slaviane*, 149 (η πρώτη σλαβική εγκατάσταση στη Νότια Βουλγαρία).

1152. Doncheva-Petkova, *Ethnic changes*, 16. Khrisimov, *Rannelslavianskie pamiatniki*, 335-336. Borisov, *Slaviane*, 149-150.

1153. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 494 (38), 496 (εκ. 2.8). Khrisimov, *Rannelslavianskie pamiatniki*, 332. Borisov, *Slaviane*, 148.

1154. Khrisimov (*Rannelslavianskie pamiatniki*, 335. Borisov, *Slaviane*, 149 (πρώιμη βυζαντινή κατοικία).

1155. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 483, 485, 494-495 (39-40), 501 (εκ. 7). Khrisimov, *Rannelslavianskie pamiatniki*, 332-335. Borisov, *Slaviane*, 146.

1156. Kurnatowska – Mamzer, *Stärmen und Odărçi*, 531. Gândilă, *Face Value*, 454. Minchev, *Bulgarian Black Sea coast*, 248-260. Doncheva-Petkova, *Ethnic changes*, 17. Kardaras, *Avars*, 77.

1157. Borisov, *Slaviane*, 143-144, 146.

1158. Angelova – Koleva, *Bulgarien*, 483, 492 (26), 495 (41). Wendel, *Ausgrabungen*, 511. Khrisimov, *Rannelslavianskie pamiatniki*, 328, 335. Borisov, *Slaviane*, 148-149.

των τελευταίων συγκαταλέγεται μία περόνη τύπου IB με επτά εξάρματα από το Liuliakovo¹¹⁵⁹. Τέλος, ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί μία άγνωστη προέλευσης χάλκινη ανδρική μορφή «τύπου Μαρτίνοβκα» (πρόκειται για διακοσμητικό αντικείμενο) από την περιοχή του Dobrich, η οποία χρονολογείται στον 7ο αιώνα¹¹⁶⁰.

Τα δεδομένα που σχετίζονται με το υπό πραγμάτευση υλικό στη Βουλγαρία, όπου υπερισχύει η κεραμεική τύπου Πένκοβκα, οδηγούν σε ορισμένα συμπεράσματα γύρω από την εγκατάσταση των πρώιμων Σλάβων στην περιοχή. Στις οχυρώσεις του δουναβικού *limes* αυτή πραγματοποιήθηκε τον 6ο αιώνα και αφορούσε σε Άντες υπόσπονδους, οι οποίοι υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό μετά τη συνθήκη του 545/46. Σύμφωνα με τις S. Angelova και R. Koleva, τα πολιτισμικά στοιχεία του Πένκοβκα που αυτοί έφεραν, χάνουν μετέπειτα την ιδιαίτερη ταυτότητά τους εξαιτίας είτε της ανάμειξης των Αντών με τους Σκλαβηνούς, είτε της μετακίνησης των πρώτων νοτιότερα¹¹⁶¹. Αναφορικά με την «ομάδα Popina–Garvan», τα σχετικά ευρήματα δεν μπορούν να αποδοθούν μονοσήμαντα στους φορείς του πολιτισμού Πράγας ή του Πένκοβκα. Συνεκτιμώντας τις διαφορετικές φάσεις και τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί, φαίνεται ότι στα συγκεκριμένα ευρήματα συνυπάρχουν οι δύο πολιτισμοί όπως και μεταγενέστεροί τους, π.χ. ο Hlincea I.

Με βάση την κατάταξη των Angelova και Koleva για τα σλαβικά κεραμικά ευρήματα που χρονολογούνται στον 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα και προέρχονται είτε από βυζαντινά οχυρά, είτε από βυζαντινές ή μικρές σλαβικές εγκαταστάσεις στη Βουλγαρία, η κεραμεική τύπου Πένκοβκα καλύπτει τη μεγάλη πλειονότητά τους, ενώ του τύπου Πράγας εντοπίζεται μόνο στη Nova Cherna, την Pautalia, το Liubenovo, το Stärmien και την Karasura–Rupkite. Τα ευρήματα των δύο τύπων συνηπάρχουν στις τρεις πρώτες από αυτές θέσεις¹¹⁶². Επίσης, η εξέταση του υλικού από ορισμένα βυζαντινά οχυρά μετά την πτώση τους (Ιατρός, Πέρνικο, Karasura–Rupkite κ.ά), όπως η χειροποίητη και η κατασκευασμένη σε αργό τροχό κεραμική, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα οχυρά χρησιμοποιήθηκαν από τους Σλάβους ως χώρος εγκατάστασής τους, στον οποίο συμβίωναν με κατάλοιπα του βυζαντινού πληθυσμού. Αυτή ακριβώς η συμβίωση ήταν που συνέβαλε στην υιοθέτηση εκ μέρους των εποίκων ορισμένων τεχνικών κατασκευής στην κεραμική¹¹⁶³. Σύμφωνα με την άποψη του B. Borisov, ο βόρειος βουλγαρικός χώρος εποικίσθηκε από τους Σλάβους μετά το 625, ενώ οι επαρχίες νότια του Αίμου στον 8ο αιώνα (με εξαίρεση το Piperkon Chiflik και το Kapitan Andreevo). Ο μελετητής θεωρεί επίσης ότι τα προγενέστερα του 625 ευρήματα σχετίζονται μόνο με επιδρομές και όχι με μόνιμη εγκατάσταση σλαβικών

1159. Angelova – Koleva, Bulgarien, 483-486, 490-491 (19, 21, 24), 493-495 (31, 34-37, 42), 496 (εικ. 2.1, 3-7, 9), με επισήμανση αναλογιών στον ρουμανικό χώρο. Βλ. επίσης, Curta, Clay Pans, 141.

1160. Angelova – Koleva, Bulgarien, 482, 493 (32), 496 (εικ. 2.2). Khrisimov, Rannelslavianskie pamiatniki, 323-324. Για τα αντίστοιχα ευρήματα στη Μαρτίνοβκα και άλλες θέσεις στην Ανατολική Ευρώπη, βλ. Szmoniewski, Two Worlds, 266-271. Καρδαράς, Άντες, 143.

1161. Βλ. ενδεικτικά, Bonev, Les Antes, 113. Barford, *Early Slavs*, 62. Angelova – Koleva, Bulgarien, 486-487. Doncheva-Petkova, Ethnic changes, 13, η οποία απορρίπτει τη συσχέτιση των ευρημάτων των οχυρών με την «ομάδα Popina–Garvan». Borisov, Slaviane, 142-154, με κριτική στάση απέναντι στις Angelova – Koleva. Βλ. επίσης, Curta, Slavic Archaeologies, 373. Szmoniewski, The Antes, 62, 71. Khrisimov, Rannelslavianskie pamiatniki, 313, 323, 327, ο οποίος επισημαίνει ομοιότητες στην κεραμική του Δοροστόλου και του Stärmien με τον Ipotești–Cândești–Ciurel. Komatarova-Balinova, Issues and myths, 262-263.

1162. Βλ. Angelova – Koleva, Bulgarien, 481-483, 491 όπου τα διάφορα στατιστικά δεδομένα για τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα στη Βουλγαρία καθώς και όσα σχετίζονται με τους τύπους I-IV της κεραμικής του Πένκοβκα (με βάση την κατάταξη του Prikhodniuk). Komatarova-Balinova, Issues and myths, 263.

1163. Wendel, Ausgrabungen, 520-522.

πληθυσμών¹¹⁶⁴. Από την πλευρά του, ο M. Wendel υποστηρίζει, λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα από το βυζαντινό οχυρό της Karasura–Rupkite, που είχε ήδη καταστραφεί στις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου, ότι η σλαβική εγκατάσταση νότια του Αίμου πραγματοποιήθηκε μετά το 650¹¹⁶⁵.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διακρίνουμε τη σλαβική εγκατάσταση στη Βουλγαρία σε τρεις διαφορετικές φάσεις: α) στην περιορισμένης έκτασης και στρατιωτικού χαρακτήρα εγκατάσταση Αντών υποσπόνδων σε παραμεθόρια οχυρά του Δούναβη μετά τη συνθήκη του 545/46, β) την κυρίως φάση της σλαβικής εγκατάστασης, η οποία επήλθε ως συνέπεια της κατάρρευσης του δουναβικού *limes* κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα (τεκμαίρεται από τα ευρήματα της «ομάδας Popina–Garvan» και άλλων στο σύνολο της χώρας), γ) ένα δεύτερο, μικρότερο κύμα Σλάβων, ανάμεσά τους πιθανόν και οι Σεβέρεις, το οποίο εμφανίσθηκε στη Βουλγαρία ταυτόχρονα με την έλευση των Πρωτοβουλγάρων στον ύστερο 7ο αιώνα (τεκμαίρεται από τμήμα της «ομάδας Popina–Garvan», την εγκατάσταση του Stärmén, το κοιμητήριο της Razdelna, καθώς και από μεγάλο μέρος του εποικισμού της νότιας Βουλγαρίας). Με την έλευση των Πρωτοβουλγάρων του Ασπαρούχ και τη συνακόλουθη μίξη τους με τους ήδη εγκατεστημένους Σλάβους άρχισε η διαδικασία της βουλγαρικής εθνογένεσης, η οποία διήρκεσε έως τα μέσα του 9ου αιώνα.

1164. Borisov, Slaviane, 144-145, 152-153.

1165. Wendel, Ausgrabungen, 511-512.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως εξαρχής επισημάνθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η Ανατολική Ευρώπη γίνεται αποδεκτή ως χώρος της σλαβικής εθνογένεσης και αφετηρία της σλαβικής επέκτασης, ενώ απορρίπτεται η προσέγγιση της δενδροχρονολόγησης. Με αυτά τα δεδομένα, μπορούμε να διατυπώσουμε τα εξής συμπεράσματα:

Η θεωρία της καταγωγής των πρώιμων Σλάβων (Σκλαβηνών και Αντών) από τους Venethi, ή οι απόψεις περί της ιστορικής συνέχειας μεταξύ των πρώιμων Σλάβων και λαών της εποχής του Ηροδότου, ακόμη και με προϊστορικούς πολιτισμούς, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αλλά συνιστούν προσπάθειες γεφύρωσης του τεράστιου χρονικού κενού που υπάρχει στις πηγές για τους Σλάβους έως τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Στη δική μας οπτική, η εθνογένεση των Σλάβων αποτελεί μία διαδικασία, η οποία ξεκίνησε από τα μέσα του 2ου και διήρκεσε έως τα μέσα του 5ου αιώνα, έχοντας ως αφετηρία της δύο πολιτισμούς, τον ύστερο Ζαρουμπίντσι και τον Κιέβου. Στο τέλος αυτής της διαδικασίας προέκυψαν τρεις όμοιοι μεταξύ τους πολιτισμοί, οι οποίοι αντανακλούν μία κοινωνία αγροτικού χαρακτήρα δίχως αξιοσημείωτη κοινωνική διαστρωμάτωση. Ειδικότερα: α) ο πολιτισμός Πράγας, ο οποίος, κατά την άποψή μας, διαμορφώθηκε στην Πολεσία, στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης, και αποδίδεται στους Σκλαβηνούς, β) ο πολιτισμός Πένκοβκα, ο οποίος τοποθετείται μεταξύ Δνείστερου και Δνείπερου, στη ζώνη-δάσους στέπας, και ταυτίζεται με τους Άντες και γ) ο πολιτισμός Κολότσιν, επίσης στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης μεταξύ Δνείπερου και Ντέσνα, τον οποίο ορισμένοι μελετητές συσχετίζουν με τους Venethi του Ιορδάνη. Σημειώνουμε ότι αυτές οι ταυτίσεις, ιδιαίτερα η τελευταία από τις τρεις, είναι συμβατικές και ενέχουν ποικίλα προβλήματα. Λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, όσο και τα αρχαιολογικά ευρήματα, φαίνεται ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες αποτελούσαν δύο κλάδους του ίδιου λαού, ο κάθε ένας από αυτούς όμως είχε την ιδιαίτερη ταυτότητά του, όπως προκύπτει από ορισμένες διαφοροποιήσεις στον υλικό τους πολιτισμό.

Για την εθνογενετική διαδικασία και την πολιτισμική ταυτότητα των πρώιμων Σλάβων, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά ευρήματα, σημαντικό ρόλο φαίνεται πως διαδραμάτισαν και άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, όπως οι νομάδες της στέπας για τον Πένκοβκα και τα βαλτικά φύλα για τον Κολότσιν, καθώς και, σε μικρότερο βαθμό, οι πολιτισμοί Πρζέβορσκ και Τσέρνιαχοβ. Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορούν και οι προσεγγίσεις της Γλωσσολογίας, ενώ οι γραπτές πηγές, αν και δεν βοηθούν ιδιαίτερα στον ακριβή προσδιορισμό του χώρου της εθνογένεσης, είναι αρκετά χρήσιμες για να παρακολουθήσουμε τις κατευθύνσεις που ακολούθησε η επέκταση των πρώιμων Σλάβων. Τα κύρια κοινά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς είναι οι μικρές ανοικτές εγκαταστάσεις, οι καύσεις ως ταφική πρακτική, οι ημιυπόγειες κατοικίες και η χειροποίητη κεραμική. Από την άλλη πλευρά, διακρίνοντας τόσο τις πολιτικές σκοπιμότητες όσο και τη γενικότερη φυσιολογία των πολιτισμικών στοιχείων, θεωρούμε ότι ο Τσέρνιαχοβ δεν αποτέλεσε το υπόβαθρο για την ανάπτυξη των πρώιμων σλαβικών πολιτισμών. Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία του Τσέρνιαχοβ άσκησαν επίδραση, όπως νωρίτερα και στον πολιτισμό Κιέβου, ενώ, κατά την άποψή μας, παραμένει εσφαλμένα υπό συζήτηση η πιθανή επίδραση του Τσέρνιαχοβ στους Σλάβους όσον αφορά στη χρήση της τετράγωνης ημιυπόγειας κατοικίας, καθώς στον συγκεκριμένο πολιτισμό επικρατούσαν οι μεγάλες ισόγειες κατασκευές και σε μικρότερο βαθμό οι ορθογώνιες ημιυπόγειες.

Όσον αφορά στη σλαβική μετανάστευση, κυριαρχεί πλέον η άποψη ότι πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικές χρονικές φάσεις και όχι από ένα ενιαίο κύμα που κάλυψε ταυτόχρονα το σύνολο του χώρου εγκατάστασης. Το γενικό σχήμα της σλαβικής επέκτασης μπορεί να διακριθεί σε τρεις φάσεις, δύο μετακίνησης κατά τον 6ο αιώνα και μία μικτή φάση μετακίνησης και σταθεροποίησης στον πρώιμο 7ο αιώνα. Αναφορικά με την επέκταση των πρώιμων Σλάβων-φορέων του πολιτισμού Πράγας στην Κεντρική Ευρώπη, αυτή πραγματοποιήθηκε κυρίως κατά μήκος των δυτικών Καρπαθίων, είτε από τα βόρεια (μέσω της νότιας Πολωνίας), είτε από τα νότια (δυτική Σλοβακία και Μοραβία), όπως επίσης ακολουθώντας τον ρου του Κάτω και Μέσου Δούναβη. Για τις περιοχές κοντά στη Βαλτική, η άποψη για πληθυσμιακό κενό περίπου δύο αιώνων και η χρονολόγηση της σλαβικής εγκατάστασης εκεί από τα τέλη του 7ου/αρχές του 8ου αιώνα και μετά, απέχει κατά την άποψή μας από την πραγματικότητα. Η χρονολόγηση των ευρημάτων της κεραμικής και των μεταλλικών αντικειμένων δείχνουν τη σταδιακή διείσδυση των Σλάβων στην πολωνική Πομερανία κατά το δεύτερο ήμισυ του 6ου αιώνα και στη γερμανική στις αρχές του 7ου αιώνα.

Εξετάζοντας τις επιμέρους σύγχρονες χώρες στο θέμα μας, στην Πολωνία, όπου η θεωρία των αυτοχθόνων Σλάβων εξακολουθεί να έχει υποστηρικτές, η πρώιμη σλαβική μετανάστευση διακρίνεται σε δύο φάσεις, τη λεγόμενη «αρχαϊκή» (ά ήμισυ του 6ου αιώνα) και μία δεύτερη από τα μέσα του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα. Ο προσδιορισμός του ποταμού Βιστούλα ως ορίου επέκτασης μεταξύ των δύο φάσεων φαίνεται να ανταποκρίνεται στα δεδομένα των ευρημάτων. Ωστόσο, παραμένουν ανοικτά προς διερεύνηση αρκετά ζητήματα, τα οποία σχετίζονται τόσο με τις πιθανές επαφές των νέων εποίκων με τους προγενέστερους πληθυσμούς (π.χ. με τους φορείς του Πρζέβορσκ), όσο και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πολιτισμών Όλζτυν, Sukow-Dziedzice κ.ά. Ο εποικισμός της Σλοβακίας αποτελεί το πρώτο δείγμα της σλαβικής επέκτασης με ορμητήριο πλέον τη νότια Πολωνία. Με αυτό το δεδομένο, η χρονολόγηση της έλευσης των πρώτων εποίκων περί το 470 δεν φαίνεται πιθανή και πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 530. Στη Σλοβακία είναι σαφή τα όρια του πρώιμου σλαβικού εποικισμού από τις περιοχές που βρίσκονταν υπό λογγοβαρδικό έλεγχο, οι οποίες, μετά τη φυγή των Λογγοβάρδων το 568, δέχθηκαν και αυτές, όπως νοτιότερα η Μοραβία με την Κάτω Αυστρία, την εγκατάσταση των Σλάβων. Μετά τα μέσα του 7ου αιώνα, η νοτιοδυτική Σλοβακία, που συγκεντρώνει τη μεγάλη πλειονότητα των εγκαταστάσεων, ακολουθεί διαφορετική εξέλιξη ως τμήμα του αβαρικού χαγανάτου με την ταυτόχρονη μετακίνηση πληθυσμών από αυτό.

Στην Τσεχία, και ειδικότερα στη Βοημία, με εξαίρεση το Roztoky, απαντούν μεσαίες και μικρές εγκαταστάσεις καθώς και σχετικά περιορισμένα ευρήματα καύσεων σε πρώιμα σλαβικά κοιμητήρια. Η εμφάνιση του πολιτισμού Πράγας στη Βοημία δεν είναι χρονικά ομοιόμορφη, καθώς περιοχές στα νότια της, όπως και στην τσεχική Σιλεσία, είναι αμφίβολο εάν εποικίσθηκαν ακόμη και κατά το β' ήμισυ του 7ου αιώνα. Στη Μοραβία αντίθετα, εμφανίζονται μεγάλα κοιμητήρια με καύσεις, ενώ ο πρώιμος εποικισμός της περιοχής, αν και χρονικά ομοιόμορφος, περιορίζεται στις κοιλάδες των σημαντικότερων ποταμών. Για το σύνολο του τσεχικού χώρου κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα είναι εμφανής η διείσδυση πολιτισμικών στοιχείων από τη Δύση, από το αβαρικό χαγανάτο και, μέσω του τελευταίου, από το Βυζάντιο, για την οποία σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η βραχύβια ηγεμονία του Σάμο. Στην περιοχή της Ουγγαρίας, το σημαντικότερο και πλέον δυσεπίλυτο πρόβλημα αφορά στην πιθανή χρονολόγηση των πρωιμότερων σλαβικών ευρημάτων πριν το 568, έτος κατά το οποίο οι Άβαροι, τους οποίους είχαν ακολουθήσει και ορισμένοι Σλάβοι (Άντες) από την Ανατολική Ευρώπη, δημιούργησαν το δικό τους χαγανάτο στον Μέσο Δούναβη. Τα διαθέσιμα ευρήματα πιστεύουμε πως επιτρέπουν τη διατύπωση μίας σύνθετης υπόθεσης,

αφενός ότι στο τέλος της λογγοβαρδικής κυριαρχίας (περί το έτος 568) οι πρώτοι έποικοι-φορείς του Πράγας διείσδυσαν από τα βόρεια και αφετέρου τα στοιχεία που σχετίζονται με τον πολιτισμό Πένκοβκα αφορούν στη μετανάστευση των Αβάρων, την οποία ακολούθησαν και αντικά στοιχεία. Πιθανή επίσης μπορεί να θεωρηθεί η μεταφορά Αντών αιχμαλώτων (όχι όμως των *Dulebi*) μετά την αβαρική εκστρατεία εναντίον τους το 602. Στο πλαίσιο επίσης της συμβίωσης των Αβάρων με τους Σλάβους, εμφανίζονται στην Ουγγαρία τα πρώτα κοιμητήρια με διττή ταφική πρακτική, τα οποία στη συνέχεια παρατηρούνται και σε γειτονικές χώρες.

Στη σημερινή Γερμανία (ιδιαίτερα στο ανατολικό της τμήμα) ο πρώιμος σλαβικός εποικισμός ακολούθησε πορεία κυρίως από τα νότια προς τα βόρεια, φθάνοντας έως τις ακτές της Βαλτικής, ενώ δυτικότερα, με εξαίρεση τη Βαυαρία, υπήρξε αρκετά σποραδικός. Στην ανατολική Γερμανία τα χαρακτηριστικά στοιχεία του σλαβικού εποικισμού διακρίνονται σε δύο ζώνες με όριο μεταξύ τους τον Κάτω Χάβελ. Στη νότια ζώνη υπάρχουν τα τυπικά στοιχεία του πολιτισμού Πράγας ενώ οι πυκνότερες εγκαταστάσεις παρατηρούνται μεταξύ των ποταμών Έλβα και Ζάαλε, όπου και εντοπίστηκε η μεγαλύτερη πρώιμη σλαβική εγκατάσταση στη Γερμανία, το Dessau-Mosigkau. Στη βόρεια ζώνη κυριαρχεί ο «τύπος Sukow», ενώ όσον αφορά στους λιμένες της Βαλτικής, όπου εμφανίζονται εγκαταστάσεις πιθανόν κατά τον ύστερο 7ο αιώνα, το αρχαιολογικό υλικό δείχνει επαφές με ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, ιδιαίτερα με εκείνο της Σκανδιναβίας. Ο πρώιμος σλαβικός εποικισμός της Αυστρίας και της Σλοβενίας παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό κοινή πορεία μέσω φυλετικών σχηματισμών που καλύπτουν τμήμα και των δύο χωρών. Αφενός οι Σλάβοι στα αυστριακά κρατίδια της Στειρίας και της Καρινθίας και αφετέρου εκείνοι που εποίκησαν τη βόρεια Σλοβενία (οι λεγόμενοι «Σλάβοι των Άλπεων») εμφανίζονται αρχικά υπό τον γεωγραφικό όρο *Sclaborum provincia* στο έργο του Παύλου Διάκονου, προκειμένου να δηλωθούν οι Σλάβοι γείτονες των Λογγοβάρδων. Μετέπειτα (περ. 630-658), στην ίδια περίπου περιοχή εμφανίζεται μία φυλετική ένωση με το όνομα *marca Vinedorum* και περί το 663 η πρώτη σλαβική πολιτική οντότητα στις ανατολικές Άλπεις, το δουκάτο της Καραντανίας. Στη Σλοβενία, οι πρώιμοι Σλάβοι ζούσαν από το 595 έως τα τέλη του 8ου αιώνα υπό την εξουσία των Αβάρων (με εξαίρεση την περίοδο της *marca Vinedorum*), ενώ στη Στειρία και την Καρινθία ο αβαρικός έλεγχος διήρκεσε έως το έτος 715. Βορειότερα, στην Άνω και την Κάτω Αυστρία, η εγκατάσταση των Σλάβων είναι προγενέστερη από εκείνη της *Sclaborum provincia* και αποτελεί προέκταση του εποικισμού της Μοραβίας. Ακόμη, οι Σλάβοι στην Αυστρία και τη Σλοβενία συμβίωσαν τόσο με τους ρωμανικούς πληθυσμούς όσο και με εκείνους της Μετανάστευσης.

Συνεκτιμώντας την πρώιμη σλαβική εγκατάσταση στην Κεντρική Ευρώπη, και με βάση τη ριζική πολιτισμική μεταβολή που αυτή επέφερε, το κυριότερο ίσως ζήτημα είναι εκείνο της συμβίωσης των νέων εποίκων με τους προγενέστερους γερμανικούς πληθυσμούς, το οποίο ποικίλει από χώρα σε χώρα. Η άποψη για εντελώς ερημωμένες περιοχές εξαιτίας της Μετανάστευσης δεν φαίνεται να ισχύει, όπως και εκείνη για το μεγάλο χρονικό χάσμα μεταξύ των ύστερων γερμανικών καταλοίπων και του σλαβικού εποικισμού. Ωστόσο, η περιορισμένη επιβίωση των γερμανικών στοιχείων είναι εκείνη που σε κάποιες περιπτώσεις χάσματος λίγων δεκαετιών οδηγεί «εκβιαστικά» τη χρονολόγηση του σλαβικού εποικισμού στον ύστερο 5ο αιώνα ώστε αυτό να γεφυρωθεί. Το πλέον δυσδιάκριτο, που επίσης αφορά διάστημα λίγων δεκαετιών (με εξαίρεση τους Σλάβους στην Αυστρία και τη Σλοβενία), είναι η πιθανή συμβίωση των Σλάβων με τους ύστερους Γερμανούς είτε σε γειτονικούς οικισμούς είτε, πολύ περισσότερο, σε μικτές εγκαταστάσεις. Από τα ευρήματα τεκμαίρεται ότι, αν και σε περιορισμένο βαθμό, ειδικά για τη δεύτερη περίπτωση, υπήρξε συμβίωση των δύο στοιχείων και αντίστοιχες πολιτισμικές επιδράσεις.

Οι Σλάβοι εντός της Γερμανίας και της Αυστρίας, με εξαίρεση μικρούς πυρήνες που επιβιώνουν έως σήμερα, αφομοιώθηκαν σε βάθος χρόνου ενώ στη Σλοβενία αφομοίωσαν αυτοί τους προγενέστερους πληθυσμούς.

Αναφορικά με τους Σλάβους που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια, μία πρώτη γενική παρατήρηση είναι ότι αφενός υπάρχει αρκετά μικρότερος όγκος ευρημάτων συγκριτικά με την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη και αφετέρου στα Βαλκάνια δεν κυριαρχεί ένας πολιτισμός, όπως ο Πράγας στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά παρατηρείται ισομερής σε γενικές γραμμές εγκατάσταση των φορέων του Πράγας και του Πένκοβκα καθώς και μίξη των στοιχείων τους σε τοπικές εκδοχές, ιδιαίτερα στη Ρουμανία. Επισημαίνουμε ωστόσο ότι εξαιτίας των ομοιοτήτων και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους είναι συχνά δύσκολη η ασφαλής διάκριση ενός πολιτισμού στα ευρήματα. Σε αντίθεση ωστόσο με την Κεντρική Ευρώπη, οι γραπτές πηγές βοηθούν εδώ περισσότερο στην παρακολούθηση της σλαβικής εγκατάστασης. Αρχίζοντας από τη Ρουμανία, η χώρα αυτή δέχθηκε πρώτη τους Σλάβους εποίκους, αρχικά στο εκτός και μετέπειτα στο εντός Καρπαθίων έδαφός της. Στην πρώτη περίπτωση διακρίνουμε αφενός τα βυζαντινά οχυρά της Μικράς Σκυθίας, όπου εγκαταστάθηκαν Άντες υπόσπονδοι μετά τη συνθήκη με το Βυζάντιο το 545/46 και αφετέρου την ανάπτυξη μικτών «σλαβοδακικών» πολιτισμών/τύπων όπως ο *Iropești-Cândești-Ciurel* και ο *Costișa-Botoșana* στη Μολδαβία και τη Βλαχία. Στη δεύτερη περίπτωση (Τρανσυλβανία και γειτονικές περιφέρειες) διακρίνεται τόσο η κατά τόπους ανάπτυξη μικρών πολιτισμικών ομάδων όσο και οι επαφές των Σλάβων με ισχυρούς γείτονες στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων, όπως οι Γεπίδες και μετά το 568 οι Άβαροι. Σημειώνουμε ακόμη ότι για περίπου έναν αιώνα, ο ρουμανικός χώρος υπήρξε το ορμητήριο των σλαβικών επιθέσεων στις νότια του Κάτω Δούναβη βαλκανικές επαρχίες, πριν επέλθει και εκεί η μαζική εγκατάσταση των Σλάβων.

Για τον ευρισκόμενο νότια του Κάτω Δούναβη βαλκανικό χώρο, αποφασιστικής σημασίας γεγονός υπήρξε σταδιακή η πτώση του πρωτοβυζαντινού *limes* από το 596/98 έως περίπου το 614/15. Ο σλαβικός εποίκισμός εδώ διακρίνεται σε διαφορετικές φάσεις και σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι οι μαζικότερες εγκαταστάσεις πραγματοποιήθηκαν στον πρώιμο 7ο αιώνα και όχι στη διάρκεια του 6ου, όπως υποστηριζόταν παλαιότερα. Στο έδαφος της σύγχρονης Κροατίας, όπου το Βυζάντιο διατήρησε αρκετές από τις κτήσεις του στις δαλματικές ακτές, τα περιορισμένα πρώιμα ευρήματα τύπου Πράγας δείχνουν εποίκισμό της περιοχής στον 7ο αιώνα. Για την Κροατία, το σημαντικότερο ζήτημα για τον πρώιμο Μεσαίωνα είναι η χρονολόγηση της καθόδου των Κροατών στη Βαλκανική στον 7ο αιώνα, η οποία έχει, δικαιολογημένα πιστεύουμε, αμφισβητηθεί. Ταυτόχρονα, εγείρονται ποικίλα ερωτήματα που αφορούν στην ταύτιση των ευρημάτων του 7ου αιώνα με τους πρώιμους Σλάβους ή με τους Κροάτες. Αντίστοιχος προβληματισμός διατυπώνεται από τους μελετητές και για την εγκατάσταση των Σέρβων. Στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τα ευρήματα των πρώιμων σλαβικών κατοικιών δείχνουν αφενός τη γρήγορη προσαρμογή των εποίκων στις τοπικές παραδόσεις και αφετέρου ορισμένα στοιχεία της στέπας τα οποία σχετίζονται ίσως με ένα δεύτερο κύμα εποίκισμού στον ύστερο 7ο αιώνα. Γενικότερα, η περιοχή αυτή, σχετικά απομονωμένη, δεν εμφανίζει παρόμοια εικόνα με τον υπόλοιπο χώρο της σλαβικής εγκατάστασης. Στη Βόρεια Μακεδονία, τα πρώιμα σλαβικά ευρήματα δείχνουν ότι ο εποίκισμός της χώρας πραγματοποιήθηκε κυρίως στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 7ο αιώνα. Στο νότιο τμήμα της επίσης δημιουργήθηκε μία από τις γνωστές *Σκλαβηνίες* από το φύλο των Βερζητών ενώ τα πλέον πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα εμφανίζουν όλο και περισσότερο στοιχεία γύρω από τη συμβίωση του βυζαντινού πληθυσμού με τους Σλάβους.

Στη Σερβία, ο σλαβικός εποικισμός διακρίνεται τόσο βόρεια όσο και νότια του Κάτω Δούναβη. Στην πρώτη περίπτωση, η οποία αφορά στη Βοϊβοντίνα, οι εγκαταστάσεις είναι προγενέστερες και σχετίζονται με το γεπιδικό βασίλειο ή, μετά το 568, με τα γεπιδικά κατάλοιπα στο αβαρικό χαγανάτο. Το κυρίως τμήμα της χώρας, νότια του ποταμού, εποικίσθηκε μετά την κατάρρευση του βυζαντινού *limes* και το μεγαλύτερο μέρος των πρώιμων σλαβικών εγκαταστάσεων εντοπίζεται στη ζώνη των παραδουνάβιων βυζαντινών οχυρών, ιδιαίτερα στην περιοχή των Σιδηρών Πυλών. Στην κεντρική και τη νότια Σερβία ο σλαβικός εποικισμός ήταν πιο αραιός. Η έμφαση που έχει δοθεί πλέον στη διερεύνηση των σχέσεων του τοπικού βυζαντινού πληθυσμού, που επιβίωσε μετά την εγκατάσταση των Σλάβων, με τους τελευταίους έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο της συμβίωσης υπήρχε σε αρκετά αστικά κέντρα της ύστερης Αρχαιότητας τα οποία σταδιακά εποικίσθηκαν από σλαβικούς πληθυσμούς και απέκτησαν νέα ονόματα. Στη Βουλγαρία παρατηρούμε δύο γεωγραφικές ζώνες, βόρεια και νότια της οροσειράς του Αίμου, με την πρώτη να διαθέτει πολύ περισσότερο αρχαιολογικό υλικό. Σημειώνουμε ότι και εδώ υπάρχει πρωιμότερη εγκατάσταση υποσπόνδων Σλάβων (Αντών) στα παραδουνάβια οχυρά και μεταγενέστερη στην ενδοχώρα της βόρειας Βουλγαρίας. Ένα μεγάλο τμήμα των ευρημάτων οφείλεται σε δεύτερο κύμα μετανάστευσης κατά τον ύστερο 7ο αιώνα, από το οποίο εποικίσθηκε σημαντικά και ο βουλγαρικός νότος. Η Βουλγαρία είναι η χώρα όπου ο πολιτισμός Πένκοβκα διαδόθηκε περισσότερο από οπουδήποτε αλλού νότια του Κάτω Δούναβη. Επίσης, γνωρίζουμε φυλετικά ονόματα Σλάβων (Σεβέρες και «επτά γενεές») κατά τον ύστερο 7ο αιώνα καθώς και ότι η Βουλγαρία εμφανίζει εξίσου δείγματα συμβίωσης των Σλάβων εποίκων με τους βυζαντινούς πληθυσμούς σε ορισμένα οχυρά.

Το ζήτημα της συμβίωσης των αυτοχθόνων βυζαντινών πληθυσμών με τους Σλάβους εποίκους είναι ίσως το σημαντικότερο στην έρευνα των σύγχρονων βαλκανικών χωρών και αναδεικνύει ποικίλες όψεις επιδράσεων των Βυζαντινών στους πρώιμους Σλάβους. Αντίστοιχο φαινόμενο, όπως είδαμε, υπάρχει και στην Κεντρική Ευρώπη, όπου οι Σλάβοι ήλθαν σε επαφή με γερμανικούς λαούς και το αβαρικό χαγανάτο. Ο Κάτω Δούναβης θεωρείται ο χώρος στον οποίο οι Σλάβοι γνώρισαν την τροχήλατη κεραμική και από εκεί αυτή διαδόθηκε βορειότερα, ταυτόχρονα με τα διακοσμητικά θέματα των αγγείων. Επιπλέον, πιθανές βυζαντινές επιδράσεις υπήρξαν και στη μεταλλοτεχνία, με ενδεικτικότερη περίπτωση τις λεγόμενες «σλαβικές τοξωτές περόνες». Θα πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι οι κλιματικές συνθήκες, σε συνάρτηση με τις επιδράσεις που δέχθηκαν οι Σλάβοι έποικοι από τους αυτόχθονες, αποτέλεσαν παράγοντες που συντέλεσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα στην αποδοχή της χρήσης των ισόγειων κατοικιών, καθώς νότια του Κάτω Δούναβη το ποσοστό των ημιυπόγειων είναι αρκετά μικρότερο συγκριτικά με την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη (ελάχιστα δείγματα νότια του Αίμου).

Καταληκτικά, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ανεξάρτητα από τις διάφορες ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τα ευρήματα του σλαβικού εποικισμού, ο οποίος πραγματοποιήθηκε σταδιακά σε βάθος περίπου ενός αιώνα, είναι προφανές ότι ο λαός αυτός είχε μία διακριτή πολιτισμική ταυτότητα κατά την αρχή της εξάπλωσής του. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτής της ταυτότητας δεν παρέμειναν στατικά, αλλά εμπλουτίστηκαν από τις τοπικές παραδόσεις. Στο πλαίσιο αυτό, η «αρχαϊκή» μορφή των πολιτισμών Πράγας και Πένκοβκα μετεξελιχθηκε με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν τοπικές εκδοχές και πιο σύνθετοι πολιτισμικοί τύποι. Η στατική εικόνα των πρώιμων Σλάβων, όπως αυτή αποτυπώνεται στις φιλολογικές πηγές μέσω ενός πλήθους στερεοτύπων, αποδίδει έναν λαό, του οποίου κύριο γνώρισμα ήταν η ένδεια σε όλους τους τομείς. Πρόκειται, όμως, για μία εικόνα, η οποία δεν συνάδει με τον υλικό τους πολιτισμό, όπως αυτός

εμφανίζεται τουλάχιστον από τον ύστερο 6ο αιώνα και εξής. Οι νέοι έποικοι ήταν σε θέση να αφομοιώνουν νέες τεχνικές και τεχνοτροπίες, προσδίδοντας νέο περιεχόμενο στα πολιτισμικά τους στοιχεία. Κατά την άποψή μας, η διεξοδικότερη εξέταση των αρχαιολογικών ευρημάτων θα μπορούσε να προσφέρει περισσότερες απαντήσεις σχετικά με τον χαρακτήρα και την εξέλιξη του πρώιμου σλαβικού πολιτισμού, καθώς και για τη δημιουργική αφομοίωση επιδράσεων από άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Ένα παράδειγμα προς περαιτέρω διερεύνηση αποτελεί η «εμβληματική» για την Αρχαιολογία των πρώιμων Σλάβων θέση του Roztoky στην Πράγα, καθώς και ορισμένες άλλες εγκαταστάσεις, όπως π.χ. το Dessau-Mosigkau στη Γερμανία, ή ακόμη και το κοιμητήριο του Sărata Monteoru στη Ρουμανία, τα ευρήματα των οποίων σχετικοποιούν την κυρίαρχη στην έρευνα εικόνα των μικρών και σποραδικών σλαβικών εγκαταστάσεων και εγείρουν ζητήματα γύρω από τη μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού με χαλαρή πολιτική οργάνωση σε «αστικά κέντρα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Agathon, *Epistolae*: S. Agathonis papae, *Epistolae*, έκδ. J. – P. Migne [PL 87], Paris 1851, 1161-1261.

<https://archive.org/details/patrologiaecurs23unkngoog/page/n518/mode/2up>

Ammianus, *Res gestae*: Ammiani Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, έκδ.-μετ. W. Seyfarth, Ammianus Marcellinus, *Römische Geschichte*, τόμ. I-IV, Berlin 1970–1975.

Annales Einhardi: *Annales Einhardi*, a. 741–829 [MGH, SS I], 124-218.

https://www.dmgh.de/mgh_ss_1/index.htm#page/125/mode/lup

Annales Fuldenses: *Annales Fuldenses* [MGH, SS 1], 337-415.

https://www.dmgh.de/mgh_ss_1/index.htm#page/125/mode/lup

Annales Regni Francorum: *Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* [MGH, SS rer. Germ. VI].

https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_germ_6/index.htm#page/171/mode/lup

Cassiodorus, *Variae*: Cassiodori Senatoris, *Variae* [MGH, AA XII].

[https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_12/index.htm#page/\(II\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_12/index.htm#page/(II)/mode/lup)

Cf: *Codex Justinianus*, έκδ. P. Krüger [CIC II], Berlin 1929.

<https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ1.htm>

Conversio: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, έκδ.-μετ. H. Wolfram, *Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien – Graz 1979.

Chronica S. Benedicti: *Chronica S. Benedicti Casinensis* [MGH, SRLI], 467-488.

[https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_lang_1/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_lang_1/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Excerptum de Karentanis: *Excerptum de Karentanis*, έκδ.-μετ. H. Wolfram (*Conversio*, ό.π.), 142-145.

Fredegarius, *Chronica*: *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor*, έκδ.-μετ. A. Kusternig [Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4a], Darmstadt 1982.

Gestorum Pontificum Romanorum I: *Gestorum Pontificum Romanorum*, τόμ. I (*Libri Pontificalis pars prior*), έκδ. Th. Mommsen [MGH], Berlin 1898.

https://www.dmgh.de/mgh_gesta_pontificum_romanorum_1/index.htm#page/LXX/mode/lup

Gesta Dagoberti I.: *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* [MGH, SRM II], 396-425.

[https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_2/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_2/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Gregorius Turonensis, *Historiarum*: Gregorii episcopi Turonensis, *Decem Libri Historiarum* [MGH, SRM I/1].

[https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_1_1/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_1_1/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Iohannes Biclarensis, *Chronica*: Iohannis Abbatis Biclarensis, *Chronica* [MGH, AA XI], 207-220. [https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_11/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_11/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*: Ioannis Ephesini, *Historiae Ecclesiasticae pars tertia*, έκδ.-μετ. E. W. Brooks [CSCO, Scriptores Syri 3], Louvain 1964.

Jordanes, *Romana*: Iordanis, *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum* [MGH, AA V/1], 1-52.

[https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_5_1/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_5_1/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Jordanes, *Getica*: Iordanis, *De origine actibusque Getarum*, ό.π., 53-138.

[https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_5_1/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_5_1/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Κοσμογραφία της Ραβέννας: *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*, έκδ. J. Schnetz [Itineraria Romana 2], Leipzig 1940.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*: Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*, έκδ.-μετ. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* [CFHB], Washington 1967.

<https://www.doaks.org/resources/publications/books/de-administrando-imperio>

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*: Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, έκδ. A. Pertusi, Costantino Porfirogenito, *De thematibus*, Città del Vaticano 1952.

Lemerle, *Miracles*: P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τόμ. I-II, Paris 1979-1981.

Marcellinus Comes, *Chronicon*: Marcellini Comitis, *Chronicon*, [MGH, AA XI], 37-104.

[https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_11/index.htm#page/\(IV\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_11/index.htm#page/(IV)/mode/lup)

Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*: Μαυρικίου, *Στρατηγικόν*, έκδ.-μετ. G.T. Dennis – E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB, Series Vindobonensis17], Wien 1981.

Μένανδρος, *Ιστορία*: Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, έκδ.-μετ. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman* [ARCA: Classical and Medieval Texts 17], Liverpool 1985.

Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*: *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jakobited'Antioche (1166-1199)*, έκδ.-μετ. J.-B. Chabot, τόμ. II, Paris 1901.

<https://archive.org/details/MichelLeSyrien2/page/n365/mode/2up>

Nov.: *Novellae Justiniani*, έκδ. R. Schoell – G. Kroll [CIC 3], Zürich 1972.

Πασχάλιο Χρονικό: *Πασχάλιον Χρονικόν*, έκδ. L. Dindorf, *Chronicon Paschale* [CSHB], Bonn 1832.

https://books.google.gr/books?id=N3AGAAAAQAAJ&pg=PA3&dq=intitle:%22Chronicon+paschale&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*: Pauli, *Historia Langobardorum* [MGH, SRLI], 12-187.

[https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_lang_1/index.htm#page/\(III\)/mode/lup](https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_lang_1/index.htm#page/(III)/mode/lup)

Χρονικό της Μονεμβασίας: *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*, έκδ.-μετ. I. Dujchev, *Cronaca di Monemvasia*, Palermo 1976.

Πισίδης, *Αὐτοσχέδιοι*: Γεώργιος Πισίδης, *Αὐτοσχέδιοι πρὸς τὴν γενομένην ἀνάγνωσιν τῶν κελεύσεων χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τιμῶν ξύλων (in restitutionem sanctae crucis)*, έκδ.-μετ. L. Tartaglia, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998, 239-247.

Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*: Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, έκδ. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis, Opera Omnia*, τόμ. I–II (*De Bellis*), Leipzig 1962–1963.

<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book//lookupid?key=olbp79885>

Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*: Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, ό.π., τόμ. III (*Historia Arcana*), Leipzig 1963.

<https://archive.org/details/ProcopiiCaesariensisOperaOmnia/page/n9/mode/2up>

Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*: Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, ό.π., τόμ. IV (*De Aedificiis*). Leipzig 1964.

Registrum Epistolarum, II: *Registrum Epistolarum*, τόμ. II [MGH: Epp. II].

[https://www.dmgh.de/mgh_epp_2/index.htm#page/\(III\)/mode/1up](https://www.dmgh.de/mgh_epp_2/index.htm#page/(III)/mode/1up)

Russian Primary Chronicle: The Russian Primary Chronicle (Laurentian Text), έκδ.-μετ. S.H. Cross – O.P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge Massachusetts 1953.

<https://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a011458.pdf>

Σεβαίος, *Ἀρμενική Ἱστορία*: *The Armenian History attributed to Sebeos*, μετ. R. W. Thomson, Liverpool 1999.

<https://online.liverpooluniversitypress.co.uk/doi/pdf/10.3828/978-0-85323-564-4>

Σιμοκάττης, *Ἱστορία*: Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οἰκουμένη Ἱστορία*, έκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae Historiae*, Leipzig 1887.

<https://archive.org/details/theophylactisim00goog/page/n5/mode/2up>

Tabula Peutingeriana: Tabula Peutingeriana, έκδ. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916.

<https://archive.org/details/itinerariaromana00mill/page/n5/mode/2up>

Tacitus, *Germania*: Cornelii Taciti, *De origine et situ Germanorum*, μετ. M. Hutton [LCL], Cambridge – London 1970.

https://www.loebclassics.com/view/tacitus-germania/1914/pb_LCL035.119.xml

Thomas Spalatensis, *Historia Salonitanorum*: Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum*, έκδ.-μετ. D. Karbić – M. Matijević-Sokol – J. Ross Sweeney, Archdeacon Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, Budapest – New York 2006.

<https://www.scribd.com/doc/159374924/Thomae-Archidiaconi-Spalatensis-Historia-Salonitanorum-atque-Spalatinorum-pontificum-Archdeacon-Thomas-of-Split-History-of-the-Bishops-of-Salona-a>

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*: Θεοφάνους, *Χρονογραφία ἐτῶν ΦΚΗ´*, έκδ. C. de Boor, *Theophanes Confessor, Chronographia*, Leipzig 1883.

https://archive.org/details/bub_gb_TnRHAAAAYAAJ/page/n3/mode/2up

Versus Martini: Versus Martini dumiensis episcopi in basilica [MGH, AA VI/2], 194-195.

[https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_6_2/index.htm#page/\(II\)/mode/1up](https://www.dmgh.de/mgh_auct_ant_6_2/index.htm#page/(II)/mode/1up)

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αναγνωστάκης, «Περιούσιος λαός»: Η. Αναγνωστάκης, «Περιούσιος λαός», στο: *Σκοτεινοί Αιώνες*, 325-346.
<http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8037?locale=el>

Αναγνωστάκης – Πούλου-Παπαδημητρίου, Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη: Η. Αναγνωστάκης – Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11 (1997), 229-322.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3622>

Γεωργακάκης, Κίνημα: Γ. Γεωργακάκης, Το κίνημα του Βιταλιανού (513-515). Μια πρόταση ερμηνείας των στόχων του επαναστάτη, *Βυζαντινά* 31 (2014), 87-105.
[http://histsociety.web.auth.gr/7\)%CE%93%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BA%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82_%CE%92%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CF%8C%CF%82.pdf](http://histsociety.web.auth.gr/7)%CE%93%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BA%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82_%CE%92%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CF%8C%CF%82.pdf)

Γκουτζικώστας – Μονίαρος, *Quaestura Iustiniana Exercitus*: Α.Ε. Γκουτζικώστας – Ξ.Μ. Μονίαρος, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus*, Θεσσαλονίκη 2009.
https://www.academia.edu/7702754/Justinian-Quaestura_Exercitus_-_Contents

Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Κούβερ: Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Το επεισόδιο του Κούβερ στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου, *Βυζαντινά* 1 (1981), 67-87.
<http://histsociety.web.auth.gr/5.%20%CE%9C.%20%CE%93%CF%81%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85%20-%20%CE%99%CF%89%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%BF%CF%85%20-%20%CE%A4%CE%BF%20%CE%B5%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%83%CF%8C%CE%B4%CE%B9%CE%BF%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%9A%CE%BF%CF%85%CE%B2%CE%AD%CF%81%20%CF%83%CF%84%CE%B1%20%CE%98%CE%B1%CF%8D%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%91%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85%20%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85'.pdf>

Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Εκστρατεία: Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β΄ κατά των Βουλγάρων και Σλάβων (688), *Βυζαντινά* 2 (1982), 113-124.
<http://histsociety.web.auth.gr/9.%20%CE%93%CF%81%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85.pdf>

Καρδαράς, Πολεμική τέχνη: Γ. Καρδαράς, Η πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων, ΣΤ΄-Ζ΄ αι., *ByzSym* 18 (2008), 185-205.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3122/2980>

Καρδαράς, Δρόμος του Δούναβη: Γ. Καρδαράς, Ο «δρόμος του Δούναβη» κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (Δ΄-ΣΤ΄ αι.), στο: *Ημεθόριος του Δούναβη*, 267-284.
<http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/13829>

Καρδαράς, Όψεις: Γ. Καρδαράς, Όψεις συμβίωσης, συνεργασίας και επιδράσεων μεταξύ Αβάρων και Σλάβων, 6ος-9ος αι. *Βυζαντινά* 28 (2009), 131-149.
<http://histsociety.web.auth.gr/%CE%9A%CE%B1%CF%81%CE%B4%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%82-28.pdf>

Καρδαράς, *Αβαροι*: Γ. Καρδαράς, *Το Βυζάντιο και οι Αβαροι (Στ΄–Θ΄ αι.). Πολιτικές, διπλωματικές και πολιτισμικές σχέσεις* [EIE/IBE, Μονογραφίες 15], Αθήνα 2010 (αναθεωρημένη μετάφραση, G. Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations* [ECEEMA 51], Leiden–Boston 2018). <https://brill.com/view/title/23717>

Καρδαράς, Σάμο: Γ. Καρδαράς, Η εξέγερση των Σλάβων υπό τον Σάμο εναντίον των Αβάρων και το ζήτημα του γεωγραφικού προσδιορισμού της ηγεμονίας του, *Βυζαντικά* 29 (2010–2011), 91–111. <http://histsociety.web.auth.gr/byzantiaka%202010-KARDAR.PDF>

Καρδαράς, Venethi: Γ. Καρδαράς, Οι Venethi στα *Getica* του Ιορδάνη: πρόγονοι των Σλάβων;, *Τεκμήρια* 12 (2013–2014), 9–28. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/tekmiria/article/view/3000>

Καρδαράς, Νομαδικοί λαοί: Γ. Καρδαράς, Μεταξύ Αττίλα και Βαϊανού. Το Βυζάντιο και οι νομαδικοί λαοί από το 453 έως το 558, *ByzSym* 24 (2014), 67–110. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3834>

Καρδαράς, Πολωνία: Γ. Καρδαράς, Η πρώιμη μεσαιωνική περίοδος στην Πολωνία 6ος–9ος αι. Μέρος Πρώτο: Η σλαβική μετανάστευση, *Βυζαντικά* 32 (2015), 51–77. [http://histsociety.web.auth.gr/6%CE%9A%CE%B1%CF%81%CE%B4%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%82,%20%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%B1%CE%B9%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%20-%2032%20\(2015\).pdf](http://histsociety.web.auth.gr/6%CE%9A%CE%B1%CF%81%CE%B4%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%82,%20%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%B1%CE%B9%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%20-%2032%20(2015).pdf)

Καρδαράς, *Άντες*: Γ. Καρδαράς, *Οι Άντες. Ιστορία και πολιτισμός (4ος–8ος αι.)* [EIE/IEE, Μονογραφίες 16], Αθήνα 2016 (βλ. επίσης και την ηλεκτρονική μορφή <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/ihr/catalog/book/56>)

Κατιčić, Αδριατική: R. Κατιčić, Οι αρχές της κροατικής παρουσίας στην Αδριατική. Προβλήματα ιστορικά, φιλολογικά και γλωσσικά, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 36–72.

Λαμπροπούλου et al., Ερμηνεία: A. Λαμπροπούλου et al., Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «Σκοτεινούς Αιώνες», στο: *Σκοτεινοί Αιώνες*, 189–229. <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8037?locale=el>

Λεβενιώτης, Μεσαιωνική Μακεδονία: Γ. Α. Λεβενιώτης, Η μεσαιωνική Μακεδονία και τα σλαβικά φύλα στην ιστοριογραφία της FYROM. Προβλήματα και αντιφάσεις της σύγχρονης έρευνας, *Βυζαντικά* 30 (2012–2013), 81–131. <http://histsociety.web.auth.gr/30-3%20leveniotis.pdf>

Λουγγής, *Ιουστινιανός*: Τ. Λουγγής, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαβθάτιος. Κοινωνία, πολιτική και ιδεολογία τον 6ο μ.Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005.

Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*: Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1991.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμβολή: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμβολή εις την χρονολόγησιν των αβαρικών και σλαβικών επιδρομών επί Μαυρικίου (582–602) (μετ' επιμέτρου περί των Περσικών Πολέμων), *Σύμμεικτα* 2 (1970), 145–206. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3461/3321>

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση, στο: *Βυζάντιο και Σλάβοι*, 61-104.

Παλούκης Το «ελληνικό έθνος» του Νίκου Σβορώνου: Κ. Παλούκης, Το «ελληνικό έθνος» του Νίκου Σβορώνου: σχέδιο για τη θεωρία και τη γενεαλογία του, *Ουτοπία* 82 (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2008), 103-124.

Πατούρα-Σπανού, Επιδρομές: Σ. Πατούρα-Σπανού, Οι επιδρομές των βαρβάρων στο Ιλλυρικό και τη Θράκη και η πτώση του *limes*: ιστορικό περίγραμμα, στο: *Ημεθόριος του Δούναβη*, 31-66.

Πατούρα-Σπανού, Βιταλιανός: Σ. Πατούρα-Σπανού, Η επανάσταση του Βιταλιανού της Θράκης και οι πολιτικοί ελιγμοί του Αναστασίου, ό.π., 181-193.

Πατούρα-Σπανού, Εμπόριο και συναλλαγές: Σ. Πατούρα-Σπανού, Εμπόριο και συναλλαγές στη δουναβική μεθόριο: η Αυτοκρατορία και οι «βάρβαροι», ό.π., 195-221.

Πατούρα-Σπανού, Καθημερινή ζωή: Σ. Πατούρα-Σπανού, Πολιτισμός και καθημερινή ζωή στις ελληνικές αποικίες της Μικράς Σκυθίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, ό.π., 223-236.

Πατούρα-Σπανού, Χριστιανισμός: Σ. Πατούρα-Σπανού, *Χριστιανισμός και παγκοσμιότητα στο πρώιμο Βυζάντιο. Από τη θεωρία στην πράξη* [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Μονογραφίες 10], Αθήνα 2008.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abasina et al., *Davni Slov'iani*: N.S. Abasina et al., *Davni Slov'iani. Arkheolohiia ta Istoriia*, Κίεβο 2012.
http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_davni_sloviany.pdf

Andersen, Indo-European Migrations: H. Andersen, Slavic and the Indo-European Migrations, στο: *Language Contacts*, 45-76.
https://www.academia.edu/805660/2003._Slavic_and_the_Indo-European_migrations_

Angelova – Koleva, Bulgarien: S. Angelova – R. Koleva, Archäologische Zeugnisse frühslawischer Besiedlung in Bulgarien, στο: *Post-Roman Towns II*, 481-507.
<https://epdf.pub/post-roman-towns-trade-and-settlement-in-europe-and-byzantium-byzantium-pliska-a.html>

Antonín – Kouřil – Prix, Slezsko: R. Antonín – P. Kouřil – D. Prix, Slezsko v časechraného Středověku, στο: *Slezsko*, 95-163.

Artamonov, Nekotorye voprosy: M.I. Artamonov, Nekotorye voprosy vostochnykh Slavian s Bolgarami i Baltami v protsesse zaseleniia zemli srednego i verkhnego Podneprov'ia i Podvin'ia, *Sovetskaia Arkheologiiia* 1974/1, 245-254.
https://www.archaeolog.ru/media/books_sov_archaeology/1974_book01.pdf

Artamonov, Pervye stranitsy: M.I. Artamonov, Pervye stranitsy russkoi istorii v arkheologicheskome osveshchenii, *Sovetskaia Arkheologiiia* 1990/3, 271-290.
https://www.archaeolog.ru/media/books_sov_archaeology/1990_book03.pdf

Babić, Report: B. Babić, The Report on the old Slavic finds pots in Macedonia, *Balcanoslavica* 4 (1975), 127-138.

Bačić, Ethnonym: J. Bačić, Slav: The Origin and Meaning of the Ethnonym, *Slovene Studies* 9/1-2 (1987), 33-41.
<https://core.ac.uk/download/pdf/270228846.pdf>

Baltl, Zur karantanischen Geschichte: H. Baltl, Zur karantanischen Geschichte des 6.-9. Jahrhunderts, στο: *Festschrift Nikolaus Grass*, I 407-423.

Baran, Venedy: V.D. Baran, Venedy, Sklaviny ta Anty u svitli arkheolohichnykh dzherel, στο: *Trudy* VI/1, 154-165.

Baratte, Témoignages archéologiques: F. Baratte, Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube, στο: *Villes et peuplement*, 163-180.

https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_77_1_2513

Barbiera, Lombard Period: I. Barbiera, Gender, Age and Social Construction in Lombard Period Cemeteries in Hungary, *Antaeus* 29-30 (2008), 403-413.

https://ri.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/antaeus/Antaeus_2008_opt.pdf

Bardos – Garam, *Zamardi-Retifoldek*: E. Bardos – E. Garam, *Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Zamardi-Retifoldek* (Μέρος Ι) [MAA 9], Budapest, 2009.

Barford, *Early Slavs*: P.M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, New York 2001.

https://issuu.com/carsrevolution2015/docs/0801439779-the_early_slavs__by_paul

Barford, Crisis in the Shadows: P.M. Barford, Crisis in the Shadows: Recent Polish Polemic on the Origin of the Slavs, *SlA* 44 (2003), 121-155.

Barford, Frontiers: P.M. Barford, Slavs beyond Justinian's Frontiers, *SSBP* 2008/2 (4), 21-32.

<https://slavica-petropolitana.spbu.ru/files/2008-2/04-Barfold.pdf>

Barford – Kobyliński – Krasnodębski, Podlasie: P. Barford – Z. Kobyliński – D. Krasnodębski, Between the Slavs, Balts and Germans: Ethnic Problems in the Archaeology and History of Podlasie, *ArchPol* 29 (1991), 123-160.

https://www.academia.edu/35643654/Between_the_Slavs_Balts_and_Germans_ethnic_problems_in_the_archaeology_and_history_of_Podlasie

Barnea – Ștefan, *Limes Scythicus*: I. Barnea – Gh. Ștefan, *Le limes Scythicus des origines à l'Antiquité*, στο: *Frontières Romains*, 15-25.

Bavant – Ivanišević, *Caričin Grad*: B. Bavant – V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Leskovac 2003.

Bekić, Keramika: L. Bekić, Keramika praškog tipa u Hrvatskoj (Keramik des Prager Typs in Kroatien), στο: *Dani Stjepana Gunjače*, 21-35.

https://www.academia.edu/2229267/Beki%C4%87_L._Keramika_pra%C5%A1kog_tipa_u_Hrvatskoj_Zusammenfassung_Keramik_des_Prager_Typs_in_Kroatien_Zbornik_Stjepan_Gunja%C4%8Da_i_hrvatska_srednjovjekovna_povijesno_-_arheolo%C5%A1ka_ba%C5%Altina_II_Split_2012

Bekić, Northwestern Croatia: L. Bekić, New ¹⁴C dates From Slavic settlements in northwestern Croatia, στο: *Early Slavic Settlement*, 237-250.

https://www.academia.edu/5151243/Beki%C4%87_L._New_14c_dates_from_Slavic_settlements_in_northwestern_Croatia._U_Dulinicz_M._Mo%C5%ADzioch_S._ur._The_Early_Slavic_Settlement_of_Central_Europe_in_the_light_of_new_dating_evidence_Wroclaw_2013._237_-_250

Bekić, *Rani srednji vijek*: L. Bekić, *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana/The Early Medieval between Pannonia and the Adriatic* [Monografije i Katalozi 27 – Arheološki Muzej Istre], Pula 2016.

https://www.academia.edu/42710252/Beki%C4%87_L._Rani_srednji_vijek_izme%C4%9lu_Panonije_i_Jadrana_The_Early_Medieval_Between_Pannonia_and_the_Adriatic_Monografije_i_katalozi_Arheolo%C5%A1kog_muzeja_Istre_u_Puli_27_2016

Beldedovski, Slovenski materijalni: Z. Beldedovski, Slovenski materijalni elementi vo Bregalničkot basen, *MAA* 14 (1993–1995), 173-183.

Belošević, *Materijalna kultura*: J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII. do IX. Stoljeća*, Zagreb 1980.

Belošević, Razvoj: J. Belošević, Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizontal 7.–9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, *RFFZd* 39 (26), (2000–2002), 71-97.

Bernhard, Weststeiermark: A. Bernhard, Eine frühmittelalterliche Höhensiedlung am Pölliberg bei Stainz in der Weststeiermark, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 161-164.

Bertels, Carantania: K. Bertels, Carantania. Beobachtungen zur politisch–geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter, *Carinthia* 1177 (1987), 87-196.

Beševliev, *Kastellnamen*: V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk “De aedificiis”*, Amsterdam 1970.

Bialeková, Potvorice: D. Bialeková, Včasnoslovanské popolnicové hroby z Potvoríc z hľadiska antropologickej analýzy, *Študijné Zvesti* 23 (1987), 109-120.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/SZ_23.pdf

Bialeková, Expansion: D. Bialeková, Expansion der Slawen nach Mitteleuropa und ihre Spiegelung im Bestattungsritus, στο: *Sciences Préhistoriques* IV, 43-48.

Bierbrauer, Goten: V. Bierbrauer, Die Goten vom 1.-7. Jahrhundert n. Chr.: Siedelgebiete und Wanderbewegungen aufgrund archäologischen Quellen, στο: *Peregrinatio Gothica III*, 9-43.

Bierbrauer, Ethnische Interpretation: V. Bierbrauer, Die ethnische Interpretation der Sîntana de Mureş-Černjachov – Kultur, στο: *Sîntana de Mureş-Černjachov*, 211-238.

Biermann, Settlement History: F. Biermann, Byzantine Coin Finds from the 6th to the 8th Century between Elbe and Oder and their Meaning for Settlement History, στο: *Byzantine Coins*, 531-544.

https://www.academia.edu/29121295/Byzantine_Coin_Finds_from_6th_to_8th_century_between_Elbe_and_Oder_and_their_meaning_for_the_Settlement_History_In_M._Wo%C5%82oszyn_Hrsg._Byzantine_coins_in_Central_Europe_between_the_5th_and_10th_century._Moravia_Magna_Seria_Polona_III_Krakau_2009_531-544

Biermann, Möglichkeiten: F. Biermann, Möglichkeiten und Probleme naturwissenschaftlicher Datierungen frühslawischer Siedlungsbefunde, στο: *Early Slavic Settlement*, 11-21.

https://www.academia.edu/29124445/M%C3%B6glichkeiten_und_Probleme_naturwissenschaftlicher_Datierungen_fr%C3%BChslawischer_Siedlungsbefunde._In_M._Dulinicz_S._Mo%C5%BADzioch_Hrsg._The_early_Slavic_Settlement_in_Central_Europe_in_the_light_of_new_dating_evidence._Interdisciplinary_Medieval_Studies_III_Wroc%C5%82aw_2013_11-22

Biermann, North–East German Region: F. Biermann, New archaeological Evidence from the Late Migration and early Slavic Period in the North–East German Region, στο: *Od Bachórze*, 113-123.

https://www.academia.edu/41185623/F._Biermann_New_archaeological_evidence_from_the_late_migration_and_early_Slavic_period_in_the_North-East_German_region._In_B._Chudzi%C5%84ska_M._Wojenka_M._Wo%C5%82oszyn_eds._Od_Bach%C3%B3rze_do_%C5%9Awiatowida_ze_Zbrucz._Ksi%C4%99ga_jubileuszaowa_Profesora_Micha%C5%82a_Parczewskiego_Krak%C3%B3w_Rzesz%C3%B3w_2016_113-123

Bileta, Byzantine Istria: V. Bileta, At the crossroads of Late Antiquity and the early Middle Ages – the rise and fall of the military elite of Byzantine Istria, *AMS/CEU* 17 (2011), 100-121.

<https://ams.ceu.edu/2004.pdf>

Bily, Sprachkontakt: I. Bily, Deutsch–slawischer Siedlungsund Sprachkontakt im Gebiet zwischen Saale und Neisse – vorgestellt an ausgewählten Ortsnamen (Siedlungsnamen), *Linguistica* 55 (2015), 131-147.

<https://revije.ff.uni-lj.si/linguistica/issue/view/528/315>

Birnbaum, Balkanhalbinsel: H. Birnbaum, Vom ethnolinguistischer Einheit zur Vielfalt: die Slaven im Zuge der Landnahme der Balkanhalbinsel, *SüdostF* 51 (1992), 1-19.

<https://www.osmikon.de/Vta2/bsb00093114/ostdok:3739669?page=1&c=solrSearchOstdok>

Birnbaum, Common Slavic: H. Birnbaum, Common Slavic in Time and Space, *Scando-Slavica* 44 (1998), 131-143.

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00806769808601119>

Bitner-Wróblewska, Observers: A. Bitner-Wróblewska, Observers or participants? The Balts during turbulent epoch, στο: *Turbulent Epoch* 1, 97-112.

http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=27362&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=7EE174D277EFA053484BE0CC575AF289-1

Bliujiené, Balts: A. Bliujiené, The Backcountry Balts (*Aesti*) and the ‘Northern Gold’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages, στο: *Neglected Barbarians*, 13-29.

<https://www.brepolonline.net/doi/abs/10.1484/M.SEM-EB.3.5083>

Bodzek, Roman Coins: J. Bodzek, Remarks on the Inflow of Roman Coins into southern Poland in the second Half of the 4th and in the 5th Centuries AD., στο: *Byzantine Coins*, 155-204.

https://www.academia.edu/395825/_Remarks_on_the_inflow_of_Roman_Coins_into_Southern_Poland_in_the_second_half_of_the_4th_and_in_the_5th_centuries_A.D._in_M._Wo%C5%82oszyn_ed._Byzantine_Coins_in_Central_Europe_between_the_5th_and_10th_Century._MORAVIA_MAGNA._Seria_Polona_Vol._III_Krak%C3%B3w_2009_pp._155-204

Bóna, Beweis: I. Bóna, Über einen archäologischen Beweis des langobardisch-slawisch-awarischen Zusammenlebens, στο: *Študijné Zvesti* 16, 35-45.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/SZ_16.pdf

Bóna, Vierteljahrhundert: I. Bóna, Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn, *AAASH* 23 (1971), 265-336.

http://real-j.mtak.hu/221/1/ACTAARCHEOLOGICA_23.pdf

Bonev, Les Antes: Ch. Bonev, Les Antes et Byzance, *EtBalk* 19/3 (1983), 109-120.

Bonev, Sărata Monteoru: Ch. Bonev, La Nécropole slave des VIe-VIIe siècles de Sărata Monteoru (Roumanie), *EtBalk* 3-4 (1995), 183-195.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=239854>

Borisov, Slaviane: B. Borisov, Slaviane VI-VII vv. na territorii nyneshnei iuzhnoi Bolgarii. Mif ili real'nost'? *Drinovski Sbornik* 9 (2016), 142-154.

Born, Christianisierung: R. Born, *Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor: Ein Beitrag zum spätantiken Urbanismus auf dem Balkan*, Wiesbaden 2012.

Borri, White Croatia: F. Borri, White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history, *EME* 19/2 (2011), 204-231.

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1468-0254.2011.00318.x>

Brachmann, Kulturelle Beziehungen: H.-J. Brachmann, Historische und kulturelle Beziehungen der Sorben zu Böhmen und Mähren, στο: *Rapports* I, 117-124.

Brachmann, DDR: H.-J. Brachmann, Die Funde der Gruppe der Prager Typs in der DDR und ihre Stellung im Rahmen der frühslawischen Besiedlung dieses Gebietes, *SLA* 29 (1983), 23-64.

http://repozytorium.amu.edu.pl:8080/bitstream/10593/7955/1/02_Hans-Jurgen_Brachmann_Die_Funde_der_Gruppe_23-64.pdf

Braichevs'kii, Ob «Antakh»: M.I. Braichevs'kii, Ob «Antakh» Pseudomavriiia, *Sovetskaia Etnografiia* 1953/2, 21-36.

Braichevs'kii, Ants'ka problema: M.I. Braichevs'kii, Ants'ka problema v konteksti problema vizantiiskoi istorii, *Arkheolohiia* 2 (1991), 122-133.

http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1991_02.pdf

Brather, Oder und Neisse: S. Brather, Die Anfänge slawischer Besiedlung westlich von Oder und Neisse, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 527-540.

Brather, Archäologie: S. Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa* [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 61], Berlin – New York 2008.

<https://www.degruyter.com/view/title/32927>

Bratož, Entwicklung: R. Bratož, Entwicklung der Organisation der frühchristlichen Kirche auf dem Gebiet Jugoslawiens vom 3. bis zum 6. Jahrhundert., *Zgodovinski Časopis* 40/4 (1986), 363-395.

Bratož, Thesen und Hypothesen: R. Bratož, Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Fakten, Thesen und Hypothesen, στο: *Grundlagen der slowenischen Kultur*, 1-38.

https://rep.adw-goe.de/bitstream/handle/11858/00-001S-0000-002C-DBBA-2/01_RAJKO%20BRATO%c5%bd%20%20Anf%c3%a4nge%20der%20slowenischen%20Ethnogenese%20%20Fakten%2c%20Thesen%20und%20Hypothesen.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Bratož, Veneter–Ideologem: R. Bratož, Das Veneter–Ideologem bei den Slowenen, στο: *Erinnerungskultur in Südosteuropa*, 1-35.

https://rep.adw-goe.de/bitstream/handle/11858/00-001S-0000-002C-DC7D-4/9783110253047_AdW12_01_RAJKO%20BRATO%c5%bd%20%20Das%20Veneter-Ideologem%20bei%20den%20Slowenen.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Brunnbauer, Herkunftsmythen: U. Brunnbauer, 2006, Illyrer, Veneter, Iraner, Urserben, Makedonen, Altbulgaren ... Autochthonistische und nichtslawische Herkunftsmythen unter den Südslawen, *Zeitschrift für Balkanologie* 42/1–2, 37-62.

<http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/view/73/73>

Brzostowicz, Problematyka: M. Brzostowicz, Problematyka badań nad czasami przedpiastowskimi w Wielkopolsce, στο: *Wielkopolska*, 127-136.

Budak, Myths: N. Budak, Croatia between the Myths of the Nation State and of the Common European Past, στο: *Myth-Making*, 51-72.

Budimir, Antai: M. Budimir, Antai, Antes, Anti, Anticus, *ZRV* 18/2 (1964), 37-45.

Budinský-Krička, Novye materialy: V. Budinský-Krička, Novye materialy dlia izuchenia drevneslavianskoi keramiki na poseleniakh vostochnoi Slovakii, *SlovArch* 28/1 (1990), 89-146.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1990_1.pdf

Bugarski – Ivanišević, Sixth-Century Foederati: I. Bugarski – V. Ivanišević, Sixth–Century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a social context, στο: *Vivere Militare Est*, 291-322.

Bugarski – Radišić, Central Balkans: I. Bugarski – M. Radišić, The Central Balkans in the Early Middle Ages: Archaeological Testimonies to Change, στο: *Processes of Byzantinisation*, 91-99.

https://www.academia.edu/28256079/The_Central_Balkans_in_the_Early_Middle_Ages_Archaeological_Testimonies_to_Change

Buko, *Early Medieval Poland*: A. Buko, *The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries—Hypotheses—Interpretations* [ECEEMA 1], Leiden – Boston 2008.

<https://brill.com/view/title/14250>

Bulić, Fortifications: D. Bulić, The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation, στο: *World of the Slavs*, 137-227.

https://www.academia.edu/13120998/THE_WORLD_OF_THE_SLAVS_-_Studies_on_the_Eastern_Western_and_South_Slavs_Civitas_Oppidas_Villas_and_Archeological_Evidence_7th_to_11th_Centuries_A.D._Belgrade_2013

Cardot, *Austrasie mérovingienne*: F. Cardot, *L'espace et le pouvoir. Étude sur l'Austrasie mérovingienne*, Paris 1987.

https://www.europeana.eu/en/item/9200520/ark__12148_bpt6k3322593v

Chrysos, Byzantine sovereignty: E. Chrysos, Settlements of Slavs and Byzantine sovereignty in the Balkans, στο: *Festschrift Johannes Koder*, 123-135.

https://www.academia.edu/31948164/2007-_Settlements_of_Slavs_and_Byzantine_Sovereignty_in_the_Balkans

Ciglencečki – Strmčnik-Gulič, Sledovi: S. Ciglencečki – M. Strmčnik-Gulič, Sledovi zgodnje slovanske poselitve južno od Maribora, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 67-75.

Ciglencečki, Langobardische Präsenz: S. Ciglencecki, Langobardische Präsenz im Südostalpenraum im Lichte neuer Forschungen, στο: *Langobarden*, 265-280.

Ciobanu, Découvertes monétaires: L. Ciobanu, Les découvertes monétaires romaines dans la zone Pruto-Nistraine en Moldavie, στο: *Sintana de Mureș-Černjachov*, 115-128.

Ciołek, Zufluss: R. Ciołek, Der Zufluss von Solidi in die südlichen Ostseegebiete, στο: *Byzantine Coins*, 217-229.

Ciupercă – Măgureanu, Archaeological evidence: B. Ciupercă –A. Măgureanu, Huns and other peoples – archaeological evidence in present-day Romania, *BUFM* 50 (2008), 119-130.

https://www.academia.edu/1572582/Huns_and_other_peoples_archaeological_evidence_in_present-day_Romania

Coblenz, Dresden–Stetzsch: W. Coblenz, Ein Grab von Dresden–Stetzsch vom Beginn der slawischen Einwanderung nach Sachsen, *AFSB* 18 (1988), 294-296.

Comşa, Betrachtungen: M. Comşa, Einige Betrachtungen über die Ereignisse im 6.–7. Jh. an der unteren Donau, *SLA* 21 (1974), 61- 81.

Comşa, Scythie Mineure: M. Comşa, La Province de la Scythie Mineure (Dobroudja) et les Slaves pendant les VI–VII ss., στο: *Trudy* VI/5, 301-313.

Corman, Migrațiile: I. Corman, Migrațiile din teritoriul dintre Carpați și Nistru în sec. V–VII: Problema anților, *Revista Arheologică* 1 (1993), 93-100.

Corman, L'origine: I. Corman, L'origine ethnique des Antes fondée sur es découvertes archéologiques dans l'espace d'entre Prout et Dniester, *Arheologia Moldovei* 19 (1996), 169-189.

http://www.arheo.ro/wp-content/uploads/2013/06/arheo.ro_images_arheologia-moldovei_am19_AM_19_08_corman.pdf

Curta, Changing Image: F. Curta, The Changing Image of the Early Slavs in the Rumanian Historiography and Archaeological Literature. A Critical Survey, *SüdostF* 53 (1994), 225-310.

https://www.academia.edu/30833579/The_changing_image_of_the_early_Slavs_in_the_Romanian_historiography

Curta, Slavs in Fredegar: F. Curta, Slavs in Fredegar: Medieval ‘Gens’ or Narrative Strategy? *Acta Historica* 103 (1996), 3-20.

http://acta.bibl.u-szeged.hu/2820/1/historica_103_003-020.pdf

Curta, Fredegar: F. Curta, Slavs in Fredegar and Paul the Diacon: Medieval Gens or «Scourge of God»? *EME* 6/2 (1997), 141-167.

https://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/tekstovi/fredegar_paul.pdf

Curta, Jordanes: F. Curta, Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi, *JbGOst* 47 (1999), 321-340.

https://www.jstor.org/stable/41050400?seq=4#page_scan_tab_contents

Curta, Slavic Archaeologies: F. Curta, Pots, Slavs and ‘Imagined Communities’: Slavic Archaeologies and the History of the Early Slavs, *EJA* 4/3 (2001), 367-384.

<http://dx.doi.org/10.1179/eja.2001.4.3.367>

Curta, *Slavs*: F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge – New York 2001.

https://issuu.com/andraszsamboki/docs/florin_curta_the_making_of_the_slav

Curta, Prague Type: F. Curta, The Prague Type: A Critical Approach to Pottery Classification, *Archaeologia Bulgarica* 5/1 (2001), 73-106.

https://www.academia.edu/231240/The_Prague_type._A_critical_approach_to_pottery_classification

Curta, Kossina: F. Curta, From Kossina to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology, στο: *Barbarian Identity*, 201-218. <http://dx.doi.org/10.1484/M.SEM-EB.3.4489>

Curta, Slavic *lingua franca*: F. Curta, The Slavic *lingua franca* (Linguistic Notes of an Archeologist Turned Historian), *ECE* 31/1 (2004), 125-148.

https://www.researchgate.net/publication/238425465_The_Slavic_Lingua_Franca_linguistic_notes_of_an_archeologist_turned_historian

Curta, Barbarians: F. Curta, Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?, στο: *Civitas Divino-Humana*, 513-550.

Curta, “Slavic” Bow Fibulae: F. Curta, Female Dress and “Slavic” Bow Fibulae in Greece, *Hesperia* 74 (2005), 101-146.

https://www.academia.edu/229708/Female_dress_and_Slavic_bow_fibulae_in_Greece

Curta, North-western Region: F. Curta, The North-western Region of the Black Sea During the 6th and Early 7th Century A.D., *Ancient West and East* 7 (2008), 149-185.

https://www.academia.edu/227716/The_north-western_region_of_the_Black_Sea_during_the_6th_and_early_7th_century_AD

Curta, Ethnic Adjectives: F. Curta, *Sklaviniai* and Ethnic Adjectives: A Clarification, *Byzantion Nea Hellás* 30 (2011), 85-98.

<https://byzantion.uchile.cl/index.php/RBNH/article/view/18228/19121>

Curta, Twenty Years: F. Curta, "Slavic" Bow Fibulae: Twenty Years of Research, *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 93 (2012), 235-342.

https://www.academia.edu/14507210/_Slavic_bow_fibulae_twenty_years_of_research

Curta, Clay Pans: F. Curta, Social Identity on the Platter. Clay Pans in 6th- to 7th-Century Ceramic Assemblages, στο: *Entangled Identities*, 132-177.

https://www.academia.edu/9770142/Social_identity_on_the_platter_Clay_pans_in_6th_to_7th_century_ceramic_assemblages

Curta, Sklavinia: F. Curta, Sklavinia in Theophylact Simocatta, (hopefully) for the last time, *Porphyra* 27 (Dicembre 2018), 4-15.

<http://www.porphyra.it/Porphyra27.pdf>

Curta, *Slavs in the Making*: F. Curta, *Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700)*, London 2020.

<https://www.taylorfrancis.com/books/slavs-making-florin-curta/10.4324/9780203701256>

Custurea – Nastasi, Urban Life: G. Custurea – I. Nastasi, The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th century AD., στο: *Medieval Ports*, 320-331.

<http://www.olkas.net/gallery/files/conferences/SYMPOSIUM%20OLKAS%20PROCEEDINGS.pdf>

Cygan, *Póziemianki*: S. Cygan, *Wczesnosłowiańskie półziemianki kwadratowe na terenie Polski, Czech, Słowacji, wschodnich Niemiec i dolnej Austrii*, Rzeszów 2006.

Czopek – Podgórska-Czopek, Osada: S. Czopek – I. Podgórska-Czopek, Osada wczesnosłowiańska na stanowisku nr. 9 w Zamojskach, pow. Jarosław, στο: *Od Bachorza*, 89-103.

Čilinská, Zur Frage: Z. Čilinská, Zur Frage des Samos Reich, στο: *Rapports* II, 79-86.

Čilinská, Development: Z. Čilinská, The Development of the Slavs north of the Danube during the Avar Empire and their social-cultural Contribution to Great Moravia, *SlovArch* 31/2 (1983), 237-276.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_arheologia_1983_2.pdf

Čilinská, Beziehungen: Z. Čilinská, Awaro-slawische Beziehungen und ihre Spiegelung in der archäologischen und historischen Quellen, στο: *Interaktionen*, 49-56.

Čilinská, K otázke: Z. Čilinská, K otázke príchodu Antov na stredný Dunaj, *SPFFBUÉ* 34-35 (1989-1990), 19-25.

<https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/109505>

Čilinská, Nordrand: Z. Čilinská, Die Slawen am Nordrand des awarischen Kaganats, στο: *Sciences Préhistoriques* IV, 273-278.

Čremošnik, Istraživanja: I. Čremošnik, Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *GZMBH (A)*, N.S. 25 (1970), 45-117.

Čremošnik, Jazbine: I. Čremošnik, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkovicu kod Bijeljine, *Godišnjak ANUBH* 15 (1977), 227-304.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748496>

Čremošnik, Tipovi: I. Čremošnik, Tipovi slavenskih nastambi nađenih u sjeveroistočnoj Bosni, *Arheološki Vestnik* 31 (1980), 132-158.

Čremošnik, Nalazi: I. Čremošnik, Nalazi prvih ranoslovenskih naselja u Bosni i Hercegovini, *Zgodovinski Časopis* 35/1-2 (1981), 93-99.

<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-K4XH2X3Z>

Čremošnik, Tragovi: I. Čremošnik, Tragovi autohtone kulture iz vremena rimske vladavine u Bosni i Hercegovini, *GZM (A)* 45 (1990), 93-108.

Dąbrowska - Woźniak, Problem genezy: T. Dąbrowska - Z. Woźniak, Problem genezy kultur przeworskiej i oksywskiej, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 87-101.

Dagron, Les villes: G. Dagron, Les villes dans l'Illyricum protobyzantin, στο: *Villes et peuplement*, 1-20.

https://www.persee.fr/docAsPDF/efr_0000-0000_1984_act_77_1_2507.pdf

Darden, Sclaveni: B.J. Darden, Who were the Sclaveni and where did they come from? *BF* 28 (2004), 133-157.

Darovec, *Breve storia*: D. Darovec, *Breve storia dell'Istria*, Udine 2010.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748496>

Diaconu, Pénétration: P. Diaconu, Autour de la pénétration des Slaves au sud de Danube, στο: *Rapports I*, 165-169.

Dimitrov, Razdelna: D.Y. Dimitrov, Nekropol't pri gara Razdelna, *INMV* 14 (29) (1978), 120-152.

Dimitrov, Thracians and Bessi: D.Y. Dimitrov, Thracians and Bessi in Late Antiquity: questions of survival, identity and religious affiliations, στο: *Maria Dzielska*, 361-375.

Ditten, Einwanderung: H. Ditten, Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, στο: *Byzanz im 7. Jahrhundert*, 73-160.

Dobrzańska, Wczesnosłowiańska osada: H. Dobrzańska, Wczesnosłowiańska osada w Igołomi, *Archaeoslavica* 3 (1998), 71-114.

Donat, Bemerkungen: P. Donat, Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im mittleren und südöstlichen Europa, *Balkanoslavica* 4 (1975), 113-125.

Doncheva-Petkova, Ethnic changes: L. Doncheva-Petkova, Ethnic changes in present-day Bulgaria in the 6th-9th centuries, στο: *Avars*, 13-35.

Doroshenko, Autochthonism concept: L. Doroshenko, The formation of the Archaeological Slavic Studies: the autochthonism concept development of the Slavic antiquities in the historiography of the late 19th-early 20th, *Revista Arheologică*, S.N. 12/1-2 (2016), 277-282.

<http://archaeology.asm.md/wp-content/uploads/2016/12/20.-Doroshenko.pdf>

Dragoman - Oantă-Margitu, Romania: A. Dragoman - S. Oantă-Margitu, Archaeology in communist and post-communist Romania, *Dacia* 50 (2006), 1-20.

Droberjar, Gold und Elite: E. Droberjar, Gold und Elite des 5. Jahrhunderts in Böhmen, στο: *Macht des Goldes*, 281-291.

https://www.academia.edu/5672164/Gold_und_Elite_des_5._Jahrhunderts_in_B%C3%B6hmen._In_M._Hardt_O._Heinrich-Tam%C3%A1ska_eds._Macht_des_Goldes_Gold_der_Macht._Weinstadt_2013_281_294

Duczko, Southern Baltic: W. Duczko, Scandinavians in the Southern Baltic between the 5th and the 10th Centuries A.D., στο: *Origins*, 191-211.

Dulinicz, *Archäologische Studie*: M. Dulinicz, *Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe. Eine archäologische Studie* [Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 7], Neumünster 2006.

Dulinicz, Ildigis: M. Dulinicz: The Lombard Headman Called Ildigis and the Slavs, *Archaeologia Adriatica* 3-4 (2009-2010), 237-246.

https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=108771

Dulinicz – Dzieńkowski – Gołub, Horodysko bei Chełm: M. Dulinicz – T. Dzieńkowski – S. Gołub, Horodysko bei Chełm (Ostpolen). Eine frühslawische Siedlung mit ¹⁴C- und Thermolumineszendatierung, στο: *Early Slavic Settlement*, 23-40.

https://www.researchgate.net/scientific-contributions/2043676998_Marek_Dulinicz

Dulinicz – Moszczyński, Slawische Besiedlung: M. Dulinicz – W. A. Moszczyński, Die ältere slawische Besiedlung des mittleren Weichsellaufs im Lichte der naturwissenschaftlichen Datierungen, στο: *Early Slavic settlement*, 53-71.

Dunn, Transition: A. Dunn, The transition from *polis* to *kastron* in the Balkans (III-VII cc.), *BMGS* 18 (1994), 60-80.

<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1179/byz.1994.18.1.60>

Dušek, *Thüringen*: S. Dušek, *Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen*, Weimar 1983.

Dvornik, *Civilization*: F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilization*, Boston 1956.

<http://macedonia.kroraia.com/en/fds/index.htm>

Dziedric, Wczesnośredniowieczna osada: P. Dziedric, Wczesnośredniowieczna osada w Letnicy Stanowisko nr. 13, woj. Zielonogórskie στο: *Archeologia środkowego narodrza I*, 165-181.

Dzino, *Identity Transformations*: D. Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* [ECEEMA 12], Leiden – Boston 2010.

https://archive.org/details/dzino_d_becoming_slav_becoming_croat/page/n189/mode/2up

Eger – Biermann, Ostdeutschland: Ch. Eger – F. Biermann, Awarische Funde in Mittel – und Ostdeutschland, *AAC* 44 (2009), 137-170.

https://www.academia.edu/29136309/Awarische_Funde_in_Mittel-_und_Ostdeutschland._Acta_Archaeologica_Carpathica_44_2009_137-170

Eggers, Samo: M. Eggers, Samo – „Der erste König der Slawen“. Eine kritische Forschungsübersicht, *Bohemia* 42 (2001), 62-83.

<https://www.bohemia-online.de/index.php/bohemia/article/view/6754/10424>

Egoreichenko, Pocelenie: A.A. Egoreichenko, Pocelenie u d. Octrov pinskogo regiona brestskoi oblasti, *Archaeoslavica* 1 (1991), 61-73.

Egoreichenko, Istoricheskaia situatsia: A.A. Egoreichenko, Istoricheskaia situatsia v Belorusskom Poles'e i prilagaiutsikh regionakh v pervoi polovine I tyc. n.ē., στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 479-486.

Eichert, Christentum: S. Eichert, Zu Christentum und Heidentum im slawischen Karantanien, στο: *Rome* I, 489-502.

https://www.academia.edu/3352127/Zu_Christentum_und_Heidentum_im_slawischen_Karantanien._In_M._Salamon_et._al_Eds._Rome_Constantinople_and_Newly-Converted_Europe._Archaeological_and_historical_Evidence_U_%C5%BAr%C3%B3de%C5%82_Europy_%C5%Arodkowo-Wschodniej_Fr%C3%BChzeit_Ostmitteleuropas_1_Krak%C3%B3w-Leipzig-Rzesz%C3%B3w-Warzawa_2012_489-502

Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*: S. Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum. Studien zu Geschichte und Archäologie Karantaniens* [Aus Forschung und Kunst 39], Klagenfurt am Wörthersee 2012.

Eichert, "Great Men": S. Eichert, "Great Men", "Big Men" und "Chiefs" in Karantanien? Ein etwas anderer Blickwinkel auf frühmittelalterliche Herrschafts und Organisationsstrukturen, *Carinthia* 1204/1 (2014) [Festschrift für Claudia Fräss-Ehrfeld], 61-78.

https://www.academia.edu/35476477/_Great_Men_Big_Men_and_Chiefs_in_Carantania_On_the_Formation_of_Elites_and_Leadership_Rulership_in_the_Eastern_Alps_During_the_Early_Middle_Ages

Evans, *Archaeology of Croatia*: H.M.A. Evans, *The Early Medieval Archaeology of Croatia ad 600–900* [BAR International Series 539], Oxford 1989.

<https://www.scribd.com/document/415589069/Huw-M-A-Evans-The-Early-Medieval-Archaeology-of-Croatia-British-Archaeological-Reports-BAR-British-Archaeological-Reports-1989-pdf-pdf>

Fabijanić, Podvršje: T. Fabijanić, ¹⁴C Date from early Croatian *basilica gemina* in Podvršje (Croatia) in the context of Slavic settlement on the eastern Adriatic, στο: *Early Slavic Settlement*, 251-260.

Fekeža, Keramičke posude: L. Fekeža, Keramičke posude u grobovima ranoslovenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriji Bosne i Hercegovine, *GZMBH (A)*, N.S. 44 (1989), 209-231.

Ferluga, Ansiedlungspolitik: J. Ferluga, Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik auf dem Balkan von der Mitte des 7. bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts, *ZRVI* 23 (1984), 49-61.

Fiedler, *Studien*: U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau* [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 11], τόμ. I-II, Bonn 1992.

Filiposki, Komani–Krue Settlements: T. Filiposki, The Komani–Krue Settlements, and Some Aspects of their Existence in the Ohrid–Struga Valley (VII–VIII Century), *MHR* 1 (2010), 67-80.

https://www.academia.edu/2267226/The_Komani_Krue_Settlements_and_Some_Aspects_of_their_Existence_in_the_Ohrid-Struga_Valley_VII-VIII_century_

Fischer – Kirsch, Berlin–Marzahn: B. Fischer – E. Kirsch, Die frühslawische Siedlung Berlin–Marzahn, *VMUF* 17 (1983), 147-164.

Friesinger, Niederösterreich: H. Friesinger, Die Slawen in Niederösterreich. Beiträge der Frühmittelalterarchäologie, St. Pölten – Wien 1976.

Fritze, Bedeutung: W. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, στο: *Zwischen Ostsee und Donau*, 47-99.

Fritze, *Untersuchungen*: W. Fritze, *Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert*, Frankfurt 1994.

Fusek, Analyse der Formen: G. Fusek, Analyse der Formen des handgemachten Keramikgeschirs als Beitrag zur relativen Chronologie, στο: *Kolloquium Mikulčice I*, 19-27.

Fusek, Nitra-Šindolka: G. Fusek, Frühslawische Funde aus Nitra-Šindolka/Slowakei, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 184-188.

Fusek, Mitteldonaugebiet: G. Fusek, Frühe Slawen im Mitteldonaugebiet, στο: *Kulturwandel in Mitteleuropa*, 645-656.

https://www.academia.edu/6721637/Fr%C3%BChe_Slawen_im_Mitteldonaugebiet

Fusek, Westslowakei: G. Fusek, Beitrag zu Problemen der Datierung von der Besiedlung der Westslowakei in der älteren Phase des Frühmittelalters, στο: *Early Slavic Settlement*, 139-150.

https://www.academia.edu/6721638/Beitrag_zu_Problemen_der_Datierung_von_der_Besiedlung_der_Westslowakei_in_der_%C3%A4lteren_Phase_des_Fr%C3%BChmittelalters

Fusek – Staššíková-Štukovská – Batora, Neue Materialien: G. Fusek – D. Staššíková-Štukovská – J. Batora, Neue Materialien zur Geschichte der ältesten slawischen Besiedlung der Slowakei, *Archaeoslavica* 2 (1993), 25-51.

Fusek – Zábajník, Ausklang: G. Fusek – J. Zábajník, Ausklang der Spätantike und Anfang des Frühmittelalters in der nördlichen Peripherie Karpatenbeckens, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 541-566.

Fusek – Zábajník, Suchohrad: G. Fusek – J. Zábajník, Frühslawisches Siedlungsobjekt aus Suchohrad. Zur Problematik der langobardisch-slawischen Beziehungen, στο: *Archeológia barbarov*, 155-180.

https://www.academia.edu/6721657/Fr%C3%BChslawisches_Siedlungsobjekt_aus_Suchohrad._Zur_Problematik_der_langobardisch-slawischen_Beziehungen

Fusek – Olexa – Zábajník, Nové sídliskové: G. Fusek – L. Olexa – J. Zábajník: Nové sídliskové nálezy z Nižnej Myšle. K problematike včasnoslovanského osídlenia horného Potisia, *SlovArch* 58/2 (2010), 337-363.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_2010_2.pdf

Gândilă, Face Value: A. Gândilă, Face Value or Bullion Value? Early Byzantine Coins beyond the Lower Danube Border, στο: *Byzantine Coins*, 449-471.

https://www.academia.edu/349314/Face_value_or_bullion_value_Early_Byzantine_coins_beyond_the_Lower_Danube_border

Gavritukhin, Khronologia: I.O. Gavritukhin, Khronologia prazhskoi kultury, στο: *Trudy* VI/3, 39-52.

Gavrituhin, Kompleksy prazhskoi kultury: I.O. Gavrituhin, Kompleksy prazhskoi kultury c datiruiushchimi beshchami, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 403-461.

<http://генофонд.рф/wp-content/uploads/Arch-Pozatki-Slowian2005.pdf>

Gavrituhin, Archaeological Heritage: I. Gavrituhin, Archaeological Heritage of the Avar Khaganate and the southern Part of Eastern Europe. Periodisation, Dating and Synchronisation, *Antaeus* 29–30 (2008), 63-125.
https://ri.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/antaeus/Antaeus_2008_opt.pdf

Gavritukhin – Oblomskii, *Gaponovskii klad*: I.O. Gavritukhin – A.M. Oblomskii, *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*, Μόσχα 1996.

Geary, *Merowinger*: P. J. Geary, *Die Merowinger. Europa vor Karl dem Grossen*, München 2004.

Geibig, Rostock–Dierkow: A. Geibig, Der Hort eines Edelmetallschmiedes aus der fruhslawischen Siedlung Rostock–Dierkow. Die Schwertgefasteile, *Offa* 49–50 (1992–1993), 215-227.

Giesel, Sprachbeziehungen: Ch. Giesel, Die Sprachbeziehungen zwischen Slawen und Albanern auf dem Balkan – Ein Überblick, *Zeitschrift für Balkanologie* 8 (2002), 112-131.
<http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/view/399>

Gkoutzioukostas, “Sklaenia”: A. Gkoutzioukostas, “Sklaenia” (“Σκλαυηνία”) revisited: previous and recent considerations, *Παρεκβολαί* 7 (2017), 1-12.
<https://ejournals.lib.auth.gr/parekbolai/article/view/5365>

Glaser, Untergang: F. Glaser, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, στο: *Slovenija I*, 199-218.
https://www.academia.edu/30089756/Der_Untergang_der_Antike_und_ihr_Nachleben_in_Noricum_in_R_Brato%C5%BA_Hrsg_Slovenija_in_sosednje_de%C5%BEele_med_antiko_in_karolin%C5%A1ko_dobo_Za%C4%8Detki_slovenskie_etnogeneze_1_Ljubljana_2001_199_218

Godłowski, *Chronology*: K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and early Migration Periods in Central Europe*, Kraków 1970.

Godłowski, *Z badań*: K. Godłowski, *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. n.e.*, Kraków 1979.

Godłowski, Mitteleuropa: K. Godłowski, Die Frage der slawischen Einwanderung ins ostliche Mitteleuropa. στο: *Studien zur Volkerwanderungszeit*, 416-447.
<https://www.zfo-online.de/index.php/zf/article/view/3902/3901>

Godłowski, Slawensitze: K. Godłowski, Zur Frage der Slawensitze vor der grossen Slawenwanderung im 6. Jahrhundert, *SSCIAM* 30 (1983), 257-284.

Godłowski, Przeworsk Kultur: K. Godłowski, Die Przeworsk Kultur, στο: *Germania*, 9-90.

Godłowski, Germanische Wanderungen: K. Godłowski, Germanische Wanderungen im 3. Jh. v.Chr. 6. Jh. n.Chr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen, στο: *Peregrinatio Gothica III*, 53-75.

Godłowski, Jakuszowice: K. Godłowski, Das “Fürstengrab” des 5. Jhs. und der “Fürstensitz” in Jakuszowice in Südpolen, στο: *Noblaise romaine*, 155-179.

Goehrke, *Frühzeit*: C. Goehrke, *Frühzeit des Ostslaventums* [Erträge der Forschung 277], Darmstadt 1992.

Gołąb, *Origins*: Z. Gołąb, *The Origins of the Slavs: A Linguist's View*, Colombus 1992.

<https://archive.nyu.edu/handle/2451/39006>

J. Goll, Karantanischen Slawen: J. Goll, Samo und die karantanischen Slawen, *MIÖG* 11 (1890), 443-446.

<https://www.degruyter.com/view/journals/miog/11/JG/article-p443.xml>

Gomolka-Fuchs, Gläser: G. Gomolka-Fuchs, Gläser der Sîntana de Mureş-Černjachov – Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien, στο: *Sîntana de Mureş-Černjachov*, 129-142.

Gračanin – Škrkulja, Ostrogoths: H. Gračanin – J. Škrkulja, The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia, *AAC* 49 (2014), 165-205.

https://www.academia.edu/16769272/The_Ostrogoths_in_Late_Antique_Southern_Pannonia

Gračanin – Škrkulja, Historical Reality: H. Gračanin – J. Škrkulja, Refashioning of Historical Reality: three stories by Constantine VII Porphyrogenitus and the early medieval history of Croatia, στο: *Samuel's State*, 24-34.

https://bib.irb.hr/datoteka/727785.GRACANIN-SKRGULJA_2015_24-34.pdf

Gračanin – Škrkulja, Southern Pannonia: H. Gračanin – J. Škrkulja, The Gepids and Southern Pannonia in the age of Justinian I, στο: *Gepiden*, 185-274.

https://www.academia.edu/43087175/The_Gepids_and_Southern_Pannonia_in_the_Age_of_Justinian_I

Grebe, Havelgebiet: K. Grebe, Archaologisch-kulturelle Gruppen und die Stufengliederung der frühslawischen Zeit im Havelgebiet (Μέρος I), *VMUFP* 28 (1994), 149-180.

Gross, Oberrhein: U. Gross, Slavische und slavisch Beeinflusste Funde zwischen Altmühl und Oberrhein, *Die Welt der Slawen* 35/2 (1990), 318-333.

http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/673/1/Gross_Slavische_und_slavisch_beeinflusste_Funde_1990.pdf

Grozdanova, Relative Chronology: G. Grozdanova, Relative Chronology of the Pottery of the Early Medieval Lower Danube Popina-Garvan Archaeological Group, *Archaeologia Bulgarica* 22/3 (2018), 21-38.

https://www.academia.edu/44824936/Popina_Garvan_ArchBulg

Gunjača, Groblje u Dubravica: Z. Gunjača, Groblje u Dubravica kod Skradina i druga groblja 8-9. stoljeća u Dalmaciju, στο: *Etnogeneza Hrvata*, 159-168.

<https://www.scribd.com/doc/291698100/Gunjača%20Da-Groblje-u-Dubravica-Kod-Skradina>

Guštin – Tiefengraber, Oblike: M. Guštin – G. Tiefengraber, Oblike in kronologija zgodnesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 46-62.

Guštin – Pavlovič, Prekmurje-Mura Gebiet: M. Guštin – D. Pavlovič, Die slawische Einwanderung ins Prekmurje-Mura Gebiet (pannonisches Südostrand) auf Grund der ¹⁴C Daten, στο: *Early Slavic Settlement*, 217-221.

https://www.academia.edu/5146173/Gu%C5%Altin_Mitja_Pavlovi%C4%8D_Da%C5%A1a_Die_slawische_Einwanderung_ins_Prekmurje-Mura_Gebiet_Pannonisches_S%C3%BCdostrand_auf_Grund_der_14C_Daten_Dulinicz_M_Mo%C5%BADzioch_S_ed_S.The_Early_Slavic_Settlement_in_Central_Europe_in_the_light_of_new_dating_evidence._Wroc%C5%82aw_2013_217-221

Gutjahr, Steiermark: Ch. Gutjahr, Ein Überblick zur frühmittelalterlichen Keramikforschung in der Steiermark, στο: *Frühslawische Keramik*, 146-160.

Gutjahr, Styria: Ch. Gutjahr, Early medieval Slavs in Styria – A first archaeological search for traces, στο: *Slovani*, 42-53.

Haarer, *Anastasius I.*: F. K. Haarer, *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World* [ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 46], Cambridge 2006.

Hadzi-Maneva, Coin Hoards: M. Hadzi-Maneva, Coin Hoards From Late 6th and 7th Century Discovered in the Republic of Macedonia, στο: *Byzantine Coins*, 47-56.

Häusler, Römische Reich: A. Häusler, Die Černjachov–Kultur und das Römische Reich, *EAZ* 33/2 (1992), 226-239.

Hardt, Oberfranken: M. Hardt, Slawen und Deutsche im früh- und hochmittelalterlichen Oberfranken, στο: *Referate*, 43-63.

Harhoiu, Sîntana de Mureş: R. Harhoiu, Das Ende der Sîntana de Mureş–Černjachov– Kultur στο: *Sîntana de Mureş–Černjachov*, 59-68.

Harhoiu, Dunărea de Jos: R. Harhoiu, Dunărea de Jos în epocă romană târzie și în epoca migrațiilor/ Die untere Donau während der späten Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit, *Materiale și cercetări arheologice* (Serie nouă), 4 (2008), 61-97.

https://www.persee.fr/docAsPDF/mcarh_1220-5222_2008_num_4_1_887.pdf

Harhoiu, Bratei: R. Harhoiu, Where Did All the Gepids Go? A Sixth- to Seventh-Century Cemetery in Bratei (Romania), στο: *Neglected Barbarians*, 209-244.

Hauptfeld, Gentes: G. Hauptfeld, Die Gentes im Vorfeld von Ostgoten und Franken im sechsten Jahrhundert, στο: *Die Bayern und ihre Nachbarn*, 121-134.

Havlíková, Slavic Ships: L. Havlíková, Slavic Ships in 5th–12th Centuries Byzantine Historiography, *Bsl* 52 (1991), 89-104.

Havlíková, Mutual relations: L. Havlíková, Avars, Slavs and Franks in the Central Danube Basin in the first half of the seventh century and their mutual relations, *Byzantinoslovaca* 3 (2010), 21-27.

Heather, Ethnicity: P. J. Heather, Ethnicity, Group Identity, and Social Status in the Migration Period, στο: *Franks, Northmen and Slavs*, 17-49.

<https://www.brepolonline.net/doi/abs/10.1484/M.CURSOR-EB.3.3234>

Heather, *Invasion*: P. Heather, *Invasion der Barbaren. Die Entstehung Europas im ersten Jahrtausend nach Christus*, Stuttgart 2011.

Hensel, Studies: W. Hensel, From Studies on the Ethnogenesis of Slavs, *Ethnologia Slavica* 7 (1975), 35-48.

Herrmann – Heußner, Dendrochronologie: J. Herrmann – K. Heußner, Dendrochronologie, Archäologie und Frühgeschichte vom 6. bis 12. Jahrhundert in den Gebieten zwischen Saale, Elbe und Oder, *Ausgrabungen und Funde* 36/6 (1991), 255-290.

Herrmann – Struve, Nordwest Slawen: J. Herrmann – K.W. Struve, Die Nordwest Slawen zwischen Germanen und Deutschen, στο: *Welt der Slawen*, 253-288.

Hlásek et al., Nálezy: D. Hlásek et al., Pravěké a raně středověké nálezy z historického centra Českých Budějovic (Vor- und frühgeschichtliche Funde aus dem Stadtkern von České Budějovice), *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 28 (2015), 35-79.

Hock, Das Urslavische: W. Hock, Das Urslavische, στο: *Einführung*, 17-34.

Hofmann, Berlin–Hellersdorf: M. Hofmann, Die frühslawische Siedlung bei Berlin–Hellersdorf, *VMUFP* 22 (1988), 121-126.

Hofmann – Seyer, Zentrum: M. Hofmann – H. Seyer, Eine frühslawische Siedlung im Zentrum von Berlin, *Ausgrabungen und Funde* 32 (1987), 77-82.

Holub, *Jazykové doklady*: Z. Holub, *Jazykové doklady prehistorické podunajskej migrace slovanského etnika na český jih*, Opava 2014.

<https://adoc.tips/queue/jazykove-doklady-prehistoricke-podunajske-migrace-slovanskeh.html>

Hromada, Bratislava–Dúbravka: J. Hromada, Veasnoslovanské žiarové pohrebisko v Bratislave–Dúbravke, *SlovArch* 39/1-2 (1991), 277-286.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1991_1_2.pdf

Hunka, Northern Part: J. Hunka, Finds of Byzantine Coins from the 5th–10th Century from the Northern Part of the Carpathian Basin, στο: *Byzantine Coins*, 395-401.

Hurbanič – Zervan, Prokopios: M. Hurbanič – V. Zervan, Prokopios z Kesareie v českej a slovanskej historiografii, *Byzantinoslovaca* 6 (2017), 46-58.

https://www.academia.edu/35909594/Prokopios_von_Kaisareia_in_der_tschechischen_und_slowakischen_Historiographie

Ihde, Kuhbier: Ch. Ihde, Unter der Strasse entdeckt. Germanen und Slawen in Kuhbier, Lkr. Prignitz, *Archäologie in Berlin und Brandenburg* 2003, 104-106.

Ivanišević, Barbarian settlements: V. Ivanišević, Barbarian settlements in the interior of Illyricum: The case of Caričin Grad, στο: *Pontic-Danubian Realm*, 57-69.

Ivanišević – Bugarski, Western Banat: V. Ivanišević – I. Bugarski, Western Banat during the Great Migration Period, στο: *Turbulent Epoch*, 39-61.

https://www.academia.edu/1224342/Western_Banat_during_the_Great_Migration_Period

Ivanišević – Bugarski, Transformation: V. Ivanišević – I. Bugarski, Transformation of burial space in the cities of Northern Illyricum during Late Antiquity, *Antaeus* 35-36 (2018), 91-117.

https://www.academia.edu/38114169/Transformation_of_burial_space_in_the_cities_of_Northern_Illyricum_during_the_Late_Antiquity_Antaeus_35-36_2018_91-117

Ivanišević – Kazanski, Illyricum du Nord: V. Ivanišević – M. Kazanski, Illyricum du Nord et les Barbares à l'époque des Grandes Migrations (Ve–VIe siècle), *Starinar* 64 (2014), 131-160.

http://viminacium.org/wp-content/uploads/files/starinar/Starinar_64.pdf

Ivanišević – Špehar, Kosovo: V. Ivanišević – P. Špehar, Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Starinar* 55 (2005), 133-159.

<http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/606/ViseAutoraEarlyByzantineFinds%c4%8ce%c4%8dan.pdf?sequence=1>

Ivanov, Anty: A. Ivanov, Anty v titulature vizantiiskikh imperatorov, στο: *Svod* I, 260-264.

Ivanov, *Otbranjitelna sistema*: R. Ivanov, *Dolnodunavskata otbranjitelna sistema mezhdu Dorticum i Durostorum ot August do Mavriky/The Defence System along the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius*, Σόφια 1999.

Ivanov – Gindin – Tsymburskii, *Prokopii Kesariiskii*: S.A. Ivanov – L.A. Gindin – V.L. Tsymburskii, *Prokopii Kesariiskii*, στο: *Svod* I, 170-250.

Ivantchik, Priscus de Panion: A. Ivantchik, Le problème de l'apparition des Slaves sur les frontières de Byzance. Les témoignages de Priscus de Panion, στο: *Acta XIII* (τόμ. III), 379-385.

Jagodziński, Przynależność kulturowa: M.F. Jagodziński, Przynależność kulturowa rejonu ujścia Wisły od I do IX wieku w świetle źródeł archeologicznych i historycznych, *Pruthenia* 8 (2013), 97-126.

file:///C:/Users/george/AppData/Local/Temp/MFJ8_Jagodzi%C5%84ski_%C5%B9r%C3%B3d%C5%82a_o_przynale%C5%BCno%C5%9Bci-1.pdf

Jakob, Burk: H. Jakob, War Burk das historische *Wogastisburc*, und wo lag das *oppidum Berleich*? Eine historisch-geographische Standort-Analyse, *Die Welt der Slawen* 25/1 (1980), 39-67.

Jakob, (L)ibida: M. Jakob, La circulation monétaire á (L)ibida (Scythie Mineure) du Ve siècle au début du VIIe siècle, στο: *Byzantine Coins*, 61-79.

Janković, Kuća: Đ. Janković, Kuća VI stoleća kod Apatina, *Archaeoslavica* 3 (1998), 157-169.

Janković, North Illyricum: D. Janković, The Slavs in the 6th Century North Illyricum, *JSAS* 20 (2004), 39-61.

http://www.rastko.rs/arheologija/delo/13047#_ftn3

Janković, O slavianizatsii: Đ. Janković, O slavianizatsii severnoi Illirii i Dalmatsii, *Stratum plus* 2015/5, 249-283.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/History/STM_DWL_7B8H_CEv6lWvpJliR.aspx

Jarić, Military Insignia: J. Jarić, The Byzantine Army in the Central Balkans between the Fifth and the Seventh Centuries: A Survey to Military Insignia, *AMS/CEU* 16 (2010), 30-46.

Jarić, Barbarian Incursions: J. Jarić, The Barbarian Incursions on Macedonia in the Early Middle Ages: Defining chronology, geography and factors, *MHR* 1 (2010), 47-66.

https://www.academia.edu/357647/The_Barbarian_Incursions_on_Macedonia_in_the_Early_Middle_Ages_Defining_Chronology_Geography_and_Factors

Jarić, Stobi: J. Jarić, A Note on the Barbarian Raids in Macedonia from the Fourth to the Sixth Century AD: The Material Evidence from Stobi, *FAB2* (2011), 453-462.

https://www.academia.edu/932441/A_Note_on_the_Barbarian_Raids_from_Fourth_to_Sixth_century_in_Macedonia_The_Material_Evidence_from_Stobi

Jaworski, Wczesne średniowiecze: K. Jaworski, Wczesne średniowiecze, στο: *Archeologia Górny Śląsk*, 165-191.

<https://instytutkorfantego.pl/wp-content/uploads/2019/02/Archeologia-Gorny-Slask-ilovepdf-compressed-ilovepdf-compressed.pdf>

Jelínková, Formirovanie: D. Jelínková, K izucheniiu kылtury c keramikoi prazhskogo tipa na territorii Moravii: formirovanie i osobenosti, *Stratum plus* 2015/5, 117-150.

https://www.e-anthropology.com/Katalog/Istoria/STM_DWL_qdHn_M6eSqwyG5uN1.aspx

Jiřík, Bohemia: J. Jiřík, Bohemian Barbarians: Bohemia in Late Antiquity, στο: *Neglected Barbarians*, 263-317.

https://www.academia.edu/2324226/Bohemian_Barbarians_Bohemia_in_Late_Antiquity

Jöns, Reichtumszentren: H. Jöns, Eisenzeitliche und frühmittelalterliche Reichtumszentren, Zentral- und Handelsplätze an der südlichen Ostseeküste, στο: *Sachsensymposium Lund*, 231-245.

<http://docplayer.org/24569740-Eisenzeitliche-und-fruehmittelalterliche-reichtumszentren-zentral-und-handelsplaetze-an-der-suedlichen-ostseekueste.html>

Jöns – Mazurek, Groß Strömkendorf: H. Jöns – W. Mazurek, Groß Strömkendorf – Nadmorska osada rzemieślniczo-handlowa i cmentarzysko nad Zatoką Wismarską, *SlA* 39 (1998), 181-214.

Jöns – Müller-Wille, Current research: H. Jöns – M. Müller-Wille, The early phase of Slavic settlement in the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River, *ArchPol* 48 2010 (2015), 197-228.

Jovanova – Ončevska Todorovska, *Scupi*: L. Jovanova – M. Ončevska Todorovska, *Scupi. Sector Southeastern Defensive Wall and the Thermae – Atrium Basilica Complex*, Skopje 2018.

https://www.academia.edu/38016976/L._Jovanova_M._On%C4%8Devska_Todorovska_SCUPI_Sector_Southeastern_Defensive_Wall_and_the_Termae_-_Atrium_Basilica_Complex_%D0%A1%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B8_%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%88%D1%83%D0%B3%D0%BE%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BD_%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BC_%D0%B8_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0_-_D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D0%BE_%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%83%D0%BC_Skopje_2018

Jurić, Velim: R. Jurić, Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca, *Diadora* 22 (2007), 217-234.

Kaczanowski, Zum Forschungsstand: P. Kaczanowski, Zum Forschungsstand im Bereich der mit der Urheimat der Slawen zusammenhängenden Problematik, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 15-17.

Kaczanowski – Rodzińska-Nowak, Späteste Phase: P. Kaczanowski – J. Rodzińska-Nowak, Die späteste Phase der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice, Fdst. 2, Kleinpolen, στο: *Turbulent Epoch*, 179-188.

http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=27362&from=&dirids=1&ver_id=1&lp=1&QI=7EE174D277EFA053484BE0CC575AF289-1

Kahl, Slowenen und Karantanen: H.-D. Kahl, Slowenen und Karantanen. Ein europaisches Identitätsproblem, στο: *Slovenija* II, 978-993.

Kardaras, Tribal Period: G. Kardaras, The Early Medieval Period in Poland 6th–9th century. Part Two: The Tribal Period, *Byzantinaká* 33 (2016), 55-70.

<http://histsociety.web.auth.gr/Kardaras-2016.pdf>

Kardaras, Ethnographic Account: G. Kardaras, A Re-Approach of Procopius' Ethnographic Account on the Early Slavs, *ByzSym* 27 (2017), 239-257.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/10407/13278>

Kardaras, Sclaveni and Antes: G. Kardaras, Sclaveni and Antes. Some notes on the peculiarities between them, *Slavia Orientalis* 67/3 (2018), 377-393.

<https://journals.pan.pl/dlibra/show-content?id=109284&=sclaveni-and-antes-some-notes-on-the-peculiarities-between-them-kardaras-georgios?language=en>

Kardaras, Title *Anticus*: G. Kardaras, The title *Anticus* to the successors of Justinian I. A pattern of imitation?, *Byzantion Nea Hellás* 37 (2018), 265-284.

<https://scielo.conicyt.cl/pdf/byzantion/n37/0718-8471-byzantion-37-00265.pdf>

Katičić, Origins: R. Katičić, The Origins of the Croats, στο: *Croatia in the Early Middle Ages*, 149-168.

Katsougiannopoulou, Social Status: Ch. Katsougiannopoulou, The Slavic Bow Brooches in Greece Revisited. Some Remarks on Ethnicity and Social Status, στο: *Foreigners*, 219-231.

Kaufmann, Susedlitz: H. Kaufmann, Altslawische Gräber bei Susedlitz, Kr. Delitzsch, *AFSB* 18 (1988), 300-303.

Kazanski, Relations: M. Kazanski, Les relations entre les Slaves et les Goths du IIIe au Ve siècle: l'apport de l'archéologie, *RES* 65/1 (1993), 7-20.

https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1993_num_65_1_6099

Kazanski, L'armement Slave: M. Kazanski, L'armement Slave du Haut Moyen–Age (Ve–VIIe siècles). Á propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves, *Přehled Výzkumů* 39 (1995–1996), 197-236.

<http://osw-web.avcr.cz/aplikace/arub-prehled-vyzkumu/files/23366.pdf>

Kazanski, *Les Slaves*: M. Kazanski, *Les Slaves. Les origines (Ier-VIIe siècle après J.-C.)*, Paris 1999.

https://www.academia.edu/2122274/M_Kazanski_Les_Slaves_Les_origines_Ier_VIIe_si%C3%A8cle_apr%C3%A8s_J_C_Paris_Errance_1999_159_p

Kazanski, Radaigaise: M. Kazanski. Radaigaise et la fin de la civilisation de Černjahov, στο: *Pontic-Danubian Realm*, 381-403.

https://www.academia.edu/1930500/M_Kazanski_Radaga%C3%AFs_et_la_fin_de_la_civilisation_de_%C4%8Cernjahov_In_Ivani%C5%A1evi%C4%87_V_Kazanski_M_The_Pontic-Danubian_Realm_in_the_Period_of_the_Great_Migration_Monographies_36_Paris_-Belgrade_Centre_de_Recherche_d'Histoire_et_Civilisation_de_Byzance_2012_p_381_-403

Kazanski, Land: M. Kazanski, The Land of the Antes according to Jordanes and Procopius, στο: *Victor Spinei*, 35-42.

https://www.academia.edu/5578647/The_Land_of_the_Antes_according_to_Jordanes_and_Procopius._In_Curta_F._Maleon_B.-P._dir._The_Steppe_Lands_and_the_World_Beyond_Them_Studies_in_Honor_of_Victor_Spinei_on_his_70th_Birthday._Ia%C5%9Fi_2013_p._35-42#351;i_2013_p._35-42

Kazanski, Middle Dnieper: M. Kazanski, The Middle Dnieper Area in the Seventh Century: An Archaeological Survey, στο: *Seventh century*, 769-864.

https://www.academia.edu/9792771/M_Kazanski_The_Middle_Dnieper_area_in_the_seventh_century_an_archaeological_survey_Travaux_et_M%C3%A9moires_17_2013_p_769_864

Kerman, Kotare-baza: B. Kerman, Staroslovanska nasebina Kotare-baza pri Murski Soboti, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 17-26.

Kharalambieva, Survey: A. Kharalambieva Gepids in the Balkans: A Survey of the Archaeological Evidence, στο: *Neglected Barbarians*, 245-262.

<https://www.brepolonline.net/doi/abs/10.1484/M.SEM-EB.3.5090?mobileUi=0>

Khrisimov, Rannelslavianskie pamiatniki: N. Khrisimov, Rannelslavianskie pamiatniki v severo-vostochnoi chasti balkansogo poluostrova, *Stratum plus* 2015/5, 309-342.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/History/STM_DWL_44Re_AO2zGrHnvNaw.aspx

Kiss, Keramik: A. Kiss, Die Keramik aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld A von Kölked-Feketekapu, Ungarn, *Archaeologia Austriaca* 68 (1984), 325-338.

Kiss, Wandel: G. Kiss, Der Wandel im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im Laufe des 7. und 8. Jahrhunderts-Versuche zur Periodisierung, *Antaeus* 29-30 (2008), 265-277.

https://ri.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/antaeus/Antaeus_2008_opt.pdf

Klanica, *Počátky slovanského osídlení*: Z. Klanica, *Počátky slovanského osídlení našich zemí*, Praha 1986.

https://www.academia.edu/16769325/Zden%C4%9Bk_Klanica_Po%C4%8D%C3%A1tky_slovansk%C3%A9ho_osídlení%C3%AD_na%C5%Alich_zem%C3%AD_The_beginnings_of_Slavic_settlement_in_our_country

Kmietowicz, *Ancient Slavs*: F.A. Kmietowicz, *Ancient Slavs*, Wisconsin 1976.

<https://epdf.pub/ancient-slavs.html>

Knific, Lončenina: T. Knific, Lončenina v zgodnesrednjeveških grobovih na Slovenskem, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 115-128.

Kobyliński, Zagadnienie struktur: Z. Kobyliński, Zagadnienie struktur osadniczych na ziemiach polskich w końcu Starożytności i początku Średniowiecza, στο: *Materiały*, 293-305.

Kobyliński, Settlement Structures: Z. Kobyliński, Settlement Structures in Central Europe at the beginning of the Middle Ages, στο: *Origins*, 97-114,

https://www.academia.edu/1465066/Settlement_structures_in_Central_Europe_at_the_beginning_of_the_Middle_Ages

Koder, Anmerkungen: J. Koder, Anmerkungen zum Slawen-Namen in byzantinischen Quellen, *TM14* (2002) [Mélanges G. Dagron], 333-346.

Köpstein, Bedeutungswandel: H. Köpstein, Zum Bedeutungswandel von Skl.bow/Sclavus, *BF7* (1979), 67-88.
<https://www.tte.nl/lukas/hakkert/book.php?ID=421&src=serie>

Kollautz, Noricum und Istrien: A. Kollautz, Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien, *Carinthia I* 155 (1965), 619-645.

Kollautz, Nestors Quelle: A. Kollautz, Nestors Quelle über die Unterdrückung der Duleben durch die Obri (Awaren), *Die Welt der Slawen* 27/2 (1982), 307-320.

Komar, Dneprovskie plastinchatye fibuly: A. Komar, Dneprovskie plastinchatye fibuly. Istoki formy i stilia, στο: *Od Bachórza*, 137-149.

Komatarova-Balinova, Issues and myths: E. Komatarova-Balinova, Issues and myths in the Bulgarian early medieval archaeology, στο: *Stepi vostochnoi Evropy*, 258-288.

https://www.academia.edu/31085265/ISSUES_AND_MYTHS_IN_THE_BULGARIAN_EARLY_MEDIEVAL_ARCHAEOLOGY._-_D0%A1D1%82D0%B5D0%BF%08D0%92D0%BE%01D1%82D0%BE%01D1%87D0%BD%08D0%BE%01D1%89D0%95D0%B2D1%80D0%BE%01D1%8B%08D0%B2%01D1%81D1%80D0%B5D0%B4D0%BD%08D0%B5%08D0%B2D0%B5D0%BA%08D0%B0%08D0%A1D0%B1D0%BE%01D1%80D0%BD%08D0%BA%08D0%BF%08D0%B0D0%BC%01D1%8F%01D1%82D0%B8%08D0%A1D0%B2D0%B5D1%82D0%BB%08D0%B0D0%BD%01D1%8B%08D0%90D0%BB%08D0%B5D0%BA%01D1%81D0%B0D0%BD%08D0%B4D1%80D0%BE%01D1%82D0%BD%01D1%8B%08D0%9F%08D0%BB%08D0%B5%01D1%82D0%BD%01D1%91D0%B2D0%BE%01D1%89%08D0%9C%08D0%90D0%B2D1%82D0%BE%01D1%80D1%81D0%BA%08D0%B0D1%8F%08D0%BA%08D0%BD%08D0%B8D0%B3D0%B0_2016%08D0%A1%258-288

Koncz, Historical date: I. Koncz, 568–A historical date and its archaeological consequences, *AAASH* 66 (2015), 315-340.

<https://akjournals.com/view/journals/072/66/2/article-p315.xml>

Kontny – Okulicz-Kozaryn – Pietrzak, *Nowinka*: B. Kontny – J. Okulicz-Kozaryn – M. Pietrzak, *Nowinka Site 1. The cemetery from the Late Migration Period in the northern Poland*, Gdańsk – Warszawa 2011.

<http://repozytorium.lectorium.edu.pl/handle/item/934>

Kostić, Sloveni (?): Z. Kostić, Sloveni (?) u beleškama Priska, Amijana i Komesa Marcelina: kratak osvrt, *JSAS* 32 (2016), 69-93.

https://www.academia.edu/31086625/Glasnik_Srpskog_arheolo%C5%A1kog_dru%C5%Altva_32

Kostrzewski, *Siedlungsstätigkeit*: J. Kostrzewski, *Zur Frage der Siedlungsstätigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II. Jahrtausends v.u.Z. bis zum frühen Mittelalter*, Wrocław 1965.

Kouřil, *Slovanské osídlení*: P. Kouřil, *Slovanské osídlení českého Slezska*, Brno – Český Těšín 1994.

Kouřil – Tymonová, *Slovanský kostrový*: P. Kouřil – M. Tymonová, *Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích*, Brno 2013.

https://www.academia.edu/6354279/Kou%C5%99il_P._-_Tymonov%C3%A1_M._2013_Slovansk%C3%BD_kostrov%C3%BD_mohyln%C3%ADk_ve_St%C4%9Bbo%C5%99ic%C3%ADch_Spisy_Archeologick%C3%A9ho_%C3%BAstavu_AV_%C4%8CR_Brno_34_Brno_278_s

Krahwinkler, *Friaul*: H. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien – Köln – Weimar 1992.

Kraskovská, Stupava: L. Kraskovská, 1956, Slovenské popolnicové pohrebisko v Stupave, *SlovArch* 4/1, 163-167.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1956_1.pdf

Krnčević, Sv. Lovre: Ž. Krnčević, Sv. Lovre-Donje Polje, sustavna arheološka istraživanja, *Obavijesti HAD* 27/3 (1995), 52-55.

Kuna – Profantová, Prague Type Culture Houses: M. Kuna – N. Profantová, Prague Type Culture Houses. Aspects of Form, Function and Meaning, *Histria Antiqua* 20 (2011), 415-426.

https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/histria_antiqua/20/histria2011_415.pdf

Kunstmann, Wogastisburg: H. Kunstmann, Was besagt der Name Samo, und wo liegt Wogastisburg?, *Die Welt der Slawen* 24/1 (1979), 1-21.

Kunstmann, Dervanus: H. Kunstmann, Samo, Dervanus und der slovenenfurst Wallucus, *Die Welt der Slawen* 25/1 (1980), 171-177.

Kunstmann, Zentrum: H. Kunstmann, Wo lag das Zentrum von Samos Reich?, *Die Welt der Slawen* 26/1 (1981), 67-101.

Kunstmann, Nestors Dulebi: H. Kunstmann, Nestors Dulebi und die Glopeani des Geographus Bavarus, *Die Welt der Slawen* 29/1 (1984), 44-61.

Kunstmann, Weisskroaten: H. Kunstmann, Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos?, *Die Welt der Slawen* 29/1 (1984), 111-122.

Kurnatowska – Łosińska, Stan i podrzeby badań: Z. Kurnatowska – A. Łosińska, Stan i podrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce, στο: *Stan i podrzeby badań*, 105-153.

Kurnatowska – Mamzer, Stärmen und Odärcki: Z. Kurnatowska – H. Mamzer, Ergebnisse und Erfahrungen aus den polnischen Untersuchungen in Stärmen und Odärcki, στο: *Post-Roman Towns II*, 527-542.

<https://epdf.pub/post-roman-towns-trade-and-settlement-in-europe-and-byzantium-byzantium-pliska-a.html>

Lambropoulou, Western Peloponnese: A. Lambropoulou, The Presence of Slavs in the Western Peloponnese during the 7th and 8th Centuries: New Archaeological Evidence, στο: *Foreigners*, 197-217.

Leciejewicz, Starożytna spuścizna: L. Leciejewicz, Starożytna spuścizna kulturowa na ziemiach polskich w początkach średniowiecza, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 243-252.

Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu*: T. Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946.

Leube, Ziemie: A. Leube, Ziemie na wschód od Łaby w V-VI w. Stan badań, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 353-373.

Levinschi, Gräberfelder: A. Levinschi, Gräberfelder der späten Sîntana de Mureş–Černjachov Kultur, στο: *Sîntana de Mureş–Černjachov*, 23-32.

Liebeschuetz, Lower Danube Region: W. Liebeschuetz, The Lower Danube Region under Pressure: From Valens to Heraclius, στο: *East and West*, 425-464.

https://brill.com/view/book/9789004289529/B9789004289529_023.xml

Lilie, Kaiser Herakleios: R.-J. Lilie, Kaiser Herakleios und die Ansiedlung der Serben. Überlegungen zum Kapitel 32 des *De Administrando Imperio*, *SüdostF* 44 (1985), 17-43.

<https://www.ios-regensburg.de/ios-publikationen/zeitschriften/suedost-forschungen.html>

Linnemann, Hitzacker See: S. Linnemann, Die slawischen Befunde am Hitzacker See, Ldkr. Lüchow-Dannenberg, στο: *Slawen an der Elbe*, 147-204.

Litavrin, O dvukh Khilbudiakh: G. G. Litavrin, O dvukh Khilbudiakh Prokopiia Kesariiskogo, *VV* 47 (1986), 24-30.

<http://www.vremennik.biz/opus/BB/47/52650>

Liubichev, Groupa Sedelki – Kashirka: M.V. Liubichev, Groupa Sedelki – Kashirkau Verkh'omu podonni iak odna z oblasti «praslov'ians'koi» kult'urnoi provincii III–IV st., στο: *Vid Venediv do Rusi*, 103-112.

http://www.vgosau.kiev.ua/load_period-sb/zb_viddil.pdf

Lodowski, *Dolny Śląsk*: J. Lodowski, *Dolny Śląsk na początku Średniowiecza (VI–X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze*, Wrocław e.a. 1980.

Lohe, Skalistoje: K. von der Lohe, Das Gräberfeld von Skalistoje auf der Krim und die Ethnogenese der Krimgoten. Die Frühphase (Ende 4. bis Anfang 6. Jahrhundert), στο: *Sîntana de Mureş–Černjachov*, 33-58.

Lopatin – Furasev, *Severnye rubezhi*: N.V. Lopatin – A.G. Furasev, *Severnye rubezhi ranneslavianskogo mira v III–V vv. n.e.* [Ranneslavianskii Mir 8], Μόσχα 2007.

https://www.archaeolog.ru/media/2019/otdel_velikogo_pereseleniya/rsm-8.pdf

Losert, Bajuwaren und Slawen: H. Losert, Bajuwaren und Slawen im frühen Mittelalter in der mittleren und nördlichen Oberpfalz, στο: *Sulzbach–Rosenberg*, 155-162.

Losert, Regensburg–Großprüfening: H. Losert, Das Brandgräberfeld von Regensburg–Großprüfening und die frühen Slawen in Pannonien, στο: *Keszthely-Fenékpuszta*, 475-489.

Loskotová, *Doba římská*: Z. Loskotová, *Doba římská a doba stěhování národů v severním předpolí Moravské brány* (διδασκαρική διατριβή), Brno 2013.

https://is.muni.cz/th/hcvwc/Loskotova__disertace.pdf

Lydolph, *Geography*: P. E. Lydolph, *Geography of the U.S.S.R.*, Wisconsin 1990.

https://www.persee.fr/doc/rga_0035-1121_1966_num_54_4_3292_t1_0690_0000_2

Łowmiański, *Początki Polski*: H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e.*, τόμ. I–II, Warszawa 1963.

Łukaszewicz, De Scлавinis: A. Łukaszewicz, De Scлавinis et scлавis... *Dialogues d'Histoire Ancienne* 24/2 (1998), 129-135.

https://www.persee.fr/doc/dha_0755-7256_1998_num_24_2_2394

Macháček, Mähren: J. Macháček, Die neuen Funde der ältesten verzierten frühslawischen Keramik in Mähren, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 179-183.

https://openlibrary.org/books/OL21707160M/Zgodnji_Slovani

Machajewski, Ze studiów: H. Machajewski, Ze studiów nad najstarszym osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Pomorzu zachodnim, *SLA* 59 (2018), 85-95.

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sla/article/view/18060/18752>

Maciewicz, W sprawie: T. Maciewicz, W sprawie aktualnego stanu badań nad problemem kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością a wczesnym średniowieczem w Polsce punkt widzenia autochtonisty, *SLA* 46 (2005), 9-38.

Madgearu, Scythia: A. Madgearu, The Province of Scythia and the Avaro-Slavic Invasions (576-626), *BS* 37 (1996), 35-61.

<https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/2792/2816>

A. Madgearu, *Lacus Mursianus*: A. Madgearu, About *Lacus Mursianus* (Jordanes, *Getica* 30 and 35), *BSI* 58/1 (1997), 87-89.

https://www.academia.edu/1300111/About_Lacus_Mursianus_Jordanes_Getica_30_and_35_Byzantinoslavica_58_1997_1_p_87-89

Madgearu, Downfall: A. Madgearu, The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier, *RRH* 34/3-4 (1997), 315-336.

https://www.academia.edu/552691/The_downfall_of_the_lower_Danubian_late_Roman_frontier_in_Revue_Roumaine_dHistoire_36_1997_3-4_315-336

Madgearu, Sucidava Type: A. Madgearu, The Sucidava Type of Buckles and the Relations between the Late Roman Empire and the Barbarians in the 6th Century, *Arheologia Moldovei* 21 (1998), 217-222.

Madgearu, Town-Life: A. Madgearu, The End of Town-Life in Scythia Minor, *Oxford Journal of Archaeology* 20/2 (2001), 207-217.

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1468-0092.00131>

Madgearu, Bridgeheads: A. Madgearu, The 6th Century Lower Danubian Bridgeheads: Location and Mission, *Ephemeris Napocensis* 13 (2003), 295-314.

Madgearu, Pápa Type: A. Madgearu, A Buckle of Pápa Type found in the early Byzantine Fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County), *Peuce* S. N. 2 (15) (2004), 169-176.

<https://revistapeuce.icemtl.ro/wp-content/uploads/Arhiva-Peuce-Serie-noua/02-Peuce-SN-II-2004/11-Madgearu.pdf>

Madgearu, Process: A. Madgearu, The End of the Lower Danubian *limes*: A Violent or a Peaceful Process? *Studia Antiqua et Archaeologica* 12 (2006), 151-168.

<http://saa.uaic.ro/articles/SAA.12.2006.151-168.pdf>

Madgearu, Dridu Culture: A. Madgearu, The Dridu Culture and the Changing Position of Romania among the Communist States, *Archaeologia Bulgarica* 11/2 (2007), 51-59.

https://www.academia.edu/1300073/The_Dridu_Culture_and_the_Changing_Position_of_Romania_among_the_Communist_States_Archaeologia_Bulgarica_11_2007_2_p_51-59

Madgearu, Church: A. Madgearu, The Church in the Final Period of the Late Roman Danubian Provinces, στο: *Antiquitas istro-pontica*, 145-153.

https://www.academia.edu/1305702/The_Church_in_the_Final_Period_of_the_Late_Roman_Danubian_Provinces_in_Antiquitas_istro-pontica._M%C3%A9langes_darch%C3%A9ologie_et_dhistoire_ancienne_offerts_%C3%A0_Alexandru_Suceveanu_%C3%A9diteurs_Mircea_Victor_Angelescu_Irina_Achim_A._B%C3%A2lt%C3%A2c_V._Rusu-Bolinde%C5%A3_V._Bottez_Cluj-Napoca_2010_2011_p_145-153

Madyta-Legutko – Polecki – Krąpiec, Studia nad geografią: R. Madyta-Legutko – J. Polecki – M. Krąpiec, Studia nad geografią osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły u schyłku starożytności i na początku Średniowiecza, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 307-352.

Maenchen-Helfen, *Hunnen*: O. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, Wien – Köln – Graz 1978. <https://www.vr-elibrary.de/doi/book/10.7767/boehlau.9783205107774>

Magomedov, Siedlungen: B. Magomedov, Siedlungen der Černjachov–Sîntana – Kultur, στο: *Sîntana de Mureş–Černjachov*, 69-82.

Maksimov, Dzherel: E. V. Maksimov, Etnogenez Slo'ian u svitli arkeolohichnykh dzherel Ukrayiny III-I tys. do n.e., *Arkheolohiia* 1994/4, 69-83.

http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1994_04.pdf

Mangelsdorf, Brandgrab: G. Mangelsdorf, Ein frühslawisches Brandgrab des 6./7. Jh. aus dem Havelgebiet, *ZfA* 10 (1976), 251-260.

Matsinskii, Erwähnung: D. A. Matsinskii, Die älteste zuverlässige urkundliche Erwähnung der Slawen und der Versuch, sie mit den archäologischen Daten zu vergleichen, *Ethnologia Slavica* 6 (1974), 51-70.

Mazal, *Justinian I.*: O. Mazal, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2001.

Messal – Rogalski, Initial Investigations: S. Messal – B. Rogalski, Early Slavs in the southwest Baltic Region: Initial Investigations in Dobropole Pyrzyckie (Poland), *Archaeologia Baltica* 17 (2012), 80-90. <http://journals.ku.lt/index.php/AB/article/view/53/pdf>

Michelbertas, Kontakte: M. Michelbertas, Die Kontakte zwischen den Donaugebieten und Litauen in der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit, στο: *Materialien*, 279-284.

Mihok – Holý – Čilinská, Archaeometallurgy: L. Mihok – A. Holý – Z. Čilinská, Archaeometallurgy of Slav Iron Objects, στο: *Rapports I*, 232-237.

Mikkola, Reich: J. Mikkola, Samo und sein Reich, *Archiv für slavische Filologie* 42 (1929), 77-97.

<https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/389811/edition/367425/content>

Miletić, Komparativna razmatranja: N. Miletić, Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini - komparativna razmatranja, *GZMBH (A)*, N.S. 44 (1989), 175-200.

Milinković, Siedlungsstrukturen: M. Milinković, Stadt oder "Stadt": Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nordlichen Illyricum, στο: *Post-Roman Towns II*, 159-191.

<https://www.scribd.com/document/327581018/Post-Roman-towns-pdf>

Militký, Czech Republic: J. Militký, Finds of the Early Byzantine Coins of the 6th and the 7th Century in the Territory of the Czech Republic, στο: *Byzantine Coins*, 357-393.

Minchev, Bulgarian Black Sea coast: A. Minchev, Ten less investigated late antique fortresses on the Bulgarian Black Sea coast (4th – early 7th century AD), στο: *Medieval Ports*, 248-275.

<http://www.olkas.net/gallery/files/confrences/SYMPOSIUM%20OLKAS%20PROCEEDINGS.pdf>

Mishin, *Sakaliba*: D.E. Mishin, *Sakaliba (Slaviane) v islamskom mire v ranniee srednevekov'e*, Μόσχα 2002.

<https://book.ivran.ru/f/mishin-de-sakaliba-slavyane-v-islamskom-mire-v-rannem-srednevekov-2002.pdf>

Moro, Zur politischen Stellung: G. Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, *SüdostF22* (1963), 78-96.

<https://opacplus.bsb-muenchen.de/Vta2/bsb00093085/bsb:3739640?page=252>

Motsia, Anty za Dunaem: O.P. Motsia, Anty za Dunaem, *Stratum plus* 2011/5, 37-41.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/Archaeology/STM_DWL_1SnY_DxNBqGCdxxdU.aspx

Müller – Müller-Mučí – Nekuda, *Berlin–Spandau*: A. von Müller – K. von Müller-Mučí – V. Nekuda, Die Keramik von Burgwall in Berlin–Spandau [Berliner Beiträge Vor- und Frühgeschichte N.F. 8], Berlin 1993.

Müller – Wehner, Wagrien: U. Müller – D. Wehner, Wagrien im Brennpunkt der Slawenforschung, στο: *Mischtoponyme*, 209-260.

Nagy, Hun–Age Burial: M. Nagy, A Hun–Age Burial with Male Skeleton and Horse Bones Found in Budapest, στο: *Neglected Barbarians*, 137-175.

https://www.academia.edu/1513865/A_Hun-Age_Burial_with_Male_Skeleton_and_Horse_Bones_Found_in_Budapest._In_Neglected_Barbarians._Edited_by_F._Curta._Studies_in_the_Early_Middle_Ages_Vol._32._Turnhout_2010_137-175

Nalepa, Pierwotna granica: J. Nalepa, Pierwotna granica między Słowiańszczyzną zachodnią a wschodnią w świetle archaicznych hydronimów na *-y: -ew, *SlA* 42 (2001), 9-50.

Nalepa, O pierwotnych siedzibach Słowian: J. Nalepa, O pierwotnych siedzibach Słowian w świetle nowszych badań archeologicznych, lingwistycznych i historycznych, *SlA* 50 (2009), 11-96.

Nallbani, North Albania: E. Nallbani, Early Medieval North Albania: New Discoveries, Remodeling Connections. The Case of Medieval Komani, *Adriatico altomedievale (VI–XI secolo)*, Venezia 2017, 311-346.

Nevizánsky, Bajč–Vlkanovo: G. Nevizánsky, Slovanské žiarové pohrebisko v Bajči–Vlkanove, *Archeologické Rozhledy* 44/3 (1992), 393-414.

<https://biblio.hiu.cas.cz/documents/7921?locale=en>

Novšak, Grofovsko: M. Novšak, Zgodnjerednjeveške najdbe s najdišča Grofovsko pri Murski Soboti, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 27-32.

Novšak, Podgorica: M. Novšak, Podgorica pri Ljubljani, ό.π., 89-93.

Nowakowski, Olsztyn Group: W. Nowakowski, The Mysterious Barbarians of Mazuria: The Riddle of the Olsztyn Group, στο: *Neglected Barbarians*, 31-52.

https://www.academia.edu/7245260/The_Mysterious_Barbarians_of_Mazuria_The_Riddle_of_the_Olsztyn_Group_In_F_Curta_ed._Neglected_Barbarians_Studies_in_the_Early_Middle_Ages_32_Turnhout_2010_31-52

Oberländer-Tárnoveanu, La monnaie byzantine: E. Oberländer-Tárnoveanu, La monnaie byzantine des VIe-VIIIe siècles au-delà de la frontière du Bas-Danube. Entre politique, économie et diffusion culturelle, *Histoire & mesure* 17/3-4 (2002), 155-196.

<https://journals.openedition.org/histoiremesure/890>

Oblomskii, Don: A.M. Oblomskii, O rannesrednevekovykh slavianskikh drevnostiakh v basseine Dona, *Stratum plus* 2011/5, 51-60.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/Archaeology/STM_DWL_q1Fa_kjq66EeMtbz.aspx

Oblomskii, Kolochinskaia kul'tura: A.M. Oblomskii, Kolochinskaia kul'tura, στο: *Rannesrednevekoye drevnosti*, 10-113.

https://www.archaeolog.ru/media/2019/otdel_velikogo_pereseleniya/rsm-17.pdf

Oblomskii – Petrauskas – Terpilovskii, Environmental reasons: A.M. Oblomskii – O.V. Petrauskas – R.V. Terpilovskii, Environmental reasons of migrations of the south-eastern Europe population in the 1st-5th centuries AD., *ArchPol* 37 (1999), 71-86.

Okulicz, Problem ceramiki: J.Okulicz, Problem ceramiki typu Praskiego w grupie Olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.), *Pomorania Antiqua* 13 (1988), 103-133.

Olajos. Hellade: Th. Olajos, Quelques remarques sur une peuplade slave en Hellade, *VV* 55/2 (80) (1998), 106-110.

Olędzki, Wielbark and Przeworsk: M. Olędzki, The Wielbark and Przeworsk Cultures at the Turn of the Early and Late Roman Periods. The Dynamics of Settlement and Cultural Changes in the Light of Chronology, στο: *Zentrum und Peripherie*, 279-290.

https://www.academia.edu/34998377/The_Wielbark_and_Przeworsk_Cultures_at_the_turn_of_the_Early_and_Late_Roman_Periods._The_dynamics_of_settlement_and_Cultural_Changes_in_the_light_of_chronology

Pachkova, Dzherela: S.P. Pachkova, Pro deiaki dzherela formirovannia zarubnits'koi kul'turi, στο: *Vid Venediv do Rusi*, 23-44. http://www.vgosau.kiev.ua/load_period-sb/zb_viddil.pdf

Paliga, Linguistic Marginalia: S. Paliga, Linguistic Marginalia on Slavic Ethnogenesis. Paper for the International Congress of Slavists, Ohrid, Macedonia, September 10-17, *Romanoslavica* 43 (2008), 79-100. <http://www.romanoslavica.ro/revista/Rsl%2043%20final.pdf>

Panov, Macedonia: M.B. Panov, Macedonia and the Slavs (the middle of the VI century–the middle of IX century), στο: *Macedonian People*, 73-85.

<http://www.pollitecon.com/html/ebooks/History-of-the-Macedonian-People.pdf>

Panov, Miracles of St. Demetrius: M.B. Panov, Reconstructing 7th Century Macedonia: Some neglected aspects of the Miracles of St. Demetrius, *Journal of History* 47/1 (2012), 93-115.

https://www.academia.edu/3757643/Reconstructing_7th_Century_Macedonia_Some_neglected_aspects_of_the_Miracles_of_St_Demetrius

Panzer, *Quellen*: B. Panzer, *Quellen zur slavischen Ethnogenese: Fakten, Mythen und Legenden (Originaltexte mit Übersetzungen, Erläuterungen und Kommentaren)* [Heidelberger Publikationen zur Slavistik/Linguistische Reihe 14], Frankfurt 2002.

Parczewski, *Początki kultury*: M. Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Kraków 1988.

Parczewski, *Anfänge*: M. Parczewski, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Wien 1993.

Parczewski, *Beginnings*: M. Parczewski, *Beginnings of the Slavs' Culture*, στο: *Origins*, 79-90.

Parczewski, *Podstawy*: M. Parczewski, *Podstawy lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian*, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 65-78.

Parczewski, *Stan dyskusii*: M. Parczewski, *Stan dyskusii polskich archeologów na etnogenezą Słowian*, ó.π., 503-512.

Parczewski, *South-Eastern Poland*: M. Parczewski, *Early Slavic Settlements (5th/6th–7th centuries) along the Route of the A4 Motorway in the South-Eastern Poland*, στο: *Autostrada w Przeszłość*, 97-108.

Parkman – Šálková – Beneš, *Staré Prachatic*: M. Parkman – T. Šálková – J. Beneš, *Raně středověký sídlištní objekt ze Starých Prachatic. Příspěvek k paleoekonomii a absolutnímu datování osídlení*, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 28 (2015), 187-200.

https://www.researchgate.net/profile/Jaromir_Benes2/publication/288591910_RANE-STREDOVEKY_SIDLISTNI_OBJEKT_ZE_STARYCH_PRACHATIC_Prispevek_k_paleoekonomii_a_absolutnimu_datovani_osidleni_-_Das_fruhmittelalterliche_Siedlungsobjekt_von_Stare_Prachatic_Ein_Beitrag_zur_Palaeo/links/568230e508ae051f9aec65d5/RANE-STREDOVEKY-SIDLISTNI-OBJEKT-ZE-STARYCH-PRACHATIC-Prispevek-k-paleoekonomii-a-absolutnimu-datovani-osidleni-Das-fruehmittelalterliche-Siedlungsobjekt-von-Stare-Prachatic-Ein-Beitrag-zur-Palaeoo.pdf

Patoura-Chatzopoulos, *Reconstitution*: Patoura-Chatzopoulos, *L'oeuvre de reconstitution du limes danubien à l'époque de l'empereur Justinien Ier (territoire roumain)*, *RESEE* 18/1 (1980), 95-109.

<https://revista.acadsudest.ro/Arhiv%201980/RESEE%201980,%201.pdf>

Petrauskas, *Rekonstruktion*: O.V. Petrauskas, *Zu Rekonstruktion von Brandbestattungen nach den Befunden in den Gräberfeldern der Černjachov– Kultur*, στο: *Sîntana de Mureş–Černjachov*, 1-10.

Petrinec, Dosadašnji rezultati: M. Petrinec, Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja, *Opuscula Archaeologica* 26 (2002), 205-246.

https://hrcaak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=8699

Petrović, Terrestrial Communications: V. Petrović, Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula, στο: *World of the Slavs*, 235-287.

https://www.academia.edu/13848945/Terrestrial_Communications_in_the_Late_Antiquity_in_the_Western_Part_of_the_Balkan_Peninsula

Pillon, Hydronymie: M. Pillon, Hydronymie et toponymie dans les régions orientales de l'Illyricum, de la conquête romaine aux invasions slaves (IIe s. av. J.-C.–VIIIe s. apr. J.-C.), *Dialogues d'Histoire Ancienne* 28/1 (2002), 41-60.

https://www.persee.fr/doc/dha_0755-7256_2002_num_28_1_2460

Piontek, Etnogeneza Słowian: J. Piontek, Etnogeneza Słowian: od mytów ku faktom, *Archeologia Polski* 54 (2009), 121-147.

<http://rcin.org.pl/iae/Content/49854/download/>

Piteša, Katalog nalaza: A. Piteša, Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu, Split 2009.

Plate, Wustermark: F. Plate, Ein altslawischer Hausgrundris von Wustermark, Ot. Dyrotz, Kr. Nauen, *Ausgrabungen und Funde* 22 (1977), 73-76.

Pleinerová, Březno bei Louny: I. Pleinerová, *Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny*, Praha 2000.

Pleterski, Besiedlung Sloweniens: A. Pleterski, Frühe slawische Besiedlung Sloweniens im Lichte der ¹⁴C-Datierung, στο: *Early Slavic Settlement*, 207-216.

http://iza.zrc-sazu.si/pdf/Pleterski/Pleterski_2013_C14.pdf

Pleterski, Materiale Reste: A. Pleterski, Materiale Reste der altslawischen župa, στο: *Archäologische Studien*, 91-98.

http://iza.zrc-sazu.si/pdf/Pleterski/Pleterski_2017_Altslawischen_zupa.pdf

Podgórska-Czopek, Grodzisko Dolne: J. Podgórska-Czopek, Materiały z wczesnosłowiańskiej osady w Grodzisku Dolnym, stan. 3, woj. Rzeszów, *Archaeoslavica* 1 (1991), 9-60.

Pohl, Awaren: W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München 1988.

<https://epdf.pub/queue/die-awaren.html>

Pohl, Beziehungen: W. Pohl, Die Awaren und die Beziehungen zu den Slawen, στο: *Slowenija*, 341-353.

Poláček, Mikulčice: L. Poláček, Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice, στο: *Frühmittelalterliche Machtzentren*, 213-260.

http://stream.avcr.cz/ARUB/Fruhmittelalterliche_Machtzentren_in_Mitteleuropa.pdf

- Poleski, *Małopolska*: J. Poleski, *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków 2013.
- Popa, Steinbauten: A. Popa, Steinbauten der Sintana de Mureș-Černjachov – Kultur, στο: *Sintana de Mureș-Černjachov*, 101-114.
- Popović, Slaves et autochtones: V. Popović, Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire, στο: *Villes et peuplement*, 181-243.
https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_77_1_2514
- Popowska-Taborska, Contemporary Linguistic: H. Popowska-Taborska, The Slavs in the early Middle Ages from the Viewpoint of contemporary Linguistic, στο: *Origins*, 91-96.
- Porzeziński, Pomorze Zachodnie: A. Porzeziński, Pomorze Zachodnie w okresie wędrówek ludów i w początkach wczesnego średniowiecza, *Materiały Zachodniopomorskie* N.S. 4-5/1 (2007-2008), 75-124.
- Pouлік, Přítluky: J. Pouлік, Néropole slave a incinération de Přítluky (Moravie), στο: *Investigations*, 239.
- Poulter, Urbanism: A. Poulter, The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire, στο: *City in Late Antiquity*, 99-135.
<https://www.taylorfrancis.com/books/e/9780203130162/chapters/10.4324/9780203130162-7>
- Poulter, Goths on the lower Danube: A. Poulter, Goths on the lower Danube: their impact upon and behind the frontier, *Antiquité Tardive* 21 (2013), 31-44.
https://www.academia.edu/6946292/Goths_on_the_Danube
- Pózán, Italy: L. Pózán, The Lombards' Move to Italy, *ACUSD* 51 (2015), 135-144.
http://real.mtak.hu/37597/1/The_Lombards_move_to_into_Italy_Posan_La.pdf
- Prikhodniuk, Vizantiia: O.M. Prikhodniuk, Anty ta Vizantiia, *Arkheolohiia* 2 (1991), 133-141.
http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1991_02.pdf
- Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*: O.M. Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura. Kul'turno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*, Βορόνεζ 1998.
https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Prihodnjuk_Penkovskaja_k-ra_1998.pdf
- Prikhodniuk, *Stepove naselessnia*: O.M. Prikhodniuk, *Stepove naselessnia Ukraïny ta skhidni Slov'iany: druga polovyna I tys. n.e.*, Κίεβο 2001.
- Profantová, Besiedlung Böhmens: N. Profantová, Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum früh- und mittelawarischen sowie merowingischen Kulturkreis, στο: *Kulturwandel in Mitteleuropa*, 619-644.
- Profantová, "Cultural Change": N. Profantová, The Middle Avar Period and the Problem of a "Cultural Change" at the End of the seventh Century north of the Avar Khaganate, *Antaeus* 29-30 (2008), 215-232.
https://ri.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/antaeus/Antaeus_2008_opt.pdf
- Profantová, Awarische Funde: N. Profantová, Awarische Funde in der tschechischen Republik – Forschungsstand und neue Erkenntnisse, *AAC* 45 (2010), 203-270.

Profantová, Prague-type Culture Houses: N. Profantová, Prague-type Culture Houses. Aspects of Form, Function and Meaning, *Histria Antiqua* (2011), 415-426.

<https://core.ac.uk/download/pdf/14447206.pdf>

Profantová, Cultural discontinuity: N. Profantová, Cultural discontinuity and the migration hypothesis. The 6th-century Slavic migration in the light of new archaeological finds from Bohemia, στο: *Early-Medieval Migration*, 255-264.

<https://www.arup.cas.cz/kontakty/personalia/aktivni-zamestnanci/phdr-profantova-nada-csc/>

Profantová, Bronzefunde: N. Profantová, Bronzefunde des 7. Jahrhunderts aus Městec Králové (Bez. Nymburk, Böhmen), στο: “*Castellum, Civitas, Urbs*”, 249-263.

https://www.academia.edu/24639357/Bronzefunde_des_7._Jahrhunderts_aus_M%C4%8Fstec_Kr%C3%Allov%C3%A9_Bez._Nymburk_B%C3%B6hmen_CASTELLUM_CIVITAS_URBS_ZENTREN_UND_ELITEN_IN_FR%C3%9CHMITTELALTERLICHEN_OSTMITTELEUROPA_CENTRES_AND_ELITES_IN_EARLY_MEDIEVAL_EAST-CENTRAL_EUROPE

Profantová, Errichtung: N. Profantová, Errichtung und Zerstörung der ersten frühmittelalterlichen Burgwälle in Böhmen (8./9. Jahrhundert), στο: *Expansion*, 223-239.

Profandová, Tepací formy: N. Profandová, Tepací formy 7.–8. století z České Republiky, στο: *Od Bachorza*, 57-72.

https://www.academia.edu/35870004/TEPAC%C3%8D_FORMY_7._8._STOLET%C3%8D_Z_%C4%8CESK%C3%89_REPUBLIKY

Profantová – Bureš, Datenerfassung: N. Profantová – M. Bureš, Bedeutende frühe slawische Siedlungen in Böhmen (6.–8. Jr.) und Probleme der absoluten Datenerfassung, στο: *Early Slavic Settlement*, 169-194.

Rácz, Frauengräber: Z. Rácz, Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken, *AAASH* 67 (2016), 301-360.

<https://akjournals.com/view/journals/072/67/2/article-p301.xml>

Radičević, Voprosy: D. Radičević, K Izucheniiu ranneslavianskikh pamiatnikov serbskogo podunav'ia (voprosy khronologii i etnokulturnoi prinadlezhnosti), *Stratum plus* 2015/5, 285-308.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/History/STM_DWL_aKS1_ifuiBVpsEL3a.aspx

Reichwaldt, Dahlewitz: P. Reichwaldt, Ein neuer altslawischer Fundplatz bei Dahlewitz, Kr. Zossen, *Ausgrabungen und Funde* 24 (1979), 87-90.

Rejholcová, Čakajovce: M. Rejholcová, Časnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra, *SlovArch* 38/2 (1990), 357-420.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1990_2.pdf

Risteski, Srednovekovii naodi: B. Risteski, Srednovekovii naodi od slovenskiot kulturen krug vo Republika Makedonija, *MAA* 21 (2019), 415-426.

https://www.academia.edu/38771502/MACEDONIAE_ACTA_ARCHAEOLOGICA_%D0%9C%D0%90%D0%9A%D0%95%D0%94%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%9A%D0%9E_%D0%90%D0%A0%D0%A5%D0%95%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%A8%D0%9A%D0%9E_%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%A7%D0%9D%D0%9E_%D0%94%D0%A0%D0%A3%D0%A8%D0%A2%D0%92%D0%9E

Rizos, Supply network: E. Rizos, Centres of the late Roman military supply network in the Balkans: a survey of *horrea*, *JRGZ* 60 (2013), 659-696.

<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jahrb-rgzm/article/view/20317/14111>

Rudnicki, Zawieszki trapezowate: M. Rudnicki, Zawieszki trapezowate z terenu grupy olsztyńskiej – świadectwo kontaktów ze Słowianami? στο: *Archeológia barbarov*, 669-686.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/Archeologia_barbarov_2009_-_Hospodarstvo_germanov.pdf

Rudnicki, *Olsztyn Group*: M. Rudnicki, *The Olsztyn Group in the Early Medieval Archaeology of the Baltic Region. The Cemetery at Leleszki* [ECEEMA 52], Leiden – Boston 2018. <https://brill.com/view/title/24996>

Rusanova, *Slavianskie drevnosti*: I.P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI.–VII vv. Drevnosti Kul'tura prazhskogo tipa*, Μόσχα 1976. https://www.archaeolog.ru/media/books_1970s/Rusanova_1976-2.pdf

Ruttkey, North Carpathian basin: M. Ruttkey, The north of the Carpathian basin in the 5th and 6th centuries AD, στο: *Foreigners*, 273-293.

https://www.academia.edu/31391344/THE_NORTH_OF_THE_CARPATHIAN_BASIN_IN_THE_5_TH_AND_6_TH_CENTURIES_AD

Rzeszotarska-Nowakiewitz, Czerwony Dwór: A. Rzeszotarska-Nowakiewitz, The Graves from Czerwony Dwór, Site XXI in Late Migration Period. Sudovia in the light of radiocarbon data, στο: *Early Slavic Settlement*, 73-78.

https://www.academia.edu/5086469/The_Graves_from_Czerwony_Dw%C3%B3r_Site_XXI_in_Late_Migration_Period._Sudovia_in_the_light

Sarantis, Justinianic Herules: A. Sarantis, The Justinianic Herules: From Allied Barbarians to Roman Provincials, στο: *Neglected Barbarians*, 361-402.

<https://www.brepolonline.net/doi/pdf/10.1484/M.SEM-EB.3.5093>

Sarantis, *Balkan Wars*: A. Sarantis, *Justinian's Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527–565* [ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 53], Prenton 2016.

Schenker, *Slavic Philology*: A. M. Schenker, *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*, New Haven – London 1996.

<https://www.scribd.com/document/367587190/Schenker-Alexander-M-An-Introduction-to-Slavic-Philology>

Schlesinger, Ostbewegung: W. Schlesinger, Zur politischen Geschichte der fränkischen Ostbewegung vor Karl dem Großen, στο: *Nationes* 2, 9-62.

<http://www.mgh-bibliothek.de/dokumente/z/zsr10036765.pdf>

Schmidt-Thielbeer – Bartels, Micheln: E. Schmidt-Thielbeer – H. Bartels, Slawische Siedlungen mit eingetieften Häusern bei Micheln, Kr. Köthen, *Ausgrabungen und Funde* 27 (1982), 187-189.

Schmitt, *Die Albaner*: J.-O. Schmitt, *Die Albaner – Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident*, München 2012. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1168q47>

Schneider, Genthin–Altenplattow: J. Schneider, Ausgrabungen auf dem Burgwall Genthin–Altenplattow 1976–1977, *Ausgrabungen und Funde* 25 (1980), 209-212.

Schneider, Altmark: J. Schneider, Zum Stand der Frühmittelalterforschung in der Altmark und im Elb–Havel–Winkel, *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 65 (1982), 217-247.

<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jsmv/article/view/53959/47616>

Schoknecht, Mecklenburg–Vorpommern: U. Schoknecht, Mögliche Kontakte zwischen Germanen und Slawen in Mecklenburg–Vorpommern, στο: *Festschrift Achim Leube*, 511-516.

Schoknecht, *Pollenanalytische Untersuchungen*: Th. Schoknecht, *Pollenanalytische Untersuchungen zur Vegetations-, Siedlungs- und Landschaftsgeschichte in Mittelmecklenburg* [Beiträge für Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg–Vorpommern 29], Lübstorf 1996.

Schorkowitz, Revision: D. Schorkowitz, Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetischen Revision, *JbGOst* 48 (2000), 569-601.

https://www.jstor.org/stable/41050637?seq=1#page_scan_tab_contents

Schramm, Venedi: G. Schramm, Venedi, Antes, Slaveni, Slavi: Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund, *JbGOst* 43 (1995), 161-200.

https://www.jstor.org/stable/41052932?seq=1#page_scan_tab_contents

Schreiner, Wegenetz: P. Schreiner, Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates, στο: *Miscellanea Bulgarica* 2, 59-69.

Schulze-Dorrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen* I: M. Schulze-Dorrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschlage im Römisch–Germanischen Zentralmuseum*, Μέρος I: *Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts* [RGZM 30/1], Mainz 2009.

https://www.academia.edu/2170611/Byzantinische_G%C3%BCrtelschnallen_und_G%C3%BCrtelbeschl%C3%A4ge_im_R%C3%B6misch-Germanischen_Zentralmuseum._Teil_I_Die_Schnallen_ohne_Beschl%C3%A4g_mit_Laschenbeschl%C3%A4g_und_mit_festem_Beschl%C3%A4g_des_5._bis_7._Jahrhunderts._Kataloge_RGZM_30_1_2._Aufl._Mainz_2009_

Schulze-Dorrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen* II: M. Schulze-Dorrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschlage im Römisch–Germanischen Zentralmuseum*, Μέρος II: *Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts* [RGZM 30/2], Mainz 2009.

https://www.academia.edu/2179231/Byzantinische_G%C3%BCrtelschnallen_und_G%C3%BCrtelbeschl%C3%A4ge_im_R%C3%B6misch-Germanischen_Zentralmuseum_Teil_II_Die_Schnallen_mit_Scharnierbeschl%C3%A4g_und_die_Schnallen_mit_angegossenem_Riemendurchzug_des_7._bis_10._Jahrhunderts._Kataloge_RGZM_30_2_Mainz_2009_

Sedov, Anty: V.V. Sedov, Anty, στο: *Problemy*, 164-173.

Sedov, Etnogenez Slavian: V.V. Sedov, Etnogenez Slavian v drevnosti i nachale Srednevekov'ia, στο: *Trudy* VI/1, 140-153.

Sedov, *Drevnerusskaia narodnost'*: V.V. Sedov, *Drevnerusskaia narodnost': Istoriko-arkheologicheskoe issledovanie*, Μόσχα 1999.

Sedov, Osnobnye voprosy: V.V. Sedov, Osnobnye voprosy izuchenia Tushemlinskoi kultury, *Stratum plus* 2001–2002/5, 431-437.

https://www.e-anthropology.com/Katalog/Istoria/STM_DWL_FHJx_19jenblfU8aU.aspx

Sedov, *Slaviane*: V.V. Sedov, *Slaviane. Istoriko-arkheologicheskoe issledovanie*, Μόσχα 2002.

http://www.archaeology.ru/Download/Sedov/Sedov_2002_Slaviane.pdf

Sekelj Ivančan – Tkalčec, Vinkovci: T. Sekelj Ivančan – T. Tkalčec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Dugaulica 99 u Vinkovcima/Slawisches Brandgräberfeld am Standort Dugaulica 99 in Vinkovci, *PIAZ* 23 (2006), 141-212.

https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=18466

Shchukin, Literatur: M. B. Shchukin, Das Problem der Černjachov-Kultur in der sovjetischen archäologischen Literatur, *ZfA* 9 (1975), 25-41.

Shchukin – Kazanski – Sharov, *Mer noire*: M. Shchukin – M. Kazanski – O. Sharov, *De les goths aux hunns: Le nord de la mer noire au Bas-empire et a l'epoque des grandes migrations* [BAR International Series 1535], Oxford 2006.

https://www.academia.edu/2122345/M._Shchukin_M._Kazanski_O._Sharov_Des_Goths_aux_Huns_Le_Nord_de_la_mer_Noire_au_Bas_Empire_et_a_l_%C3%A9poque_des_Grandes_Migrations._Oxford_BAR_S_1535_2006_482_p

Shuvalov, Antskaia sila: P.V. Shuvalov, Venedskaia slabost' i antskaia sila: k voprosu ob epicheskom obraze rannikh Slavian, *Stratum plus* 2000/5, 141-144.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/History/STM_DWL_cSdK_Ie2zh0FKgjZF.aspx

Sikora, Polska centralna: J. Sikora, Polska centralna we wczesnym średnowieczu w świetle badań archeologicznych i osadniczych, *SlA* 48 (2007), 125-159.

Sikora, *Ziemie Centralnej Polski*: J. Sikora, *Ziemie Centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Łódź 2009.

Skiba, Fibuly: A. V. Skiba, Zoomorfnye i zoo-antropomorfnye fibuly v dneprovskikh kladakh, *Stratum plus* 2011/5, 133-142.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/Archaeology/STM_DWL_uzGZ_sFgWslI6taEb.aspx

Somogyi, Kleinschelken: P. Somogyi, Der Fund von Kleinschelken (Siebenbürgen, 1856) im Lichte neuentdeckter Archivdaten, στο: *Byzantine Coins*, 417-448.

https://www.academia.edu/24007991/Der_Fund_von_Kleinschelken_Siebenb%C3%BCrgen_1856_im_Lichte_neuentdeckter_Archivdaten

Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*: P. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775–831*, Leiden – Boston 2012.

<https://brill.com/view/title/15787>

Sós, Orslány: Á. Sós, Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Orslány, *Folia Archaeologica* 10 (1958), 105-124.

Sós, *Bevölkerung*: Á. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München 1973.

Souchopová, *Počátky západoslovanského hutníství*: V. Souchopová, *Počátky západoslovanského hutníství železa ve světle pramenů z Moravy*, Brno 1995.

http://stream.avcr.cz/ARUB/Pocatky_zapadoslovanskeho_hutnictvi.pdf

Spehr, Paussnitz: R. Spehr, Der frühgeschichtliche Bestättungsplatz bei Paussnitz, Kr. Riesa, *AFSB* 18 (1988), 297-299.

Stadler, Avar Chronology: P. Stadler, Avar Chronology Revisited, and the Question of Ethnicity in the Avar Qaganate, στο: *The Other Europe*, 47-82.

https://brill.com/view/book/edcoll/9789047423560/Bej.9789004163898.i-492_004.xml?lang=en

Staňa, Keramik: Č. Staňa, Bemerkungen zur Keramik des sog. Donautyps, στο: *Kolloquium Mikulčice II*, 85-95.

http://mikulcice-valy.cz/wp-content/uploads/2016/06/ITM2_08_Stana.pdf

Stanciu, Frühen Slawen: I. Stanciu, Die frühen Slawen in der rumänischen archäologischen Forschung. Kurze kritische Untersuchung, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 567-582.

https://www.academia.edu/11849934/Die_fr%C3%BChen_Slawen_in_der_rum%C3%A4nischen_arch%C3%A4ologischen_Forschung._Kurze_kritische_Untersuchung

Stanciu, Gepiden: I. Stanciu, Gepiden, Frühawaren und –Slawen im westen und nordwesten Rumäniens, *Antaeus* 29–30 (2008), 415-448.

https://www.academia.edu/11849571/Gepiden_Fr%C3%BChwaren_und_Slawen_im_Westen_und_Nordwesten_Rum%C3%A4niens

Stanciu, Transylvania: I. Stanciu, The Problem of the earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity), *SlovArch* 61/2 (2013), 323-370.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_2013_2.pdf

Stanciu, Cross-shaped signs: I. Stanciu, Cross-shaped signs on 6th and 7th centuries pottery, στο: *Studia Romana*, 307-354.

https://www.academia.edu/38078679/Cross_shaped_signs_on_6th_and_7th_centuries_pottery

Stanciu – Virag, Theissbecken: I. Stanciu – C. Virag, Neue Frühslawische Siedlungsfunde aus dem Oberen Theissbecken (Tășnad–Sere, Nordwestrumänien), *AAC* 48 (2013), 171-194.

https://www.academia.edu/11846763/Neue_Fr%C3%BChslawische_Siedlungsfunde_aus_dem_oberen_Theissbecken_T%C4%83%C5%9Fnad-Sere_Nordwestrum%C3%A4nien_

Steinacher, Herules: R. Steinacher, The Herules: Fragments of a History, στο: *Neglected Barbarians*, 319-360.

https://www.academia.edu/2061118/The_Herules._Fragments_of_a_History_in_ed._Florin_Curta_Neglected_Barbarians_Studies_in_the_Early_Middle_Ages_32_Turnhout_2010_321-364

Steinacher, Gleichsetzung: R. Steinacher, Wenden, Slawen, Vandalen. Eine frühmittelalterliche pseudologische Gleichsetzung und ihre Nachwirkungen, στο: *Ursprüngen*, 329-353.

<https://hcommons.org/deposits/item/hc:25961/>

Strumins'kyj, Eastern Slavs: B. Strumins'kyj, Were the Antes Eastern Slavs?, στο: *Essays to Omeljan Pritsak*, 786-796.

Strzelczyk, Frühgeschichte: J. Strzelczyk, Einige Bemerkungen zur Diskussion über die Frühgeschichte der Goten, στο: *Festschrift Herbert Ludat*, 17-29.

Sulimirski, Problem: T. Sulimirski, The Problem of the Origins of the Slavs, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 75/1-2 (1945), 51-58.

<https://www.jstor.org/stable/2844280?seq=1>

Sulimirski, *Sarmatians*: T. Sulimirski, *The Sarmatians*, London 1970.

Syrbe, Reiternomaden: D. Syrbe, Reiternomaden des Schwarzmeerraums (Kutriguren und Utiguren) und byzantinische Diplomatie im 6. Jahrhundert, *Acta Orientalia* 65/3 (2012), 291-316.

<https://akjournals.com/view/journals/062/65/3/article-p291.xml>

Szmoniewski, Anthropomorphic Brooches: B.-Sz. Szmoniewski, Anthropomorphic Brooches of the Dnepr Type in Initial Phases of the Early Middle Ages: The Migration of a Style-Idea-Object, στο: *Wędrowki rzeczy*, 301-312.

Szmoniewski, Stronghold: B.-Sz. Szmoniewski, Stronghold at Pastirs'ke (Ukraine), Centre of Power in the Forest-steppe Belt, στο: *Sozialstrukturen*, 103-108.

https://www.academia.edu/6830449/Stronghold_at_Pastirs_ke_Ukraine_Centre_of_Power_in_the_Forest-Steppe_Belt_of_Eastern_Europe

Szmoniewski, Two worlds: B.-Sz. Szmoniewski, Two worlds, one hoard: what do metal finds from the forest-steppe belt speak about?, στο: *The Other Europe*: 263-296.

https://www.academia.edu/33897793/Two_worlds_one_hoard_what_do_metal_finds_from_the_forest_steppe_belt_speak_about

Szmoniewski, The Antes: B.-Sz. Szmoniewski, The Antes: Eastern 'Brothers' of the Sclavenes? στο: *Neglected Barbarians*, 53-82.

https://www.academia.edu/13005148/The_Antes_Eastern_Brothers_of_the_Sclavenes

Szmoniewski, Polish Perspective: B.-Sz. Szmoniewski, Ethnogenesis of Slavs Viewed from Polish Perspective, στο: *The Past Societies*, 23-43.

<https://core.ac.uk/download/pdf/328047022.pdf>

Szõke, Südwestungarn: B.M. Szõke, Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn, *Zalai Múzeum* 3 (1991), 9-17.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_ZALA_GZ_Zm_03/?pg=10&layout=s

Szõke, Kulturelle Kontakte: B.M. Szõke, Kulturelle Kontakte des Abendlandes mit Südwest-Ungarn. Ergebnisse der archäologischen Forschungen, στο: *Südwest-Ungarn*, 7-55.

Szwed, Polwica and Skrzypnik: R. Szwed, Dendrochronological and radiocarbon dating of Early Medieval settlements on sites 4 and 5 at Polwica and Skrzypnik site 8, Oława powiat, στο: *Early Slavic Settlement*, 111-131.

Šalkovský, Frühmittelalterliche Grubenhäuser: P. Šalkovský, Frühmittelalterliche Grubenhäuser. Probleme der Terminologie, Typologie und Rekonstruktion, *Archaeologia Adriatica* 3 (2009), 273-292.

https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=108777

Šalkovský, *Hrady*: P. Šalkovský, *Hrady Zapadných Slovanov* [Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes 19], Nitra 2015.

Šavel, Zgodnjesrednjeveški objekt: I. Šavel, Zgodnjesrednjeveški objekt z najdišča Pod Kotom - jug pri Krogu, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 11-16.

Špehar, *Lederata and Aquae*: P. Špehar, The Danubian *limes* between *Lederata* and *Aquae* during the Migration period, στο: *Pontic-Danubian Realm*, 35-56.

https://www.academia.edu/1901090/Danubian_limes_between_Lederata_and_Aquae_during_the_Migration_period

Špehar, Remarks to Christianisation: P. Špehar, Remarks to Christianisation and realms in the central Balkans in the light of archaeological finds (7th–11th c.), στο: “*Castellum, civitas, urbs*”, 71-93.

https://www.academia.edu/11529436/Remarks_to_Christianisation_and_realms_in_the_central_Balkans_in_the_light_of_archaeological_finds_7th-11th_c._

Špehar, *Centralni Balkan*: P. Špehar, *Centralni Balkan od 7. do 11. veka*. *Arkheoloska svedocanstva*, Βελιγράδι 2017.

https://www.academia.edu/35253112/Centralni_Balkan_od_7_do_11_veka._Arheoloska_svedocanstva_web.pdf

Štih, *Eastern Alps*: P. Štih, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History*, Leiden – Boston 2010.

https://brill.com/view/book/9789004187702/Bej.9789004185913.i-463_004.xml

Teodor, *East Carpathian Area*: D.Gh. Teodor, *The East Carpathian Area of Romania in the V–XI Centuries A. D.* [BAR International Series 81], Oxford 1980.

Teodor, Origines et voies: D.Gh. Teodor, Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe–VIIe siècles, *Publications de l'École Française de Rome* 77 (1984), 63-84. https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_77_1_2509

Teodor, Civilisation locale: D. Gh. Teodor, Quelques considérations concernant l'évolution de la civilisation locale des Ve–VIIe siècles ap. J.-C. dans les régions extracarpatiques, *Studia Antiqua et Archaeologica* 6 (1999), 99-115. <http://saa.uaic.ro/articles/SAA.6.1999.99-114.pdf>

Teodor E., Ipotești–Cândești Culture: E.S. Teodor – An Update for “Ipotești–Cândești Culture”, στο: *Darina Bialeková*, 405-414.

https://www.academia.edu/4649368/An_Update_for_Ipote%C5%9Fti-C%C3%A2nde%C5%9Fti_Culture_

Teodor–Stanciu, Crosses: E.S. Teodor –I. Stanciu, About crosses on wet clay as a cultural marker. *Ephemeris Napocensis* 19 (2009), 129-155.

Terpilovskii, Nekotorye problemy: R.V. Terpilovskii, Nekotorye diskussionnye problemy arkheologii i istorii rannikh Slavian, *Stratum plus* 2001–2002/5, 420-430.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/History/STM_DWL_5N08_ZRngF7asNzU4.aspx

Terpilovskii, Dnieper Region: R.V. Terpilovskii, *Slavs in the Dnieper Region in the first half of the first millennium A. D.*, Lublin 2004.

http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/images/pdf_doc/terpylovsky_slav_2004.pdf

Terpilovskii, Kievskaja kultura: R.V. Terpilovskii, Kievskaja kultura. Nekotorye itogi i problemy dal'neishego izuchenija, *Gistarychna–Arkhealagichny Zbornik* 26 (2011), 202-212.

Teska, Oksywie Culture: M. Teska, The Oksywie Culture on the Right-Bank Lower Vistula, *Archaeologia Lituana* 15 (2014), 23-30.

<https://www.journals.vu.lt/archaeologia-lituana/article/view/4882/3137>

Točik, Zur Problematik: A. Točik, Zur Problematik der slawischen Besiedlung der südwestlichen Slowakei bis zum IX. Jahrhundert, στο: *Študijné Zvesti* 16, 253-263.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/SZ_16.pdf

Tomanič-Jevremov, Zgodnjesrednjeveški grob: M. Tomanič-Jevremov, Zgodnjesrednjeveški grob iz Brstja pri Ptuj, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 65-66.

Tomashevich, Ob osobennostiakh: T.V. Tomashevich, Ob osobennostiakh mogil'nikov kievskoi kul'tury, *Stratum plus* 2001–2002/4, 343-348.

https://www.e-anthropology.com/English/Catalog/Archaeology/STM_DWL_UXo8_SyZFkblTgOe9.aspx

Tóth, Old Buda: Á.B. Tóth, A Fifth-Century Burial from Old Buda (Budapest), στο: *Neglected Barbarians*, 177-208.

<https://www.brepolonline.net/doi/abs/10.1484/M.SEM-EB.3.5088?mobileUi=0&>

Tovornik, Oberösterreich: V. Tovornik, Slawische Keramikformen in Oberösterreich, στο: *Frühmittelalterliche Keramik*, 165-169.

Trifunović, Haselja: S. Trifunović, Haselja Limiganata i Slovena u Banatu i Bachkoj, *JSAS* 15-16 (1999–2000), 43-106.

Trubachev, Iazykoznanie: O.N. Trubachev, Iazykoznanie i etnogenez Slavian, *Voprosy Iazykoznanija* 3 (1984), 17-30.

Tummusheit, Groß Strömkendorf: A. Tummusheit, Groß Strömkendorf. Zur Entwicklung des frühmittelalterlichen Seehandelsplatzes anhand dendrochronologischer Datierungen, στο: *Early Slavic Settlement*, 103-109.

https://www.academia.edu/35298764/Gro%C3%9F_Str%C3%B6mkendorf._Zur_Entwicklung_des_fr%C3%BCmittelalterlichen_Seehandelsplatzes_anhand_dendrochronologischer_Datierungen

Vagalinski, Strahlenfibeln: L. Vagalinski, Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bugelfibeln) aus dem Donau-Karpaten-Becken (M. 6.-7. Jh.), *ZfA* 28 (1994), 261-305.

https://www.academia.edu/41857094/Zur_Frage_der_ethnischen_Herkunft_der_sp%C3%A4ten_Strahlenfibeln_Finger-_oder_B%C3%BCgelfibeln_aus_dem_Donau-Karpaten_Becken_M._6._-7._Jh._

Vagalinski, Drehscheibenkeramik: L. Vagalinski, Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik mit eingelätterer Verzierung südlich der unteren Donau (Bulgarien), στο: *Sîntana de Mureş-Černjachov*, 155-178.

Varsik, Byzantinische Gürtelschnallen: V. Varsik, Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donaauraum im 6.-7. Jahrhundert, *SlovArch* 40/1 (1992), 77-106.

http://www.cevnad.sav.sk/aktivita_1_1/slovenska_archeologia_1992_1.pdf

Vasić, Mésie Première: M. Vasić, Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première, *Starinar* 45-46 (1994-1995), 41-53.

Văzharova, *Slaviani i Prabălgari*: Zh.N. Văzharova, *Slaviani i Prabălgari po danii na nekropolite ot VI-XI v. na teritoriata na Bălgariia*, Σόφια 1976.

Văzharova, *Garvan*: Zh. Văzharova, *Srednovkovnoto selishte s. Garvan, silistrenski okrăg VI-XI v.*, Σόφια 1986.

Verdery, *National Ideology*: K. Verdery, *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley 1991.

Vergei, Prazhkaia kultura: V.S. Vergei, Prazhkaia kultura v Belarusi, στο: *Archeologia o początkach Słowian*, 487-502.

Vernadsky, Antae: G. Vernadsky, On the Origins of Antae, *JAOS* 59 (1939), 56-66.

<https://www.jstor.org/stable/593944?seq=1>

Vida, *Awarenzeitliche Keramik*: T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh.)* [VAH 8], Berlin – Budapest 1999.

http://real-eod.mtak.hu/3223/1/MTA_VariaArcheologicaHungarica_08_000807198.pdf

Vida, Conflict: T. Vida, Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century), στο: *The Other Europe*, 13-46.

https://brill.com/view/book/edcoll/9789047423560/Bej.9789004163898.i-492_003.xml

Vida, Pannonien: T. Vida, Die Langobarden in Pannonien, στο: *Die Langobarden*, 73-89.

Vida, Late Antique Population: T. Vida, Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia, στο: *Foreigners*, 233-259.

<https://www.scribd.com/document/246894541/Tivadar-Vida-Local-or-Foreign-Romans-the-Problem-of-the-Late-Antique-Population-of-the-6th-7th-Centuries-AD-in-Pannonia>

Vida, Integration: T. Vida, 'They Asked to be Settled in Pannonia...' A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars, στο: *Zwischen Byzanz und der Steppe*, 251-270.

<https://www.scribd.com/document/344700720/They-asked-to-Be-Settled-in-Pannonia-A-Study-on-Integration-and-Acculturation-The-Case-of-the-Avars-pdf>

Voss, Elbe/Saale: H.-U. Voss, Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Besiedlung zwischen Elbe/Saale und Oder/Neise im 3.-7. Jahrhundert, *EAZ* 29 (1988), 147-159.

Vranešević – Špehar, Visual Culture: B. Vranešević – O. Špehar, Conflict and Coexistence, Continuity and Change: Visual Culture of the Central Balkans during the Settlement of the Slavs, *Porphyra* 27 (Δεκέμβριος 2018), 29-50.

<http://www.porphyra.it/Porphyra27.pdf>

Wachowski, *Śląsk*: K. Wachowski, *Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne*, Wrocław 1997.

Waldmüller, *Begegnungen*: L. Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. bis 8. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, Amsterdam 1976.

Wendel, Ausgrabungen: M. Wendel, Die Ausgrabungen in *Iatrus* und *Karasura*: Zu einigen Aspekten der Frühmittelalterforschung in Bulgarien, στο: *Post-Roman Towns* II, 509-526.

<https://epdf.pub/post-roman-towns-trade-and-settlement-in-europe-and-byzantium-byzantium-pliska-a.htm>

Werner, J., Slawische Bügelfibeln: J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, στο: *Reinecke Festschrift*, 150-172.

Werner, J., Neues zur Frage: J. Werner, Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südost-europäischen Ländern, *Germania* 38 (1960), 114-120.

<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/germania/article/view/41717/35371>

Werner, Herkunft: R. Werner, Zur Herkunft der Anten. Ein ethnisches und soziales Problem der Spätantike, στο: *Festschrift F. Vittinghoff*, 573-595.

Westphalen – Zschieschang, Leipziger Raum: Th. Westphalen – Ch. Zschieschang, Die Slawen im Leipziger Raum. Archäologie und Ortsnamen, στο: *Leipzig* I, 57-72.

Wielgosz-Skorupka, Osadnictwo wczesnośredniowieczne: E. Wielgosz-Skorupka, Osadnictwo wczesnośredniowieczne (VI-1 poł. XIV w.) na ziemi obornicko-rogozińskiej w świetle źródeł archeologicznych, στο: *Oborniki*, 325-366.

Willroth, Lübecker Becken: K.-H. Willroth, Das Lübecker Becken im frühen Mittelalter. Eine Bestandsaufnahme slawischer Fundstellen, *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 11 (1985), 7-51.

Winckler, *Alpen im Frühmittelalter*: K. Winckler, *Die Alpen im Frühmittelalter. Die Geschichte eines Raumes in den Jahren 500 bis 800*, Wien – Köln – Weimar 2012.

<http://library.oapen.org/bitstream/id/7b6a3e62-eaac-4646-a6fe-bee14d5dd155/437227.pdf>

Wirth, *Attila*: G. Wirth, *Attila. Das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart 1999.

Wolfram, Ethnogenesis: Wolfram, Ethnogenesis im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6.-10. Jahrhundert), στο: *Nationes* 5, 97-151.

<https://www.vr-elibrary.de/doi/epdf/10.7767/boehlau.9783205159803.15>

Wolfram, *Germanen*: H. Wolfram, *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin 1998.

Wołoszyn, Byzantinische Münzen: M. Wołoszyn, Byzantinische Münzen aus dem 6.–7. Jh. in Polen, στο: *Byzantine Coins*, 473-530.

https://www.academia.edu/3609985/Byzantinische_M%C3%BCnzen_aus_dem_6._7._Jh._in_Polen_

Wołoszyn, *Theophylaktos Simokates*: M. Wołoszyn, *Theophylaktos Simokates und die Slawen am Ende des westlichen Ozeans — die erste Erwähnung der Ostseeslawen? / Teofilakt Simokatta i Słowianie znad brzegu Oceanu Zachodniego. Najstarsze świadectwo obecności Słowian nad Bałtykiem?*, Kraków 2014.

<http://www.mpov.uw.edu.pl/userfiles/pl/Badania/Publikacje/woloszynteofilaktosimokatta.pdf>

Zábojník, Slovakia: J. Zábojník, On the problems of settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia, *Archeologické Rozhledy* 40 (1988), 401-437.

Zábojník, Gebiet Mitteleuropas: J. Zábojník, Das Gebiet Mitteleuropas nördlich der Donau im 6.-8. Jahrhundert, *AAC* 45 (2010), 179-201.

Zahariade, *Scythia Minor*: M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam 2006.

Zeman, Tschechoslowakei: J. Zeman, Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei, *Archeologické Rozhledy* 18 (1966), 157-189.

Ziemann, *Entstehung*: D. Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7. bis 9. Jh.)*, Köln – Weimar – Wien 2007.

Zoll-Adamikowa, Zur Chronologie: H. Zoll-Adamikowa, Zur Chronologie der Awarenzeitlichen Funde aus Polen, στο: *Materialien*, 297-315.

Živković, *Forging Unity*: T. Živković, *Forging Unity. The South Slavs between East and West 550–1150*, Belgrade 2007.

Živković, Sources: T. Živković, Sources de Constantin VII Porphyrogénète Concernant le Passé le Plus Ancien des Serbes et des Croates, *ByzSym* 20 (2010), 11-37.

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3730>

Živković, *De conversione*: T. Živković, *De conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source*, Belgrade 2012.

https://www.academia.edu/1231887/De_Conversione_Croatorum_et_Serborum

Živković, Urban Landcape: T. Živković, The Urban Landcape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Praefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610–950), στο: *World of the Slavs*, 15-35.

https://books.google.gr/books/download/The_World_of_the_Slavs_Studies_of_the_Ea.pdf?id=pLJCCwAAQBAJ&hl=el&capid=AFLRE71i5KM61dWibNISBv-nmo44075SXTx7bxnBIOKvmV2gpPGguoiCfZjPZ3gNMWQmlergWS_2G41XGQTbc34LwEg_APgpA&continue=https://books.google.gr/books/download/The_World_of_the_Slavs_Studies_of_the_Ea.pdf%3Fid%3DpLJCCwAAQBAJ%26hl%3Ddel%26output%3Dpdf

Žužek, Landnahme: A. Žužek, Die Landnahme der Slawen im Ostalpenraum, *Zgodovinski Časopis* 61/3–4 (2007), 261-287.

Πίνακας γεωγραφικών όρων αποδιδόμενων στα Ελληνικά

παραλείπονται ονόματα συνήθη στην ελληνική, π.χ. Βλαχία, Τρανσυλβανία, Δαλματία, Δνείπερος καθώς και ορισμένα προρωμαϊκά τοπωνύμια, όπως αρχαία ελληνικά (π.χ. Αίγισσος, Αλμυρίς) ή θρακικά (π.χ. Ζαλδαπά).

Ακηλυία (Aquileia), πόλη, Πατριαρχείο
 Άκυσ (Aquaе), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Άνω Αυστρία (Oberösterreich), κρατίδιο της Αυστρίας
 Άσημος (Asamus), πόλη
 Αυγούστες (Augustae), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Αυστρασία (Aostasia/Auster), φραγκικό βασίλειο
 Βάδη-Βυρτεμβέργη (Baden-Wurtemberg), κρατίδιο της Γερμανίας
 Βαμβέργη (Bamberg), πόλη
 Βασσιανή (Bassiana), πόλη
 Βερόη (Beroe), πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Βίλμπαρκ (Wielbark), πολιτισμός
 Βιμινάκιο (Viminacium), πόλη
 Βολυνία (Volhynia), περιφέρεια της Ουκρανίας
 Βονώνια (Bononia), πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Βρανδεμβούργο (Brandenburg), κρατίδιο της Γερμανίας
 Γαλικία (Galicia), περιφέρεια της Ουκρανίας
 Δαρδανία (Dardania), ρωμαϊκή επαρχία
 Δεύτερη Μακεδονία (Macedonia Secunda), ρωμαϊκή επαρχία
 Δεύτερη Μυσία (Moesia Secunda), ρωμαϊκή επαρχία
 Διάδωρα (Diadora), πόλη
 Δινογετία (Dinogetia), πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Δορόστολον (Durosturum), πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Ζάαλε (Saale), ποταμός
 Ζαρουμπίντσι (Zarubintsi), τοπωνύμιο, πολιτισμός
 Ζιτομίρ (Zhytomyr), πόλη
 Θουριγγία (Thüringen), κρατίδιο της Γερμανίας
 Ιατρός (Iatrus), ποταμός, πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Καπιδάβα (Capidava), πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Καραντανία (Carantania), μεσαιωνική ηγεμονία στις ανατολικές Άλπεις
 Καρινθία (Kärnten/Koroška), κρατίδιο της Αυστρίας/περιφέρεια της Σλοβενίας
 Κάρνιες Άλπεις (Alpes Carnicae), οροσειρά
 Καρνιόλη (Carniola), μεσαιωνική ηγεμονία στις ανατολικές Άλπεις
 Καρσός/Καρσώ (Carsium), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Κάτω Αυστρία (Niederösterreich), κρατίδιο της Αυστρίας
 Κάτω Σαξονία (Niedersachsen), κρατίδιο της Γερμανίας
 Κολότσιν (Kolochin), τοπωνύμιο, πολιτισμός
 Κόρτσак (Korchak) τοπωνύμιο στην Ουκρανία
 Κουγιάβια (Kujawia), περιφέρεια της Πολωνίας
 Κουρίσκα (Securisca), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Λουσατία (Lausitz / Łużyce), περιοχή της Γερμανίας και της Πολωνίας
 Μαζοβία (Mazowia), περιφέρεια της Πολωνίας
 Μαζουρία (Masuria), περιφέρεια της Πολωνίας
 Μάργος (Margus), πόλη

Μαρκιανούπολη (Marcianopolis), πόλη
 Μαρτίνοβκα (Martynovka/Martynivka), τοπωνύμιο, πολιτισμός
 Μεγάλη Πολωνία (Wielkopolska), περιφέρεια της Πολωνίας
 Μεκλεμβούργο–Δυτική Πομερανία (Mecklenburg–Vorpommern), κρατίδιο της Γερμανίας
 Μεσόγεια Δακία (Dacia Mediterranea), ρωμαϊκή επαρχία
 Μεσόγειο Νορικό (Noricum Mediterraneum), ρωμαϊκή επαρχία
 Μικρά Πολωνία (Małopolska), περιφέρεια της Πολωνίας
 Μικρά Σκυθία (Scythia Minor), ρωμαϊκή επαρχία
 Μολδάβας (Vitava), ποταμός
 Μοράβας (τσεχ. Morava, σερβ. Velika Morava), ποταμός
 Μοραβική Πύλη (Moravská brána), περιοχή της ανατολικής Τσεχίας
 Μούλντε (Mulde), ποταμός
 Μπουγκ (Bug), ποταμός
 Μπρατισλάβα (Bratislava), πόλη
 Ναϊσός (Naissus), πόλη
 Νέα Ήπειρος (Epirus Nova), ρωμαϊκή επαρχία
 Νερέτβα (Neretva), ποταμός
 Νιέμαν (Niemán), ποταμός
 Νικόπολη του Δούναβη (Nicopolis ad Istrum), πόλη
 Νόβες (Novae), πόλη–οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Νοβιόδουνον (Noviodunum), πόλη–οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Ντβίνα (Dvina), ποταμός
 Ντέσνα (Desna), ποταμός
 Ντόνετς (Donets), ποταμός
 Όλζτυν (Olsztyn), τοπωνύμιο, πολιτισμός
 Ολτ (Olt), ποταμός
 Όντερ (Oder), ποταμός
 Όριλ (Oril'), ποταμός
 Ουλπιανή (Ulpiana), πόλη
 Παρόχθια Δακία (Dacia Ripensis), ρωμαϊκή επαρχία
 Παρόχθιο Νορικό (Noricum Ripense), ρωμαϊκή επαρχία
 Παστίρσκε (Pastyrsk'e), οχυρό
 Πένκοβκα, τοπωνύμιο, πολιτισμός
 Ποδολία (Podolia), περιφέρεια της Ουκρανίας
 Ρόζναν (Roznań), πόλη
 Πολαβία (Polabien), περιοχή της ανατολικής Γερμανίας
 Πολεσία (Polesie), περιφέρεια της Λευκορωσίας και της Ουκρανίας
 Πομερανία (Pomorze), περιφέρεια της Πολωνίας
 Πόντες (Pontes), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Ποντλασία (Podlasie), περιφέρεια της Πολωνίας
 Πρεβαλιτάνα (Praevalitana), ρωμαϊκή επαρχία
 Πρζέβορσκ (Pzeworsk), τοπωνύμιο, πολιτισμός
 Πριπέτ (Pripiat'/Prup'iat'), ποταμός, έλη στη Λευκορωσία και την Ουκρανία
 Πρώτη Ιουστινιανή (Justiniana Prima), πόλη
 Πρώτη Μακεδονία (Macedonia Prima), ρωμαϊκή επαρχία
 Πρώτη Μυσία (Moesia Prima), ρωμαϊκή επαρχία
 Ρατιάρια (Ulpia Traiana Ratiaria), πόλη–οχυρό στον Κάτω Δούναβη
 Σαξονία–Ανχαλτ (Sachsen–Anhalt), κρατίδιο της Γερμανίας

Σέρετος (Siret), ποταμός
Σιδηρές Πύλες (Portile de Fier), φαράγγια στον Κάτω Δούναβη
Σιγγιδόνα (Singidunum), πόλη
Σιλεσία (Śląsk/Szlesko), περιφέρεια της Πολωνίας και της Τσεχίας
Σίρμιο (Sirmium), πόλη
Σκούπι (Skupi), πόλη
Σπαλάτο (Spalatum), αντίστοιχο του ελληνικού Ασπάλαθου, στη θέση του σημερινού Split
Στειρία (Steiermark/Štajerska), κρατίδιο της Αυστρίας/περιφέρεια της Σλοβενίας
Τραϊανή Δακία (Dacia Traiana), ρωμαϊκή επαρχία
Τρόπαιον (Trophaeum Traiani), πόλη-οχυρό στον Κάτω Δούναβη
Τροσμής (Troesmis), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
Τσέρνιαχοβ (Cherniakhov), τοπωνύμιο, πολιτισμός
Φριούλι (Friuli), περιφέρεια της Ιταλίας
Φρούριον Ούλμιτων (Ulmelum), οχυρό στον Κάτω Δούναβη
Χάβελ (Havel), ποταμός

ΤΟ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΕΘΝΟΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ
ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΙΜΩΝ ΣΛΑΒΩΝ ΣΤΟΝ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΧΩΡΟ (5ος-7ος ΑΙ.) ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ* ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΡΔΑΡΑ, ΜΕ
ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΣΠΑΣΙΑΣ
ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΝΝΑΣ ΠΟΓΚΑΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΙΜΑΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2020 ΣΕ ΑΡΧΕΙΑ
ΕΡΩΒ ΚΑΙ PDF ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΕΝΑΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

